الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.

به دەم ڕێگاوە گوڵچنین

قوتابخانەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردی و سەردەمی قەڵەم و موراجعات

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کتێبی دووەم
بەرگی دووەم

PDF4Kurd

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
قوتابخانەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردی و
سەردەمی قەڵەم و موراجعات

کتێبی دوەم- بەرگی دوەم

نەوشیروان مستەفا ئەمین

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
قوتابخانەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردی و
سەردەمی قەڵەم و موراجعات

کتێبی دوەم- بەرگی دوەم

الدار العربية للعلوم ناشرون ش.م.ل
Arab Scientific Publishers, Inc. S.A.L

2013 زاینی

ISBN: 978-614-01-1020-5

بە بێ پرسی نوسەر لە چاپدانەوە و کۆپیکردن و لە بەرگرتنەوەی قەدەغەیە

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.

الدار العربية للعلوم – ناشرون
بناية الريم، شارع ساقية الجنزير، عين التينة، ص ب 5574–13
بيروت–لبنان
تەلەفون: (+9611)–860138–786233–785108–785107
فاکس: (+9611) 786230
پۆستی ئەلەکترۆنی: asp@asp.com.lb

نوسەر: نەوشیروان مستەفا ئەمین
دیزاینەر: Houssein Atwe
بەرگ: Ali Kahwaji

ناوەرۆک

بەشی یەکەم:

ژیان: بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی

رۆژنامەی ژیان 11

1. قۆناغەکانی دەرچونی 11
2. نوسەرەکانی 15
3. بڵاوکردنەوەی 17
4. سەرچاوەی دارایی 18
5. هونەری رۆژنامەوانی 21
6. نرخی مێژووی ی 23

ژیان و هەواڵەکانی شێخ مەحمود 25

1. شەڕی هەمەلایەنەی ئینگلیز دژی شێخ مەحمود 25
2. گفتوگۆی شێخ مەحمود و ئینگلیز 33
3. کەنارەگیری 42
4. هەڵسەنگاندنی جوڵانەوەکە 45
5. تێهەڵچونەوە و وازهێنانی یەکجاری 46

ژیان و مەبعوسەکانی کورد 50

1. مەجلیسی تەئسیسی و مەجلیسی نواب 50

مەجلیسی تەئسیسی 50

1. دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق 50
2. مەجلیسی تەئسیسی 52
3. مەجلیسی ئوممە 54

مەجلیسی نواب (دەورەی یەکەم) 56

1. دەورەی ئینتیخابی یەکەم 56
2. هەواڵەکانی 67
3. بابەتی پێوەندیدار بە کاروباری کوردەوە 70
4. هەڵسەنگاندنی کاری مەبعوسەکانی کورد 76

2. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی دوەم) 80

1. وتارەکانی ژیان 80
2. پێکهێنانی مەجلیس 83
3. چاوەڕوانیەکانی ژیان 86

4. داواکاری مەبعوسەکان 88
5. هەڵوەشاندنەوەی مەجلیس 98
3. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابی سێیەم) 102
4. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابی چوارەم) 104
ژیان و داکۆکی لە ئافرەت 106
1. ژیان و ژن 106
2. مەکتەبی کچان لە سلێمانی 113
3. هەواڵی ئافرەتانی دنیا 121
4. هەواڵی ئافرەتانی کوردستان 123
ژیان و بزوتنەوەی رۆشنبیری 124
1. کۆمەڵی زانستی کوردان 125
2. یانەی سەرکەوتن 133
3. بایەخدان بە زمان و ئەدەبی کوردی 134
4. بایەخدان بە ئەدەبی کوردی 136
5. بایەخدان بە مێژوی کورد 137
6. بڵاوکراوە کوردیەکان 139
7. تەمسیل 146
8. پرسە ی ئەدیبان 147
9. هەواڵی رۆژنامە عەرەبی‌یەکانی عیراق و بێگانە 148
ژیان و ئیعلانەکانی 151
1. ئیعلان و ژیان 151
2. رێکخستنی شاری سلێمانی 153
3. هۆشی ژینگەیی 158
4. وەرگرتنی خوێندکار 160
5. داهاتی حکومەت 161
6. ئیعلانەکانی جەیش 164
7. ئیعلانەکانی پۆلیس 167
8. ئیعلانی جۆراوجۆر 167
9. ئیعلانی ئەهلی 170

بەشی دوەم:
سەردەمی قەڵەم و موراجەعات

1. کورد و پارلەمانی عیراق 179
1. 1. مەجلیسەکان 179
1. 2. هەوڵی نائیبەکانی کورد 182

1. 3. کوردو ئینگلیز 184
1. 4. بەڵگەکانی: کورد و پارلەمانی عیراق 186
2. کوردو پەیماننامەی 1930 201
2. 1. وەزارەتی نوری سعید 201
2. 2. هەیئەتی وەطەنیە 204
2. 3. هەڵبژاردنی 1930 208
2. 4. بەڵگەکانی: کورد و پەیماننامەی 1930 210
3. تێهەڵچونەوەی شێخ مەحمود 259
3. 1. هەوڵدانی ئینگلیزی-عیراقی بۆ بێلایەن کردنی 259
3. 2. چالاکی‌یەکانی 260
3. 3. لەشکرکێشیی عیراق 260
3. 4. گەلەکۆمەکێی سێ قۆڵی 262
3. 5. خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود: کۆتایی قۆناغێک 262
3. 6. بەڵگەکانی: تێهەڵچونەوەی شێخ مەحمود 263
4. کوردو مەلیک فەیسەڵ 277
4. 1. فەیسەڵ و کێشەی کورد 277
4. 2. قانون اللغات المحلیة 278
4. 3. جەیشی عیراق 279
4. 4. فەیسەڵ، مەلیکی سلێمانی 280
4. 5. نە ئەو بەهارە و نە ئەو هەوارە 280
4. 6. بەڵگەکانی: کورد و مەلیک فەیسەڵ 281
5. کورد و کۆمەڵەی گەلان 301
5. 1. راسپێری‌یەکانی کۆمەڵەی گەلان دەربارەی کورد 301
5. 2. هیوای کورد بە کۆمەڵەی گەلان 302
5. 3. راپۆرتەکانی هێزی مانداتۆر 304
5. 4. رەتکردنەوەی خواستەکانی کورد 305
5. 5. بەڵگەکانی: کورد و کۆمەڵەی گەلان 311

بەشی سێیەم:

بابەتی رۆژنامەوانی

1. هەندێ وشەی رۆژنامەوانی 347
2. کێشەی دارایی رۆژنامەوانی کوردی 353
2. 1. پێشکەوتن 353
2. 2. دیاریی کوردستان 354
2. 3. ژیان 355

2. 4. روناکی 358
2. 5. گەلاوێژ 358
2. 6. هەتاو........ 360
3. ڕۆژنامەی (أختر) ی ئەستەموڵی و هەواڵی کورد........ 361
3. 1. ڕۆژنامەوانی بە فارسی لە تورکیا 361
3. 2. دەربارەی ڕۆژنامەی أختر 365
3. 3. دەوری اختر لە خەملاندنی هۆشی سیاسی ئێرانی‌دا 367
3. 4. هەواڵی کورد لە ڕۆژنامەی اختر دا 367
4. ڕۆژنامەی (الزوراء) ی بەغدادی و هەواڵی خێڵەکانی کورد 375
4. 1. الزوراء........ 375
5. ڕاگەیاندنی بیستراو بە کوردی (1939- 1958)........ 385
5. 1. بەشی کوردیی ڕادیۆی بەغداد (بەغداد 1939) 387
5. 2. ڕادیۆی کوردستان لە یافا (1942 - 1944) 388
5. 3. ڕادیۆی کوردستان لە مەهاباد (1946) 390
5. 4. بەشی کوردیی ڕادیۆی قاهیرە (1957- 1960) 392
6. ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی و شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958........ 393
6. 1. قانونی چاپەمەنی........ 393
6. 2. شۆڕشی تەموز و ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی لە عیراق‌دا........ 394
6. 3. شۆڕشی تەموز و ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی لە ئێران‌دا 400
6. 4. شۆڕشی تەموز و گێچەڵ بە کاتنامە کوردی‌یەکان 405
6. 5. هاتنی بەعس و پاوانکردنی مافی ڕۆژنامەوانی 407
7. قوتابخانەکانی ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی 413
7. 1. شام: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانی‌ی بەدرخانی‌یەکان........ 413
7. 2. جەنگی جیهانی‌ی دوەم و ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی 416
7. 3. سیماکانی قوتابخانەی ڕۆژنامەوانی‌ی بەدرخان........ 419
7. 4. عیراق: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانی‌ی گەلاوێژ (1939– 1949) 420
7. 5. ئێران: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانی‌ی موکریان 421
8. گەلاوێژ: لێکۆڵینەوەی تایبەت........ 429
8. 1. هەلومەرجی دەرچونی........ 429
8. 2. دەرچونی 431
8. 3. ناخرانی 431
8. 4. نوسەرەکانی........ 431
8. 5. سەرچاوەی دەرامەتی 431
8. 6. بڵاوبونەوەی........ 431
8. 7. بابەتەکانی........ 432

بەشی یەکەم*

ژیان:

بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی

1938 - 1926

* ئەم بەشەی ئەم کتێبە پێشتر، ساڵی (2002) بەم ناونیشانە: (ژیان: بـە تەمـەنترین رۆژنامـەی کـوردی 1926 – 1938) بە کتێبێکی سەربەخۆ چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

ڕۆژنامەی ژیان

ژ 1 ی (ژیانەوە) کە لە 18 ی ئاغستۆس (ئاب)ی 1924 دا لە سلێمانی دەرچوە، لە ژێر ناوەکەیدا بەمجۆرە خۆی بە ناسین داوە: "ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی حکومەتیە هەفتەی جارێک دەردەچێ"، بەڵام لە ژ 20 بە دواوە گۆڕیوێتی بە: "ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی‌یە، هەفتەی جارێک دەردەچێ"

ژ 1 ی (ژیان) کە لە 21 ی کانونی دوەمی 1926 دا لە سلێمانی، ڕاستەوخۆ دوای ڕاگرتنی (ژیانەوە) و وەکو درێژەکێشانی ئەو، دەرچوە. بە هەمان پێناسەی ژیانەوە خۆی بە ناسین داوە: "ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی‌یە، هەفتەی جارێک دەردەچێ" بەڵام لە ژ 63 ی ساڵی 2 بە دواوە گۆڕیوێتی بەمە: "هەمو شتێک ئەنوسێ، هەفتەی جارێک دەرئەچێ، غەزەتەیەکی کوردیە"

لە هەمو ژمارەکانی دا ڕۆژی بڵاوبونەوەی یەکەم ژمارەی دوبارە کردۆتەوە: (تاریخی ئینتیشار 21 ی کانونی سانی 1926 سلێمانی)

1. قۆناغەکانی دەرچونی

ژیان لە 21 ی کانونی سانی 1926 دا لە سلێمانی بەم سەروتارە دەستی بە دەرچون کردوە:

"مەعلومە کە لیوای سلێمانی مەعروزی ئەو ئینقیلابە بو کە دیمان و لە حەقیقەت دا مەحکومی مەحو بو. غەزەتە مەحبوبەکەشمان هەروەها توشی ئەو تەئسیراتە هات، ڕوناکی نەما بو، تاریک مابوەوە. نیهایەت شەفەقەتی حامی موعەزەم بە دوایی هێنانی ئەو فەلاکەتە، ئێمەی ژیاندەوە و نوری غەزەتەکەمان هەڵگیرسایەوە. بۆ ئەوەی ئەم حاڵە تەسویر بکا ناوی نرا (ژیانەوە). (ژیانەوە) هەتا مودەتێکی موناسیب فەلاکەتی ڕابوردوی بە ئاوازێکی حەزین و بە ئادابێ کە دڵ بتوێنێتەوە، ئەی دا بە گوێ و ئەیخستە بەرچاوی خوێندەواران، بەو نەوعە دەرسێکی عیبرەتی ئەدا.

"دیسان هەر لەبەر ئەوەی موقەدەرات و ئیستیقبالمان ساغ نەبوبوەوە، دەورەی ژیانەوەش بۆ ئێمە ئەبو بە بەرزەخێکی ژین و مردنی وەها، غەزەتەکەمان کە میسالێکی ئەم وەتەنەیە، یاخو سینەمایەکە کە موقەدەرات و مەوجودیەتمان پەردە پەردە نیشان ئەدا، سورەتی حەقیقیەی پێ دەرنەئەخرا و حەقیقەت مەغدور بو".

صحیفه ١ [ژیان]

هر تێك مخابرات بناوی ... مەوە اکری

اعلانات

بەهر یك ٦ انه دەسێنرێت

فاسخ انتشار

٧ کانون ثانی ١٩٢٦ سلیمانی

صحیفەی بە آنەیکە

ژیان

ام غزتەیە غزتەیکی سیاسی ، ادبی ، اجتماعی‌یە

هفتة جار یك دردەچی

بونه

بە ٣ مانك روپیە و نیو یکه

بە شش مانك ٣ روپیە

بە سالیکی شش روپیە یە

لە ٣ مانك کمتر ابونە قید ناکری

بو دروەوە بدل ابونه

حو روپیە و نیوه

نسخەی بە آنەیکە

سال ١ زماره ١ (پینجشنبه) ٥ رجب ١٣٤٤ ٢١ کانون ثانی ١٩٢٦

ناوی تازەی غزتەکان

معلومە کە لوای سلیمانی معروض او انقلابە بو کە دیمان و لە حقیقتدا محکوم محو بو . غزتە محبوبەکشیان هروها نوشی او تاثیراتی هات ، روناکی عابو ، تارك مابووە نهایت شفقت حامی معظم بە دو ابی هینان او تلاکتە ، اعەی ژیاندوە و نور غزتەکانها کیرسایەوە . اوە ام حالە تصویر بکا او نرا ژیانەوە . ژیانەوە متا مدتیکی مناسب فلاکت رابوردوی بە آوازیکی ... ادای کە دل بتوینیتەوە ایدا بە گوی ای خستە برچاوی خوینەدوارن بو نوعە دوسیکی مرتی ادا .

ژیان هرلە راوە مقدرات و استقبالمان ساغ بووە دورە ژیانەوەش بو ایە ابو بە برزخیکی ژین و مردن ... غزتەکان کە مثالیکی ام وطنەیە باخو سینایکە کە مقدرات وموجودیتمان پردە پردە نیشان ادا صورت حقیقیة بی مونە اخر او حقیقت مقدور بو .

پیام خیر کە مژدەمانەوە وطنە خرشەو یستەکانی کیاند روحیکی تازە دا و سعادتیکی ابدی بخشی بومان . بو ... غزتە ژیانەوەش کرتە هوریکی تازە و کشاوە ... بون و ژیانمان تمثیل ... ادکا

ناوی ترا « ژیان » تنها لە ناوی پیشوی بەلا بردنی دو (ە) و (و) یك دوایەوە . انجا امید کورەمان هیە کە لە مودوا ام غزتە خوشە ویستەمان نائل معاونت همو لایك بی و مقالات فائدەدار کە مناسبتی بی بە ژیانمان و بە پیشکوتن و سعادتمان بو ام غزتەیە بنیرریت .

ایتر خوای تعالی « ژیان » مان مبارك و مسعود بفرمو یت .

بو خذمت خوینەدوار و تی کیشتو و برادران وطن

ای برایینە : هموتان ئەیزانن لە پاش فلاکت و دیتن مصیبت زور کەورە کەورە کیشتوینە ئەم دەورویە کەوا بەبەر چاوەوە نشانة سعادت واقبالی لی دەرکەوتوە . خوا لیمان مبارك بفرمو یت .

دو سال لو پیشمان زور چاك لە بر چاوە کە شەو روز استراحت مادی ومعنوی نمابو ام عالمە کوتبوە حال و درجەییکی واوە کە دست لە حیات و ثروت برابو ، شوورا بو . ئەمەیش هر سببی هنی بدبین ، بدخواه ملك و ملت بو نهایت کە ئەبو ملت جلوه مرییکی خوی بکا ، و هول بدا بو ... ... مشفق ... کورە و کو

"پـەیامی ئـەخیر، کـە مـژدەی مانـەوەی وەتەنـە خۆشەویسـتەکەمانی گەیانـد، رۆحێکـی تـازەی دا و سەعادەتێکی ئەبەدی بەخشی بۆمان. بـەو موناسـەبەتەوە غەزەتـەی (ژیانـەوە)ش کەوتـە دەورەیـەکی تـازە و گەشاوە و، بۆ ئەوەی بون و ژیانمان تەمسیل و ئیرشاد بکا نـاوی نـرا (ژیـان) تـەنها لـە نـاوی پێشـوی بـە لابردنی دو (ە) و (و) یَکی دواییەوە. ئینجا ئومێدی گەورەمان هەیە کە لەمەودوا ئەم غەزەتـە خۆشەویسـتەمان نائیلی معاوەنەتی هەمو لایەک ببێ و، مەقالاتی فائیدەدار، کە موناسەبەتی ببێ بە ژیانمان و بـە پێشـکەوتن و سەعادەتمان، بۆ ئەم غەزەتەیە بنێررێت.

"ئیتر خوای تەعالا (ژیان)مان موبارەک و مەسعود بفەرموێت."

خوێندنەوەی ئەم سەروتارە ڕێبازی رەسمیی رۆژنامەکە رون ئەکاتەوە.

سەرەتا ئیشارەت بەوە ئەدا کە بە هۆی نامەزرانی حکومەتی کوردستان و شۆرشی شێخ مـەحمودەوە ئـەم ولاتە خەریک بوە لەناو بچێ، تا (حامی موعەزەم) کە مەبەستی بریتانیایە فریای کەوتوە و رزگاری کردوە.

ئینجا ئیشارەت بەوە ئەدا کە بە هۆی کێشەی ولایەتی موسڵەوە چارەنوسی ناوچەکە دیار نەبوە ئاخۆ ئەخرێتە سەر تورکیا، یان ئەدرێ بە عیراق. بۆیە رۆژنامەکە نـاو نـراوە (ژیانـەوە)، بـەڵام دوای ئـەوەی ئـەم کێشەیە بە لادا کەوتوە و، موسڵ بە یەکجاری خراوەتە سەر عیراق، ئیتر وەکو نیشانەی قوناغی نوێی ژیـانی سیاسی ناوچەکە ناوی رۆژنامەکەیش لە (ژیانەوە) کراوە بە (ژیان).

1. 1. سەردەمی محەمەد ئەدیب

سەرەتا کە ژیان دەرچوە کێ سەرنوسەر یا بەرێوەبەری بوە نەنوسراوە و دیـار نیـە. ج. ص (جـەمیل صائیب) سەروتار و چەند وتارێکی سیاسی لە چەند ژمارەیەکی سەرەتادا نوسیوە، خوێنەر وا ئەزانێ ئەو بوە سەرنوسـەری رۆژنامەکـە. بـەڵام پـاش چەنـد ژمارەیـەک دەنگـی نـەماوە. بەشـدارییەکـەی لـە نوسـینەکانی رۆژنامەکەدا، وەکو بەرچاو ئەکەوێ، هەر بە درێـژە پێـدانی بڵاوکردنـەوەی چیرۆکـی (لـە خـەوما) یـە، کـە لـە سەردەمی ژیانەوە وە دەستی پێ کرد بو.

لە ژ 1 ی 21 ی 1 ی 1926 – ژ 81 ی 1 ی 9 ی 1927 وا باوە کە محەمەد ئەدیب عەزیز (م. أ) و (م. أد) بوە.

بە بۆنەی تێپەڕبونی ساڵێک بە سەر دەرچونیدا، ژیان نوسیوێتی:

"دوەم ساڵی ژیان

"(ژیان) پێی نایە بەهاری دوەم ساڵی عومری. ئەم لاپەڕانە کە هەمو وەختێ مودافەعەی حەقی کردوە و لە حەقیقەت جیا نەبۆتەوە و، کە یەگانە ئامالی لە رێگای سەربەرزی و پێشکەوتنی کورد و ئەم لیوایەدا سەرفی مەساعی بوە، ئەمرۆ بە واسیتەی هیمەت و چاودێری سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەرِیف، کە بە هـەمو نـەوعێ بۆ بەرزبونەوەمان تێ ئەکۆشێ، بە گوڵدەستەیەکی عیلم و ئەدەب ناوبردنی لایقە. (ژیان) بۆ نەشری ئـەفکاری موفیدە سەحیفەیەکی حوڕ و سەربازادە. لە بەر ئەمە رەغبەت پێ دان و بە خێو کردنی لە سەر هـەمو کوردێـک پێویستە."(ژیان، ژ 51، 27 ی کانونی سانی 927)

1. 2. سەردەمی عەلی عیرفان

لە ژ 82 ی 20 ی 9 ی 1927 دا، عەلی عیرفان بە ناونیشانی (تەشەکورات و رجا) نوسیوێتی:

"چونکە جەنابی ئەدیب ئەفەندی مودیری مەتبەعەی ژیان تەعین کراوە بە کاتبی مالیەی سلێمانی، لەبـەر مەشغولیەتی عەلاوەی نەیئەتوانی ئەم وەزیفەیەیش ئیفا بکات، ئیستیعفای کرد.

"لەسەر تەنسیب و ئەمری موتەسەڕیفی مەعالی هیمەم بەندە بۆ ئیفا کردنــی ئــەم وەزیفەیــە تەنســیب و تەعین فەرمووراوم. چونکە مەتبەعە واسیتەی تەرەقی وەتەنە و غەزەتەیش زبانی حسیات و تــەرجومانی ئامــالی میلەتە، مەعەل ئیفتیخار ئەم وەزیفەیەم قبوڵ و دەرعوهدە کرد.

"بۆ خاتری غەزەتەکەمان ڕۆژ بە ڕۆژ تەرەقیەک پیشان بــدا و بــۆ ســاحەی مەدەنیــەت هــەنگاو بهــاوێ ئیستیرحام لە هەمو منەوەران و ئەدیبان ئەکەم لە ناردنی مەقالە و شیعر غەزەتەکەمان بێ بەش نەهێڵنەوە."

ژیان لەم سەردەمەدا هەوڵی داوە زیاتر پێش بکەوێ، لە ژ 134 دا نوسیوێتی:

"بۆ زانینی هەمو قاریئینی کیرام

"مەعلومی هەمو قاریئین و مشتەریە کیرامەکانمانە کە لە کوردســتانی جنــوبیدا، ســلێمانی کــە عادەتــەن وەکو مەرکەزێکی عمومیــەتی، تــەنها ئــەم غەزەتەیــەی تیــا ئینتیشــار ئــەکات و، چونکــە ئەســباب و ئــەدەواتی مەتبەعەکەمان نوقسان بو لە هەفتەی دەفعەیەک زیاتر قابیل نــەبو غەزەتەکــەمان ئینتیشــار بکــات، لەبــەر ئــەوە مومکین نەبو هەمو حەوادیسێک و مەعلوماتێک لە وەقتی خۆیا دەرج بکرێ.

"حکومەتی محەلیە و، بیلخاسە سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی، دەرکی ئەم حاڵە و ئــەم نوقســانیەتەی فەرمو و، بۆ ئیستیکمالی هەمو نەواقیساتێکی مەتبەعەکەمان لەگەڵ بەلەدیەدا مەشوەرەتی فەرمو و، بــە واســیتەی هیمەتی موشار ئیلەیهی و بەلەدیەوە بۆمان ئیکمال کرا و، لە 1 ی ئەم مانگەوە هەفتەی دو کــەڕەت: دوشــەموان دەفعەیــەک و پێنجشــەموان دەفعەیــەک، غەزەتەکــەمان ئینتیشــار ئــەکات. وە تــەبیعی لەمــەودوا مەتبەعەکــەمان مەسرەفێکی فەوقەلعادە زیاتر بە ناوی خزمەتی میلەت و وەتەنەوە ئیختیار ئەکات، لەبەر ئەوە ڕجــا ئەکــەین لــە مشتەریەکانمان کە معاوەنەتمان بفەرمون و، لە وەقت و میعادی خــۆیدا بــەدەلی ئابونــەی غەزەتەکــە بــە نــاوی بەلەدیەوە بۆمان ڕەوانە بفەرمون و، ڕجایش لە منەوەر و عالم و فازیلەکانی کوردستان ئەکەین کە لــە خســوس ناردنی مەقالەی موفیدەوە معاوەنەتمان بفەرمون."

ئەمە دوەمین جــار بــو لــە ســلێمانی ڕۆژنامەیــەک بتــوانێ حەفتــەی دو جــار دەربچــێ. جــاری یەکــەم پێشکەوتن بو. جاری دوەم ژیان. ئەمەیش دەری ئەخا کە ئەگەر ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی دۆخێکی لــە بــاری بــۆ بڕەخسایە، شان بە شانی ڕۆژنامەکانی بەغداد و وڵاتانی دراوسێ پــێش ئەکــەوت و ئــەبو بــە ڕۆژانــە. بــەڵام هەمو جارێ قۆرتی سیاسی ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی بردۆتەوە بۆ دواوە.

لە ژ 82 ی 20 ی 9 ی 1927– ژ 259 ی 4 ی 9 ی 1930 کە عەلی عیرفــان سەرنوســەری بــوە، ژیان لەو ڕۆژانەدا دەورێکی کاریگەری هەبوە لــە داکــۆکی مــافی نەتــەوەیی کــورد و، نواندنــەوەی جموجــوڵی سیاسی چالاکەکانی کورد و، هاندانی خەڵک بۆ داوای مافی نەتەوەیی‌یان. لەبەر ئــەوە دوای ڕوداوەکــانی 6 ی ڕەشی ئەیلولی 1930 کە لە سلێمانی زۆر شت گۆڕاوە، پێ ئەچێ عەلی عیرفان یــش گیرابــێ و لــە ژیــان دور خرابێتەوە.

1. 3. سەردەمی حسێن نازم

لە ژ 260- ژ 320 حسێن نازم سەرنوسەر بــوە. لــەو ماوەیــەدا دیــارە ژیــان ئــەو نەختــە ئازادیــەی هەیبوە، نەیماوە. پیرەمێرد لە ژ 313 دا نوسیوێتی:

"(ژیان) مان هەندێ لە ڕێ لای دابو
لالوت بوین، لامان باوی نەما بو
ئەمجارە هەمو بۆی تێ دەکۆشین
کەمی و لاسەنگی بۆ دادەپۆشین"

1. 4. سەردەمی پیرەمێرد

لە ژ 321 ی 9 ی 5 ی 1932 ەوە پیرەمێرد بۆتە بەڕێوەبەری.

لە ژ 322 ی 19 ی 5 ی 1932 دا بە بۆنەی مردنی حسێن نازمەوە، پیرەمێرد بە ناونیشـانی (رازی برادەری) نوسیوێتی:

"زۆر دڵشکستم بە کۆچکردنی هامدەردێکی وەک حسێن نازم بەگ. گەرچی منـیش رێبـوارم و نزیـک بە بوارم بەڵام هێشتا هیوادارم. (ژیان) مان نزیک بو بە نەمان چونکو ئیتر بەلەدیە هیچی پێ خەرج نەدەکرا. ناچار لە گۆشەنشینی هاتمە دەرێ و، دەستم دایە داوێنی (ژیـان) چـاک چـاکی لـە دەسـت نـادەم. ئێسـتا بـە سەرپەرشتی ژیان و چاپخانەکەم وەک خۆم بێ بەها و بە هیوای بێتە بەها گرتۆتە ئەستۆ، ئەزانم بـاوەڕم پـێ دەکەن کە تێ دەکۆشم پەنا بە ئیزادەی پاک دەیبەینە سەر، ئەمەندە هەیە هەمو کاڵایە بە خریـدار دێتـە بـرەو، من بە خریدارەکان دەنازم و پشتیوانیش لە خوا دەخوازم."

لە ژ 321– ژ 406 ئیتر پیرەمێرد سەرپەرشتی کردوە. بـەڵام رۆژنامەکـە هـەر بـە نـاوی شـارەوانی سلێمانییەوە بوە.

لـــە ژ 407 ی 16 ی 8 ی 1934 – 553 ی 10 ی 3 ی 1938 پیرەمێـــرد چاپخانەکـــەی لە شـارەوانی سـلێمانی بـە کـرێ گرتـوە. ئیمتیـازی رۆژنامەکەیشـی بـە رەسـمی بـە نـاوی خۆیـەوە تۆمـار کردوە.

لە ژ 553 بە دواوە مەجید یەعقوبی، موتەسەڕیفی ئەوسای سـلێمانی کـە تورکومـانێکی کوردنەویسـت بوە، رۆژنامەکەی داخستوە.

(ژیان) ی سەردەمی پیرەمێرد پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ هەیە.

سەرنوسەرەکانی ژیان لە بواری رۆژنامەوانیدا پیاوی کارامـە و، لـە بـواری نوسـیندا بـە توانـا و لـە رۆشنبیریی گشتیدا شـارەزا بـون. بـەڵام دوای ئـەوەی وەزیفەکـەیان گوێزراوەتـەوە مەیـدانێکی تـر، ئیتـر دەستیان لە رۆژنامەوانی و نوسین هەڵگرتوە. لە ناویـاندا هـەر پیرەمێـرد هـەتا سـەر رۆژنامـەوانی کردۆتـە (پیشە) ی خۆی.

2. نوسەرەکانی

ژیان رۆژنامەی شارەوانی سلێمانی بوە.

پێنــاچێ سەرنوســەر و دەســتەی نوســەرانی دیــاریکراو و هەمیشــەیی هــەبوبێ. ئــەوەی بۆتــە مودیری مەتبەعەکەی شارەوانی، لە هەمان کاتدا بۆتە بەڕێوەبەر و سەرنوسـەری رۆژنامەکـەیش. ئەوانـە یـش وتاریان بۆ نوسیوە خۆبەخش بون. هەر کەسەیان، جیاواز لە دنیای رۆژنامەوانی، ئیشـوکاری تایبـەتی خـۆی هەبوە.

چاوگێڕانێ بە سەد ژمارەی دو ساڵی یەکەمی ژیاندا، کۆمەڵێ ناو و ناونیشان بەرچاو ئەکـەون. بـەڵام زۆریان لە پاش ماوەیەک ون بون و لە دنیای نوسین و رۆژنامەوانی کوردیدا دەنگیان نەماوە.

ژمارەکــانی ســەرەتا 1 و 2 و 8 چەنــد وتــارێکی بــە قەڵــەمی ج. ص (جــەمیل صــائیب) تــێدا بڵاوکراوەتەوە. وەکو خاوەنی رۆژنامەکە ئەدوێ و ئەنوسـێ. بـەڵام دوای چەنـد ژمارەیـەک دەنگـی نوسـینی نەماوە. تەنیا (لە خەوما)کەی بە ئەڵقە بڵاو کردۆتەوە.

ئەحمەدی عەزیز ئاغا، لە ژ 2 و 5 و 44 و 48 دا چەند وتـارێکی سیاسـی و پـەروەردەیی نوسـیوە. پاش چەند ژمارەیەک ئەویش دەنگی نەماوە.

کوردی (مستەفا سائیب)، کە نوسەرێکی ڕۆشنبیر و توانا بوە، لە ژ 9 و 10 دا بە 2 ئەڵقە (بۆ مەبعوسە موحتەرەمەکان) و، لە ژ 35 و 36 و 40 و 41 دا بە 4 ئەڵقە (کورد بۆچی پێش ناکەوێ؟) و، لە ژ 52 دا (تەربیە لە ئەقوامی ئەنغلۆ - ساکسۆن دا) چەند وتارێکی نوسیوە.

م. نوری (شێخ نوری شێخ ساڵح) کە یەکێ لە نوسەرە بە بڕشتەکانی ئەو زەمانە بوە، جگە لەوەی لە ژ 20 ەوە زنجیرەیەک وتاری لە سەر (ئەدەبیاتی کوردی) بڵاو کردۆتەوە، لە ژ 26 و 27 دا لە سەر کوردایەتی کەرکوک (جواب بۆ غەزەتەی نجمە) ی نوسیوە. هەروەها لە ژ 4 و 9 و 45 چەند شیعرێکی بڵاو کردۆتەوە. لەوانە، شیعرێکی لە ژ 49 دا بە بۆنەی تێپەڕینی ساڵی شومی 1926 ەوە.

ڕەشید نەجیب، کە یەکێ لە نوێکەرەوەکانی شیعری کوردییە لە ژ 54 و 91 و 94 دا چەند شیعرێکی نوێی بڵاو کردۆتەوە. هەروەها نوسەرێکی توانای ئاگاداری ڕوداوەکانی دنیای نوێ بوە، لە ژ 137 و 138 و 139 و 142 و 146 دا چەندین وتاری کۆمەڵایەتی بە پێزی نوسیوە.

ع. عەزیز (عەبدوڵا عەزیز) کە مامۆستایەکی ڕۆشنبیر و کوردپەروەری هەولێری بوە، لە ژ 29 و 51 و 145 و 148 دا چەندین وتاری لەسەر زمانی کوردی و پەروەردە و تەرجومەی کوردی کتێبەکانی مەکتەب، نوسیوە.

ع. واحید مەجید کە دواتر بە ئیمزای (ع. و. نوری) کتێب و وتارەکانی بڵاو کردۆتەوە، لە ژ 30 و 31 دا (تاریخی: ئەڵمانیا، ئیتاڵیا لە پێش وریابونەوەی ئەوروپا و لە دوایی‌دا) لە ژ 34 و 36 دا (نیزامی مەداریس لە ئینگلتەرە، ئەڵمانیا، ولایاتی موتەحیدەی ئەمەریقا و فەرانسە چۆنە؟) ی نوسیوە.

م مەعروف (میرزا مارف) لە ژ 38 و 39 و 41 و 63 و چەند ژمارەیەکی تری‌دا بە ناوی (حەقائیقی وەجیزە) هەندێ قسەی ئەستەقی، بە زمانێکی خەست، لە ڕستەی چڕوپڕدا، لە شێوەیەکی فەلسەفی‌دا دارشتۆتەوە.

حەسەن کوردستانی کە ئەبێ نازناوی یەکێ لە ڕۆشنبیرەکانی ئەو سەردەمە بێ، لە ژ 3 دا وتارێک و، لە ژ 16 و 17 دا وتارێکی تیۆری لەسەر (وەتەن – میلەت، وەتەنی – میلیەت) نوسیوە.

مستەفا شەوقی و عەونی (عەونی حاجی گورون) لە ژ 6 دا، ڕەمزی لە ژ 7 دا، زەکی سائیب (مستەفا سائیب) لە ژ 61 دا، فەتحوڵا ئەسعەد لە ژ 53 دا، شاکیر فەتاح لە ژ 52 دا، محەمەد زەکی لە ژ 55 و 56 دا، ئەمان و چەند کەسێکی تر هەریەکە یەک وتار یان زیاتریان بڵاوکردۆتەوە.

محەمەد ئەدیب عەزیز کە ئەبێ مودیری مەتبەعە و سەرنوسەری غەزەتەکە بوبێ، تا ژ 61 هیچ وتارێکی بە ناوی خۆیەوە بڵاو نەکردۆتەوە، بەڵام لە ژ 61 بە دواوە بە ئیمزای (م. أ.) و (م. أد.) زۆری سەروتارە گرنگەکانی ژیانی نوسیوە.

پیرەمێرد کە لەو ماوەیەدا وەکو ژ 6 لە ژێر سەرناوی (هاتنەوە)دا نوسیوێتی: "پێری لە موعتەبەرانی وڵات جەنابی حاجی تۆفیق بەگ تەشریفی هێنایەوە سلێمانی. عەرزی بەخێر هاتنی ئەکەین." ئیتر بە یەکجاری سلێمانی کردۆتە مەڵبەندی ژیانی خۆی. لە ژ 9 ەوە بە شیعرێک کە بە شێوەی کۆن (بە نەشئەی نوتقەکەی مەندوبی سامی)یەوە داینـاوە و بە ئیمزای (کوردی) ەوە بڵاوی کردۆتەوە، دەستی کردوە بە بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی. دوای ئەوە شیعرەکانی تری لە ژ 13 و 36 و 37 و 40 و 45 دا بە شێوەی تازە هۆنیوەتەوە. پیرەمێرد پشتیوان و هاندەرێکی بە هێزی نوێکەرەوەکانی شیعری کوردی بوە.

فایەق بێکەس لە ژ 10 و 80 و 87 و 101 دا و، قانع لە ژ 42 دا، کە ڕەنگە ئەوە یەکەمین شیعری چاپکراوی بێ و، حەمدی لە ژ 60 دا و، عەلی کەمال باپیر لە ژ 75 دا و، فایەق زێوەر لە ژ 14 و 46 دا شیعریان بڵاو کردۆتەوە.

(ژیان) لە سەردەمی عەلی عیرفاندا بە دەگمەن شیعری تێدایە، بە دەگمەن نوسینی نوسەرانی تری بڵاو کردۆتەوە. پێ ئەچێ هەمو بابەتەکانی رۆژنامەکە خۆیان ئامادەیان کردبێ.

3. بڵاوکردنەوەی

رۆژنامە بەوەندە تەواو نابێ نوسینی بۆ ئامادە بکرێ و چاپ بکرێ، بەڵکو گرنگترین قۆناغی، جۆری بڵاوکردنەوەیەتی.

لە کوردستان دامەزراوێکی تایبەتی بۆ بڵاوکردنەوە و پەخشی چاپکراو نەبوە. ژیان خۆیشی نەی توانیوە دەزگایەکی پەخش دامەزرێنێ. لە زۆری شارەکانی کوردستاندا کتێبفرۆشی و ناوەندی تایبەتی بە فرۆشتنی کتێب و رۆژنامە نەبوە. تا ماوەیەکی درێژ یش دەزگایەکی رێکوپێکی پۆست نەبوە. رێگاوبان کەم و خراپ و، ئۆتۆمۆبێل زۆر کەم، بەڵکو دەگمەن بوە. بۆ هەندێ لە قەزا و ناحیەکان رێگەی ئۆتۆمۆبێل هەر نەبوە، بە وڵاخ هاتوچۆی بۆ کراوە. سەرەرای ئەمانە هەمو، بە هۆی شۆرشەکەی شێخ مەحمودەوە رێگاوبانەکان نائاسایی بون. بە زۆری بە قافڵە و لە گەڵ زرێلی جەنگی هاتوچۆ کراوە.

ئەمانە هەمو کاریان لە بڵاوکردنەوەی رۆژنامەکە کردوە.

ژیان چەندی لێ چاپ کراوە، چەندی لێ ساغ بۆتەوە و گەیشتۆتە دەس خوێندەواران و، گەیشتۆتە چەند شار و شوێن و چەندی ماوەتەوە؟ لەبەر ئەوەی لیست و ئەدرەس و دەفتەرەکانی ئەو زەمانە لەبەر دەس دا نین، بە وردی نازانرێ.

بە مەزەندە، بە پێی توانای هونەری چاپخانەکە و بە پێی توانای مادی رۆژنامەکە، نابێ لە هەزار دانە تێ پەری بێ کە بۆ ئەو رۆژگارە ژمارەیەکی گونجاو بوە.

هەر بە هۆی ژیان خۆیەوە ئەزانرێ کە ژیان: جگە لە سلێمانی و دەوروبەری، گەیشتۆتە بەغداد، کەرکوک، چەمچەماڵ، هەولێر، کۆیە، شەقڵاوە، رەواندز..

لە ژ 97 دا ئەم (تکا) یەی بڵاو کردۆتەوە:

"لە موەزەفینی دائیرەی مەتبەعە تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونەی ژیان نێررا بۆ لیوای کەرکوک، هەولێر، قەزای چەمچەماڵ. تکا لە مشتەریەکانمان ئەکەین بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم و معاوەنەتی لازمەی لە حەق ئیجرا بفەرمون."

لە ژ 184 دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"... لە موەزەفینی مەتبەعە شێخ تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی غەزەتەکە نێررا بۆ کەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقڵاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بکەن."

لە ژ 220 یش دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"تکایەکی تایبەتی

"ئیدارەی غەزەتەکەمان، بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونە، ئەوی لە خزمەت ئەو زەواتە کیرامانەیە کە لە بەغدادن، جەنابی شاکیر موجریم ئەفەندی کردوە بە وەکیل، دەفتەرێکی موسەدەقی بۆ ناردوە، ئیستیرحام لە مشتەریەکانی بەغدادمان ئەکەین ئەو میقدارە پارەیەی کە لە خزمەتیانایە و کە لای شاکیر ئەفەندی مەعلومە بە تەواوی تەسلیمی بفەرمون.

"ئومێدی قەویمان بە کریارە موحتەرەمەکانمان هەیە کە بۆ یاریەدانی غەزەتەکەمان هەمو نەوعە معاوەنەتێک درێغ نەفەرمون و تیکراری ئیستیرحام ئەکەین بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بفەرمون. ژیان"

لە دو مەسەلەی گرنگدا کە ژیان لەسەری نوسیون، لە ڕەواندزەوە بۆ هاودەنگی تەلگراف و نامەی پێ گەیشتوە. جاری یەکەم کە بەرپەرچی قسەکانی داود حەیدەری داوەتەوە لە مەجلیسی مەبعوساندا سەبارەت بە خوێندنی زمانی کوردی. جاری دوەم کە پشتیوانی لە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کردوە سەبارەت بە دژایەتی تەجنیدی ئیجباری.

ژیان چەند جارێ میعادی دەرچونی گۆڕیوە، بۆ ئەوەی لە گەڵ ڕۆژانی هێنان و بردنی پۆستەدا ڕێک بکەوێ، لە ژ 77 دا نوسیوێتی:

"گۆڕینی میعادی دەرچونی غەزەتەکەمان

"لەبەر ئەمەی لە هەفتەیەک دا جارێک پۆستە هاتوچۆ ئەکات و ئەو جارەیش بەر ڕۆژی سێشەمە پێش دەرچونی غەزەتەکەمان ئەکەوێ، بۆ ئەمەی غەزەتەی کڕیارەکانی دەرەوەمان زۆر دوا نەکەوێ، میعادی دەرچونی غەزەتەکەمان گۆڕی و وەکو پێشو کردمانەوە بە ڕۆژی پێنجشەمە. لەمەودوا هەمو جارێ لەو ڕۆژەدا دەر ئەچێ."

4. سەرچاوەی دارایی

سەرچاوەی دارایی ژیان بریتی بوە لە: پارەی ئابونەکانی و، دەرامەتی لە ئیعلان.

لە لاجانگی چەپی ناوچەوانی ژمارە 1 دا نوسراوە:

"بەدەلی ئابونە بە 3 مانگ ڕوپیەونیوێک، بە 6 مانگ 3 ڕوپیەیە. لە 3 مانگ کەمتر ئابونە قەید ناکرێ. بۆ دەرەوە بەدەلی ئابونە حەو ڕوپیەو نیوە. نوسخەی بە ئانەیەکە."

لە لاجانگی ڕاستی ناوچەوانیدا نوسراوە:

"بۆ هەمو شتێک موخابەرات بە ناوی ئیدارەخانەوە ئەکرێ. ئیعلانات بە دێڕێک 6 ئانە دەسێنرێت."

لە ژ 134 ەوە، لە باتی جارێک، هەفتەی دو جار دەرچوە، لەبەر ئەوە ئابونەکەی زیادی کردوە، بەڵام نرخی بڵاوکردنەوەی ئیعلان وەکو خۆی ماوەتەوە. لە لاجانگی چەپی ناوچەوانی یەکەم لاپەڕەیدا نوسیوێتی:

"کڕیار

"بە شەش مانگ پێنج بە ساڵێک دە ڕوپیە دەدا. بۆ دەرەوە ئوجرەتی پۆستەی عەلاوە ئەکرێ. شەش مانگ کەمتر ئابونە قەید ناکرێ.

"ئیعلانات

"دێڕێک 6 ئانە دەسێنرێت.

"یەکی بە ئانەیەکە."

ئەو سەردەمە عیراق هێشتا لە ژێر دەستی ئینگلیزدا بوە. دراوی تایبەتی خۆی نەبوە، بە دراوی هیندی سەودا کراوە. لەبەر ئەوە نرخی ئابونە و ئیعلان بە ڕوپیەی هیندی دیاری کراوە.

دوای ئەوەی دراوی عیراقی گۆڕاوە، لە باتی ڕوپیە و ئانە و پای هیندی، دینار و فلسی عیراقی خستۆتە بازارەوە، (ژیان) یش ڕاگەیاندنەکەی بەم جۆرە لێ کردوە وەکو لە ژ 322 دا نوسیوێتی:

"کڕیار

"بە شەش مانگ 225 بە ساڵێک 450 فلس دەدا. بۆ دەرەوە ئوجرەتی پۆستەی عەلاوە ئەکرێ.

"ئیعلانات

"لە دێڕێکەوە هەتا شەش مەقتوعەن 225 و لە شەش زیاتر جگە لە 225 فلسەکە بۆ دێڕە زیادەکانیش دێڕی 28 فلس ئەسێنرێ.

"نوسخەی بە پێنج فلسە"

4. 1. ئابونە

ئابونەکانی بە زۆری بریتی بون لە فەرمانبەرانی داوودەزگاکانی حکومەت، چ لە ناو شار و چ لە دەرەوەی، هەروەها هەندێ لە بازرگان و سەرانی عەشائیر و موختار و کوێخای گوندەکان.

پارەی ئابونە، وەکو لەم ئاگاداریەدا نوسراوە، ئەبو بە ناوی سندوقی بەلەدیەوە بنێردرێ:

"بۆ زانینی مشتەریە کیرامیەکانمان

ئیدارەخانەکەمان چونکە مەئمورەکانی موکەفەل (رەنگە ئەمە هەڵەی چاپ بێ و مەبەستی موکەلەف بێ) نین و، زاتەن مەربوتی بەلەدیەیشە، ئیستیرحام ئەکەین هەر پارەیەک ئەنێرن بۆ ئەم ئیدارەیە رەئسەن بە ناوی سندوقی بەلەدیەوە ئیرسالی بکەن. (ژ)"

ژیان لە ساڵی یەکەمیدا داوای پارەی لە ئابونەکانی نەکردوە، بەڵام لە ساڵی دوەمیەوە چەندین جار و بە چەند چەشنی جیاواز، داوای لێ کردون:

لە ژ 55 و 56 و 59 و 61 و 64 و 69 و 74... دا ئەم داوایەی دوبارە کردۆتەوە:

"ژیان

"ئەتانەوێ ئەم قەزاتەیە بەرێوە بچێ و بژی حەقی کریاریەکەی دوا مەخەن و زو بینێرن."

لە ژ 58 دا نوسیویێتی:

"تکا لە کریارە موحتەرەمەکانمان

"لە کریارەکانی دەرەوەمان خاسەتەن تکا ئەکەین کە بۆ ئەمەی بە رێکوپێکی غەزەتەکانیان پێ بگات و، مەیدانی گلەیی نەمێنێ، لەمەودوا لوتفەن لە گۆرینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون.

"وە دیسان تکا ئەکەین ئەوانەی کە قەرزداری ژیانن و بەدەلاتی ئیشتیراکیان پڕ نەکردۆتەوە بە بێ دواخستن بە ناوی ئیدارەخانەوە بە ناردنی هیمەت بفەرمون."

لە ژ 79 دا نوسیویێتی:

"تکا لە کریارەکانی دەرەوەمان

"تا ئێستا بۆ ناردنی بەدەلاتی ئابونە کە لە بەقایادا ماوەتەوە گەلێ جار عەرزمان کرد. کریارە موحتەرەمەکانی دەرەوەمان لە گەڵ ئەمەی کە ئەمرۆ مودەتێکە غەزەتەمان دەرئەچێ هێشتا ئەعزەمیان بەدەلاتی ئیشتیراکیان نەداوە، ئەمە ئەبێتە مانیعی بەرێوەچونی (ژیان) مان. بۆ هەمو لایەک خسوسی میقداری مەتلوباتمان عەرز کردوە، رجا ئەکەین بە بێ دواخستن هەرکەسە حسابی خۆی پڕ بکاتەوە و دیسان تکا ئەکەین بۆ ئەمەی مونتەزەمەن غەزەتەکانیان پێ بگات و مەیدانی گلەیی نەمێنێ لەمەودوا لوتفەن لە گۆرینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون."

لە ژ 89 دا نوسیویێتی:

"بۆ کریارە موحتەرەمەکانمان

"تەبیعی هەمو ئەیزانن ئیدارەکەمان مەساریفاتی زۆرە. بۆ تەبعی غەزەتەیەک پارەیەکی زۆر لازمە. موقابیل بە هەمو سەرفیاتێ واریداتی پێویستە. رجا لە کریارەکانمان ئەکەین و ئەم مەسئەلەیە حەواڵەی ویجدانیان ئەکەین، ئەوانەی کە حەقی دو ساڵ سێ ساڵیان لە سەرە و لە ئیبتیدای نەشری ئەم غەزەتەوە هێشتا هیچیان نەداوە یا بە جارێ وە یاخود بە قیست پارەی ئابونەکەیان بنێرن. ژیان"

لە ژ 133 دا بە هەرەشەوە نوسیویێتی:

"ئاخر رجا

"هـەتاکو ئێسـتا بـۆ تـەراکومی بـەدەلاتی ئابونـەی غەزەتەکـەمان موتەعەدیـد دەفعـە رجامـان لـە مشتەریەکانمان کرد لەوانەی کە هێشتا حەقی 3 و 4 ساڵیان لایە، رجا ئەکەین بۆمان بنێرن وەئیلا وەکـو غەزەتەکەیان بۆ نانێرین مەجبور ئەبین بە موراجەعەتی قـانونی و لـە غەزەتەیشـا ناویـان دەرج ئەکـەین. ژیان"

پێ ئەچێ هەمو ئەم رجا و تکـا و هەڕەشـەیە کـەڵکی نـەبوبێ، لەبـەر ئـەوە یـەکێ لـە فەرمانبـەرەکانی چاپخانەیان ناردوە بۆ کۆکردنەوەی. لە ژ 184 دا نوسیوێتی:

"تکایەکی تایبەتی

"هەمو ئەیزانین لە موحیتی کوردستانا هەر ئەم غەزەتە کوردیە هەیە و، ئەمەیش چونکی مشـتەریەکانی معاوەنەتی ناکەن و حەقەکەی لە میعادی خۆیدا تەسلیم ناکەن نەک قابیل نیە ئینتیزامێکـی پـێ بـدرێ بـەڵکو ئەگەر هەر وا بمێنێتەوە ناژی. ساڵانەی غەزەتەکە ئەوەندە نیە کە ئەهمیەتی بێ، حـەقی چـوار سـاڵی موقابیـل حەقی ساڵێکی غەزەتەیەکی ترە. لە سەر هەمو حەمیەتمەندێک و وەتەنپەروەرێک پێویستە بە جدی معاوەنـەتی بکات و بیژێنێ.

"ئینجا بۆ ئەوەی غەزەتەکەمان بژی و بتوانین ئینتیزامێکی پێ بدەین رجا لە مشـتەریەکانی خـاریج و داخل ئەکەین وە بیلخاسە لە قیسمی مەئمورین و ئەوانەی کە هێشتا حەقی چوار ساڵیان لا ماوە و مەبلـەغێکی زۆر قەرزدارن، ئیتر مەیدانی نوسین و بەعزێ معامەلە نەدەن و، بە ئەوەل واسیتەدا بە ناوی سندوقی بەلەدیەی سلێمانیەوە چەند قەرزدارن بۆمان بنێرن و رجاکەمان تەرویج بفەرمون.

"زاتەن لە موەزەفینی مەتبەعـە شـێخ تـەیب ئەفەنـدی بـۆ کۆکردنـەوەی بـەدەلاتی غەزەتەکـە نێـررا بـۆ کەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقڵاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بـە تـەواوی تەسلیم بکەن."

شێخ تەیب ئەفەندی بە سەرکەوتویی لە کارەکەی گەڕاوەتەوە، لە ژ 186 دا سپاسنامەیەکی نوسیوە:

"تەشەکور و بەیانی مەمنونیەت

"هەروەکو لە نوسخەکانی پێشودا بەیان کرابو، لەسەر تەنسیبی ریاسەتی بەلەدیە و تەسدیقی سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەفخەمی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی موتەراکیمەی ژیان کە لە لیوای کەرکوک و هـەولێـر و قـەزای رەواندزدا هەی بو بۆ دەرەوە چوبوم.

"لەم جێگایانەدا لە تەعریف بە دەر یارمەتی و تەسهیلاتم بۆ نوێنرا. لە قەزای رەواندزدا ئەو معاوەنەتـە کە لە تەرەف قائیمقام جەنابی کەریم بەگەوە ئیبراز فـەرموراوە شـایانی تیزکـارە، بیلخاسـە معـاونی مـودیری پۆلیس جەنابی حەمزە بەگ بینا بە سائیقەیەکی مەحەبـەت کـە دەرحـەق بـە ئـەهلی وڵاتەکـەمان و مـەتبوعات هەیەتی، جگە لەو هەمو تەسـهیلاتەی کـە لـە رێی گردکردنـەوەی بـەدەلات کـردی و خۆشـی حـەقی سـاڵێکی پێشینەن دا، بەرامبەر بە شەخسی خۆشم بە دەرەجەیەک کە مەحجوبی لوتـف و ئینسـانیەتی بـوم خزمـەت و معامەلەی میهماننەوازی دەرحەقم کردوە. لە بەر ئەمە بە لازمم زانی کە بە ناوی ژیان و خۆمەوە عەلەنەن عەرزی تەشەکورات و بەیانی مەمنونیەت بکەم. تەیب"

4. 2. ئیعلانات

پارەی بڵاوکردنەوەی ئیعلان بۆ هەمو رۆژنامەکانی جیهان سەرچاوەیەکی گرنگی دەرامەتە. بـۆ (ژیـان) یش هەروا بوە.

ئیعلانات ئەگونجێ دو سەرچاوەی هەبێ: یـەکێکیان دامـەزراوە ئەهلیـەکان و، ئـەوی تریـان دامـەزراوە حکومەتیەکان.

لە کوردستانی ئەو رۆژگارەدا بازاڕ زۆر تەسـک و بازرگـانی زۆر کـەم و دواکـەوتو بـوە. کۆمپانیـا و دامەزراوی بازرگانی خاوەن سەرمایەی ناونجی و گەورە نەبوە. لەبەر ئەوە (ئیعلانات)ی ئەهلی نـەبوە. ئەگـەر بوبێت یش زۆر کەم و بێ بایەخ بوە، هیچ کەلەبەرێکی دارایی بۆ ژیان پڕ نەکردۆتەوە.

ئیعلاناتی حکومەتی چەند جۆرێ بون. لەوانە هی: دادگاکان، دائیرەی ئیجـرا، دائیـرەی تـاپۆ، مـەقامی موتەسەریفیەت، ریاسەتی بەلەدیە، کەرتەکانی پۆلیس و جەیش...

هەندێ لەم ئیعلاناتە سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەرامەتی ژیان و، هەندێکی تریان رەنگـە بـێ پـارە بڵاو کرابنەوە.

لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ لە سەر ژیان و ئیعلانەکانی لەم کتێبەدا نوسراوە.

5. هونەری رۆژنامەوانی

5. 1. لایەنی رۆژنامەنوسی

ئەگەر رۆژنامە بە ناوچەیی (Local) و، نیشتمانی یـا نەتـەوەیی (National) و، ناودەوڵـەتانی یـان وەکـو ئـەڵێن نێونەتـەوەیی (International) دابـەش بکـرێ، ئـەوا ژیـان ئەچێتـە خانـەی رۆژنامـەی ناوچەییەوە.

ژیان لە باری رۆژنامەنوسییەوە، لە چاو هەلومەرجی ئەو زەمانەی سـلێمانیدا بگـرە هـی عیـراقدا، بـە رۆژنامەیەکی سەرکەوتو دائەنرێ. زۆری بابەتەکانی رۆژنامەی هاوچەرخی تێدا بڵاو کراوەتەوە:

هەواڵ:

هەواڵی ناوخۆی سلێمانی و دەوروبەری

هەواڵی بەغداد و حکومەت و پارلەمانی عیراقی

هەواڵی دەوڵەتانی دراوسێ و گەشەکردنی پێوەندییان لە گەڵ حکومەتی عیراق

هەواڵی خەباتی گەلان لە پێناوی سەربەخۆییدا وەکو میسر، سوریا، هیندستان...

هەواڵی جەنگ وەکو مەنچوریا

هەندێ لە ئیعلانەکانیشی بە هەواڵ و، لە چاو ئەو سەردەمەدا بە هەواڵی گرنگ دائەنرێن، وەکو ئیعلانی وەرگرتنی خوێندکار لە خوێندنگەی عەسکەریی عیراق.

ریپۆرتاج:

ژیان چەندین ریپۆرتاجی گرنگی نوسیوە. زۆریان نرخی مێژویی گەورەیان هەیـە. لەوانـە: ریپۆرتـاج دەربـارەی سـەردانی مەنـدوبی سـامی لـە سـلێمانی. ریپۆرتـاج دەبـارەی سـەردانی سـەرۆوەزیرانی عیـراق و وەزیرەکان. ریپۆرتاج دەربارەی تەشریف هێنانی مەلیک...

وتار:

ژیان بە سەدان وتاری سیاسی، پەروەردەیی، کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، ئابوری، رۆشنبیری... تێدایە.

لێدوان:

هەندێ جار دوای گێڕانەوەی ڕوداوێک، ژیان ڕەئی خۆی بە لێدوانێ لە پەراوێزی هەواڵەکەدا نوسیوە.

سەروتار:

زۆر ژمارەی، سەروتاری تێدایە. بابەتەکانی جۆراوجۆرن: سیاسی و پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و ئابوری... و هەندێکیشیان باس لە خەمی ڕۆژانەی ژیانی خەڵک ئەکەن و داواکارییە لە حکومەت.

زمانی نوسین:

ئەگەرچی ژیان چەند جارێ باسی بژاری زمانی کوردی کردوە و، لە ژ 45 دا هەواڵی پێکهێنانی (کۆمەڵی بژاری زمانی کوردی) بڵاو کردۆتەوە و، لە ژ 49 دا ئەم (تکا) یەی نوسیوە:

"هەروەکو لە خوێندەوارە موحتەرەمەکانمانەوە مەعلوم بوە ئەمڕۆ بۆ ڕێکخستنی زبانەکەمان و، لە کەلیماتی غەیرە ڕزگار کردنی لە هەمو لایەکەوە هەوڵ ئەدرێ و تێ ئەکۆشرێ، چونکە بە تەواوی زانرا کە یەکێ لە وەسائیتی سەرکەوتن، پێشکەوتنی میلەت ڕێکخستن و سەربەخۆیی زبانەکەیەتی، جا لەبەر ئەمە بە تایبەتی لەو تێگەیشتوە بیرروناکانەی کە بۆ خزمەتی هاووڵاتیەکانیان لە پەڕی ژیان دا مەقالە ئەنوسن، تکا ئەکەین بۆ ئەمەی هەمو کەسێ بە بێ گرانی تێ بگا، زۆر هەوڵ بدەن و هەتا ئەتوانن کەلیمەی کوردی پەتی ڕون و شیرین بە کەڵک بهێنن، کە مەقسەد لەو نوسینانەش قازانجی هەمو.."

ژیان خۆی لەم قۆناغەدا بە هیچ جۆرێ گوێی نەداوەتە پاکی و پاراوی زمانی نوسینەکانی. ژمارەیەکی زۆر وشەی عەرەبی بەکارهێناوە، کە ئەیتوانی لە باتی‌یان وشەی کوردی باو بە کار بهێنێ. هەروەها هەندێ وشەی لە زمانە ئەوروپاییەکانەوە وەرگرتوە بەڵام بە فۆنەتیکی تورک نوسیونی و، کافەکانی کردوە بە قاف.

ڕێنوسەکەی:

ڕێنوسەکەیشی بە گشتی هەمان ڕێنوسی زمانی فارسی و عەرەبی بوە. ساڵی 1930 کە تۆفیق وەهبی بۆتە موتەسەڕیفی سلێمانی، ماوەی چەند هەفتەیەک، ژیان پێڕەوی ڕێنوسێکی نوێی کردوە، ئەگەرچی لە بزوێنەکانی‌دا لە هی ئەم سەردەمەوە نزیک بوە بەڵام زیاد لە پێویست (موبالەغە) لە بە کار هێنانی‌دا کراوە. وشە و ڕستە عەرەبیەکانیشی بەو ڕێنوسە تازەیە نوسیوە، بەڵام دواتر وازی لێ هێناوە.

5. 2. لایەنی ڕۆژنامەگەری

سلێمانی هەر ئەو چاپخانە کۆنەی لێ بوە کە 1920 مێجەرسۆن هێنا بوی. ماکینە و دەزگاکانی هەر کۆنەکان بون و، بە هۆی پەشێوانی هەلومەرجی سیاسی سلێمانیەوە جاروبار پەکی کەوتوە. وەستاکانی سلێمانی، لە ئاسنگەر و چەخماخساز، چاکیان کردۆتەوە. ئەم (عەفو خواهی) یە تا ڕادەیەکی باش، کەمی توانای چاپخانەکە و ڕۆژنامەکەیان ئاشکرا ئەکا: "لەبەر نەخۆشی یەکێ لە موەزەفەکانمان دو هەفتە غەزەتەکەمان مومکین نەبو دەرچێ ئیستیرحامی عەفو لە قاریئینی کیرام ئەکەین. ژیان"(ژ 132).

ڕۆشنبیرانی سلێمانی دو جار هەوڵی کڕینی دەزگای نوێی چاپیان داوە. بۆ ئەو مەبەستە لەناو خەڵکدا پیتاکیان کۆکردۆتەوە: جاری یەکەم، لە سەردەمی حوکمڕانی شێخ مەحمودا. جاری دوەم، کۆمەڵی زانستی کوردان. هەردو جار بە هۆی تێکچونی بارودۆخی سیاسی سلێمانیەوە سەری نەگرتوە. جار ناجار پەنایان بردۆتەوە بەر دەزگای چاپە کۆنەکەی مڵکی شارەوانی.

ژیان، بە هەمان چاپخانە و بە هەمان قەوارە و شێوەی رۆژنامەکانی پێش خـۆی دەرچـوە کـە لـە چـاو هونەری چاپ و رۆژنامەوانی سەردەمی خۆیدا، زۆر لە دوا بوە.

کلێشەی ناوەکەی لە ژ 1- 11 ئەوە بوە کە بە جۆرێکی سادە لە سلێمانی لەسـەر تەختـە هەڵکـەنراوە. بەڵام لە ژ 12 بە دواوە کلێشەکەیان گۆڕیوە بە یەکێکی کە کە حوزنی و یومنی دروستیان کـردوە. لـە ژ 12 دا بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی:

"عەلەنەن تەشەکور

"زۆر زۆر سـەربەرز و خۆشـحاڵ بـوین بەمـەی کـە غەزەتەکـەمان خـۆی بردۆتـە دڵـی بـرا کـوردە موحتەرەمەکانمانەوە و لە هەمو لایەکەوە بۆ یاریەدان و پێشکەوتنی غەزەتەکە هـەوڵ ئـەدرێ. هـەر بـەم فکـرە بەرز و بڵندە ئـەمجارە لـە بەغـداوە لـە لایـەنی حـەکاکی بـە نـاو جـەنابان: حـوزنی و یـومنی ئەفەندییـەوە سەرلەوحەیەک بۆ غەزەتەکەمان بەو نەخش و نیگارە، بەو نوسینە جوان و شـیرینەی خۆیـان کـە دڵـی هـەمو کەسی بردوە، بە دیاری بۆمان نێرراوە. لە سایەی ئەم هیمەتە گەورەوە (ژیان) جەژنی بو بە دو.

"لە بەر ئەمە بە هەمو هێز و قوەتی دڵ تەشەکوراتی خالیسانەمان پێشکەش و بە دڵ و گیـان تەقـدیری ئەم خزمەت و هیمەتە گەورەیەیان ئەکەین و، لە جیاتی ئەم دیاریە بە قیمەتە (ژیان) ناوی موحتەرەمی (حـوزنی و یومنی) لە سەر سەری هەتا بژی ئەنوسێ و تەقدیسی ئەکات."

حوزنی لەو کاتەدا هێشتا رۆژنامەوانی نەکردبو بە پیشە لە بەغداد دوکانی حەکاکی هەبوە.

هەمو ژمارەکانی 4 لاپەڕەی 32 بە 20 سم بوە (جگە لە چەند بۆنەیـەکی کـەم کـە بـە هـۆی روداوی گرنگەوە کراوە بە 6 لاپەڕە یان پاشکۆیەکی لە گەڵ چاپ کـراوە) و، هـەر لاپەڕەیەکیشـی 2 سـتونی تـێدا نوسراوە.

مانشێتی نەبوە. خەتاتی تێدا بە کار نەهاتوە. حەرفی سەردێڕی وتار و مەتنەکەی یەک جـۆر و یـەک قەوارە بون. چەند حاڵەتێکی زۆر دەگمەن نەبێ کە هەندێ سەردێڕ بە حەرفێکی کـەمێ ئەسـتورتر نوسـراون. ئەوانی تری هەموی وەکو یەکە.

لە هیچ ژمارەیەکیدا وێنە و کاریکاتێر نیە.

6. نرخی مێژوی ی

ژیان بۆ مێژوی نوێی کورد، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەنی جێ باوەڕە.

6. 1. بۆ مێژوی سیاسی

روداوەکانی کوردستانی عیراق، هەواڵەکانی شۆڕشی شێخ مـەحمود و، پێوەنـدی لـە گـەڵ ئینگلیـز و عیراق، مەبعوسەکانی کورد و پارلەمانی عیراقی، پێوەندی عیراق لە گەڵ توركیا و ئێران و، رەنگدانـەوەی لـە جوڵانەوەی کـوردا، روداوەکـانی کوردسـتانی تورکیـا، روداوەکـانی کوردسـتانی ئێـران، پێوەنـدی عیـراق و دراوسێکانی، پێوەندی عیراق و ئینگلیز، گفتوگۆی ئەشرافی سلێمانی و نوێنەرانی عیراق و بریتانیـا، کـورد و پەیماننامەی 1930 ی عیراقی– ئینگلیزی...

6. 2. بۆ مێژوی رۆشنبیری

کۆمەڵی زانسـتی کـوردان، کۆمـەڵی بـژاری زمـانی کـوردی، یانـەی سـەرکەوتنی کـوردان لـە بەغـداد، بڵاوکراوەی کوردی، هەواڵی رۆژنامەکانی عیراق، تەمسیل، وەرزش...

6. 3. بۆ مێژووی ئەدەبی
لێکۆڵینەوەی ئەدەبی، نوێکردنەوەی شیعری کوردی، بانگەواز بۆ زیندوکردنەوە و چاپکردنی بەرهەمی شاعیرەکان...

6. 4. بۆ مێژووی خوێندن و پەروەردە
کردنەوەی مەکتەب، سیستەمی پەروەردە، پرۆگرامەکانی خوێندن...

6. 5. بۆ مێژووی کۆمەڵایەتی
داکۆکی لە ژن، داکۆکی لە جوتیاران، چاک کردنی ژیانی دانیشتوانی لادێ...

چەند تێبینییەک:

1. مامۆستایان رەفیق ساڵح و سدیق ساڵح خەریکی ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی هەمو ژمارەکانی (ژیان)ن لە چەند بەرگێک دا. بەرگی یەکەمیان بڵاوکردۆتەوە.
بڕوانە:
ڕۆژنامەی ژیان ژمارە 1– 81، ئامادەکردنی: رەفیق ساڵح، لێکۆڵینەوەی سدیق ساڵح، یەکەم بەرگ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، 2002.
کاک سدیق ساڵح ل 5 – 99 ی ئەم بەرگەی تەرخان کردوە بۆ لێکۆڵینەوەیەکی وردی ناوەڕۆک و پێڕستی بابەت و ژیننامە و وێنەی نوسەرەکانی ئەم 81 ژمارەیە.
ژمارەکانی ژیان بە پاکی و جوانی چاپ کراونەتەوە. رەنجی ئەم دو جوامێرە بۆ ژیاندنەوەی سامانی ڕۆژنامەوانیی کوردی شایانی ڕێزلێنان و پشتیوانیی کۆڕ و کۆمەڵە ڕۆشنبیرییەکانی کوردە.

2. لە کاتی ئامادەکردنی ئەم باسەدا ئەو بەرگەی ژیان کە لە بەردەستی مندا بو ئەم ژمارانەی ناتەواو بو:
81/ 85/ 100/ 127/ 141/ 143/ 144/ 147/ 159/ 162/ 169/ 171/ 175/ 176/
182/ 183/ 193/ 198/ 201/ 202/ 203/ 205/ 210/ 212/ 214/ 215-219/ 221/
236/ 252/ 253/ 265/ 269-278/ 280-282/ 290-293/ 296/ 320/ 321/
ڕەنگە لە هەندێ لەو ژمارانەدا باس و بابەت و هەواڵی گرنگ هەبن. بەڵام من نەمتوانی کەڵکیان لێ وەربگرم.

3. لەم بەشەدا هەندێ بابەتی گرنگ و بایەخدار شایەنی بڵاوکردنەوە بون، بەڵام چونکە لە بەشی دوەم: (کوردستانی عیراق 1928- 1931: سەردەمی قەڵەم و موراجەعات) دا هەن، بە پێویستم نەزانی. خوێنەر ئەگەر ویستی ئەتوانێ ئەو بابەتانە لەو کتێبەدا بخوێنێتەوە.

ژیان و هەواڵەکانی شێخ مەحمود

1. شەڕی هەمەلایەنەی ئینگلیز دژی شێخ مەحمود

1. 1. جائیزە بۆ کوشتنی

لە ئابی 1924 دا جەعفەر عەسکەری وازی لە وەزارەت هێنا. مەلیک فەیسەڵ، یاسین هاشمی تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ. عەبدولموحسین سەعدون لە وەزارەتەکەی یاسین هاشمیدا بو بە وەزیری کاروباری ناوخۆ. لە حوزەیرانی 1925 دا کە یاسین هاشمی ئیستیقالەی کرد، مەلیک فەیسەڵ سەرلەنوێ عەبدولموحسین سەعدونی تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ. ئەوە سێیەمین وەزارەتی سەعدون بو. رەشید عالی گەیلانی لەم وەزارەتەدا وەزیری داخلیە بو. جولانەوەکەی شێخ مەحمود هاوزەمان بو لە گەڵ ئەم ئاڵوگۆڕە وەزارییانەدا.

عەبدولموحسین سەعدون کە هاوزەمانی شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، 2 جار بو بە وەزیری کاروباری ناوخۆ و، 3 جار بیو بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی عیراق، بۆ ئەوەی ئاسایش بگەڕێتەوە بۆ کوردستان، کوردستان بە بێ بەرەنگاری ببەسترێ بە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی عیراقەوە، لایەنگری لە ناوبردنی شێخ مەحمود بو. سەعدون ئەم رایەی خۆی بە ئاشکرا دەربڕی بو.

عەبدولموحسین سەعدون، سەروەزیرانی ئەوسای عیراق دوای گەڕانەوەی لە سەردانی سلێمانی، لەو کۆبونەوەیەدا کە لە 4 ی 6 ی 923 دا لە کۆشکی شاهانەدا لە بەغداد، بە ئامادەبونی فەیسەڵ (مەلیکی عیراق)، هێنری دوبس (مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق)، سێر جۆن سالمۆن (فەرماندەی گشتی هێزەکانی بریتانیا) و چەند کاربەدەستی ئینگلیزی و عیراقی تر، کە بۆ لێدوانی هەلومەرجی سلێمانی کردیان. سەعدون بە راشکاوی وتی: "هەمو خەڵک، جگە لە هەندێ سەرۆک عەشیرەت، بە هەمو هێزیانەوە ئەیانەوێ بخرێنە سەر عیراق. شێخ مەحمود لەبەر چاوی خەڵک کەوتوە. هەمویان رقیان لێی ئەبێتەوە، کە لێی ئەپونگێنەوە چونکە لە دەستدرێژییەکانی ئەترسن. لایەنگرانی شێخ مەحمود زۆر کەمن." سەعدون بۆ ئەوەی ئینگلیزەکان لە شێخ مەحمود تیژ بکا ئینجا وتی: "حکومەتی بریتانی درێخی لە یارمەتیدانی شێخ مەحمود نەکرد و چاکەیەکی زۆری لە گەڵ کرد، کەچی سودی نەبو. شێخ مەحمود کابرایەکی (شریر)ە دوای تەجروبەکانی رابوردو نابێ پشتی پێ ببەسترێ. ئەگەر بتوانرایە لە ناو ببرێ، ئەوسا رێککەوتن لە گەڵ کورد ئاسان ئەبو."

ئەگەرچی لە مانگی حوزەیرانی 1925 دا عیراق بە تەنگوچەڵەمەیەکی وەزاریدا تێ ئەپەڕی، یاسین هاشمی ئیستیقالەی ئەکرد و وەزارەتەکەی ئەڕوخا و، وەزارەتێکی تازە لە سەر تەکلیفی مەلیک فەیسەڵ، بە سەرۆکایەتی عەبدولموحسین سەعدون تەشکیل ئەکرا، بەڵام دیارە ئەم ڕوداوانە کاریان لەو بڕیارە نەکردوە کە ئەنجومەنی وەزیران لەسەر داوای مەندوبی سامی بە دەستیەوە بوە.

"بڕیاری چوارەمی ئەنجومەنی وەزیران لە دانیشتنی 13 ی حوزەیرانی 1925 دا:

"نوسراوی (ژمارە بی. ئـۆ/ 122 ی 8 ی حوزەیرانی 1925) ی موستەشاری فەخامەتی مەندوبی سامی عیراقی خوێندەوە سەبارەت بە تەرخان کردنی 100 هەزار ڕوپیە پاداشت (جائیزە) بۆ گرتن وە یا کوشتنی شێخ مەحمود و، کەریمی فەتاح بەگ و سابیری کوڕی. لەوە 60 هەزار ڕوپیەی بۆ کوشتن وە یا گرتنی شێخ مەحمود و، 20 هەزار ڕوپیەیش بۆ هەر یەکێ لە کەریمی فەتاح بەگ و سابیری کەریم بەگ. بەو مەرجەی ئەو پارەیەی بۆ کوشتنی یەکێ لەو سێیانە ئەدرێ چواریەکی ئەو پارەیە بێ کە بۆ گرتنیان ئەدرێ. ئەنجومەنی وەزیران بڕیاریدا ئەم پێشنیارە قبوڵ بکا."

"بڕیاری دوەمی ئەنجومەنی وەزیرانی لە دانیشتنی ڕۆژی 30 ی حوزەیرانی 1925 دا:

"نوسراوی (بی، ئـۆ/ 151 ی 19 ی حوزەیرانی 1925) ی فەخامەتی مەندوبی سامی خوێندەوە، سەبارەت بە ڕاسپاردنی موفەتیشی ئیداری سلێمانی بۆ دانی جائیزە بۆ ئەو مەبەستەی لە بڕیاری چوارەمی دانیشتنی 13 ی حوزەیرانی 1925 دا باس کراوە، بۆ کەسانێک جگە لە ئەفرادی هێزی ئاسوری. ئەنجومەنی وەزیران بڕیاری دا دەسەڵات بدا بە موفەتیشی ئیداری سلێمانی کە بۆ هەندێ کەسی هەڵبژێردراوی ڕون بکاتەوە کە ئەگەر ئەنجامی ویستراو بە هۆی ئەوانەوە بو جائیزەکەیان ئەدرێتی بەو مەرجەی لە سنوری ئەو مەبلەغەدا بێ کە ئەنجومەن لە دانیشتنی 13 ی حوزەیرانی 1925 دا موافقەقەتی لە سەر کردوە."

تەرخانکردنی 60 هەزار ڕوپیە بۆ گرتن وە یا کوشتنی شێخ مەحمود، لەبەر ئەوە بوە کە شێخ مەحمود سەرکردەی جوڵانەوەکە بوە. لایان وا بوە بە لەناو بردنی ئەو جوڵانەوەکە یش تەواو ئەبێ. هی کەریمی فەتاح بەگ و سابیری کوڕی یشی لەبەر ئەوە بوە تاوانبار بون بە کوشتنی کاپتان بۆند و ماکانت کە دو ئەفسەری ئینگلیزی بون.

لەو کاتەدا سێر هێنری دوبس مەندوبی سامی بوە لە عیراق، کاپتن لاین موفەتیشی ئیداری سلێمانی بوە. پێ ئەچێ نەیانویست بێ تەرخان کردنی ئەم جائیزەیە لەناو خەڵکدا بڵاو بکەنەوە، بەڵکو ویستویانە لە ڕێگەی چەند کەسێکی هەڵبژێردراوەوە کارەکە ئەنجام بدەن. بەڵام سەرەڕای تەرخان کردنی ئەم پارە زۆرە، نەیانتوانیوە کەسانێک پەیدا بکەن شێخ مەحمودیان بۆ بکوژێ.

1. 2. شێواندنی ناوبانگی

دەسەڵاتدارانی ئینگلیز بۆ شێواندنی ناوبانگی شێخ مەحمود و زڕاندنی ناوی خۆی و لایەنگرەکانی، هێرشێکی پڕۆپاگاندەی فراوانیان دەس پێ کردوە، لە لایەکەوە ژیان کەوتۆتە نوسینی وتار و لێدوان و، لە لایەکی ترەوە بە تۆمەتی بەفیڕۆدانی پارەی شارەوانی داویانەتە دادگا.

1. 2. 1. وتاری ڕۆژنامە

"قەت گورگ ئەبێ بە شوانی مەڕ؟

"مودەتێکی زۆر ئەم وەتەنە مەعسومە بە دەست بەعزێ خائینانی خۆیەوە ئەیناڵاند. هەر ڕۆژێ بە نەوعێ، هەر سەعاتێ بە بەهانەیەک، ئەم میلەتە مەزلومەیان ئیغفال ئەکرد. ئەم خائینانە گاه بە مەسئەلەی

موصل و هاتنەوەی تورکەوە میلەتیان ئەتۆقاند، گاە بە وەعدەی ئیسـتیقلالیەتی کـوردەوە سـەریان لـەم خەلقـە ئەشێواند. تا لە نەتیجەدا بون بە سەبەبی ئەم فەلاکەتە عەزیمە کە دیمان.

"لە روی ئەم بەدخواهانەوە ئەوی لەمەوپێش زانی بومان، ئەوی کە چەند ساڵ لەمەوبەر بیست بومان، لە بیرمان چوەوە. لە تەرەقیاتی عەسری حازر مەحرومیان کردین، ئیستراحەتیان لێ سەلب کردین، لە تێگەیشـتن و پێشکەوتنی پەنجا ساڵ دوایان خستین. وەلحاسڵ ئەوی مەتلەبیان بو لە خراپە بە سەرمانا ئیجرایان کرد.

"فەقەت مەسئەلەی مەشهورە: (چرای دز ناگاتە بەیانی) شوکر ئێستا میلەت بە تەواوی لە فکـری ئەمانـە گەیشت، مەنفەعەتپەرستی ئەم خائینانەی کەشف کرد.

"ئیتر تێ گەیشتن کە مەقسەدی ئەمانە تەنها مەنفەعەتپەرستی، تەنها ئینتیقام جـویی، تـەنها تەرەفـداری جەهالەت و شەقاوەت بو. هەوڵ و تەقەلایان هەر بۆ ئەشقیا حیمایە کردن، هەر بۆ میلـەت تـالآن کـردن و خـۆ دەوڵەمەند کردن بو.

"ئیتر شوکر هیچ کەس بە قسەی ئەم خائینانە باوەڕ ناکات.

"چاوی رەشیان کاڵ بوەوە، هیچ گورگ نابێ بە شوانی مەڕ، هیچ زەمانێک پشـیلە نـابێ بـە ئێشـکچی گۆشت.

"حقوقی میلەت کەی بە جەردەیی و دزی و درۆزنی سەنراوە؟ تالآن کردنی دێهات، روتاننـەوەی میلـەت، روتکردنەوەی کاروان، کوشتنی رێبوار، تو خوا کەی ئیستیقبالی قەومێ تەئمین و روناک ئەکات؟

"ئیدیعای حقوق بۆ بە دەست خستنی حقوق ئەکرێ، بۆ غەسبی حقوق ناکرێ. فیداکاری بۆ محافـەزەی شەرەف و ناموس، بـۆ تـەئمینی ئیسـتراحەت و تیجـارەت، بـۆ تـەرەقی عـیلم و مـەعاریف لازمـە، نـەک بـۆ نەهێشتنی شەرەف، نەک بۆ سەلبی ئیستراحەت، نەک بۆ هەڵگرتنی عیلم و مەعاریف.

"ئەم میلەتە کەی ئەیویست وای بۆ بکرێ، تا وای لێ بکرێ؟

"ئیتر ئەی خائینانی وەتەن! ئەمین بن دایکی وەتەن ئیتر ئێوە بە ئەولادی خـۆی قبـوڵ ناکـا، چونکـە وەجاختان کوێر کردوە، چونکە نمەک بە حەرامیتان لە گەڵ کرد.

"ئەی دوشمنانی میلەت! موحەقەق بزانن میلەتی کورد ئیتر ئێوەی لـە قەیـدی کوردیـەت و لـە زومـرەی بەشەریەت دەرهاویشتوە.

"ئەی گومراهانی تەریقی سەلامەت! لێتان مەعلوم بێ میلەت رێگای نەجاتی خۆی دۆزیوەتەوە، عەنقەریب سەعادەتی ئەبەدی خۆی دەست ئەکـەوێ و ئێـوەش وەکـو فاسـقی مـەحروم لـە دورەوە مـەئیوس و مـەحروم ئەمێننەوە.

"ئەی بەدخواهان، وەی مەنفەعەتپەرستان! ئیتر ئەمین بن ئەو ناوە ناشیرینە، ئەو لەکە چرکنە، تا ئەبـەد بۆ ئێوە باقیە، وەکو خاڵێکی رەش لە ناوچاوانتان ناسڕێتەوە.

"ئیتر هەر لە ئێستاوە کفن بۆ خۆتان بیرن لە هەمو شتێک چاکترە، تا ئێـوە خراپیـی بکـەن نـەفرەتی میلەت زیاد ئەکا و ئەمین بن جەزای خۆتان بە چاوی خۆتان لە دەست میلەتی خۆتانی ئەبینن!"(ژیان، ژ 3، 4 ی شوباتی 926)

"دەنگی دەهۆڵ لە دور خۆشە!

"هەرچەند ئەم غەزەتەیە هەمو وەختێ مەسلەکێکی ئیعتیدالکارانە تەعقیب و زبانێکی مولایمانە محافـەزە ئەکات، بەڵام هیچ وەختێکیش چاکە و خراپەی لە بیر ناچێ. بۆ ئەوانەی کە چاکەیان بۆ میلەت پیشان داوە و ئیستراحەتی میلەتیان تـەئمین کـردوە، دائیمـەن خـۆی بـە مـەدیونی شـوکرانیان ئـەزانێ و عەلەنـەن عـەرزی تەشەکوراتیان ئەکات. وە بۆ ئەوانەش کە خراپەی بە میلەت گەیاندوە و خیانەتیان لە گەڵ میلەت کـردوە، لـە

تەشهیر و تەنفیرکردنیان قسور ناکات. لە بەر ئەمە هەتا ئێستا ئەم غەزەتەیە چەند جارێک بە لیسانی حـال و قال بە سورەتێکی ئینتیباهی خیانەتی و خراپەی شێخ مەحمودی خستۆتە بەر نەزەری دیقەت، داخل و خـاریج و، بە ناو خەلقا ئیعلانی کردوە.

"بەڵام ئەڵێن: (دەنگی دەهۆڵ لە دور خۆشە) ئەترسـم هـەنگێ کـەس ئـەم حەقایقـە ئینکـار بکـا و بـە نەوعێکی تر حەملی بکا، وەکو عەبدولکەریم ریفی و شێخ سنوسی، ئەمیش بـە سـاحیبی قـودرەت و غایەیـەک بژمێرن. لە بەر ئەمە مەجبور بوین ئەوی دەرحەق بەم شەخسە دیبێتمان و بیستبێتمان بەیانی بکەین.

"ئەم شەخسە بێجگە لەوەی کە هەمو میلەتی روتاندەوە و خەزێنـەی مالیـەی تـاڵان کـرد و، بـۆ ئامـالی غەیرە مەشروعەی خۆی پەخشانی کرد، میقدارێ پارەش کە لە تـەرەف حەمیەتمەنـدانی کـوردەوە بـۆ هێنـانی ماکینەیەکی چاپ کۆ کرابوەوە قوتی دا و، دیسانەوە بەمەش چاوی تێر نەبو پارەیـەکی زۆری بەلەدیـە کـە لـە سندوقی بەلەدیەدا مەوجود بو، وە سیرف عائیدی بەلەدیە بو، وە حەقی حکومەتی بە سەرەوە نەبو، وە ئیجابی ئەکرد تەنها سەرفی عیمران و نەواقیسی مەملەکەت بکرێ، بەم سورەتە کە لەمـەولا بـەرە بـەرە دەرج و ئـیعلان ئەکرێ سەرفی کردوە و، ئەم سەرفیاتە لە یەومیەی ئەو مودەتەی بەلەدیـەدا موقەیـەد و مـەوجودە. ئینجـا هـەر تەماشای بکرێ و عیبرەت وەرگیرێ!"(ژیان، ژ 7، 4 ی مارتی 926)

لە ژمارەکانی 8– 11 و 14 دا لیستەی ئەو خەرجیيانەی بڵاو کردۆتەوە.

شێخ مەحمود نفوزێکی گەورە و رێزێکی زۆری لە ناو کوردا، بە تایبـەتی لـە نـاو خـەڵکی ناوچـەکانی سلێمانی و کەرکوک و گەرمیان دا هەبوە. ئەم بابەتانە و چەندین بابەتی تر کە ژیان بڵاوی کردونەتـەوە، بـۆ زراندنی ناوی شێخ مەحمود و، پوچەڵ کردنی ناوەرۆکی سیاسی و نەتەوەیی شۆڕشەکەی بـوە. بەشـێک بـوە لەو هێرشە فرە لایەنەی کراوەتە سەری. بەڵام ئەم شاڵاوە بەرفراوانەی جەنگی پروپاگاندە دژی شێخ مـەحمود کارێکی ئەوتۆی لە بیروبۆچون و هەڵوێستی زۆر لە نیشـتمانپەروەرانی کـورد نـەکردوە. هـەر لـەو رۆژانـەدا (جەمعیەتی زەردەشت) کە لە لایەن چەند لاوێکی نیشتمانپەروەرەوە بـە نهێنـی دامـەزراوە، نامـە و نوێنـەریان ناردۆتە لای شێخ مەحمود. تکایان لێ کردوە ببێتە سەرۆکی (جەمعیەت)ەکەیان، لە گەڵ حکومەت پێک نەیەت و درێژە بە تێکۆشان بدا.

بڕوانە: د. کەمال مەزهەر: چەند لاپەڕەیەک لە مێژوی گەلی کورد، بەرگی دوەم، هەولێر.

1. 2. 2. دانی بە دادگا

بەشێکی تری جەنگی پرۆپاگاندە دژی شێخ مەحمود، بریتی بوە لەو شکاتەی شارەوانی سـلێمانی لـێ کردوە سەبارەت بە خەرج کردنی ئەو پارەیەی لە لایەن خەڵکەوە کۆ کرابوەوە بۆ کڕینی دەزگای چاپ.

"ئیعلان

"بینا لە سەر دەعوای دائرەی بەلەدیەی سلێمانی لەسـەر مـودەعی عەلـەیهی حەفیـدزادە شـێخ مـەحمودی کوڕی شێخ سەعید، مەحکەمەی بیدایەتی سلێمانی بەپێی مادەی 1462 و 1606 لـە مەجەلـە و مـادەی 97 و 100 لە ئوسولی محاکەماتی حقوقیە غیابەن حوکمی دا بە سەر مودەعی عەلەیهی شێخ مەحمود بـە تەئدیـەی دە هەزار وشەصت و چوار روپیە و نیو و سی و هەشت لیرەی عەینی عوسـمانی، ئـەو مەبلەغـەی کـە لـە وەختـی خۆیدا لە تەرەف ئەهالی سلێمانیەوە بۆ کڕینی ماکینەی تەبع تەبەڕوع کـرا بـو، وە مـودەعی عەلـەیهی غەسـبی کرد بو، لە گەڵ فائیزی نیزامی صەدی نۆ، لە تاریخی تەلەب کە موسادیفی 30 ی کـانونی سـانی 926 ەوە

هەتا حینی تەئدیە و تەحمیلی مەساریفی محاکەمە پێنج سەد و سی و پێنج روپیـە ئـوجرەتی محـامی بـۆ سـێ جەلسە و، صەد و پەنجا روپیە ئوجرەتی تەنزیمی لەوایحی قانونیە و پـارەی پـول و ئـوجرەتی مومـەیزین و ئیعلان لە سەری. وە لە بەر ئەمە کە مودەعی عەلەیهی شێخ مەحمود محەلی ئیقامەتی مەجهولە بە سورەتی ئیعلان لەم غەزەتەدا ئەم حوکمە تەبلیغی ئەکرێ کە لە تاریخی نەشریەوە هەتا پانزدە رۆژ حەقی ئیعتیـراز و لـە پـاش ئەوە هەتا سی رۆژ حەقی ئیستینافی هەیە. ئەگەر لە زەرفی ئەم مودەتەدا بە ئەم تورووقی قانونیەیـە تەوەسـول نەکا ئەم حوکمە کەسبی قەتعیەت دەکا."

3 ی شوباتی 926 مەحکەمەی بیدایەتی سلێمانی"(ژیان، ژ 3، 4 ی شوباتی 926)

"ئیعلان

"حەفیدزادە شێخ مەحمود کوڕی شێخ سەعید بە پێی ئەو ئیعلامە کە بە تاریخی 3 ی شـوباتی 926 و عەدەد 7 لە مەحکەمەی بیدایەتی سلێمانی سادر بوە و لە تەرەف دائیرەی بەلەدیـەوە تـەنفیزی حـوکمی تەلـەب کراوە، بە تەئدیەی دە هەزار و شەسـتوچوار روپیـە و نیـو و حـەوت ئانـە و، سـی و هەشـت لیـرەی عـەینی عوسمانی لە بەر ئەمەی مەحکوم عەلەیهی ئەمرۆ محەلی ئیقامەتی مەجهولە ئەوا بە ئیعلان ئیخبار دەکـرێ کـە لـە تاریخی نەشرەوە هەتا مانگێک خۆی وە یا وەکیلێکی لە دائیرەی سـلێمانی ئیسـپاتی وجـود وە ئـەم مەبلەغـە تەئدیە نەکات، حوکمی ئەو ئیعلامە بە سورەتی حیجز و فرۆشتنی ئـەموالی مەنقولـە و غەیرەمەنقولـەی تـەنفیز دەکرێ."

10 شوباتی 926 رەئیسی ئیجرای سلێمانی "(ژیان، ژ 4، 11 ی شوباتی 926).

1. 3. وشک کردنی سەرچاوەکانی دەرامەتی

شێخ مەحمود ئەرکێکی دارایی گەورەی لەسەر شان بوە. بەرپرسی دابینکردنی پێویسـتیەکانی ژیـانی خێزانەکەی خۆی و هەمو چەکدارەکانی بوە. نە هـیچ دەوڵـەتێک هـەبوە یارمـەتی دارایـی بـدا و، نەخۆیشـی دەزگایەکی دارایی هەبوە ئەم کارە ئەنجام بدا. سەرچاوەی دەرامـەتی بریتـی بـوە لـە مڵکانـەی زەوی و زاری گوندەکانی خۆی و، لەو باجەی لە دانیشتوانی دێهات و خێڵە رەوەندەکانی کۆ کردۆتەوە.

وەزارەتەکەی سەعدون بۆ بنبڕکردنی بزوتنەوەکە، رێوشـوێنی وشـک کردنـی سـەرچاوەی دەرامـەت و دارایی شێخ مەحمودی دانا. لە لایەکەوە بـە زەوت کـردن و دەس بەسـەرا گرتنـی هـەمو موڵکـەکانی خـۆی و کوڕەکانی و هاوسەرەکانی و خوشکەکەی و، لە لایەکی ترەوە بـە رێگـرتن لـە کۆکردنـەوەی بـاج و سـزادانی ئەوەی باجی ئەدا:

"ئاگاداری

"بۆ زانینی هەمو، سـورەتێکی قـەراری مەجلیسـی وزەرا کـە لـە خسـوس موسـادەرەی ئـەملاکی شـێخ مەحمود و ژنەکانیەوە دەرچوە، لێرە نیشانی قارئینی کیرامی ئەدەین:

"وەزارەتی داخلیەی عیراق

ژمارە 1165 تاریخ 6 ی مایسی 1926

"ئەمری وەزاری

"بە موجیبی قەراری مەجلیسی وزەرا کە لە تـاریخی 2 ی مـارتی 926 دەرچـوە و بینـا لـە سـەر ئـەو سەلاحیەتەی کە بە موجیبی مادەی 27 ی قانونی مونازەعـاتی جەزائیـە و مەدەنیـەی عەشـائیر بـە مـن دراوە ئەمرمان کرد کە جەمیعی ئەملاکی شێخ مەحمود کوڕی شێخ سـەعیدی بـەرزنجی و، ژنـەکانی: عایشـە خـان و

بەهیە خانم، بە ناوی حکومەتەوە موسادەرە بکرێ و بفرۆشرێ بە شەرتێ قیمەتەکانیان بە موجیبی ئەوامیرێک کە لە ئاخریدا سادر ئەبێت سەرف بکرێت." (ژیان، ژ 18، 27 ی مایسی 1926).

"بۆ زانینی هەموو

"داخلی قەزای شارباژێر لە دێی کەناروێدا یانزدە پارچە زەوی بەراو کە ناویان: زەمینی کۆتەرە وشکەڵ کە بە دێبەری حەمە شولە و زەمینی خوارماڵ کە بە دێبەری برایمی فەقێ عەلی و زەمینی بەرباغ کە بە دێبەری قادری فەقێ عەلی و زەمینی بەرماڵان کە بە دێبەری شەریفی فەقێ عەلی و دو زەمینی تر کە هەردوکیان ناورێیان پێ ئەڵێن و بە دێبەری حەمە شولە مەشهورن و سێ پارچەی تر کە هەرسێکیان بە زەوی بەرماڵانی میری و ماڵان و سەرئەستێڵ کە هەردوکیان بە دێبەری مەلا محەمەد و ئەحمەد موسا مەشهورن و، بە ناوی شێخ مەحمودەوەن. ئەم زەوییانە موقابیل بە تەلەبی بەلەدیە خرانە مەوقیعی موزایەدەوە بینائەن عەلەیهی لە ئیعتیباری نەشری ئەم ئیعلانەوە هەتا سی ڕۆژ هەرچی تالبە صەدی دە تەئمینات بهێنێت و موراجەعەت بە دائیرەی ئیجرای سلێمانی بکات."

26 ی ئەیلولی 926 رەئیسی ئیجرای لیوای سلێمانی"(ژیان، ژ 35، 30 ی ئەیلولی 926)

"ئیعلان

"نەزەر بە موندەرەجاتی ئیعلامێک کە لە تەرەف بەلەدیەی سلێمانیەوە بۆ تەنفیز بەم دائیرەیە تەودیع کرا بو شێخ مەحمودی حەفید مەحکومی تەئدیەی دە هەزار و شەست و چوار روپیە و نیو و سی و هەشت لیرەی عوسمانی بوە بۆ بەلەدیە وە لە بەر ئەوەی مەحکوم عەلەیهی بە رەزای خۆی لە تەئدیەی مەبلەغی مەحکوم بیهی ئیمتیناعی کرد، لە سەر تەلەبی مەحکوم لەهو ئەم دائیرەیە حیجزی سیانزە دوکان لە شاری سلێمانی و پەنجا پارچە زەوی بەراو کە لە دێی کەنارو و کانی سپیکە و کەڵەکن و داریکەلی واقیعن قەراری داوە، بینائەن عەلەیهی لە تاریخی ئەم ئیعلانەوە هەتا سی ڕۆژ ئەگەر مەحکوم عەلەیهی تەئدیەی مەبلەغی مەحکوم بیهی لە گەڵ مەساریفاتی سائیرەی نەکات، ئەم موڵکانە کە حیجز کراون عەلەل ئوسول بە تالیبی دەفرۆشرێت و لە قیمەتەکەی مەبلەغی مەحکوم بیهی ئیستیفا دەکرێ. لە بەر ئەمە ئیعلان کرا."

رەئیسی ئیجرای لیوای سلێمانی."(ژیان، ژ 16، 13 ی مایسی 926)

سزادانی جاف

"چەند ساڵێکە بەعزێ لە عەشائیری جاف ئیستیفادەیان لە وەزعی مەملەکەت کرد و لە ڕاووڕوت و جەردەیی و ئەزیەتی فەقیر و فوقەرا قسوریان نەکرد بو، وە بوبون بە باعیسی زۆر موشکیلات لە ئیشوکاری حکومەت دا و ئەمنیەت و ئاسایشی لیوایان ئیخلال کرد بو.

"ئەمجارە جەنابی موفەتیشی ئیداری غەیور، بە ئۆردویەکەوە تەشریفی لە شارەزوردا دەوریەیان فەرمو، وە بەو موناسەبەتەوە هەم هەمو شارەزوریان لە تەعەڕوزات و تەجاوزاتی جاف محافەزە و حقوقی زۆر مەغدوریان جێبەجێ کرد و، دیسان لەم دو تائیفە شەڕارە، لە ڕۆغزادی هەزار و لە تەرخانی پێنجسەد سەر حەیوانی بە جەزا لێ سەندن. فەقەت لە هەمو شتێک چاکتر 9 کەس لە ناودارانی ڕۆغزادی و تەرخانیان دەردەست و، مەحفوزەن سەوقی مەرکەزی لیوا فەرمون. ئەو 9 کەسە ناویان لە خوارەوە نوسراوە. ئەلئان لە دائیرەی پۆلیس مەحبوسن و لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە بۆ حوسنی سلوک و حیفزی نیزام، داوای تەعەهود و زەمانیان لێ کراوە و، سەنەدی ئەوە بدەن دائیمەن موتیعی ئەمری حکومەت بن.

"بەم موناسەبەتەوە تەبریکی هیمەتی جەنابی موفەتیشی ئیداری ئەکەین کە حەقیقەتـەن ئـەم هیمـەت و فەعالیەتەی شایانی تەقدیر و سەنایە و، واسیتە بو بۆ چاوشکاندنی ئەشقیا و ئەشرار.

قادری وەیسی، رۆغزادی. رەشید باوەجان، رۆغزادی. ئەحمەد شاسـوار، رۆغـزادی. رۆسـتەمی حەمـەی مەحمود، رۆغزادی. فارس عەزیز، رۆغزادی. عەبدولکەریم رۆبیتەن، رۆغزادی. فەتاح کامەران، رۆغـزادی. حەمـە حەسەن مەحمود، تەرخانی. حەمەی شاسوار، تەرخانی" (ژیان، ژ 41، 11 ی تشرینی سانی 926)

"قادری وەیسی

"لە روئەسای رۆغزادی قادری وەیسی کە مودەتێکە لە گـەڵ بـەعزێ لـە روئەسـای تـری رۆغـزادی و تەرخانی‌دا گیرا بو، لە سەر تەنسیبی مەقامی موتەسەرڕیفیەت بەرامبەر بە 5 هەزار روپیـە تـەئمینات کـە داویـە بەرەڵا کرا، بە شەرتێ کە لەمەودوا لە هەمو خسوسێکەوە ملکەچی حکومەت بێ و، لەم مـودەتی دو سـاڵەدا کـە بۆیان داناوە بە هیچ کلۆجێ بزوتنەوەیەک کە ببێتە باعیسی تێکدانی ئەمن و ئاسایش لێی رو نەدا. هەروەکو زانراوە دەرحەق بە رەفیقەکانی تریشی تـەتبیقی ئـەم کەیفیەتـە نیـەت کـراوە." (ژیـان، ژ 58، 17 ی مـارتی 927)

"تەعویزات

"ئەو هەزار و پێنجسەد سەرمەڕەی کە بە جەزا لە روغزادی و تەرخانی سەندرا و کە فرۆشرا تەقریبـەن بایی چواردە هەزار روپیە بو، ئەمجارە لە سەر تەنسیبی حکومەت وا قەرار درا بـە سـەر ئـەوان کەسـانەدا کـە لەمەوپێش لە لایەنی ئەم دو عەشیرەتەوە توشی زەرەر و زیان بون دابەش بکـرێ. لـە عەدالـەت و مەرحەمـەتی حکومەت و لە عالیجەنابی موتەسەرڕیف، کە بێ شوبهە بۆ ئەم خسوسـە هیمـەتیان روی داوە، بـە زیـاد بـێ." (ژیان، ژ 56، 3 ی مارتی 927)

1. 4. راوونانی هێزەکانی

شـێخ مـەحمود، ئەگـەرچی چەنـدین ئەفسـەری دەرچـوی ئاکـادیمی جـەنگی ئەسـتەموڵ و چەنـدین رۆشنبیری شارەزای لە گەڵ بوە، بەڵام ستراتیجێکی جـەنگی دیـاریکراوی نـەبوە کـە ئامـانج و تاکتیـک و جۆری شەڕەکانی و، مەیدانەکانی کار و چالاکیەکانی و، شێوەی رێکخستنی هێزەکانی، دیاری بکا.

شێخ مەحمود و هێزەکانی بە زۆری خۆیان لە شەڕ لاداوە. هەڵوێسـتی (دیفـاعی سـەلبی) یـان گرتـوە. هەمیشە چاوەڕێ بون دوژمن هێرشیان بهێنێتە سەر. سەرکردایەتی جەنگی و سیاسی بریتـانی لـە عیـراق‌دا، بەو هەمو تەجروبەیەوە کە لە بواری جۆراوجۆری جەنگـدا هەی بوە، بە هێزی ئاسمانی و زەمینی هەمیشـە لـە راوونانی شێخ مەحمود و هێزەکانی‌دا بوە. هێزەکانی شێخ مەحمود کە لە تاقمی خێڵەکی نارێکوپێک، بگـرە بـێ سەر و بەردا ساز درا بون، توانای پەلاماردان و بەرگری هێزی بریتانی و عیراقی‌یان نەبو، بە تایبەتی چونکە ماوەی چەند ساڵێکی خایاند. لەبەر ئەوە هەمیشە لە کەمبونـەوە و هـەڵوەرین دا بـون. لێیـان ئـەگیرا، لێیـان ئەکوژرا و لێیان تەسلیم ئەبوەوە.

ئەگەرچی لەو ماوەیەدا ژمارەیەکی زۆر شەڕ و پێکدان لـە ناوچـەی جیـاوازی دور لـە یـەک دا روی داوە، هێزی شاهانەی ئاسمانی ئینگلیز بە چالاکی بەشداری هێرشەکانیان کردوە و، دەیان گوندیان وێـران و، سـەدان باخ و خەرمانیان ئاگر تێ بەرداوە و، دەیان چەکداری شۆڕش و هاوڵاتی مـەدەنی‌یان کوشـتوە، بـەڵام ژیـان زۆر کەم ئەو روداوانەی تۆمار کردوە. یەکێ لەو روداوانە هەواڵی (کوشتنی کەریم بەگ) ە کە بەمجۆرە نوسیوێتی:

"کەریم بەگ کە مودەتێکە بە خەباسەت و شەقاوەتی بێ ئینسافانە و بێ دینانە عالەمی لیوایەکی ڕەنجیدە و دڵخون کرد بو، وە لە دەنائەت و جەردەیی ئانێک فاریغ نە ئەبو، لە گەڵ ئەمەیش دا هەمو وەختێ لە ترسی قیوای حکومەتی کوناوکون خۆی ئەشاردەوە، ئەوا ئەمجارە لە شەڕێک دا کە لە گەڵ دێی قەرەتامور دا کردویەتی، کە دێیەکە لە دێهاتی دەوری چەمچەماڵ و یونس ئاغای مەحمود ئاغا گەورەیانە، کوژراوە. دائیر بە کوشتنی ئەم پیاوە، راست و درۆ، گەلێ تەواتورات هەیە، سەحیحەکەی ئەمەیە کە ئێمە لە مەنبەعێکی مەوسوقەوە وەرمان گرتوە:

"مەرقوم کەریم بەگ خۆی و تاقمێک لە هەمپاکانی چەند رۆژێ لە پێش کوشتنیا لەو دێهاتی دەوروپشتی چەمچەماڵەدا ئەسوڕانەوە و هەر شەوە میوانداریی‌یان بە دێیەک ئەکرد. نۆرە دێتە سەر قەرەتامور. یونس ئاغا لە هاتن مومانەعەتیان ئەکات و، خەبەری لێ ئەگێڕێتەوە کە تۆ لە حکومەت عاسیت و پیاوێکی جەردەی، لەبەر ئەمە مەسئولیەت ناهێنمە سەر خۆم. ئەویش کە پەردەی مەغروریەت چاوی داپۆشی بو گوێ ناداتێ. لە سەر ئەمە لێیان ئەبێ بە شەڕ. لەو شەڕەدا پیاوێکی کەریم بەگ و کوێخاکەی قەرەتامور ئەکوژرێ، کەریم بەگیش بریندار ئەبێ و بڵاوەی لێ ئەکرێ. هەر لە تەئسیری ئەو برینە لە پاش یەک دو سەعات خاتیمە بە حەیاتی شەقاوەتی کەریم بەگ دێت. لە غەزەتەکانی بەغدادا کە نوسراوە لە شەڕێک دا لە گەڵ جەیش کردویەتی کوژراوە بێ ئەسڵە. راستیەکەی ئەمە بو کە عەرزمان کردن." (ژیان، ژ 24، 15 ی تەموزی 926).

کەریم بەگی فەتاح بەگ لە سەرانی تیرەی بەگزادەی هەمەوەند بوە. هەر لەو کاتەوە کە شێخ مەحمود بو بە حوکمداری کوردستان کەریم بەگ بە دڵسۆزی دایە پاڵ شێخ مەحمود، تا کوژرا لێی جیانەبوەوە.

دوای گیرانی شێخ مەحمود لە حوزەیرانی 1919 دا و، دورخستنەوەی بۆ هیندستان، کەریم بەگ خۆی بە دەستەوە نەدا و بە یاخێتی لە ئینگلیز مایەوە. هێزێکی لە هەمەوەند ساز دا، شان بە شانی دەیان کەسی کە لە جەباری و جاف و پشدەری، بەرگری داگیرکەرانی ئینگلیزی و، داوای گەڕانەوەی شێخ مەحمودی ئەکرد.

لە حوزەیرانی 922 دا لە گوندێکی دەوری چەمچەماڵ کاپتن بۆند و کاپتن ماکانت، دو ئەفسەری ئینگلیزی کوشت. کاپتن بۆند حاکمی سیاسی چەمچەماڵ بو. بەمەیش بو بە دوژمنی ژمارە یەکی ئینگلیز. ئەو کاتە 10 هەزار روپیە (پاداشت) یان تەرخان کرد بۆ لە ناو بردنی.

کاتێ هێزی تورک گەیشتە رەواندز، کەریم بەگ چوە لایان و، لە شەڕی دەربەندی رانیەدا لە 23 ی ئابی 922 دا کە هێزی ئینگلیز زۆر بە خراپی شکا، بەشداریەکی کاریگەری کرد. ئەم شەڕە و، چەند شەڕێکی تر و زیادبونی جموجوڵی دوژمنانی ئینگلیز کاربەدەستانی ئینگلیزی ناچار کرد، بیر لە چۆڵکردنی سلێمانی و هێنانەوەی شێخ مەحمود بکاتەوە.

کاربەدەستانی ئینگلیز لە ئەیلولی 922 دا سلێمانی‌یان چۆڵ کرد. لە کاتێکدا پیاوماقوڵانی سلێمانی خەریکی رێکخستنی کاروباری سلێمانی بون، کەریم بەگ بە هێزێکەوە گەیشتە ناو شار. مستەفا پاشای یامڵکی گرت کە یەکێ بو لە دوژمنە سەرسەختەکانی کەمالیەکان. بە تەما بو بە گیراوی بینێرێ بۆ ئوزدەمیری فەرماندەی مەفرەزەکەی تورک لە رەواندز، بەڵام خەڵک مستەفا پاشایان بەرەڵا کرد و رێگەیان بە کەریم بەگ نەدا ئەم کارە ناپەسندە بکا.

کاتێ شێخ مەحمود گەڕایەوە، کەریم بەگ دیسانەوە دایەوە پاڵ شێخ مەحمود. بەڵام لە بەر ئەوەی لە لایەن ئینگلیزەوە بە تاوانبارێکی خواستراو دانرا بو، سەرەتا شێخ مەحمود لە خۆی نزیک نەخستەوە تا نێوانی بە ئاشکرا لە گەڵ ئینگلیز تێک چو.

کە شێخ مەحمود سلێمانی بە جێ هێشت و روی کردە ئەشکەوتی جاسەنە، کەریم بەگ لە دەوری سلێمانی مایەوە. کاتێ ئینگلیز بۆ جاری دوەم سلێمانی چۆڵ کردەوە، پێشڕەوی هێزەکانی شێخ مەحمود کە چونەوە ناو شاری سلێمانی، کەریم بەگ بو.

کەریم بەگ بەشداری دەیان شەڕی کردبو دژی ئینگلیز و شارەزاییەکی زۆری پەیدا کردبو لە شەڕی پارتیزانیدا. هەر بۆیە ئینگلیز نەی توانی زەفەری پێ بەرێ. دوای کوشتنی ئەم، ئەگەرچی سابیری کوڕی و چەندین کەس لە پیاوە ناسراوەکانی هەمەوەند لە ریزی شۆڕشدا مابون، بەڵام شێخ مەحمود بە کوشتنی کەریم بەگ یەکێ لە باشترین فەرماندە دڵسۆزەکانی لە دەس دا.

"موەفەقیەتێکی گەورە

"ئەمجارە حکومەت پێی زانی کە 5 کەس لە ئەشقیاکان دوبارە هاتونە سەر ئەهالیە هەژارەکە و دەستیان کردوە بە هاتوچۆ کردن و خۆ بە خێو کردن و زک لەوەڕانن. فەورەن قوەتێکی موناسیبی رێک خست و ناردی. ئەم قوەتە شوێنی ئەم جەردە بێ ئینسافانە هەڵئەگرن تا ئەیانکەن بە دێی سیتەک دا. بە تەدبیرێکی باش هەر چوار ئەتراڧی دێیەکە ئەگرن، بێ ئەمەی کە مەجالی موسادەمە و مودافەعەیان بهێڵرێت، ئەیان گرن. ئێستا لە سلێمانی حەپسن و، ناویان ئەمانەیە کە لە خوارەوە نوسراوە. هەرکەسێ کە لە تەرەف ئەمانەوە تەجاوز وە یا غەدرێکی لێ کراوە ئەتوانێ موراجەعەت بە حکومەت بکات.

"شێخ تەها کوڕی سەید ئەحمەدە پچکۆلە. کوێخا عەزیزی خەمزە. ئیسماعیل شەریف. عەزیز فەتاح. خەلیل ئیسماعیل." (ژیان، ژ 43، 25 ی تشرینی سانی 926)

2. گفتوگۆی شێخ مەحمود و ئینگلیز

لە تەموزی 926 دا یەکێ لەو فرۆکانەی کە بۆردومانی کوردستانی ئەکرد، لە بەر ئەوەی تێکچونێکی تەکنیکی تێ دا دروست بو، ناچار بو بنیشێتەوە. فرۆکەوانێک و میکانیکیەکی تێ دا بو. هەردوکیان بە دیل گیران و برانە لای شێخ مەحمود. ئەویش لە لای خۆی لە گوندی وڵەژێر گلی دانەوە. شێخ مەحمود ویستی ئەمە بکات بە هۆی دەسپێکردنی گفتوگۆ لە گەڵ ئینگلیز. چەند جارێ نامە و نێردراو لە نێوانیاندا هاتوچو. سەرەنجام وا رێ کەوتن مەندوبی سامی بۆ بینینی شێخ مەحمود بێتە خورماڵ. مەبەستی سەرەکی مەندوبی سامی لەم بینینە، ئازادکردنی دیلەکان بو نەک گفتوگۆی سیاسی.

2. 1. گفتوگۆ لە خورماڵ

مەندوبی سامی، سێر هێنری دوبس، لە بەر نەخۆشی یان خۆ نەخۆش خستن نەچو. لە باتی ئەو کۆرنوالیس، کە ئەودەم موستەشاری وەزارەتی داخلیەی عیراق بو، رۆژی 9 ی 10 ی 926 چو بۆ نزیک خورماڵ بۆ بینینی شێخ مەحمود. شێخ مەحمود لە گەڵ خۆی هەردو دیلی هێنا بو بە سەلامەتی تەسلیمی کۆرنوالیسی کردن. ماوەی چەند سەعاتێ گفتوگۆیان کرد. خواستەکانی شێخ مەحمود دو جۆر بون: هەندێکیان تایبەتی بو، پێوەندی بە گێڕانەوەی ماڵ و مڵکەکانی خۆیەوە و بە چۆڵکردنی پێنجوینەوە هەبو، بۆ ئەوەی لێی دابنیشێ. هەندێکیشیان گشتی بون، پێوەندییان بە مافی نەتەوەیی کوردەوە هەبو. شێخ مەحمود داوای ئەکرد حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیدابی بریتانیدا دروست بکرێ.

کۆرنوالیس بە راشکاوی بە شێخ مەحمودی راگەیاند کە مەسەلەی حکومەتی کوردی بابەتی باس نیە. بۆ ئەوەی واز لە خۆی بهێنن و مڵک و ماڵەکانی بۆ بگێڕنەوە، ئەبێ دەس نەخاتە کاروباری سیاسیەوە و لە

شارێکی خواروی عیراق یا لە گوندێکی ئێران دور لە سنوری عیراق دابنیشێ و، دەس وەرنەداتـە کاروبـاری حکومەتی عیراقەوە.

ژیان هەواڵی هاتن و گەڕانەوەی کۆرنوالیسی بـۆ سـلێمانی نوسـیوە. هـەروەها هـەواڵی بـەرەڵاکردنی فرۆکەوانەکان یشی بڵاو کردۆتەوە. بەڵام باسی یەکتربینین و گفتوگۆکانی شێخ مـەحمود و کۆرنوالیسـی بـە ئەنقەست پشت گوێ خستوە. هەواڵەکەی بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"هەواڵی ناوشار

"تەشریف هێنان

"7 ی مانگی جاری، رۆژی پێنجشەمە، وەکالەتەن لە بری فەخامەتی مەندوبی سامی، مەعالی موستەشاری وەزارەتی داخلیە جەنابی میستەر کۆرنوالیس، لە گەڵ سکرتێری خاسی فەخامەتی موعتەمیدی سـامی جـەنابی کەپتان هۆلت، یەومی مەزکور سەعات 8 و نیوی غروبـی بـە ئۆتۆمۆبێـل تەشـریفیان هێناوەتـە سـلێمانی. بـە سـورەتێ کـە لایـەق بـە شـان و شـەرەفیان بـێ ئیسـتیقبالێکی موحتەشـەمیان بـۆ کـرا. لـە مـەقامی عـالی موتەسەڕیفیەوە بە سورەتی مەخسوسە ئەشراف، تیجار، روئەسای دەوائیر و، مەئمورین لـە گـەڵ قوتابیـانی هەردو مەکتەب، دەعوەت کرابونە جێگای تەیارە. سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیـداری بـە ئۆتۆمۆبێل تا ئەو لای قلیاسـان بـە پیریانـەوە چوبـون. موتـەباقی هەیئـەتی موسـتەقبیلین هـەمو لـە جێگـای نیشتنەوەی تەیارە چاوەڕوانی هاتنیان ئەکرد. تەقریبەن لە سەعات 8 بەولاوە ئۆتۆمۆبێلەکان دەستیان کرد بـە هاتن. لەم میانەدا ئۆتۆمۆبێلێک کـە مـەعالی جـەنابی موستەشـاری تیـا بـو روی کـردە خەلقەکـە. لـە تـەرەف تەلەبەکانی مەکتەبەوە تەرفیقەن بە سەدای ئاهەنگداری مۆزیقەوە گۆرانی بـە خێـر هـاتن تەغـەنی کـرا. وە لـە تەرەف فائیقەوە (شەش ساڵەیە) لە مەقامی بە خێر هاتن دا ئەم دو مەسرەعەی ژێرەوە خوێندرایەوە.

"مەغریب کە بو بە مەشریق و رۆژی لەسەر هەڵات
پایز بەهارە ئەودەمی تەشریفی ئێوە هات
ئەم هاتنە نیشانەی هات و سەعادەتە
مەکتەب عمومی عەرزی بە خێر هاتنت دەکات
جەنابی موستەشار زۆر پێخۆشحاڵ بو.

"لە پاشا لە تەرەف جەنابی موتەسەڕیفەوە کە بە پیریەوە چو بو وە لـە خزمـەتیا گـەڕابوەوە، بیلعمـوم موستەقبیلین بە جیا جیا تەقدیم کران. ئیلتیفاتی بە هەمو لایەک ئیبراز فـەرمو. لـە دوای تـەواوبونی مەراسـیم تەشریفیان هاتە ناو شـار و لـە دائیـرەی عـالی موتەسـەڕیفیدا دابـەزی. لـە سـەعات 9 دا ئەشـراف، تیجـار، روئەسای دەوائیر، دەستە دەستە بۆ عەرزی خۆشئامەدی لە جـێ و مـەقامی جـەنابی موفەتیشـی ئیـداریدا بـە مولاقاتی موشار ئیلەیهی موشەڕەف بون.

"یەک دو رۆژ تەشریفی لێرە مایەوە. لە پاش بینینی ئیشوکاری مەودوعەی خۆیان بەیانی دوشـەمە بـە ئۆتۆمۆبێل گەڕانەوە. لە گەڵ بە خێر هاتن خـوا حافیزیـان لـێ ئەکـەین." (ژیـان، ژ 37، 15 ی تشـرینی ئەوەلی 926)

تێبینـی: فـائیق، کـە ئـەو کاتـە شـەش سـاڵە و، ئـەم شـیعرەی خوێندۆتـەوە فایـەق هوشـیار بـوە و شیعرەکەیش هی پیرەمێردی باپیرێتی.

"بەرەڵابون

"ئەو دو تەیارەچیەی کە لە تەرەف شێخ مەحمودەوە گیرا بون و مودەتێکە لەوێ مابونەوە ئەمجارە لە سایەی هیمەت و وەساتەتی مەعالی جەنابی موستەشارەوە نەجات درا. وە رۆژی یەکشەمەی رابوردو بە ئۆتۆمۆبێل رۆیشتنەوە بەغداد." (ژیان، ژ 37، 15 ی تشرینی ئەوەلی 926)

بەڵام ژیان لە بۆنەیەکی تردا یەکتربینینی شێخ مەحمود و کۆرنوالیسی ئاشکرا کردوە. کۆرنوالیس لە 18 ی 10 ی 928 دا سەردانی سلێمانی کردوە. بەو بۆنەیەوە ژیان لە ژ 132 دا ریپۆرتاجێکی بڵاو کردۆتەوە و، لە سەروتاری ژ 133 دا لە ژێر سەردێڕی (چاکە لە فکر ناچێتەوە) نوسیوێتی:

"دیسان مەعلوممانە و هێشتا لە فکرمان نەچۆتەوە کە لە وەقتێکا عمومی میلەتەکانی دراوسێمان لە رەحەتی و ئیستراحەتا بون، کەچی ئێمە بە واسیتەی بەعزێ ئەسبابەوە لە ناو وەرتەیەکی فەلاکەت و ئینقیلابا گێژمان ئەخوارد و، ئەم فەلاکەتە مودەتێکی چەند ساڵی دەوامی کرد و حەتا کە حکومەتیش تەشریفی هێنایەوە دیسانەوە بە تەواوی ئەمنیەت و ئاسایشێک تەئمین نەکرا هەتا دەرەجەیەکی لێ هات، کە سەروەتی مەملەکەتەکەمان زایع و دەرگای تیجارەتمان بەسترا، میلەتی بێ قوت دەستەوئەژنۆ دانیشت و کە حکومەتی فەخیمە زانی ئیتر بە بەریەوە نەماوە و میلەتەکە موتەنەبیە بوە و، ئەو معامەلە خراپانەی لە فکری خۆی دەرهێناوە و پەشیمان بۆتەوە. ئیتر بە جدی بۆ رەفعی ئەم حاڵە قەراری قەتعی دا.

"مەعالی کۆرنوالیس وەکو گەلێ مەسائیلی موهیمتری عیراقی حەل فەرموە، بۆ حەلی ئەم مەسئەلەیەش بە جدی سەعی فەرمو و، تەشریفی هێنایە سلێمانی و لێرەیشەوە چوە خورماڵ و، لەوێ لە گەل شێخ مەحمود ئەفەندیدا مولاقاتی فەرمو و، لە داخلی بەعزێ شەرائیت موما ئیلەیهی عەفو فەرمو و، نەتیجە ئەم ئینقیلاب و فەلاکەتەی بە ئەبەدی رەفع فەرمو."

2. 2. گفتوگۆ لە بەغداد

بۆ درێژە پێ دانی گفتوگۆ، شێخ مەحمود بە نوێنەرایەتی خۆی سەید ئەحمەدی بەرزنجی ناردۆتە بەغدا. سەید ئەحمەد رۆژی 21 ی 10 ی 926 گەیشتۆتە سلێمانی و لەوێوە چۆتە بەغداد. گفتوگۆکانی لە بەغداد لە گەڵ سەید ئەحمەد کراوە وەکو ئەوە وا بون کۆرنوالیس لە خورماڵ لە گەڵ شێخ مەحمودی کردون. مەرجەکانی بۆ شێخ مەحمودیان داناوە قورس بون. ئینگلیز تەنانەت ئامادە نەبوە (لێبوردنی گشتی) بۆ شێخ مەحمود و هاوکارەکانی دەربکا. بەرنوسی ئەو بەڵگەیەی کە بە ناو رێککەوتنە لە نێوان شێخ مەحمود و حکومەتدا و، لە راستیدا ئەتوانرێ بە (مەرجنامەی ئینگلیز و بەڵێننامەی شێخ مەحمود) ناوببرێ، ئەمە دەقەکەیەتی:

"بۆ دەفعی مەراقی خوێندەوارانی ژیان و تەعدیلی فکری بەعزێ ئیفراتپەروەران بۆ نەشری شەرائیتی ئینقیاد و ئیتاعەتی شێخ مەحمود ئەفەندی لە حکومەت موساعەدەمان وەرگرت. ئەوا سورەتێکی ئەو شەرائیتە کە لە مەقامی عالی موتەسەڕیفیەوە دەستمان کەوتوە، عەینەن دەرجی ستونی ژیانی ئەکەین:

"وەزارەتی داخلیە

"ژمارە 225

"تاریخ 19 ی کانونی سانی 927

"بۆ رەوانەکراو جەنابی سەید ئەحمەد ئەفەندی

"لە بەر ئەوەی کە لە بەینمان دا دەرهەق بە ئیشوکاری شێخ مەحمود ئیتیفاق پەیدا بو، لە شکلی کاغەزێک دا نوسینی بەشێکی نەتائیجی گفتوگۆکەمان موناسیب ئەبینم، کە ئەمانەیش لە مەوادی ژێرەوە عیبارەتە:

1. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات کە هەتاکو حکومـەتی عیـراق لـە حوسـنی نیـەت و ئیخلاسـیەتی بـە تەواوی کەسبی ئەمنیەت ئەکات، خۆی و کوڕەکانی: شێخ ڕەئوف و شێخ لەتیف و، ژنـەکانی: عایشـە و بەهیـە خانم، لە گەڵ فاتمە خانی خوشکی، لە دێی وڵەژێر کە لە ئەرازی ئێران دایە ئیقامەت بکەن.

2. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات نە خۆی و نە ئەوانەی کە لە مادەی یەکـەم دا ناویـان بـراوە، بـە بـێ ئیزنی حکومەتی عیراقیە داخل بە ئەرازی عیراق نەبن.

3. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات نە خۆی و نە ئەوانەی لـە مـادەی یەکـەم دا ناویـان بـراوە، بـە هـیچ سورەتێ و لە هیچ جێگایەک، دەست نەخەنە ئیدارەی حکومەتی عیراقیـەوە و، بـۆ ئەمـە پیاوەکـانی تریشـیان تەشویق نەکەن، لە گەڵ ئەمەیش دا خۆی و ئەوانی تر لە تەداخول بە ئوموری سیاسیەی عیراق ئەبێ خۆیـان بپارێزن.

4. شێخ مەحمود تەعەهود ئەکات شێخ باباعەلی کوڕی لە مەکتەبێک دا کـە حکومـەت قبـوڵی بکـات بۆ خوێندن ڕەوانەی بەغدای بکات، جگە لەمەیش ئـەم کـوڕەی بـە بـێ ئیزنـی حکومـەت بەغـدا بـە جـێ نەهێڵێ.

5. شێخ مەحمود لە ڕوی ئەو کردەوانەوە کە ئیرتیکـابی کـردوە بـۆ ئیجـرای هـەمو قـەرارێک کـە لـە مەحاکیمی مەدەنیەوە دەرئەچێ لە نەتیجەی ئەو دەعاویەی کە لە لایەنی ئـەفرادی میلەتـەوە لـە عەلـەیهی ئیقامـە کراوە مەسئولیەت قبوڵ ئەکات.

6. بە شەرتێ ئەم تەعەهودانە بە جێ بهێنـرێ، حکومـەتی عیـراق بـە پـێی فەقـەراتی ژێـرەوە بـە دانەوەی ئەو مڵکانە کە موسادەرە کراون و، حەقی موڵکیەتی عائید بـە شـێخ مـەحمود و کوڕەکـانی شـێخ ڕەئوف و شێخ باباعەلی و شێخ لەتیف و ژنەکانی عایشە و بەهیە خانم لە گەڵ فاتمـە خـانی خوشـکیە، موافەقەت ئەکات.

ا. شێخ مەحمود لە بری ساحیب موڵکەکان بۆ ئیدارەی ئەو موڵکانە وەکیلێ وە یا چەنـد وەکیلێـک کـە حکومەت بە باشی بزانێ تەعین ئەکات.

ب. ئەم وەکیلە وە یا وەکیلەکان لە موداخەلەی ئوموری ئیـداری و سیاسـی حکومـەتی مـەنع ئـەکرێن و هەچ وەکیلێ بێ ئیتاعەتی ئەم ئەوامیرە، وە یا لە تەئدیەی ڕسومی موعتادەی حکومەتی ئیزهـاری عیجـز بکـات حەقی حکومەتە دەستبەجێ عەزلی بکا و، لە جێی ئەو بۆ تەعین و دانانی یەکێکی تر لـە گـەڵ شـێخ مـەحمودا تەرتیبات ئیجرا ئەکرێ.

د. لە ساڵی 1921 بەم لاوە هەر ئەملاکێ لە تـەرەف شـێخ مـەحمودەوە وە یـا لـە تـەرەف یـەکێ لـەو زاتانەی کە ناویان لە مادەی یەکەم دا نوسراوە ئیسـتیملاک کرابـێ، حـەقی حکومەتـە بیداتـەوە بـە سـاحیبی پێشویان، بە شەرتێ ساحیبی موڵکەکان ئەو پارەیەی کە موقابیل بەو موڵکانە وەریان گرتوە بە شێخ مەحمـود وە یا بەو زاتانەی کە ناویان لە مادەی یەکەم دا بەیان کراوە ئیعادە بکەنەوە.

7. ئەگەر شێخ مەحمود وە یا یەکێ لەو زاتانەی کە ناویان لـە مـادەی یەکـەم دا سـیبقەتی کـردوە هـەر وەختێ لە تەنفیزی یەکێ لەو شەرتانەی کە لە سەرەوە نوسراوە عیجز بنوێنێ حکومەتی عیراق لە هەمو نەوعـە مەسئولیەتێ تەخەلی ئەکات و بۆ ئیتیخازی تەدابیری زەروریە سەربەست ئەمێنێ.

8. تەرتیباتی مەزکور هەر کە خرایە مەوقیعی تەنفیزەوە حکومەت بەرامبەر بە ئـەتباعی شـێخ مـەحمـود سیاسەتێکی مولایم وەرئەگرێ و لەمانە چەند کەسێک نەبێ ئیستیسنا ئەکرێن ئـەوانی تـر عومـەن لـە پـاش وەرگرتنی تەعەهودی حوسنی سلوک بۆ دێهات و جێگای خۆیان بە گەڕانەوەیان موساعەدە ئەکرێن.

ئەو کەسانەی ئیستیسنا ئەکرێن وەختی خۆی لیستەیەکی بە شێخ مەحمود ئەدرێ.

9. هەچ واریداتێ بە ناوی حکومەتەوە قەید کرابێ لە ئەملاکی شێخ مەحمود وە یا لە ئەملاکی ئەوانەی کە ناویان لە مادەی یەکەم دا نوسراوە موافەقەت پەیدا بو کە نەیاندرێتەوە.

10. بێینە سەر مەسائیلی عومیەی کوردایەتی: مەعلومی عالەمە کە بۆ تەتبیقی ئەو سیاسەتەی دەرحەق بە کوردەکانی عیراق لە تەرەف عیسبەتول ئومەمەوە دانراوە حکومەتی بریتانیا و عیراق بەرامبەر بە عیسبەتول ئومەم لە ژێر تەعەهودێکی موقەدەس دان. وە لە بەر ئەمەی لەم خسوسەوە ئەم دو حکومەتە مەسئولن ئەم مەسئەلەیە ناخرێتە مەوادی موزاکەرەکەمانەوە.

11. موافەقەتی تەحریریەتان لەم خسوسەوە بە زویەکی زو ناردنی ئارەزو ئەکەم. بە گەیشتنی ئەم کاغەزە بۆ لای شێخ گەڕانەوەتان و لە نەتایجی موزاکەرە بۆ ئاگاداركردنی مانعێک نابینم. موافەقەت و ئیسپاتی عەمەلی حوسنی نیەتی شێخ مەحمود بە چونە وڵەژێر، وە بە ناردنی شێخ باباعەلی کوڕیان بۆ بەغدا دیاری ئەدا. ئەوا حکومەت بۆ ئیجرای ئەو قیسمەی کە بەری ئەکەوێ حازر و ئامادەیە.

موستەشاری وەزارەتی داخلیە" (ژیان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927)

2. 3. گوشاری زۆرتر

شێخ مەحمود قبوڵکردنی ئەو مەرجانەی پێ قورس بو، سەرەتا دەستی دەستی پێ کردن، ئەیویست کاربەدەستانی ئینگلیز قانیع بکا، پێنجوینی بۆ چۆڵ بکەن لێی دابنیشێ. ئینگلیزەکان یش نوقتە لاوازەکانی شێخ مەحمودیان دۆزی بوەوە، ئەیانویست بێ ئەوەی هیچ ئیمتیازێکی بدەنێ، بە زویی ملی پێ کەچ بکەن.

ئاڵوگۆڕی موتەسەڕیفەکان

ئەنجومەنی وەزیرانی عیراقی ئاڵوگۆڕێکی لە موتەسەڕیفەکانی لیوا کوردنشینەکاندا کرد. ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ کە دوای گرتنەوەی سلێمانی و نوساندنی یەکجارەکی بە حکومەتی عیراقەوە، کرا بو بە موتەسەڕیفی سلێمانی، ئیستیقالەی کرد. ئیستیقالەکەی قبوڵ کرا. لە جێگەی ئەو ئەحمەد عوسمان کە کەسایەتیەکی هەولێریی باوەڕپێکراوی ئینگلیز بو، وە لەو کاتەدا موتەسەڕیفی هەولێر بو، گوێزرایەوە بۆ سلێمانی.

"قەراری مەجلیسی وزەرا: مەجلیسی وزەرا بە تەعینی نائیبی رەئیسی مەحاکیمی مەدەنیەی لیوای دیالە عومەر نەزمی بەگ بۆ موتەسەڕیفیەتی کەرکوک و، بە تەحویلی موتەسەڕیفی کەرکوک عەبدولمەجید بەگ بۆ موتەسەڕیفیەتی ئەربیل و، دیسان بە تەحویلی موتەسەڕیفی لیوای ئەربیل ئەحمەد بەگ بۆ موتەسەڕیفیەتی لیوای سلێمانی و، بە قبوڵ کردنی ئیستیعفای موتەسەڕیفی ئێرە ئەحمەد بەگ قەراری داوە." (ژیان، ژ 61، 14 ی نیسانی 927).

ژیان ریپۆرتاجێکی دەربارەی (رەسمی ئیستیقبال بە تەشریف هێنانی موتەسەڕیف) بەمجۆرە نوسیوە:

"19 ی مانگی حالی، رۆژی سێشەمە سەر لە بەیانی، بە تەلسزێک خەبەری حەرەکەتی سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف درا بو. وە بینا لە سەر تەنسیب و تەرتیبی ئیدارەی بەلەدیە بۆ ئیستیقبال، عمومی روئەسای دەوائیر و گەلێ لە ئەشراف و تیجاری مەملەکەت لە گەڵ قوتابیانی هەردو مەکتەب، دەعوەت کرانە سەر جادەی موشیرئاوا. لەمبەر و لەوبەری جادەکە لە سەعات 5 ی عەرەبیەوە هەیئەتێکی گەورە گرد بوەوە و دەست بە چاوەروانی کرا. تەقریبەن لە سەعات 9 ی عەرەبیدا ئەو ئۆتۆمۆبێلەی کە جەنابی موتەسەڕیفی هەڵگرت بو لە بەردەمی موستەقبیلین دا وەستا. تەلەبەکانی مەکتەب دەستبەجێ رەسمی سەلامیان بۆ ئیجرا کرد. موتەسەڕیف کە تەشریفی هاتە خوارێ لە لایەنی سکرتێری موفەتیشی ئیداری میستەر ریچارد، کە لام

وایە بە ناوی موفەتیشی ئیدارییەوە بۆ ئیستیقبال هات بو، عەرزی بە خێرهاتنی کرا و، لە تەرەف رەئیسی بەلەدیەوە هەیئەتی موستەقبیلین یەکە یەکە تەقدیم کرا. موشار ئیلەیهی گەلێ ئیلتیفاتی ئیبراز فەرمو وە موسافەحەی لە گەڵ هەموا کرد. لە دوای خیتامی خۆشئامەدی رو بە شار سواری ئۆتۆمۆبێلەکەی بوەوە و، بەم سورەتە مەراسیمی ئیستیقبال دوایی هات.

"حوسنی ئیدارە و مەزیاتی عالیەی جەنابی موتەسەریف وارەستەی ئیزاحە. بە هیواین ئەو تەئەسورەی کە لە قبوڵی ئیستیعفای موتەسەریفی پێشومانەوە پەیدا بوە بە خەدەماتی نافیعە بۆ وڵاتەکەمان تەلافی بکات. بەم موناسەبەتەوە لە وەزیفەی تازەیان دا موەفەقیەت و سەعادەتی تەمەنا ئەکەین." (ژیان، ژ 62، 21 ی نیسانی 927).

هێرش بۆ سەر پێنجوین

"دەنگوباس:

"19 ی مانگی حالی کە ڕۆژی تەشریف هێنانی سەعادەتمەئاب موتەسەریف بو، بە گەیشتنی موشار ئیلەیهی، هەر ئەو ڕۆژە میقدارێکی زۆر عەسکەر لە جەیشی عیراق و لیوی بە تۆپ و موهیماتێکی زۆرەوە، لە گەڵ مەفرەزەیەکی پۆلیسی سوارە، رو بە پێنجوین حەرەکەتیان کرد بو، لە ڕێگا توشی تاقمێ لە چەتەکان ئەبن. لە شەرێک دا کە لە بەینی تەرەفەین دا ڕوی داوە چەتەکان 5 مەقتول و چەند برینداریکیان بە جێ هێشتوە و، بەرامبەر بە سەتوەتی قیوای حکومەتی مقاوەمەت و موقابەلەیان پێ نەکراوە و رایان کردوە. لەم لا تاقە نەفەرێک کوژراوە. لە 23 ی نیسان دا قوەتەکە بە بێ موقابەلە داخلی پێنجوین بون.

"ئیتر ئەمجارە حکومەت بە تەواوی و قەتعی لە پێنجوین ئەمێنێتەوە و ئیدارە تەشکیل ئەکات. هەچ تەواتورێک لەم خسوسەوە بە نەوعێکی تر بگێڕڕێتەوە بێ ئەسڵە. حەقیقەتی حاڵ ئەمەیە کە بەیانمان کرد.

"لەو ڕۆژەوە کە عەسکەر بۆ پێنجوین حەرەکەتی کردوە ئەو تاقمە چەتە خوێڕییانە کە لە دێهاتەکانی دەوری شار بە شەو بە دزیەوە ئەچونە سەر لادێییەکان و ئەبونە باعیسی تێکدانی ئیستراحەتیان هەمو بەرتەرەف کراون. وە لە سایەی هیمەت و حوسنی تەدبیری جەنابی موتەسەریفەوە لەو ناوەدا ئاسایش و ئەمنیەتێکی تەواو دامەزراوە." (ژیان، ژ 63، 28 ی نیسانی 927).

"بۆ زانینی هەمو:

ئەوا لە تاریخی ئەمڕۆوە ئەمرێک کە بە ژمارە 555 ڕۆژی 927/2/23 تەعمیم و ئیسدار کرابو لەغو کرایەوە. یەعنی لەمەولا سەوقی ئەموال بۆ پێنجوین و ئیخراجی ئەموال بۆ مەریوان و هەورامان و سائیری سەفەحاتی ئێران لە پاش کەمالی معامەلەی قانونیە لە گومرگی سلێمانی و لای مودیری پێنجوین مەمنوع نیە و، هەرکەسێ ئەتوانێ ئەوەلەن موراجەعەت بە دائیرەی گومرگی سلێمانی بکا و موافیقی قەوانین و ئەنزیمە معامەلاتی لازمە جێبەجێ بکات و ئەمجا ئەموال سەوق بکات. فەقەت لازمە ئەو ئەمواڵە ئەوەلەن بچێتە پێنجوین و مودیری پێنجوین خەبەردار بێ و معامەلەی لازمەی ئیجرا بکات ئینجا مەئزونە بۆ هەر لایەک مەتلوبە سەوق بکرێ و، موحتاج بە وەرگرتنی کەفالەت نیە. موتەسەریفی سلێمانی" (ژیان، ژ 63، 28 ی نیسانی 927).

لە گەڵ ئەو لەشکرکێشیەدا دیارە دانیشتوانی پێنجوین شارەکەیان چۆڵ کردوە بۆیە موتەسەریفی سلێمانی ئەم (ئیعلان) ەی بۆ بڵاو کردونەتەوە:

"حکومەت ئەمجارە کە بە قوەتی عەسکەریەوە هاتۆتە پینجوین بەم فکرە هاتوە کە دائیمی لە پێنجوین دابنیشێ و محافەزەی ناحیەی پێنجوین و ئەهالی موتیعە تەمامەن بکات، ئێوە کە ئەهالی ناحیەی پێنجوینن بە

نامی حکومەت ئیخبارتان ئەکەم ئەمجارە حکومەت بە دائیمی لەوێ دائەنیشێ و تەشکیلاتی حکومەتی تەمامەن ئیجرا ئەکات. ئەو کەسەی کە لەم سەفەرەدا مقاوەمەتی حکومەتی نەکردبێ حکومەت قەتعیەن عەلاقەی ناکا. لازمە کەس نەترسێ و ئەهالی هەرکەس بێتە سەر ملْک و ئاوەدانی خۆی و بە کاسبی خۆی مەشغولْ بێ. حکومەت بە حەق محافەزەی ئەهالی موتیعە دەکات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژیان، ژ 64، 5 ی مایسی 927)

"دەنگوباس:

"لە سەر رێی پێنجوین

"رۆژی 1 ی مانگ مەفرەزەیەکی عەسکەری و قافلْەیەک کە شەش صەد بار ئەرزاقی پێ بو رو بە پێنجوین حەرەکەت ئەکەن. بۆ دوەم رۆژ لە نزیکی بادانە توشی تاقمێکی ئەشقیا دەبن کە بۆ تەعەڕوزی عەسکەر خۆیان لە ناو دار و درەخت دا شاردبوەوە. بەدبەختانە نازانن کە سیلاحشۆڕ و پیلانگێڕێکی وەکو کاپتن لاینیان لە گەلْ دایە، کە حەیاتی خۆی لە مەیدانی حەرب و جیدال دا رابواردوە، لە هەمو لایەکەوە بە جارێک قوەتەکە ئەدەنە بەر دەستڕێژ. عەسکەرەکان هیچ ئەهمیەت نادەن بەم تەقانە. دەستبەجێ لە سەر ئەمر و تەرتیبی جەنابی موفەتیش بۆ دەفعیان 20 نەفەرێک لە عەسکەری لیوی ئاسوری جوێ ئەبێتەوە و بە بێ ئەمەی ئەهمیەت بدەنە گوللەی تفەنگی ئەشقیا هجوم ئەکەنە سەریان، نوقاتی حاکمەیان لێ ئەگرن و ئەیاندەنە بەر تفەنگ. لە نەتیجەدا ئەشقیاکان تارومار بون و 4 کەسی موناسیبیان لێ کوژراوە کە عیبارەتن لە: شێخ رەشیدی باغ، شێخ نوری قزلەر و 2 کابرای چنگنیانی. لە عەسکەر قەتعیەن تەلەفیات نەبوە. لە پاش دەفع و تەنکیلی ئەم نەختە مانعەیە دیسان ئەکەونەوە رێ و ئەچنە پێنجوین.

"حکومەت هەر لە سلێمانیەوە هەتا پێنجوین لە مەواقیعی موهیمەدا دەستی کردوە بە دروستکردنی نوقتەی پۆلیس، ئەم نوقتانە بۆ تەئمینی ئاسایش و محافەزەی حقوقی ئەهالی و سەربەستی تیجارەت و ئامەدوشود بۆ پێنجوین پڕە لە پۆلیس. ئومێد ئەکەین کە حکومەت لەمەودوا بەربەستی شەقاوەت و راووڕوتی جەردەکان بکا تاوەکو میلەت لە ژێر سێبەری ئەمنیەت و ئاسایش دا بحەوێتەوە." (ژیان، ژ 65، 12 ی مایسی 927)

"راپۆرتی پۆلیس

"نزیکی 10– 15 نەفەرێک لە چەتەکان لە گەرمیان ئەبن و لە چونی قیوای حکومەتی بۆ پێنجوین و حەرەکاتی عەسکەریە خەبەر وەرئەگرن، بۆ ئەمەی خۆیان رزگار کەن و دەقیقەیە زوتر ئیلتیحاق بە رەفیقەکانی تریان بکەن، لە 22 ی مانگی رابوردودا بۆ ئەودیو ئەگەڕێنەوە. لە رێ توشی کابرایەکی ئابلْاخی دێن، لە ئەندێشەی ئەوە کە نەک خەبەری حکومەتیان لێ بدا، بۆ تەخویف تەقەی لێ ئەکەن. لە ئەسەری تەسادوف و بەدبەختی کابرا، بەر گوللەیەک ئەکەوێ و ئەکوژرێ.

"لە 18 ی نیسانەوە تا 2 ی مایس لە داخل و خاریجی لیوادا، شایانی قەید، هیچ وقوعاتێکی تر روی نەداوە." (ژیان، ژ 64، 5 ی مایسی 927).

"خولەی دەولْەتیار، کە مودەتێکە دێهاتی ئەم قەراغ شارەی بە راووڕوت تەعجیز کرد بو و، لە ئەشقیایی و جەردەییدا گەیشت بوە دەرەجەی نیهایەت. بینا لە سەر تەعلیمات و ئەوامیرێک کە لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە تەبلیغ کرا بو، وەکیلی مودیری قەرەداغ، لە گەلْ باشچاوەشی پۆلیسی ئەوێ، بەیانی 2 ی مانگی حالْ ئەدەن بە سەر ئاوایی خێوەتەی بازیان و لە ناو ئاغاسوریدا لە گەلْ کوێخادێ و زڕکوڕێکیدا ئەیگرن.

"موکافاتەن لە بری ئەم خزمەت و فەعالیەتە، لە لایەنی سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیفەوە، عەبایەکی نایاب بە وەکیلی مودیری قەرەداغ رەشید ئەفەندی و سەعاتێکی باش لە گەلْ قۆردۆنێک بە باشچاوەشی پۆلیسی ئەوێ بابەشێخ و، هەر یەکە سەرو ئەسپێکیان پێ بەخشراوە." (ژیان، ژ 65، 12 ی مایسی 927).

"شەوی 15 ی مانگ تاقمێک لە چەتەکان، لە ژێر مەعیەتی سابیری کەریم بەگ و ئەمینی حەمەی ئیمام دا، لە ناو هێرشی برسێتی چونەتە قەرەتۆغان و، لە پاش خۆ تێر کردن لە ئولوبەوە تێ ئەپەڕن. لەوێ توشی وڵاخەکانی ڕەشیدی حاجی فەتاح و سائیرە دێن، کە لە چایردا بون، لەم فرسەتە بیلئیستیفادە وڵاخەکان ئەدەنە پێش خۆیان و ئەچنە هەزارمێرد. حکومەت هەر کە بەمەی زانی و لە حاڵ ئاگاهدار بو، دەستبەجێ لە سەر ئەمری عالی موتەسەڕیفی مەفرەزەیەکی پۆلیس لێرەوە، قوەتێکی تریش لە مەرکەزی ناحیەی سەرچنار (لە) باوەگێلدێیەوە سەوق ئەکەنە سەریان. ئەم دو مەفرەزەیە پاش و پێشیان لێ ئەگرن و ئەیاندەنە بەر دەستڕێژی تفەنگ. لە نەتیجەی موسادەمەدا قیسمێک لە وڵاخەکان ئیستیرداد ئەکەنەوە و دوانی ناوداریان لێ ئەکوژن، لە پۆلیسەکانیش یەکێ کوژراوە. چەتەکان کە ئەبینن تەنگیان پێ هەڵچنراوە ئیتر مقاوەمەتیان پێ ناکرێ و بە روکاری بەرانان دا فیرار ئەکەن. لە لایەنی قوەتەکە بیلتەعقیب لە دەوری خێوەتە خراونەتە موحاسەرە و، لێرەوە دیسان میقداری کافی عەسکەر و پۆلیس ڕەوانە کراوە. ئومێدی قەوی وایە کە تاقیان لێ دەرنەچێ وهەمویان بگیرێن و، خاتیمە بە حەیاتی شەقاوەت وجەردەییان بهێنن." (ژیان، ژ 66، ژ17 ی مایسی 927).

"ئەو تاقمە چەتەیەی کە نوسی بومان لە خوار ئولوبەوە وڵاخیان فڕاندوە و، لە نەتیجەی شەڕێک دا لە هەزارمێرد لە گەڵ مەفرەزەی پۆلیس دا بویانە ئیستیرداد کراوەتەوە و، لە دەوری خێوەتە خراونەتە موحاسەرەوە شەوێ لە فرسەت.. خۆیان گوم کردوە و بە فیرار موەفەق بون و مەعلوم نیە بۆ چ لایەک ڕۆیشتون. فەقەت هەروەکو قسەی لێ ئەکەن بۆ ئەودیو گەڕاونەتەوە. حکومەت بۆ مەنعی ئەم نەوعە تەجاوزاتە بە کەمالی جدیەت تەدابیری لازمەی وەرگرتوە و لەو ڕۆژەوە ئەسەری چەتە لەو ناوەدا نەماوە و ئومێد ئەکرێ لە سایەی ئەم تەدابیرەوە لەمەودوا مەیدانی ڕودانی ئەم نەوعە شتانە بگیرێ. ئیتر موەفەقیەتی حکومەت ئەخوازین." (ژیان، ژ 67، 24 ی مایسی 927).

"ئەو قوەتە تەعقیبیە کە لە لیواوە تەرتیب کراوە و لە ناحیەی بازیان دا تەعقیبات ئەکەن، یەک دو ڕۆژ لەمەوپێش لە پشت هەنجیرەوە توشی دو سوار دەبن، لە تەرەف ڕەئیسی قوەتەکەوە بۆ تەحقیقی هەویەتیان ئەمر بە ڕاوەستانیان ئەدەن، لە گەڵ ئەمەی ئیتاعەت و ئیمتیسالی ئەمرەکە ناکەن، موقابەلەیان ئەکەن. لە سەر ئەمە لە تەرەف مەفرەزەکەوە ئەدرێنە بەر تەقە. لە نەتیجەدا هەردو سوارەکە ئەکوژرێن. وەختێ کە جەنازەکانیان هێنایە شار، تەحەقوقی کرد کە یەکێکیان لە چەتە مەشهورەکانی هەمەوەند کەریم ئەحمەد سەلیمە و ئەوی تریشیان خەلقی سلێمانی عەبدوڵا کوڕی قادرە." (ژیان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

2. 4. مەندوبی سامی لە پێنجوین

ژ 66 ی 17 ی مایسی 927 ڕیپۆرتاجێکی درێژی لە ژێر سەردێڕی (مەراسیمی ئیستیقبال) دا سەبارەت بە سەردانی مەندوبی سامی بۆ سلێمانی نوسیوە. لە سەرەتاکەیدا ئەڵێ: "خەبەری تەشریف هێنانی فەخامەتمەئاب مەندوبی سامی عالەمی ئێرەی غەرقی سرور و خۆشی کرد. ئەم زاتە بڵند و بە قیمەتە و، ئەم داهی سیاسەت و مەقدەرەتە، سەری سێیەمین جارە سلێمانی بە وجودی خۆیان موشەرەف ئەکا، کە هەر هاتنێکی بۆ تەئمینی ڕەفاە و سەعادەتی قەومی نەجیبی کورد، هەر تەشریف هێنانێکی.. حەل و کردنەوەی گرێیەکی سیاسی و ئیداری وەتەنی موعەزەزی خۆشەویستی ئێمە بوە، جگە لە مانە لە سایەی عەزمی.. و تەشوبوساتی لایەتەزەلزەلی موشار ئیلەیهیەوە کە حکومەتی عیراق نائیلی ئیستیقلالیەتێکی تام و ئێمەیش مەزهەری کوردیەت و.. میللی خۆمان بوین و لە مەجلیسی عیسبەتول ئومەم دا بۆمان.. قەرار کراوە، ئەم خدمەتە شایستەیە و ئەم سەعیە مەشکورە لە سەر هەمو عیراقیەک بیلخاسە لە سەر هەمو کوردێکی عیراقی پێویستە تیزکار و تەئیدی بکات."

رۆژی 14 ی مایسی 927 مەندوبی سامی بە ئۆتۆمۆبێل گەیشتۆتە سلێمانی. بۆ پارێزگاری کاروانەکەی و پیشاندانی دەبدەبە و دەسەلاتی ئینگلیز، دو فرۆکە بە سەر ئۆتۆمۆبێلەکەیەوە فریوە. بۆ پێشوازی لێ کردنی "هەیئەتێکی گەورە لە روئەسای دەوائیر و مەئمورین، عولەما، ئەشراف، روئەسای عەشائیر، تیجار، تەلەبەکانی مەکتەب و قیتعەیەکی عەسکەری گەورەی لیوی ئاسوری لەمبەری جادەی مشیرئاواوە و جەمعێکی غەفیر لە سائیری ئەسناف و تەبەقاتی ئەهالی لەوبەری جادەی مەزکور گرد بوبونەوە..."

وەکو ژیان لە ژ 67 ی 24 ی مایسی 927 دا نوسیوێتی: "فەخامەتی مەندوبی سامی کە تەشریفیان هێنا بوە ئێرە لە پاش ئەمەی دو رۆژ لێرە مایەوە و گەلێ کەس بە مولاقاتی موشەڕەف بو و لەم مولاقاتەدا بەو کەلیماتە نازکە بە قیمەتانەی خۆی فەرەح و خۆشی خستە دڵی هەمو لایەکەوە و، هەر تەعلیمات و ئەوامیرێک ئیجاب بکا ئیعتا و لە پاش ئەمەی بەعزێ جێگا وەکو خەستەخانە، مەکتەب و سائیرەی زیارەت فەرمو، بۆ تەواو کردنی ئەم سەفەرەی کە دەستی دابویە، دوەم رۆژی گەیشتنیان بە تەیارە تەشریفی فەخامەتیان بۆ ناحیەی خورماڵ و پێنجوین چو. لە تەرەف مەئموران و ئەشرافی محەلیەی ئەوێوە بە سورەتێک کە لایەقی شان و شەرەفیان بێ ئیستیقبال کراوە. فەخامەتی مەندوب لە ئەسنای مولاقات دا پێی گەیاندن کە حکومەت بۆ تەئمینی ئاسایش و ئیستراحەتی ئەهالی، بۆ مەنعی هەمو نەوعە تەجاوزاتێک و لەو ناوەدا بۆ دامەزراندنی نفوزی حکومەتی هەچ تەدابیرێک ئیجاب بکات وەری گرتوە. لە گەڵ ئەمەیش دا فەرمویەتی: لازمە ئیمتیسالی ئەوامیری حکومەت بکەن و هەرکەسە لە داخلی وەزیفەی خۆیدا حەرەکەت بکات تاوەکو بە تەواوی مەرحەمەتی حکومەت جەلب بکەن."

مەندوبی سامی دوای سەردانی خورماڵ و پێنجوین گەڕاوەتەوە سلێمانی و بەیانی رۆژی 17 ی مایس بە ئۆتۆمۆبێل رۆیشتۆتەوە. سەردانی مەندوبی سامی لە پێنجوین و خورماڵ، کە دو مەڵبەندی نفوزی شێخ مەحمود و تازە داگیر کرا بون، بێگومان بۆ جێگیرکردنی هێزەکانی حکومەت و دڵنیاکردنیان بوە.

2. 5. هەڵوەرینی هێزەکان

هێزەکانی شێخ مەحمود، بە هۆی ناهەمواری باری ژیان و راونانی ئاسمانی و زەمینیی بەردەوام و نائومێدی لە دوارۆژی سیاسی کەوت بونە هەڵوەرین. هەندێ لە چاکترین شەرکەرەکانی خۆیان بە دەستەوە ئەدا. ژیان هەندێ لەم روداوانەی تۆمار کردوە و، هەندێکیشی نەنوسیوە. لەوانەی تۆماری کردون:

"هاتن

قائیمقامی ئەلەبجە جەنابی حامید بەگ تەشریفی هاتوە، لە ئەشقیای مەشهورە خەلیفە یونس کە مودەتێکە موتەوالیەن عەرزی دەخالەت بە حکومەت ئەکا، ئەمجارە هاتە سلێمانی و لە مەرکەزی لیوادا عەرزی ئینقیاد و نەدامەتی کرد لەسەر کەفالەت تەئمین و ئینجا تەرخیس کرا." (ژیان، ژ 38، 21 ی تشرینی ئەوەلی 926).

"کوڕی شێخ قادری شێخ سەلام، جەنابی عەبدوڵا عادل ئەفەندی کە لە لای شێخ مەحمود یوزباشی بو و، مودەتێکە ئینفیکاکی کردوە بۆ تەئیدی ئەم جوێبونەوەیە هاتۆتە سلێمانی و، بە حوسنی نیەت تەعەهودی بە حکومەت داوە." (ژیان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

"شێخ سەعیدی باغ

"شێخ سەعیدی باغ کە چەند رۆژێ لەمەوپێش کوڕێکی کوژرا و، خۆشی ئامەدوشودی حکومەتی نەئەکرد هاتە سلێمانی و بە موجیبی مادە 43 ی قانونی عەشایەر کەفالەتی لێ سەنراوە. لە گەڵ ئەمەیش دا تەعەهودی کردوە سوارەکانی تری کە لەودیو ماونەتەوە بۆ دەخالەت بیانهێنێت." (ژیان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

"شێخ عەبدولعەزیزی شێخ عەلی

شێخ عەبدولعەزیز کوڕی شێخ عەلی دەرەمیانە کە مەشهورە و مودەیەکە ئیتاعـەتی ئـەوامیری حکومـەتی ناکا لە سەر تەلەبی سەعادەتمەئاب جـەنابی موتەسـەڕیف هاتۆتـە سـلێمانی و بـە پـێی مـادە 43 ی قـانونی عەشایەری کەفالەتی لێ سەندراوە.

"لە حەرەکاتی پێنجوین و هاتنی جەنابی موتەسەڕیفی تازەوە تا ئێستا لـە چەتـە و موتەهەمـەکان 21 کەس عەرزی دەخالەت و ئینقیادیان بـە حکومـەت کـردوە و رەبتـی کەفالـەت کـراون." (ژیـان، ژ 68، 31 ی مایسی 927).

3. کەنارەگیری

3. 1. ناردنی بابەعەلی بۆ بەغداد

شێخ مەحمود (مەرجنامە)کەی ئینگلیزی قبوڵ کرد. کەوتە جێبەجێ کردنی بەڵێنەکانی. بە پێی مادەی 4 ی ئەو بەڵێننامەیە بابەعەلی کوڕی نارد بۆ ئەوەی بچێ لە بەغداد بخوێنێ.

"دەنگوباس

"هاتن

"رۆژی دوشەمە دوێنێ کە موصادیفی 6 ی حوزەیرانی 927 بو، شێخ باباعەلی ئەفەنـدی کـوڕی شـێخ مەحمود ئەفەندی لە گەڵ جەنابی ماجید ئەفەندیدا بەو شەرائیتی حکومەتیـەوە کـە لـە تـەرەف جـەنابی شـێخ مەحمود ئەفەندیـەوە قبـوڵ و ئیمـزا کـراوە، تەشـریفیان هاتـە سـلێمانی و لـە مـاڵی سـەعادەتمەئاب جـەنابی موتەسەڕیف دا میوان بون. هەروەکو خەبەرمان وەرگرتوە جـەنابی شـێخ باباعـەلی ئەفەنـدی تەشـریفیان بـۆ بەغدا ئەچێ و جەنابی ماجید ئەفەندیش بۆ ئەو دیو ئەگەڕێتەوە. لە بـەر ئـەوەی ئـەم هاتنـە ئیسـتیراحەت و مەنافیعی میلەتی تیا متەسەویرە بە خێر هاتنیان ئەکەین." (ژیان، ژ 69، 7 ی حوزەیرانی 927).

"شێخ بابا عەلی

"جەنابی شێخ باباعەلی ئەفەندی کە تەشریفیان هێنابوە ئێرە رۆژی 9 ی حوزەیران بۆ کەرکوک و، لـە پـاش ئـەوەی چەنـد رۆژێ لـە کـەرکوک ماوەتـەوە، بـۆ بەغـدا حەرەکـەتیان فـەرموە." (ژیـان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927).

حکومەت ئەم هەنگاوەی شێخ مەحمودی بە نیشانەی کۆتایی هاتن بە چالاکی چەکدار داناوە بۆیە ئـەم هەواڵەی بڵاو کردۆتەوە:

"لە بەر ئەمەی وەزعیەت چاک بو و، رێگاوبان بە تەواوی کەسبی ئەمنیەتی کـرد، هـەروەکو خـەبـەرمان وەرگرتوە لە مەقامی عالی موتەسەڕیفیەوە بۆ لابردنی مومانەعـەتی سـەیر و سـەفەری ئۆتۆمۆبێـل، ئـەهالی بـە تەنها و بۆ ئەمەی بە کەمالی سەربەستی و بە ئارەزوی خۆیان بە بێ زرەهلـی هـاتوچۆ بکـەن، تـەلغرافێک بـۆ موتەسەڕیفی کەرکوک لێ دراوە. ئیتر لەمەودوا هەمو کەسێ بە ئارەزوی خۆی ئەتوانێ هاتوچۆ بکات." (ژیان، ژ 69، 7 ی حوزەیرانی 927).

3. 2. سەروەزیران لە سلێمانی

"فەخامەتی رەئیسەل وزەرا

"رۆژی سێشەمە کە موسادیفی 28 ی مانگ بو، سەر لە بەیانی لە سەعات 11 ی عـەرەبیدا، فەخامـەتی رەئیسەل وزەرا جەنابی جەعفەر پاشای عەسکەری بە تەیارە تەشریفیان هێنایە ئێرە. لـە جێگـای نیشـتنەوەی تەیارە لە تەرەف ئومەرا و زابیتانی جەیشەوە بە ئیحتیرام ئیستیقبال کران. لەوێوە بە ئۆتۆمۆبێل تەشـریفیان

هێنایە ماڵی سەعادەتی جەنابی موتەسەڕیف. لە پاش نـەختێ ئیسـتراحەت و چـا خواردنـەوە بـە پـێ هاتنـە دائیرەی حکومەتی، لە بەر دائیرەی موتەسەڕیفی‌دا لە تەرەف عولەما، ئەشراف، رۆئەسای دەوائیر و مـەئمورین و لە گەڵ قوتابیەکانی مەکتەبەوە بە سورەتێ کە لایەق بە شان و شەرەفی فەخامەتیان بێ راسیمەی سـەلام و ئیستیقبالیان بۆ بە جێ هێنا. لە پاش قەدەرێک لە مەقامی موتەسەڕیفی‌دا عمومی موستەقبیلینی قبوڵ و دەرحەق بە هەمویان بە کەلیماتی نازکانە ئیبرازی ئیلتیفات و مەحەبەتی فەرمو. نزیکی یەک دو سەعات لێـرە مانـەوە و دیسان بە تەیارە تەشریفیان رۆیشت. وا بە هیواین کە ئەم تەشریفە ببێتە واسیتەی رەفاه و سەعادەتی ملک و میلەت. بەم موناسەبەتەوە بە خێر هاتن و خوا حافیزی ئەکەین.

"وەختێ کە فەخامەتی رەئیسەل وزەرا تەشریفی هێنا غەزەتەکەمان لە تەواو بونا بـو بـەڵام بـۆ ئەمـەی بەم هاتنە بیرازێنینەوە دوامان خست." (ژیان، ژ 71، 28 ی حوزەیرانی 927)

عبدالرزاق الحسني کە پیاوێکی ئاگاداری روداوەکانی ئەو سەردەمە و نوسـەری (مێـژوی وەزارەتـەکانی عیراق) ە لە (ص 48، ج 3، گ 6، تـاریخ العـراق السیاسـي الحـدیث) دا نوسـیوێتی: لـە 28 ی حـوزەیرانی 1927 دا جەعفەر عەسکەری بە فرۆکە چو بۆ سلێمانی و، لە گەڵ شێخ مەحمود کۆ بوەوە و، ئیقنـاعی کـرد سەردانی بەغداد بکا. بەڵام لەم ریپۆرتاجەدا هیچ ئیشارەتێکی بۆ ئەو باسە تێ دا نیـە و، هـیچ نیشـانەیەکیش نیە بۆ ئەوەی لەو رۆژە دا شێخ مەحمود لە سلێمانی بوبێ.

لەو ماوەیەدا ئـەوە چەنـدەمین جـار بـو خـەڵکی سـلێمانی کـێش بکـرێن بـۆ ئـەو جـۆرە پێشـوازیە رەسمی‌یانە.

3.3. چونی شێخ مەحمود بۆ بەغداد

شێخ مەحمودیش خۆی ئامادە کردوە بۆ سەردانی بەغداد، پێش ئەوەی ئەم سەردانە بکات موتەسەڕیفی سلێمانی چۆتەوە پێنجوین. یەکێ لەو کارانـەی ئـەنجامی داوە، بـە لادا خسـتنی کێشـەی هاوکارەکـانی شـێخ مەحمود بوە بە پێی مـادەی 8 مـی بەڵێننامەکـە. دەسـەڵاتی بریتـانی ئامـادە نـەبوە (لێبـوردنی گشـتی) بـۆ بەشدارانی شۆڕشەکەی شێخ مەحمود دەر بکا، بەڵکو لە گەڵ هەریەکێ بـە جیـا رەفتـاری کـردوە. هەنـدێکی بەخشیوە (تەعەهودی حوسنی سلوک)ی لێ وەرگرتون و (وەسیقەی تەئمین)ی داونەتێ، لە هەنـدێکیش خـۆش نەبوە.

"دەنگوباس- تەشریف بردن

مەعلومی هەمومانە کە سەعادەتمەئاب جەنابی موتەسەڕیف لەو رۆژەوە تەشریفیان هێناوەتـە ئێـرە هـەر خەریکی دامەزراندنی ئەمنیەت و ئاسایش و تەئمینی مەنافیعی میلـەت بـوە. بـۆ ئیسـتراحەتی عمـوم راحـەتی خۆی سەلب کردوە و لە ئۆغری ئەم مەقسەدەدا هەر مانیعە و مەحزورێک هاتبێتە سەر رێ بـە عـەقلی سـەلیم و فکری ئیسابەتکارانەی خۆیان بە لابردنی موەفەق بوە. برینەوە و رەفعی ئیختیلافی بـەینی شـێخ مـەحمود و حکومەت بۆ ئەمە دەلیلی کافیە. ئەمجارە بە عـەینی مەقسـەد بـۆ دەور و تەفتیشـی قـەزای ئەلەبجـە و ناحیـەی پێنجوین و ئەو ناوە لە 15 ی حوزەیران دا بە ئۆتۆمۆبێل تەشریفیان بردۆتە موان. لەوێ لە تەرەف قایمقامی ئەلەبجە حەمید بەگـەوە ئیسـتیقبال کـراوە. رۆژی 16 گەیشـتۆتە پێنجـوین، لـەوێش لـە تـەرەف مـەئمورینی مەحەلیەوە لە پاش ئیستیقبالێکی موحتەشەم لە گەڵ جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی‌دا مولاقاتی کردوە. جەنابی موتەسەڕیف لەم سەفەرەیان دا بۆ دەخالەت پێ کـردن بـە بـەگزادەی هـەورامی تـەدابیر و تـەرتیباتی قەویـەی ئیتیخاز فەرموە. بۆ ئەم سەفەرە بە کولفەتە کە لە رێی رەفاه و سـەعادەتی ملـک و میلـەت دا ئیختیـار کـراوە موەفەقیەتی ئەخەسی ئامالمانە." (ژیان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927).

"دەنگوباس- هاتنەوە:

"لە نوسخەی رابوردومان دا بۆ هەڵەبجە و پێنجوین تەشریف بردنی جەنابی موتەسەڕیفمان نوسی بو، وە نوسی بویشمان لە گەڵ جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندیدا مولاقاتی فەرموە. جەنابی شێخ مـەحمود ئەفەنـدی رۆژێک لە پێنجوین تەشریفیان ماوەتەوە. لە پاش رۆژەودوا بۆ وڵەژێر عەودەتیان فەرموە.

"جەنابی موتەسەڕیف لە زەرفی 3 رۆژدا کە لە پێنجوین ماونەتـەوە بـە رێکخسـتنی ئومـوری ئیـداری ئەویٚ ئیشتیغالی فەرموە. لە بەگزادەکانی هەورامی: جەعفەر بەگ، حەمە شەریف بەگ، ئاغا بەگ، حەمە رەشـید بەگ و فەرەج بەگ، لە سەر تەدابیریٚ کە لە تەرەف جـەنابی موتەسـەڕیفەوە ئیتیخـاز فـەرمورواوە بـە حوسـنی سلوک و تەئمینی رێگای بەینی هەڵەبجە و پێنجوین تەعەهودیان داوە.

"لە زابیتان: یونس ئەفەندی، رەمزی ئەفەندی، حیکمەت ئەفەندی، سـەبری ئەفەنـدی، رەشـید ئەفەنـدی، حەسەن ئاغا. لە عەشائیر: ئەحمەدی کەریم بەگی هەمەوەند، هەر 3 برای ئەمینی حەمەی ئیمام، سـەیدەی شـێخ عەلی کانی کەوە، شێخ عـەلی سـەرکار و کورەکـانی، ئەمانـە بـە خـۆی و پیاوەکانیانـەوە. تـاقمی سـۆفیوەند، غەوارەی جاف، شێخ عارفی بانی بنۆک، لە گەڵ قیسمێک لە ئەهالی شار و جێگایـانی سـائیرە، نزیکـی 120 کەسیٚ لە چەتەکان چونەتە پێنجوین و، لە خزمەت جەنابی موتەسەڕیف دا، تەعەهودی حوسـنی سـلوکیان داوە و وەسیقەیان وەرگرتوە.

"لە دوای تەواوبونی ئەم ئیشانە رۆژی 19 ی مانـگ جـەنابی موتەسـەڕیف بـە کـەمالی ئیحتیـرام تەشیع کراوە و، لە ریٚی خورماڵ، بیارە، تەوێڵەوە تەشریفیان هاتۆتەوە هەڵەبجە. لـە هەڵەبجـەیش 3 رۆژ ماونەتـەوە. عمـومی دەوائیـری حکومـەتی تـەفتیش، مەکتـەبی زیـارەت، وە بـۆ ئەمـەی لـە ریٚی بـەعزیٚ ئیحتیاجاتی تەلەبەکان دا سەرف بکریٚ 80 روپییەی بە مەکتەب تەبەڕوع فـەرمو. رۆژی 14 ی مانـگ بـە سواری تا سەراو و بە ئۆتۆمۆبێل بۆ سلێمانی عەودەتیان فەرمۆتەوە. بە خێر بێنەوە." (ژیـان، ژ 71، 28 ی حوزەیرانی 927).

"دەنگوباس

"هاتنەوەی جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی بۆ سلێمانی و بۆ بەغدا رۆیشتنی

"لە پاش مقاوەمەت و سەباتێکی 3 ساڵی، جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی تیٚ گەیشت و لیٚی مەعلوم بـو کە بەرامبەر بە قوەت و عەزمی لایەتەزەلزەلی حکومەتی لە سەر ئەو نەوعە ئەحواڵە دەوام و ئیسـرار کـردن نـە بۆ خۆی و نە بۆ میلەتەکە خێرێک نابەخشیٚ و فائیدەیەکی تیا نیە، بە پیٚی ئـەو شـەرائیتە کـە لـە نوسـخەی رابوردودا نەشرمان کرد، لە گەڵ حکومەت دا تەئلیفی بەینی کـرد و رێـک کـەوت. بـۆ تەئیـدی ئـەم خسوسـە رۆژی شەمە کە موسادیفی 9 ی مانگ بو، تەشریفیان هاتە ئێرە. ماجید ئەفەندی و گـەلیٚ لـە پیاوەکـانی تـری خۆی لە خزمەتا بو. یەک دو رۆژ لێرە مانەوە و لە پاش دا بە ئۆتۆمۆبێل بۆ بەغدا تەشریفیان رۆیشت. ئێمـە بە کەمالی مەمنونیەتەوە بە خێر هاتن و خواحافیزییان ئەکەین، چونکە مەنافیعی وڵات، سەرکەوتن و تـەرەقی میلەت، وەکو ئێستا بە ژینێکی بیٚ غائیلە و، بە ئەمنیەت و ئاسایشێکی تەواوەوە بەستراوە." (ژیـان، ژ 72، 5 ی تەموزی 927)

شێخ مـەحمود چەنـد رۆژیٚ لـە بەغـداد ماوەتـەوە. مەنـدوبی سـامی و مـەلیک فەیسـەڵی بینـوە. دوای گەڕانەوەی بۆ کوردستان چۆتە گوندی پیران. بیٚ ئەوەی دەس وەر بداتە کاروباری سیاسیەوە، بە گۆشەگیری لەویٚ دانیشت.

4. هەڵسەنگاندنی جوڵانەوەکە

ژیان لە ژ 76 ی دا نوسیوێتی:

"مەسئەلە و خەبەری ئیتاعەتی جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی بە حکومەتی عیراقیـە، لـە گـەلێ غەزەتـەدا بیلخاسە لە غەزەتەکانی سوریە و میصر و سائیرەدا، بە کەمالی ئیهتیمامەوە نەشر و قەید کراوە و، بەم سورەتە ناوی شێخ مەحمود و کوردستان بۆتە سەرمایەی خەبەراتی غەزەتەکانی دەرەوە."

ژیان سەروتاری ژ 69 ی 7 ی حوزەیرانی 927 ی بۆ هەڵسەنگاندنی شـێخ مـەحمود و شۆڕشـەکەی تەرخان کردوە. لە وتارێکدا بە قەڵەمی م. ا. لە ژێر سەردێڕی (مەسەلەی شێخ مەحمود) دا نوسیوێتی:

"ئەمڕۆ مودەتێکی زۆرە لە ناو خاس و عام دا، لە دەر و ژور دا، ناوی شێخ مەحمود بە سەر زبانەوەیـە و مەوزوعی بەحسە. بەعزێک تەقدیر، بەعزێک تەنقید و، حەتا بەعزێ کەسیش زۆر بە خراپ ناویان ئـەبرد و ئەهێنا.

"ئەگەرچی شێخ مەحمود لەم مودەتە درێژەدا بە لای خۆیانەوە گۆیا خزمەتی میلەتی کورد و مـەفکورەی کوردایەتی ئەکات، فەقەت لە حەقیقەتی حاڵ دا بو بە واسیتەی گـەلێ خراپـە و مـانیعی تـەرەقی و دواکـەوتنی میلەت و زەربەیەکی گەورەی لە مەفکورەی کوردایەتی دا، لە بەر ئەمە کە خیلافی وەعد و بەڵێنی خۆی هەڵئەستا و، هەمو وەختێ تەریقی نیزاع و ئیختیلافی ئیختیار ئـەکرد و، رێـک نەئەکـەوت، دوچـاری غـەزەبی حکومـەت بوبو. ئەویش کە یەئسی حاسڵ کردبو، بە فکری نواندنی ئیقتیـدار و قـوەتی خـۆی و، دواخسـتنی ئومـوری ئیدارەی حکومەتی، لە هەمو لایەکەوە تەعجیزاتی ئـەکرد و، بـۆ ئیستیحصـالی ئـەم مەقسـەدە لـە هـیچ شـتێک تەرەدودی نەئەکرد.

"تاقمێک لە ئەشرار و جەردە بێ ئینسافەکان لەم وەزعە بیلئیستیفادە لێی گرد بونەوە و، بە بێ خەبـەر و رەزامەندی ئەو، هەر رۆژە بە نەوعێ راووڕوت، تاڵان و کوشتاریان، لـە ئـەهالی و لـە دێهاتـەکانیان ئـەکرێ. رێی تیجارەت، مەیدانی فەلاحەت و زەراعەت، خۆلاسە هەمو کار و کاسـبی میلەتەکـەیان تەحدیـد کـرد بـو و، خست بوە ژێر تەهدیدەوە. بۆ مەنع و نەهێشتنی ئەم ئەحواڵە حکومەت بە کەمالی جدی تێ ئەکۆشی و هەوڵی ئەدا، بەڵام ئەمانە لە بەر ئەمەی موقابەلەی عەزم و قـوەتی حکومـەتیان پـێ نەئـەکرا، بـە دزیـەوە لـە فرسـەت، بیلئیستیفادە، ئەم کارانەیان ئەکرد. هەوڵ و تەقەلای حکومەت عەقیم ئەمایـەوە، خسوسـەن ئیسـتیلا نـەکردنی پێنجوین، کە ئەهمیەتێکی فەوقەلعادەی هەبوە و، بوبوە موجیبی غروریان. لـەم ئاخریـەدا گرتنـی پێنجـوین و، لەوێ دا تەئسیسی ئیدارەی حکومەتی، خاتیمەی بەم کەشمەکەشە هێنا.

"ئەمجا جەنابی شێخ مەحمود ئەفەندی کە زانی لەمە زیاتر بە دەمیەوە نەماوە و بەرامبەر سەتوەت و قـوەتی حکومەتی نەتیجەی مقاوەمەت، زەرەری خۆی و میلەتە، عەرزی ئینقیاد و موتاوەعەتی بە حکومەت کـرد. هـەروەکو لە مولحەقی ژمارە 68 ی ژیان دا نوسیومانە، لە سایەی خلوسی نیەت و حوسنی تەدبیری سەعادەتمەئاب جـەنابی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیداریەوە، کە بۆ تەئمینی ئیستراحەتی میلەت و کردنەوەی رێگای کار و کاسبی هـەوڵ ئەدەن، بە بڕینەوەی ئەم ئیختیلال و ئیختیشاشە، موەفەقیەت پەیدا بو. ئیتر هەمو کەسێ ئـەتوانێ بـە حورییـەت و سەربەستیەکی تەواوەوە، لە ژێر ئیدارەی حکومەتیدا، بۆ ئیشوکاری خۆی بە هەمو لایەک دا بێـت و بـڕوا. ئیتـر بۆ تەرەقی و پێش خستنی وڵاتەکەمان مانیعی تێکۆشین هیچ شتێک نـەما. بینائـەن عەلـەیهی، لـە سـەر هـەمومان پێویستە بە جدی بۆ مەنافیعی میلەت و ئیسلاحی وڵاتەکەمان هەوڵ بـدەین. لـە کـردەوە و حەرەکـەتێ کـە ببێتـە باعیسی تێکدانی ئەم وەزع و رابیتەیە خۆپاراستن موجیبی سەعادەت و ئیستیراحەتی میلەتە، عەکسی حاڵ ئـەمین بن وەکو پێشو فەلاکەت و سەرگەردانیە." (ژیان، ژ 69، 7 ی حوزەیرانی 927)

ئەم وتارە، ئەگەرچی بە ئیمزای م. ا. واتە محەمەد ئەدیبی بەڕێوەبەری ڕۆژنامەکە بڵاو کراوەتەوە، بەڵام بیر و بۆچون و هەڵوێستی ڕەسمی دەسەڵاتدارانی ئینگلیز و عیراق دەرئەبڕێ بەرامبەر شێخ مەحمود و جوڵانەوەکەی. ئێستا دوای تێ پەڕ بونی ئەو هەمو ساڵە بە سەر ئەم وتارەدا و، دوای ئەوەی بەشێکی گرنگی (دۆکۆمێنتەکانی) حکومەتی بریتانی و، بەشێکی (وثائق) ی حکومەتی عیراقی، بۆ خوێندنەوە و تاووتوێ کردن، لە بەردەستی لێکۆڵەوەرەدایە هەڵسەنگاندنی حوکمە سیاسیەکانی ناو ئەم وتارە کارێکی دژوار نیە.

5. تێهەڵچونەوە و وازهێنانی یەکجاری

بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لەسەر ئەوەی مافی نەتەوەیی کورد لە پەیماننامەی عیراقی– بریتانیدا باس نەکرابو، خەڵکی سلێمانی بڕیاریان دا کە بەشداری لە هەڵبژاردنی دەورەی سێیەمی مەجلیسی نوابدا نەکەن. ئەو مەجلیسەی ئەبو پەیماننامەکە تەسدیق بکا. بەڵام کاربەدەستانی بریتانی و عیراقی ئەیانویست، هەرچۆنێ بێ ئەگەر بە رواڵەت و روکەشیش بێ، هەڵبژاردن لە سلێمانی بکرێ.

ڕۆژی 6 ی ئەیلولی 1930 کە ئەبو هەیئەتی تەفتیشیە لە سەرای سلێمانی دا کۆ ببێتەوە بۆ سەرپەرشتی هەڵبژاردنی مەبعوسەکانی سلێمانی، شاری سلێمانی خرۆشا. دوکان و بازاڕ داخرا و، خەڵک لە بەر دەرکی سەرای سلێمانی کەوتنە خۆپیشاندان دژی هەڵبژاردن. لە ئەنجامدا بو بە تەقە. جەیشی عیراقی بۆ دامرکاندنەوەی خۆپیشاندانەکە تێکەڵاوی روداوەکە بو. دەیان کەس کوژران و، دەیان کەس برینداربون و، دەیان کەسایەتی ناسراوی سلێمانی گیران. ئەم روداوە شێخ مەحمودی بزواند و لە گۆشەگیری دەرچو. 3 ئەفسەری کورد: مەحمود جەودەت، حەمید جەودەت، کامیل حەسەن، ریزی جەیشی عیراقیان بە جێ هێشت و دایانە پاڵ شێخ مەحمود.

شێخ مەحمود چەند نامەیەکی بۆ موفەتیشی ئیداری سلێمانی، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق، کۆمەڵەی گەلان نوسی. داوای لێ کردن کە حکومەتی عیراق لە زاخۆوە هەتا خانەقین چۆڵ بکات و، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیدابی بریتانیا یا هەر یەکێ لە دەوڵەتە گەورەکان دروست بکرێ. کاربەدەستانی بریتانی زۆر بە توندی چونەوە بە گژ ئەم داوایانە و بە گژ شێخ مەحمودا. لە زنجیرەیەک شەڕ و پێکادان دا کە دواییینیان لە گوندی ئاوباریک بو، بە شکان و خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود کۆتایی هات.

ژیان هەندێ لەو بەڵگانەی تۆمار کردوە، لەوانە:

"صورەتی ئەو کاغەزانەیە کە لە تەرەف فەخامەتمەئابان مەندوبی سامی و وەزیری داخلیەوە بۆ شێخ مەحمود نێرراوە:

وەزارەتی داخلیە

ژمارە: س/2537

ڕۆژ: 1930/10/20

بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

بە پێی ئەو مقاوەلەیەی کە لە ساڵی 1927 دا ئیمزاتان کردوە بۆ مەوادی خوارەوە تەعەهودتان کردوە:

1. کە خۆت و کوڕەکانت و ژنەکانت و فاتمە خانی خوشکت لە دێیەک دانیشن کە خاریجی حدودی عیراق بێت.

2. کە خۆت و ئەو کەسانەی لە فەقەرەی یەکەم دا ناویان زیکر کراوە بە بێ ئیزن و موساعەدەی حکومەت داخلی مەملەکەتی عیراق نەبن.

3. کە نە خۆت و نە هیچ کەس لەو شەخسانەی لە سەرەوە زیکر کراون بە هـیچ نـەوعێ نـە لـە لیـوای سلێمانی و نە لە جێگایەکی تردا لە عیراق دا موداخەلەی ئیدارەی حکومەتی عیراق نەکەن و بـۆ ئـەم مەقسـەدە خەلقی تر تەشویق نەکەن و، چ خۆت و چ ئەوان لە هەمو مەسائیلێکی سیاسیە کە عەلاقەی بە عیراقەوە بـێ لـە موداخەلەکردنی ئیجتیناب بکەن.

کەزالیکە موافەقەت کرا کە ئەگەر خۆت وە یا هەر کام لەو شەخسانەی کە بەحسیان کرا لە هەر وەقتێک دا یەکێ لەم شەرتانەیان بە جـێ نـەهێنا حکومـەتی عیـراق هـیچ مەسـئولیەتێکی بـە سـەرەوە نـەمێنێ و هـەر ئیجرائاتێ بە لازمی بزانێ بۆ ئیتیخازکردنی سەربەست بێ.

ئەگەرچی لە 10 ی ئەیلول دا لە تەرەف فەخامەتمەئابان موعتەمید ئەلسـامی و وەزیـری داخلیـەوە ئـەو تەعەهودانەی کە داوتانە بە حکومەتی عیراق هێنرایەوە بیرتان و ئەگەرچی تەوسیە کران لە کـەمالی سـکونەت دا لە دێی پیران دا بمێننەوە، ئێوە گوێتان نەدایە ئەو ئیختارانە و بێ ئیزن داخلی خاکی عیراق بون.

دیسانەوە وەکیلی موتەسەڕیفی سلێمانی لە کاغەزی 18 ی ئەیلول دا ئیخباری کردن کە ئێوە موغـایری ئارەزوی فەخامەتمەئابان مەندوبی سامی و وەزیری داخلیە حەرەکەت ئەکەن و شەرائیتی ئەو ئیتیفاقنامەیە کـە ئیمزاتان کردوە شکاندوتانە و بۆی نوسین کە بۆ ئەو دێیە کە خـاریجی حـدودی عیراقـە فـەورەن عـەودەت بکەنەوە و ئەو 3 زابیتە کوردە کە لە جەیشی عیراق رایان کردوە و زانرا بـو کـە لـە لای ئێـوەن تەسـلیمیان بکەنەوە.

ئەم ئەوامیرەی کە وەرتان گرت دیسانەوە خستتانەوە گۆشەی نسیانەوە و لەو وەختەوە بەو غایەیە کە شۆڕش بەرپا بکەن لە مەناتیقی لیوای سلێمانیدا ئەسورێنەوە.

لە 2 ی تشرینی ئەوەل دا تەکلیفی موفەتیشی ئیداری سلێمانیتان کردوە کە لە شارباژێڕدا مولاقاتتـان بکات و موفەتیشی موما ئیلەیهی جوابی دانەوە کە لە بەر ئەوەی بە بێ ئیزنی حکومەت داخلـی خـاکی عیـراق بون و لە بەر ئەوەی ئیتاعەتی ئەو ئیختارات و ئەوامیرەتان نەکردوە کە تەوجیهتان کراوە، مـومکین نـابێ کـە مولاقاتتان بکات و دیسانەوە تەبلیغتان کرا کە بێلا تەئخیر بۆ پیران بگەڕێنەوە.

وا ئێستا عەینی ئەوامیرتان بۆ تیکرار ئەکەمەوە کە بۆ پیران عەودەت بکەنەوە و ئیختارتان ئەکەم بـە گەیشتنی ئەم کاغەزە ئەگەر دەستبەجێ ئیتاعەتی ئەوامیری سالیفەل زیکر نەکەن لە حـەق خۆتـان و ئـەتباعتان ئیجرائات ئیتیخاز ئەکرێ و هەر ئەملاکێکتان لەم مەملەکەتەدا بێ موستەحەقی موسادەرە ئەبێ.

وەزیری داخلیە"

....

"ئیدارەی موعتەمیدی سامی لە عیراق

تاریخ: 20 ی تشرینی ئەوەلی 1930

بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

سەلەفی من چەند کاغەزێکم لە ئێوەوە وەرگرتوە بـەڵام هـەتا لـە خـاکی عیـراق نەچنـە دەرەوە و ئـەو تەعەهوداتەی کە کردوتانە و لە ئیتیفاقنامەی ساڵی 1927 دا ئیمزاتـان کـردوە بـە جـێ نـەهێنن پـێم نـاکرێ موخابەرەتان لە گەڵ بکەم.

دیارە دەر خاتری ئەکەن کە یەکێ لە شەرائیتی ئیتیفاقنامەی مەزکور ئەوە بو کە بـێ ئیزنـی حکومـەت داخلی عیراق نەبن و بە هیچ کلوجێ دەخلتان بە سەر ئیدارەوە نەبێ کە حکومەتی عیراق لە لیوای سلێمانی وە یا لە جێگایەکی تری عیراق تەعقیبی ئەکات و بۆ مەقسەدێکی وەها کەسی تر تەشویق نەکـەن و لـە مەسـائیلی سیاسیەی عیراق خۆتان دور بگرن.

ئێوە بەو ئیختاراتە کە تەوجیهتان کراوە ئیتاعەتتان نەکردوە و، گوێتان نەداوەتە ئەو نەسیحەتانە کە لە تەرەف فەخامەتمەئابان وەکیلی مەندوبی سامی و وەزیری داخلیـەوە لـە کاغـەزی ڕۆژی 10 ی ئـەیلولی 930 بۆتان نوسراوە و، دیسان موخالەفەتی ئەوامیری وەکیلی موتەسەڕیفی سلێمانی پشتان کردوە کـە بـە تـاریخی 18 ی ئەیلولی 930 بۆی ناردون و، لەو کاغەزەدا ئەمری پێ کرد بون کە ئـەبێ دەرحـاڵ لـە ئـەرازی عیـراق بچنە دەرەوە. وا ئێستا منیش ئەمەوێ ئیشراکی ئەو ئەمرانە بکەم کە لە تەرەف وەزیـری داخلیـەوە بـە ئێـوە دراوە، بۆ ئەوەی کە فەورەن لە خاکی عیراق بچنە دەرەوە و ئیتر واز لە موداخەلە کردنـی ئومـوری حکومـەتی عیراق بهێنن و، بەم واسیتەیەوە ئیختارتان ئەکەم کە عەدەم ئیتاعەت بەم ئەمرانـە ئەبێتـە مـوجیبی عاقیبـەتێکی وەخیمە بۆ خۆتان و تەرەفدارانتان.

مەندوبی سامی عیراق."

"بەیاننامە بۆ کوردەکانی لیوای سلێمانی

"بە پێی ئیتیفاقنامەیەک کە لە ساڵی 1927 دا ئیمزای کردوە شێخ مەحمود تەعەهودی کرد بو کە لە دێیـەک دا لە خاریجی حدودی عیراق ئیقامەت بکا و بە بێ ئیزنی حکومەت داخلی عیراق نەبێتەوە و بە هـیچ وەسـیلەیەک نـە لە لیوای سلێمانی و نە لە هیچ جێگایەکی تری عیراق دا موداخەلەی ئیدارەی حکومەتی عیراق نەکا.

"شێخ مەحمود ئەم شەرتانەی هەمو شکاندوە و هەرچەند ئەمری پێ کراوە کـە خـاکی عیـراق بـە جـێ بهێڵێ ئیتاعەتی ئەو ئەمرانەی نەکردوە کە دراوێتێ و لەم چەند هەفتەی ڕابوردودا لە مەناتیقی لیوای سلێمانیدا دەستی کردوە بە سوڕانەوە و لەوێدا تەشەبوسی کردوە کە لە زدی حکومەت شۆڕش بەرپا بکا.

"لە بەر ئەوە ئەمری پێ کراوە فەورەن خاکی عیراق بە جێ بهێڵێ و ئەگەر ئیتاعەتی ئەم ئەمرە نەکا لـە حەقی خۆی و ئەتباعی ئیجرائاتی لازمە ئیتیخاز ئەکرێ.

"بینائەن عەلەیهی وا ئیختارتان ئەکـەین کـە هەرکـەس پـەنا بـدا بـە شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی وە یـا معاوەنەتیان بکا خۆی توشی جەزای شەدید ئەکا.

1930/10/20." (ژیان، ژ 262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930).

"داخلی

"لە زابیتانی جەیش، ڕەئیس ئەوەل مەحمود جەودەت و مولازمی ئەوەل حەمید جەودەت، کـە مودەتێـک لەمەوپێش لە جەیشی عیراقی فیراریان کرد بو ئەمشەوی ڕابوردو لە سلێمانی تەسلیمی نەفسیان بـە حکومـەت کرد." (ژیان، ژ 266، 1 ی کانونی سانی بە هەڵە 1930 نوسراوە، ڕاستەکەی 1931 ە).

"تەبلیغی ڕەسمی

"ئەو ئالای سواری لە گەڵ قوەتی پۆلیس کە لە ژێر قوماندەی عەقید (قائیمقام) ئیسـماعیل نـامیق بـەگ دا بو لە تاریخی 5 ی نیسانی 931 ڕویان کرد بوە ئیستیقامەتی دێی ئاوباریک کە ئیسـتیخبارات کـرا بـو کە شێخ مەحمود خـۆی و ئـەتباعی لـەوێن و قـوەتی مـەزکورە دێی ئاوباریـک ئیحاتـە ئەکـەن و لـە تـەرەف تەیارەشەوە موتەمادیەن ئەشقیاکان و دەوروپشتی دێی مەزکور بۆمباردومان ئەکـەن. وە لـە پـاش نیـوەڕۆوە هەتا تاریکەشەو بە شیدەت موسادەمە دەوام ئەکات. قوەتی جەیش بە دەرەجەیەکی کە شایانی ئیفتیخـار بێـت ئیبرازی شەجاعەت و بەسالەت ئەکەن و لەم موسادەمەیەدا 4 عەسکەر و 1 زابیت شەهید و 14 عەسـکەر و 1 زابیت بریندار ئەبێت.

"تەلەفیات و خەسارەتی شێخ مەحمود جدەن زۆر و بە دەرەجەیەک ئەبێت کە تەنها لـە دێی ئاوباریـک لە ئەشقیاکان 10 کوژراو و مەیتی دو کەس لە روئەسا کە یەکێکیان شێخ عەلی کوڕی رەحیم کە خزمـی شـێخ مەحمودە لە بەینی ئەم کوژراوانەدا دینراوە.

"وە لەو رێگای کە ئەشقیاکان فیراریان لێ کردوە خوێنێکی زۆر دیار بـوە کـە دەلالـەت لـە سـەر ئەمـە ئەکات کە شێخ مەحمود تەلەفیاتێکی زۆری داوە و بریندارێکی زۆری لە گەڵ خۆی نەقل کردوە.

"ئەو عەشائیرەی کە معاوەنەتی شێخ مەحمودیان ئەکرد هەمو بڵاو بونەوە. ئێستاکە شێخ مەحمود تەنها لە نەجات دانی رۆحی خۆی زیاتر شتێکی تر تەفەکور ناکات.

"ئەمرۆ مەوسوقەن زانیومانە کە شێخ مەحمود تەنها لە گەڵ 5 و 10 سواریدا لە شاخی قەرەتاغ تـێ پەڕ بوە.

"قوەتی جەیش و پۆلیس بـۆ مـەحوکردنی شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی بـە شـیدەت لـە تـەعقیب دایـە و مەحوکردنیان قەویەن مەئمولە." (ژیان، ژ 279، 16 ی نیسانی 1931).

چەند تێبینی‌یەک:

1. م. ر. هاوار: شێخ مـەحمودی قارەمـان و دەوڵەتەکـەی خـواروی کوردسـتان، بـەرگی دوەم، لەنـدەن 1991.

1. 1. ل 574 دەربارەی ئەو جائیزەیەی کە بۆ کوشـتنی شـێخ مـەحمود دانـراوە، ئـەڵێ: 20 هـەزار روپیە بوە، لەوەدا پشتی بە یادداشتەکانی شێخ رەئـوفی شـێخ مـەحمود بەسـتوە، بـەڵام شـێخ رەئـوف باسـی نەکردوە کە پشتی بە چ سەرچاوەیەک بەستوە. راستەکەی 60 هەزار روپیە بوە نەک 20 هەزار.

2. بۆ بڕیارەکانی ئەنجومەنی وەزیران بڕوانە:

1.2. الدكتور غسان العطية: (العراق، نشأة الدولة 1908- 1921)، ترجمة عطا عبـدالوهاب و تقـديم حسين جميل، دارالسلام، لندن 1988. ص 18.

2.2. السيد عبدالرزاق الحسني: تاريخ العراق الساسي، ج 3، ط 6. ص 309.

1. 2. ل 703– 704 دەربـارەی رۆژی چـونی شـێخ مـەحمود لـە سـلێمانیەوە بـۆ بەغـداد زانیـاری جیاوازی لە سەرچاوەی جیاوازەوە راگوێزاوە. ئاگاداری‌یەکانی ژیان لەو بارەیەوە، کە سەرچاوەیەکی ئاگاداری دەستی یەکەمی کاتی روداوەکەیە، رەنگە لە هەمویان زیاتر جێگای باوەڕ بێ.

3. دەربارەی هەڵوێستی سەعدون لە شێخ مەحمود بڕوانە:

الدكتور لطفي جعفر فرج عبدالله: عبدالمحسن السعدون و دوره فـي تـاريخ العـراق السياسـي المعاصـر، بغداد 1988. ص 107.

ژیان و
مەبعوسەکانی کورد

1. مەجلیسی تەئسیسی و مەجلیسی نواب

مەجلیسی تەئسیسی
1924/8/2 –1924/3/27

1. دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق
1. 1. حکومەتی خۆجێیی

کاتێ یەکەمین جەنگی جیهانی بڕایەوە، هێزەکانی بریتانیا ولایەتە عوسمانی‌یەکانی بەسرا و بەغدای داگیر کردو، لەبەر دەروازەی ولایەتی موسڵ دا راوەستا بو. پاش چەند رۆژێ ئەوێ یشی داگیر کرد.

لە رۆژگاری جەنگدا بریتانیا و فەرەنسا و روسیا بە نهێنی لە ناو خۆیاندا پێک هات بون لەسەر دابەشکردنی میراتیەکانی دەوڵەتی عوسمانی، لەوانە ئەم 3 ولایەتە. بە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئۆکتۆبەری 1917ەوە، روسیا لەو سەودایە دەرچو بو. دوای جەنگ دەوڵەتە براوەکان چەندین کۆبونەوەیان کرد بۆ بڕیاردان لە چارەنوسی ناوچە داگیرکراوەکان. لە کۆنفرەنسی سان ریمۆدا، بابەتێکی تازەیان بە ناوی (ئینتیداب) ەوە لە باتی (داگیرکردن) داهێنا. مەبەست لە ئینتیداب ئەوە بو ئەو وڵاتانەی کە هێشتا نەگەیشتونەتە پلەیەکی ئەوتۆی پێشکەوتن، بتوانن خۆیان بەڕێوە بەن، دەوڵەتێکی پێشکەوتو بەڕێوەی ببات و یارمەتی بدات، تا ئەویش ئەگاتە پلەیەک بتوانێ خۆی بەڕێوە بەرێ. بڕیاریاندا هەر 3 ولایەت کە دواتر دەوڵەتی عیراقیان لێ دروست کرا، بخرێتە ژێر ئینتیدابی بریتانیەوە.

دەنگدانەوەی بڕیاری ئینتیداب نیشتمانپەروەرانی عیراقی وروژاند. ساڵی 1920 شۆڕشێکی فراوان و توندوتیژ دژی داگیرکەرانی ئینگلیز لە عیراق دەستی پێ کرد. ئەم شۆڕشە کە چەند مانگێکی خایاند لە مێژوی عیراقدا بە (سەورەی عشرین) ناسراوە. کوژاندنەوەی لە لایەن ئینگلیزەوە خەرجێکی زۆری گیانی و مادی تێ چو. دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز بۆی دەرکەوت حوکمی راستەوخۆی عیراق گران ئەکەوێ لە سەری. بۆ خاوکردنەوەی هەلومەرجی ئاڵۆزی عیراق، سێر پێرسی کۆکسی نارد، ئەویش بۆ یاریدەدانی خۆی

بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری عیراق، بڕیاری دا حکومەتێکی خۆجێیی لە چەند کەسایەتیەکی عیراقی پێک بهێنێ. کۆکس داوای لە سەید ئەورەحمانی گەیلانی نەقیبی ئەشرافی بەغداد کـرد کـە پیـاوێکی دینیـی بـە سـالاچوی دۆستی ئینگلیز بو، سەرۆکایەتی ئەو حکومەتە بکا.

1. 2. وەزارەتەکانی نەقیب

یەکەمین وەزارەتی

ئەورەحمان نەقیب دوای راوێژ و پرسورا، بە موافەقەتی کۆکس، یەکەمین وەزارەتی لە 25 ی تشـرینی یەکەمی 1920 دا پێک هێنا. ئەم وەزارەتە کە پێک هات بو لە 9 وەزیری خاوەن وەزارەت و لە 12 وەزیـری بێ وەزارەت هیچ کوردێکی تێدا نەبو. لەو کاتە یشدا هێشتا چارەنوسی سیاسـی کوردسـتان بـە لایـەک دا نەکەوت بو.

هەمو وەزارەتێک (موستەشار)ـێکی ئینگلیزی بۆ دانرا بو، دوا بڕیار بە دەس ئەو بو.

ئەرکی سەرەکی وەزارەتەکەی نەقیب، هێمنکردنەوەی هەلومەرجی عیراق و خۆشکردنی زەمینەی بەیعەت بو بە فەیسەڵ. جەعفەر عەسکەری وەزیری جەنگ و، ساسۆن حسـقیل وەزیـری دارایـی لـەم حکومەتـەدا، لـە گەڵ کۆکس مەندوبی سامی، لە مارتی 921 دا چون بۆ بەشداری کۆنفرەنسی قاهیرە، کە بڕیاری دا عەرشـی عیراق بە فەیسەڵی کوڕی شەریف حسێن بسپێرێ.

لە 29 ی حوزەیرانی 921 دا فەیسەڵ لە حیجازەوە گەیشتە بەغداد.

لە 11 ی تەموزی 921 دا، وەزارەتەکەی نەقیب فەیسەڵی بـە مـەلیکی عیـراق راگەیانـد بـەو مەرجـەی حکومەتەکەی: (دەستوریی، نوێنەرایەتی، دیمۆکراتی و گرێدراوی قانون بێ)

لە 23 ی ئابی 921 دا ئاهەنگی تاجگوزاری مەلیک فەیسەڵی یەکەم لە ساحەی برج الساعة لە بەغـداد، بە ئامادەبونی مەندوبی سامی بریتانی و، ئەندامانی وەزارەتەکەی نەقیب، بەرپا کرا.

بەمـەیش ئیتـر ئیشـی وەزارەت تـەواو بـو، هـەمان رۆژی تـاجگوزاری ئیسـتیقالەی دا بـە مـەلیک فەیسەڵ، بۆ ئەوەی ئیتر ئەو بە پێی دەسەڵاتەکانی خۆی، کەسێ بۆ سـەرۆکایەتی وەزارەت و پێکهێنـانی هەڵبژێرێ.

دوەمین وەزارەتی

لـە 10 ی ئـەیلولی 921 دا مـەلیک فەیسـەڵ، سـەرلەنوێ ئـەورەحمان نـەقیبی تـەکلیف کـرد وەزارەت تەشکیل بکات.

لە 12 ی ئەیلولی 921 دا ئەورەحمان نەقیب دوەمین وەزارەتی خۆی لە 9 وەزیر تەشکیل کرد. لە ناو ئەوانەدا موسوڵمانی سونی و شیعە و، جو و مەسیحی تێدا بـو. لـەم وەزارەتـە یـشدا وەکـو ئـەوەی پێشـو، کەسی کوردی تێدا نەبو.

ئەرکی سەرەکی وەزارەت ئامادە کردنی پەیماننامەیەک بو لە نێوان عیراق و بریتانیـادا، کـە ئینتیـدابی بریتانی لە عیراق دا جێگیر بکا.

لەو ماوەیەدا فەیسەڵ بۆ نەشتەرکاری ریخۆڵە کوێرە لە نەخۆشخانە کەوت. کـۆکس خـۆی راسـتەوخۆ سەرپەرشتی کاروباری وەزارەتی ئەکرد. بەوپەڕی توندیەوە لە گەڵ نەیارەکانی بەستنی پەیمانەکە جوڵایـەوە. هەنـدێ لـە وەزیرەکـان وازیـان هێنـا و، نـارەزایی لـە نـاو خـەڵکدا زۆر بـو. دوای دەرچـونی فەیسـەڵ لـە نەخۆشخانە، نەقیب لە 19 ی ئابی 922 دا ئیستیقالەی دا و قبوڵ کرا.

سێیەمین وەزارەتی

بە هۆی ئەو نارەزاییە زۆرەوە کە لە نەقیب هەبو، فەیسەڵ ئەیویست لە باتی ئەو یەکێکی کە تەکلیف بکا وەزارەت پێک بهێنێ. بەڵام لە ژێر گوشاری کۆکس دا سەرەنجام لە 28 ی ئەیلولی 922 دا دیسان ئەورەحمان نەقیبی تەکلیف کرد بۆ جاری سێیەم وەزارەت پێک بهێنێ.

ئەرکی سەرەکی وەزارەت ئیمزا کردنی پەیمانی عیراقی– بریتانی و، هەڵبژاردنی ئەندامانی (مەجلیسی تەئسیسی) بو، کە یەکێ لە ئەرکە سەرەکیەکانی ئەبو تەسدیق کردنی پەیمانی گۆرین بێ.

لە 10 ی تشرینی یەکەمی 922 دا ئەنجومەنی وەزیران پەیمانەکەی ئیمزا کرد. بەڵام بە هۆی نارەزایی و (موقاتەعە) ی خەڵکەوە، بە تایبەتی عولەمای شیعە، نەیتوانی هەڵبژاردنی مەجلیسی تەئسیسی، کە فەیسەڵ (ئیرادەی مەلەکی) بۆ دامەزراندنی دەرکردبو، ئەنجام بدا.

نەقیب لە 15 ی تشرینی دوەمی 922 دا ئیستیقالەی کرد.

2. مەجلیسی تەئسیسی

2. 1. پێکهێنانی

مەلیک فەیسەڵ، عەبدولموحسین ئەلسەعدون کە لە وەزارەتەکەی نەقیب دا وەزیری ناوخۆ و، لایەنگری ئەوە بو بە زۆر یش بێ هەڵبژاردنی مەجلیسی تەئسیسی ئەنجام بدرێ، تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ.

لە 20 ی تشرینی دوەمی 922 دا سەعدون یەکەمین وەزارەتی خۆی و، چوارەمین وەزارەتی لە مێژوی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق‌دا تەشکیل کرد. لە پێش‌دا ناجی ئەلسویدی بە وەزیری ناوخۆ دانرا بو، بەڵام بۆ ئەوەی سەعدون دەستی ئاواڵە بێ بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنی ئەندامانی مەجلیسی تەئسیسی، سویدی‌یان لە وەزارەتی ناوخۆوە گوێزایەوە بۆ وەزارەتی داد و، سەعدون خۆی کاروباری وەزارەتی ناوخۆی گرتە دەس.

عالمەکانی شیعە کە فتوای موقاتەعەی هەڵبژاردنیان دابو، سەعدون دوریخستنەوە بۆ دەرەوەی عیراق و کەوتە نواندنی زەبروزەنگ. بێ ئەوەی لە هیچ بپونگێتەوە و، گوێ لە رەخنەی کەس بگرێ، وەکو الحسني ئەڵێ: "لە جەوێکی پڕ لە زۆر و تۆقاندن‌دا" هەڵبژاردنی ئەنجام دا.

ژ 19 ی ئومێدی ئیستیقلال، زمانی حکومەتی کوردستان، هەواڵی بەشێ لە هەڵبژاردنەکانی لە ژێر ناوی (مەجلیسی مەبعوسانی عیراق) دا بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"سامەرە، کازمیە، بەغداد، بەعقوبە، ئەربیل و کۆیە، بۆ مەجلیسی مەبعوسانی عیراق ئەعزایان ئینتیخاب کردوە." رۆژنامەکە ناوی مەجلیسەکەی بە هەڵە لە باتی (مەجلیسی تەئسیسی) بە (مەجلیسی مەبعوسان) نوسیوە.

ناوچەی سلێمانی بە هۆی شۆڕشی شێخ مەحمودەوە نائارام بو. شاری سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی کوردستان دا بو، لە بەر ئەوە کاربەدەستانی ئینگلیز و عیراق نەیانئەتوانی وەکو لیواکانی تر هەڵبژاردنی تێ دا ئەنجام بدەن. ئەیشیانویست نوێنەرانی سلێمانی هەرچۆنێ بێ لەم مەجلیسەدا بەشدار بن. لە بەر ئەوە رێگەیان دا لە کەرکوک کۆ ببنەوە و 5 کەسیان بە نوێنەری سلێمانی بۆ مەجلیس هەڵبژارد. ئەم کارە نارەزایی حکومەتی کوردستانی وروژاندوە. بۆیە ئومێدی ئیستیقلالی زمانی حکومەتی کوردستان، مەزبەتەیەکی بڵاو کردۆتەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە: "ئەشرافی مەملەکەت، عولەمای کیرام، توجاری مەملەکەت، بازرگان، ساداتی کیرام، موسەوی مەملەکەت، کەوشدروی مەملەکەت، بەقاڵی مەملەکەت، ئاسنگەری مەملەکەت" ئیمزایان کردوە. تێ‌دا نوسیویانە:

"وەکو لە جەرائیدی العراق و سائیری بەغداد دا خوێندراوەتەوە گۆیا بۆ لیوای سلێمانی: عیزەت بـەگی عوسمان پاشا و، ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ و، میرزا فەرەج و، محەممەد بەگی فەتاح بەگی جاف، بیلا ئینتیخاب بە مەبعوس تەعین کراون.

"ئەمە تەصادوفی غەریبە. بە قەوانینی ئەساسیە مەبعوس بە ئینتیخاب تەعین کـردن حقـوقی میللییەیـە. فەقەت نازانین چۆن ئەم زەواتە بە بێ مەعلوماتی میللەت بە مەبعوس ناسـراون. وا بـزانین ئەمانـە بـە تـەعین مەئمورییەتی مەبعوسی‌یان تەوجیە کراوە....

"ئێمە ئەگەر مەبعوس ئینتیخاب بکەین بۆ تەئمینی حقوقی میللیە و ئیکمالی نەواقیصی داخلیمان لە نـاو خۆمان دا لە خۆمان بە ئوصولی ئینتیخاب ئەو کەسانە کە شەرائیتی قانونیـەیان تیـا مـەوجود بـێ ئینتیخـاب ئەکەین. ئەمڕۆ ئـەم وەزیفەیـە هـەتا ئینکیشـافی حەقیقـەت و تەسـلیمی حقـوق و مەوجودییـەتمان، تـەودیعی مەجلیسی میللی‌مان کردوە.

"وەکو وتمان چونکە ئەم مـەبعوسـانە بـە ئینتیخـابی ئێمـە نـەکراوە ئیعتیمادیشـمان پێیـان نیـە. لـە موقەرەرات و تەعەهوداتیشیان عەلاقەدار نین." (ئومێدی ئیستیقلال، ژ 22، 10 ی نیسانی 1923)

شێخ قادری برای شێخ مەحمود یش، یەکێ بوە لەوانەی بە نوێنەری سلێمانی دانراوە، بـەڵام لێـرەدا بـە هەڵە یان بە ئەنقەست ناوی نەنوسراوە، بەڵام لە ژ 23 دا بەمجۆرە هەڵەکەیان راست کردۆتەوە:

"ئیعتیزار: لە نوسخەی هەفتەی رابوردوی ئومێدی ئیستیقلال دا کە بە تاریخی 10 ی نیسان و ژمـارە 22 لە خصوص مەبعوسانی سلێمانی کە بەحس کرا بو لەو میانـەدا حەفیـدزادە شـێخ قـادر ئەفەنـدی لـە بـەر حاڵەتی رەمەزان سەهوەن داخل نەکرا بو."

وەزارەتەکەی سەعدون توشی تەنگوچەڵەمەی دارایی بو، لە 16 ی تشرینی دوەمی 923 دا ئیستیقالەی کرد.

2. 2. کۆکردنەوەی

لە 22 ی تشرینی دوەمی 923 دا جەعفەر عەسکەری یەکەمین وەزارەتی خۆی کە پێنجەمین وەزارەتـی عیراق بو، پێک هێنا.

ئەرکی ئەم وەزارەتە ئەوە بو: مەجلیسی تەئسیسی، کە ئەندامـەکانی هـەڵبژێررابون، کـۆ بکاتـەوە، بـۆ ئەوەی تەسدیقی پەیماننامەی عیراقی– بریتانی و، رێککەوتننامەی مالی و عەسکەری و عەدلی بکا و، دەستوری عیراق و، قانونی هەڵبژاردنی مەجلیسی ئوممە پەسند بکا.

ئەگەرچی هەندێ لە سیاسیەکانی عیراق، لە باسکردنی پـرۆژەی ئـەم بەڵگـە گرنگانـەدا کـە پەیکـەرەی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقیان دروست ئـەکرد، بەشـداری‌یان کـرد بـو، بـەڵام هـەمو پرۆژەکـان لـە لایـەن شارەزایانی بریتانیەوە ئامادە کرا بون و، دوا قسە بۆ ئەوان بو.

2. 3. ئەرکەکانی

27 ی ئازاری 1924 مەجلیسی تەئسیسی دەستی بە کۆبونەوە کرد. (خیتابی عەرش) خوێندرایەوە. لـەم خیتابەدا ئەرکەکانی مەجلیس دیاری کرابون. دەقی موعاهەدەی عیراقی– بریتـانی و مولحەقـەکانی، بـە 4 زمـان: ئینگلیزی، عەرەبی، تورکی، کوردی، چاپ کرا بو، بۆ خوێندنەوەی بە سەر ئەندامانی مەجلیسدا دابەش کرا.

11 ی حوزەیرانی 1924 مەجلیس، موعاهەدەی بریتانی– عیراقی تەسدیق کرد.

11 ی تەموزی 1924 پرۆژەی دەستوری پەسند کرد.

2 ی ئابی 1924 قانونی هەڵبژاردنی مەجلیسی ئوممە (مەجلیسی نواب و مەجلیسی ئەعیان) ی دانا.

لە سەردەمی وەزارەتەکەی عەسکەریدا مەجلیسی تەئسیسی لە 49 جەلسـە دا کـە 4 مانـگ و 7 ڕۆژی خایاند ئەرکە دیاریکراوەکانی خۆی بە جێ گەیاند.

بەمجۆرە هەر 3 ئەرکی بە جێ هێنا و، ئیتر هیچ هۆیەک بۆ مانەوەی نەما. بەوە یـش هـەم وەزارەت و هەم مەجلیس ئیشیان تەواو بو.

2. 4. هەڵوەشاندنەوەی

ژیانەوە بەمجۆرە هەواڵەکەی ڕاگەیاندوە:

"مەجلیسی تەئسیسیی عیراق

"وەکو لە جەرائیدی بەغدادا خوێندراوەتەوە دەورەی ئەمساڵی مەجلیسیی تەئسیسیی عیراق نیهایـەتی هات و ئەعزاکانی هەرکەسە گەڕاوەتەوە بۆ شوێنی خۆی." (ژیان، ژ 1، 18 ی ئاغستۆسی 1924)

لـە 2 ی ئـابی 924 دا جەعفـەر عەسـکەری، پـاش ئـەوەی ئەرکـەکانی وەزارەتەکـەی بـە جـێ هێنـا، ئیستیقالەی لە وەزارەت دا. هەر لەو ژمارەیەدا (ژیانەوە) هەواڵی (گۆڕانی قابینە) ی لە ڕۆژنامـەی (المفیـد) دەوە بەمجۆرە وەرگرتوە:

"وەزارەتی جەعفەر ئەل عەسکەری پاشا ئیستیعفایان کردوە. ئیرادەی ملوکانە سادر بوە کـە وەزارەتـی فەخامەتی یاسین ئەل هاشمی بەم ڕەنگە کە لە ژێرەوە نوسراوە تەشەکول بکات:

وەزیری داخلیە	عەبدولموحسین سەعدون
وەزیری مالیە	ساسۆن حسقیل
وەزیری ئەوقاف	ئیبراهیم ئەل حەیدەری
وەزیری عەدلیە	ڕەشید عالی ئەل گەیلانی
وەزیری ئەشغال	موزاحیم ئەل ئەمین ئەل پاچەچی
وەزیری مەعاریف	شێخ محەمەد ڕەزا ئەل شبیبی
وەکیلیی وەزیری دیفاع	
ڕەئیس ئەل وزەرا	یاسین ئەل هاشمی

ئەم هەیئەتە تازەیە ڕۆژی 3 ی ئاغستۆسی 924 دەسـتیان کـردوە بـە ئـیش. (ژیانـەوە، ژ 1، 18 ی ئاغستۆسی 1924)

3. مەجلیسی ئوممە

مەجلیسی ئوممە ئەبو لە 2 مەجلیس پێک بێ: مەجلیسی نواب و مەجلیسـی ئـەعیان، کـە یەکـەمیان بـە هەڵبژاردن و دوەمیان بە تەعیین دائەنران.

3. 1. مەجلیسی نواب

بە دو قۆناغ، لە لایەن مونتەخیبی ئەوەلی و مونتەخیبی سانییەوە، بۆ هەر 20 هـەزار پیـاو 1 نائیـب، بۆ دەورەیەکی ئینتیخابی کە ئەبو 4 ساڵ بێ، هەڵئـەبژێردرا. هـەمو دەورەیـەکی ئینتیخـابی ئـەبو 4 دەورەی ئیجتیماعی ئیعتیادی ساڵانەی هەبێ کە لە 1 ی تشرینی دوەم دا دەستی پێ ئەکرد. لە کاتی پێویست دا مەلیک ئەیتوانی بانگیان بکا بۆ ئیجتیماعی نائیعتیادی.

ژمارەی ئەندامانی مەجلیسی نواب تا 1935 بریتی بو لە 88 ئەندام و دوای ئـەوە لـە بـەر زۆربـونی ژمارەی دانیشتوانی عیراق کرا بە 118 نائیب.

3. 2. مەجلیسی ئەعیان

هەمویان لە لایەن مەلیکەوە تەعیین ئەکران. ئەبو ژمارەیان لە چواریەکی ژمارەی مەجلیسی نواب زیـاتر نەبێ. لەو کاتەدا بە هەمویان 20 عەین بون. بۆ 8 ساڵ تـەعین ئـەکران، بـەڵام ئـەبو هـەر 4 سـاڵ جارێـک نیوەیان بگۆڕدرێ.

هەردو مەجلیس لە یەک کاتدا کۆ ئەبونەوە و کۆبونەوەکانیشیان پێکەوە تەئجیل و تەعتیل ئەکرا.

پرۆژەی قانون لە لایەن مەجلیسـی نوابـەوە ئامـادە ئـەکرا و ئـەنێردرا بـۆ مەجلیسـی ئـەعیان. ئەگـەر پەسندی بکردایە ئەرۆیشت بۆ جێبەجێ کردن. ئەگەر ئیعتیرازی لێ بگرتایە، لە کۆبونەوەی هاوبەشـی هـەردو مەجلیس دا بۆ ئەوەی پەسند بکرێ ئەبو زۆرایەتی دوسێیەک بە دەس بهێنێ.

شاعیری بە ناوبانگی عیراق مەعروف رەسافی کە خۆی یەکێ لە سیاسیە ئاگادارەکانی عیراق بوە و لـە ناو روداوەکان دا ژیاوە، دەربارەی (مەجلیسی ئوممە) لە شیعرێکیدا وتویەتی:

علم ودستور ومجلس امة

كل عن المعنى الصحيح محرف

واتە: بەیداخ و، دەستور و، مەجلیسی ئوممە

هەمویان لە مەعنای راستەقینەیان لادراون

چەند تێبینی‌یەک:

1. دەربارەی مەلیک فەیسەڵ بڕوانە:

علاء جاسم محمد: الملك فيصل الاول حياته و دوره السياسـي فـي الثـورة العربيـة و سـورية والعـراق 1883– 1933، بغداد، 1990.

2. دەربارەی مەجلیسی تەئسیسی بڕوانە:

1.2. محمد مظفر الادهمي: المجلس التأسيسي العراقي، وزارة الاعلام، بغداد، 1976.

2.2. السيد عبدالرزاق الحسني: تاريخ العراق السياسي، ج 3، ط 6، بيروت، 1983.

3. دەربارەی عەبدولموحسین سەعدون بڕوانە:

الدكتور لطفي جعفر فرج عبدالله: عبدالمحسن السعدون و دوره فـي تـاريخ العـراق السياسـي المعاصـر، بغداد، 1979.

4. دەربارەی جەعفەر عەسکەری بڕوانە:

علاء جاسم محمد: جعفر العسكري و دوره السياسي و العسكري في تاريخ العـراق حتـى عـام 1936، بغداد، 1987.

5. دەربارەی یاسین هاشمی بڕوانە:

سامي عبدالحافظ القيسي: ياسين الهاشمى ودوره فى السياسـه العراقيـة بـين عـامى 1922 – 1936، الجزء الاول البصره 1975، الجز الثانى بغداد 1975.

6. دەربارەی نوری سەعید بڕوانە:

عبدالرزاق احمد النصيري: نوري السعيد و دوره في السياسة العراقية حتى عام 1932، بغداد، 1987.

مەجلیسی نواب
(دەورەی یەکەم)

1928/1/19 – 1925/7/16

1. دەورەی ئینتیخابیی یەکەم

لە 2 ی ئابی 924 دا یاسین هاشمی یەکەمین وەزارەتی خۆی و شەشەمین وەزارەتی لە عیراق دا پێک هێنا. ئیبراهیم حەیدەری، لەم وەزارەتەدا وەزیری ئەوقاف بو.

ئیبراهیم حەیدەری، کوردێکی هەولێری و، کەسایەتیەکی ناسراو بو. بە مەلایـەتی چوبـوە ئەسـتەموڵ و لـە دواساڵەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا گەیشت بوە پلەی شێخ ئەل ئیسلام. تا لە ئەستەموڵ بو لە گەڵ کۆڕ و کۆمەڵـە و گۆڤارە کوردیەکاندا هاوکاری ئەکرد. دوای گەڕانەوەی بۆ عیراق لـە وەزارەتەکـەی یاسـین هاشـمی دا (924-925) بو بە وەزیری ئەوقاف و، دواتر مەلیک فەیسەڵ تەعینی کرد بە (عەین) لە مەجلیسی ئەعیان دا.

لە 19 ی تەموزی 924 دا سلێمانی داگیرکرایەوە و بەیەکجاری خرایە سەر عیراق.

لە 15 ی تشرینی دوەمی 924 دا ئیرادەی مەلەکی دەرچو بۆ هەڵبژاردنی مەجلیسی نواب.

وەزارەتەکەی یاسین هاشـمی ئیسـتیقالەی کـرد. مـەلیک فەیسـەڵ دیسـانەوە سـەعدونی تـەکلیف کـرد وەزارەت پێک بهێنێ. (ژیانەوە) هەواڵەکەی، بەمجۆرە بە لێدوانێکی خۆیەوە، بڵاو کردۆتەوە:

"گۆڕانی هەیئەتی وزەرا

"بە پێی خەبەرێ کە تازە لە بەغداوە هاتوە هەیئـەتی وزەرای عیـراق گـۆڕاوە و هەیئـەتی تـازە وەکـو نوسراوە دانراون:

عەبدولموحسین بەگ	رەئیس ئەل وزەرا و وەزیری خاریجیە
رەشید عالی گەیلانی	وەزیری داخلیە
رەئوف بەگی جادرچی	وەزیری مالیە

ناجی سویدی	وەزیری عەدلیە
سەبیح نەشئەت	وەزیری دیفاع
عەبدولحسەین چەلەبی	وەزیری ئەشغال
حیکمەت سلێمان	وەزیری مەعاریف
حەمدی بەگ پاچەچی	وەزیری ئەوقاف

"خوابکەم پێ و قدومی هەمو لایەکیان بۆ میلەتی عیراق بە خێر و سەعادەت بێ و عەرزی تـەبریکات و تەمەنای موەفەقیەتیان ئەکەین. لە ناو ئەم زاتە موحتەرەمانەدا، سەبیح نەشئەت بـەگ، کـە یـەکێ لـە ئـەعازیمی کوردە و مەبعوسی ئەربیلە، لە دڵی هەمو کوردێک دا جێگایەکی زۆر بەرز و بە قیمەتی هەیە. ئەمساڵ لە گەڵ هەیئەتی عیسبەتول ئومەم دا کە بۆ تەحدیدی حدودی شـیمالی موسـڵ تەشـریفیان هـات بـو جـەنابی سـەبیح نەشئەت بەگیش لە...(کۆپیەکەی نەخوێنرایەوە.نم)" (ژیانەوە، ژ 29، 1 ی تەموزی 1925)

سەبیح نەشئەت کە وەکو ژیانەوە نوسیوێتی لە ئەعازیمی کورد بوە، ئەبێ پیاوێکی هەڵکەوتو لە هـەمان کات دا جێگەی بڕوای ئینگلیز و مەلیک فەیسەڵ بوبێ چونکە چەندین پلە و پایەی بەرزی لە حکومەتی عیراق دا پێ سپێردراوە. چەند جارێ بۆتە وەزیر و، دوای ئیمزاکردنـی رێککـەوتنی تورکیـا و عیـراق دانـراوە بـە وەزیری مفەوەزی عیراق لە تورکیا تا لەوێ مردوە. ژیان بە بۆنەی مردنیەوە نوسیوێتی:

"زیاعێکی گەورە

"ئەنقەرە، وەزیری مفەوەزی عیراق لە تورکیا مەعالی سەبیح نەشـئەت بـەگ رۆژی 19ی ئـەم مانگـە لـە ئێستانبول بەر رەحمەتی خوا کەوت. خودای تـەبارەک و تـەعالا سـەبر و تەسـەلا بـە عائیلـەی کەدەردیـدەی ئیحسان بفەرموێ." (ژیان، ژ 188، 25 ی تەموزی 1929)

1 .1. پێکهێنانی مەجلیس

لە کاتی هـەڵبژاردنی دەورەی ئینتیخـابی یەکـەم دا، لـە سـلێمانی رۆژنامـەی (ژیانـەوە) و لـە بەغـداد (دیاریی کوردستان) دەرئەچون. هەردوکیان هەندێ لە هەواڵەکانی ئەم هەڵبژاردنەیان بڵاو کردۆتەوە.

(دیاریی کوردستان) کە لە بەغداد بە کوردی و عەرەبی و تورکی، دەرچـوە، ئـەنجامی هەڵبژاردنـەکانی هەمو عیراقی نوسیوە. لە ژ 7 ی دا لە ژێر سەردێڕی (ئینتیخابی مەبعوسان) دا نوسیوێتی:

"9 ی حوزەیرانی 1925– 1341 رۆژی دوشەمو لە بەغدا و لە دەرەوە نوابی عیراق ئینتیخاب کـرا. لەم نزیکانە کۆ دەبنەوە و دەست ئەکەن بە ئیش. ئێستە هەر ناویـان عـەرز دەکـەین. ئینشـائەڵڵا بـەرە بـەرە رەسمی هەمویان نیشان ئەدەین. خوا موەفەقیان بکا."

ئینجا بە ریز ناوی نائیبەکانی بەغداد، دیالە، دلێم، حللە، کەربەلا، کـوت ئـەل ئیمـارە، دیوانیـە، بـەسـرا، عەمارە، مونتەفیک، موسڵ، کەرکوک و ئەربیلی بڵاو کردۆتەوە. ئەوانەی دوایی بەمجۆرە بون:

"نوابی موصل: ئەرشەد ئەل عومەری، زیا بەگ ئال شەریف بەگ، عـەلی ئـەل ئیمـام، ئیبـراهیم کـەمال، سەعید چەلەبی حاجی سابیت، سابیت عەبدەلنور، حازم بەگ ئال شەمدین ئاغـا، شـێخ نـوری ئـەل بریفکـانی، هەیبەتوڵا ئەفەندی موفتی عەقرە، ئەلخوری یوسف خەیات، رەئوف شەماس ئالوس، ئیسحاق ئەفرایم.

"نوابی کەرکوک: نەشئەت بەگ، شێخ حـەبیب ئەفەنـدی تاڵـەبانی، رەفیـق ئەفەنـدی خـادیم سـوجادە، سەعید ئەفەندی صەلاحیە.

"نوابی ئەربیل: صەبیح نەشئەت بەگ، داود بەگ ئەل حەیدەری، یوسف ئیبـراهیم ئەفەنـدی، ئیسـماعیل بەگ، عەبدوڵا موخلیص بەگ."

لە داوێنی ئەم لیستەیەدا وتارێکی بە ناونیشانی (نائیب– مەبعوس: نارراو) نوسیوە، ئەڵێ:

"لە بـەر ئەمـەی کـە دیـاریی کوردسـتان سیاسـی نیـە، لـە حـەق نەتیجـەی ئینتیخابـات موتالـەعات و ئیجتیهادات نانوێنین. فەقەت بە ناوی هەیئەتی ئیجتیماعیەوە ئەتوانین نەختێ بەحس لە حقوقی ئیجتیمـاعی و ئەدەبی خۆمان بکەین."

بە هۆی هەلومەرجی تایبەتی سلێمانیەوە هەڵبژاردن لەوێ دوا کەوتوە. دیاریی کوردستان لـە ژ 8 ی دا ناوی (نوابی سلێمانی) یشی بڵاو کردۆتەوە:

"رۆژی 24 ی حوزەیرانی 925 لە سلێمانیش مەبعوسان ئینتیخاب کرا. جەنابی محەمـەد سـاڵح بـەگ محەمەد عەلی بەگ بە 145، میرزا فەرەج حاجی شـەریف بـە 137، محەمـەد ئـەمین بـەگ بیگباشـی ئـەرکان حەرب بە 125، ئەحمەد موختار بەگ عوسمان پاشـا بـە 110 رەئـی، بـون بـە مەبعوسـی سـلێمانی عـەرزی تەبریکات دەکەین، لە سەر خێر و نەفعی مەملەکەت و میللەت موەففەق بن."

(ژیانەوە) یش کە لە سلێمانی دەرچوە لە ژێر سەرناوی: (ئینتیخـابی مـەبعوس) دا، بـێ ئـەوەی باسـی وردەکاری رەوتی هەڵبژاردن و قۆناغەکانی بکا، هـەواڵی هـەڵبژاردنی مەبعوسـەکانی سـلێمانی بـەمجۆرە بـڵاو کردۆتەوە:

"رۆژی چوارشەمە 24 ی مانگ ئینتیخابی مەبعوس تەواو بو لە نەتیجەدا:

"محەمەد ساڵح بەگی محەمەد عەلی بەگ بە 145 رەئی، میرزا فەرەجی حاجی شەریف بـە 137 رەئـی و، ئەمین زەکی بەگی بیگباشی ئەرکانی حەرب بە 125 رەئی، ئەحمەد بەگی عوسمان پاشا بە 110 رەئی، بۆ مەبعوسی لیوای سلێمانی ئینتیخاب کران و دانران.

"ئەم زەواتە موحتەرەمانە، کەوا بۆ مەبعوسی لیواکەمان هەڵ بژێرراون، بەناوی هەمو میللەتـەوە عـەرزی تەبریکیان ئەکەین و، بەدڵ و بەگیان دۆعای موەفەقیەتیان تەقدیم ئەکەین. ئومێدمان وایە کـە ئینشـائەڵڵا ئـەم وڵاتە بە واسیتەی هیمەت و سەعی ئەم زەواتە موحتەرەمەوە زۆر شتی باش و چاکی بۆ ببـێ و بچێتـە ریـزی وڵاتانەوە. زاتەن ئەمەل و ئومێدی زۆر زلی ئەم وڵاتە بەستراوە بە نەتیجەی سەعی و هیمـەتی ئەمانـەوە. سـا خوا تەوفیقیان بدا ئامین." (ژیانەوە، ژ 28، 26 ی حوزەیرانی 1925)

وازهێنانی ئەحمەد موختار جاف

"ئیعلان

"بە پێی تەلغرافێکی بێتەل کە لە وەزارەتی جەلیلەی داخلیەوە بۆ مـەقامی موتەسـەرپفی هـاتوە ئەحمـەد موختار بەگ لە مەبعوسی ئیستیعفای کردوە و ئوصولەن لـە جیـاتی مومائیلـەیهی مەبعوسـێکی تـر ئینتیخـاب بکرێ. بینائەن عەلەیهی هەرکەسێ تالیبە بۆ مەبعوسی لە تاریخی ئینتیشاری ئەم ئیعلانەوە لە غەزەتەی ژیان دا تا دو هەفتە نامزەدیی خۆی ئیعلان بکا.

دائیرەی بەلەدیەی سلێمانی" (ژیان، ژ 3، 4 ی شوباتی 1926)

نامزەدکردنی مستەفا پاشا

لە جێی ئەحمەد موختار چەند کەسایەتی ناسـراوی سـلێمانی کـە بێگومـان خـاوەن نفـوز و لایـەنگر بون، حاجی مستەفا پاشـای یاملکیـان بـۆ نوێنەرایـەتی سـلێمانی، لـە ژ 5 ی ژیـان دا بـەم نامەیـە نـاودێر کردوە:

"بۆ مودیری موحتەرەمی غەزەتەی ژیان

"ئێمە کە لە ئەشراف و تیجار و منەوەرانی سلێمانی‌ین، لەبەر ئەوە کە حاجی مستەفا پاشا بـە زاتێکـی موقتەدیر و بە لیاقەت ئەزانین وە بۆ ئەوەی کە سلێمانی لە مەجلیسی نواب دا تەمسیل بکـات لـە گـەڵ صـەد کەس رەفیقمان نامزەدیی موشار ئیلەیهی ئیعلان دەکەین و لە مونتەخیبی سانیەکانمان ئومێـد ئەکـەین کـە بـۆ مەبعوسی ئینتیخابی بفەرمون.

فەتاح بەگ زادە: ئەحمەد. عەبدورەحمان ئاغا زادە: محەمەد ناجی. حاجی ئیبـراهیم خـەفاف. حەسـەن ئاغا زادە: حاجی. محامی رەفیق. تۆفیق قەزاز. رەشید مەستی. مەعروف بەگ زادە: فـائیق. حـاجی شـەریف زادە: فەتاح. حاجی فەتاح زادە: رەمزی."

پێ ناچێ ئینگلیز رای لە حاجی مستەفا پاشا بوبێ لە بەر ئەوە هەڵ نەبژێرراوە.

1. 2. چاوەڕوانیەکانی خەڵک لە مەبعوسەکان

لە عیراقی تازە دامەزراودا، ئەوە جاری یەکەم بـوە هـەڵبـژاردن بـۆ دانـانی نوێنـەرانی خـەڵک بکـرێ. کوردستان بە تایبەتی ناوچەی سلێمانی، لە 1919 ەوە تا ئەو کاتە لە هەلومەرجێکی نائاسایی‌دا ژیاوە. ئـارام و ئاسایش، بازاڕ و بازرگانی، کاروان و هاتوچۆ، خوێندن و پەروەردە، دەوام و دائیرەکانی حکومەت، هـەموی تێک چو بو. دامەزرانی 3 جار حوکمڕانی کوردی و روخانی و، ئـازاد بـونی سـلێمانی و بۆردومـانکردنی و چۆڵکردنی چەند جارەی و داگیرکردنەوەی، خەڵکی توشی بێزاری و داهێزران کردبو، بە هیوا بون دەرویەکی رەحمەتیان لێ بکرێتەوە.

لە 19 ی تەموزی 924 دا سلێمانی لە لایەنی هێزی زەمینی عیراقـی و بریتـانی یـەوە، بـە پشـتیوانی هێزی شاهانەی بریتانی داگیر کرا و شێخ مەحمود و هێزەکانی کشانەوە بۆ شاخەکان. سلێمانی بە یـەکجاری وەکو لیوایەک خرایە سەر عیراق. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی عیراقی تێ‌دا دامەزرا. لەو هەڵبژارنە یـش‌دا کـە بـۆ مەجلیسی نواب کرا، دانیشتوانی سلێمانی بە خواهیشت بێ یان بە زۆر، بەشدار بون.

تەجروبەی پارلەمانی لە عیراق دا، تەجروبەیەکی تازە بو. ئەوەندە چاوەڕاوی باشی بۆ کرا بو، خـەڵک پێیان وابو گیروگرفتەکانیان چارەسەر و، هەمو پێویستیەکانیان بۆ دابین و، هەمو ناتەواویەکانیـان بـۆ پـڕ ئەکاتەوە. خەڵک هێشتا شارەزای فڕوفێڵی ئینگلیـز و گەمـەی پارلـەمان و تەڵەکـەبازی سیاسـیە پیشـەییەکان نەبوبون. بە نیەتێکی پاک و بە دڵێکی سافەوە، لە (مەجلیسی مەبعوسان) چاوەڕوانی زۆر شتی باش بون.

هەر لەم روانگەیەوە (ژیانەوە) لە ژێر سەردێڕی (چیمان ئەوێ لە مەبعوسەکانمان؟) نوسیوێتی:

"بە ناشوکری نەبێ ئەوەندە ئیحتیاجمان زۆرە، هێندە کـەموکوڕی‌مان هەیـە، هـەر نـازانین داوای چـی بکەین، چونکە هەرچی بڵێین کەمە. وڵاتەکەمان لە مەعاریف، لە صەنایع، لە تیجارەت، لە زەراعەت، خولاصـە لـە هەرچی ئاساری ئاوەدانی و گەورەیی و بەرزی بێ بەشە. بە هەر لایەکدا ئەڕوانی وێرانی ئەبینی. خـۆ جـارێ لە پێش هەمو شتێکمانەوە ئەوی بۆ ئێمە پێویسـتە ئاسـایش و ئەمنیەتـە کـە بـۆ ئـەو خصوصـە ئەوەلـەن لـە حکومەت دوەمین لە مەبعوسەکانمان ئەپاڕێینەوە کە مەرحەمەت بفەرمون و هەوڵمان بۆ بدەن بـۆ دامەزرانـدنی وڵاتەکەمان. ئەمجار لە پاش ئەوە ئەوەی بناغە بێ بۆ گەورەیی و سەربەرزی‌مان مەعاریفە و مەکتـەب، مەکتەبـە و مەعاریف، یەعنی مەعاریف، مەعاریف...

"چونکە دیارە کە مەعاریف بو وردە وردە، بەرە بەرە، ئەخلاقمان باش ئەبێ، تیجارەتمان سەر ئەکەوێ، زەراعەتمان زیاد ئەکا، صنعەتمان زۆر ئەبێ.

"ئەمڕۆ کە حکومەت حکومەتی خۆمانە و حاکمیەتی میلیەمان هەیە، کەچی لە هەمو لیوای سلێمانیا تـەنیا مەکتەبێکی ئیبتیدائی هەیە، کە ئەویش لە بەر ناعیلاجی نەبێ پێی نابێژرێ مەکتەب. سەیری کەرکوک کەن بـە

بن دەستمانەوە، نامە خوای لێ بێ، مەدرەسەی عیلمیەی، لە هەمو گەڕەکێ مەکتەبێکی ئیبتیدائی، مەکتەبی صەنائیعی، مەکتەبی کچانی، مەکتەبی خریستیان و موسەوی، بگرە و بەردەی مەعاریفی، هەرا و زەنای کەشافەی، تاقمی تەداروکی مەکتەبەکانی، شەوق و زەوقی قوتابییەکانی، ئینسان حەیرانی ئەبێ. لای ئێمەش هەر راووڕوت و کەرفڕاندن و دڵ داخورپاندنە.

"ئێمە ئەوەلەن بە پەلەپەل ئیستیرحامی ئەوە ئەکەین کە مەبعوسەکانمان بە هەمو هێز و قوەتی خۆیان هەوڵمان بۆ بدەن کە تەئمینی ئەمنیەت و سەربەستیمان بۆ بکەن، ئەمجار مەکتەب و مەعاریفمان بۆ بگەیەننە دەرەجەیەکی باش و لائیق. ئێمەیش لە بەرەوە ئیحتیاجاتی ترمان عەرز ئەکەین." (ژیانەوە، ژ 34، 6 ی ئاغستۆسی 1925).

ژیان، کە راستەخۆ دوای ژیانەوە دەرچوە، بە ئیمزای (کوردی) ئەویش بە دو ئەڵقە نامەیەکی کراوەی (بۆ مەبعوسە موحتەرەمەکان) ناردوە. لە ئەڵقەی 1 دا نوسیوێتی:

"لە پێش هەمو شتێکا بە دڵ تکا ئەکەم، بێ زەحمەتی ئەم مەعروزاتە قبوڵ بفەرمون و بە ئەهمیەت بیخوێننەوە، چونکە ئەم هاوارە هی شەخصێ نیە، هی دوان نیە، بۆ قەومێکە، بۆ میلەتێکی هەژار و بەجێماوە، عائید بە ژین و مردنی قەومێکی بێ کەسە.

"وەکو رۆژ لای جەنابتان مەعلومە کە ئیمڕۆ، ئەم زەمانە، هیچ میلەتێ بێ عیلم و عیرفان، بێ عیرفان و عیلم، ناژی و حەقی ژیانی نیە. هەچ میلەتێ بیەوێ لە صنعەت، لە تیجارەت، لە زەراعەت و لە هەمو شتێکا پێشکەوێ، لە پێش هەموا ئەبێ کردن و پێکهێنانی ئەمانە بزانێ، کە ئەمانەش بە عیلم و عیرفانەوە ئەبێ.

"بەڵێ، ئێستا تیجارەکانمان تیجارەتی خۆیان ئەکەن، بەڵام بێ زەحمەتی بڕوانن چۆن تیجارەتێکە؟ کتێبی تیجارەتیان موقابیل بە (دەفتەری ئوصولی تیجارەت، حساباتی مالیە) ی عالەمە؟ وەکو کتێبەکەی مەلا یونس تێکەڵ و پێکەڵە هەزار چەشنەیە. ساڵی لە روی نەزانین و نەخوێندنەوە چەند هەزار روپیە زەرەر و زیان ئەکەن.

"بەڵێ، ئێستا جوتیارەکانمان جوت ئەکەن، بەڵام بە رەحمێکی دەرونیەوە بڕوانن بزانن تا گای لەڕ و بێ فەڕ پەیدا ئەکەن و خەرمان هەڵ ئەگرن، چەند جار ئەزیەت و ناخۆشی ئەبینن؟ خۆ صنعەت لای ئێمە هەر.. نا باسی بکرێ.

"ئینجا تا میلەتەکەتان ئەمە سەویە و عیرفانی بێ، ئەمە بەهرە و زانستی بێ، لەم عەصری پێشکەوتن و ژیانەدا قابیل نیە.. دەوام بکا.

"بۆ چاک کردنی ئەمانە، بۆ پێشکەوتنی.. زەراعەت و هەموشتێکمان لە پێش هەمو شتێکا عیلم و عیرفان پێویستە، بۆ ژین و ژیان عیرفان و عیلم لازمە، ئەمیش بە سایەی مەکتەب و مەدرەسەوە ئەبێ. میلەتانی تر هەر یەکە میقدارێک پێشکەوتون وا بە چوار پەل خەریکی مەعاریفن، ئێمە کە دواکەوتوی هەمو قەومێکین، ئەبێ بڕفین، بڕفین مەعریفەت پەیدا بکەین و بڕفین و نەوەستین.

"ئەفەرمون مەقصەد لەمانە چیە؟ ئەوە چیە مەکتەب و مەداریس، ئەوە چیە عیلم و مەعاریف هەمانە، بەڵام بێ زەحمەتی تۆزێ بڕواننە وڵاتەکەمان، ئەو وڵاتە عەزیزە ئێوە ئیمڕۆ وەکیلی ئەو قەومەن کە تیایە، بڕوانن سەویە و عیرفانی ئەو میلەتە مەزڵومە کە ئێوەی ناردوە بۆ پێکهێنانی ئامالی، کە ئێوە لیسان حاڵی ئەو میلەتە بەسەزمانەن.

"هەر لە سنجارەوە تا شارەزور بڕوانن دو مەکتەب، دو صنعەتخانە، دو مەکینەی تیا نیە کە پێی بێژرێ واسیتەی پێشکەوتن و مایەی هونەر، بۆچی لە بەر چی؟ بەڵێ ئەفەرمون سلێمانی تا ئێستا لە بەر

شۆرش و هەرا هیچی بۆ نەکراوە بەڵام ئـەی کۆیـە، رەوانـدز، هـولێر، ئـاکرێ و بادینـان، دهـۆک و زاخـۆ و سنجار، ئەمانە چی و بۆچی وا وێرانەن. بۆچی کوردستان هەر سلێمانیە؟ بە هەمو مەکتەبەکانی کوردستان دو موعەلیمی چاک، دو کتێبی تیا نیە و نیە.. کوانێ موعەلیمە کوردەکان، ئەوانەی وەختی خۆی لە مەکاتیبی عیلمیە و، ئیستە لە دارەل موعەلمینی دەرچون لە کوێن و چییان لێ هات؟

"ئەی مەبعوسانی کیرامی کورد!

"ئێوە کە وەکیلی میلەتی کوردن، ئێوە کە تیمسالی رۆحی قەومی کوردن، بە دڵ تکاتان لێ ئەکـەم ئیتـر بە رەحمەوە بە چاوێکی پڕ دیقەتەوە بڕواننە حاڵمان، حاڵی ئیقتیصادی، عیلمی و ئیجتیماعیەمان، بـزانن لـە چ سەفالەت و سەرگەردانیەکاین، بزانن چەند جاهیل و پاشکەوتوین؟ ئەمانە وەزیفەی مەودوعەی ئێوەیـە... ئـەوە کۆیە، هەولێر، ئاکرێ و زاخۆ، دو مامۆستای وای تیا نیە کە بە کەڵک بێ و کوردی بـزانن و مناڵـەکانمان تـێ بگەیەنن، کەچی ئەوە عەمارە، مەجەر، دیوانیە، بەصرە، عانە، هەریەکە یەکـدو موعـەلیمی کـوردی لێیـە، بـۆچی ئەوانە لە وڵاتان دەربەدەر بن و وڵاتەکەی خۆمان لە بـەر بـێ موعـەلیمی دامـاو و پەککـەتو بـێ. ئەمـە چـۆن پێشکەوتنێکە؟" (ژیان، ژ 9، 18 ی مارتی 926).

لە ئەڵقەی 2 هەمیدا نوسیویێتی:

"ئەمجارە مەسئەلەیکی زۆر موهیم و نازک هەیە کە عائید بـە رۆحـی پێشـکەوتنی میلەتەکەیـە ئەمـەوێ عەرزتان بکەم.

"ئیمرۆ هەمو میلەتێ بۆ پێشکەوتنی عیرفانی خۆی ئوسولی پرۆغرامێکی رێوپێک تەعقیب ئـەکا کـە لـە سەر ئەوە بڕۆن. هیچ قەومێ نیە بێ پرۆغرام بژی، هیچ جەمعیەتێک نیە بێ پرۆغرام ئیش بکـا، بـەو چەشـنە مەعاریفیش لە سەر پرۆغرامێک ئەبێ بڕوا. عیراقیش وا خەریکە پرۆغرامێکی تازە بۆ مەعاریف رێـک ئـەخا. لێرەدا وەزیفەیەکی زۆر گەورە و نازک ئەکەوێتە سەر ئێوە کە عائید بە ئیستیقبالی میلەتەکەتانە، عائید بە ژین و مردنی قەومەکەتانە.

"خۆیشـتان ئـەزانن هـیچ قـەومێ رۆحـی میلـەتێکی تـری نیـە. هـەچ میلەتـە بـە عەنعـەنات و عـادات و قاعیدەیەک کە موافیقی تەبع و رۆحی خۆی بێ بەرێوە ئەچێ و تابیع بـە عـادات و قـەوانینی میلـەتێکی تـر نابێ.

"لە بەر ئەوە بە دڵ ئیستیرحام ئەکـەین و ئەپاڕێینـەوە و تەلـەبی دوشـتی گـەورە، پێویسـت و نـازک ئەکەین: (پرۆغرامێک بۆ مەعاریفی کورد، دارولموعەلیمینێکی کوردی) هەردوکیان بۆ قەومی کـورد ئیمـڕۆ زۆر زۆر پێویست و موهیمە، زۆر گەورەیە. مەعاریف بێ ئوسول و پرۆغرام نابێ، مەداریس بێ مامۆستا نابێ.

"تەلەبەی کورد ناتوانێ بە فەصاحەتی عەرەبی عیلم و فەن فێر بێ و تەحصـیل بکـا. هـەمو تەلەبەیـەکی کورد ئیستیعدادی فێربونی ئەم عەرەبیە قورسەی نیە. ئەگەر دارولموعەلیمینێ نەکرێتەوە بـە کـوردی، سـبەینێ موعەلیممان نامێنێ، یەکمان ئەکەوێ لە بەر بـێ موعـەلیمی. ئینجـا ئـەو وەختـە یـا موعـەلیمی بێگانـە و زمـان نەزانمان بۆ ئەنێرن یا مەکتەبەکان ئەبێ داخرێ. کە بە هەردولادا، بە هەردو چەشن، مردنی میلـەتی لـە دوایـە، تاریکی ژینی ئەولادی وەتەنی تیایە، کە هیوامان هەیە ئێوەیش حەز بە هیچیان نەکەن و نەتانەوێ.

"لە بەر ئەوە زۆر بە زویی و بە عەجەلە دارولموعەلیمینێکمان ئەوێ. دارولموعـەلیمینێکمان ئـەوێ و زۆر زو ئەمانەوێ. وەکو مەداریس بێ موعەلیم نابێ، تەحصیل و تەعلیمیش بێ پرۆغرام و ئوصول نابێ. پرۆغرامێ کە بەغدا تەرتیبی بکا حەتا جوزئێکیشی موافیقی رۆحی میلەتی ئێمـە نیـە و بـۆ ئێمـە ناشـێ. ئێمـە لـە سـەر پرۆغرامێ کە موافیقی رۆحی قەومی عەرەب بـێ نـاتوانین بـڕۆین بـەرێوە و نـاژین. نەتیجـەی تـەتبیقی ئـەو

پرۆغرامە زیان و دواکەوتنە. پرۆغرامێکمـان ئـەوێ کـە مـوافیقی رۆحـی میللی‌مـان بـێ، کـە ئاسـاری رۆحـی قەومی‌مانی تیا بێ. لە بەر ئەوە پرۆغرامێکی خصوصی‌مان ئەوێ بۆ مەعاریفی کورد و، زۆر پێویستمانە.

"ئەمانە کە عەرزی جـەنابتانم کـردوە هـەمو ئەساسـی سـەرکەوتن و پێشـکەوتنمانە. بـێ ئەمانـە، بـێ پێکهێنانی ئەمانە پێشکەوتن و بەرزی نابێ، نیە. داواکردنـی ئەمانـە حەقمانـە، حقوقێکـە عالـەمی مەدەنیـەت و قەوانین پێی بەخشیوین و ئیمرۆ ئێمە مالیکی ئەم حقوقەین، داواکردنی عەیب و ناحەق نیە. داوا نـەکردنی و بەجێ نەهێنانی عەیب و عارە. دیسان بە ناوی ژین و ژیانی قەومێکەوە ئەپارێمەوە و هاوار ئەکەم بە ئەهمیەت بڕواننە ئەم مەعروزاتە، ئەم هاوار و داوایە و بۆمان بکەن، بۆمان ئیجرا بفەرمون.

"میلەت بێ علیم و عیرفان ناژی، عیلم و مەعریفەت بێ مەکتەب نابێ، مەکتـەب و مەدرەسـە بـێ موعـەلیم نابێ و مەعاریفی هیچ میلەتێ لە سەر پرۆغرامی میلەتێکی تر ناڕوا و پرۆغرامێکی خصوصی ئەوێ، ئەگینا نە پێشکەوتنمان ئەبێ، نە سەرکەوتنمان ئەبێ و نە ژیان. ئینجا ئیمرۆیە رۆژی خزمەت و هیمەت، رۆژی لوتـف و مەرحەمەت." (ژیان، ژ 10، 25 ی مارتی 1926).

لەو سەردەمەدا عیراق تازە خەریکی دانانی سیستەمی پەروەردە و پرۆگرامەکانی خوێنـدنی سـەرەتایی و ناوەندی و دوا ناوەندی بو. بۆ ئەم مەبەستە (ساطع الحصري) کە پـەروەردەکارێکی نەتەوەپەرسـتی عـەرەب بو، هێنرا بو بۆ عیراق و کرا بو بـە بەڕێوەبـەری گشـتی پـەروەردەی هـەمو عیـراق. کاروبـاری پـەروەردەی کوردستان بەشێ بو لە هی هەمو عیراق. حوسەری یەکێکە لە تیۆریسیەنەکانی بیـری نەتـەوەیی عـەرەب. هـەر بەو گیانە یش ئەیویست سیستەمی پەروەردەی عیراق و پرۆگرامـەکانی خوێنـدن بـۆ قوتابیـانی مەکتەبـەکان دابنێ. زۆر لە هەوڵەکانی مەبعوسەکانی کورد و مامۆستا شـارەزاکانی بـواری پـەروەردەی کـوردی، لـە لایـەن ئەمەوە تەگەرەی لێ ئەدرا و، نەیئەهێشت جێبەجێ بکرێن.

هەڵبژاردەی کورد ئەگەر لەوەوپێش داوایان ئەکرد زمانی خوێندن لە قوتابخانـەکاندا کـوردی بـێ، لـەم نامەیەدا (کوردی) لەوە تێ پەڕیوە و داوای دو بابەتی زۆر گرنگی کردوە:

یەکەمیان، دانانی پرۆگرامێکی خوێندن و پەروەردەی تایبەت بە کورد کە جیاواز بێ لە هی عـەرەب و، لە گەڵ گیانی نەتەوەیی کوردا بگونجێ.

دوەمیان، کردنەوەی دامەزراوێکی تایبەتی بۆ پێگەیاندنی مامۆستای کورد.

داوای یەکەمیان، بە بیانوی ئەوەی کە پەروەردە و پێگەیاندنی نەوەی تازە پێگەیشتوی عیراق، بـە عـەرەب و کوردەوە ئەبێ بەشێ بـێ لـە سیاسـەتی ناوەنـدی دەوڵـەت، نـە لـە سـەردەمی پاشـایەتی‌دا و نـە لـە سـەردەمی جمهوری‌دا، سەرەڕای ئەوەی بوبو بە داوای جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد و لە هەمو خولەکانی گفتوگۆی نوێنـەرانی شۆڕشی کورد و حکومەتی عیراق‌دا خراوەتە بەر باس و مشتومڕ، بەڵام هەرگیز جێبەجێ نەکرا.

داوای دوەمیان، دەیان ساڵ هەوڵی سەرومڕی ویست تا لـە حـەفتاکانی سـەدەی بیسـتەم دا پـەیمانگای پێگەیاندنی مامۆستایان لە هەندێ لە شارەکانی کوردستان‌دا کرایەوە.

1. 3. ئیجتیماعەکانی مەجلیس

دەورەی ئینتیخابی مەجلیسی نواب ئەبو 4 ساڵ درێژە بکێشێ. هەمو ساڵێک یەک ئیجتیماعی ئیعتیادی هەبێ لە 1 ی تشرینی دوەم دا دەستی پێ بکا. ئەگەر هەڵبژاردن پێش ئـەم کاتـە بکرایـە و مـەلیک بـە ئیـرادەی مەلەکی داوای کۆبونەوەی لێ بکردنایە، یاخود ئیجتیماعی ئیعتیادی لە کاتی دیاریکراوی خۆی‌دا کارەکـانی تـەواو نەکردایە و، مەلیک ئیرادەی تەمدیدی بکردایە، بەم کۆبونەوانە ئەوترا ئیجتیماعی غەیر ئیعتیادی.

دەورەی یەکەم هەردو جۆر ئیجتیماعی کردوە.

(ژیانەوە) هەواڵی یەکەم کۆبونەوەی بەمجۆرە راگەیاندوە:

"کردنەوەی مەجلیسی میلی

"بە پێی خەبەرێ کە لە بەغدادەوە هاتوە رۆژی پێنجشەمە 16 ی تەموزی 925 موصادیفی 24 ی زیلحیجەی 1343 بە ئیرادەی ملوکانە مەجلیسی میلی عیراق گوشاد ئەکرێ.

"ئەم رۆژە رۆژێکە بناغەی سەعادەتی میلەتی عیراق دائەمەزرێنێ و رێگەی فەلاح و صەلاح نیشان ئەدا. دڵ فەرەح ئەکاتەوە، چاو رون ئەبێتەوە، غونچەی ئومێد ئەگەشێنێتەوە. خودا بە گەورەیی خۆی ئەم رۆژە موبارەکەمان بۆ بە خێر بگێرێ و خۆشی و سەعادەتی زۆر بە سەرمانا داببارێنێ ئامین." (ژیانەوە، ژ 31، 16 ی تەموزی 1925)

ئەم کۆبونەوەیە، کە رەشید عالی گەیلانی بە (رەئیسی مەجلیسی نواب) و یوسف سویدی بە (رەئیسی مەجلیسی ئەعیان) هەڵبژارد، سەرەتای کاری مەجلیس بو. لە بەر ئەوەی نەکەوت بوە بەر 1 ی تشرینی دوەم بە ئیجتیماعی غەیر ئیعتیادی (کۆبونەوەی نائاسایی) دائەنرا. لە 16 ی تەموزەوە تا 29 ی تشرینی یەکەمی 925 ی خایاند، 47 جەلەسەی تیا کراوە.

ئیستیقالەی سەعدون

ئیجتیماعی ئیعتیادی (کۆبونەوەی ئاسایی) ساڵانەی مەجلیس، بە پێ ی قانون، ئەبو لە 1 ی تشرینی دوەما دەست پێ بکا. سەعدون سەروەزیرانی عیراق، حیکمەت سلێمان کە وەزیری ناوخۆ بو لە وەزارەتەکەیا، ناوزەد کرد بۆ سەرۆکایەتی مەجلیس. بەڵام مەجلیس رەشید عالی گەیلانی بە رەئیسی خۆی هەڵبژارد. سەعدون ئەمەی بە تێشکان بۆ خۆی ژمارد. داوای لە مەلیک کرد یان مەجلیس حەل بکا یان ئیستیقالە لەم قبوڵ بکا. لە بەر ئەوەی مەجلیس تازە هەڵبژێررا بو، مەلیک بە چاکی نەزانی مەجلیس حەل بکا، ئیستیقالەی لە سەعدون قبوڵ کرد و، دیسان جەعفەر عەسکەری تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ. لەم بارەیەوە ژیان نوسیوێتی:

"خەبەراتی بەغدا:

"قابینەی تازە: بینا لە تەلغرافێ کە لە وەزارەتی جەلیلەی داخلیەوە بۆ سەعادەتمەئاب موتەسەڕیف هاتوە قابینەی تازەی عیراق بەم نەوعە تەشەکولی کردوە:

جەعفەر پاشا ئەلعەسکەری	رەئیسەل وزەرا و وەزیری خارجیە
رەشید عالی بەگ ئەلگەیلانی	وەزیری داخلیە
یاسین پاشا ئەلهاشمی	وەزیری مالیە
رەئوف بەگ جادرچی	وەزیری عەدلیە
نوری سەعید پاشا	وەزیری دیفاع
ئەمین زەکی بەگ	وەزیری ئەشغال و مواسەلات
سەید عەبدولمەهدی	وەزیری مەعاریف
ئەمین عالی بەگ باش ئەعیان	وەزیری ئەوقاف"

(ژیان، ژ 43، 25 ی تشرینی سانی 926)

یەکەم ئیجتیماعی ئیعتیادیی مەجلیس کە لە 1 ی تشرینی سانی 925 تا 15 ی حوزەیرانی 926 ی خایاند، 54 جەلەسە بوە.

"دوەمین دەفعە بۆ مانگێکی تر جەلەساتی مەجلیسی مەبعوسان تەمدید کرا." (ژیان، ژ 18، 27 ی مایسی 926)

"هەواڵی بەغداد

"رەئیسی تازەی مەجلیسی مەبعوسان

"لە پاش قبوڵی ئیستیعفای رەئیسی پێشو فەخامەتی رەشید عالی بەگ بە ئەکسەریەتی ئارا وەزیری داخلیە مەعالی حیکمەت بەگ سلێمان بۆ ریاسەتی مەجلیسی مەبعوسان قبوڵ و ئینتیخاب کرا. ئیشوکاری وەزارەتی داخلیە بە وەکالەت موەقەتەن رەئیسەل وزەرا فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ ئەیبینێ." (ژیان، ژ 19، 3 ی حوزەیرانی 926)

دوەمین ئیجتیماعی ئیعتیادی

"میزانیەی عومومی

هەمو وەزارەتەکان خەریکی ئیحزار کردنی میزانیەی عومومی تازەن. لە بەر ئەمەی لە ئەوەل مانگی ئیجتیماع دا تەقدیمی پارلەمان ئەکرێ موحتەمەلە لە ئەواخیری مانگی جاری دا فسولی میزانیەکە تەواو بکرێ." (ژیان، ژ 39، 28 ی تشرینی ئەوەلی 926)

"گوشادی دەورەی دوەمی مەجلیسی میلی

"ئیرادەی مەلەکی صادر بوە بۆ گوشادی دەورەی دوەمی مەجلیسی میلی عیراق لە ئەوەلی تشرینی سانی‌دا." (ژیان، ژ 41، 11 ی تشرینی سانی 926)

لە دارشتنی ئەم هەواڵەدا دو هەڵەی تێدا کراوە: یەکەم، لە باتی (دەورەی دوەمی مەجلیس) ئەبو بینوسیایە (ئیجتیماعی دوەمی مەجلیس) چونکە وشەی دەورە بۆ کۆبونەوە بۆ کۆبونەوە بە کار نەهێنراوە، بەڵکو بۆ هەمو ماوەی مەجلیس بوە، کە ئەبو 4 ساڵ بێ. دوەم، مەجلیسەکە ناوی (مەجلیسی نواب) یان وەکو ژیان پێی وتوە (مەجلیسی مەبعوسان) بوە نەک (مەجلیسی میلی).

"رەئیسی تازەی مەجلیسی مەبعوسان

"بینا لە سەر ئینحیلالی ریاسەتی مەجلیسی مەبعوسان بە ئەکسەریەتی ئارا فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ سەعدون بە رەئیسی مەجلیس هەڵبژێرراوە. لە رێی ئامالی میلەت دا موەفەقیەت و عەرزی تەبریکات ئەکەین." (ژیان، ژ 46، 16 ی کانونی‌ئەوەلی 926)

دوەمین کۆبونەوەی ئاسایی کە لە 1 ی تشرینی دوەمی 926 دا دەستی پێ کرد و تا 30 ی نیسانی 927 درێژەی هەبوە 54 جەلسە بوە.

لە بەر ئەوەی ئەنجومەن بەرنامەی کارەکانی تەواو نەبوە ژیان هەواڵی داوە:

"هەواڵی بەغداد

"دەنگ وا بڵاوە کە مەجلیسی مەبعوسان لە پاش تەواو بونی ئەم دەورەیەی، کە لە ئەواخیری ئەم مانگەدا دوایی دێت، بۆ باس کردن لە بەعزێ ئوموراتی موهیمەی حکومەت کە پێیان ئەسپێررێ، بۆ گرد بونەوەیەکی فەوقەلعادە قەرار بدەن." (ژیان، ژ 61، 14 ی نیسانی 927)

"هەواڵی بەغدا

"لە غەزەتەکانیەوە

"لە پاش تەواو بونی مودەی ئیجتیماعی مەجلیسی مەبعوسان بۆ تەصدیق و ئیبرامی میزانیەی ساڵی تازە و بەعزێ لەوائیحی قانونیەی تر حکومەت بۆ گردبونەوەیەکی فەوقەلعادە مەجلیس دەعوەت ئەکات." (ژیان، ژ 64، 5 ی مایسی 927)

کۆبونەوەی نائاسایی کە 3 ی ئایار تا 8 ی حوزەیرانی 927 ی خایاند 24 جەلسە بو.

"ئیرادە

"ئیرادەی مەلەکی صادر بوە کە لە 1 ی تشرینی سانی دا مەجلیسی مەبعوسان ئیجتیماع و دەست بکات بە ئیش." ژیان، ژ 88، 1ی تشرینی سانی 927)

لە ژ 89 دا چەند هەواڵێکی مەجلیس و وەزارەتی بە جیا جیا و بە دوای یەکدا بڵاو کردۆتەوە کە هەمویان پێوەندیی‌یان بە یەکەوە هەیە. ئەیتوانی و ئەبو تێکەڵاویان بکا و بیان کا بە یەک یا دو هەواڵ. هەواڵێکیان دەربارەی ئیفتیتاحی مەجلیس و هەڵبژاردنی رەئیسەکانی و تەئجیل کردنی و، ئەوی تریان دەربارەی ئیستیقالەی وەزارەت بوایە. بەمە یش ئەیتوانی لە بە کارهێنانی وشە و داگیر کردنی جێگای ناو رۆژنامەکەدا پاشەکەوت بکا و، باشتر سەرنجی خوێندەوار بۆ هەواڵەکە رابکێشێ.

"هەواڵی داخلی

"رەسمی ئیفتیتاحی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"رۆژی 1 ی تشرینی دوەم رەسمی ئیفتیتاحی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان ئیجرا کراوە و دەستیان کردوە بە ئیش." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

"ئیجتیماعی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"لە 1 ی مانگا مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان ئیجتیماعیان کردوە لە نەتیجەی ئینتیخاباتا بە ئەکسەریەت فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسی مەجلیسی مەبعوسان و لە نەتیجەی ئینتیخاباتی مەجلیسی ئەعیانا یوسف ئەفەندی سویدی ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسی مەجلیسی ئەعیان." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

"تەئجیلی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"لە سەر ئیرادەی مەلەکیە مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان چل و پێنج رۆژ تەئجیل کراوە." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

1. 4. هەڵوەشاندنەوەی مەجلیس

"ئیستیعفای یاسین پاشا ئەلهاشمی

"وەکیلی رەئیسەل وزەرا و وەزیری خاریجیە مەعالی یاسین پاشا لە وەکالەتی هەردولا ئیستیعفای کردوە و ئیستیعفاکەی قبوڵ کراوە و هەتا عەودەتی فەخامەتی جەعفەر پاشا ئەم وەکالەتە با ئیرادە تەوديعی مەعالی رەشید عالی بەگ ئەلگەیلانی فەرموراوە." (ژیان، ژ 89، 8 ی تشرینی سانی 927)

جەعفەر عەسکەری ئیستیقالەی کرد. مەلیک جارێکی کە سەعدونی تەکلیف کرد وەزارەت تەشکیل بکا. سەعدون بۆ ئەوەی ئەم تەکلیفە قبوڵ بکا مەرجە کۆنەکەی خۆی، لەمەڕ هەڵوەشانەوەی مەجلیس دانایەوە.

مەلیک ئەم جارە قبوڵی کرد. سەعدون (سێیەمین وەزارەتی خۆی) لە 14 ی کانونی سانی 928 دا پێک هێنا. ژیان هەواڵەکەی داوە:

"سقوت و تەشکیلی قابینە

"لە بەر ئەوەی فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا جەعفەر پاشا لە ریاسەتی قابینە ئیستیعفای کرد و ئیستیعفاکەیشی لە تەرەف جەلالەتی مەلیکەوە قبوڵ فەرمورا، ئیرادەی ملوکانە صادر بو کە فەخامەتی سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون ڕەئیسەل وزەرایەتی دەرعوهدە و قابینە تەشکیل بفەرموێت. لە تەرەف فەخامەتیەوە قابینە لەم زاتانە کە لە خوارەوە ئیسمیان دەرج کراوە تەشکیل و کورسی وەزارەتیان ئیشغال فەرموە:

"ڕەئیسەل وزەرا و وەزیری خاریجیە و وەکیلی وەزیری دیفاع سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون

وەزیری داخلیە	عەبدولعەزیز بەگ ئەلقەساب
وەزیری عەدلیە	حیکمەت سلێمان بەگ
وەزیری مالیە	یوسف غنیمە
وەزیری مەعاریف	تۆفیق بەگ ئەلسویدی
وەزیری زەراعەت و ڕەی	سلێمان ئەلبەراک
وەزیری ئەشغال	عەبدولموحسین ئەلشەلال
وەزیری ئەوقاف	ئەلشێخ ئەحمەد داود

(ژیان، ژ 98، 17 ی کانونی سانی 1928).

ئەگەرچی هێشتا مەجلیس ماوەی قانونی خۆی تەواو نەکرد بو، لە کاتێک دا ئەمە یەکەمین مەجلیسی نیابی، واتە یەکەمین دەسەڵاتی دانانی قانون و لێپێچانەوەی وەزارەت بو لە عیراق دا. لە سەر داوای سەعدون، سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن، ئیرادەی مەلەکی بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم و هەڵبژاردنی مەجلیسێکی نوێ دەرچو. ئەمە بو بە پێشینەیەکی خراپ لە ژیانی پارلەمانیی عیراقیدا. دەسەڵاتی قانون دانان (مەجلیس) لە بەردەم دەسەڵاتی جێبەجێکردن (وەزارەت) دا لاواز بو. مەجلیس ئەگەر ویستەکانی وەزارەتی جێبەجێ نەکردایە هەمیشە ترسی هەڵوەشاندنەوەی هەبو.

وەزارەتی ناوخۆ هەواڵی هەڵوەشاندنەوەی مەجلیسی بەمجۆرە دابەش کرد:

"فەسخی مەجلیس

"سورەتی موتەرجەمەی تەلغرافی ژمارە 1067 و ڕۆژی 19 ی 1 ی 28 ی وەزارەتی داخلیە: "بۆ موتەسەڕیفی سلێمانی

"لە بەر ئەوەی کە ئەساسی مەشروتیەت ئیجاب بە موازەنەتێکی قەوی ئەکات لە بەینی قیوای ئیجرائیە و قیوای تەشریعیەدا و، ئەم موازەنەتەیش مەنوتە بە مەوجودیەتی شوعباتی پارلەمێنتۆ کە ساحیبی مەقاسیدی موعەیەنە و غایەی مەعلومە بن، وە لە بەر ئەوەی کە ئەوزاع ئیسپاتی کردوە مەجلیسی ئوممەت لە وەزعیەتی حازریدا ئەو فیرقانەی تیا نیە تەئمینی مەوجودیەتی ئەم موازەنەتە بکا و لە بەر ئەوەی حکومەت مەسائیلی زۆر موهیمی بە دەستەوەیە کە مەنافیعی ئەهەمی میلەتی تیایە، وەکو: موعاهەدەی ئینگلیز و عیراق و، ئیتیفاقنامەی مالی و عەسکەری و، مەسئەلەی دیفاعی وەتەنی، کە ئیجاب ئەکات لە هەمویان میلەت خەبەردار

بکرێت کە حسیاتی خۆیان نیشان بدەن و فرسەتیان بدرێتێ کە لەم خسوساتەوە بە واسیتەی مومەسیلیانەوە خواهیشی خۆیان بکەن، بۆ فەسخی مەجلیسی ئوممەت و موباشەرەت بە ئینتیخابات بۆ مەجلیسی تازە، موافیقی مادەی 26 ی قانونی ئەساسی، ئیرادەی مەلەکی صادر بو. ئەمرۆ مەجلیس فەسخ بوەوە. بۆ مەعلومات بۆ ئەوەی فەورەن موافیقی قانون دەست بە ئینتیخابات بکرێ نێررا." (ژیان، ژ 99، 24 ی کانونی سانی 928)

2. هەواڵەکانی

ژیان پەیامنێرێکی تایبەتی نەبوە تا هەواڵی گفتوگۆکانی ناو مەجلیس و ئەنجومەنی وەزیرانی و ململانێی تاقم و دەستە جیاوازەکانی بۆ بنوسێ. وەکو بە رۆژنامەکەدا دەرئەکەوێ، سەرچاوەی وەرگرتنی هەواڵەکانی: یەکەم، موتەسەرریفیەتی سلێمانی و دوەم، رۆژنامەکانی بەغداد بوە.

لە مەجلیسی نوابدا بابەتی جۆراوجۆر باس کراوە. گەلێ جار کێشە و مشتومڕ و دەمەقاڵێ لە نێوان نائیبەکاندا قەوماوە. بابەتی زۆری سیاسی بە تایبەتی دەربارەی پێوەندی عیراقی و بریتانی و پەیمانەکانی نێوان هەردولا باس کراوە. رۆژنامە عەرەبییەکانی بەغداد زۆر جار گفتوگۆکانی ناو مەجلیسیان گێڕاوەتەوە. بە چاک یان بە خراپ لە سەریان نوسیوە، پشتیوانییان لێ کردوە یا لە دژی وەستاون. بەڵام ژیان خۆی لە گێڕانەوەی ئەو مشتومڕانە بواردوە و دور و نزیک توخنیان نەکەوتوە. بە تایبەتی چونکە نائیبە کوردەکان کەم وا بوە لە گفتوگۆیەکدا هەڵیان دابێتی و، بیروبۆچونی تایبەتی خۆیان لە بەردەم مەجلیسدا دەربڕی بێ. لە کاتی دەنگ داندا یان خۆیان دزیوەتەوە یان بە قازانجی بریتانیا دەنگیان داوە. ئەوەتا ژیان لە وتارێکیدا تیری توانج لە مەبعوسەکانی کورد ئەگرێ و رو بە داود حەیدەری، یەکێ لە مەبعوسەکانی کورد، ئەڵێ: "ئەگەر لە مەجلیس دا مەقسەد لە موعارەزە و موناقەشە، جەلبی زەرەر و روخاندنی ئەساساتی میلیەی خۆمان بێ، وەکو مەبعوسەکانی ئێمە ئیختیاری سکوت و ئیعلانی بێ تەرەفی کردن، بە لامەوە گەلێ چاکتر و موسیبترە."

هەواڵەکانی ژیان دەربارەی گفتوگۆکانی ناو مەجلیس و بڕیارەکانی و چالاکی ئەندامەکانی بڵاوی کردونەتەوە، جگە لە هەندێ بابەتی کە پێوەندییان بە کاروباری کوردەوە هەبوە، ئەوانی تر بابەتی ئەوەندە گرنگ نەبون جێگەی بایەخ پێ دانی خوێندەواری کورد بن. لەوانە:

2. 1. هەواڵی مەجلیس

جگە لە هەواڵی ئینتیخاب، گوشادی مەجلیس، ئیجتیماع، تەعتیل و تەئجیل، فەسخ و حەلی مەجلیس، هەندێ لە دەنگوباسەکانی ناو مەجلیسی بڵاوکردۆتەوە، وەکو:

"موزاکەراتی مەجلیسی نیابی

"بۆ مەحوکردنەوەی تۆوی کوللە و ئیتیخازی تەدابیری لازمە لە پێش حلولی وەختی ژیانەوەیدا لە تەرەف مەبعوسەکانی موصلەوە موتەفیقەن تەقریرێک تەقدیمی مەجلیس و موزاکەرەی لە سەر کراوە." (ژیان، ژ 47، 23 ی کانونی ئەوەلی 926)

"موقەرەراتی مەجلیسی مەبعوسان

"لە پاش موناقەشە و رێکخستنی لایحەی فەرشکردنی جادەکانی بەغدا موافەقەتی لە سەر نوێنراوە." (ژیان، ژ 48، 30 ی کانونی ئەوەلی 926)

"وەزارەتی زەراعەت لە مەجلیسی مەبعوسان دا

"ئەو لائیحە قانونیە کە بۆ دامەزراندنی وەزارەتی زەراعەت بە مەجلیسی مەبعوسان درا بو قبوڵ کرا. مودیریەتی زەراعەت و، ئەملاکی ئەمیریە و، بەیتەرە، خراونەتە ژێر تابیعیەتی ئەم وەزارەتەوە." (ژیـان، ژ 61، 14 ی نیسانی 927)

"میزانیەی ساڵی 928

"بەغداد، مەجلیسی مەبعوسان میزانیەی ساڵی 928 ی تەسدیق کردوە کە واریداتەکەی عیبارەت بـو لـە 70.681.070 و مەساریفاتەکەیشی 69.780.644 روپیە و لەمـەدا واریـدات و مەسـاریفاتی شـەمەنەفەری عیراق و ئیدارەی ئەسکەلەکانی تیادایە." (ژیان، ژ 131، 4 ی تشرینی ئەوەلی 1928)

2 .2. سەردانەوەی مەبعوسەکان لە سلێمانی

پێوەندی بەردەوامی نێوان هەڵبژێرەر و هەڵبژێرراو شتێکی زۆر گرنگە بۆ ئەوەی هەڵبژێرراو هەمیشـە ئاگـای لـە هـەمو لایەنـەکانی هەلومـەرجی ژیـانی سیاسـی، ئـابوری، کۆمەڵایـەتی، رۆشـنبیری، پـەروەردەیی.. دانیشتوانی ناوچەی هەڵبژاردنەکەی بێ و، بەردەوام لە گفتوگۆ و دانوسەندن دا بێ لـە گـەڵ یـان، بـۆ ئـەوەی هەمیشە جێگەی باوەڕ و متمانەی هەڵبژێرەرەکانی بێ.

مەبعوسەکانی سلێمانی:

میرزا فەرەجی حاجی شەریف، یەکێ لە دەوڵەمەنەکانی سلێمانی بوە. بەڵام کار و کاسـبی و سـەرمایەی لە بەغدا و، خۆیشی نیشتەجێی هەمیشەیی بەغداد بوە.

ئەمین زەکی بەگ ماوەیەکی زۆر ئەفسەر بوە لە ئۆردوی عوسمانیدا و، دوای گەڕانەوەی بۆ عیـراق لـە بەغداد نیشتەجێ بوە، جاروبار بۆ ئیشوکار هاتۆتەوە بۆ سلێمانی.

لە ناو ئەوانەدا تەنیا محەمەد ساڵح بەگ ماڵی لە سلێمانی بوە و، لە پشـوەکانی مـەجلیسدا گەڕاوەتـەوە سلێمانی، هەمو جار ژیان بە خێر هاتنەوەی کردوە.

"هاتنەوە

"بە موناسەبەتی تەواو بون و تەعتیلی جەلەساتی مەجلیسی مەبعوسان هەفتـەی رابـوردو لـە بەغـدادەوە مەبعوسی موحتەرەم محەمەد ساڵح بەگ تەشریفی هێناوەتەوە سلێمانی. بـە نـاوی عومـوەوە عـەرزی بـە خێـر هاتنی ئەم نائیبە بە هیمەتەمان ئەکەین." (ژیان، ژ 23، 8 ی تەموزی 926)

"ڕۆیشتن

"مەبعوسی موحتەرەم جەنابی محەمەد ساڵح بەگ بـە موناسـەبەتی گوشـادی مەجلیسـی مەبعوسـان بـە قافلەی ئۆتۆمۆبێلی رابوردو تەشریفی بۆ بەغداد رۆیشتوە. تەمەنای موەفەقیەت و خوا حافیزی ئەکەین."(ژیان، ژ 40، 4 ی تشرینی سانی 926)

"هاتنەوە

"مەبعوسی موحتەرەم جەنابی محەمەد ساڵح بەگ بە موناسەبەتی تەواو بونی دەورەی مەجلیسـی میلـی تەشریفیان هێناوەتەوە. بە خێر بێنەوە." (ژیان، ژ 70، 21 ی حوزەیرانی 927)

هەواڵی دوەم دو سەرنج هەڵئەگرێ:

یەکەمیان، لە ناو مەبعوسەکانی سلێمانیدا، تەنیا محەمەد ساڵح بـەگ مـاڵی لـە سـلێمانی بـوە، بۆیـە لـە ژیاندا بە زۆری هەواڵی (هاتن و رۆیشتن) ی ئەو لە پشوەکانی ئەنجومەندا نوسراوە.

دوەمیان، بە هۆی شۆڕشی شـێخ مـەحمودەوە ڕێگاوبانـەکان نائـەمین بـون، لـە بـەر ئـەوە بـە (قافلـە) هاتوچۆیان کردوە.

2. 3. زمانی هەواڵەکان

ژیان لە گێرانەوەی هەواڵەکانی مەجلیسەکانی عیراقدا دەقاودەق هەمان وشەگەلی قانونەکانی عیراقی لە باتی وشەی کوردی بە کار هێناوە وەکو:

ئینتیخاب: هەڵبژاردن.

ئیرادەی مەلەکی: ویستی شاهانە.

ئیستیعفا: وازهێنان.

ئیستیدعا: بانگ کردن.

ئیجتیماع: کۆبونەوە.

تەصدیق: پەسند کردن.

تەصویت: دەنگدان.

تەرشیح: پاڵاوتن.

تەمسیل: نواندن.

تەودیع: پێ سپاردن.

تەعتیل: راگرتن.

تەئجیل: دواخستن.

تەشکیل: پێکهێنان.

جەلەسە، جەلەسات: دانیشتن.

حەل: هەڵوەشاندنەوە.

دەورەی ئینتیخابی: خولی هەڵبژارن.

دەفتەری تەسجیل: دەفتەری تۆمارکردن.

رەئیس: سەرۆک.

ریاسەت: سەرۆکایەتی.

سقوت: کەوتن، روخان.

عزو، ئەعزا، ئەعزایەتی: ئەندام، ئەندامان، ئەندامەتی.

عەین، ئەعیان: پیر، پیران، لە باتی سیناتۆر.

فەسخ: هەڵوەشاندنەوە.

فیرقە: حیزب، پارتی.

قەرار، قەرارات: بڕیار.

قوای ئیجرائیە: دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.

قوای تەشریعیە: دەسەڵاتی قانون دانان.

لایحە: پرۆژە، گەڵاڵە.

مەجلیسی مەبعوسان، مەجلیسی نواب، مەجلیسی نیابی، مەجلیسی ئوممەت، مەجلیسی میللی: لە باتی ئەنجومەنی گەل.

مەنتیقەی ئینتیخاب: ناوچەی هەڵبژاردن.

مەبعوس. مەندوب.

مومەسیل: نوێنەر.

موزاکەرە، موزاکەرات، موناقەشە: گفتوگۆ، وتووێژ.

مونەتەخیب، مونەتەخیبی ئەوەل، مونەتەخیبی سانی: هەڵبژێرەر، هەڵبژێرەری یەکەم، هەڵبژێرەری دوەم.

مەشروتیەت: دەستوری.

موقەڕەرات: بڕیار.

مەزبەتە: مەزبەتە.

معامەلەی تەحلیفیە: سوێندان.

نائیب: نوێنەر.

نەتیجەی ئینتیخاب: ئەنجامی هەڵبژاردن.

نەزارەت: چاودێری.

نوتقی ئیفتیتاحی: وتاری کردنەوەی ئەنجومەن.

وەکیل: نوێنەر.

هەیئەتی تەفتیشیە: دەستەی پشکنین. هەیئەتی موختاریە.

هەندێ وشەی فارسی، وەکو:

نامزەد: پاڵاوتن.

گوشاد: کردنەوە.

هەندێ وشەی ئەوروپایی بە تورکی کراوی وەکو:

قابینە. پارلەمێنتۆ. پارتی. پرۆغرام.

3. بابەتی پێوەندیدار بە کاروباری کوردەوە

3. 1. ئیمزا کردنی پەیماننامەی عیراقی– بریتانی

"تەسدیقی موعاهەدەی تازە

"بینا لە تەلغرافێکی رەسمی کە بە تەلغرافی بێتەل بۆ جەنابی موتەسەرڕیف هاتوە مەجلیسی مەبعوسان موعاهەدەی تازەی بریتانیا و عیراقی بۆ 25 ساڵ قبوڵ کردوە." (ژیان، ژ 1، 21 ی کانونی سانی 926)

ژیان لە ژ 4 یدا دەقی پەیماننامەکەی بڵاو کردۆتەوە. تەسدیق کردن و تەعدیل کردنی مادەکانی پەیمانناەمەی عیراقی– بریتانی، بوبو بە یەکێ لە کێشە سەرەکیەکانی هەمو وەزارەت و مەجلیسەکان و، بەردەوام ئەم کێشەیە هەڵی ئەدایەوە.

ئەم پەیمانە کە پێوەندی هەمەلایەنەی نێوان عیراق و بریتانیای ڕێک ئەخست و، هەرچەند ساڵێ جارێ (تەعدیل) ی تێدا ئەکرا، ئەبو باسی دابینکردنی پاشەڕۆژی سیاسی کوردیشی تێدا بێ. مەبعوسەکانی کورد، ئەگەرچی دەنگیان بۆ پەسندکردنی داوە، بەڵام لە بارەی ناو نە هێنانی مافی کوردەوە بێ دەنگ بون. هەر ئەم مەسەلەیەش بو کە لە کاتی هەڵبژاردنەکانی دەورەی سێیەمی ئینتیخابیی مەجلیسدا لە 6 ی ئەیلولی 1930 دا لە سلێمانی تەقیەوە و، بو بە هۆی روداوەکانی شەشی رەشی ئەیلول.

3. 2. ئیمزاکردنی پەیماننامەی تورکی- بریتانی- عیراقی

یەکێکی تر لە کارەکانی مەجلیس، تەسدیقی رێکەوتننامەی تورکی- بریتانی - عیراقی بـوە "سـورەتی موتەرجەمەی تەلغرافی بێتەل ژمارە 8058 و رۆژی 14 ی حوزەیرانی 1926 ی وەزارەتی جەلیلـەی داخلیـە بۆ موتەسەرریفی لیوای سلێمانی:

"مەجلیسی مەبعوسان ئەم بەیانیە موعاهەدەی تورکی تەسدیق کرد، نوقاتی ئەساسیە عیبارەتە لـەوە کـە حکومەتی تورکیا ئیعتیرافی بە ئیستیقلالیەتی عیراق کرد و، ولایەتی موسڵ کە موافیقی خەتی برۆکسل تـەعین کراوە بە جوزئێکی موتەمیمی عیراقی ناسیوە. نوسخەی موعاهەدەکە بە پۆستەدا نێرراوە. ئەم نوقتە مەسـعودە کە لەمەدا تەئسیسی موناسەباتی دۆستانە لە گەڵ حکومەتێکی دراوسێمانا کراوە و کە بە واسـیتەی ئـەوەوە تاجی زەفەر لە سەر جەهد و تەشەبوساتی ئێمە دانراوە، لازمە حەفلەی بۆ ئیجرا بکرێـت." (ژیـان، ژ 21، 17 ی حوزەیرانی 926)

لە ژ 22 و 23 دا تێکستی رێکەوتننامەکەی بڵاو کردۆتەوە.

زۆری مادەکانی ئەم رێککەوتنە پێوەندیەیان بە سەرکوتکردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردەوە هەبوە لە هەردو دیوی سنوردا. مەبعوسەکانی کورد لە مەجلیسدا، نەک هیچ قسەیەکیان لە سەر نەکردوە، بەڵکو هەمویان دەنگیان بۆ پەسند کردنی داوە. ئەگەرچی ژیان هـیچ لێـدوانێکی تایبـەتی خـۆی نەنوسـیوە، بـەڵام وتـارێکی تەرجومە کراوی بڵاو کردۆتەوە مەبەستی راستەقینەی رێککەوتنەکەی رون کردۆتەوە.

3. 3. خوێندن بە زمانی کوردی

داود حەیدەری لە کاتی گفتوگۆکانی ناو مەجلیسدا، دژی کردنی خوێندن بە زمانی کوردی لە لیواکـانی سەروی عیراقدا دواوە، م. ا (محەمەد ئەدیب) لە ژێر سـەردێری (بـۆ مەبعوسـێکی حـەق لـە ژێـر پـێ نـەر) دا بەرپەرچی داوەتەوە و، داکۆکی کردوە لە مافی فێرکردن بە زمانی کوردی و نوسیوێتی:

"لە ژمارە 2149 ی غەزەتەی العراق دا دیمان کە مەجلیسی نیابی لە ئەسـنای موزاکـەرە و موناقەشـەی میزانیەی مەعاریف دا نوابی موحتەرەمەی کەرکوک و ئەربیل، جەنابان: نەشئەت ئیبراهیم و یوسـف ئیبـراهیم و ئیسماعیل بەگی رەواندزی، ناتەواوی مەعاریفی ئەلویەی شیمالیە و عەدەم عینایەتی حکومەتیان تەنقیـد و، لـە ئەلویەی مەزکوردا بە کوردی تەعمیمی تەدریساتیان داوا کردوە، لە گەڵ ئەمانەیش دا کردنـەوەی مەکتـەبێکی سانەوی لە ئەربیل و ئیکمالی سانەوی کەرکوکیان تەلەب و بەیان کردوە و، جەنابی ئەمین زەکی بەگ تەئیـدی فەرموە.

"موقابیل بەم ئیدیعا حەقانە یەکێ لە رەفیقەکانیان جەنابی داود حەیدەری بەگ، کە ئەویش بۆ تـەئمینی مەنافیع و مەقاسیدی مەشروعەی میلەت رەوانەکراوی ئەربیلە وتویەتی: (لە ئیدیعای لزومی تەدریسات بە زبـانی کوردی موخالیفی رەفیقەکانمم و، لە سەر موسامەحە کردنی تەدریسات بە زبانی کـوردی، مـەعاریف بـە هـەمو هێزی خۆم تەنقید ئەکەم. لە ئەلویەی سەرودا مەعاریف زۆر ناتەواوە، قوتابیەکانی ئەو ناوە نـە بـە کـوردی و عەرەبی و نە بە تورکی ئەتوانن قسە بکەن) لە بـەر ئەمـەی ئـەم قسـانە لـە زبـانی مەبعوسـێکی کـوردەوە لـە مەجلیسی میلەت دا بەیان کراوە و بۆ عالەمی کوردایەتی تەجاوزێکە، مـەجبور بـوین کـە بڵێـین ئـەم بەیاناتـە لیسان حالی هیچ فەردێکی میلەت نیە، ئیلا جەنابی مەبعوس خۆی نەبێ.

"ئەوەلەن، سەرفی نەزەر لەمەی کە کوردی حەقی مەشروع و لیسانی میللیمانە و، لە نەتیجەی فەلاکـەت و مسیبەتی گەورە گەورەدا نائیلی بوین و، بە قەراری لایەتەزەلزەلی جەمعیەتێکی وەکو عیسـبەتول ئومـەم پێمـان بەخشراوە، ئەمرۆ هەمو میلەتێ موقەدیمەی خوێندن و تەحسیلیان بە لیسانی مادەرزادی خۆیـان دائەمـەزرێنن.

حەتا بۆ تەئمینی ئەم مەقسەدە حکومەتی مەتبوعەی عادلەی عیراقیش لـە کـەرکوک دا بـە تـورکی موسـاعەدەی تەدریساتی لوتف کردوە، زیرا لە لایەنی هەمو ئەسحابی عەقلی سەلیم و شارەزایانی ئوسـولی فـەنی تـەعلیم و تـەدریس موسـەدەقە، کـە تەحسـیلی ئیبتیـدائی بـە لیسـانی میللـی ئـەو تەلەبانـە بکـرێ چـاکتر و شـایانی ئیستیفادەترە، لەمەی کە بە زبانی بێگانە بکرێ.

"سانیەن، لە ئەلویەی شیمالیەدا، لە سەر بە کوردی تەدریسات، موجیبی تەنقید مـەعاریف نیـە، لـە پـێش هـەمو شـتێک دا دانیشـتوانی ئەلویـەی شـیمالیە بـە ئەکسـەریەت کـوردە و، ئەمـەیش لـە دوای تـەدقیقات و وردبونەوەیەکی ئاشکراییدا غەیر قابیلی ئینکار سابیت بوە، لە بەر ئەمە شایانی تەنقید مەعاریف نیە بە کورد خولقاو بونمانە و، ئەو کەسەیە کە ئەم حەققەی پێ بەخشین.

"سالیسەن، قوتابیەکانمان زۆر چاک ئەتوانن بە کوردی قسە بکەن. ئەگەر نەیکەن ئەبێ چۆن کوردێک بن؟ وە لە بەر ئەمەی یەکێ لە مەوادی پرۆغرامی تەدریسـات زبـانی عەرەبیـە هـیچ شـوبهەی نیـە عـەرەبی‌یش ئەزانن. بینائەن عەلەیهی جەنابی داود حەیدەری بـەگ هـەروەکو موخـالیفی رەفیقـەکانی بـو، بەیانەتەکەیشـی خیلافی حەقیقەت و واقیع بو.

"جدەن جای تەئەسوفە مەبعوسێک کە بۆ تەئمین و ئامال و مەقاسیدی کۆمەڵێک رەوانە کرابـێ و لـەو مەوقیعەدا حەقی تەکەلومی بە سایەی ئەوانەوە دەست کەوتبێ، کەچی بیلعەکس زەربە لە بناغەی ئەمـەلی میلـەت بدا و بیەوێ بیرۆخێنێ و، لە حەقێک کە بە هەزار کوێرەوەری و فەلاکەت دەستڕەسی بوین، مەحرومان بکات. ئەگەر لە مەجلیس دا مەقسەد لە موعارەزە و موناقەشە، جەلبی زەرەر و روخانـدنی ئەساسـاتی میلیـەی خۆمـان بێ، وەکو مەبعوسەکانی ئێمە ئیختیـاری سـکوت و ئیعلانـی بـێ تـەرەفی کـردن، بـە لامـەوە گـەلێ چـاکتر و موسیبترە." (ژیان، ژ 68. 31 ی مایسی 1927).

لە ژمارەی دواتریدا دیسان ژیان هاتۆتەوە سەر باسی ئەم مەسەلەیە و نوسیویێتی: "دائیر بە قسـەکانی داود حەیدەری بەگ

"موقابیل بە قسـەکانی مەبعوسـی هـەولێر جـەنابی داود حەیـدەری بـەگ کـە لـە مەجلیسـی نـواب لـە موناقەشەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی کوردی دەرمیانی کرد بو ژیان وەزیفەی مەودوعەی خۆی بە جێ هێنا. لە گەڵ ئەمەیش دا سورەتی تەلغرافێ کە بە ئیمزای چەند زاتێک لە رەواندزەوە بۆمان هـاتوە و لە ئەساس دا یەکسەر بۆ موما ئیلەیهی داود حەیدەری بەگ لێ دراوە، لە پاش خستنە سـەر کـوردی تـەلغرافی مەزکور بە کەمالی ئیفتیخارەوە دەرج و نەشر ئەکەین:

"لە مەجلیسی نواب دا بۆ داود حەیدەری

"لە ئەسنای موزاکەرەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی کـوردی موناقەشـەکەتان لـە غەزەتـەدا خوێندرایەوە، حیرەتمان کرد، ئێوە کە ئاگاداری ئیحتیاجاتی مەملەکەت و ئارەزوی میلەت نین، رجا ئەکەین بەم نەوعە جەسارەت مەنوێنن.

رەئیسی بەلەدیە، محەمەد عەلی. رەئیسی دەرگەلە، محەمەد ئەمین. رەئیسی باڵەک، شێخ محەمەد. ئەعزای ئیدارە، مستەفا محەمەد ساڵح ئەفەندی. رەئیسی زراری، ئەسعەد." (ژیان، ژ 69. 7 ی حوزەیرانی 1927)

داود حەیدەری کوڕی ئیبراهیم حەیدەری بوە، لە ئەستەموڵ حقوقی خوێند بو، لە وەزارەتەکـەی تۆفیـق سویدی دا (1929) بو بە وەزیری داد.

3. 4. تەجنیدی ئیجباری

دوای تەواوبونی جەنگ، گەلی بریتانی داوای گێڕانەوەی کوڕەکانی و داوای کەمکردنەوەی باری گرانی باجی سەردەمی جەنگی ئەکرد. مەسرەفی هێزەکانی بریتانیا لە عیراق دا کە لە پارەی باجدەری بریتانی ئەدرا، بەمجۆرە بو:

1920– 1921	32.000.000 لیرەی ئیستەرلینی
1921– 1922	23.355.950 لیرەی ئیستەرلینی
1922– 1923	7.807.384 لیرەی ئیستەرلینی
1923– 1924	5.740.358 لیرەی ئیستەرلینی
1924– 1925	4.479.754 لیرەی ئیستەرلینی
1925– 1926	4.118.400 لیرەی ئیستەرلینی

بڕوانە: (عبدالله فهد النفیسي: دور الشیعة في تطور العراق السیاسي الحدیث، دار النهار للنشر، بیروت، 1973. ص 172)

یەکێ لەو مەسەلانەی لە کۆنفرەنسی قاهیرەدا باس کرا، کەمکردنەوەی خەرجی بریتانیا بو لە عیراق. بۆ ئەوەی خەرجی کەم بکاتەوە ئەبو هێزەکانی کەم بکاتەوە. بۆ ئەوە یش هێزەکانی کەم بکاتەوە، بێ ئەوەی ناوچەکەی لە دەس دەربچێ، ئەبو هێزێکی خۆجێیی لە باتی‌یان پێک بهێنێ. لە کۆنفرەنسی قاهیرەدا کە جەعفەر عەسکەری وەزیری جەنگی حکومەتی تازە دامەزراوی عیراق ئامادەی بو، بڕیار درا جەیشی عیراقی دروست بکرێ بۆ ئەوەی جێگەی هێزەکانی بریتانیا بگرێتەوە بۆ پاراستنی عیراق، بە تایبەتی بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوخۆی.

نەتەوەپەرستەکانی عەرەب ئەم هەواڵەیان بە خۆشیەکی بێ ئەندازەوە وەرگرت و، دوای گەڕانەوەی جەعفەر عەسکەری لە قاهیرە بۆ بەغداد، کەوتنە دانانی ڕێوشوێنی دامەزراندنی جەیشی عیراقی. ژمارەیەک لە ئەفسەرانی دەرچوی ئاکادیمیە جەنگیەکانی تورکیایان کۆکردەوە. لە ناو ئەوانەدا چەند ئەفسەرێکی کوردیشیان تێدا بو. یەکەم یەکەی جەنگی‌یان بە ناوی (فەوجی ئیمام موسای کازم) هوە دروست کرد و، یەکەم (عەمەلیاتی عەسکەری) یشیان پەلاماردانی سلێمانی بو.

هەر لە سەرەتاوە مشتومڕ، دەربارەی جۆری دروستکردنی جەیشی عیراقی، لە نێوان دو بۆچونی جیاوازدا دەستی پێ کرد. بۆچونێکیان کە بیری نەتەوەپەرستەکانی عەرەبی ئەنواندەوە داوای دروستکردنی جەیشیان ئەکرد لە سەر بنچینەی (تەجنیدی ئیجباری) و، بۆچونێکی تر کە بە زۆری بیری سەرانی خێڵەکانی ئەنواندەوە دژی تەجنیدی ئیجباری و لایەنگری پێکهێنانی جەیش بون لە سەر بنچینەی (تەتەوع). کاربەدەستانی بریتانی پشتیوانی‌یان لە بۆچونی دوەم ئەکرد. ئەم کێشەیە چوە ناو مەجلیسەوە. زۆر جار پرۆژەی قانونەکەی ئەهێنرایە مەجلیسەوە یان دوا ئەخرا، یان دەنگی تەواوی وەرنەئەگرت. تا سەرەنجام تەجنیدی ئیجباری لە عیراقدا بو بە قانون.

مەبعوسەکانی کورد، هەمیشە دەنگیان بۆ ئەو بۆچونانە داوە کە ئینگلیزی لە پشت بوە، لە بەر ئەوە لەو قۆناغەدا، چ بە دەنگدان لە مەجلیسدا و چ بە نوسین لە رۆژنامەدا، دژی تەجنیدی ئیجباری راوەستاون. (ژیان) یش داکۆکی لە هەمان هەڵوێست کردوە. لە سەروتارێکیدا بە ناونیشانی (تەجنیدی ئیجباری و مەندوبی هەولێر) نوسیوێتی:

"لەم چەندانەدا لە رۆژنامەی (بەغداد تایمس) دا مەقالەیەک لە خسوس تەجنیدی ئیجباری‌یەوە بە ئیمزای مەبعوسێکی موقتەدیری کورد نوسرا بو خوێندمانەوە و، لە عەینی زەمانا بەعزێ رەدیەی پڕ هەیەجانی غەزەتەی العراق و العالم العربی‌یشمان دی.

"لەبەر ئەوە مەسئەلەی تەجنیدی ئیجباری عادەتەن قەزیەیەکی حەیاتیەیە بۆ عەناسیری موتەحیدەی عیراق وبیلخاسە لەم وەقتەدا کە لەم خسوسەوە لە لەندەن مفاوەزە جەرەیان ئەکات. بە لازممان زانی ئێمەیش لەم جیهەتەوە فکری خۆمان بەیان بکەین. موحەڕیڕی العراق لە ردیەکەیدا ئەڵێ مەبعوسێک ناتوانێ فکرێکی زاتی خۆی بە غایەیەکی میلی نیشان بدا، فەقەت موحەریر ئەگەر نەختێ زیاتر مەعنای کەلیمەی (نائیب و مومەسیل) ی لێک بدایەوە، تێ ئەگەیشت کە هەر قسەیەک لە دەمی مەندوبێک بێتە دەرەوە عەکسی سەدای خیتابی 20 هەزار شەخسە کە موقەدەرات و موقەرەراتی حال و ئیستیقبالی خۆیانیان تەسلیم کردوە. جەدەن شایانی ئیستیغرابە کە مەبعوسێک بتوانێ بە ناوی وەکالەتی میلیەوە لە مەجلیسا ڕەفز وە یا تەسدیقی هەمو نەوعە قەوانین و نیزاماتێ بکا، فەقەت نەتوانێ فکرێکی خۆی کە خۆلاسەی ئەفکاری عومیەی موەکیلەکانێتی، بە غەزەتە نەشری بکا.

"لە حالێکا مەبعوسێک لە مەسئەلەیەکی وا موهیم دا سەلاحیەتداری بەیانی رەئی میلەتەکەی نەبێ، عەجەبا غەزەتەیەک بۆ نەشری ئەفکاری زاتی خۆی چ سەلاحیەتێک ئەبینێ و، عەکسی ئەم فکری مەندوبەی لە چیەوە دەرک کرد و حوکمی پێ ئەکات. ساحیبی ئەم رەدیەیانە لازمە بزانێ کە مەبعوسێک شارەزا و تێگەیشتو و زینفوزی وەک ڕەواندزی تاکو بە تەواوی مەزەڕەت وە یا مەنفەعەتی تەتبیقی تەجنیدی ئیجباری محاکەمە و لەم خسوسەوە ئەفکار و ئارا و قابیلیەتی میلەتەکەی خۆی تەحلیل نەکردبێ سەربەخۆ قسەی وا ناکات. وەک لە سەرەوە وتمان فکری ڕەواندزی خۆلاسەی فکری ئارای عومیەی میلەتی کوردە.

"وە ئەم فکر و قەراری میلەتی کوردە و ئەم نائیبەمان هەر بۆ ئەمە نیە کە بێ لێکدانەوە فکرێک وە یا ڕێگایەکی موخالەفەت بگرێ و زدایەتیەک تەعقیب بکات، بەڵکو ئەزانێ کە لە تەتبیقی ئەمەدا وەکو مەنفەعەتێکی نابێ، بیلعەکس زەرەرێکی زۆری ئەبێ بۆ میلەت و وەتەنەکە.

"ئەگەر بە تەواوی ئەم مەسەلەیە محاکەمە بکەین وابزانم کەس نیە حاڵی حازر تەتبیقی ئەم قانونە موهیمە بە چاک بزانێ. چونکە تەبیعی واسیتەی تەتبیقی تەجنیدی ئیجباری بۆ ئەوەیە کە میلەتەکە فێری خەدەمات و وەزائیفی عەسکەریە بکات، کە لە حالێکی تەعەڕوز و هجوما وەتەنەکەی لە ئیستیلای ئەجانیب و دوشمن محافەزە بکات و بپارێزێ، فەقەت محافەزەی وەتەن بە خۆشەویستنەوە ئەبێ، وەتەن خۆشەویستنیش بە نیسبەت میلەتەکەوە لە گەڵ عەقل و عیلما مەبسوتەن موتەناسیبە.

"میلەتێک هەتا عەقل و سەویەی بە دەرەجەیەک نەگەیشتبێ کە پێی ببێژرێ تەکامولی کردوە ئەم فکرە عالیەی نابێ.

"هەرچەند ناتوانم بڵێم میلەتی عیراق هەموی جاهیل و ئەم فکرە عالیەی نیە، فەقەت ئەتوانم بڵێم بە ئەکسەریەت و حەتا قیسمێکی زۆری هێشتا کۆچەرە، بۆنی مەدەنیەتی نەکردوە، عادەتەن لە وەزعیەتی دنیا بێ خەبەرە و هێشتا چونکە هیچ مەکتەبێکی نەدیوە لە عیلم و مەعریفەت بێ بەهرە ماوەتەوە، حاسلی وەحشیە. لە بەر ئەمە لەمانە هیچ ئومێد ناکرێ کە ئەم فکرە عالیەیان هەبێ و وەتەنەکەیان خۆش بوێ."عەجەبا هیچ ئومێد ئەکرێ کە معێدیەک وە یا شارەزوریەک بۆ محافەزەی وەتەنەکەی رۆحی فیدا بکات و موقابیل بە گوللە و بۆمبا رابوەستێ؟

"لە بەر ئەوە هەتا ئەم عەشائیرانەمان و جاهیلەکانمان لە نوری مەعاریف بەهرەمەند ئەبن و حسی عالی محافەزەی وەتەن پەیدا ئەکەن و بە واجیبی ئەزانن و تەعەڕوزی وەتەنەکەیان بە تەعەڕوزی ناموسیان ئەزانن، باش نیە ئەم قانونە تەتبیق بکرێ و ئەم فکرە بهێنرێتە حەیزی فیعلەوە، چونکە وەکو وتمان غەیری ئەمە ئیستیفادەی لێ ناکرێ و ئەبێ بە واسیتەی رەنجیدەی دڵی ئەم نەوعە ئینسانانەمان و ئەشبێ بە سەبەبی

ئیختیلافاتی ئەهالی، ئێستا بۆ ئێمە لازمە لە پێش ئەمەدا سەعی بکەین کە تەدریجەن بە قەدەر قوەت و ئیقتیداری حکومەتەکەمان عمومی میلەتەکەمان ئینتیسابی مەعاریف بکات، جاهیلی نەمێنێتەوە، غەیری ئەمەیش هەوڵ بدەین بۆ ئیکمالی ئەو هەمو نەواقیسانەمان کە لە ئیقتیسادیات، تیجارەت، زەراعەت و مەعاریف.. دا هەمانە.

"ئەوساکە میلەتەکەمان پێش کەوت و حسی محافەزەی وەتەنی پەیدا کرد و تەعەشوقی بە وەتەنەکەیەوە کرد تەتبیقی ئەم قانونە لازمە و بەڵکە واجیبە.

"حەتا ئەمەیش دەلیلە حکومەتی ئێرانی دراوسێمان کە هەمو ئەیزانین حکومەتێکی چەند کۆنە و بە تەواوی موستەقیلە فەقەت چونکە هێشتا میلەتەکەی ئەکسەریەتی جاهیلە لە دوای ئەوەیش کە قانونی موکەلەفیەتی عەسکەریەی لە مەجلیسی مەبعوسانیا تەسدیق کرا هێشتا ناتوانێ تەتبیقی بکات.

"کەواتە لە جیاتی تەجنیدی ئیجباری ئەگەر تەتبیقی قانونی تەدریساتی ئیجباری، هیچ نەبێ قیسمی ئیبتیدائی بکرێ باشترە و نەفعی زیاتر ئەبینن." (ژیان، ژ 92، 29 ی تشرینی سانی 927).

دەربارەی پێکهێنانی جەیشی عیراقی و مشتومڕی تەجنیدی ئیجباری بڕوانە:

الدكتورة رجاء حسين حسني الخطاب: تأسيس الجيش العراقي وتطور دوره السياسي من 1921–1941، ط 2، بغداد، 1982.

جارێکی تریش ئەم کێشەیە هاتۆتەوە کایە (ژ128).

3. 5. وەزارەتی تازە کوردی تێدا نیە

وەزارەتەکەی سەعدون، هیچ وەزیرێکی کوردی تێدا نەبوە. ژیان لە سەر ئەوە بە دەنگ هاتوە، لە ژێر سەردێڕی (وەزارەتی تازە) دا نوسیوێتی:

"ئەمساڵ بە نەزەری تاریخی سیاسی عیراقەوە ساڵێکی موستەسنا و موهیم بو، لە لایەکەوە ئەعزای وەزارەتی سابیقە بە کەمالی گەرمی و جدیەت خەریکی مفاوەزە بون لە لەندەن، لەم لایشەوە بە عەینی گەرمی و حەرارەت رۆحی موعارەزە لە زیاد بونا بو. لە سەرێکەوە فەعالیەت و موجاهەداتی وەفدی عیراقی تەقدیر ئەکرا، لە تەرەفێکی کەوە بە شیدەت تەنقید و موئاخەزە ئەکرا. خولاسە لەم بوحرانەدا روئەسای سیاسەت رێگای خۆیان ون کرد، سیاسەتی داخلیەیان کامیلەن وە یا تەقریبەن لە بیر چوەوە، نیهایەت لە هەوایەکی وا پڕ فەرتەنەدا قابینەی تازە تەشەکولی کرد.

"ئەمینم هەروەکو من، هەمو فەردێکی کورد، کە خەبەری زانی جەنابی فەخامەتمەئاب حەزرەتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون تەشکیلی وەزارەت ئەکات، زۆر کەیفخۆش بو، چونکە ئەوەل داخلەری وەزیری کورد بە قابینەی عیراق حەزرەتی عەبدولموحسین بەگ بو. لە بەر ئەوە ئێمە لە هەمو خسوسێک و حقوقێکەوە ئەمەلی گەورەمان بەو زاتە موحتەرەمە هەیە. غەیری ئەمەیش هەمو کەس ئەیزانێ کە فەخامەتی لە هەمو کەسێ زیاتر لە سەرامەدانی ئەشرافی عیراقە و ئەنجەبی نوجەبای میلەتی نەجیبەی عەرەبە. تەبیعی زاتێکی وا نەجیب و داهی، هەمو وەقتێک کەرەم و سەخای ئەبێ و، حەقیقەتەن جوزئی تەئەمولێک لە لیستەی وەزارەتی تازە بکرێ، مەعلوم ئەبێ کە ئەقەلیاتی عیراق هەر یەکە لە صورەتی شەخسێ وە یا دو شەخسا تەجەسومی کردوە و بە کەمالی هەیبەت و ویقار لە سەر کورسی وەزارەت دانیشتوە، کەچی قەومی بەدبەختی کورد بە نەزەر ئەم ئەقەلیاتەوە ئەکسەریەتێکی عەزیمە تەشکیل ئەکەن و، ئەگەر موافیقی عەدل و مساوات و بە پێی نفوسی مەوجودەی حەرەکەت بکرایە، حەقی ئیشغالی 3 کورسی یان ئەبو. مەعەلئەسەف سەماحەتی بەخشینی کورسیەکیشمان لە گەڵ نەکرا.

"ئێمە قەومی کورد، هیچ وەقتێک نەمانویستوە و نامانەوێ حەرەکەتێک کە زەڕە بۆنی تەفرەقە و (جیایەتی) تیا بێ بیکەین، فەقەت ئەبینین ئێمە موقابیل بە خلوس و ئیعتیمادمان لە تەنها کورسیەکی وەزارەت مەحروم ئەبین.

" لە گەڵ ئەمەیش دا کە ئەم مەحرومیەتە و ئەم تەجاوزی حەقە، بە ئینتیزار و عەدالەتەوە موقابەلە ئەکەین، کەچی یەکێ لە غەزەتەکانی بەغداد بە سورەتی ئیستیهزا ئەنوسێ کە کورسیەکی وەزارەت بۆ برا کوردەکانمان هەڵگیراوە فەقەت فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ تەشەئومی لە ئایەتی (تسعة رهط یفسدون في الارض) کردوە و نایەوێ وەزارەتی نۆیەم بدا بە کەس وە یا بە تەعبیرە ئەسەحەکەی بیدا بە کورد، نەکو ئیفسادی ئەرزی عیراق بکەن.

"سوبحانەڵا! ئەوەڵەن، زاتێکی نەجیب و قەدردان و تێگەیشتوی وەکو فەخامەتی موحسین بەگ هیچ وەقتێک فکرێکی وای نەکردوە و نایکات. سانیەن، تیفلی مەشروتیەتی عیراق هەتا ئێستا 5 باوک و یا 5 وەزارەتی دی، لەمانە تەنها دوانی ئەخیر کورسیەکی کوردی تێدا بو، نازانم کام یەک لەم پێنجە بە سەمیمیەت و جدیەتێکی وەتەنپەروەرانە بۆ مەنافیعی موڵک و میلەت تێ هەڵچون و چ خدمەتێکی موهیمیان بۆ ئوممەتەکەیان و، چ ئەسەرێکی تەرەقی سیاسی، ئیجتیماعی، ئیقتیسادیان پیشان دا و موفسیدی نۆهەم لێی تێک دان؟ یاخود ئەبێ ڕەشیی شەخسێک بەرامبەر بە ڕەشیی و ناقدومی هەشت کەس چ تەئسیرێکی ببێ کە ئیفسادی ئەرزی عیراق بکات؟

"ئێمە بە ناوی سەلامەتی وەتەنەوە ئارەزومان وابو کە هەمو عەناسیری موختەلیفەی عیراق دەست بدەنە یەک و موتەفیق بن و ڕێگای نەشر و دەرکەوتنی بەعزێ قسە و نوسین نەدرێ، کە ببێ بە سەبەبی تەفرەقە و برودەتی بەینی کورد و عەرەب.

"وە دیسان بە ناوی عەدل و مساواتەوە ئارەزومان ئەکرد کە ڕەئیس وزەرای تازە لە تەشکیلی قابینەکەیدا قەومی کورد بە ئەکسەریەتی موهیمەیەوە لە بیر نەچوایەوە و بە سەخا و کەرەمێکی سەعدونیەوە ئەویش وەکو ئەقەلیاتەکانی تر نائیلی دو وە یا کورسیەک بکردایە." (ژیان، ژ 102. 16ی شوباتی 1928)

4. هەڵسەنگاندنی کاری مەبعوسەکانی کورد

"بە موناسەبەتی حلولی ئیجتیماعی میلیەوە بۆ مەندوبە موحتەرەمەکانمان

"نائیب و واجبیاتی

"ئوصولی نیابەت ئوصولێکی دیمۆقراسیە. ئەمڕۆ دەرەجەی ئەهمیەت و لزومی وەک (موتاعەرەفە) یەکی لێ هاتوە و لێدوانی زائیدە. ئەساسی مەوزوعی ئێمە تەدقیق و تەحقیقی ئەم ئوصولی موهیمەی حەیاتیە نیە، چونکە تەقریبەن لە ئەواخیری عەسری هەژدەمەوە هەتا ئێستا، عولەما، تێگەیشتوانی غەرب و شەرق خەریکی تەشریحی ئەم مەسئەلەیەن. باوەڕ ناکەم کەس مابێ ئینکاری چاکی ئەم ئوصولی ئیدارەی حکومەتە بکات.

"ئەوی ئێمە کردومانە بە سەر لەوحەی مەقال: وەزیفە و واجبیاتی وکەلای ئومەتە. لاعەلەلتەعین هەر ئوصولێک وەلەو حائیزی هەمو نەوعە ئەوصافێکی نافیع بێ، بە شەرتێ حوسنی ئیدارە و ئیستیعمال نەکرێ، فائیدەیەکی مەتلوبەی لێ ئستیحصال ناکرێ. بینائەن عەلەیهی ئەم ئوصولی نیابەتەیش ئەگەر لە تەرەف ساحیب لیاقەت و ئیقتیدارەوە تەتبیق نەکرێ، لە جێگەی نەفع زەرەر ئەبەخشێ.

"لە پاش ئەم موقەدیمەیە بێینەوە سەر ڕۆحی مەسئەلە، ئێوە ئەی حەزەراتی وەکیلانی ئومەتی بێچارەی کورد، ئەم خیتابەمان لە گەڵ ئێوەیە. ئەبێ بزانن کە هەمو قەوانین و نیزاماتی حکومەت تا ئێوە تەسدیقی نەکەن ناکرێ، وە لەم خسوسەوە مەسئول، ئەم مەجلیسەی ئێوەیە، ئەم مەجلیسە بە جارێ تەمسیلی میلەتی

عیراق و فەردەن فەردەن هەر ئەعزایەکیشی تەمسیلی میلەتەکەی خۆی ئەکات، کولی مەندوبێک لـە تـەرەف 25 هەزار کەسەوە تەوکیل کراوە وحقوقی ئەم 25 هەزار کەسە تەودیعی ئۆباڵی ئەو کراوە، ئەو کورسیەی کـە لـە مەجلیسا ئیشغالی ئەکەن شەرەفێکی 25 هەزار کەسی هەیە و ئەبێ بزانن کە دائیمەن هەر یەکێک لە ئێوە 50 هەزار چاو چاوەڕوانی خزمەت و فەعالیەتی لێ ئەکات.

"ئەمە 3 دەورەی ئیجتیماعیەی موهیمی نیابیەتان تێ پەڕان کەچی هێشتا میلـەت لـە ئێـوە بـە تـەواوی سەعیەک و فەعالیەتێکی نەدی. تەبیعی لە حەزەراتی ئێوە بەعزێکتان چاوتان پێ کەوتوە وە یا بیسـتوتانە کـە ئەلویەکانی جنوب ئەمڕۆ لە خسوس هەمو شتێکەوە تەکامولی کردوە هەمو مالەزەمەیەکی بـۆ ئیحـزار و هـەمو ئیحتیاجاتێکی دەفع کراوە، تەبیعی لیوائەکانی خۆیشتان دیوە. لازمە موقایەسەی بکەن. عەجەبا ئەسـبابی ئـەم هـەمو نوقسـانیەتە و دواکەوتنـەمان نـازانن، تـەبیعی ئـەیزانن کـە مەندوبـەکانی ئـەوان لـە داخلـی حـدود و سەلاحیەتی خۆیانا هەمو نەوعە تەشەبوساتێکیان کردوە. واجیباتی مەودوعەی خۆیـان بـە جـێ هێنـاوە و بـۆ میلەتەکەیان تێ کۆشاون. هەتا بەم نەوعە میلەتەکەیان مەمنون و خۆشیان لای ئەوان خۆشەویست کردوە.

"ئەبینن کە ئەکسەر لە نوابەکانی جنوب بۆ فەحس و تەدقیقی ئیحتیاجاتی ئیقتیسادی، عیلمـی، سـیحی ئەسوڕێنەوە و حەتا خاریجی مەنتیقەی ئینتیخابیەیان ئەگەڕێن، لە زەرورەت و لەوازیماتی میلەت تێ ئەگەن، بۆ پێکهێنانی ئەمانە ئیرشاد و تەوصیەی حکومەت ئەکەن و، بەو نەوعە واجیباتی موقەدەسەی خۆیان ئیفا ئەکەن. کەچی هێشتا زۆر لە ئێوە ئەمەندە مەراقی نەکردوە کە لە داخلی مەنتیقەی ئینتیخابیەکەی خۆیا گەشـتوگوزارێ بکات، ئیحتیاجاتی زەرورەتی میلەتەکە تەدقیق و بۆ ئیکمالی نەواقیسی تەشەبوسێک بکات.

"وەقتێ بێ لێکدانەوە کە دەستی تەسویتیان بۆ قانونی (رەسمی فەواکیهە و ئەسـمار) هـەڵبڕی ئەبوایـە بتانزانیایە کە فەرمانی ئیفلاسی و مەحوبونەوەی میلەتێک ئیمزا ئەکەن.

"لازم ئەکات حەزەراتی ئێوەش، عمومی مەندوبەکانی کورد: لە زەمانی عوتلـەدا گەشـتوگوزاری عمـومی ئەرازی لیوا، قەزا، ناحیە، حەتا دێهاتەکانی مەنتیقەکەتان و مەنتیقەی یەکتری بفەرمون و، لە رۆحی ئیحتیاجاتی میلەتەکە تێ بگـەن و هـەموتان دائیمـەن موتـەفیق عـەینی وەکـو رۆحێکـی جیسـمێک حەرەکـەت بکـەن، ئـەم نەواقیساتانە و ئیحتیاجاتی میلەتەکە ئەبینن ئیرشاد و تەوسـیەی حکومـەتی بکـەن و ئەگـەر وا بـەو نەوعـە ئیتیفاق و شارەزای مەناتیقی یەکتری بین ئەتوانن دائیمەن لە مەجلیسا کیتلە و پارتیـەکی مـوهیم و بـە قـوەت تەشکیل و ئیحتیاجاتی میلەتەکە بە ئەکسەریەت بە حکومـەتی ئیکمـال بکـەن. وە میلەتەکـە لـە زەرەر و زیـان محافەزە و ویقایە بفەرمون، ئەوسا میلەت بە کەمالی جدیەتەوە فەخرتان پێوە ئەکات و بە موقەدەستان ئەزانێ.

"ئیتر رجا ئەکەین کارێکی وا بکەن کە بۆ ئینتیخاباتێکی کە بە شەرەفەوە ئومێدی تەوکیل کردنتان لـە میلەتەکە بکەن. ئیتر ئینتیزاری فەعالیەت و مەسـاعی مەشـکورەتان ئەکـەین." (ژیـان، ژ 87، 25 ی تشـرینی ئەوەلی 1927).

پێ ئەچێ ئەم وتارە نائیبە کوردەکانی توڕە کردبێ بۆیە لە ژ 96 دا لە ژێر سەرناوی (تەلەبی عەفو) دا وتارێکی تری نوسیوە. وتارەکە گۆیا داوای لێ بوردن لە نائیبەکان ئەکا، بەڵام وەکو لـە نـاوەرۆکی وتارەکـەدا دەرئەکەوێ، تەنیا باسی ئەمین زەکی بە چاکە کردوە و داوای لێبوردنی بە تەنیا لـەو کـردوە، بـە چەشـنێکی ناراستەوخۆ رەخنە و گلەییەکانی خۆی لە نائیبەکانی تر دوبارە کردۆتەوە. نوسیوێتی:

"لە غەزەتەی ژمـارە 87 و 25 ی تشـرینی ئـەوەلی 927 دا بـە موناسـەبەتی کۆبونـەوەی مەجلیسـی مەبعوسانەوە لە خسوس نائیبە موحتەرەمەکانمانەوە مەقالەیەکمان نوسی بو، وەکو زانیومانە ئەم مەقالەیـە بـوە بە سەبەبی دڵگیری قیسمێک لە مەندوبەکانمان.

"ئێمە هەمو وەقتێک ئەم زاتانە موقەدەس و، عادەتەن چونکە وەکیلمانن بە گەورەی خۆمان و، بە موحتەرەم و عالی هەمو قەومەکەمانی ئەزانین.

"مەعلومی هەمو شەخسێکە ئەمڕۆ میلەتی کورد لە هەمو قەومێک باخسوس لە دراوسێکانمان زیاتر دواکەوتوە و ئەمڕۆش عەسری تەرەقی و هەوڵدان و پێشکەوتنە. میلەتێکی دواکەوتو تەبیعی ناژی و ئەگەر هەروا بمێنێتەوە حەقی ژیان و حەتا نان خواردنی نابێ و بە بەشەر ناناسرێ. لە بەر ئەوە ئێمەش مەجبور بوین بۆ خاتری تەلافی مافات بکەین و هەر بەم نەوعە نەمێنینەوە وەکیلە موحتەرەمەکانمان تەشویق بکەین کە لە خەلقی کە زیاتر سەعی‌مان بۆ بفەرمون، کە خێراتر بۆ ساحەی مەدەنیەت هەنگاو بهاوین.

"ئێمە قەت ئینکاری سەعی و فیداکاری ئەم زاتانە ناکەین و مەندوب و وەزیرێکی وەکو مەعالی ئەمین زەکی بەگ کە عیلم و عیرفان و فەزیلەتی ئەمڕۆ فەوقی هەمو کەسێکە و بە ئومێدی خدمەتی وەتەن و میلەتەکەی لە دیارێکی دورەوە تەیی مەسافەی کرد لە حالێکی وا موهیم دا کە میلەت زۆر لزومی بە زات و شەخسی وا فەعال بو تەشریفی هێنایەوە و، لەوسایشەوە هەمو ئانێک بە هەمو قوەتیەوە بۆ تەرەقی و پێکهێنانی هەمو مالەزەمەیەک و نوقسانیەتی میلەتەکە هەوڵ و تەقەلای دا و، ئەمڕۆکە هەمو ئەیبینین زۆر نوقسانیەتی بۆ ئیکمال کردین. کە دائیمەن لە پێش چاوی میلەتە و لە فکر ناچێتەوە. عەجەبا چۆن ئەبێ لە عەلەیهی ببین. حاشا ئێمە قەت جەسارەتی وا ناکەین زاتی عالی و شەخسی وا موقەدەس دائیمەن تەقدیر و تەقدیس و ئیلەل ئەبەد تەمەنای موەفەقیەت و تەشەکوری خەدەماتی مەشکورەی ئەکەین.

"ئیستیرحام ئەکەین کە بە نەزەرێکی خراپ تەماشای مەقالەکە نەفەرمون، چونکە لە غەیری ئەوە کە زیاتر بۆ هەوڵدانی ئیکمالی نوقسانیەتی میلەتەکە نەبێ تەشویقیان بکەین هیچی تر ناڵێین و، هیچ حەقێکمان نیە بیڵێین و، دائیما تەمەنای موەفەقیەتیان ئەکەین. هەر بژین."

2. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی دوەم)
(19 ی ئایاری 1928 – 1 ی تەموزی 1930)

دەورەی ئینتیخابیی دوەم
1. وتارەکانی ژیان

"قسەی حەق وەلەو رەقیش بێ نابێ کەس پێی ناخۆش بێ

"وەکو تەماشا ئەکەم و ئەبینم، لە سلێمانی و لە خاریج، زۆر کەس و ئەنواعی ئینسان خۆی حازر کردوە و تەشەبوسات ئەکەن بۆ ئەوە کە ببن بە مەبعوس.

"ئەم زەواتانەش قیسمێکیان بە بێ مەسئولیەت موقابیل بە میلەت خوا کردونی بە مەبعوس و بە قەد مەبعوسێ کە بۆ میلەتی خۆی سەرفی حەمیەت و غیرەتی کرد بێ، حورمەت و شەرەف و ئەملاک و سەروەتیان هەیە و، لە نەزەر عموم دا زۆر بە ئیعتیبار و نفوزن، لاکین مەعەلئەسەف چونکی لەمەوپێش تەحسیلی مەکتەب لەم مەحیتەدا موهیم و مەتلەب نەبوە، باخسوس بۆ پیاوێک کە ساحیبی سەروەت و ئەمەلاک بوبێ، دڵی نەهاتوە ئەولاد لە خۆی دور بخاتەوە و بینێرێتە مەکتەب و زیاتر مەغرور بە سەروەت و ئەملاک و ئیعتیباری ئەولادی لە تەحسیلی مەکتەب و مەکاتیبی عالی مەحروم کردوە و بە سایەی شەرەف و ئەملاکیانەوە بە حورمەت ژیاون و، ئێستایش لە نەزەر ئەهالیدا ئەو شەرەف و حورمەتە باقیە، فەقەت چونکە لە مەکاتیبی عالیدا تەحسیلیان نیە ئەم وەزیفە موهیمەیان پێ ناکرێ، هەر تیا مەحجوب ئەبن، چونکە ئەمڕۆ وەزیفە نیە کە لە وەزیفەی مەبعوسی موهیمتر بێ وەکو وەزیفەی تر نیە هەر موقابیل بە شەخسێک مەحجوب بێ. مەحجوبی مەبعوسی موقابیل بە میلەتێکە. مەبعوسێ موقتەدیر و زبان زان و عالم و ساحیب ویجدان و بە حەمیەت بێ، میلەتێک بەرز ئەکاتەوە و وڵاتێک مەعمور و ئاوەدان ئەکات. خوانەکردە عەکسی ئەمە بێ، میلەتێک دوا ئەخات و وڵاتێک وێران ئەکات و خۆشی رەزیل و بێ حورمەت ئەبێ.

"کەوابو یەکێ لە هەمو خسوسێکەوە خۆی لایق نەبینێ و نەزانێ لەم وەزیفەیەدا مەحجوب نابێ، نابێ و حەیفە تەشەبوس بەم وەزیفەیە بکات و ئۆباڵی میلەتێک بخاتە ئەستۆی خۆی و ئیعتیباری خۆی لای میلەتەکە مەحو بکاتەوە. بەعزێکی تر هەن کە خۆیشیان ئەیزانن ئەم وەزیفەیەیان پێ ئیفا ناکرێ و ناشبن بە

مەبعوس کەچی مەنفەعەتی زاتی سەوقیان ئەکات تەشەبوس بۆ ئەم بارە قورسە بکەن. ئەمانەش دو کەلیمە خوێندنی ئیبتیدائی وە یاخود چەن رۆژێک لە مەئموریەت دا موستەخدەم بون، چوار کەلیمە فێر بون سەوقی ئەم تەشەبوسەی کردون. مەبعوسی هەر تەنها بە خوێند و خوێندەواریش تەواو نابێ، نابێ لە بەر بێ مەئموریەتی و یاخود بۆ تەرەقی مەئموریەت تەشەبوس بکات، مەبعوس ئەبێ میلەتپەروەر بێ، ساحیب ئەخلاق، ویجدان و رەحم بێ، عالم و زبان زان بێ، مەوقیعی ئیجتیماعی لای میلەتەکەی ببێ، مەنفەعەتپەرست نەبێ، لە ئیحتیاجاتی میلەت چاو نەپۆشێ، بە سەبات بێ، رۆحی خۆی فیدای مەنفەعەتی میلەت بکات و بتوانێ موجادەلە لە گەڵ ئەو تەحسیلدیدانە بکات کە لەو مەجلیسەدا موجادەلە و سەعی بۆ وەتەنی خۆیان ئەکەن، چونکە هەمو ئەیزانین لەو مەجلیسەدا حەیات و مەمات بەش ئەکرێ. هەر میلەتێک مەبعوسی چاکی ببێ بەر حەیات ئەبێ، عەکسی چاک بێ مردن بەشێتی.

"ئەمجا کەوا بو حەیفە گوهەردۆڕاندن، رجا ئەکەم لە سەر ئێوە فەرزە بەم نفوز و حورمەتەوە سەعی بکەن و تەنویری ئێمەمانان بکەن تا بە عموم پیاوی لایەق، تەجرەبەدیدە و ئەربابی خۆی بدۆزینەوە کە ئەم بارە گرانە بدەین بە سەریانا. ئەم قسانەم بە بێ ئەدەبی عەد مەکەن وەڵا کەسم نیە چاوی لە مەبعوسی بێ و خۆیشم لە ئێوە نالایەقتر! حەقبێژی قسەڕەق" (ژیان، ژ 101، 9 ی شوباتی 1928)

"خیتابێکە موقابیل بە هەمو میلەتی کورد

"ئێوە هەمو ئەیزانن بە پێی قەراری عیسبەتول ئومەم ئەمرۆ ئێمە لە گەڵ حکومەتی عیراقا ئەژین و هەمو موقەدەراتێکمان لە گەڵ ئەوانایە. لە هەمو شتێک زیاتر سەبەب و ئالەتی تەرەقی و تەعالی میلەتێک قەوانین و نیزاماتی حکومەتەکەیە، یەعنی تەرەقی میلەتێک لە گەڵ قەوانینی حکومەتەکەیا مەبسوتەن موتەناسیبە، باش بێ ئەبێ بە واسیتەی تەرەقی میلەتەکە، خراپ بێ میلەتەکە دوا ئەخات و مەحوی ئەکاتەوە. وە هەمویش ئەیزانین ئەم قەوانین و نیزاماتە هەموی بۆ تەدقیق و ئیسلاح و تەسدیقی تەودیعی مەجلیسی مەبعوسان ئەکرێ. تەبیعی ئەوسا هەمو مەبعوسێک لە گەڵ قابیلیەتی میلیەی و ویسعەتی ئەرازی لیواکەیدا موقایەسەی ئەکات، ئەگەر بۆ تەرەقی و پێشکەوتنی لیواکە موفید بو تەسدیق وەئیللا بە ئیعتیرازێکی مەعقول هەتا ئەبێ بە سەبەبی تەرەقی لیواکەی بۆ ئیسلاحی هەوڵ ئەدا. ئینجا کەوابو بۆ ئەم جێگایە پیاوی فەعال، موقتەدیر، وەتەنپەروەر و میلەت خۆشەویست بە عەمل دێ.

"ئەمرۆ لیواکانی کورد دواکەوتوی هەمو عیراقە. ئەمیش بە واسیتەی مەبعوسەکانمانەوە بو. چونکە ئەو مەبعوسانەی کە لە ئەوەل دەورەدا ئینتیخابمان کردن هەموی نا فەقەت بە ئەکسەریەت هیچ ئەوسافێکی مەبعوسیان تیا نەبو. پیاوی ئەو مەجلیسە نەبون. هەر یەکەیان بۆ مەنفەعەتی خسوسی خۆیان مەنفەعەتی عمومی میلەتەکەیان واز لێ هێنا بو. بۆ خاتری خۆیان گەورە بین هەر یەکە ئینتیسابی کرد بو بە یەکێ لە وەزیرەکان و پیاوە بە دەستەکانی ترەوە. عادەتەن وەکو مادونێکی ئەوان تابیعی هەمو ئەفکار و ئەوامیریان بون. هەتا نەتیجە وا دوایان خستین و لە هەمو ئەسبابێکی تەرەقی مەحرومیان کردین.

"ئینجا میلەت خۆ ئەمانەمان زانی لەوانەوە تەجرەبەیەکی باشمان دی. لازمە عەقلمان بێتەوە سەر. هەموئەهالی لیوایەک بە جدی تێ بکۆشین کە بۆ ئەم جێگایە پیاوی باش، فەعال، موقتەدیر، میلەتپەروەر و وەتەن خۆشەویست ئینتیخاب بکەین. چونکە ئەمە بۆ حەیات و ئیستیقبالێکی چوارساڵیە. خودانەخواستە ئیتر ئەگەر لەم حاڵەیش زیاتر دوا بکەوین، جەبری مافاتی قابیل نابێ و پەشیمانی فائیدە ناکات. ئیتر خۆتان و غیرەتتان (حب الوطن من الایمان) ئەبێ بە دڵ و بە گیان بۆ وەتەنەکەمان هەوڵ بدەین." (ژیان، ژ 103، 23 ی شوباتی 1928)

"بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە چەند قسەیەکی ڕەق ئەمما خۆش

"لەم بەینەدا بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە شاری سلێمانی وەزعیەتێکی عەجایبی بە سەرا هاتوە. لە هەمو کۆڵانێک، لە هەمو چایخانەیەک و دیوەخانەیەک، قسە و بەحسی مەبعوسی تیکرار ئەکرێتەوە. حەتا دەوائیری حکومەت، ستونی غەزەتە، بەم مەوزوعە ئیشغال کراوە. هەرکەسە بە نەوعێک تەشویقات بۆ خۆی وە یا بۆ خزمێک و دۆستێکی ئەکات. ئەوانەی کە ئیقتیداری کاتبێکی دائیرەیەکیان نیە هەوای مەبعوسی کەللەیانی پڕ کردوە. ئەوانەی تا ئەمڕۆ کوردیەت و میللیەتیان پێ عار بوە ئەمڕۆ بە لافی فیداکاری و وەتەنپەروەری گوێی عالەمیان کەڕ کردوە. هەر کەلەیەک هەر ئانێک نەوعێک نەقەرات تیکرار ئەکاتەوە. وەکو بەرخەکە ئێستا، دایکی من ڕەش بو، هەر یەکە ڕۆژی نەوعە ئەلبیسە لە بەر ئەکات و لە نەوعە شکلێکی موختەلیف دا خۆی نیشانی میلەت ئەدات، خۆ موخابەرات و کاغەزی ئیلتیماس ئەوەندە زۆر بوە پۆستەی ئەوەندە گران کردوە کە موتەعەهید بە ئۆتۆمۆبێل پێی هەڵناگیری. ئیشتیاق و فیداکاری بەعزێک ئەوەندە لە غەلەیان دایە کە تەحەمولی جوابی کاغەزەکانیان ناتوانن بکەن خۆیان بیلزات بە شوێن کاغەزەکانیان دا دێنە سلێمانی. زائیرین ئەوەندە زۆر بوە دیوەخانانی پڕ کردوە. ئێمە بیستومانە کە لە کوردستانا هەر گەزۆ ئەبارێت، نەمانزانیوە کە ئەمساڵ پەڵەی مەبعوسی داوە. فەقەت ئەی میلەت! ئەی برادەرینە! قسەی ڕاستتان عەرز بکەم، ئەم هەمو فیداکاریە، ئەم کوسرەتی ئیشتیاقە، ئەم کۆمەڵە لاف و گەزافە، موحەقەق بزانن هەر بۆ معاشە مەبزولەکەیە، هەر بۆ پڕکردنی گیرفانە لە مەسکوکاتی متەنەویعە.

"خۆزگە حکومەت ئەم خزمەتی وەتەنەی مەجانەن تەکلیف بکردایە و معاشی مەبعوسی بکردایە بە صەد روپیە، ئەو حەلە فیداکار، وەتنپەروەر بوار دەری ئەخست. بە ئیعتیباری عموم ناڵێم، فەقەت بە ئەکسەریەت کە زاهیرەن بە زمان ئەم وەعدانە بە ئێوە ئەدەن، ئەم فیداکاریەی کە پێ نیشانی ئەدەن، کەچی لە دڵدا لە گەڵ شتێکی کە خەریکن. ئەوان پلانی خۆیان دەمێکە ڕێک خستوە: لەم ئەدواری ئیجتیماعەدا چەند معاش وەرئەگرن؟ چەندی سەرف ئەکەن؟ چەندی پاشەکەوت ئەکەن؟ هەمویان حساب کردوە. لە سەر چ جادەیەک، کەلاوەی چ قوڕبەسەرێک بە هەرزان ئەکڕن و لەو کەلاوەیەدا چ نەوعە بینایەک دروست ئەکەن؟ وە یا چ دێیەک ئەکڕن هەموی بەرێکوپێکی پرۆغرامەکەی کە بە خەیاڵ تەرتیبیان کردوە لە گیرفانیانایە. (مزگەوت روخاوە، میحرابی ماوە).

"ئەی میلەت! موحەقەق بزانە ئەبێ خۆت بەزەییت بە خۆتا بێتەوە.

"فەقەت ها ئەم قسانەم بۆ ئەوە نیە کە ئێوە مەئیوس بن، زاتەن لە سەرەوە وتم ئەم قسەیەم بە ئیعتیباری عمومی نیە، لە ناو خۆتانا ئینسانی فیداکار، وەتەنپەروەر، موستەعید هەیە. زۆر چاک چاو بگێڕە، زەریف ورد بەرەوە، لە ڕوا دامەمێنە، خزم و ئاشنا تەماشا مەکە، ئەوی بە کەڵکت دێت، ئەوی دەرمانی دەردت ئەکا، ئەوی ئیعتیمادت بە عیلم و سەویەی هەیە، ئەوی قیمەتی لای تۆ مەعلوم و موجەڕەبە، حاسلی ئەوی حەیات و مەماتی ئەوێ، سەعادەت و فەلاکەتی لە گەڵ تۆدا موشتەرەکە، ئەوە هەڵبژێرە، پرۆغرامی داوا لێ بکە، پشت بە یەکێک ببەستە (مەبەستە. نم) کە ئاگرت تێ بەر بدا و خۆی لە دورەوە سەیرت بکات ئیتر:

من انچه شرط بلاغ است با تو میگویم
تو خواهی از سخنم پند گیر و خواهی ملال" (ژیان، ژ 104، 1 ی مارتی 1928).

2. پێکهێنانی مەجلیس

2. 1. نامزەدیی

"ئـەمجارە بـۆ ئـەوەی لـە تـەرەف ئـەهالی لیـوای سـلێمانیەوە ئینتیخـاب بکـرێن و بـبن بـە مەنـدوب مـوافیقی ئیستیدعایەک کە تەقدیمیان کردوە جەنابان: ناميق بـەگ کـوڕی عـەلی پاشـا کـە دانیشـتوی موسـڵە و، ئەحمـەد نـوری ئەفەندی موديری پۆستە و تەلغرافی کەرکوک نامزەدیی خۆیان ئیعلان کردوە." (ژیان، ژ 102، 16 ی شوباتی 928).

"بۆ زانینی هەمو

"ساکینی قەزای هەڵەبجە جەنابی ئەحمەد بەگ زادە عەلی بەگ بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی ئەم لیوایەوە ئینتیخاب بکرێ و ببێ بە مەبعوس بە ئیستیدعای رەسمی نامزەدی خۆی وەزع کردوە.

"جەنابی سەبری ئەفەندی حاجی عەلی ئاغا بۆ ئەوەی لە لیوای سلێمانی‌دا ئینتیخـاب بکـرێ و ببـێ بـە مەبعوس ئەمجارە لە تەرەف دو سەد شەخسی ئەم لیوایەوە بە مەزبەتە تەرشیح و نامزەدی‌یـان وەزع کـردوە." (ژیان، ژ 105، 8 ی مارتی 928).

"نامزەدیی

"لە ئەشرافی سلێمانی موتەقاعید میرلیوای ئەرکانی حەرب موحتەرەم حاجی مستەفا پاشا بۆ مەبعوسـی لیوای سلێمانی نامزەدیی خۆی وەزع و ئیعلان فەرموە.

"لە بەگزادەی جاف جەنابان ئەحمەد موختار بەگ و جەمال بەگی کوڕی جەمیل بەگ لە هەڵەبجـەوە و، لە خەڵقی سلێمانی و دانیشتوی بێـروت سـابیق بیکباشـی ئـەرکان حـەرب جـەنابی ئەحمـەد زەکـی بـەگ لـە بیروتەوە بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی ئەم لیوایەوە ئینتیخاب بکـرێن و بـبن بـە مـەبعوس نـامزەدیی خۆیـان وەزع کردوە." (ژیان، ژ 108، 5 ی نیسانی 1928).

"بۆ زانینی هەمو

"موحتەرەم جەنابی سەیفوڵا بەگ کوڕی عیزەت بەگ بۆ ئەوەی ئینتیخاب بکرێ و ببـێ بـە مەبعوسـی ئەم لیوایە لە تەرەف ئەهالیەوە بە مەزبەتەیەکی دوصەد ئیمزایی نامزەدییان تەلەب و وەزع کردوە.

"جەنابی ماجید ئەفەندی کوڕی مستەفا ئەفەندی قازی بۆ ئەوەی ئینتیخـاب بکـرێ بـە مەبعوسـی ئـەم لیوایە لە تەرەف ئەهالیەوە بە مەزبەتەیەکی دوصەدوپەنجا ئیمزایی نامزەدییان تەلەب و وەزع کردوە." (ژیان، ژ 110، 19 ی نیسانی 1928).

"بۆ زانینی هەمو

"لە خەلقی سلێمانی دانیشتوی بەغداد حاجی مەلا سەعید ئەفەندی کەرکوکلی زادە بۆ ئەوەی لە تـەرەف ئەهالی لیوای سلێمانیەوە ئینتیخاب بکـرێ بـە مـەبعوس لـە سـەر پرۆغرامێکـی کـە لـە ژێـرەوە دەرج کـراوە نامزەدیی خۆی وەزع کردوە:

1. موعاهەدە لە گەڵ ئوممەت ئەکەم کە بە قەدەر تاقـەت سـەعی بکـەم بـۆ ئیسـتیقلالی تـام کـە هـیچ گرێیەکی تیا نەبێ.

2. غایەی ئەمەلم ئەمەتە میلەتی عیراق و بریتانیای عوزما دائیمەن لە حالی دۆستی و مەسالیحی ئینگلیز لە عیراقا مەحفوز ببینم.

3. سەعی و تەشویقی سوڵتاتی محەلیە ئەکەم بۆ تەعدیلی بەعزێ قەوانین و ئەشکالی مەوزوعەی حازرە وەک ئوسوڵی جیبایەت (ضريبە) بە سورەتێک موافیقی مەسلەحەتی زوراع و موکەلەفین بێ.

4. موافەقەت لە سەر هیچ قەرارێک ناکەم لە مەجلیس دەرچێ کە حقـوقی میلـەت پایـەماڵ بکـات وە یـا موخیلی ئیستیقلال بێ." (ژیان، ژ 111، 26 ی نیسان 1928).

"بۆ زانینی هەمو

"مەعالی ئەمین زەکی بەگ بۆ ئەوەی لە تەرەف ئەهالی ئەم لیوایەوە ئینتیخاب بکرێ بە مەبعوس بە تەلغراف نامزەدیی وەزع فەرموە.

"تەلغرافێک کە لە ئەحمەد نوری ئەفەندیەوە هاتوە

"بۆ حەمیەتمەندانی ژیان

"وەکو لە وەقتی خۆیا لە گەڵ سەعادەتی موتەسەڕیف و زەواتی موحتەرەمەوە قسە کرا بو دیسان تەرشیحم بە واسیتەی حکومەتی مەرکەزیەوە تەمەنا ئەکەم. فائیدە لە ئێمە مەئمولە. کەرکوک ئەحمەد نوری" (ژیان، ژ 113، 10 ی مایسی 1928).

2. 2. دیاری کردنی مونتەخیبی ئەوەلی

هەڵبژاردن ڕاستەخۆ نەبوە، بەڵکو بە چەند قۆناغێک دا ڕۆیشتوە. سەرەتا لیستی ناوی ئەوانە دیاری کراوە کە مافی دەنگدانیان هەبوە. چونکە دانیشتوانی وڵات هەمویان مافی دەنگدانیان نەبوە. ئافرەت مافی دەنگدانی نەبوە، ئەم مافە بە تەنیا هی پیاوان بوە. لە ناو پیاوانیشدا ئەوانەی کە مڵک و ماڵێکی دیاریکراویان هەبوە و ساڵانە لە چەردەیەکی دیاریکراو زیاتر باجیان داوە. بەمانە وتراوە مونتەخیبی ئەوەلی. هاووڵاتیانێک کە موڵک و ماڵیان نەبوە مافی دەنگدانیان نەبوە. مونتەخیبی ئەوەلی مافی هەڵبژاردنی مەبعوسی نەبوە، بەڵکو مافی هەڵبژاردنی چەند کەسێکی هەبوە لە گەڕەکەکەی خۆیاندا کە پێیان وتراوە مونتەخیبی سانەوی. مونتەخیبی سانەوی مافی هەڵبژاردنی مەبعوسەکانی هەبوە.

"ئیعلان

گۆیژە	دەرگای مزگەوتی شێخ محەمەدی ئالەکی
مەڵکەندی	پێش چایخانەی حەمەئاغای ئەورەحمان ئاغا
دەرگەزێن	دەرگای خانەقای مەولانا
کانی ئاسکان	دەرگای مزگەوتی گەورە
سەرشەقام	دەرگای مزگەوتی مەلا حامید
چوارباغ	دەرگای خانەقای مەشوی
جولەکان	کەنشتەی قەرەداغی

دەفتەری مونتەخیبی ئەوەلی محەلەکانی شاری سلێمانی، کە لە هەیئەتی موختاریەوە وەرگیراوە، بەو جێگایانەی کە لە سەرەوە نوسراوە لە ڕۆژی 20 ی شوباتی 928 دا تەعلیق کراوە. ئەوانەی کە ئیسمیان لەو دەفتەرانەدا تەسجیل نەکراوە وە یا ئەوانەی کە حەقی رەئییان نیە و لەو دەفتەرەدا تەسجیل کراون، حاسلی ئەو شەخسانەی کە ئیعتیرازێکیان هەیە لە تاریخی تەعلیقەوە هەتا حەوت ڕۆژ ئەتوانن موراجەعەت بکەن بە هەیئەتی تەفتیشیە و ئیعتیرازەکەیان دەرمیان بکەن لە دوای ئەم مودەتە ئیعتیراز قبوڵ ناکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا. هەیئەتی تەفتیشیە" (ژیان، ژ 103، 23 ی شوباتی 1928).

2. 3. هەڵبژاردنی مونتەخیبی سانەوی

"هەواڵی داخلی

"ئینتیخابات

"بە موناسەبەتی تەواوبونی دەفتەری مونتەخیبە ئەوەڵەکان هەیئەتی شـوعبەی ئینتیخابیـەی سـلێمانی و میعادی قانونیەوە، دەست کرا بە ئینتیخابی مونتەخیبە سانیەکانی ناوشار.

"لە گەڕەکی مەڵکەندی، جەنابان: حەمە ئاغای عەبدوڕەحمان ئاغا و، مەحمود ئەفەندی رەئیسـی بەلەدیـە و، میرزا ئەحمەدی حاجی قادر و،

"لە گەڕەکی گۆیژە، جەنابان: حاجی مستەفا پاشا و، حاجی ئیبراهیم ئاغا و، میرزا تۆفیق قەزاز و،

"لە گەڕەکی دەرگەزێن، جەنابان: حاجی مەلا محێدین ئەفەندی و، غالب ئاغا و، مەجید ئەفەندی و،

"لە گەڕەکی کانی ئاسکان، جەنابان: مەجید ئەفەندی حـاجی رەسـول ئاغـا و، شـێخ محەمـەد ئەفەنـدی گولانی و، کەریم بەگی محەمەد فوئاد بەگ و،

"لە سەرشەقام، جەنابان: حاجی مەلا خالید و، مستەفا ئاغا و،

"لە چوارباغ، جەنابی: مەلا خالید ئەفەندی کوڕی مەحوی ئەفەندی و،

"لە جولەکان، جەنابی: ساڵح بنەشی.

"لە نەتیجەی ئینتیخاباتا بە مونتەخیبی سانیەتی ئینتیخاب کراون.

"وە دەست کراوە بە ئینتیخابی ناحیەکانی مـەربوتی لیـوایش لـە نەتیجـەدا ئـەوانیش عـەرز ئـەکرێ." (ژیان، ژ 109، 12 ی نیسانی 1928).

"ئینتیخابات

"لە دوای تـەواوبونی ئینتیخابـاتی مونتەخیبـە سـانیەکانی ناوشـار لـە نـەزارەتی ئـەعزایانی هەیئـەتی تەفتیشیەدا دەست کرا بـە ئینتیخابـاتی مونتـەخیبی سـانی ناحیـەکانی مـەربوتی سـلێمانی. وە لـە نەتیجـەی ئینتیخاباتا:

"لە ناحیەی تانجەرۆدا، جەنابان: مودیر رەشید ئەفەندی غەفور، مەئمورمال قـادر ئەفەنـدی، تەحسـیلدار فایەق ئەفەندی، عەبدوڵا ناجی ئەفەندی، رەشید مەسـتی ئەفەنـدی، حـاجی حەمـەئاغا، حەمـە رەشـید ئەفەنـدی حاجی ئیبراهیم ئاغا، شێخ قادری عەتار، ئەحمەد بازیانی و،

"لە ناحیەی سەرچناردا، جەنابان: مودیر محەمەد فوئاد بەگ، ئەحمەد بەگ سەعید بـەگ، عیـزەت بـەگ عوسمان پاشا، غەفور ئەحمەد و،

"لە ناحیەی قەرەداغ دا، جەنابان: سەعید ئاغای جەعفەران، شێخ سەعیدی تیمـار، کوێخـا نـەجم زۆراب، رۆستەم عەبدولقادر، فەخری واسیف بەگ، شێخ نوری ئەفەندی شێخ بابا عەلی و،

"لە سورداشی جنوبیدا، جەنابان: مودیر شێخ یوسف ئەفەندی، حاجی ئەمین کاکەحەمە، جەلال سـائیب ئەفەندی، تۆفیق فایەق...، محەمەد بەگی حاجی رەسول بەگ، عەبدوڵا ئەفەندی کاتب... حاجی ئەحمەد و،

"لە سورداشی شیمالیدا، جەنابان: حاجی محەمەد ئەفەندی حاجی کەریم، محەمـەد سـاڵح بـەگ، حـەکیم حاجی فەرەج، عەزیز کوێخا ئەحمەد و،

"لە ناحیەی سرۆچک دا، جەنابان: عەزمی بەگی بابان، شێخ رەزای شێخ محەمـەد، شـێخ حسـێن سـەید ئەحمەد، شێخ عەبدولی شێخ عەلی، شێخ مەحمودی شێخ عەلی و،

"لە ناحیەی بازیان دا، جەنابان: مودیر فەقێ محەمەد ئاغا، میرزا مارف و، قادر ئەفەندی موهەندیس.

"لە تەرەف ئەهالیەوە بە مونتەخیبی سانی ئینتیخاب کراون." (ژیان، ژ 113، 10 ی مایسی 1928).

حکومەت بۆ ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردن مسۆگەر بکات و، ئەو نائیبانە دەربچێنێ کە خۆی دیاری کردون، هەمیشە هەوڵی داوە مونتەخیبی سانەوی لەوانە هەڵبژێردرێن کە گوێڕایەڵی ئامۆژگاریەکانی حکومەت بون. وەکو لەم ناوانەدا دەرئەکەوێ ژمارەیەکی زۆری مونتەخیبە سانەویەکانی قەزا و ناحیەکانی سلێمانی، لە دانیشتوانی ناوچەکە نین، بەڵکو موچەخۆرەکانی حکومەتن.

2. 4. هەڵبژاردنی مەبعوسەکان

"ئینتیخاب

"لە دوای تەواوبونی ئینتیخابی مونتەخیبە سانیەکانی لیوای سلێمانی رۆژی 9 ی 5 ی 28 لە نەفسی شار و لە هەمو مەرکەزی قەزای مولحەقەدا دەست کرا بە ئینتیخابی مەبعوسان. نەتیجە جەنابان: مەعالی ئەمین زەکی بەگ و، سەیفوڵا بەگ و، سەبری بەگی حاجی عەلی ئاغا و، محەمەد ساڵح بەگ، ئەکسەریەتیان ئیحراز کرد و بون بە مەبعوس. خوا لێیان موبارەک کا تەمەنای موەفەقیەت و خدمەتیان ئەکەین.

"لە نەتیجەی ئینتیخاباتی لیوای کەرکوک دا، جەنابان: مستەفا ئەفەندی یەعقوبی زادە و، سەعید ئەفەندی ئەهلی کفری و، حاجی عەلی قیردار و، محەمەد بەگی فەتاح بەگ، ئەکسەریەتیان ئیحراز کرد و بون بە مەبعوس.

"لە نەتیجەی ئینتیخاباتی لیوای هەولێردا، جەنابان: جەمال بەگی بابان، ئیسماعیل بەگی رەواندزی، مەعروف عەلی ئەسغەر ئەفەندی، داود بەگی حەیدەری، عەبدوڵا ئەفەندی موفتی، بە ئەکسەریەت بون بە مەبعوس.

"وە لەم خسوسەوە لە هەفتەی ئاتیدا موفەسەلەن موتالەعەی خۆمان عەرزی قارئینی کیرام ئەکەین." (ژیان، ژ 114، 17 ی مایسی 1928).

2. 5. ئیجتیماعی مەجلیس

"هەواڵی داخلی

"رۆژی شەمەی 28/5/19 بە راسیمەیەکی موتەنتەن مەجلیسی مەبعوسان ئیجتیماعی کردوە، لە دوای خوێندنەوەی نوتقی ئیفتیتاحیەی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم، یەک یەک معامەلەی تەحلیفیە مەبعوسەکان ئیفا کراوە و لە پاشا دەست کراوە بە ئینتیخابات بۆ رەئیس تەعین کردن نەتیجە بە ئەکسەریەتی ئارا وەزیری داخلیە مەعالی عەبدولعەزیز بەگی قەساب بە رەئیس و مەبعوسی هەولێر داود حەیدەری بەگ بە نائیبی رەئیس ئینتیخاب کراون." (ژیان، ژ 115، 24 ی مایسی 1928).

3. چاوەڕوانیەکانی ژیان

"لەمەولا ئومێدی قەویمان بە مەبعوسەکانمانە

"لە ئیجتیماعی دەورەی پێشودا بە ئەکسەریەت میلەت لە وەکیلەکانی رازی نەبو و هیچ ئومێدێکی فەعالیەتیان لێ نەئەکرد. فەقەت ئەم ئینتیخابە لە هەمو جێگایەکا باخسوس لە ئەلویە و قەزاکانی کوردستان دا بە سورەتێکی باش نەتیجەی هات. ئەوانەی کە میلەت ئارەزوی ئەکردن ئەکسەریەتیان ئیحراز کرد و بون بە وەکیلی میلەت. چونکە هەمویان موجەڕەب، عالم، فازیل، وەتەنپەروەرن، ئومێدی قەویمان پێیانە. وە موحەقەق حەسەبەل مەتلوب وەزیفەی مەودوعەی خۆیان بە جێ ئەهێنن و لە دەرەجەی ئیمکان دا بۆ تەرەقی و تەعالی میلەتی وەتەنەکە تێ ئەکۆشن و، بۆ خاتری ئەوانەیش کە نایانناسن بۆیان مەعلوم بێ کە چ نەوعە زەواتێکن یەکە یەکە لە ژێرەوە تەرجومەی حالیان عەرزی قارئینی کیرام کرا."

ئینجا دێتە سەر باسی ژیننامەی:

مەبعوسەکانی سلێمانی: ئەمین زەکی بەگ، محەمەد ساڵح بەگ، سەیفوڵا بەگ، سەبری بەگ.

مەبعوسەکانی هەولێر: جەمال بەگی بابان، ئیسماعیل بەگی رەواندزی، داود بەگی حەیـدەری، مـەعروف ئەفەندی عەلی ئەسغەر (مەعروف جیاوک)، عەبدوڵا ئەفەندی موفتی.

مەبعوسەکانی کەرکوک: حاجی عەلی ئەفەندی قیردار، مسـتەفا بـەگ یـەعقوبی زادە، سـەعید ئەفەنـدی، محەمەد بەگی فەتاح بەگ.

مەبعوسی قەزا کوردەکانی مولحەقی موسڵ: حازم بەگ، هەیبەتوڵا ئەفەندی، شێخ عەبدوڵا ئەفەندی شـێخ نور محەمەد.

لە کۆتایی وتارەکەدا نوسیوێتی:

"ئینجا کە تەرجومەی حالی وەکیلە خۆشەویستە تازەکانمان عەرزی قارئینی کیرام کرد، میلەت قەناعەتی کامیلەی هەیە کە بۆ ئەم دەورەی حازرەیە زەواتی موقتەدیری دۆزیوەتەوە و لە حوسنی ئینتیخاب دا ئیسابەتی کردوە. ئەمجا رجا و ئیستیرحامیان لێ ئەکەین کە ئیتر ئـەبێ بـۆ تـەرەقی و تـەعالی میلەتەکـە لـە دەرەجـەی ئیمکان دا سەعی و جەهد بفەرمون و تەبیعی ئەوانیش ئەیزانن کە میلەت و وەتەنەکەمان چەند دواکـەوتوە. لـە خسوس مەعاریف، تیجارەت، سیحەت، رێگا، وەسائیتی نەقلیـە، زەراعـەت، سـەنایع و گـەلێ ئەسـبابی تـەرەقی ترەوە مەحرومین. بۆ ئیستیکمالی ئەم نەواقیسانە یەگانە ئەمەلمان ئیتر بەمانـە. لـە هـەمو خسوسـیاتێکمانەوە ئەمان مەسئولن و، فەریزەی زیمەتیانە واجیباتی مەودوعەی خۆیان بە جێ بهێنن و میلەت دوچاری ئینکیسـاری خەیاڵ نەکەن. ئیتر ئومێدی قەویمان هەر بەم زاتانەیـە و هـەر بـەم دەورەیەیـە. ئومێـد ئەکـەین شـەو و رۆژ سەعیمان بۆ بکەن و بمانخەنە رێزەی دراوسێکانمانەوە. خوانەخواستە ئەگەر خدمـەتمان نەکـەن و وەزیفـەی خۆیان بە جێ نەهێنن ئیتر ئەبێ میلەت قوڕ بکا بە سەری خۆیا دەسـتەوئەژنۆ مـەئیوس ببـێ. لـە بـەر ئـەوە دائیمەن ئینتیزاری جەهد و کۆششیان ئەکەین.

"خودا بە حوسنی نیەتەوە موەفەقیان کات و موقابیل بە میلەتەکـە روسـوریان کـات." (ژیـان، ژ 115، 24 ی مایسی 1928).

ژیان ئەم پەیامەی ئاراستەی مەبعوسەکان کردوە:

"بۆ وەکیلە موحتەرەمەکانمان

"ئەی وەکیلانی میلەت!

"ئەی ئەو زاتانەی کە موقەدەراتی میلەتێکیان تەودیع کراوە!

"ئەی ئەوانەی کە ئەم وەزیفە موقەدەسە، موهیمە، حەیاتیەیان قبوڵ کردوە!

"ئەی ئەو شەخسانەی میلەت موقابیل بە هەمو چاکەیەکیان تەقدیر و خراپەیەکیان مەسئولیان ئەکات!

"ئەی وەکیلە موحتەرەمە کوردەکان! ئەم خیتابەمان لە گەڵ ئێوەیە و ئەم هاوارەمان هـەر موقابیـل بـە ئێوەیە.

"ئێمە نامانەوێ بەحسی دەورەکانی کە بکەین. لە دەورەکانی کەدا ئەوی ئیشێکی کردبـێ و حسـابێکی دابێ بە میلەتەکەی خۆی، هەر مەعالی ئەمین زەکی بەگی وەکیلی موحتەرەممان بو.

"بەڵام تو خودا: ئێوە هیچ بە عمـومی زانیوتانـە و لێکتـان داوەتـەوە کـە چ وەزیفەیـەکی موقـەدەس و حەیاتیتان تەودیع کراوە و گرتوتانەتە ئەستۆی خۆتان؟ عەجەبا نازانن وەتەنەکەتان لـە چ حاڵێکایـە؟ غـەیری حقوق، لە هەمو ئاسارێکی عیمران و تەرەقی، لە مەعاریف، صەنایع، تیجارەت، زەراعەت، ئیقتیصـادیات دا چەنـد

مەحرومە؟ وە ئەگەر هەر وا بمێنێتەوە چەند مـەحکومی مردنـە؟ وە نـازانن بـۆ ئـەوەی بـژی، تـەرەقی بکـات، حقوقی چنگ کەوێ، هیوا و ئومێدی هەر بە ئێوەیە؟

"ئێوە ئەبێ بزانن کە ئینتیخاب کردەی میلەتێکی یەک ملیۆن نفوسییین و، لـە دواتانـەوە پشـتیوانێکی موهیم و بە قوەتی وەکو ئەم میلەتە هەیە. وە ئەبێ بزانن و لـە هـەمو کەسـێکی مـەعلوم بکـەن کـە ئـەمڕۆ لـە مەجلیسی مەبعوسانی عیراقدا کۆمەڵێکی زۆر هەیە کە تەمسیلی شەعبێکی موهیمی وەکو کورد ئەکات.

"موقابیل بەم وەزیفە موهیمەیەتان و لە حاڵێکا کە ئەزانن میلەتەکەتان ئەمەنـدە دواکـەوتوە و ئـەبێ فەوقەلحـەد سەعی بۆ بکرێت، کەچی مەعەلئەسەف هەتاکو ئێستا نە لە مەجلیس دا و نە لە خاریجەوە بە نەشریات و تەشەبوسـات کەس خدمەتێکی لە ئێوە نەدی و فەعالیەتێکتان نەنواند و تەئمینی یەکێ لە مەقاصیدی میلەتتان نەکرد.

"ئیستیرحام ئەکەین ئەم مەعروزاتەمان بە شتێکی خراپ تەلەقی نەکەن و بزانن ئیتر میلەت بە بەریـەوە نەماوە و لە تاوانا هاوار ئەکات و لە ئێوە زیاتر کەسێکی کە شک نابات.

"ئیتر ئەبێ لە نەزەر میلەتەکەدا خۆتان روسور بکەن وە با دائیمەن میلەت بە موقەدەسی ناوتان ببات و ئیسمتان بە شەرەفەوە بە زەرکەفتی ئاڵتون بنوسرێ. ئەبێ ئەمجارە بە قەتعی بە ئیتیفـاق و یەکزبانیـەوە بـۆ ئەم میلەتە مەزڵومەتان سەعی و هیمەت بفەرمون.

"بۆ ئەوەی لە گەڵ میلەتی عەرەب و حکومەتی عیراق وەکو برا بژین بە قەدەری ئیمکان بـۆ ئیکمـالی نەواقیصاتمان و بۆ تەئمینی ئەسبابی تەرەقی‌مان هەوڵ بفەرمون.

"ئیتر دیسانەوە رجا ئەکەین بۆ ئەوەی قسەی ئەم لا و ئەو لا ببڕێ و کەس حەقی گوتنی نـەمێنێ، بـۆ ئەوەی لە نەزەر میلەتەکەدا هەر یەکێکتان مەوقیعێکی عالی‌تان ببێ، ئەبێ لەمەودوا هەمو وەقتێک لە مـەجلیس دا فەعالیەتی ئێوە ببینن." (ژیان، ژ 164، 4 ی نیسانی 1929).

4. داواکاری مەبعوسەکان

4. 1. دەبارەی مەعاریف

"سورەت و تەرجومەی تەقریرێکی مەبعوسە موحتەرەمەکانی کوردە کە لە خسوس مەعاریفـەوە داویانـە بە وەزارەتی مەعاریف:

"بۆ وەزارەتی جەلیلەی مەعاریف

"لە فەخامەتتانەوە مەعلومە کە جیهەتی شیمال لە خسـوس عـەلاقاتی سیاسـیە و ئیقتیسـادیەوە لـە نـاو حکومەتە گەنجە تازە پێگەیشتوەکەمانا ئەهمیەتێکی گەورەی هەیە، لە بەر ئەمە لازمە ئیزالەی هەمو مـەوانیعێک بکرێ لە خسوس نەشری مەعاریفەوە، وە ئەو شتانەی کە جەهل لائەبات پێویستە ئیکمال بکرێ.

"چونکە لە مەنتیقەی شیمالا مەعاریف زۆر سست ئەڕوا و زۆر دواکەوتوە لازمە بـۆ ئـەوەی دەرەجـەی مەتلوبە بگەیەنرێ معاوەنەتی بکرێ بە نەوعێک مساوی بێ بە مەنتیقەکانی تری عیراق.

"ئەو سەبەبانەی کە مەعاریفی ئەم مەنتیقەیەی دواخستوە ئەمانەن:

1. نەبونی کتێبانی تەرجومەکراو بە کوردی کە لیسانی تەدریسیەی ئەو مەنتیقەیە و عیبارەتە لە چەنـد لیوا و قەزایەکی موهیم کە تول و عورزی لە زاخۆوەیە هەتاکو پێنجوین و خانەقین و بەدرە.

2. کەمێتی موعەلیم لەو مەنتیقەیەدا.

3. بۆ ئەوەی ئیرشاد و موراقەبەیەکی تـەواوی موعەلیمـەکان و مەکتـەب بکـات و تـەرەقی و تـەعمیمی مەعاریف بکات و لە سەر یەک رێ و یەک پرۆغـرام تـەدریس و تەدەروسـیان پـێ بکـات بـۆ ئـەم مەنتیقەیـە مودیرێکی مەعاریف نیە.

4. لەم مەنتیقەیەدا مەکتەبێکی موکەمەلی سانەوی نیە کە ببێ بە کەفیل و بە واسیتەی تەواوکردنی ئەو عیلمانەی کە تەلەبەکان لە مەکاتیبی ئیبتیدائیەدا خوێندویانە و، بۆ ئەوەی کە لە وێدا لەزەت لە خوێندن وەرگرن و عیلمێکی چاک فێری تەلەبەکان بکرێت بە نەوعێک کە بتوانن بچنە مەکاتیبی عالی‌یەوە.

5. ئەم مەنتیقەیە مەحرومە لە مەکتەبێکی دارولموعەلیمین کە مەوجودیەتی ئەلزەمە و یەگانە واسیتەیە بۆ ئەوەی موعەلیمی موقتەدیر پێ بگەیەنێ کە بتوانن چاک بە کوردی تەدریس بکەن.

6. لە بەر فەقیری ئەهالی ئەو مەنتیقەیە ناتوانن و مومکینیان نابێ ئەولادەکانیان بۆ ئیکمالی تەحسیلی سانەوی و عالی بنێرن بۆ مەرکەزی حکومەت.

7. زۆر ئەسبابی تر هەیە کە بوە بە سەبەبی ئەوە کە ئەبەوەینەکان ئیهتیمام ناکەن بۆ ئەوەی ئەولادەکانیان بنێرنە مەکتەب. ئەو ڕێیەی کە لازمە لە خسوس نەشری مەعاریفەوە تەبەعیەتی بکرێ ئەوەیە کە ئەو نوقسانیەتەی و ئەو سستیەی لە خسوس مەعاریفەوە هەیە و زیهنی ئەهالیەکەی ئیشغال کردوە کە ئیهتیمام بە مەعاریف ناکەن لازمە لاببرێ، کە ئەمانەن:

1. تەشکیلی (لیجنەیەکی تەرجەمە و تەئلیف) کە ئەعزاکانی لە عالم و منەوەرە مونتەخەبەکانی کوردەکان بێ، کە موافیقی پرۆغرامی مەعاریف کتێب تەئلیف و تەرجەمە بکەن. وە ئیعتیقادمان وایە کە ئەم لیجنەیە ئیشەکانیان زۆر چاک و بە تەواوی بە جێ ئەهێنن. وەزارەتی مەعاریف بۆ ئەم خسوسە مەساریفێکی زۆری ئەبێ و ئەگەر وەزارەتی مەعاریف لە حالی حازردا مەعزور بو لە تەشکیل کردنی ئەو لیجنەیە کە زۆر پێویستە بۆ لابردنی تەزەبزوب هیچ نەبێ رجا ئەکەین ڕەسمەن ئیعلانی بکات کە ئەو کەسانەی موافیقی پرۆغرامی مەعاریف کتێبێک تەرجەمە وە یا تەئلیف ئەکەن بە نیسبەت چاکیی کتێبەکەیانەوە ئیکرامیەیەکی ئەدرێتێ کە ئەقەلەن لە 500 ڕوپیە کەمتر نەبێ و، ئەگەر ئەم مەسئەلەیە تەرک بکرێ بۆ تەشەبوسی شەخسی جوان نابێ، چونکە ئەمە لە میلەتێکا ئەکرێ کە لە ناویانا عیلم موتەرەقی بێ و قەدری مەعاریف بزانن. وە ئەگەر مەعاریف ئەم مەسئەلەیە بۆ تەشەبوسی شەخسی تەرک بکات باوەڕ ناکەین هیچ کەسێک لە خۆیەوە ئەم خدمەتە بکات چونکە بۆ خۆی ئینتیفاعێکی مادی و زەروری تیا نابینێ.

2. بۆ ئەوەی موعەلیمی موقتەدیر، عالم بۆ سینفە سانەویەکان چنگ بکەوێ لازمە وەزارەتی مەعاریف لە خسوس زیادی معاشەوە ئیهتیمام بکات، چونکە ئیعتیقادمان هەیە کە پیاوی زۆر موقتەدیر، عالم هەیە لە وڵاتەکەمانا فەقەت لە بەر معاش کەمی ئینتیساب ناکەن بە مەعاریفەوە.

3. لازمە دائیرەیەکی مەعاریف لەم مەنتیقەیەدا تەشکیل بکرێ بە شەرتێک مەرکەزەکەی لە وەسەتی ئەم مەنتیقەیەدا بێ کە بتوانێ موراقەبەی هەمو مەکتەبەکان بکات و لازمە مودیرێکی وای بۆ تەعین بکرێ کە لە مەداریسی عالیە دەرچوبێ کە موقتەدیر بێ حالەتی مەعاریفی بگەیەنێ بە حەدێکی مەتلوبە. وە بونی ئەم دائیرەیەیش زەروریە بۆ نەشری عیلم و مەعریفەت و، حکومەت لە تەشکیل کردنی ئەم دائیرەیە مەسرەفێکی زۆری نابێ بە نیسبەت ئێستاوە کە بۆ تەفتیش و موراقەبەی لیوای سلێمانی و کەرکوکی داوە بە بەغداد هەولێر و ئەقزیەکانی شیمال وەکو زاخۆ، دهۆک، عیمادیە، عەقرە... ی داوە بە موصل. لەمەدا هەم لە خسوس مەعاریفەوە و هەم لە خسوس تەدریساتەوە خراپە چونکە تابیعی مەنتیقەیک نین تەدریسیان وەکو یەک نابێ و غەیری ئەمیش چونکە موفەتیشین و مودیرینی ئەم مەنتیقانە کوردی نازانن هیچ فائیدەیەکیان لێ حاسل نابێ.

4. ئیکمال و تەنزیمی مەکاتیبی سانەوی بە سورەتێکی وا کە حەسەبەل مەتلوب تەکەفولی تەربیەی تەلەبەکان بکات و ئیحتیاجیاتیان دەفع بکات. ئەمما لە خسوس ئەو مەحزورەوە کە تەلەبەکان چونکە بە عەرەبی ناخوێنن لە مەکاتیبی عالیەدا موشکیلات ئەبینن ئەمیش ڕاست نیە چونکە ئەم مەحزورە بە زیادکردنی ئەوقاتی تەدریسیەی دەرسی عەرەبی لە سینفە سانەویەکانا لائەچێت.

5. کردنەوەی مەکتەبێکی دارولموعەلیمین بۆ ئەوەی ئیحزاری موعەلیمی موقتەدیری چاک بکات کە بتوانن لە سەر ئوسولی تازە و موافیقی مەتلوب تەلەبەکان پێ بگەیەنن.

6. کردنەوەی مەکاتیبی کچان.

7. هەر وەقتێک مەکتەبەکان و مەعاریفی ئەم مەنتیقەیە بەم نەوعە کە عەرزمان کرد تەنزیم کرا ئەو وەقتە ئەبەوەینەکان شەوقیان ئەبێ کە منالەکانیان بنێرنە مەکتەب بۆ تەحسیل.

ئینجا ئستیرحام لە وەزارەتی مەعاریف ئەکەین کە ئیهتیمامێکی کافی و تەواو بەم مەعروزاتەمان بکات و لەم ساڵەوە دەست بکا بەم ئیسلاحاتە مەتلوبە و قەتعیە و ئیزالەی هەمو مەوانیعێک بکات کە ئەبێ بە سەبەبی عەدەم تەرەقی مەعاریفی ئەم مەنتیقەیە و ئێمەیش پێشەکی تەشەکوری ئەکەین.

بەغداد 1 ی حوزەیرانی 1928

مەعروف جیاووک نائیبی ئەربیل، ئیسماعیل رەواندزی نائیبی ئەربیل، محەمەد ساڵح نائیبی سلێمانی، محەمەد جاف نائیبی کەرکوک، سەبری نائیبی سلێمانی، عەبدوڵا موفتی نائیبی ئەربیل، جەمال بابان نائیبی ئەربیل، سەیفوڵا نائیبی سلێمانی، محەمەد سەعید نائیبی کەرکوک." (ژیان، ژ 118، 21 ی حوزەیرانی 1928).

ژیان لە ژێر ئەم یادداشتەدا نوسیویێتی:

"بۆ ئەوەی فەعالیەت و ئیقتیداری مەبعوسە موحتەرەمەکانمان لە میلەت بگەیەنین، ئەو عەزم و تەشەبوساتەی کە بەم مودەتە کەمە لە خسوس مەعاریفی ولاتەکەمانەوە کردویانە عەرزی قارئینی کیرام کرا."

لە پاش ستایشی ئەمین زەکی ئینجا ئەنوسێ:

"تەبیعی لەم دەورەیەدا چونکە مەبعوسەکانی تریشمان هەمو موقتەدیر و فەعالن لە ئێستاوە سەعی خۆیان پیشانی میلەتەکە دا ئومێد ئەکەین ئیتر بە سەبەبی فەعالیەت و عەزمی میلەتپەروەرانەیانەوە رۆژ بە رۆژ بەرەو تەرەقی برۆین و ئیستیرحام ئەکەین بۆ خاتری قەتعی موەفەقیەت بکرێ تەشریکی مەساعی بکەن و دەست لە ناو دەستی یەکتری بۆ بە جێ هێنانی هەمو ئامالێکی میلەتەکە بەزلی مەساعی و هیمەت بفەرمون چونکە لەم عەسرەدا هەمو شتێک بە یەکبونی ئەفکار و تەوحیدی مەساعیەوە پێک دێت. ئیتر دائیمەن تەمەنای موەفەقیەت و ئینتیزاری مەساعی حەسەنەیان ئەکەین خوا تۆفیقیان بدات."

4. 2. ویستنێکی مەشروع

لە ژ 166 ی 11 ی نیسانی 1929 دا بە ناونیشانی (ویستنێکی مەشروع)، دەقی یادداشتی هەندێ لە مەبعوسەکانی کوردی بڵاو کردۆتەوە سەبارەت بە هەندێ مافی نەتەوەیی کورد، ئەمە بە لوتکەی چالاکیەکانیان دائەنرێ. لێرەدا لایەنی کەمی خواستەکانی گەلی کوردیان پشت ئەستور بە بیانوی قانونی، بەرێوەبەرایەتی، ئابوری، پەروەردەیی... دیاری کردوە و، داوایان لە کاربەدەستانی عیراق و بریتانی کردوە، بۆ قازانجی عیراق و کورد جێبەجێی بکەن:

ژیان لە پێشەکی یادداشتەکەدا نوسیویێتی:

"بۆ تەلەبی تەتبیقی ئەو ئیمتیازەی کە هەیئەتی عالی عیصبەتول ئومەم لە حەلی ولایەتی موصلا بە کوردەکانیان بەخشیوەو بۆ ئەوەی ئەم حقوقە و ئەم ئیمتیازە بە تەواوی لە هەمو موحیتی کوردستانا تەتبیق بکرێ لە 4 ی ئەم مانگەدا لە تەرەف مەبعوسە موحتەرەمە کوردەکانەوە تەقریرێک تەقدیمی رەئیسەل وزەرای عیراق و فەخامەتی مەندوبی سامی کراوە، بۆ ئەوەی هەمو کوردەکان لەم مەسئەلەیە حاڵی بین صورەتێکیشی بۆ دەرجی لە غەزەتەدا بۆ ئیدارەخانەی ژیان نێردراوە.

"وا صورەتی ئەو موتالەبەیەی کە وەکیلە موحتەرەمە خۆشەویستە بە قیمەتەکانمان تەلـەبیان کـردوە بـە تەرجومە کراوی نەشر کرا. وە دەرەجەی حسیات و مەسروریەتی میلەتەکـەیش بەرامبـەر بـەم فەعالیەتـەی کـە وەکیلـە خۆشەویسـتەکانمان بـۆ محافـەزەی حقـوق و بـۆ بەرزبونـەوەی وڵات و میلەتەکـەمان کردویانـە بـە موفەصەلی عەرز ئەکرێ."

ئینجا دەقی یادداشتەکەی نوسیوەتەوە:

"فەخامەتی رەئیسەل وزەرای عیراق

"صورەتێکی بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق

"لەو وەقتەدا کە لیجنـەی عیسـبەتول ئومـەم خـەریکی حـەلی مەسـئەلەی موسـڵ بـو، لـە تەقریرەکـەیانا تەوسیەیان کرد بو بۆ دانی بەعزێ ئیمتیازاتی ئیداری بە میلەتی کورد.

"لە خسوس ئیدارەیانەوە و بۆ تەئمینی مەسالیحیان سەلاحیەت و حورپـەتێکی کامیلیـان پـێ بەخشـی بون، بەڵام مەعەلئەسەف ئەم ئیمتیازاتە کـە لازم بـو لـە عمـومی کوردسـتانا تـەتبیق بکـرێ، هـەر مونحەسـیر کراوەتە سەر لیوای سلێمانی و هەولێر و ئەم رێیەی لە خسوس تەتبیقی ئەم ئیمتیازەوە حـالی حـازر گیـراوە، فائیدەیەکی عیلمی، ئیقتیسادی و ئیدارەیەکی باش، کە رەغبەتیان لە سەری بێ بە کوردەکان نابەخشێ.

"وە مەعلومە ئەم ئوسولە و ئەم رێیەی کە ئێستا بـۆ تـەتبیقی ئـەم ئیمتیـازە گیـراوە و حکومـەت زۆر سعوباتی تیا ئەکێشێ، نەتیجە فائیدەیەکی باشیشی نابێ بۆ کوردەکان.

"کەواتە لازمە بۆ تەتبیقی ئەم ئیمتیازە تەشکیلاتێکی عمومی و واسیعتر بکرێ کە زیاتر مولائیم بێ بۆ حقوقی کوردەکان، ئەو وەقتە بە تەبیعی ئەم بارە قورسەیش لە سەر شانی حکومەت سوک ئەبێتەوە.

"بە قەلبێکی سەمیمیەوە ئیستیرحام ئەکـەین تەماشـای مەتالیبـەکانی خوارومـان بکـەن و، بـە عەجەلـە تەوەسول و سەلاحیەت بدەن بۆ ئەم تەشکیلاتە مەتلوبە موسیبەیە.

1. لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە لیوای موسڵ لە وەزعیەتی حـازرەیدا عیبارەتـە لـە 24 ناحیـە و 9 قەزا و ئەم قەزایانەیش ئەمانەن: شێخان، عەقرە، زێبار، عەمادیـە، زاخـۆ، دهـۆک، تەلەعفـەر، سـنجار و نەفسـی قەزای موسڵ. وە ئەگەر بڵێین ئەکسەریەتی عەشایەر و ئەهالی ئەم قەزایانە موافیقی لوغەت، تـاریخ و عادەتیـان کوردن شتێکی تازە ناڵێین و، ئەو خەریتەیەی کە لیجنەی عیسبەتول ئومەم لە سەر ئەساسـێکی جنسـیەت لـەم خسوسەوە رەسمی کردوە لە بەر چاومانە و بە ئاشکرا ئیسپات و ئیزاحی ئەمە ئەکات.

"غەیری ئەمەیش جدەن زۆر زەحمەتە بۆ موتەسەریفی لیوای موسڵ کـە دائیمـەن لـە نـاو ئـەم مەنتیقـە واسیعەدا بگەرێ و ئاگاهداری هەمو ئەحوالی ئەهالیەکە بێ و، دیسانەوە بۆ ئـەهالیـیش زۆر زەحمەتـە کـە بـۆ ئیشی حکومەتیان دائیمەن بێنە مەرکەزی لیوا و، لە بەر رێ دوری و لە بەر ئەوەی کە لە زبانی کـوردی زیـاتر لیسانێکی کە نازانن و، لە بەر ئەوەی کە وەزعیەتی مالیەیشیان موساعید نیە، لـە بـەر ئـەوە ئیقتیـراح ئەکـەین تەشکیلی لیوایەکی کوردی بکەن کە مەرکەزەکەی دهۆک بێ و بە لیـوای دهـۆک نـاو ببـرێ و، قـەزای عـەقرە، زێبار، عەمادیە، زاخۆ، مولحەقی ئەم لیوایە بن و تەشکیلاتی ئەم لیوایەش بە پێی تەشکیلاتی لیواکانی ئێسـتای شیمال بێ و، معامەلاتی رەسمیەیان ببێ بە کوردی.

2. وە لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە موازەنە و مقیاسی میلەتێک هەر مەعاریفە و هەر مەعاریف ژیـن و سەعادەت و ئیستیقبالی میلەتێک تەئمین ئەکات. وە عەکسی ئەمە ئەگەر میلـەتێ مـەعاریفی نـەبێ مـەحکومی مردن و زیلەتە و، ئەگەر بە مونسیفانە تەماشـای وەزعیـەتی مـەعاریفی لیـوا کوردیـەکان بکـەین و لـە گـەڵ مەعاریفی مەنتیقەکانی کەدا موقایەسەی بکـەین موتەئەسـیفانە چاومـان پـێ ئەکـەوێ کـە مـەعاریفی مەنتیقـەی کوردسـتان بـە دەرەجەیـەک دواکـەوتوە کـە ئینسـان موتەئەسـیر ئـەکات. وە وا ئـەزانین ئـەم دواکەوتنـەی

مەعاریفیش هەر لە بەر ئەوەیە کە مەربوتی مودیریەتی عمومیە لە بەغداد کە هیچ ئیهتیمام ناکات بۆ ئیکمالی ئەو واسیتانەی کە مەعاریفی ئەم مەملەکەتەی پێ تەرەقی ئەکات. وە غەیری ئەمیش ئەسبابێکی تری هەیە کە بە نیسبەتی سەدەوە میقدارێکی زۆر کەمی بۆ مەساریفی کوردستان سەرف ئەکرێت و ئیهتیمام ناکرێت بە تەرجومە و تەئلیفی کتێبان.

"لە بەر ئەوە ئیقتیراحیش ئەکەین کە بۆ مەعاریفی ئەم لیوا کوردانە مودیریەتێکی مەعاریف تەعین بکرێ کە مودیرەکەی کوردێک بێ و مەرکەزەکەیشی لە یەکێ لەم لیوا کوردییانەدا بێ.

"تەوحیدی ئیدارەی چوار لیوا کوردەکە بکرێت کە سلێمانی، کەرکوک، هەولێر و دهۆکە. وە بۆ ئەمانە تشکیلی موفەتیشیەتێکی عام بکرێت کە رەئیسەکەیان یەکێ بێ لە کوردەکان کە ئیقتیداری کیفایەتی بۆ ئەم وەزیفەیە مەعلوم بێ کە موراقەبەی هەمو ئیشوکاری ئەم لیوایانە بکات و موتەسەڕیفی لیواکانیش موراجەعەتی پێ بکەن و، سەلاحیەتێکی تەواویشی بدرێتێ و مەربوتی پایەتەختی حکومەتی عیراق بێ و، لە لیوا کوردەکانا تەمسیلی هەمو وەزارەتەکان بکات. وە بۆ ئوموری مالیە، ئیقتیسادیە، سیحیە، عەدلیەیش هەیئەتێکی لە ژێر دەستا بێ بۆ ئیستیشارە.

4. تەلەب لە حکومەت ئەکەین کە سەعی بکات بۆ تەعدیلی بەعزێ مەواد لە قەوانینی عیراق دا، ئەوانەی کە ئەزانرێ بە نەزەری وەزعیەتی جوغرافیای ئەو مەنتیقەیەوە بۆ حقوقی ئەهالیەکەی موساعید نیە تەتبیق بکرێ و ئیقتیراح ئەکەین تەتبیقی مەوادی قانونی ئەرازی بکەن بە سورەتێک کە دائیرەی تاپۆ بە حەقی قەرار بتوانێ تەسجیلی ئەرازییان بۆ بکات بۆ مودەتێک کە لە دو ساڵ کەمتر نەبێ بۆ ئەوەی کە تەسهیلاتێک بێ بۆ مەسالیحی ئەهالیەکە و تەشجیعیشیان بکات کە بۆ تەسجیلی ئەرازیەکانیان تەشەبوس بکەن بە مەجانی.

5. ئیقتیراح ئەکەین بودجەی عمومی ئەم مەملەکەتە مەنتیقەیە موافیقی نیسبەتی لای خوارەوە سەرف بکرێ. لە میزانیەی عمومی ئەو مەبلەغەی کە بۆ دەوائیری مەرکەزیە تەخسیس ئەکرێ لێی تەنزیل بکرێ باقیەکەی تری مساواتەن، یا بە نیسبەتی نفوس، وە یا بە پێی واریداتیان، بە سەر لیواکانی کەدا تەقسیم بکرێ و، لازمە مەسئەلەی گومرگی عمومی‌یش بە نەزەرێکی دیقەت بگیرێ.

ئەی فەخامەتمەئاب! لە گەڵ ئەو حسیاتە چاکەی ئێمە هەمانە بەرامبەر بە حکومەت هیچ مانعێک نابینین بە ئیحتیرامەوە مەتالیبی میلەتەکەمان تەقدیمتان بکەین بە سیفەتێک کە رەئیسی حکومەتەکەن و، رجا ئەکەین ئەم مەتالیبە بە نەزەرێکی دیقەت تەحقیق بفەرمون کە چەند بۆ زەراعەت و تەرەقی ئەرازی و توروقی مواسەلاتمان چاکە و، لە تەتبیقا چەند ئیدارەمان تەوسیع و وەزعیشمان چاک ئەکات. ئێمە غەیری شتێک نەبێ، کە تەتبیقی زۆر باش و مومکینە، تەلەبێکی تر ناکەین کە بۆ حاڵەت و وەزعیەتی مالیە و سیاسیەی عیراق خراپ بێت.

دیسانەوە تەعزیماتی فائیقەمان تەقدیم ئەکەین.

ئیسماعیل نائیبی هەولێر. جەمال کەزا (مەبەست ئەویش نائیبی هەولێرە. نم)، محەمەد ساڵح نائیبی سلێمانی. سەیفوڵا نائیبی سلێمانی. حازم نائیبی موسڵ. محەمەد جاف نائیبی کەرکوک."

لە پەراوێزی ئەم یادداشتەدا پێویستە چەند تێبینی‌یەک تۆمار بکرێ:

یەکەمیان،

ئەم یادداشتە ئیمزای هەمو مەبعوسە کوردەکانی پێوە نیە. لە مەبعوسەکانی سلێمانی: ئەمین زەکی بەگ و صەبری حاجی عەلی ئاغا، لە مەبعوسەکانی هەولێر: داود حەیدەری و مەعروف جیاوک و عەبدوڵا موفتی، لە مەبعوسەکانی کەرکوک: حاجی عەلی قیردار و مستەفا یەعقوبی (ئەم دوانە تورکومان بون) و سەعید

ئەفەندی (مەبعوسی کفری)، لە مەبعوسەکانی بادینان: هەیبەتولاّ ئەفەنـدی و عەبـدولاّ نـور محەمـەد، ئیمزایـان نەکردوە. بۆچی ئیمزایان نەکردوە؟ بۆ وەلاّمدانەوەی ئـەم پرسـیارە پێویسـتە لێکۆلّـەر بگەڕێتـەوە بـۆ فایلـە نهێنیەکانی ئەو سەردەمەی عیراق و بریتانیا.

دوەمیان،

لەم یادداشتەدا داوای جیاکردنەوە و یەکخستنی قەزا و ناحیە کوردنشینەکانی موسـلّ و دروسـتکردنی لیوایەکی تازە بە ناوی (لیوای دهۆک) هوە کراوە، بەلاّم هەندێ ناوچەی لێ دەرهێنراوە.

سێیەمیان،

لەو سەردەمەدا چالاکەکانی کـورد داوای دروسـتکردنی لیوایـەکی تریشـیان کـردوە لـە قـەزا و ناحیـە کوردنشینەکانی جنوبی عیراق، کە بەشێ بون لە لیواکانی بەغداد و عەمارە وەکـو کفـری، خانـەقین، مەنـدەلی، بەلاّم لەم یادداشتەدا باس نەکراوە. مەعروف جیاوک ئەم باسەی کردۆتەوە:

"سوئالی مەبعوسی هەولێر حەزرەتی مەعروف بەگ جیاوک

"بەغداد: وەقتی خۆی مەبعوسی موحتەرەمی هـەولێر مـەعروف بـەگ جیـاوک بەرامبـەر بـە وەزارەتـی داخلیە ئیقتیراحێکی کرد بو کە حکومەت پێویستە دو لیوای تازە ئیحداس بکا یەکێکیان بە ناوی دهۆکـەوە و ئەوی تریان بە ناوی باجەلاّنەوە. لە بەر ئەوە مەعلوم نەبوە حکومەت چ قەرارێکی داوە دیسانەوە پرسیاری لـە وەزارەتی داخلیە کردوە." (ژیان، ژ 223، 16 ی کانونی سانی 1930).

چوارەمیان،

ئەم داواکاریانە ئەگەر لە کاتی خۆیدا جێبەجێ بکرایە لەوانە بو زۆر لەو گیروگرفتانەی بـە درێژایـی مێژوی عیراق لە نێوان بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و حکومەتی عیراق دا رویان داوە، نەقەومانایە.

حکومەتی عیراق لە 1969 دا قبولّی کرد لیوای دهۆک دروست بکـرێ، ئـەویش بـە ناتـەواوی و دوای ئەوەی زۆر جێگەی کوردنشینی لێ دەرهێنا و، هەندێکی تەعریب کـرد. لیـوای باجـەلاّن، نـەک هـەر دروسـت نەکرا، بەلّکو زۆری ئەو ناوچانە بە تەواوی تەعریب کران، هەمو کوردەکانیان لێ دەر کرد و عەرەبیان هێنایـە شوێنەکانیان.

سـالّی 1970 دوای داننـان بـە مـافی نەتـەوەیی کـوردا لـە سـەر بنچینـەی ئۆتۆنـۆمی هەنـدێ لـەم داواکاریانە بە نیوەوناچلّ سەلمێنرا. سلێمانی و هەولێر و دهۆک لە یەکەیەکی بە ناو ئۆتۆنـۆم دا یـەکخران، بەلاّم کەرکوک و زۆر لە ناوچە کوردنشینەکانی موسلّ و جنوبی عیراقی لێ دەرهێنرا. مەجلیسـێکی تەشـریعی و مەجلیسێکی تەنفیزییان بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆم دروست کرد. کورد بە گشتی بەم کارانە رازی نـەبو، چونکـە ئەمانەیان بە شێواندنی مافەکانیان دانا نەک بە سەلماندنی.

4. 3. هەولّی یەکتەنی ئەمین زەکی

ئەمین زەکی کە لەم دەورەیـە و لـە دەورەی پێشـودا مەبعوسـی سـلێمانی بـوە چەنـد جـارێ بۆتـە وەزیری مەعاریف و ئەشغال و مواسەلات. لە گەلّ ئەوە یشدا هەندێ هەولّی یەکتەنی داوە. بـە تایبـەتی بۆ کاروباری خوێنـدن و پـەروەردە و کردنـەوەی رێگاوبـان. هەولّـەکانی خـۆی لـە دەورەی یەکـەمدا لـە نامیلکەیەکی سەربەخۆدا بە ناونیشانی (محاسەبەی نیابەت) چاپ و بلاّو کردۆتەوە. لـەم دەورەیـەشدا دو تەقریری داوە بە مەجلیس و (بەیانات) ێکی درێژی لە مەجلیسدا داوە. ژیـان پوختـەی هـەردو تـەقریر و، دەقی بەیاناتەکەی بلاّو کردۆتەوە:

خۆلاسەی دو تەقریر

"خۆلاسەیەکی دو تەقریری مەبعوسی موحتـەرەمی سـلێمانی مـەعالی ئـەمین زەکـی بەگـە کـە تەقـدیمی مەجلیسی عالی مەبعوسانی کردوە لە خسوس: مەعاریفی کوردستان و، تەشکیلی لیجنەیەکی عیلمی بـۆ تـەئلیف و تەرجومەی کتێبانی تەدریسـیەی کـوردی و، بـۆ ئیحـداس و تەشـکیلی مودیریـەتێکی مـەعاریف و، تـەعینی موفەتیشینی کورد بۆ مەنتیقەی کوردەکان.

"خۆلاسەی تەقریری ئەوەل:

"لە لیوای موصل، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی دا حـالی حـازر 38 مەکتـەبی کـوردی تیـا مـەوجودە. لـە مەکاتیبی ئیبتیدائی، سانەوی کوردەکانا لـە سـەر مینهـاجی رەسـمـی مـەعاریف بـۆ 58 مـەوزوع، کـە مـەجبورن تەدریسی بکەن، تەنها بۆ دەرسێکیان کتێبی کوردی هەیە. بـۆ مەوزوعـەکانی کـە، چونکـە کتێـب نیـە، تەلەبـەکان مەجبورن نۆت بگرن و لە سەر ئـەو نۆتانـە مـەحکومی سـەعی کـردنن. لاکـین لـە سـینفی ئەوەلیـەکانا، چونکـە تەلەبەکان بە تەواوی ناتوانن بنوسن، مومکینیان نـابێ نـۆتێکی سـەحیح بگـرن و لـە خـاریجی ئیمکانیانایـە، لـە غەیری ئەوەی کە بە غەڵەت و بە عەجەلە دەفتەرەکانیان رەش و پڕ بکەنەوە، ناتوانن سەعیەکی تر بکـەن، لـە بـەر ئەمە زیهنیان بە مەعلوماتی غەیرسەحیحە ئیشغال و مانگو ئەکرێ. هیچ ویجدانێک قبوڵی ناکات ئـەم تەلەبانـە کـە ئومێدی ئیستیقبالی کوردەکانن بە مەعلوماتی غەیرسەحیحە زیهن و دەماغیان مشەوەش و زەهراوی بکرێ.

"مەجبورین ئەم مەکتەبانـەی کـە کراونەتـەوە بیکـەین بـە موئەسەسـەیەکی مەعریفـەت، بـە وەسـائیتی تەدریسیەی چاک مادەتەن وە مەعنەن تەجهیزیان بکەین. لە بەر ئەمە ئیستیرحام ئەکەم بۆ ئـەوەی دەسـتبەجێ دەسـت بکـەن بـە تەرجومـە و تـەئلیف، بـە عەجەلـە (لیجنەیـەکی دائیمـی) تەشـکیل و لـە کـوردە منـەوەرە موقتەدیرەکانی ئێرە ئەعزای بۆ تەعین بکەن."

"خۆلاسەی تەقریری دوەم:

"ئەو مەکتەبانەی کە لە لیـوای سـلێمانی، کـەرکوک، هـەولێردا مـەوجودن قیسـمێکیان لـە تـەرەف مودیریـەتی مەنتیقەی موصل و قیسمێکیان لە تەرەف مودیریەتی مەنتیقەی بەغدادەوە ئیدارە ئەکرێن. لە بـەر ئەمـەی کـە مـودیری هەردو مەنتیقەکان کوردی نازانن و عادەتەن بێگانەن بەم لیسانە ناتوانن تەفتیش و موراقەبـەی مەکتەبـەکان بکـەن و، لە قودرەتی تەدریسیەی موعەلیمـەکان تـێ ناگـەن و بـە تـەواوی عـاجزن کـە ئیسـلاحی تـەرزی جـەرەیانی ئوسـولی تەدریسیەی مەکتەبەکان بکەن. لە بەر ئەم وەزعیەتە چونکە مەکتەبە کوردیەکان لـە موراقەبـە و نـەزارەتێکی موتـەمادی مەحرومن و نەتیجە بوە بە سەبەبی عەدەم تەرەقی و تەکامولیان. لە بەر ئەوە تەلەب ئەکـەم ئـەو مودیریـەتی مەنتیقـەی کە دوسێ ساڵ لەمەوپێش بۆ ئەم خسوسە هەبو بە عەجەلـە ئیحـداس و ئیعـادەی بفەرمونـەوە و مـەکاتیبی سـلێمانی، کەرکوک و هەولێر رەبتی ئەم مودیریەتە بکەن و مودیرێکی کوردی بۆ تەعین بفەرمون.

"وە لە عەینی زەمان دا بۆ 16 مەکتەبە کوردیە کە لە لیوای موصل دا هەیە، بۆ تـەفتیش و موراقەبـەیان موفەتیشینی کوردی موقتەدیر ئیستیخدام و عەلاوەی قادرۆی مەنتیقەی موصلی بکەن. موحەققق لێم مەعلومە کە مەجلیسـی عالیتـان ئـەبێ بـە زەهیـری ئـەم تەلـەب و ئومێـدم تـەرویج ئەفـەرمون." (ژیـان، ژ 118، 21 ی حوزەیرانی 1928).

تێبینی:

1. بەیاناتی ئەمین زەکی لە مەجلیسی مەبعوسـان دا لـە ژمارەکـانی 128 و 129 و 130 و 131 و 133 و 134 و 137 دا بڵاو کراوەتەوە.

2. ئەمین زەکی لە نامیلکەیەک دا بە ناوی (محاسەبەی نیابەت) ەوە باسی هەوڵەکانی خۆی ئەکا لە دەورەی یەکەم دا.

بەو بۆنەیەوە کە ئەمین زەکی هەڵبژێرراوە بە نائیبی رەئیسی مەجلیس ژیان نوسیوێتی:
"تەشەکوری مەبعوسەکان ئەکەین

"مەجلیسی مەبعوسان لە ئیبتیدای 1 ی ئەم مانگەدا بە سورەتێکی ئیعتیادی ئیجتیماعی فەرمو. لە دوای خوێندنەوەی خیتابی عەرش موافیقی قانون داخلی مەجلیس دەست کرا بە ئینتیخابی رەئیس و نائیبی رەئیس. نەتیجە: بە ئەکسەریەتی ئارا فەخامەتی عەبدولعەزیز بەگ قەساب رەئیسی سابیق دیسانەوە بە رەئیس و مەندوبی موحتەرەمی سلێمانی مەعالی ئەمین زەکی بە نائیبی رەئیس ئینتیخاب کران..." (ژیان، ژ 138، 19 ی تشرینی دوەمی 928)

ژیان لە (ژ 132) دا (تەشریف) هێنانی (رەئیسی عالی مەجلیسی مەبعوسان) عەبدولعەزیز قەساب (سیرف بە فکری سیاحەت و بۆ چاو پێ کەوتنی سلێمانی) و، لە (ژ 138) دا هەواڵی سەردانی جەمال بابان و سەیفوڵا بەگی بڵاو کردۆتەوە و سەروتاری (ژ 139) ی تەرخان کردوە بۆ ستایشی (ئەم دو سیما عالیە چونکە نەونیهالێکی پێگەیشتوی باغی ئەم وەتەنەن و لە عائیلەیەکی گەورەی ساحیب حقوق و خۆشەویستی ئەم خاکەن و چونکە خۆیشیان زۆر خەدەماتی فائیقەیان لە نەزەر ئەم میلەتەدا سیبقەتی کردوە...).

4 .4. دەنگدانەوەی داواکاریەکان

ئەو یادداشتەی هەندێ لە مەبعوسەکان دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد دایان بە سەروەزیرانی عیراق و مەندوبی سامی، لە ئاستی جیاوازدا بە جۆری جیاواز دەنگی داوەتەوە:

لای کورد

ژیان لە پاینی یادداشتەکەدا ئەم لێدوانەی خۆی نوسیوە:

"ئەی وەکیلانی میلەت، ئەی خۆشەویستانی هەمو قەومی کورد!

سورەتی تەرجومەکراوی تەقریرە بە قیمەتەکەتان کە لە نوقتەی محافەزەی حقوقی میلەتی کوردەوە داوتانە لە سەرەوە دەرج کرا.

"فەعالیەت و جدییەتێک کە بۆ ئیحقاقی حەقێکی مەشروعی کوردەکان و بۆ تەرەقی و تەعالییان ئیبرازتان فەرموە، سرور و خۆشیەکی خستە دڵی هەمو میلەتی کوردەوە.

"میلەت خۆی زۆر بە بەختیار ئەزانێ کە وەکیلێکی عالی و بە قیمەتی وەکو ئێوەی هەیە. بۆ ئەم مەتالیبە مەشروعەی کە ویستوتانە هەمو پشتیوانین.

"بە خسوسی بە ناوی ژیانەوە و بە عمومی بە ناوی میلەتی کوردەوە تەشەکورتان ئەکەین. هەر بژین! ژیان" (ژیان، ژ 166، 11 ی نیسانی 1929).

لە ژ 166– 167 دا تەلگرافی پشتیوانی سەرۆکی شارەوانی سلێمانی و سکرتێری کۆمەڵی زانستی و ژمارەیەکی زۆر لە رۆشنبیر، بازرگان، کەسایەتی ناسراو، سەرانی عەشایەری سلێمانی بڵاو کردۆتەوە.

ژیان لە سەروتاری ژ 167 دا بە ناونیشانی: (ئەم ئیمتیازەی کە بە کوردەکان بەخشراوە تەتبیقی مەجبوریە) نوسیوێتی:

"لـە ڕۆژنامـەی ژمـارە 167 (ڕاسـتەکەی ژمـارە 166 ە. نـم) و 11 ی نیسـان تاریخـا سـورەتی تەرجومەکراوی تەقریرێکی وەکیلە خۆشەویستەکانمان نەشر کرد کە بۆ تەتبیقی ئەو ئیمتیازەی کە عیسـبەتول ئومەم بە کوردەکانی بەخشیوە، بە حکومەتیان دابو.

"ئێمە ئەمانەوێ بەرامبەر بەم تەقریرە و موقابیل بەم تەلەبە مەشروعەیە حسیاتی خۆمان و میلەتەکـەمان عەرز بکەین.

"لە هەمو میلەتی عیراق و خسوسەن لە پیاوە سیاسیەکانیەوە مەخفی نیە کە میلـەتی کـورد و هـەمو پارچەیەکی – ئەوانەی لە ژێر ئیدارەی تورک وە یا ئێرانا ئەژیان – وەکو سائیری ئەقوامی زەعیفەی تـر هەرچەند ئیدارەیەکی سەربەخۆیان نەبو، بەڵام لەو زەمانەیش دا دیسـانەوە عەنعـەناتی تاریخیـە، زبـان و هەمو عاداتیان محافەزە کرد بو، بەڵام وەقتێک کە هەمو حکومەتە گەورەکان پرنسـیپی جـەنابی ویلسـنیان قبوڵ کرد و کە نەتیجەی شەڕی گەورە هات و لە دوای موتارەکە و موسالەحە ئەکسەر لەو میلەتە زەعیفانـە ئیستیقلالیەتی تامەیان درایە و ئەوانی تریشیان مەسەلەن وەکو عیراق، سوریە، فەلەسـتین و کوردسـتان... چونکە قابیل نەبو و نەیانتوانی بە تەنها بۆ خۆیان بژین قەرار درا هەتا قابیلیەت پەیدا ئەکەن بە سورەتی ئینتیداب بژین.

"دیسانەوە مەخفی نیە وەقتێک کە حکومەتی فەخیمە و عیراق ئەم وڵاتەی ئیستیلا کرد، حقوقی تەواوی بە کوردەکان بەخشی و لە ژێر ئیدارەی حکومەتی فەخیمەدا ئیدارەیەکی سەربەخۆیان بۆ تەشکیل کـرا، بـەڵام وەقتێک کە عیراق داوای حقوقی موقەدەسەی خۆی کرد، چونکە مەعلوم بو کە عیـراق هـەر عـەرەب نیـە و، لـە ئەقوامی موختەلیفە تەشەکولی کردوە، چونکە مەعلوم بو لە گەڵ کوردەکانا ئەکسەر مەنافیعیان موشـتەرەکە و لازم و مەلزومی یەکترین و باخسوس لە حەلی ولایەتی موسڵا چونکە لیجنەی عیسبەتول ئومـەم لـێی مـەعلوم بو کە ئەکسەری سەکەنەی ئەم ولایەتە کوردە و عادەتەن وڵاتێکی کوردیە، مەجبورەن لە سەر فکـر و تەنسـیبی حکومەتی فەخیمە و بە قەراری عیسبەتول ئومەم ئیدارەی ئەم دو میلەتە تەوحید کرا و لە هەردولا حکومەتێکی عیراق هێنرایە وجود. وە بۆ ئەوەی ئەم دو میلەتە هەتاکو سەر بە یەکەوە بـژین موتەئەسـیر نـەبن و حقـوقی یەکتری غەسب نەکەن. وە هـەردولا عەنعـەناتی میلیەیـەیان بـاقی بـێ و بـەو نـاوەوە تـەرەقی بکـەن، بـەعزێ ئیمتیازیان دا بە کوردەکان و، لە عەلاوەی کوردستان بە عیراق دا ئەم ئیمتیازە بە شەرت گیـرا. بـەڵام چونکـە لەوساوە ئەم ئیمتیازە قیسمێکی کەمی لە بەعزێ وڵاتە کوردەکانا تەتبیق ئەکرێ و لە ئەکسەری وڵاتـەکانی تـرا بە قەتعی هیچی تەتبیق نەکراوە. ئەم موحیبەتە و ئەم رابیتەیە کە لیجنەی عادیلەی عیسبەتول ئومەم ئەیویسـت بە تەواوی تەئمین نەکرا.

"لە بەر ئەوە چونکە میلەتی کورد زانی ئەگەر مەسئەلە هەروا بمێنێتەوە نەک تەرەقی ناکا بەڵکو ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەودوا ئەڕوا بە قەتعی قەراری دا کە داوای حقوقێکی مەشروعەی خۆی بکات و، نەتیجە لە سەر ئارەزو و خواهیشی عمومیەی میلەتەکە وەکیلانی میلەت تەلەبی ئەم حقوقەیان کرد.

"ئینجا ئەی وەتەنپەروەرە موحتەرەمەکان، ئەی پیاوە سیاسیەکانی عیراق! ئەبێ بـزانن ئـەم مەسـئەلەیە هەر فکرێکی خسوسـی وەکیلـەکانمان نیـە، بـەڵکو ئارەزویـەک و تەلـەبێکی قـەتعی عمـومی میلـەتی کـوردە. تەئمینتان ئەکەین ئەم مەسئەلەیە بە واسیتەی ئەسبابێکی ترەوە پەیـدا نـەبوە. بـەڵکو کـورد مـەجبورە تەلـەبی حقوقێکی مەشروعی خۆی بکات.

"ئێوە چۆن میلیەتی خۆتان خۆش ئەوێ و ئەتانەوێ حوڕ و سەربەست بژین، کوردیش بۆ عەینی غایە هەوڵ ئەدات و، لازمە ئینسان مادام میلەتپەروەر بو حورمەتی میلیەتی میلەتێکی تریش بگرێ و، ئەمە لە دنیـادا قانونێکی تەبیعیە.

"وە دیسانەوە ئەبێ بزانن ئەم ئیمتیازە کە دراوە بە کوردەکان هەر بۆ ئەوەیە کە موجیبەتێکی ئەبەدی بەین تەئمین بکات و هەر بۆ ئەوەیە کە مەنافیعێکی موشتەرەکی لێ بێتە وجود و، بەم سەبەبە هەردولا تەرەقی بکەن. لە بەر ئەوە ئەبێ ئەم ئیمتیازەی کە پێیان بەخشراوە حەرفیەن تەتبیقی بکەن و حەتا لەمیش زیاتر و لە پێش خۆتانەوە بۆ تەرەقی و تەعالی‌یان سەعی بکەن، وە ئیلا ئەگەر هەروا بمێنێتەوە نەک هەر کوردەکان دوا ئەخات، بەڵکو ئەبێ بە سەبەبی دواکەوتنی هەردولا.

"ئیستیرحام ئەکەین، وەکیلەکانمان، بۆ ئەوەی ئارەزوی عمومی ئەم میلەتە تەئمین بکرێ، ئەبێ بۆ ئەم مەسئەلەیە بە جدی سەعی بکەن و لێی سارد نەبنەوە و بە عەجەلە و بە قەتعی ئەم ئیمتیازە لە هەمو کوردستانا تەتبیق بکەن و، رجایش لە حکومەت و ئەولیای ئومور ئەکەین بۆ ئەوەی ئەم وەحدەتە هەر باقی بێ، ئیستیرحامنامەی ئەم میلەتە و وەکیلەکانمان تەرویج بفەرمون، کە نەتیجە حکومەتێکی گەورە و موتەرەقی و بە ناوی عیراقەوە لێوە بێتە وجود." (ژیان، ژ 167، 15 ی نیسانی 1929).

لای رۆژنامەکانی عیراق

بۆ زانینی دەنگدانەوەی ئەم یادداشتە لە رۆژنامە عەرەبیەکانی عیراق دا پێویست ئەکا سەیری رۆژنامەکانی ئەو کاتە بکرێ. ژیان وەڵامی یەک رۆژنامەی داوەتەوە کە ئەویش العراقە.

"جوابی غەزەتەی العراق بە تاریخی 9 ی نیسانی 929

"بەرامبەر بەو تەقریرەی کە وەکیلە خۆشەویستەکانی میلەتی کورد بۆ تەلەبی حقوقی میلەتەکە دابویان لە غەزەتەی العراق ی 9 ی نیسانی 929 تاریخ دا چاومان بە چەند دێرێک کەوت.

"ئێمە چونکە زبانی حاڵی میلەتی کوردین هەرچەند لە سەرمان واجیب بو جوابی بدەینەوە بەڵام بۆ ئەوەی حسیاتی کوردەکان تەحریک و نەتیجە شتێکی خراپ تەولید نەکات نەمانویست دورودرێژ جوابی بدەینەوە.

"هەر ئەمەندە ئەڵێین بۆ العراق زۆر عەیب و فکرێکی غەڵەتە کە بە هەمو حسیاتەوە میلەتێکی شەجیع، ساحیب شەرەفی وەکو کورد تەهدید ئەکات و ئەیترسێنێ بەوەی کە ئەڵێ (کوردەکان تەلەبی وا بکەن وەکو ئیدیعای ئەرمەنیەکانی لێ دێت کە موقابیل بە تورکیا کردیان و نەتیجە بەم حاڵە گەیشتن).

"ئەی ساحیب و موحەریری العراق! بە جدی عەرزت ئەکەین کورد هیچ وەقتێک خۆی بە ئەرمەنی نازانێ و عیراقیش بە تورکیا. کورد بەو شەرتە لە گەڵ عیراقا ئەژی، نەک وەکو غەزەتەکانی خاریج ئەڵێن و ئەنوسن (ئەبێ ئەم دو میلەتە وەکو بریتانیا و ئسکۆتلاند بژین و تەماشای یەکتری بکەن) بەڵکو کورد ئەیەوێ زیاتر تەماشای بکرێ.

"رجا لە ئەولیای ئومور ئەکەین ئەگەر ئەیانەوێ ئەم دو میلەتە بە یەکەوە بژین نابێ مەیدان بدەن شتی وا بنوسرێ، چونکە غەزەتەکانی کوردیش مەجبور ئەبێ موقابیل بە هەمو تەعەروزێک نەک مودافەعە، بەڵکو هجوم بکات. هەر ئەوەندە ئەڵێین." (ژیان، ژ 167، 15 ی نیسانی 929).

لای کاربەدەستان

لە ژیان دا هیچ جۆرە کاردانەوەی کاربەدەستانی عیراقی و بریتانی بە دی ناکرێ بەڵام بێگومان لە بەر ئەوەی بە باشیان نەزانیوە هیچیان لێ جێبەجێ نەکردوە.

5. هەڵوەشاندنەوەی مەجلیس

"حەلی مەجلیسی مەبعوسانی عیراق و،

"ئەمری ئینتیخاباتی تازە

"بەغداد: ئیرادە دەرچوە لە سەر حەلی مەجلیسی مەبعوسان و دەستکردن بە ئینتیخاباتی تازە." (ژیان، ژ 249، 7 ی تەموزی 1930).

عیراق لەو ماوەیەدا نائارامیەکی سیاسی- وەزاری زۆری بە خۆیەوە دیوە. چەند جارێ وەزارەتەکان گۆڕاون.

عەبدولموحسین سەعدون لە نیسانی 1929 دا ئیستیقالەی کرد. مەلیک فەیسەڵ تۆفیق سویدی تەکلیف کرد وەزارەت پێک بهێنێ:

"وەزارەتی تازەی عیراق

"لە غەزەتەکانی بەغدادەوە – 29 و 30/4/ 929

"مەعلومە کە لە بەر بەعزێ مەسائیلی سیاسیە چەند مانگێک لەمەوپێش وەزارەتی عیراق کە قابینەی فەخامەتی سەعدونیان پێ ئەوت ئیستیعفای کرد بو و هەتا ئەم بەینە هەر بە وەکالەت ئیشی ئەکرد و حکومەتی عیراق لە حالێکی موشکیل دا مابوەوە، بەڵام لەم ڕۆژانەدا بۆ ئەوەی ئیتر نیهایەت بەم حالە بهێنرێ دەست کرا بە تەشەبوسات بۆ ئەوەی قابینەیەکی تازە تەشکیل بکرێ. نەتیجە قەرار درا کە لە ریاسەتی فەخامەتی تۆفیق بەگ ئەلسویدیدا وەزارەت تەشەکول بکات.

"ڕۆژی یەکشەمەی 29/4/28 بە موناسەبەتی دەرچونی ئیرادەی ملوکانەوە لە دائیرەی رەئیسەلوزەرای عیراق حەفلەیەکی موحتەشەم کرا و هەمو گەورەی دائیرەکان و موستەشارەکانی حکومەتی فەخیمەی ئینگلیز کۆبونەوە لە حالێکا کە فەخامەتی تۆفیق بەگ ئەلسویدی یش لەوێ حازر بو.

"وە لەو حەلەدا وەکیلی رەئیسی دیوانی مەلەکی و مورافیقی خاسی جەلالەتی مەلیک بە ئۆتۆمۆبێلی مەخسوسی ملوکانە تەشریفیان هێنایە ئەو مەوقیعەوە. لە تەرەف تاقمێک پۆلیسەوە و هەمو حازیرونەوە ئیستیقبال کران.

"ئیرادەی جەلالەتی مەلیک کە لە بابەت رەئیسەل وزەرایەتی تۆفیق بەگ سویدییەوە دەرچوبو تەسلیمی سکرتێری مەجلیسی وزەرا کرا. لە دوای ئەوەی کە مەراسیمی ئیحتیرامکارانە بۆ ئیرادەکە کرا لە تەرەف سکرتێری مەجلیسەوە بە دەنگێکی بەرز خوێنرایەوە کە مەئالەکەی لای خوارەوە عەرز کرا.

"لە دوای ئەوەی کە فەخامەتی تۆفیق بەگ سویدی بەرامبەر بە ئیرادەکە تەشەکوراتی لازمەی بە جێ هێنا و هەمو حازیرون موبارەکباییان لێ کرد بە ئۆتۆمۆبێلی خسوسی تەشریفی بردە قەسری مەلەکی و بیلزات لەوێش بەیانی مەمنونیەتی فەرمو." (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

"سورەتی ئیرادەکەی جەلالەتی مەلیکی گەورەی عیراق

"فەخامەتی وەزیر تۆفیق سویدی!

"بینا لە سەر ئیستیعفای فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ و بینا لە سەر ئەوەی کە ئیعتیمادی تەواوم بە دیرایەت و ئیخلاسی ئێوە هەیە وا مەنسەبی رەئیس ئەلوزەرایەتیم تەودیع کردی کە ئێوەش بە عەجەلە وەزیرەکانی رەفیقتان ئینتیخاب بکەن و ناویان عەرز بکەن. هەر خوا موەفەقیەت ئەدا. فەیسەڵ مەلیکی عیراق" (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

لێدوانی ژیان:

"ئەم ئیرادەیە لە 28 ی نیسانی 929 و 19 ی زیلقەعیدەی 1347 لە قەسری مەلەکیدا نوسراوە.

"لە سەر ئەمە فەخامەتی رەئیسەلوزەرایش لە عەینی رۆژدا وەکو لە غەزەتەی پێشودا ناویان عـەرز کـرا، مەعالی وەزیرەکانی ئینتیخاب فەرموە و عەرزی جەلالەتی مەلیکی کردوە.

"تەشکیلی قابینەی تازەی عیراق لە سەرەوە عەرز کرا. ئەم قابینەیـە و ئـەم وەزیـرە موحتەرەمانـە چونکـە هەمویان لە کۆمەڵی (تقدم) ن و ئەم کۆمەڵەیش لە عیراقا ئەهمیەت و مەوقیعێکی بەرزی هەیە و ئەکسەریەتی پەیـدا کردوە و لە هەمو شتێکا ساحیب رەئین. جگە لەمەیش چونکە ئەمجارە لەم قابینەیەدا دو وەزیری کـوردیش هەیـە، ئومێدمان گەورەیە کە بە هەمویەتی بۆ عیراق و بە تایبەتی بۆ کوردستان خدمەتێکی گەورە بفەرمون.

"جگە لەمەیش جاران کەلە هەمو قابینەیەک دا وەزیرێک هـەبو ئـەمجارە دو وەزیـری کـوردی تیَدایـە، ئەمەش دەلیلە کە ئیتر لە بەینی ئەم دو میلەتەدا فەرق و فروق نەماوە و ئیتر هەردولا وەکو بـرا ئـەژین و بـۆ عەینی غایە کە بەرزی و بڵندی و پێشکەوتنی عیراقە سەعی ئەکرێ. ئەمەیش ئینکار ناکرێ کە ئەم چاودێرییە و ئەم لوتفی حکومەتە هەموی بە سەبەبی هەوڵ و تەقەلای وەکیلە موحتەرەمەکانمانەوە پێک هاتوە.

"لە بەر ئەوە بە ناوی میلەتی کوردەوە موبارەکبایی لە وەزیرە موحتەرەمەکانمان و تەمەنای موەفەقیـەتی ئەم قابینەیە ئەکەین.

"دیسانەوە ئیستیرحام و تەمەنایان لێ ئەکەین کە بە هەمو توانایانـەوە بـۆ پێشـکەوتنی عیـراق و بـۆ ئیکمالی نەواقیساتی کوردستان جەهد بفەرمون." (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

"پرۆغرامی وەزارەت

"بەغداد، هەرچەند بە رەسمی هێشتا پرۆغرامی وەزارەتی تازە مەعلوم نەبوە، بەڵام لە ئـەوەل ئیجتیمـاع دا قەراریان داوە لە پێش هەمو شتێکا بۆ بەرزی و بڵندی و دەوڵەمەندی عیراق چی پێویستە ئیجرای بکـەن و بودجە بەو نەوعە تەنزیم و ئیسلاح بکـەن کـە نەتیجـە زەرەر و زیـانێکی نـەبێ بـۆ عیـراق. وە بـۆ تـەئلیفی جەیشێکی مونتەزەمی عیراق سـەعی بکـەن ئایـا بـە سـورەتی ئیجبـاری وە یـا غـەیرە ئیجبـاری، قـەوانین و معامەلاتی نفوس ئیکمال بکەن.

"وە بۆ عەدەم ئیستیخدامی هنودی غەیرە عیراقی سەعی بکەن و لـە جـێی ئـەوان عیراقـی ئیسـتیخدام بکەن." (ژیان، ژ 172، 6 ی مایسی 1929).

....

وەزارەتەکەی سویدی تەمەنی درێژ نەبو. مەلیک داوای ئیسـتیقالەی لـێ کـرد و، سـەرلەنوێ سـەعدونی تەکلیف کردەوە.

"قابیتەی تازەی عیراق

"لە سەر ئیستیعفای فەخامەتی تۆفیق بەگ سویدی رۆژی 19 ی ئەم مانگە ئیرادەی ملوکانە صادر بـو بە تەعینی فەخامەتی سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون بۆ رەئیس ئەلوزەرایەتی و فەخامەتیشی وەکو لای خوارەوە دەرج کراوە ناوی ئەو وەزیرانەی دا کە داخلی قابینەکەی ئەبن.

"لە عەینی رۆژدا ئیرادە سادر بو بۆ تەعینی موشار ئیلەیهیماش و بەم موناسەبەتەوە لە دیوانی رەئـیس ئەلوزەرادا کۆمەڵێک بەسترا لە دوای خوێندنەوەی ئیرادەکە حازیرون دوعای عومر و ئیقبالی جەلالەتی مـەلیکی موعەزەمیان کرد.

ڕەئیس ئەلوزەرا و وەزیری خاریجیە	فەخامەتی سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون
وەزیری داخلیە	مەعالی ناجی پاشا ئەلسویدی
وەزیری مالیە	مەعالی یاسین پاشا ئەلهاشمی
وەزیری عەدلیە	مەعالی ناجی شەوکەت
وەزیری ئەشغال و مواسەلات	مەعالی ئەمین زەکی بەگ
وەزیری دیفاع	مەعالی نوری پاشا ئەلسەعید
وەزیری مەعاریف	مەعالی عەبدولحسەین چەلەبی
وەزیری ڕەی و زەراعەت	مەعالی عەبدولعەزیز بـەگ قەسـاب (ژیـان، ژ 200، 26 ی ئەیلولی 1929)

سەعدون خۆی کوشت

"زیاعێکی ئەلیم

"لە حالێکا کە غەزەتەکەمان لە تەواوبون دا بو بە شیدەتی ئەسەفەوە خەبەرمان وەرگرت کە ڕەسمەن بۆ مەقامی سەعادەتی موتەسـەرڕیفی تـەلغرافێک هـاتوە مەئالەکـەی ئەمەیـە کـە: فەخامـەتی سـێر عەبدولموحسـین ئەلسەعدون ڕەئیس ئەلوزەرای عیراق ئەمشەوی ڕابوردو لـە مـاڵی خـۆیدا (ئینتیحـار) و وەفـاتی کـردوە. وە وەسێتێکی تاریخی بۆ ئەولادی بە جێ هێشتوە.

"ئەم خەبەرە فەجیعە وەکو سائیقەیەکی ناگەهانی زەربەیەکی لە عالەم دا و ڕەعشەیەکی ئەبـەدی خستە وجودی هەمو کەسێکەوە. جدەن غەیبوبەتی ئەبەدی ئەم داهیـیە کە لە عیراقـا ئەوەڵـەمین زات و موشار بیلبەنان و باعیسی فەخری عومومی بو، جێی تەئەسوفە و هەتاکو قیامەت ئەم ئەسەفە باقی ئەبێ لە فکر ناچێتەوە.

"بە ناوی عومومە عیراق و خاسەتەن بە ناوی میلەتی کـوردەوە ئیزهـاری ئەسـەف و بـەیانی تەعزیـەت ئەکەین. وە بەم موناسەبەتەوە لە هەمو مەراکیزدا بەیداخی حکومەت شۆڕ کرایەوە.

"لەم خسوسەوە لە غەزەتەی ئاتیدا دەرەجەی ئەسەفی میلەتەکەمان و تەفسیلاتی لازمـە عـەرز ئەکـەین." (ژیان، ژ 211، 14 ی تشرینی دوەمی 1929).

بۆ ئەوەی ئەو بۆشاییەی بە خۆکوشتنی سەعدون دروست بو بو پڕ بکرێتەوە. فەیسەڵ ناجی سـویدی تەکلیف کرد وەزارەت تەشکیل بکا.

"قابینەی تازە

"ئیرادەی ملوکانە سادر بوە بۆ تەشکیلی وەزارەتی تازە لە ڕیاسەتی ناجی پاشا ئەلسویدیدا، بـەڵام لـە بەر وەفاتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون هیچ مەراسیمێکی بۆ ناکرێ. وەزیرەکان وەکو لای خوارەوەن:

ڕەئیس ئەلوزەرا و وەزیری خاریجیە	ناجی پاشا ئەلسویدی
داخلیە	ناجی شەوکەت
مالیە	یاسین پاشا ئەلهاشمی
عەدلیە	عەبدولعەزیز قەساب
وەزیری دیفاع	نوری پاشا ئەلسەعید
مواسەلات و ئەشغال	مەعالی ئەمین زەکی بەگ

رەی و زەراعەت خالید سلێمان
وەزیری مەعاریف عەبدولحسەین چەلەبی
(ژیان، ژ 213، 21 ی تشرینی دوەمی 1929)

وەزارەتەکەی ناجی سویدی تەمەنی کورت بو. عیراق لە بەردەم گرێدانی رێکەکوتننامەیەکی گرنگ دا بو لە گەڵ بریتانیا. بەندەکانی ناو رێککەوتنەکە بە ئاسانی و بە بێ مشتومڕ، نەیئەتوانی لە مەجلیس تێ بپەڕێ. نوری سەعید وەزارەتی نوێی پێکهێنا. نوری پاشا بۆ ئەوەی دەنگی ئەندامانی مەجلیس بۆ موافەقەت لە سەر پەیماننامەکە زامن بکا، وەزارەتێکی پێک هێنا کە هەڵبژاردنێ بکا ئەنجامەکەی مسۆگەر بێ.

"مینهاجی قابینەی تازەی عیراق

"بەغداد، رەئیس وزەرای عیراق فەخامەتی نوری پاشا ئەلسەعید ئەو مینهاجەی کە لە گەڵ وەزیرەکانیا قەراریان داوە تەعقیبی بکەن تەقدیمی جەلالەتی مەلیکی فەرموە و جەلالەتی مەلیکی موعەزەمیش قبوڵی فەرموە.

"مینهاجەکەیان عیبارەتە لە 3 مەسئەلە:

1. بۆ وەرگرتنی ئیستیقلالیەتی تامی عیراق لە گەڵ داری ئیعتیمادا دەست کردن بە موزاکەرە بۆ موعاهەدەیەکی تازە.

2. مەسئەلەی ئیقتیسادیاتی عیراق.

3. وەرگرتنی مەسئولیەت یەعنی ئیدارەی داخلی عیراق لە عیراقییەکان مەسئول بێ." (ژیان، ژ 233، 3 ی نیسانی 1930)

3. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابی‌ی سێیەم)
(1932/11/8 – 1930/11/1)

دەورەی ئینتیخابی‌ی سێیەم
"ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسان

"لە وەزارەتی داخلیەوە رەسمەن ئەمر دراوە کە پێویستە لە هـەمو مـەناتیقی عیـراق دا لـە رۆژی 10 ی تەموزدا موافیقی قانونی ئینتیخابات دەست بکرێ بە موعامەلەی ئینتیخابیە و ئەبێ لە 10 ی ئەیلول دا تـەواو بێ." (ژیان، ژ 250، 10 ی تەموزی 1930).

6 ی رەشی ئەیلول

ئەرکی سەرەکی ئەنجومەنی داهاتو ئەوە بو کە پەیماننامەی بریتـانی– عیراقـی پەسـند بکـات. نـوری سەعید ئەیویست ئەنجومەنێک هەڵبژێردرێ بێ مشتومڕ و بگرەوبەردە دەنگ بە قـازانجی پەیماننامەکـە بـدا. پاش ئیمزا کردنی ئەم پەیمانە عیراق لە ژێر ئینتیدابی بریتانی دەرئەچو، بە نـاو سـەربەخۆیی وەرئـەگرت و، ئەبو بە ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

لە هیچ مادەیەکی ئەم پەیمانەدا ئیشارەت بۆ دەستەبەرکردنی مافی نەتەوەیی کورد نەکرابو. بە تایبـەتی ئـەو مافانـەی کـاتی نوسـاندنی ولایـەتی موسـڵ بـە عیراقـەوە داوا لـە عیـراق کـرا بـو دەسـتەبەریان بـێ. نیشتمانپەوەرانی کورد ئەترسان دوای ئیمزا کردنی ئەم پەیمانە، حکومەتی عیراق لەو مافانە پەشیمان ببێتـەوە کە بەڵێنی بە کورد دابو، لە بەر ئەوە لە سلێمانی بڕیاری (موقاتەعە) یان دا.

رۆژی 6 ی ئەیلول کە ئـەبو دەنگـدەرانی سـلێمانی بـۆ هـەڵبژاردنی (هەیئـەتی تەفتیشـیە) لـە سـەرای سلێمانی‌دا کۆ ببنەوە، خەڵکی سلێمانی، بە تایبەتی قوتابیانی کۆمەڵەی زانستی کوردان و دوکانـدارەکانی نـاو بازاڕ و گەنجەکانی شار بۆ خۆپیشاندان و دەربڕینی نارەزایی لـە بـەر دەرکـی سـەرا کۆبونـەوە. کاروبـاری سلێمانی کە لەو کاتـەدا بـە دەس کـاپتن گـاون وەکیلـی موفەتیشـی ئیداریـیەوە بـو، بـۆ بـڵاوە پـێ کردنـی خۆپیشاندەران کەوتە بـەکارهێنانی زەبروزەنگـی پـۆلیس. لـە نێـوان خۆپیشـاندەران و هێزەکـانی پـۆلیسدا

پشێوی دروست بو. لە هەردو لا چەند کەس بریندار بون و کوژران. گاون هێزەکانی جەیشی عیراقی بانگ کرد بۆ ئەوەی پشێوییەکە دابمرکێننەوە. جەیش بە توندی لە بەشدارانی خۆپیشاندانەکەی دا، دەیان کەسی لێ کوشتن و، دەیان کەسی لێ بریندار کردن. بە زۆر بڵاوەی پێ کردن و زیاتر لە 100 کەسیان راپێچی زیندان کرد. ئەگەرچی بە هۆی ئەم روداوەوە هەڵبژاردن دوا کەوت، بەڵام پاش چەند رۆژێ ئەنجامیان دا.

ژیان لە ژێر سەردێڕی (ئینتیخابات لە سلێمانی) نوسیوێتی:

"رۆژی 15 ی 9 ی 1930 لە مەقامی موتەسەرِیفیەت دا عمومی ئەشراف و تیجار و سائیری تەبەقەی ئەهالی بۆ ئینتیخابی هەیئەی تەفتیشیە کۆبونەوە. لە نەتیجەدا زەواتی ئاتیە بە ئەکسەریەتی ئارا بە ئەعزای هەیئەتی تەفتیشیە ئینتیخاب کران:

چەند رەئی بوە: 34 حاجی ئیبراهیم ئاغا، 22 مەجید بەگی حاجی رەسول بەگ، 22 غالب ئاغا، 21 حاجی ئەحمەدی حاجی کەریم، 20 عەبدولکەریم ئەفەندی عەلەکە، 19 سەید ئەحمەدی توتونچی، 17 کەریم بەگی محەمەد بەگ، 16 حاجی کاکەحەمە، 15 حاجی مەلا محێدین، 15 حاجی عەلی حاجی حەسەن ئەفەندی." (ژیان، ژ 260، 22 ی ئەیلولی 1930).

"گوشادی مەجلیسی مەبعوسان

"رۆژی 1 ی مانگ ئەعزاکانی مەجلیسی نیابی بە ئیحتیفالێکی موحتەشەم کۆبونەوە. لە پاش قیرائەتی خیتابی ئەلعەرش بە ئەکسەریەتی ئارا فەخامەتی جەعفەر پاشای عەسکەری بە رەئیس ئینتیخاب کراوە و، دیسان لە نەتیجەی ئینتیخابات دا مەعالی سلێمان بەگ ئەلبەراک بۆ نائیبی ئەوەل و عەلی ئەفەندی ئیمام بۆ نائیبی دوەمی رەئیس، ئەکسەریەتیان ئیحراز کردوە." (ژیان، ژ 262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930).

ژیان کە لە سەرەتاوە بە گەرمی هەواڵی رەوتی هەڵبژاردنی دەورەی یەکەم و دوەمی نوسی بو، هەواڵی دەورەکانی تری بە کورتی و سەرپێیی باس کردوە و، ئەو گەرمییەی جارانی نەماوە. رەنگە ئەوە یش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئیتر تێگەیشتون مەجلیس ئەو دەزگایە نیە کە ئەمان ئەو هیوا زلانەیان لە سەر هەڵ چنی بو.

4. ژیان و مەجلیسی نواب (دەورەی ئینتیخابیی چوارەم)
(1934/9/4 – 1933/3/8**)**

ژیان، ژ 353 ی 13 ی شوباتی 1933 ئـەنجامی دەورەی چـوارەمی هـەڵبژاردنی نائیبـەکانی لیـوای سلێمانی بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"سەرەتای دەرکەوت نوابی تازە

"دەمێکە زۆر کەس ئاواتەخوازە

"ئەم چەندانە دەروژوری شار، بێ بوارە و بوار، خەریکی هەڵبژاردنی مونتەخیبی سانی بـون. دەسـتەی هیوادارانی مەبعوسی بە هەمو لایەکا تەقەلایان بو، تا رۆژی ئەم چوارشەموی رابوردوە کە رۆژی هیـوا و بـێ هیوایی بو، مونتەخیبە سانیەکان لە دائیرەی بەلەدیەدا کۆبونەوە صـندوقی یانصـیبی بـەخت و نصـیب دانـرا. چواردەوری بە چاودێری و سەرپەرشـتی رەئیسـی بەلەدیـە و هەیئـەتی تەفتیشـیە تـەنرا. ئینجـا هـەر کەسـە سەروپەڕەی بە مۆری وەرگرت، بردیە لایەکەوە بە دزیەوە چەند کەسی هەڵبژارد، نـاوی نوسـین و بـە دەسـتی خۆی خستیە ناو صندوقەکەوە. لە دواییدا هەمو لایەک راوەستا بون سەرنجیان ئەدا صندوق کرایەوە، رەئـی کۆکرایەوە، دەعوا بڕایەوە، لە نەتیجەدا وا دەرکەوت هەر مەبعوسەکانی پێشومان بونەوە، تـەنها ئەحمـەد بـەگی وەسمان پاشا دەرچوە، لە جێی ئەو صەبری ئەفەندی حاجی عەلی ئاغا دێتە کایەوە. خوا لێیان پیرۆز کا بینە خێر و بە سەر وڵاتەکەمانا بڕژێن.

"ئەو زاتانەی کە هەڵبژێرراون بۆ مەبعوسی ئەمانەن کە لە خوارەوە نوسراون: جـەنابی محەمـەد سـاڵح بەگی محەمەد عەلی بەگ، جەنابی سەیفوڵا بەگ، جەنابی ئەحمەد بەگی محەمەد سـاڵح بـەگ، جـەنابی صـەبری ئەفەندی حاجی عەلی ئاغا."

"موافیقی قانونی ئەساسی نیوەی حەزەراتی ئەعزایانی ئەعیان بە قورعە ئیخراج کران

"بە موناسەبەتی تەواوبونی مودەیانەوە بۆ ئەوەی بە قورعە نیـوەی ئـەعزا موحتەرەمـەکانی مەجلیسـی ئەعیان ئیخراج بکرێن و سەرلەنوێ بە ئیرادەی مەلەکی ئەعزا تـەعین بکرێتـەوە، رۆژی 13 ی ئـەم مانگـە لـە دائیرەی مەجلیسی ئەعیان دا بە پێی مادەی 32 ی قانونی ئەساسی دەست کرا بە معامەلەی قورعەکێشان.

لە ریاسەت و نەزارەتی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم دا فەخامەتی رەئیسـەل وزەرا و فەخامـەتی رەئیسـی مەجلیسی ئەعیان و رەئیسی مەجلیسی مەبعوسان لە دائیـرە و سـالۆنی مەجلیسـی ئـەعیان دا کۆبونـەوە و لـە حالێکا کە هەمو ئەعزایانی ئەعیان و ئەعزایانی مەبعوسان و مەعالی وەزیرەکـان حـازر بـون دەسـت کـرا بـە قورعەکێشان و لە نەتیجەی قورعەدا لـە ئـەعزایانی ئـەعیان سـەماحەت ئەلسـەید محەمـەد ئەلسـەدر و، ئەلشـێخ عودەی ئەلجەریان و، ئاسەف قاسم ئاغـا و، ئەلسـەید عەبـدولاّ ئەلنـەقیب و، فـەخرەدین ئـال جـەمیل، یوسـف عەمانۆیل، حاجی حەسەن ئەلشەبوت، عەبدولکەریم ئەلسەعدون، مەولود پاشا ئەلموخلیس، حاجی مـەحمود ئـەل ئوسترابادی، لە جێی خۆیان مانەوە.

وە سـەماحەتی جـەمیل ئـەل زەهـاوی، یوسـف سـویدی، حـاجی سـەعید ئاغـا، مـەناحیم دانیـال، عەبدولحسەین، ئیبراهیم حەیدەری، عەبدولغەنی کوبە، محەمەد عەلی فازل، سـالّح پاشـا بـاش ئـەعیان، عەبـدولاّ سافی، دەرچون.

بەم نەوعە قورعەکێشانەکە دوایی هات. وە لە دوای تەواوبونی مـەسـئەلەکە جەلالـەتی مـەلیکی موعـەزەم بیلزات خۆی خوتبەیەکی عالی خوێندەوە و لە معامەلە و حـەرەکاتی ئـەم بەینـەی هـەمو ئـەعزایانی مەجلیسـی ئەعیان بەیانی مەمنونیەتی فەرمو." (ژیان، 181 ی 24 ی حوزەیرانی 1929).

"ئەعزاکانی تازەی مەجلیسی ئەعیان

"بەغداد: رۆژی 22 ی ئەم مانگە ئیرادەی ملوکانە صادر بو لە خصوص تەعینی زەواتی لای خـوارەوە بۆ ئەعزایەتی مەجلیسی ئەعیان:

"ئیبراهیم ئەفەندی ئەلحەیدەری، حاجی سەعید ئاغای مەعروف ئاغا، السید نوری ئەفەندی السید عزیـز الیاسری، عەبدوللـەتیف پاشا ئەلمەندیل، عەبدولاّ صـافی ئەفەنـدی، محەمـەد عـەلی ئەفەنـدی ئـال بـەحرەلعلوم، محەمەد عەلی ئەفەندی ئەلفازیل، مەناحیم ئەفەندی دانیال.

"حکومەت ئێستا خەریکی تەرشیحی زاتێکیانە بۆ ریاسەتی ئەم مەجلیسە وەکـو ئـەڵین یـا سـەماحەتی شێخ ئیبراهیم ئەفەندی ئەلحەیدەری وە یا محەمەد عەلی ئەفەندی ئەلفازیل ئەبێ بە رەئیس." (ژیـان، ژ 207 ی 28 ی تشرینی یەکەمی 1929).

ژیان و داکۆکی لە ئافرەت

1. ژیان و ژن

یەکێ لەو بابەتانەی ژیان تەرکیزی کردۆتە سەر کێشەی ئافرەت بوە. ئەمەیش وەنەبێ کاری یەکتەنی یا دەس پێشکەری یەکێ لە نوسەرەکانی ئەو کاتە بوبێ، بەڵکو بەشێ بوە لە رێبازی فکریی رۆژنامەکە. لە هەمو قۆناغەکانی دەرچونی دا و لە لایەن چەند نوسەری جیاوازەوە، باس کراوە.

لە بیستەکانی سەدەی بیستەمدا لە زۆر شوێنی دنیادا ئافرەت بێ بەش بوە لە مافی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، رۆشنبیری. تەنانەت لە وڵاتێکی وەکو بریتانیادا ئافرەت تازە خەریک بو هەندێ لە مافەکانی وەربگرێ، لەوانە مافی دەنگدان لە هەڵبژاردنی گشتیدا.

کوردستان لەو سەردەمەدا زۆر دواکەوتو بو. شارەکانی پچوک و بە ژمارە کەم و لە روی ئاوەدانی و شارستانیەوە زۆر لە دوا بون. زیاتر لەوەی لە شار بچن، شارەدێ بون. زۆرایەتی خەڵک و، بە گشتی ئافرەت نەخوێندەوار بون. دانیشتوانی شار لە چاو دانیشتوانی دێهاتدا زۆر کەم و، پێوەندی دەرەبەگی و خێڵایەتی بە سەر پێوەندی کۆمەڵایەتیدا زاڵ و، تێگەیشتن و بیرکردنەوە و رەفتاری لادێ باو بو. لە دێهاتدا، شیربایی، ژن بە ژن، ژن لە تۆڵەی خوێن دا دان، گەورە بە پچوک و، فرەژنی، لە ژنهێنان و شوکردندا نەریتی کارپێکراو بو.

ئەگەر لە وڵاتانی وەکو تورکیا و ئێران و میسر... جوڵانەوەی ژنان بۆ چاکردنی باری کۆمەڵایەتی خێزان و بە دەسهێنانی مافی ئافرەت دەستی پێ کردبێ، ئەوا لە کوردستان دا بە هیچ جۆرێ بزوتنەوەیەکی لەو بابەتە لە کایەدا نەبوە. ئەم هەنگاوەی ژیان لەو کاتەدا ناویەتی دەسپێشکەری پیاوان بوە. بێ ئەوەی هیچ گوشارێکی ئافرەتیان لە سەر بوبێ، بەشێ بوە لە بیروباوەڕی هەڵبژاردەی کورد بۆ نوێکردنەوەی کۆمەڵی کورد و هەنگاونان بەرەو کۆمەڵی پێشکەوتوی شارستانی. لە دو توێی وتارەکان و هەواڵەکاندا، داوای دابینکردنی مافی خوێندن، کارکردن، ئازادی هەڵبژاردنی هاوسەر، مافی دەنگدان لە هەڵبژاردنی گشتیدا، بۆ ئافرەتی کورد ئەکەن. بە واتەیەکی تر مافی بەشداری لە ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابوری، رۆشنبیری، سیاسی... کۆمەڵ دا.

1 .1. پایەی کۆمەڵایەتی ئافرەت

ژیان بە قەڵەمی نوسەری جیاواز، چەندین وتاری لە سەر باری کۆمەڵایەتی خێزانی کورد و، شوکردن و ژنهێنان، و پلەی کۆمەڵایەتی ئافرەتی کورد نوسیوە. زۆر بە توندی هێرشی کردۆتە سەر نەریتی باو و هەلومەرجی دواکەوتوی کۆمەڵ. رەخنەی لە پیاوی کورد گرتوە سەبارەت بە رەفتاری نادروستی لە گەڵ ژنی کوردا. داکۆکی کردوە لە مافی ئافرەت و، مافی بێ چەندوچونی خوێندن، کارکردن، هەڵبژاردنی هاوسەر و، رەئی دان. لە پێکەوەنانی خێزان دا داوای کردوە لە پێش ژنهێنان و شوکردندا، بۆ ئەوەی زمانی لە یەک گەیشتن بدۆزنەوە، کوڕ و کچ یەکتری ببینن و پێکەوە قسە بکەن و، لە نێوان کچ و کوڕدا هاوکوفی، بە تایبەتی لە تەمەندا هەبێ.

لەو سەردەمەدا هیچ قانونێکی دانراو نەبوە بۆ رێکخستنی (باری کەسایەتی) و بۆ پاراستنی مافی ئافرەت. لە دادگا و لە ناو کۆمەڵدا، پیرەوی بنەماکانی شەریعەتی ئیسلامی کراوە. بە هۆی دواکەوتنی کۆمەڵ و، نەخوێندەواری و نەزانی ژنانەوە، پیاو بە یارمەتی هەندێ مەلای کۆنەپەرست و کۆلکە مەلا، بە خراپترین شێوە ژنی چەوساندۆتەوە و مافەکانی خواردوە. نوسەرانی ئەم وتارانە بۆ ئەوەی بەڵگە و بەهانەکانیان بە هێز بێ و، لە روی دینییەوە نەتوانن بەرپەرچیان بدەنەوە، شایەتییان لە ئایەتی قورئان و حەدیسی پێغەمبەر هێناوەتەوە.

گوزیدە عەزیز خانم، مدیرەی مەکتەبی کچانی سلێمانی، لە وتارێکدا لە ژێر سەردێڕی (ژن و تەئسیراتی لە حەیاتی مەدەنیەت دا) کە بە بۆنەی کردنەوەی مەکتەبی کچانەوە بۆ (ژیان) ی نوسیوە، ئەڵێ:

"ژنێتی، مەوجودیەتێ کە قیسمێکی تری حەیات و حەتا قیسمی موهیمی ئیشغال کردوە، نابێ تەئسیراتی ژن لە حەیات دا لە پێش چاو دور بخرێتەوە و، ئەبێ بکرێ بە رەهبەری بەرزبونەوەی ئەو هەنگاوانە کە لە رێگای مەدەنیەت و تەرەقیدا ئەهاوێژرێ. ژن حەیات مەسعود و ژن حەیات رەزیل ئەکات. ئەم دو قوەتە کە دوشمنی یەکترن بە عیلم و جەهلی ژن دێتە وجود. ژن ئەم دو ئیستیعدادەی هەیە ئەو میلەتانە کە ئەم قیسمە بەشەرە سوئی ئیستیعمال ئەکەن ناتوانن لە بەڵای جەهالەتی خۆیان رزگار بن و مەحکومی ئەم ئافەتەن.

لە ئودەبای فرانسز مادام ئەڵێ: (ژن ماڵ ئەکات و ژن ماڵ وێران ئەکات) بە چ بەلاغەت و زبانێکی فەصیحەوە گوتراوە ئەگەر بیخەینە بەر چاوی تەئمول ئەو میلەتانە کە ژنێتییان بەرز کردۆتەوە، خۆیان بەرز کردۆتەوە، زیرا ژن میلەت پێ ئەگەیەنێ. وە ژن پیاو پێ ئەگەیەنێ. ئەو مەوجودیەتە کە لە زەرەیەک قەهرەمانێکی گەورە دێنێتە وجود. لەو وەقتانەدا کە لە باوەشی شەفەقەتی خۆیا بە لایلایە و لاواندن پێ ئەگەیەنێت لە مەوجودیەتی مادی و مەعنەوی خۆی بەشی ئەدات." (ژیان، ژ 13، 22 ی نیسانی 1926).

فائیق زێوەر، کە ئەوسا گەنجێکی تازە پێگەیشتو بوە، لە وتارێکی کەدا نوسیوێتی:

"لە مەسائیلی ئەخلاق و ئیجتیماعیات دا لە پاش ئایەت و حەدیس ئەتوانم بڵێم ئەقوالی حوکەما و ئودەبا لازمە بکرێ بە دەستورەلعەمەل هەمو کەس ئیتاعەی بکا. ئێمە ئەقوامی شەرق هەروەکو دەستی چەپمان گۆج کردوە، هەمو ئیشێکمان هەر بە دەستی راستە، لە جیسمی بەشەردا عوزویەکی لەتیفی وەکو ژنانمان بێ، لە ئەکسەری حقوق مەحروممان کردوە. باوجود خیتابی ئیلاهی و ئەوامیری حەدیس تەنها رو ناکاتە پیاوان بۆ عیلم و عەمەل و سەعی و ئیتاعەت و سائیرە، هەردولا موکەلەفن کەچی لە مەیدانی موبارەزەدا تەنها پیاو وجودی بۆتە نیشانەی تیری بەڵا و موصیبەت، ئەم مەوزوعە ئەگەرچی بە چەند جیلد تەواو نابێ ئەما لەتەرەف

فەیلەسوفی عیراق زەهاویەوە بە شیعرێکی عەرەبی خزمەتی ژنیش بۆ وەتەن چەند لازمە وەهای بەیان فەرموە، وەکو نەقشی بەرد لە هەمو دڵێکا جێگیرە. ئەو شیعرە جوانە نەمتوانی بە عەرەبی تەخمیسی بکەم ناچار بە کوردی تەخمیسم کرد هەتا ئەو قەولی حەکیمانەیە بخەمە بەرچاوی تێگەیشتوانی وڵات و بکرێ بە دەستورەلعەمەل:

بۆ وەتەن غیرەتی ژان دارکە لە دنیا مەشهور
ڕێگەیی حەق دەگرێ رابیعە بێ یا مەنسور
خدمەتی جەنەت ئەکەن هەردو چ غیلمان و چ حور
(یرفع الشعب فریقان اناث وذکور
وهل الطائر الا بجناحیه یطیر) (ژیان، ژ 67، 24 ی مایسی 1927).

فایەق بێکەس ساڵانێک دواتر، بەمجۆرە باسی دەوری ژنی کردوە لە خەباتی نیشتمانیدا:

(نێر و مێ هەردو بە جوتە، بۆ وەتەن هەوڵێ نەدەن
دورە دەرچونمان لە دیلی، مەل بە باڵێ نافڕێ)

م. ئەدیب بەڕێوەبەری ڕۆژنامەکە لە یەکێ لە وتارەکانیدا نوسیوێتی:

"لە ساحەی مەدەنیەت دا، تەرەقی و تەعالی میلەت، بە تەکامولی فکری و پێگەیشتنی هەردو فیرقەی میلەتەوە بەستراوە کە لە ژن و پیاو موتەشەکیلە. تەرازویەک کە هەردولای لە عەینی قورساییدا نەبێ چۆن کەسبی موازەنەت و بەرامبەری ناکا و بەم لا و بەو لادا دێ، میلەتیش لە مەیدانی پێشکەوتن دا ژن و پیاوی دەرەجەی تەحصیل و تەربیەیان یەک نەبێ، ئەو سەعی و کۆششەی ئەکرێ موتەساویەن بۆ هەردولا نەبێ و، بە یەکەوە شاهڕاهی تەرەقی نەگرن بیلتەبع موازەنەت و بەرامبەرێتی پەیدا نابێ و سەر ئەکات. ئێمە کە بە نیسبەت میلەتانی ترەوە دواکەوتومان پێ ئەڵێن و مادامکە ئارەزو و فیکری سەرکەوتن و پێشکەوتنمان هەیە، لازمە جنسی لەتیف کە عوزوی موهیمترین و بەشی بە قیمەتترینی میلەت تەشکیل ئەکەن موافیقی مەتلوب پێ بگەیەنین. دایک، کە مەحصولی ئەم جنسەیە ئەگەر باش ئیحزار بکرێ ئەولادی موستەقبەلی سبەینێی وەتەن بە موکەمەلیەتیەکی مادی و مەعنەویەوە دێتە وجود. ئەم دەستورە گۆپکەی ئەمەل و فکری هەمو پیاوێکی تێگەیشتوی وەتەنە." (ژیان، ژ 78، 18 ی ئاغستۆسی 1927).

"…. ئەو میلەتانە کە ئەمڕۆ بەرز و بڵند بونەوە و تەکامولیان کردوە… ئەم ئوصولە تەعقیب ئەکەن، نەتیجە ئەمڕۆ لە هەمو ئەوروپا، ئامریقا و لە قیسمێک میلەتە موتەمەدینەکانی شەرق دا ژن و پیاو وەکو یەک تەحصیل ئەکەن و بۆ رابواردنی حەیاتی ئیجتیماعیەیان موجادەلە ئەکەن، بە نەوعێک وەکو ئێستاتیقێ کراوە ئەمڕۆ لە ناو ئەکسەری میلەتە موتەمەدینەکانا لە ژن دا خوێندەوار زیاترە. هەرچەند لە پێشا ئەم مەوزوعە لە ناو ئێمەدا کە ئەکرایەوە زۆر کەسمان تەعەجوبی ئەکرد، بەڵام ئەمڕۆ دیمان و بە تەواوی… بو کە لە ئینتیخاباتی مەجلیسی عمومی بریتانیا… قیسمێکی زۆر لە ژنەکانیان بون بە مەبعوس و حەتا ئەمڕۆ وەزیری عومالی بریتانیا ژنێکە ناوی (مارغرێت فیلدە)…" (ژیان، ژ 189، 29 ی تەموزی 1929).

1. 2. مافەکانی ئافرەت

لە ژێر ناوی (ئافرەت) دا، ژیان لە زنجیرەیەک وتاردا کە بێ ئیمزا و دیارە بیروبۆچونی ڕۆژنامەکە دەرئەبڕێ، نوسیوێتی:

"لام وایە کەس نیە نەزانێ کە ئافرەت ئافەریدەی خوایە وەکو پیاو. خوا بۆیەکی ئافەریدەی کردوە کـە وەکو پیاو لە دونیادا بژی و رابوێرێ و هەرچی خوا فەرمویەتی بیکـا و هـەرچی نەیفـەرموە نـەیکات، یـەعنی جگە لەوەی کە ژنە و ئافرەتە هیچ فەرقێکی تری نیە لە گەڵ پیاوا و، پیـاویش جگـە لـەوەی کـە پیـاوە هـیچ فەرقێکی تری نیە لە گەڵ ژنا. پیاو بۆچی خەلق کراوە ئافرەتیش بۆ ئەوە ئافەریدە کـراوە." (ژیـان، ژ 93، 6 ی کانونی ئەوەلی 1927).

ئینجا ئەنوسێ:

"وەکو چۆن پیاو خوێندن و تەربیەی لازمە ئافرەتیش، بە ئەمری خوایش، ئەبێ بخوێنێ و پـێ بگـات. چونکە ئەگەر ئەم حاڵە هەروا دەوام بکات، هەر پیاو بخوێنێ و تەربیە بدرێ و تەکامول بکا و ئافرەت هەر وا لە ژێرەوە بێ، بێ مەعریفەت و زانست بمێنێتەوە، رۆژێک دێ کە ئیتر ئافرەت لە حەیات دا، غەیری بۆ دەفعـی لەزەتی پیاو زیاتر بۆ هیچی تر قیمەتێکی نامێنێ و لە بـەر چـاو ئەکـەوێت و پـەکی ئەکـەوێت، لـە بـەر ئـەوە هەروەکو خوایش فەرمویەتی ئەبێ لە گەڵ پیاوا ئافرەتیشمان پێ بگەیەنین و فێری صـنعەت و مەعریفـەتیان بکەین." (ژیان، ژ 93، 6 ی کانونی ئەوەلی 1927)

لە ژمارەی دوای ئەودا، درێژە بە باسەکەی ئەدا و ئەڵێ:

"بزانن ئەوی ئافرەت ئەبێ بیزانێ چیە؟ کچێک بۆ ئەوەی لە حەیات دا موەفەق بێت و پێ بگات و کـە شوی کرد لە گەڵ مێردەکەیا خۆش رابوێرێ و ماڵەکەی بە رێکوپێکی ئیدارە بکا و کە منالی بو بـە وێـڵ و ئوصول بە خێوی بکات و بیانکات بە ئینسان ئەبێ نەختێ عـەقڵ و مەعریفـەتی ببێـت کـە ئـەویش هـەر بـە مەکتەبەوە ئەبێ. کچێک لە مەکتەب دا بۆ ئەمرۆی ئێمە، نەختێ خوێندن و نوسین، ئەوەندە کـە مـەجبور نـەبێ کاغەزی مێردەکەی وە یا کەسوکارێکی بە عەرزوحاڵچیەک وە یا نامەحرەمێک بخوێنێتەوە، نەختێ حساب فێر بێ، فێری پاکی و خاوێنی، درومان و چێشت لێ نانێکی رێکوپێک، فێری منالّ بە خێو کردن و ئیدارەی مـاڵ بێ و بتوانێ لە دونیادا حەیاتێکی خۆش و بێ تەگەرە رابوێرێ. ئەمانە هەمو، ئەمین بن، بە عیلم و مەعریفەت نەبێ ناکرێ.

"خوا بۆیە ئافرەتی خەلق کردوە کە وەکو پیاو ئـیش بکـات، بجوڵێتـەوە، فێـری عـەقڵ و مەعریفـەت و هونەر ببێ، ئیدارەی ماڵ و منالّ بکات، وەلحاصل وەکو مەخلوقێکی تەواو و کامیل بژی و بمـرێ و رابـوێرێ. بۆیە ئافەریدە نەکراوە ببێ بە ئالەتی بەردەسـتی پیـاو، ببـێ بـە چێشـتکەر و گسـکدەری پیـاو، بـێ عـەقڵ و مەعریفەت بمێنێتەوە و لەزەت و خۆشی لە دنیا و حەیات نەبینێ.

"ئافرەتێک بۆ ئەوەی بزانێ چۆن ئەژی و چی ئەوێ لە حەیات ئەبێ فێری تەربیە و تەعلیم ببـێ، هـەتا ئێستا وا زانراوە کە ئافرەت موتلەقەن موحتاجی وەلی‌یەکە، داماوی گەورەیەکە، بەڵام ئەگەر تـا ئیسـتە وایـش بوبێ لەمەولا ئافرەت نابێ هەر تەماشای دەستی پیاو بکات و هەرچی پیاو پێی بکـا قبـولّی بکـا. لـە گـەڵ ئەوەیش دا زۆر ئافرەت و ژن هەیە وەلی و گەورەیەک بـۆ خۆیـان پەیـدا ناکـەن، زۆر کـچ کـە کەسـوکاریان نەماوە و شویان نەکردوە، زۆر ژن کە مێردەکانیان نەماوە و بێوەژن ماونەوە، زۆر دایک کە منالّی کـوڕی نیـە وە یا منالّی وردیان هەیە. ئەمانە هەمو بۆ ئەوەی لە حەیات دا بژین و نانێکی دەسـتی خۆیـان بخـۆن، ئـەبێ بخوێنن، فێری مەعریفەت ببن، چونکە ئەگەر ئیشێک نەزانن، عەقڵ و هونـەرێک فێـر نـەبن، ئـاخری مـەجبور ئەبن یا دەستی مەرحەمەت بکەنەوە لە کۆڵانان یا بچنە مـاڵان کارەکـەری بکـەن. ئەمانـە حەیفـە وا رەزیـل و سەفیل بمێننەوە و بێ کەس و بێ صاحیب بسورێنەوە. لازم ئەکا فێـری صـنعەت و مەعریفـەتێک و ئیشـێک ببن..." (ژیان، ژ 94، 13 ی کانونی ئەوەلی 1927).

دو ژمارە دواتر درێژەی بە باسەکە داوە:

"چ پیاوێک هەیە کە چاوی کوێر نەبێ و زەڕەیەک عەقلی ببێ تێ نەگات کە ئافرەتیش وەکو خۆی خوا ئافەریدەی کردوە بۆ جوتی ئەو، بۆ رەفیق و خۆشەویستی ئەو، بۆ عەبد و نۆکەر و چێشتکەری ئەوی خەلق نەکردوە و، ئەویش وەکو پیاو عەقڵ و چاو و زبان و هۆش و شعوری هەیە.

"لای ئێمە ئافرەت هەر بۆیە هاتۆتە سەر دونیا کە لە ماڵەوە دابنیشێ و چێشت لێ بنێ، گەندوگو پاک بکاتەوە، کە ئیشی نەبو غەیبەت بکا و بنێشت بجوێ و تەشی برێسێ. لای ئێمە ئافرەت نابێ لە ماڵ بێتە دەرێ. وەکو زەمانی یۆنانی قەدیم هەر بۆ حەمام و سەرقەبران بێنە دەرێ. فەقەت پیاو بە هەوەسی خۆی رابوێرێ، کەیف بکا و بژی. ئەگەر موراجەعەت بە (قورئان) و قەوانین و ویجدانیش بکەن، ئەبینن کە ئەمە زوڵمێکی یەکجار گەورەیە. غەدرێکی زۆر زلە پیاو لە ئافرەتی ئەکات، چونکە بە واسیتەی ئەوەی کە ئافرەت لە ماڵ دا حەپس ئەکەن و تەنها بۆ چێشت لێ نان و نوێن داخستن ئەیهێنن، قیسمێکی زۆر لەم مەخلوقاتە، لەم میلەتە، مەحکومی مردن و سستی و ئیش نەکردن ئەکەن..." (ژیان، ژ 96، 3 ی کانونی سانی 1928)

لە وتارێکی کەدا کە ئەم پرسیارەی کردوە بە سەردێڕی: (دوارۆژی وڵاتەکەمان بە چی باش ئەبێ؟) و، هەر خۆی لە سەردێڕی هەمان وتاردا نوسیوێتی: (پێشکەوتنی ژنانمان) بە ئیمزای (لاوێک) لە هەمویان رونتر باسی مافەکانی ئافرەت ئەکا و ئەڵێ:

"قەدری ژن لە لای ئێمە لە پێش دا و ئێستاش هەروەها زانراوە کە ژن ئەبێ هەر لە ماڵەوە بێت و ئیشی ماڵ بکات، وەکو چێشت لێ نان و گەسک دان و جل شتن و بەعزێ ئیشی تر کە لە ماڵ دا دەیکەن. بە خوا ئەمە حەقی ژن نیە. ژنیش هەروەکو پیاو حەقی خوێندن و حەقی کاسبی کردنی هەیە، حەقی رەئی هەیە لە ناو کۆمەڵ دا..." (ژیان، ژ 247، 26 ی حوزەیرانی 1930).

1. 3. پێکەوەنانی خێزان

ژیان لە ژێر سەرناوی (ئیزدیواج) دا نوسیوێتی:

"لە قورئانی گەورەدا لە لایەن ئیزدیواجەوە نصوص و ئایاتی زۆر جوانی تیایە، وەکو ئەفەرموێ (ان خلق لکم انفسکم ازواجا لتسکنوا الیها وجعل بینکم مودة ورحمة) کە لەم ئایەتەدا بە تەواوی دیارە کە ئافرەت بۆ عەبدایەتی نا، بۆ ئەوەی ببێ بە رەفیق و خۆشەویستی پیاو خەلق کراوە. کەچی ئەگەر ئینسان بروانێتە معامەلەی پیاوی ئێستا دەرحەق بە ئافرەت و ئەم ئایەتە گەورەیە بخوێنینەوە لە معامەلە و بێ ویجدانی پیاو هەر وا موتەئەسیر و شەرمەزار ئەبێ. چونکە لای ئێمە وا زانراوە کە ئافرەت هەر بۆ دەفعی لەزەتی پیاو، بۆ ئیشکردن و چێشت لێ نان، هاتۆتە سەر دونیا. موافیقی ئەو ئایەتە موبارەکە رابیتەیەک، کە بە موحیبەت و لوتف وجودپەزیر ئەبێت، لە بەینی ژن و مێردا بە واسیتەی هەنێ لە مەلا جاهیلەکانەوە هاتۆتە سەر ئەوەی ئافرەت ببێ بە ئالەتی بەردەستی پیاو و بەو چەشنە هەرچی خراپ بێ دەرحەق بە ئافرەت رەوا ئەبینرێ." (ژیان، ژ 96، 3 ی کانونی سانی 1928).

لە ئەڵقەی چوارەمی ئەم باسەدا نوسیوێتی:

"بە هەمو مەزەبێ، بە هەمو قورئان و ئەحادیس، دەرئەکەوێت کە لازم ئەکات لە وەختی ئیزدیواج دا دەسگیرانەکان یەکتری ببینن. بەعزێ شتی زۆر جوزئی و هیچ هەیە کە زۆر ئەهمیەتی ئەدەینێ، بەڵام ئەوی کە پێویستە بیکەین بە جێی ناهێنین، چونکە جاهیل و نادان، کەر و بێ عەقڵ، هەر شتی خراپ و بێ مەعنا ئەکەن.

"تو خوا با بۆتان وەصف و تەعریف بکەم کە لای ئێمە ژنهێنان چۆنە؟ نا ئەستەغفیرەڵا، ژن هێنان نا، ژن کڕین چۆنە؟ چونکە لێرە کچ وەکو ترۆزی و خەیار ئەفرۆشرێ نادرێ بە شو. بەڵام باسی ژنهێنانی لای عەشائیر و دێهاتی ناڵێم، چونکە شوکردنی ئەوان موافیقی عەقڵ و عادەت چاویان بە یەکتری ئەکەوێت، هەر لە منداڵیەوە لە گەڵ یەک دا هەڵئەسن و دائەنیشن و ئیش و فرمان ئەکەن." (ژیان، ژ 97، 10 ی کانونی سانی 1928).

لە سەروتاری ژ 121 دا لە ژێر سەردێری (لێرەدا هیچ ریعایەتی ئوصولی ژنهێنان ناکرێ) نوسیوێتی:

"هەتا ئێستا لە خسوس حقوقی ئافرەت و ژنهێنانەوە زۆر دواوین، فەقەت چونکە ئەم مەسئەلەیە مەسئەلەیەکی رۆحی موهیمە ئەمانەوێ دیسانەوە لێی بدوێین.

"هەرچەند بەعزەن لە تەئەهول کردن دا ئینسان نەختێک عەزاب ئەکێشێ و توشی غەم و ئەزیەت دێت و، بەعزەن پەشیمان ئەبێتەوە، بەڵام ئەگەر ژنهێنان کە مەعقول و ریعایەتی هەمو ئوصولێکی بکرێ، بە ئەکسەریەت زۆر باش ئەبێ و پەشیمانی لە دوا نابێ و بۆ بەشەریش خدمەت ئەکا.

"مەعلومە ئەگەر ژنهێنان نەبوایە بە مودەتێکی کەم زو بەشەر دوایی ئەهات و نەئەما، ژنهێنان وەکو بۆ زیادی و دەوام و مانەوەی بەشەر باشە، بۆ گۆڕینی ئەخلاقی خراپی ئینسان بە چاکە و بۆ زۆر خسوسیاتی ژن و مێردەکە بە کار دێت، بە شەرتێک ناڵێم بە پێی قەوانینی مەدەنیە هیچ نەبێ وەکو شەریعەتی خۆمان ئەمر ئەکات وا بکرێ.

"مەعەلئەسەف لێرەدا چونکە تەماشا و رەهبەری ئوصولی ژنهێنان ناکرێ، زۆر لەو کەسانەی کە ژن ئەهێنن پەشیمان ئەبنەوە وە یا توشی ژیانێکی ناخۆش و تاڵ دێن، وە بەعزەن بەم سەبەبەوە ئەخلاقی ژن و مێردەکەیش تێک ئەچێ.

"بە پێی قەوانینی مەدەنیە و شەریعەتی ئیسلامیەیش لازمە لە ژنهێنانا ئەوەل دەفعە تەماشای (هاوکوفی) بکرێ و هیچ نەبێ ئەگەر دەفعەیەکیش بێ کوڕ و کچەکە یەکتری ببینن. وە چاکتر لازمە لە ئەخلاقی یەکتری شارەزا ببن. فەقەت لێرەدا بە عمومی هەتا شەوی مولاقاتیان نە ژنەکە کوڕەکە و نە کوڕەکە ژنەکە ئەبینێ و، لە بەر ئەمە زۆر دەفعە واقیع ئەبێ کە لە ئەوەل دەفعەی ئیجتیماعیانا جیا ئەبنەوە و هەردوکیان توشی فەلاکەت و زەرەر و بێ ئەخلاقی ئەبن.

"لە بەر ئەوە پێویستە لە ژنهێنان دا زۆر ریعایەتی هاوکوفی بکرێ، کە یەعنی ئەبێ کچ و کوڕەکە ئەخلاقیان، سەویەیان، عیلمیان، سەروەتیان، لە هەمو زیاتر عومریان وەک یەک بێ. ئەگەر ئەم موناسەبەتە لە بەینیانا مەوجود نەبێ موحەققەقە هەتاکو سەر بە یەکەوە نابن و هیچ قوەتێ بە یەکیانەوە نانوسێنێ. وە ئەگەر تەماشای هاوکوفی کرا ئەوسا دائیمەن موحیبەتێکی دائیمی لە بەینیاندا ئەبێ و هەردوکیان هەتاوەکو ئاخری حەیات خۆش رائەبوێرن.

"غەیری ئەمەیش ئەکسەری دێهاتەکانمان و زۆری عەشیرەتەکانمان حقوقێک نادەن بە ژن، عادەتەن وەکو حەیوان تەماشایان ئەکەن و، وەکو لە جنسی بەشەر نەبن وایان ئەزانن و تەماشا ئەکەن. وە کچەکانیان عادەتەن یا وەکو حەیوان ئەیانگۆڕنەوە وە یا ئەیانفرۆشن. وە پیاوێک کە ژن بێنێ پێویستە هەمو سەروەتەکەی سەرف بکات و بەعزەن بەمەیش ئیکتیفا ناکرێ ئەبێ بۆ ژنهێنان هەمو مڵک و ماڵەکەی بفرۆشێ، سەرفی بکات وە یا ئەگەر بیگۆڕنەوە ژن بە ژن بکەن لەوێشا هیچ تەماشای عومر، سەروەت، عائیلە، حاصلی هاوکوفی ناکەن. بەعزەن پیاوێک 60 ساڵی عومرە، کە کوڕی کوڕەکەیشی ژنی هێناوە، کەچی کچەکەی ئەدات بە کچێکی 14 ساڵەیی بۆ خۆی. ئینجا ئەگەر تەماشای ئەمە بکرێ هەمو کەس بۆی مەعلوم

ئەبێ کە لەمەدا چەند حقوقی ئەو کچە زایع ئەبێ. وە یاخود لە دانی کچێکی 14 ساڵە بە پیاوێکی پیری 60 ساڵەدا چەند فەلاکەت، موسیبەت و غەم و حەسرەت لە بەینیانا پەیدا ئەبێ.

"غەیری ئەمەیش ئینسان نابێ بێ لێکدانەوە ژن بێنێ. شەخسێک کە ویستی ژن بێنێ پێویستە لە پێش هەمو شتێکا تەماشای ئیستیقبالی خۆی بکات و ئەبێ بە نەوعێک ئیقتیداری بێ و موستەقبەلی تەئمین بێ، کە ئەگەر چوارپێنج منداڵیشی بێ بتوانێ موافیقی مەتلوب منداڵەکانی بە خێو و پەروەردە بکات، چاک پێیان بگەیەنێ چونکە پیاوێک کە سەروەتی نەبو و لە ئیدارەی خۆی عاجز بو ئەگەر تەشکیلی عائیلەی کرد بە کردنی توشی سەفالەت و پەرێشان ئەبێت. لە بونی هەر منداڵێکیا وەکو جینایەتێکی کردبێ وا موعەزەب ئەبێ. تەبیعی چونکە منداڵەکانی بۆ بە خێو ناکرێ. هەموی مەعلول، سەفیل و برسی... کۆمەڵێکی عاتیل ئەکا بە بار بە سەر هەیئەتی ئیجتیماعیەوە. وە هەموی بە سەبەبی ئەمەوەیە کە لەم موحیتەدا دائیمەن، بێ ئیش، سەرسەری، سواڵکەر، زۆرە و ئەمانیش هەموی مەزەرەتێکی زل تەشکیل ئەکەن بۆ بەشەر.

"زۆر عەیبە کە لەم عەسری مەدەنیەتەدا و، لە حاڵێکا کە ئەوروپاییەکان و ئامریقاییەکان ئەم مەسئەلەیەیان لە هەمو شتێک زیاتر گرتوە، حەتا بەم سەبەبەوە خەریکن ئیسلاحی بەشەر بکەن و عیرقەکەیان بە قوەت، فەعال و خوێنێکی گەرمی فەعالیان بۆ پەیدا بکەن، کەچی ئێمە هێشتا ژن بە حەیوان بزانین و هیچ تەماشای مەسئەلەی ژنهێنان نەکەین، چونکە ئەم مەسئەلەیە لە هەمو شتێک زیاتر بوە بە سەبەبی تێکدانی ئەخلاقمان. پێویستە زۆر بە ئەهمیەتی بگرین و ریعایەتی ئوصولی ژنهێنان بکەین."

ر. ن. (رەشید نەجیب) لە زنجیرە وتارێک دا کە بۆ (نەخۆشی ئیجتیماعیمان) ی تەرخان کردوە، لە ئەڵقەی سێیەمیدا لە ژێر سەردێڕی (ژن هێنان، بناغەی ژیان) دا بە ئوسلوبێکی ئەدەبی نوسیوێتی:

"سیفاتی ئەساسیەی خێزان، لام وایە، رەفیقەی مێرد بون، دایکی ئەولاد کردن و کەیبانویەتی ماڵە.

"رەفاقەتێکی ئەبەدیەی حەیات روکنی ئەوەل و ئەهەمی ئەم سێ کوچکەیەیە. بە زەنی من پیاوێک تا بە تەواوی لە هەمو سیفات و مەزییەتی ئافرەتێک تێ نەگا، چاک لێی حاڵی نەبێت، مومکین نیە بە سەمیمیەت و جدیەتیەکی تامەوە رەبتی قەلبی لە گەڵ بکات. وە سەمیمیەت، موحیبەت، یەکگرتنی دڵ، لازمە بێ بە سەبەبی یەککەوتنی دەست. لە لانەی عائیلە ئیجاب ئەکات هالاوی موحیبەت، هالەی عەشق، هەڵسێت نەکو گڕی قەهر و کڵپەی غەزەب. لازمە دەستی مێرد بە رەعشەی غەرامەوە بلەرزێت، نەک بە لرفەی قینەوە و، لام وایە خوا چاوی ئافرەتی تەنها بۆ فرمێسکی سرور هەڵڕژاندن خەلق کردوە نەک بۆ گریانی تەحەسور.

"حوسن، لە نوقتە نەزەرێکەوە ئاهەنگ، تەوازونە، وە چۆلەکەش کە جریوەیان یەکی گرت دەنگێکی خۆشی مۆسیقی لێ حاصل ئەبێت، فەقەت لە گەڵ قیرەی قەلەرەشێکی تێکەلاو بو بە جارێ تێکی ئەدات. وەستانی کائیناتیش هەر نەتیجەی ئاهەنگ، تەوافوق و تەوازونێکە.

"شەرتی جوانی، خۆشی و سەعادەتی عائیلەش ئاهەنگ و ویفاقە، ئەدنا سەکتەیەک لە حەیاتی ژن و مێردیدا ئەم شیعرە جوان و رەوانە لەنگ و سەقەت ئەکات. ئاهەنگی عائیلە بە تەوافوقی زەوق، تەتابوقی حوسن، تەوازونی زهنیەت و عەقلی ژن و مێردەوە مومکینە.

"مەعازەڵا یەک نەگرتنی ئەمانە یا شۆڕشێکی ئەبەدی بەینی عائیلە دێنێتە وجود وە یا تەلاق.

"موحەققەق هەمو تێگەیشتویەک لە گەڵ من دا ئیعتیراف ئەکات دۆزینەوەی جوتێک حائیزی ئەم شەرائیتە بێت هەر وا ئاسان نیە، بیلخاصە لە سەر ئوصول و تەریقەی تەئەهولی ئێمە بەڵکە مەحاڵە. مێردی قوڕ بە سەر لای ئێمە هەتا شەوی زەفاف حەتا لە رەنگی (رەفیقەی موستەقبەلی) و ئافرەتی بەدبەخت لە دەنگی (رەفیقی ئاتی) بێ خەبەرە.

"وە کەزا هەمو تێگەیشتویەک پێی لێ ئەنێت، بە سەبەبی عـەدەمی مـەعاریف و تـەرزی ئیزدیـواجێکی نامەعقولەوە هەمو رۆژێ شاهیدی هەزاران فەجائیعی عائیلە ئەبین. لەو لاوە ماڵێک شەو و رۆژ، خورتە، شەڕ و گریانی ژن، هەر رۆژە نارۆژێک تۆران، پیاو بە سەبەبی نارێکی و یەکنەگرتنی دڵـەوە ئەکسـەری ئـەوقاتی لـە خاریج دا بە ئەنواعی لەهو و سەفاهەت سەرف ئەکات.

"لەم لاوە، هێشتا دوەم مانگی تەئەهول تێ نەپەڕیوە، مێردی بێچارە عەدەم ئیمکانی یەکبونی لـە گـەڵ ئەم ژنەی‌دا حس کردوە. خەریکە و هەوڵ ئەدات بۆ ژنی دوەم. نەتیجـە دوژنـی، هەوێسـاری، مـەعلومی هـەمو لایەکە ژن کە لە ماڵ دا هەر یەکێک بـو نـورە، بـو بـە دو ئـاگرە. ئـەم دوانـەش یـەک لـە قینـی یـەک مـاڵی مێردەکەیان وێران ئەکەن و نیزاعێکی ئەبەدی لـەو ماڵـە دەسـت پـێ ئـەکات." (ژیـان، ژ 142، 2 ی کـانونی ئەوەلی 1928).

2. مەکتەبی کچان لە سلێمانی

خوێندنی نوێی حکومەتی لە سلێمانی دا لە چاو ناوچەکانی تری کوردستان و عیراق دا، پێشـینەیەکی دێرینتری هەیە. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە لە سلێمانی لە پاڵ مزگـەوت و مەدرەسـەی دینـی و حـوجرەی تایبەتی‌دا، قوتابخانەی نوێ هەبوە کە ژمارەیەکی باش خوێندەوار و رۆشنبیری پێ گەیاند. لە داوودەزگاکـانی حکومەتی عوسمانی و، دواتر لـە داوودەزگاکـانی حکومـەتی تازەدامـەزراوی عیـراق‌دا پلـە و پایـەی بـەرزیان وەرگرت. خوێندن و پەروەردە بە شێوەی نوێ بیو بە بەشێ لە ژیانی دانیشتوانی سلێمانی.

سەرەڕای هەمو ئەو کۆست و کارەساتەی بە هۆی یەکەمین جەنگی جیهانی و دواتـر بـە هـۆی شـەڕی ئینگلیز– کوردەوە بە سەر ناوچەکەدا هات بو، هەر کە هەلێکیان بۆ هەڵکەتبێ خوێندنگەکانیان بوژاندۆتەوە.

2. 1. کردنەوەی

رۆشنبیرانی سلێمانی هەولێکی زۆریان داوە بۆ ئەوەی خوێندنگەی کچان، لە سلێمانی و لە شـوێنەکانی تردا بکرێتەوە. بۆ ئەم مەبەستە هەولێکی زۆریان لای کاربەدەسـتانی پـەروەردە (مـەعاریف) ی بەغـداد داوە. دیاریی کوردستان کە بە 3 زمانی کوردی و عـەرەبی و تـورکی لـە بەغـداد دەرئـەچو، لـەم بـارەیـەوە چەنـد وتارێکی نوسیوە. مەبعوسەکانی کورد یش، بە تایبەتی ئەمین زەکی بەگ، چ لە ناو مەجلیسـی مەبعوسـان‌دا و، چ بـە هـەولی شەخسـی، خـەریکی ئەنجامـدانی ئـەم کـارە بـون. سـەرەنجام کارەکـەیان سـەر ئـەگرێ و خوێندنگەیەکی سەرەتایی بۆ کچان لە سلێمانی ئەکرێتەوە.

ژیان لە ژ 13 دا هەواڵی کردنەوەی بڵاو کردۆتەوە:

"مەکتەبی کچان

"لە ئیعتیباری 21 ی نیسانی 926 رۆژی چوارشەمەوە مەکتەبی کچان دەستی کردوە بە قەید و قبوڵی قوتابی. ئەوانەی حەز ئەکەن کچەکانیان بخەنە مەکتەبەوە لە تاریخی مەزکورەوە موراجەعەت بـە ئیدارەخانـەی مەکتەب بفەرمون. لە خانوەکەی عەلی بەگی فەتحوڵا بەگ دایە."

بۆ ئەوەی مەکتەبی کچان جێگیر بێ و ببێتە دامەزراوێکی دائیمی پێویستی بـە بینـای تایبـەتی خـۆی هەبوە. ژیان لە ژ 78 دا هەواڵی داوە:

"وەزیری ئەشغال و مواصەلات مەعالی ئەمین زەکی بەگ، کە کوردێکی میلەتپەروەر و وەتەنیە، بینا بـەم فکر و مەقصەدە، بۆ دانان و کردنەوەی مەکتەبی کچانی سلێمانی یەکانە هەولـدەر و سـاعی بـو، لـە رێی ئـەم خزمەتەدا لە هیچ تەشەبوسێک دوا نەکەتو، حەتا لە مەجلیسـی مەبعوسـان دا بـە دەفـەعات داوای کـرد تـا بـە

کردنەوەی مەکتەبی کچانی ئێرە موەفەق بو. ئەگەرچی ئەم لانەی ئومێدی وەتەنە کرایەوە فەقەت لە بەر ئەمـەی کە بینایەکی تایبەتی نەبو وە ئەو جێگایەی کە بۆی تەخصیص کرا بو، جێگایەکی وا نەبو کە بۆ مەکتـەب بـە کەڵک بێ و لە گەلێ خصوصەوە نوقصانیەتی بو، لزومیەت بە ئینشا و دروستکردنی بینایەکی تایبـەتی حـیس کرا. دیسان لە سایەی عەزم و تەشەبوساتی جدیەی موشار ئیلەیهیەوە بۆ ئەمـەیش قـەرار ئیستیحصـال کـرا. ئەوا ئێستا لە مەوقیعێکی باش دا بناغە و تەمەڵی ئەم موئەسەسە بە قیمەتە هەڵئەدەنەوە. هەروەکو بیسـتومانە ئەوەل بەردی تەمەڵی ئەم جامیعەیە بە دەسـتی موشـفیقی مـەعالی جـەنابی ئـەمین زەکـی بـەگ، کـە حـەقێکی مەشروعی خۆیەتی، دائەنرێ."

ڕۆژی 20 ی ئاغستۆسی 927 بە ئامادەبونی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیداری و ئەشراف و کیباری مەملەکەت، ئەمین زەکی بەگ وەزیری مەعاریفی ئەو کاتەی عیراق، بەردی بناغەی مەکتەبی کچانی دانا. ژیان لە ژ 79 دا ریپۆرتاجێکی بە بۆنەی ئەم ئاهەنگەوە ئامادە کردوە تێیدا نوسیویێتی:

"ئەوەڵـەن لـە تـەرەف خـەتیبی مزگـەوتی گـەورەوە خوتبەیـەکی بـەلیغ و چەنـد دوعایـەکی موئەسـیر خوێندرایەوە و وازیحەن بە ئایەت و حـەدیس بـەیانی کـرد کـە شـەریعەتی غـەڕای ئیسـلامی بـە ژن و پیـاو موتەساویەن ئەمری خوێندن و تەعلیم ئـەکا" جگـە لـە ئـەمین زەکـی، فایـەق زێـوەر وتـارێکی بـەم بۆنەیـەوە خوێندەوە.

ڕۆشنبیرانی کورد بەوەندە دانەکەوتون، بەڵکو لە داواکانیان دا بەردەوام بون. وەکـو ژیـان لـە ژ 118 دا نوسیویێتی، مەبعوسەکانی کورد لەو (تەقریرە دا) کە بە کۆمەڵ داویانە بە وەزارەتی مەعاریف، نوقتـەی 6 ی خواستەکانیان "کردنەوەی مەکاتیبی کچان" بوە.

2 .2. هەڵوێستی جیاواز لە خوێندنی کچان

لە ژێر سەردێڕی (گفتوگۆیە: ئیفرات نـە تـەفریت) ژیـان دەمەتەقێیـەکی بـە زمـانی ع. و م. ەوە بـڵاو کردۆتەوە کە جیاوازیی بیروڕای ئەو کاتەی توێژەکانی کۆمەڵی کورد و ناکۆکی هەڵوێسـتیان لـە خوێنـدن و پەروەردەی کچان ئەنوێنێتەوە.

ئەمە دەقەکەیەتی:

"لە ماڵەوە دانیشتبوم م. هاتە ژورەوە بە ناوچەوانێکی غەمگینەوە دانیشت.

ع. بۆچ وا عاجزی ئەڵێی خەبەرێکی ناخۆشت بیستوە؟

م. ئەرێ بە خوا خۆزگە بەو کەسە کە ڕۆژێ زوتر ئەمرێ و شتی خراپتر نابینێ. من ئەڵێم ئاخرزەمانە تۆ پێم بڕوا ناکەیت و، ئەڵێن مەکتەبی کچانیش دانراوە ئەمجا نۆرەی کچەکانمانە هەمو ئەفعالیان شەڕ بێ.

ع. ئەی هاوار بە ماڵم! تۆ کە خوێندەواری ئەمە فکرت بێ ئەبێ نەخوێندەوارەکان بڵێن چی؟

م. خوێندەوار و نەخوێندەوار فەرقی چیە؟ هەر کەس موسوڵمان بێ ئەزانێ ئەمە شتێکی زۆر خراپە.

ع. بۆ خاتری خوا ئەم قسەیە بەم نەوعە لای عەوام مەکە. تـازە بـە تـەماین مـۆمێکی زانسـتیمان لـەم تاریکی جەهلە بۆ دابگیرێ، لێمان مەبە بە ڕەشەبا.

م. جارێ پێم بڵێ ئەم دینە تازەیەت کەی پەیا کردوە خۆ تۆ موسوڵمانێکی باش بویت؟

ع. من ئێستایش موسوڵمانەکەی جارانم نیهایەت ئەزانم ئیسلامیەت تـەنها مەخصوصـی پیـاو نیـە بـۆ ژنیشە و خوێندنیش بۆ ئیسلامیەت زۆر موفیدە بۆیە پێم خۆشە ژنانیش خوێندەوار بن.

م. تەنها خوێندەواری باشە ئەما نوسین فێربونەکەیان خراپە.

ع. لەم فەرمودەیەت نەگەیشتم گوایە نوسین فێربون خراپە یا صوحبەت ئەکەیت؟

م. ناوەڵا صوحبەت ناکەم مەعلومە کە ژن نوسین بزانێ زۆر خراپە چونکە بیەوێ لە تەک شەخصـێکی بێگانە موعاشەقە بکا بە موخابەرە زو جێبەجێ ئەکات.

ع. وەک تۆ ئەفەرمویت ژنێ کە فکری خراپەی بێ و نوسین نەزانێ رەنگە هیچی بۆ نەکرێ. ئەی ئەی پەکی ئەکەوێ!

م. دیارە پەکی ناکەوێ ئەما باسی ژنی خراپ ناکەین.

ع. دەی تو خوا ژنێکی عەفیفە بیەوێ کاغەزێ بۆ مێردی بنوسێ و خۆی نەزانێ مەجبور بێ بچێتە لای کەسێکی بێگانە و لە بەر ئەمە کە تەبیعی نایەوێ خەڵقی بزانن چی بۆ مێردی ئەنوسـێ خـەلوەتیش لـە تـەک کابرای کاتبا بکات بە تەواوی موخالیفی شەریعەتە باشە، یا خۆی بیزانێ بە دەستی خۆی بینوسێ باشە؟

م. دیارە خۆی بینوسێ باشە.

ع. ئـەی کـەواتا مەکتـەبی کچـان شـتێکی زۆر باشــە و بـی حیکمـەتیش نیـە کـە حـەزرەت (ص. ع) فەرمویەتی (طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة)

م. ئاخر ئەمە ئەگەر هەر بۆ نوسین و خوێندن بوایە باش بو ئەما ئاخ فائیدەی چی؟

ع. لەم ئاخە تێ نەگەیشتم ئەترسم فێربونی نەقش و نیگار و ئەو مەعریفەتانە کە بۆ ژن لازمە بیزانـێ خصوصەن موافیقی حیفزەل صیحە منداڵ پەروەردە کردن کە یەگانە سەبەبی تەئمین و تەتویلی حەیاتە بە لای جەنابتەوە وەکو فێربونی نوسینەکە خراپ بێ؟

م. ناوەڵا ئەمانە ئینکار ناکرێ کە زۆر چاکن ئەما سەربەست بونەکەیان خراپە و بێ شەرعیە.

ع. ئەی ناوی سەربەستیت هێنا برینی زلم کولایەوە ئاخر عەزیزم ئێمە هێشتا مـەعنای سەربەسـتیمان نەزانیوە بۆیە مستمان ناکەوێ وە ئیلا سەربەستی ژنان مەعنای ئەوە نیە کـە بـۆ بـێ شـەرعی و خراپـەکردن سەربەست بن.

م. بەرێ وەڵا ئەوەیە ئەی چیە؟

ع. نا بە خوا ئەوە نیە، سەربەستی هەر ئەو حوڕیەتەیە کە شەرع پێیانی بەخشیوە و لێیان غەصب کراوە.

م. کامەتا حوڕیەتی شەرعیی ژن کە غەصب کرابێ؟

ع. ئەی بێ قەزا بی خۆ مەسئەلەی تەئەهول کە دەخلێکی گەورەی بە سـەر حەیاتـەوە هەیـە بـە جـارێ شەرعیەکەی بۆتە عەیب و بێ شەرعیەکەی بۆتە عادەت. کەی ئەبینی کچێ کە درا بە شو پرسـێکی پـێ بکـرێ بیلخاصە لە دەرەوە لە ئەموالی مەنقولە عەد ئەکرێن وەکو گا و گوێرەکە یا لە باتی خوێن ئەدرێن. یـا بـە پـارە ئەفرۆشرێن، یا وەک سەگ بە تولە ژن بە ژنیان پێ ئەکرێ. ئەی ئەمە حوڕیەت غەصب کردن نیە چیە؟

م. بەڵێ وایە ئەما وا تۆ مەعنای سەربەستی وا لێ ئەدەیتەوە وە ئیلا من لە منەوەرێکی مەعاریفپـەروەرم بیستوە کە مەدحی مەکتەبی کچانی کردوە کە فێری سەما ئەبن و گۆرانی ئەڵێن و سەربەست ئەبن. یەعنی بـە ئارەزوی خۆیان هەرچی بکەن مەنع ناکرێن.

ع. حاشا مەعنای سەربەستی ئەوە نیە ئەما ئاخ بڵێم چی لە دەست ئەو نەوعـە منەوەرانـە کـە بـون بـە گێرەشێوێنی ئەم میلەتە لە هەمو باسێکا زو باز ئەدەنـە سـەر بێـدینی و کفـر، بـە نـەوعێ نـەفرەتی عالـەمیان وەرگرتوە کە لەفزی منەوەر جێی جنێوێکی پیسی گرتۆتەوە.

م. ئەشهەدوبیلا حەقیقەتی مەسئەلە ئەمەیە ئەگەر ئەو نەوعە منەوەرانە واز لەم ئیفراتە بێ مەعنایـە بێـنن ئەم عالەمەیش یەکجار وا مەیلی تەفریت ناکەن وە ئیلا بەشەر چۆن لە عەلەیهی مەعاریف ئـەبێ. لـە هەڵەبجـەوە ع. صوبحی" (ژیان، ژ 60، 31 ی مارتی 1927).

2. 3. چالاکیەکانی مەکتەبی کچان

کچانی خوێندنگەکەی سلێمانی، لە ماوەیەکی کەم دا پێشکەوتنێکی دیاریـان بـە دەس هێنـاوە. لـە زۆر چالاکی کۆمەڵایەتی گرنگـدا بەشدار بون کە نیشانەی ئەوەن ئافرەت لە چوار دیواری ماڵ دەرچـون و پێـیـان ناوەتە مەیدانێکی تازەوە کـە مەیـدانی بەشـداری ژیـانی کۆمەڵایـەتی بـوە. ژیـان هەواڵـەکانی بـە خۆشـی و پشتیوانیەوە بڵاو کردۆتەوە، لەوانە:

2. 3. 1. پیشانگەی ساڵانە

ژ 72 ئەم (ئیعلان) ەی بڵاو کردۆتەوە:

"سەنەی تەدریسیەی 926– 927 ی مەکتەبی کچانی سلێمانی تەواو بو، ئەو نەقش و درومانانەی کـە لە ساڵی مەزکوردا بە دەست و سەعی قوتابیەکان هاتۆتە وجود، ڕۆژی جومعە و شەمە کـە تەصـادوفی 8 و 9 ی تەموزی 927 ئەکات بۆ پیاوان و ڕۆژی یەکشەمە و دوشەمە کە بەر 10 و 11 ی مانگ ئەکەوێ بۆ ژنـان، لە بینای مەکتەب دا ئەخرێتە ساحەی تەماشاوە. لە ژن و لە پیـاو ئـەو کەسـانەی ئـارەزوی بینینـی ئەکـەن لـە میعادی موعەیەنەدا تەشریف بفەرمون. مودیرەی مەکتەبی کچان"

سەروتاری ژمارەی 73 ی ژیان بۆ ستایشی ئەم پیشانگەیە و قوتابی و مامۆستاکانیان تەرخان کراوە.

ژ 242 ی 2 ی حوزەیرانی 1930 هەواڵی داوە:

"نەقش و درومانەکانی مەکتەبی کچانی ئێرە و کەرکوک

"بە موناسەبەتی نزیک بونەوەی ئیمتیحانەوە بۆ ئەوەی ئەو ئیشـی دەسـت و درومـان و نەقشـەی کـە تالبەکانی مەکتەبی کچانی سلێمانی و کەرکوک کردویانە بخرێتـە پـێش چـاوی عمـوم و لـە گـەڵ یـەکتریدا بەراورد بکرێن چوار پێنج ڕۆژ لەمەوپێش مودیرەی موحتەرەمەی مەکتەبی کچـانی سـلێمانی بـە ئەشـیاکانەوە تەشریفی بردە کەرکوک و لە دوای ئیجرا و تەواوبونی مەعرەزی کەرکوک گەڕایەوە سلێمانی.

"موعەلیمەیەکی مەکتەبی کچانی کەرکوک لە گەڵ نەقش و درومانەکانی ئەوێدا هاتۆتە سلێمانی.

"لە بەیانی ئەمڕۆوە ئەشیای هەردو مەکتەب لە مەکتەبی کچـانی سـلێمانیدا دانـراوە و خراوەتـە پـێش چاوی عموم، لە بەیانی ئەمڕۆوە هەتاکو سبحەینێ ئێوارێ بەیانیان هەتاکو نیوەڕوان پیاو و لە پاش نیوەڕۆوە هەتا ئێواران ئافرەت ئەتوانن بچن تەماشایان بکـەن و لـە دوای تەماشـا کـردن هـەمو کەسـێک ئـەتوانێ لـەم خسوسەوە فکری خۆی لەو دەفتەرەدا کە دانراوە بەیان بکا."

زۆر ساڵ ئەم جۆرە پیشانگایەی کاری دەستیی خوێندکارەکان دوبارە بۆتەوە. پیرەمێرد بە ئوسـلوبە ئەدەبیەکەی لە ژ 329 دا بەمجۆرە لە پیشانگەی ساڵی 1932 ئەدوێ:

"گوڵدەستەی گوڵان

"ژیان بەهارێ گوڵ و گوڵزاری دەوری شاری دەور کردەوە و هاوینێ گوڵزاری ناوشار دێنێتە فەڕ.

"گوڵی بەهارە، نازک و نازدارە، بەڵام ئاخ ناپایەدارە.

"گوڵێکم دەوێ گوڵان ببینێ، شێوە و ئاینی گوڵان بنوێنێ، هەتا درەنگێ هەروا بمێنێ.

"ئەو دەسکە گوڵەم دوێنێ لە نوێنە (مەعرەز) ی مەکتەبی کچان دا دی.

"دەستی پەروەردگار لە کچۆڵەکانمان گوڵدەستەیەکی ڕازاندۆتەوە، ئەو گوڵانەیش هەریەکـە بـە دەسـتی نازک و نازداریان چەند گوڵێکی نەقش و نیگاری هونەری خۆیان هێناوەتە مەیـدان و پیشـانمان ئـەدەن. یـا خوا ئەو دەست و پەنجەیان نەڕزێ. من کە بەم پیشە (صنعەت) ی دڵپەسندە ئەمەندە چاوم ڕون بۆتەوە، تەنها

بـۆ دیـدەنی نـەقش و نیگـار نیـە، هیـوای زۆرم بـە سـەرئەنجامی ئـەم بێچـوە پەرییانەیـە کـە بـە هـۆی خوێندەوارییەوە پاک و تەمیزی و شیرین دوین، دەرنزانی، منداڵ بە خێوکـەری فێـر بـبن و بـە ئامۆژگـاری و پەروەردەیی ئەمانە نەتەوەی ئایندەمان بە کەڵکی بنەچە و هاوڕەچەڵەکی خۆی بێ و بە خێوی مەڵبەنـد بشـێ، ئەگینا نمونەنمایی هەمو شـارێ لـە ئێمـە پێشـترە. هونەرەکـەی ئێمـە لەوەدایـە لـە (پـڕ) ئەمانـە فێـر بـون و رەهبەرەکەیشیان کە مودیرە باڵایە لە خۆمانە. کەوابێ تار و پۆ لە خۆیە.

"تاکو بنواڕی بەهەشتێکە بە گوڵ خەمڵیوە

"دایکی ئێمە، وەرە لێی پرسە: ئەمەی کەی دیوە؟

"تا ئێستا نەقش و نیگاری ژنانمان: خەڕەک، تەشی، کەلە ژەن، کەلە ماشەر، قانگەلە، تەشیلە، بنەزیلـە و، دوخ و، ژێ و، دەسکلوجە و، گوی چەنە و، پلی پێچ و گورزە هۆن و، بێینەوە سەرەوکاری درومان: تیک و بـن تیک و، تەریب و، قومامە و، قیرمە و، بەقیە و، هەڵپێچ و، پشت ماسولکە و، حەوزی و، ئاویە و، پێ چۆلەکـە و، کۆترە باریکە، ئەمانەیان ئەزانی. گۆشەگیرەمان مادە بو، سەرمێزمان سەرەویر بو، ئێستا هەندێ وردەکاریم لە ناو ئەو نمونانەدا دیوە تا لێی ورد بیتەوە شیرینە، تا دڵ بیەوێ رەنگینە. ئێستا ئێمە دەبێ مـادام بـە چـاوی خۆمان دەبینین ئەم کچانەمان بەم خوێندەوارییە هونەری وا دێننە مەیدان، ئـەبێ هیوایشـمان پێیـان بـێ کـە کەڵکی ماڵداری و هاودەردی و هاوسەرییشیان پێوە دەبێ و، بە نەتەوەی چاک ئەم میلەتە لە دەست نـادانی و سەرگەردانی رسگار ئەکەن وایان لە گەڵ بزوینەوە و ئەو کەسەی کە ئەمرۆ بە دو لادا گەورەیـە دەبـێ بـاوەڕ بفەرموێ کە مودیرەکەی ئێستا ئەگەر هێجگاری بێ لە لاییدە چاکتر بە کار دێ.

"خوایە تۆ ئەم کچانەمان بگەیەنەرە ئەو هیوایەی ئێمەیە!"

2. 3. 2. تەمسیل

هونەری نواندن و شـانۆ ئەگـەر لـە ئـەوروپا پێشـینەیەکی کـۆنی هـەبوبێ، یـان ئەگـەر لـە شـوێنانی وەکـو ئەستەموڵ و قاهیرە و بێروت و بەغداد یش کرابێ، ئەوا لە کوردستانی عیراقدا بەگشتی و لە سـلێمانیدا بـە تایبـەتی هونەرێکی نوێ و نە ناسراو بوە. ئەم هونـەرە مامۆسـتای قوتابخانـەکان هێناویانەتـە سـلێمانی و بـە قوتابیـەکانیان جێبەجێ کردوە. ناوەرۆکی ئەو چیرۆکانەی لەسەر شانۆ نوێنراون کاریگەریەکی راسـتەوخۆیان لـە سـەر بینـەرەکانی هەبوە. بە تایبەتی لە زەمانێکدا کە هێشتا، لەم وڵاتەدا، سینەما و رادیۆ و تەلەفزیۆن لە کایەدا نەبون.

لەو ماوەیەدا لە سلێمانی، کە رەنگە لە مێژوی ئەو شارەدا ئەوە یەکەمین جـار بـوبێ، دو جـار تەمسـیل پێشکەش کراوە:

جاری یەکەم، لە تەموزی 1926 دا قوتابیانی مەکتەب تەمسیلی (نەتیجەی سەفاهەت) و.

جاری دوەم، لە تەموزی 1927 دا قوتابیانی سلێمانی بە هاوکاری خوێندکارانی بەغداد (نیرون) یان لە بینای زانستیدا پێشکەش کردوە.

کچانیش هاتونەتە ئەم مەیدانەوە، ژیان (پرۆگرام و نوتقی تەمسیل و حەفلەکەی مەکتەبی کچان) ی بڵاو کردۆتەوە:

"پرۆگرامی حەفلەکە مادەی

1. لە تەرەف تالیبەیەکی سینفی پێنجەم حەفسە عیرفانەوە نوتقێکی کوردی کە مەئالەکەی عیبـارەت بـو لە بەخێرهاتنی میوانەکان و فەزائیلی خوێندن و تەحصیل.

2. تالیبەیەک کە بەیداخی بە دەستەوە بوە لە گەڵ 20 تالیبەی تر گۆرانی بەیداخ.

3. لە تەرەف تالیبەیەکەوە شیعری کوردی.

4. تەمسیل: ئینسان ئەوی ئەیچێنێ ئەوە ئەدروێتەوە. سێ پەردە، دو پەردەی نەسر، پەردەیە نەزم.
5. لە تەرەف تالیبەیەکەوە شیعری عەرەبی بەحس لە فەزائیلی (دەرزی و قەڵەم)
6. ریازەتی بەدەنیە لە تەرەف تالیبەکانەوە بە جلی مەخسوسی ریازەتەوە.
7. لە تەرەف نەزیهە تالیبەوە شیعری کوردی و تورکی خیتاب بە بوکەشوشەیەک.
8. لە تەرەف تالیبەیەکی ترەوە نوتقێکی مەنزومی ئینگلیزی.
9. تەمسیل: هەموی بە شیعر. دایکێکی جاهیل کە خەشخاشی داوە بە منداڵەکەی و نەسیحەتی دوقتۆرێک.
10. لە تەرەف تالیبەیەکەوە شیعری عەرەبی.
11. لە تەرەف 20 تالیبەوە گۆرانی پیرەمەگرون و سائیرە.
12. لە دوای هەمویان لە تەرەف مودیرەی موحتەرەمەی مەکتەبەوە چەند کەلیمەیەکی عەرەبی و کوردی کە زۆر عالی و موئەسیر بون." (ژیان، ژ 233، 3 ی نیسانی 1930)

ژیان ناوەرۆکی هەردو تەمسیلەکەی بەمجۆرە باس کردوە:

"تەمسیلی ئەوەل:

"ئەو تەمسیلانەی کە کردیان دوان بون و، ئەمانە هەموی لە تـەرەف قوتابیـە کچەکانـەوە و، مـودیرە و موعەلیمە موحتەرەمەکانی مەکتەبەوە ئیجرا کران.

"تەمسیلی ئەوەلیان: ئینسان ئەوی ئەیچێنێ ئەوە ئەدروێتەوە

"دو کچی قوتابی مەکتەب ئەبن: یەکێکیان، زۆر ساعی ئەبێ هەمو وەقتی خۆی بـە خوێنـدن و تەحسـیل و نەقش و درومان سەرف ئەکات و زەمانی تەحسیلی هەر بەم نەوعە شتانەوە رائەبوێرێ، خاریجی ئەمانە ئـارەزوی شتێکی تر ناکات. قوتابیە کچەکەی تریان، چونکە باوکی دەوڵەمەند ئـەبێ، بـە ئومێـدی سـەروەتی بـاوکی هـەمو وەقتی خۆی بە کەیف و زەوق و گەڕان سەرف ئەکات و ئەهمیەت نادات بە تەحسیل و خوێندنەکەی.

"لە دوای 20 ساڵی تر ئەم دو کچە کە هەردوکیان شو ئەکەن، ئـەوەلیان کـە ئـەخلاقی بـاش ئـەبێ، لـە وەقتی خۆیدا دائیمەن خوێندویەتی، هەرچەند مێردەکەیشی لـە حـەربا شـەهید ئـەکرێ، بـەڵام دیسـانەوە بـە واسیتەی سەعی خۆیەوە زۆر چاک ئەژی و 3 منداڵی ئەبێ، هەرسێکیان وەکو خۆی عالی و باش تەربیە ئەکات و ئەیانکات بە پیاو.

"کچی دوەمیان چونکە وەقتـی خـۆی سـەعی نـەکردوە و سـەروەتەکەی بـاوکی زایـع ئـەکات، ئـەویش منداڵەکانی کە بێ باوک ئەمێننەوە، مەجبور ئەبێ بە جلشۆری و کارەکەری بە خێویان بکات. نەتیجە کوڕەکەی بێ ئەخلاق ئەبێ و، رۆژێک داوای پارە لە دایکی ئەکات و، چونکە دایکی پارەی نابێ بیداتێ و، چەنـد دەفعـە بە ئەولادەکەی ئەڵێ: کوڕم بە خوا پارەم نیە خۆت ئەیزانی بە جلشۆری بە ڕێتانەوە ئەبـەم. بـەڵام کوڕەکـەی قانع نابێ، لە سەر پارە بە چەقۆ دایکی بریندار ئەکات.

"نەتیجەی ئەم دو کچە، ئەوی سەعی کردوە، وەقتی بە بێ هودە زایع نەکردوە، مەسعود ئـەبێ و، ئـەوی تریان کە لە دەوری تەحسیلیا تەمەڵی کردوە و، بە سەفاهەتەوە مەشغوڵ بوە، سەفیل ئەمێنێتەوە.

"ئەم تەمسیلە 3 پەردە بو، دوانی بە نەسر و یەکێکی بە شیعر ئەبێ.

"دوەم تەمسیلی:

"دایکێکی جاهیل ئەبێ لە بەر ئەوەی منداڵەکەی لە بێشـکەدا خـەوی لـێ ناکـەوێ و ئـەگری، ئـەچێت لـە سـەر تەوسیەی پرەپیرێژن دائیمەن خاشخاشی ئەداتێ و، بەم عیلاجـە مەسـمومە ئـەینوێنێ. رۆژێـک لـە دوای ئـەوەی ئـەم خەشخاشە ئەدات بە منداڵەکەی تەماشا ئەکات هەتا دو سێ سەعات لە وەعـدەی زیـاتر منداڵەکـەی خەبـەری نابێتـەوە و

ناجولێتەوە. کە دایکەکەی سەری هەڵئەبڕێ ئەبینێ منالەکەی سپی بوە، خوێنی حەرەکەت ناکـات. دەسـت ئـەکات بـە گریان، دراوسێکانی پێ ئەزانن دێن بە دەنگیەوە، کە مەسئەلەکە تێ ئەگەن یەکێکیان ئەڕوا دقتـۆر ئـەهێنێ. کـە دقتـۆر دێت لە مەسئەلە ئەگات موتەئەسیر ئەبێ گەلێ لۆمەی دایکەکەی ئەکات و بە دەرمان تەداوی ئەکات، ئەیهێنێتـەوە هـۆش خۆی و دایکەکەی مەسرور ئەبێ. دوقتۆرەکە پێی ئەڵێ: ئەمە نەتیجەی جەهالەتە کـە ئـەم سـەمەی ئـەدەیتێ، ئەترسـم دیسانەوە تیکراری بکەیتەوە. دایکەکە ئەپاڕێتەوە. تەشەکوری دوقتۆر ئەکات. شوکری خوا بـە جـێ ئـەهێنێ. قـەولی ئەداتێ، سوێند ئەخوات کە ئیتر دەرمانی وا نەدات بە منالەکەی و، بە قسەی پڕوپیرێژن نەکات.

"ئەم تەمسیلە هەموی بە شیعری کوردیە. حەقیقەتـەن شـیعرەکانی زۆر جـوان و مەحزونانەیـە. ئومێـد ئەکەین ئەگەر جێ بو لە ستونێکی غەزەتەکەدا ئەم شیعرانە دەرج و عەرزی قاریئینی کیرامی بکەین." (ژیان، ژ 233، 3 ی نیسانی 1930)

ژیان ناوی نوسەری تەمسیلیەکان و ناوی ئەکتەرەکانی نەنوسیوە.

بۆ جاری دوەم، تەمسیلێکی تریان رێک خستوە:

"هەیئەتی تەعلیمیەی مەکتەبی کچانی سلێمانی بۆ تەنمیەی ئـەفکاری کچـە خوێنـدەوارەکان تەمسـیلێکی عیلمی و ئیجتیماعی رێک خستوە کە مەوزوعەکەی عائید بە تـەحلیلی حالـەتی ئیجتیمـاعی نسـوانی ئێرەیـە و موقایەسەی گوزەرانی سائیری مەملەکەتەکانە. ئەم تەمسیلە تەنها بە واسیتەی کچانی مەکتەبـەوە دێتـە سـاحەی تەتبیق. بە هیچ وەجهێ پیاو و کوڕی تیا نابێ و، لەم هەفتەیەدا تەرتیبی ئەکەن. ئینشائەڵا ئەمە ئەوەل قـەدەمی خێری کچە خوێندەوارەکانمانە." (ژیان، ژ 324، 2 ی حوزەیرانی 1932)

2. 3. 3. بەشداری کۆبونەوەی گشتی

رۆژی 13 ی 6 ی 930 بە ئامادەبونی موتەسەڕیفی سـلێمانی، کۆمـەڵی زانسـتی حەفلەیـەکی عمـومی کردوە کە چەند سرود و شیعر و وتاری تێدا خوێنراوەتەوە.

مەبەست لە حەفلەکە کۆکردنەوەی پیتاک بوە بۆ کڕینی مەتبەعەیەک بۆ زانستی، لەم حەفلەیـەدا قوتـابی مەکتەبی کچان بەشدار بون، لەو ریپۆرتاجەدا کە ژیان لە ژ 245 دا بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی، بەمجۆرە باسـی بەشداری کچەکان ئەکا:

".....

"باخسوس لە دوای نوتقەکان پێنج قوتابی کچی منالی مەکتەبی کچان کە بۆ ئەم ئیشە حازر کرابون و کە هەر یەکە کراسێکی سپی نازکی لە بەر کرد بو وە بە ئەنواعی قردێلە – گوڵی جـوان خۆیـان رازانبـوەوەو هەریەکە سەبەتەیەکی جوان، لە ناویا لە قوماشی رۆزێت، گوڵ دانرابو و دەرزیەکی پێـوە بەسـترابو لـە گـەڵ تاقمێک کاغەزی مەتبوع کە لێی نوسرابو: (زانستی چاوەڕوانی هیمەت و موعاوەنـەتی ئێوەیـە) بـە ریـزە بـە بەردەمی تەختەکانا ئەگەڕان و لە بەردەمی هەمو پیاوێکا ئەوەستان و لەو گوڵانە یەکێکیان ئەکرد بە بەرۆکیا و یەکێ لەو کاغەزانەیان ئەدانە دەست.

"بە راستی ئەم مەسئەلەیە لە هەمو شتێک زیاتر رۆحی میلەتەکەی هێنایـە جـۆش چونکـە ئەمـە هـەوەڵ کەڕەتە لێرەدا لە ناو میلەتی کوردا وەکو میلەتە موتەمەدینـەکان کچـی مەعسـوم بـە شـەوق و بـە ئارەزویـەکی تەبیعی خۆیەوە بەم تەحرە خدمەتی مەعاریف بکات و بۆ ژینی کۆمەڵیکی وا تێ کۆشێ...."

بەم بۆنەیەوە هەیئەتی ئیدارەی کۆمـەڵی زانسـتی (تەشـەکورێکی عەلـەنی) یـان (بـە واسـیتەی ژیـانی خۆشەویستەوە، بەرامبەر بە مودیرە و هەیئەتی موحتەرەمەی مەکتەبی کچان) نوسیوە.

لە بەردەم مەلیک فەیسەڵدا

ڕۆژانی 10– 13 ی حوزەیرانی 1931 مەلیک فەیسەڵ سەردانی شاری سلێمانی و هەڵەبجەی کردوە. لەم سەردانەدا سەری لە قوتابخانەکانی سلێمانی، لەوانە قوتابخانەی کچان داوە. ژیان لە 3 ژمارەیدا هەواڵەکانی ئەم سەردانەی نوسیوە. لە ژ 288 دا باسی کردوە، کچێکی پۆلی چوارەم لە بەردەم مەلیک فەیسەڵ دا وتارێکی داوە. لە بەشی یەکەمی وتارەکەیدا بە خێرهاتنی مەلیک ئەکا و لە بەشی دوەمی دا وتویەتی:

"کەمینە تلمیزەیەکم لە مەدرەسەی کچان و، لە عەزەمەتی ئێوە مەعلومە کە ئەوەل مەداریسی ئەتفال باوەشی دایکە و، پێغەمبەرمان (ص) کە جەدی ئێوەیە فەرمویەتی: (علموا بناتکم: تەعلیمی کچانتان بکەن!) ئیهتیمام بە تەعلیمی ئێمە سەمەرەیەکی عەزیم و فائیدەیەکی گەورەی هەیە بۆ موجتەمەع لە ئاتیدا و، ئیمانمان قەوییە بەمە کە جەلالەتتان بە ئیهتیمامەوە لە سەر نەشری عیلم و فەزیلەت و، حیصەی ئێمە لەمە بە سەبەبی تەوەجوهی ئێوەوە زۆر ئەبێ."

2. 3. 4. فێرکردنی ژنانی نەخوێندەوار

"لە مەکتەبی کچانی سلێمانیدا سینفێک بۆ ژنە نەخوێندەوارەکانمان

"... بۆ ئەوەی ئەو ژن و کچە نەخوێندەوارانەی کە ناتوانن دەوامی مەکتەب بکەن ئەوانیش فێری خوێندن و نوسین بکرێن لە مەکتەبدا سینفێکی بۆ کردونەوە و ئێواران لە سەعات 10 ی عەرەبیەوە هەتا 11 موعەلیماتەکانی مەکتەبی کچان دەرسی ئەلفبا و حساب ئەڵێنەوە." (ژیان، ژ 240، 22 ی مایسی 1930).

"زانستی ژنان

"ئەم حەرەکەتە عیلمیەی کە لە کوردستانا دەستی پێ کراوە وەنیە هەر مونحەصیر بێتە سەر پیاوەکان، بەڵکو ئافرەتەکانیشمان بە عەینی حس موتەحەسیس بون و بۆ هەمو خدمەتێک کە مەنافیعی وەتەنەکەی تیا بێ معاوەنەت ئەکەن و ئەیانەوێ بە عمومی خۆیان بە عیلم و عیرفان برازێننەوە. زاتەن مودەتێکی زۆرە سینفێکی تایبەتی بۆ ژنە نەخوێندەوارەکانمان کراوەتەوە و بە ئەکسەریەتی ئافرەتەکانمان هەمو ئێوارەیەک ئەخوێنن. ئەم دەفعەیەش بۆ ئەوەی فەرعێکی زانستی ژنان بکەنەوە کە تیا کۆبینەوە و تیا بخوێنن ئافرەتەکانمان قەراریان دا ئیجتیماع بکەن و ئیشوکاری ئەم زانستی ژنانە پێک بێنن. لە سەر ئەوە ڕۆژی 28 ی تەموزی 930 ساعەتی 9 ی عەرەبی لەماڵی حەفیدزادە حەفسە خانمی نەقیب دا کۆبونەوە..." (ژیان، ژ 255، 31 ی تەموزی 1930).

لەم کۆبونەوەیەدا چەند کەسێ قسەیان کردوە. 717 روپیە یشیان کۆکردۆتەوە بۆ ئەوەی خانویەکی پێ بە کرێ بگرن و کەلوپەلی بۆ بکڕن و کتێبخانەیەکی تێدا دابنێن.

لەو ماوەیەدا جوڵانەوەیەکی سیاسی بۆ داوای مافی نەتەوەیی کورد دەس پێ ئەکا. ژنان یش لەم جوڵانەوەیەدا بەشدار ئەبن. سەرەنجامی جوڵانەوەکە بە 6 ی ڕەشی ئەیلول تەواو بو. لەوەدا زانستی کەوتە بەر هێرش، پێ ئەچێ زانستی ژنانیش بوبێ بە ژێر ئەو ڕوداوانەوە.

2. 3. 5. فێرکردنی پیشە

"ئیعلان

"بۆ ئەو خانمانەی کە حەز بە فێربونی خوێندن، نوسین، دورمان و نەقش ئەکەن، سینفێکی تایبەتی کراوەتەوە ئەوانەی ئارەزو ئەکەن لە ئیعتیباری 15 ی ئاغستۆسی 926 هوە بەیانیان سەعات 8 ی زەوالی موراجەعەت بە مەکتەب بکەن.

مودیرەی مەکتەبی کچان" (ژیان، ژ 28، 12 ی ئاغستۆسی 1926).

3. هەواڵی ئافرەتانی دنیا

ئەو هەواڵانەی ژیان دەربارەی ئافرەت لە وڵاتانی جیاجیای دنیادا بۆ بڵاوکردنەوە هەڵی بـژاردون، هەمویان دانسقەن و بە ئەنقەست هەڵی بژاردون. ژیان ویستویەتی سەرنجی پیـاوی کـورد رابکێشـێ بـۆ ئەو گۆڕانە گەورەیەی لە دنیادا بە سەر باری کۆمەڵایەتی و سیاسی ژنـاندا هـاتوە. لەمـە یـش مەبەسـتی ئەوە بوە زەمینەی فکری لە لای پیاوی کورد خۆش بکـا بـۆ ئـەوەی داوای چـاکردنی بـاری کۆمەڵایـەتی ژنی لێ بکا.

هەواڵی ئافرەتی بریتانی

"حقوقی ژن

"ئەو لائیحەیە کە لە خصوص مساواتی ژن لە گەڵ پیاوا حکومەتی بریتانیا تەنزیمی کردوە جەلالەتی مەلیکیش تەصدیقی کردوە." (ژیان، ژ 121، 12 ی تەموزی 1928).

"ژن لە ئینتیخاباتا

"لەندەن 1 ی 9 ی 28 ئەمرۆ دەست کراوە بە تەتبیقی ئەو مەسەلەیە کـە ژن حـەقی ئینتیخابـاتی ببـێ وەکو پیاو بەو شەرتە عومری گەیشتبێ بە 21 ساڵ. فەقەت لازمە ئەو ژنانەی کە حـەقی ئینتیخابیـان کەسـب کردوە بۆ معامەلەی تەسجیلیەیان 3 مانگ لە مەنتیقەی ئینتیخابیەکەیانا بمێننـەوە لـە دوای ئیکمـالی معامەلـەی تەسجیلیە لە دوای 3 مانگی تر یەعنی لە 1 ی کانونی ئەوەلی 928 دا 5.250.000 ژن مـەوجود ئـەبێ کـە حەقی ئینتیخابیان ببێ." (ژیان، ژ 129، 20 ئەیلولی 1928)

"وەقتی ژنهێنان و شوکردن

"لەندەن: مەجلیسی عەوامی بریتانیا قانونی وەقتی ژنهێنان و شوکردنی تەصدیق کردوە. جاران کە لـە عومری 12 ساڵیدا ژن و پیاو ئەیانتوانی تەئەهول بکەن ئێستا کراوە بە 16 ساڵ." (ژیـان، ژ 174، 13 ی مایسی 1929)

هەواڵی ئافرەتی تورک

"ئەستەموڵ: هەمو ژنانی ئەنقەرە و ئەستەموڵ تەرکی پەچەگرتنەوە و روداپۆشینیان کـردوە، بـەڵام هێشتا گەلێ ژنانی بەعزێ جێگای ئەنادۆلی رویان دائەپۆشن. کۆمەڵی هەمویەتی لـە تـەرابزون قـەراری دا کە ژنانی ئەوێ بە رو بەرەڵایی بگەڕێن ئەم قەرارەش بە ئەکسەریەت بە باش بینراوە. لـە بەیانێکـدا کـە بڵاو کراوەتەوە باسی لە خراپی روداپۆشینی ژنان کردوە و وتویانە روداپۆشین بۆ ئەو ژنانەی کە بیـری خراپەیان هەیە ئەبێتە واسیتەیەکی خۆ رزگار کردن لە دەست پۆلیس، لە بەر ئەمە هەر ژنێـک بـە پەچـەوە بگەڕێ ئەگیرێ و بۆ ئیسپات کردنی هەویـەتی ئەبرێتـە دائیـرەی پـۆلیس." (ژیـان، ژ 49، 6 ی کـانونی سانی 1927).

"لە تورکیادا پۆلیسی ژن

"ئێستانبوڵ: رەئیسی ئیتیحادی ژنانی تورکیا لەتیفە بەکر خانم ئەیەوێ بـۆ ئـەوەی بـە سـەبەبی ئـەو حورپیەتەوە کە دراوە بە ژنان ئەخلاقیان محافەزە بکرێ حکومەت لە ژنانیش پۆلیس تەعیین بکات. وە تەلـەبی

لە ڕەئیسی پۆلیسی نیسائی ئینگلتەرە کردوە کە سەعی بکات بۆ کردنەوەی مەکتەبێکی پۆلیسی ژنان، کە ژنە تورکەکانیش تیا بخوێنن." (ژیان، ژ 204، 14 ی تشرینی یەکەمی 1929).

"مەکاتیبی تورکیا

"ئێستانبوڵ: لە تورکیا لە 25 ی 6 ی 930 دا دەست کراوە بە ئیمتیحان. خوێندنی ئیبتیدائی مەجبوریە و، هەمو مەساریفاتی مەکتەب و موعەللیمەکان لە سەر حکومەتە و، ئیمڕۆ لە تورکیا 5883 مەکتەبی ئیبتیدائی هەیە و ئەم مەکتەبانە 11.766 موعەلیم و 385.455 قوتابی کوڕ و کچیان هەیە.

"غەیری ئەمانیش لە شارەکانا 17 و لە دێهاتەکانا 22 مەکتەبی شەو هەیە بۆ نەخوێندەوارەکان و لەم مەکتەبانەیشدا 5607 پیاو و 973 ژن تیا ئەخوێنن و 86 مەکتەبی سانەویش هەیە کە 12751 قوتابی تیا ئەخوێنن." (ژیان، ژ 248، 30 ی حوزەیرانی 1930).

"کچانی تورک تالبی ئیشتیغالن لە بەحریەدا

"لەندەن: بە پێی تەلغرافێ کە دەیلی تەلغراف لە موخابیری ئەستانبوڵەوە نەشری کردوە ئەڵێ: کچانی تورکیا تالبی ئیشتیغالن لە بەحریەدا بە سفەتی (ڕوبان و موهەندیس) بینائەن عەلەیهی مەدرەسەی بەحریە لە ئەستانبوڵ قەراری داوە کە شوعبەیە بۆ کچان بکاتەوە." (ژیان، ژ 295، 1 ی تشرینی یەکەمی 1931).

"هەواڵی ئافرەتی ئەفغانی

لەندەن: غەزەتەی دەیلی مێڵ تەلغرافێکی نەشر کردوە کە لە موخابیری کابولەوە وەری گرتوە ئەڵێ لە ژێر ئەمر و حەرەکەتی سورەیا خانم قەرالیچەی ئەفغانا حەرەکەتێکی زل هەیە لە خصوص ئەوەوە کە ژنەکان تەجەدود بکەن و مەکتەبێکی کچان لە کابول کراوەتەوە و قەراریان داوە ژنە چاکە بە عەمەلەکان لە وەزائیفی حکومەتیا ئیستیخدام بکەن و کچەکان تەربیە بکەن بۆ ئەوەی تەحەمولی هەمو ئەزیەتێک بکەن و تەقەروری کردوە کە بەعسەیەک لە کچانی ئەفغانیش بۆ تەعلیم بنێرنە خاریج لەم بەینەدا ئەنێرڕێن."

"ڕەفعی حیجاب لە ئەفغانستان

"کابول: مەلیک ئەمانوڵا خان لە مەجلیسی وەتەنیدا نوتقێکی داوە لە خصوص ڕەفعی حیجابی ئافرەتەوە و خۆی بیلزات سەرپۆشی عائیلەکەی لابردوە و لە دوایدا ئەمری کردوە جەمعیەتێک شکل بگرێت وەکو جەمعیەتی صەلیبی ئەحمەر و گوتویەتی لازمە خەستەخانەکانمان ئیصلاح و تەرتیباتی پۆلیسی سڕی و ئیدارەی عمومی بکەین." (ژیان، ژ 132، 25 ی تشرینی یەکەمی 928).

"حقوقی ژنی فەلەستین لە ئینتیخاباتا

"قودس: موافیقی قانونی بەلەدیەی تەل ئەبیب ژن حەقی هەیە کە ئینتیخاب بکات و ئینتیخابیش بکرێت. حەقیقەتەن ئەمە خەتوەیەکی تەجەدودە بۆ تەرەقی فەلەستین." (ژیان، ژ 136، 12 ی تشرینی دوەمی 1928).

"ئەحواڵی ئێران – ئینتیخاباتی ژن

"تەهران: هەتا ئێستا زۆر لائیحە تەودیعی مەجلیسی وزەرای ئێران کراوە بۆ ئەوەی ئەو ژنانەی کە عومریان گەیشتۆتە 21 ساڵ و لە مەکاتیبی ئیبتیدائیدا تەحصیلیان تەواو کردوە لە ئینتیخاباتا ڕەئیان ببێ." (ژیان، ژ 138، 19 ی تشرینی دوەمی 1928).

"حقوقی ژنە یۆنانیەکان

"ئەتینە: موسیۆ ونیزەلۆس رەئیسەلوزەرای یۆنان لە مەجلیسی مەبعوسان دا بەیانی کردوە کـە لـە ئیجتیمـاعی دوهەمی حکومەت لایحەیەکی قانونیە تەوبیعی مەجلیسی مەبعوسان ئەکات، کە مەزمونی لایحەی مـەزکور عیارەتـە لـە دانی حەقی ئینتیخابات و تەصویت بە ژنانی یۆنانستان." (ژیان، ژ 186، 15 ی تەموزی 1929).

ئافرەتی حیجاز

لە ژ 329 دا ژیان ئەم هەواڵەی بڵاو کردۆتەوە، لە جۆری دارشتنەکەی دا کە تەوس و توانجی تێدایـە، مەبەستی بڵاوکردنەوەی دەرئەکەوێ:

"دەبدەبە و دارایی مەلیکی حیجاز

"لە رۆژنامەی پێرێدا هەواڵی گوزەرانی مەلیک ئیبن ئەلسعود (کە ئەمرۆ لە مەڵبەندی پێغەمبەردا دادەنیشـێ) نوسراوە، دەڵێ: ئەم حوکمداری یەسروب و بەتحایە 184 ژنی (هەرەمە) لە هەمو تیرەیە هێناوە، هەروا یەکە یەکـە سەرگوڵی ئەو کچە نازک و نازدارانەی چنیوە و دەستی لێ هەڵگرتون. بەزەویی بە هیچیانا نەهاتوە.

"بەڵام لە دواییدا کەوتۆتە نازی ژنە ئەرمەنیەکەوە گیرۆدەی بـوە ئینجـا ئـەو بـەزەوی بـەوا دایەتـەوە، هەمو نازی دەکێشێ، وازی لە هەمو شتێ هێناوە بۆ ئەو، ئـەویش ئـەمرۆ 130 نەتـەوەی هەیـە. لـە 184 ژن 130 منداڵ 54 پوچەڵ بوە.

"ئەمیر فەیصەلی کوری

"فەیصەل سعود، کوری هەڵکەوتویەتی. ئێستا وا شارانگەردی ئەکا. لەم دوسێ رۆژانەیشا دێتە خدمـەت جەلالەتی مەلیکی ئێمە، ئێمە دەخلمان بە سەر رەسمیەتەوە نیە، بۆ دەنگوباسی نایاب ئەگەرێین. ئەویش جـارێ سەردەفتەر 40 ژن و 30 ئەولادی هەیە. بەڵام هێشتا زۆری ماوە بە بـەرەوە تـا دەگاتـە رێـزەی بـاوکی. بـە جوتە ئەبنە (ملیۆنێر). قانونی ئیزدیواجی مەدەنی و بەختی ژنان گۆرِ هەڵتەکێنن."

4. هەواڵی ئافرەتانی کوردستان

ساڵی 1930 کە هەواڵی نوێکردنەوەی پەیمانی بریتانی– عیراقـی بڵاوکرایـەوە و باسـی دابینکردنـی مافەکانی کورد لەو پەیمانەدا نەهات بو، جوڵانەوەیەکی سیاسی لە سەرانسەری کوردستاندا دەسـتی پـێ کـرد. بە نامە و یادداشت و تەلگراف داوایان لـە مەنـدوبی سـامی بریتـانی و کۆمـەڵی گـەلان ئـەکرد، مـافی کـورد دەستەبەر بکات. ژنانی سلێمانی بەم تەلگرافە کە لە 24 ی تەموزی 930 دا ناردویانە، بەشدار بون:

"بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق
فەخامەتی رەئیسەل وزەرای عیراق
سورەتی، بەغداد تایمس
سورەتی، العالم العربی
سورەتی، العراق
سورەتی، البلاد

"ئێمە ژنـانی کـورد، بـە هـەمو موجودیەتمانـەوە تەلـەبی حقـوقی مەشـروعەی کوردسـتان ئەکـەین کـە عیسبەتول ئومەم پێی بەخشیوین و ئیعتیرافـی لـە سـەر کـراوە. ئیسـتیرحام ئەکـەین حیمایـەمان بفـەرمون. حەفسە نەقیب. حەلاوە رەمزی ئەفەندی. ئامینە غەفور ئاغا. ناهیە ساڵح ئەفەندی. حەفسە قادر ئاغا." (ژیان، ژ 254، 28 ی تەموزی 1930)

ژیان و بزوتنەوەی رۆشنبیری

شێخ مەحمود لەو کاتەدا کە مەلیکی کوردستان، دواتر کە سەرکردەی شۆڕشی کورد بو، بەرنامەیەکی سیاسی– جەنگی رون و ئاشکرای نەبو تا هەڵبژاردەی کورد لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە. نە حیزبێکی سیاسی خاوەن بەرنامەی سیاسی و پێڕەوی ناوخۆی دامەزراند و نە لەشکرێکی چەکداری رێکوپێکی پێکەوە نا. بەڵکو هێزێکی نارێکوپێکی خێڵەکی لێ کۆ بوبوەوە، ئەویش لە ناوچەیەکی دیاریکراوی سلێمانی و کەرکوک دا.

ئەو هێزە بەو توانا جەنگی و سیاسیەی کە لەو کاتەدا هەیبو، بەو تاکتیکە جەنگی و بەو رێوشوێنە سیاسیەی کە پێڕەوییان ئەکرد، لە بەردەم هێزی جەنگی و سیاسی و دیپلۆماسی بریتانیای گەورەدا، کە لەو رۆژگارەدا گەورەترین زلهێزی دنیا بو، نەی ئەتوانی کاری چارەنوسساز ئەنجام بدا.

تێشکانی جەنگی شێخ مەحمود لە بەردەم هێزەکانی بریتانیادا، رۆشنبیرانی کوردی نائومێد کرد بو لەوەی کە کورد بە شەڕ لە گەڵ ئینگلیز بتوانێ شتێک بە دەس بهێنێ. کاتێ شێخ مەحمود چوە شاخ و دواتر لە گەڵ ئینگلیز پێک هات تا لە گوندێکی ئێران بە گۆشەگیری دابنیشێ، زۆری رۆشنبیرانی کورد قورسایی خۆیان خستە سەر بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و بایەخدان بە کاروباری رۆشنبیری. کاربەدەستانی ئینگلیز یش، نەیان ئەشاردەوە کە هیچ پرۆژەیەکی سیاسی بۆ کورد لە بەرنامەیاندا نیە. ئامۆژگاری کوردیان ئەکرد ببن بە هاووڵاتی باشی عیراق و، رو بکەنە خوێندن و جێکردنەوەی خۆیان لە داوودەزگاکانی حکومەتدا.

هەڵبژاردەی کورد هەوڵیان ئەدا لە چوارچێوەی راسپێریەکانی کۆمەڵەی گەلان و قانونی ئەساسی (دەستور) ی عیراق و قانونەکانی تریدا، هەندێ لە مافە نەتەوەییەکان بە دەس بهێنن. عیراق کە هێشتا لە ژێر ئینتیدابی بریتانیدا بو، بە ناچاری بۆ ئەوەی دەوڵەتانی دنیا رازی بکا کە توانای خۆ بەڕێوەبردنی هەیە، چاوپۆشی لە هەندێ چالاکی کورد ئەکرد.

ژیان هاندەرێکی بە هێزی بزوتنەوەی رۆشنبیری بوە لە کوردستاندا. لە هەمان کاتدا بەشێکی باشی چالاکیە رۆشنبیریەکانی سەردەمی خۆی تۆمار کردوە. هەواڵەکانی بڵاو کردۆتەوە. لە سەر هەندێکیان ریپۆرتاجی ورد و پڕبایەخ و، بۆ پشتیوانی هەندێکیان لێدوانی جوانی نوسیوە.

1. کۆمەڵی زانستی کوردان

ژیان بەم لێدوانە هەواڵی دامەزراندنی (کۆمەڵەی زانستی کوردان) ی راگەیاندوە:
"مژدەیەکی گەورە بۆ هەمو کوردان

"مەعلومی خوێندەوارانی کیرامە کە تاکو ئەمرۆ هـەمو ئـارەزو و ئەمـەلمان حەسـر کردۆتـە سـەر بـڵاو کردنەوەی عیلم و مەعاریف. ئەوا ئەمرۆ شوکرەن لیللا بە کەمالی ئیفتیخار بەری ئەم سەعیە ئەخەینە بـەرچاوی میلەت. بینا لە سەر تەشەبوساتی چەند کەسانێکی میلیەتپـەروەر و تەسـدیقی وەزارەتـی داخلیـە و معاوەنـەتی گەورەی جەنابی موتەسەڕیف و، موفەتیشی ئیـداریی قـەدردان، پرۆغـرام و نیزامنامـەی (جەمعیـەتی زانسـتی کوردان) نەشر و ئیعلان دەکەین.

"ئومێد وایە کە ئەم جەمعیەتە بناغەیەکی عیلمیمان بۆ دابمەزرێنێ و پێشـەوایی هـەمو میلـەت بکـات و، ئەم تەشەبوسە خەیریەیە بۆ وڵات و میلەت ببێ بە فالێکی خێر. وە تەمەنا ئەکەین کە ئەم جەمعیەتە بە سـایەی هەمو ئەشراف و عولەما و تیجار و منەوەرینەوە بژی و بەردار ببێ.

"بە نەشر و تەقدیم کردنی ئـەم مـژدە خۆشـە و، ئـەم خەبـەرە بـە قیمەتـە (ژیـان) جـدەن مەسـرور و موفتەخیرە."

1. 1. پێکهێنانی

پرۆگرام و نیزامنامەی

"پرۆغرامی جەمعیەتی زانستی کوردان

"ناوی جەمعیەت و مەرکەزی

1. ناوی جەمعیەت: (جەمعیەتی زانستی کوردان) ە و مەرکەزی لە سلێمانیە.

مەقسەدی جەمعیەت

2. مەقسەدی جەمعیەت: تەعمیمی عیلم و مەعریفەتە لە کوردستان بە پێی ئەم وەسائیتە:

أ. بە نەشری غەزەتە و رەسائیلی موەقەتە.

ب. تەرجومە و تەئلیفی کتێبی تەدریسیە و سائیرە.

ج. مەکتەب کردنەوە و ئیجرای تەدریسات بە رۆژ و بە شەو.

د. بە سورەتی موحازەرە ئەهالی تەنویر کردن.

ە. بۆ ئیکمالی تەحسیل بۆ مەمالیکی موتەرەقیە قوتابی ناردن.

3. جەمعیەت ئەحوالی تاریخیە، جوغرافیە، ئیتنۆغرافیـەی کـوردان بـە سـورەتی مەخسوسـە تـەدقیق و مەحسولی مەساعی نەشر دەکات.

4. جەمعیەت بۆ تەئمینی مەحەبەت و موئانەسـەت لـە مابـەینی ئـەهالی و حکومـەت دا و بـۆ تەقویـەی رۆحی ئیتاعەت بە سورەتی مەخسوسە و بە واسیتەی واعیزانی مەخسوس پەند و نەسیحەت ئیجرا دەکات.

5. جەمعیەت بە هیچ سورەتێک لە گەڵ سیاسەت دا خەریک نابێ.

مەعروف بەگ زادە فائیق. مەحامی رەفیق. حاجی فـەتاح زادە رەمـزی." (ژیـان، ژ 11، 1 ی نیسـانی 1926).

نیزامنامەی داخلی

سورەتی قەید و قبوڵی ئەعزا و ئیخراجات

1. بیلا تەفریقی جنس و مەزهەب هەمو کەسێک بەو شەرائیتە کـە لـە ژێـرەوە نوسـراوە ئـەتوانێ بـە قەراری هەیئەتی ئیدارە داخلی جەمعیەت بێ:

أ. عومری لە 20 ساڵ کەمتر نەبێ.

ب. لە حقوقی مەدەنیە ساقیت نەبێ و ساحیبی حوسنی ئەخلاق بێ.

2. هـەچ کەسـێک موخـالیفی مەقاسـیدی جەمعیـەت حـەرەکات بکـات وە یـاخود مانگانـە و دخولیـەی جەمعیەت نەدات وە یاخود حەرەکەتێک بکات کە لە ناو ئەهلی وەتـەن دا مـوخیللی شـەرەف بـێ، بـە قـەراری هەیئەتی ئیدارە لە جەمعیەت دەردەکرێت.

سورەتی تەشکیلی هەیئەتی ئیدارە و وەزائیفیان

ئەوە جاری سێیەم بو لە سلێمانی (جەمعیەت) دابمەزرێ:

جاری یەکەم:

حاجی مستەفا پاشای یامڵکی دوای گەڕانەوەی لە تورکیا بۆ سلێمانی، بە رەزامەندی دەسەڵاتی بریتانی (جەمعیەتی کوردستان) ی دامەزراند و ئیمتیازی غەزەتەی (بانگی کوردستان) ی وەرگرت.

جاری دوەم:

ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ (جەمعیەتی مودافەعەی وەتەن) ی دامەزراند.

بەراوردکردنی ئەم 3 جەمعیەتە لە گەڵ یەکتری چەند جیاوازیەک دەرئەخا:

یەکەم:

کۆمەڵی زانستی خاوەنی پرۆگرامێکی رون و نوسراو بوە. ئامانجەکانی دیـار و دیـاریکراو بـون. لـە کاتێکـدا پرۆگرامی جەمعیەتی کوردستان دیاری نەکراو و نەنوسـراو بـوە. بریتـی بـوە لـە وتـارێکی حـاجی مستەفا پاشا کە لە رۆژی هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری جەمعیەتدا لە مزگەوتی سەید حەسەن لـە سـلێمانی خوێندویەتیەوە. پرۆگرامی جەمعیـەتی مودافەعـەیش شـتێکی کـاتی بـوە بـۆ مەبەسـتێکی دیـاریکراو. کـاتێ چارەنوسی ولایەتی موسڵ بە قازانجی عیراق بە لادا کـەوتوە، ئیتـر ئـەو یـش ئیشـی نـەماوە و بـڵاوەی لـێ کردوە.

دوەم:

کۆمەڵی زانستی نیزامنامەیەکی نوسراوی هەبوە، جـۆری وەرگرتنـی ئەنـدام و مەرجـە قانونیـەکانی و ماف و ئەرکەکانی و، دروستکردنی داوودەزگاکانی، بە رونی دیاری کردوە.

ئەمانە بە پێشکەوتن دائەنرێن لە بیری سیاسی و قانونی هەڵبژاردەی کوردا بۆ کەڵک وەرگرتن لە مافە دەستوری و قانونیەکان.

1. 2. وەرگرتنی ئیجازە

1. 3. ئاهەنگی کردنەوەی

ژیان نوسیوێتی:

"ئیجرای ئیحتیفال بە رەسمی گوشادی (جەمعیەتی زانست)

"شەوی شەموی ئاتی کە موافیقی 3/2 ی نیسانی 926 ە هەیئـەتی موئەسیسـەی جەمعیـەتی زانسـتی کوردان لە دائیرەی بەلەدیەدا بە حەفلەیەک رەسمی گوشادی جەمعیەت ئیجرا دەکات.

"تەمەنا ئەکەین کـە ئـەم ئیجتیماعـە گـەورەی علمیـە ببێتـە فاتیحـەی تـەرەقی و سـەعادەتمان وە ئـەم تەشەبوسە بە ئەهمیەتەی هەیئەتی موئەسیسەی جەمعیەتی مەزکور تەقدیر و تەبریک ئەکـەین." (ژیـان، ژ 11، 1 ی نیسانی 1926).

بە بۆنەی کردنەوەی ئاهەنگەکەوە ژیان ریپۆرتاجێکی نوسیوە. بەم سەرەتا ئەدەبیە دەستی پێ کردوە:
"کردنەوەی جەمعیەتی زانستی کوردان

"لە ئەوەلی بەهاردا کە هەتا چاو بڕ ئەکا ئەڕوانی هەمو لایەک سەوز ئەچێتەوە، هـەمو دڵـێ بـە هـەوای بۆنی خۆش و پاکی بەهار ژیاوەتەوە و هەمو مێشکێ بە نەشئەی خۆشی سرورەوە حەساوەتەوە، هەمو چاوێ بە تەماشا کردنی ئەم رەنگە جوانانەی بەهار گەشـاوەتەوە، تەسـادوفی مـانگی رەمـەزانی موبـارەک ئـەکا کـە ساحیبی (شەوی لەیلەتول قەدر) ە دنیای بە یەکجار نورانی کردوە.

.....

"لە ساعەتی 2 هوە وردە وردە میوانە موحتەرەمـەکان کـە عیبـارەت بـون لـە حـەزەراتی: موتەسـەڕیف، موفەتیشی ئیداری، موفەتیشی پۆلیس، ئامیری مەنتیقەی شەرقیە خۆی و ئەرکان و ئومەرای جەیشـی مـەحبوب و، هەمو روئەسای دەوائیر و، مەئمورین، هەمو ئەشراف و ئەعیان و عولەما و تیجـار و منـەوەرانی مەملەکـەت دەستیان کرد بە تەشریف هێنان. هەتا ساعەتی 2 و نیو نزیکی 300 کەس لەوێ کـۆ بونـەوە...." (ژیـان، ژ 12، 12 ی نیسانی 1926)

لەم کۆبونەوەیەدا مەحامی رەفیـق ئەفەنـدی (رەفیـق تۆفیـق) دوای ئـەوەی بـە نـاوی جەمعیەتـەوە بـە خێرهاتنی میوانەکانی کردوە (نوتق) ێکی خوێندۆتەوە. ئینجا موتەسـەڕیفی سـلێمانی ئەحمـەد بـەگی تۆفیـق بەگ وتاری پیرۆزبایی، حاجی تۆفیق بەگ (کە هێشتا ناوی پیرەمێردی نەکردبو بە نازنـاوی) بـەم بۆنەیـەوە شیعرێک، جەمال بابان و مستەفا قەرەداغی، وتاریان خوێندۆتەوە. لە کۆتاییدا (ئیعانە) بـۆ یارمـەتی کۆمـەڵ کۆکراوەتەوە.

وتارەکەی رەفیق ئەفەنـدی تـا ئەندازەیـەکی بـاش بیروبۆچـونی هـەڵبژاردەی کـوردی ئـەو سـەردەمە دەربارەی رێگەی گۆڕینی کۆمەڵی کورد و، مەبەست لە دامەزراندنی کۆمەڵی زانستی رون ئەکاتەوە:

".....

"ئەوا بە چەند کەلیمەیەک مەقسەدی جەمعیەت ئیزاح دەکەم:

"جەمعیەت دەیەوێ خزمەتی زانستی کوردان بکـات، بـە نـوری عیرفـان دەمـاغی کـورد هـەوێن بکـات، جەمعیەت دەیەوێ کورد وا پێ بگات، لە گەڵ مەدەنیەتی ئیمـڕۆ بتـوانێ رێ بکـات، جەمعیـەت عەلـەل ئەقـەل دەیەوێ حەرەکەتێکی علمیە و فکریە لە کوردستان دا تەولید بکات.

"هەمو رۆژێک ئەبیەین، ئەخوێنینەوە کە میلەتەکانی کـە چـی دەکـەن، لـە فەعالیـەتێکی موتەمادیـە دان. لـە لایەکەوە هەزاران مەکتەب دەکەنەوە میلەت پێ دەگەیەنن. لە لایەکەوە شاخ کون دەکەن. رێ دروسـت دەکـەن. ژێـر بەحر ئەگەڕێن. هەوا ئەپێون. لە ژێر تینی هەتاوێکی سوتێن دا، بیابانها، فـەیافیها دەگـەڕێن. لـە نـاو سـەرمایەکی زمهەریردا قوتبەکان، شاخە سەربەرزە بەفراویەکان، تەحەڕی دەکەن. راوەستان نازانن. تەهلوکە نـازانن. یـەکێکیان توشی تەهلوکەیەک دەبێ ئەمرێ دەی کەیان بە کەمالی خۆشەویستی خۆیان ئەهاونە عەینی تەهلوکەوە.

"ئەم حەرەکەتە و ئەم فەعالیەتە بۆچیە؟

"بۆ ژیانە، بۆ سەربەرزیە، بۆ بەقای نامە. مادام کە ئێمەش میلەتێکین و مادام کە بەو سفەتەوە کە ئەعزایەکی موهیم و کوردین، لە جەمعیەت دا مەجبورین بە حەرەکەت، خزمەت بە خۆمان، خزمەت بە جەمعیەتی بەشەریە، خزمەت بە مەدەنیەت، وەزیفەیەکە حال ئیجتیماع داوا لە ئێمە دەکات، ئەگەر بێت و ئێمە ئەو وەزیفەیەی خۆمان بە جێ نەهێنین، تەبیعەت وەکو هەمو عزوێکی زائید و عاتیل مەحومان دەکاتەوە. زاتەن ئەحفادیش ئەمەمان لێ داوا دەکات، چونکە ئێمە نەهاتوینە دنیا هەر بۆ خۆمان بژین، ئەبێ بۆ ئایندەش، بۆ ئەحفادیش، ژین، سەرمایەیەک بۆ ئەوان تەرک بکەین. ئەگەر هەروا حاوربین و حازرخۆر بین بە دەستی خۆمان ئایندەمان و بە دەستی خۆمان، لە پێش ئەوەی کە بێتە دنیا، نەسلی ئلتیمان ئەکوژین، سەر ئەبڕین.

"ئێمە نابێ لە بەر ئەوەی کە زۆر پاشکەوتوین مەئیوس بین. مەئیوسیەت مردنە. وەزیفە چەند گەورە بێ، بە موشکیلات بێ، شەرەفیش بەو نیسبەتەیە.. ئەم حالەی کە بە سەر ئێمەدا هاتوە، بە سەر هەمو میلەتەکانی کەش هاتوە. مەسەلەن، یۆنان لە زەرفی سێ عەسری حاکمیەتی تورک دا ئەوی تەماشای دەکرد وا تێ ئەگەیشت کە ئەم میلەتە لە زومرەی میلەتە مەرحومەکانە، لاکین وەقتێ کە نەسیمی حوڕیەت لە فەرەنسەوە بە سەر یۆنانستان دا وزان بو، ئەم میلەتە ئەو نەسیمە عەترناکەی بۆن کرد، لە خەو بە خەبەر بوەوە تەماشای مازی خۆی کرد. لەو مازیە پڕ لە ئیحتیشامە قوەتێک و ئیمانێکی وەرگرت. روی کردە ئیستیقبال بە قوەت و عەزمێکی نە لەرزۆکەوە دەستی کرد بە ڕۆیشتن. یۆنانستانیان پڕ کرد لە مەکتەب، مەدرەسە، کتێبخانە، جەمعیاتی عیلمیە، لە پاش مودەتێک یۆنان بوە یۆنانی ئیمرۆ کە لە بەحری سفیدا رەقابەت لە گەڵ ئیتالیا دەکات. ئەوروپا، ئەی ئەوروپا چی بو؟ لە پێش ئەوەی کە مەدەنیەتی یۆنان لە بیزانسەوە هیجرەتی ئەوروپا بکات، لە پێش ئەوەی کە مەدەنیەتی یۆنان بە دەلالەتی عەرەبە ئەندەلوسی‌یەکانەوە داخلی ئەوروپا بێ، ئەوروپا چی بو؟ ئەوروپا لە ئێمە زیاتر لە جەهالەت دا بو، لە ئێمە زیاتر پەرێشان بو، لاکین فەلسەفە و مەدەنیەتی یۆنان چاوی کردنەوە. تەماشایان کرد ئەم ڕێیە ڕێ نیە بە سەری‌دا ئەڕۆن، قرونی وستایان تەرک، بە کەمالی عەزم دەرگای عەسری حازریان کردەوە و ئەوروپا بوە ئەوروپای ئەمڕۆ.

"ئێوە ئەی موحتەرەمین! ئیحتیمال دەڵێن، تۆ بەحس لە حەرەکەت، لە فەعالیەت، دەکەی. چەند میسالێکت بۆ فەیز و بەرەکەتی فەعالیەت بۆ ئێمە هێنایەوە، تێ گەیشتین، ئەی ئێمە چی بکەین؟

"ئێمە چی بکەین؟ پێتان دەڵێم ئێستاکە چی بکەین. ئەی میلەتەکانی کە چی‌یان کردوە ئێمەش ئەوە بکەین. ئەبێ مازی‌مان زیندو بکەینەوە. مازی، بەڵێ مازی. بە کەمالی تەئەسور ئەڵێم ئێمە لە گەڵ مازی خۆمان هیچ عەلاقەیەکمان نەماوە. بە هیچ شتێکی خۆمان موتەئەسیر نابین. رجاتان لێ ئەکەم چەندمان هەیە بە ئەشعاری حەکیمانەی نالی موتەلەزیز بێ؟ چەندمان هەیە رۆحی ئەنینداری میلەتێکی مەزڵوم و بێ کەس لە ئەشعاری حاجی قادری کۆیی‌دا بخوێنێتەوە؟

"ئەبێ وەکو هەمو میلەتێک مازی‌مان، مەفاخیری میلیەمان، بژێنینەوە و، لەو مازی‌یە قوەت و ئیمانێک وەربگرین و بە کەمالی عەزم رو بکەینە ئیستیقبال. جەمعیەتی زانستی پێمان دەڵێ لە هەمو جێ و شوێنێکی کوردستان مەکتەبێک، دارولعیرفانێک، کتێبخانەیەک، بکەینەوە. غەزەتەیەک دەرکەین. کورد فێری خوێندن بکەین، نوسبین بکەین، ژماردن بکەین، کڕین بکەین، فرۆشتن بکەین. ئەبێ کورد بکەینە پیاوێکی عەسری. ئەبێ مناڵەکانمان بنێرینە ئەوروپا لەوێ پێ‌یان بخوێنین. کورد ئەوروپایی پێ بگەیەنین. ئەبێ ویداع لە قرونی ئەولا بکەین. بەڵێ لە قرونی ئەولاین. چونکە ئێمە لە ئەم عەسری نورەدا لە هەمو شتێکمان دا قرونی ئەولائین. ئەبێ ویداع لە قرونی ئەولا بکەین، بە خۆیەوە، بە ئوسولی تەدریسیەوە، بە مەدرەسەیەوە، بە

تەرزی تەفەکور و تەحسیلیەوە، بە هەمو شتێکیەوە ویداع لە قرونی وستا بکەین. لە هـەمو شـوعەباتی حـەیات دا تەجەدود بکـەین. ئـەبێ موحارەبـە لـە گـەڵ جەهالـەت دا بکـەین. جەهالـەت و نـادانی لـە کوردسـتان دا دەرکەین.

"ئەیکەن؟ ئەیکەن؟ ئەیکەن؟

"(ئەکسەر لە حازیرون بە یەک دەنگ و یەک ئاواز وتیان: ئەیکەین! ئەیکەین!)

"بەڵێ، بەڵێ ئەمینم دەیکەین. ئەگەر نەتانکردایە لێرە حازر نەدەبون. ئەمینم پڕیشکی تەجەدود کەوتۆتە کوردستان. ئەم پڕیشکە خواە ناخواە ئەمرۆ سبەینێ چرایەک دائەگیرسـێنێ. ئـەوی لـە ژێـر روناکی ئەم چرایەدا رێ نەکات ئەبێ لە بـەر تینـیدا بسـوتێ. "وا تـێ دەفکـرم لـە ئوفقـەوە رونـاکی شەفەقێکی نزیـک تـاریکی ئـەترافمان راوەدو ئـەنێ. لـە دوای ئـەم شـەفەقە سـوبحێکی شەعشـەعەدار چاوەرێمانە. هەزاران سەلام لەو شەفەقە، لەو سوبحە. هەزاران، هەزاران، هەزاران سەلام!" (ژیان، ژ 12، 12 ی نیسانی 1926).

1. 4. هەڵبژاردنی هەیئەتی ئیدارە

کردنەوەی دەرگای ئەندامەتی

"ئیعلان

"هەرکەسێ دەیەوێ داخلی جەمعیەتی زانستی کوردان بێ هـەمو رۆژێ لـە سـەعات 6 ی عەرەبیـەوە تـا سەعات 10 ی عەرەبی موراجەعەت بە مەرکەزی جەمعیەت بکات کـە لـە مـاڵی محـامی رەفیـق ئەفەنـدی دایـە. هەیئەتی موئەسیسە" (ژ 12، 12 ی نیسانی 1926).

"هەیئەتی ئیدارەی جەمعیەتی زانستی کوردان

شەوی 13 ی نیسانی 926 لـە دائیـرەی بەلەدیـەدا ئیجتیمـاع کـرا بیلئیتیفـاق زەواتـی موحتەرەمـەی ژێرەوە بۆ هەیئەتی ئیدارەی جەمعیەتی زانستی کوردان هەڵ بژێراون:

رەئیس: موتەسەرڕیفی مەعاریفپەروەر

نائیبی رەئیس: رەئیس حاکمی مونفەرید جەنابی جەمال بەگی بابان

ئەعزا: قازی جەنابی شێخ مستەفا ئەفەندی قەرەداغی

ئەعزا: جەنابی محەمەد ئاغای ئەورەحمان ئاغا

ئەعزا: جەنابی عیزەت بەگی عوسمان پاشا

ئەعزا: جەنابی غەفور ئاغا

ئەعزا: جەنابی رەمزی ئەفەندی

موحاسیب: جەنابی فائیق بەگی مەعروف بەگ

موعتەمید: جەنابی رەفیق ئەفەندی محامی" (ژیان، ژ 13، 22 ی نیسانی 1926).

1. 5. سەرچاوەی دارایی

کۆمەڵەی زانستی رێکخراوێکی ئەهلی بوە. پارەی لە حکومەت وەرنەگرتوە. بە یارمەتی خەڵک ژیـاوە. بۆ ئەو مەبەستە پیتاکیان کۆ کردۆتەوە و، ئەوانەی پارەیان داوە ناوەکانیان بڵاو کردونەتەوە.

"قائیمەی تەبەروعات بە جەمعیەتی زانستی کوردان

"ناوی ئەو زاتانەی کە پارەیان بە جەمعیەتی زانستی کوردان ئیهدا و تەبەڕوع کردوە وا لە ژێرەوە هەرکەسە لە گەڵ میقداری ئەو مەبلەغەی کە بەخشیویە لە بەرامبەر ناویا بۆ ئەمەی هەمو لایەک ئاگاهدار بێ وا لەمەولا بەرە بەرە تەقدیمی خوێندەوارانی کیرامی ئەکەین." (ژیان، ژ 16، 13 ی مایسی 1926).

لەو ژمارەیەدا و لە ژمارەکانی داهاتودا ناوەکانیان بڵاو کراوەتەوە.

1. 6. چالاکیەکانی

1. 6. 1. خولی فێرکردنی خوێندەواری و زمان

کردنەوەی فێرکردنی بۆ تەعلیمی ئومیەکان و بۆ تەدریس و فێرکردنی زبانی ئینگلیزی چەند موعەلیمێکی بە معاش تەعین کرد... (ژ 17).

"ئیعلان

"لە جەمعیەتی زانستیدا دەرسخانەیەک ئەکرێتەوە بۆ فێرکردنی زمانی عەرەبی هەر کەس تالیبە فێری ئەم زمانە بێت موراجەعە بە مەرکەزی جەمعیەت بکا.

موعتەمیدی جەمعیەت" (ژیان، ژ 24، 15 ی تەموزی 1926).

"دو موعەلیمی ئینگلیزی و دو موعەلیمی کوردی" (ژیان، ژ 40، 4 ی تشرینی سانی 1926).

1. 6. 2. موحازەرە

کۆمەڵ هەندێ کۆڕی خوێندنەوەی وتاری ساز کردوە، ئەمە نمونەیەکیانە:

"لە جەمعیەتی زانستیەوە

"ڕۆژی جومعە پاش عەسر کە تەسادوفی 4 ی حوزەیرانی 926 ئەکات لە جەمعیەتی زانستیدا لە تەرەف جەنابی جەمال بەگی بابان موحازەرەیەکی حقوقی ئەدرێ لەمەدا بەحس لە تەشکیلاتی مەحاکیمی عمومیەی عیراق و بیلخاسە بەحس لە تەشکیلاتی مەحاکیمی سلێمانی و ئوسولی موراجەعەت کردن بە مەحاکیم ئەکرێ، هەرکەس ئارەزوی هەیە گوێی لێ بگرێ جەمعیەت منەتدار ئەبێ بە تەشریف هێنانیان." (ژیان، ژ 19، 3 ی حوزەیرانی 1926)

1. 6. 3. کتێبخانەی گشتی

تا ئەو کاتە سلێمانی کتێبخانەی گشتی تێدا نەبوە. وەکو لە ژ 44 دا نوسراوە جەمعیەت لە بارەگاکەی خۆیدا خەریکی ڕێکخستنی کتێبخانەیەک بوە.

1. 6. 4. "مەجموعەی زانستی

"ئەمجارە ئیجازەنامەی دەرهێنانی مەجموعەی زانستی لە مودیریەتی مەتبوعاتەوە بە سکرتێری جەمعیەتی زانستی گەیشت. ئەم مەجموعەیە وەکو خەیاڵی لێ کراوە لە حەجمی 16 وە یا 24 پەڕەییدا ئەبێ و، هەر 15 ڕۆژ جارێک دەرئەهێنرێ. وا بە هیواین کە بەم نزیکانە بە مەقالاتی موفیدەی زانستی و کۆیەتی و ئەخلاقیەوە بخرێتە پێش چاوی خۆشەویستانی زانست و ئەدەب." (ژیان، ژ 57، 10 ی مارتی 1927).

پێ ناچێ ئەم مەجموعەیە لەو کاتەدا دەرچوبێ.

1. 6. 5. بژاری زمانی کوردی

"کۆمەڵی بژاری زمانی کوردی

"مودەتێ لەمەوپێش بە موتالەعـە و تـەکلیفی رەئیسـی جەمعیـەتی زانسـتی، کـە جـەنابی موتەسـەریفە، جەمعیەت قەراری دابو کە لە منەوەران و هونەرمەندانی وەتەن، ئەنجومەنێ تەشەکول بکا کە کەلیماتی ئەجنەبی لە زمانی کوردیدا نەهێڵن و موقابیل ئەو کەلیماتی ئەجنەبیە کـە ئـەمڕۆ زۆر موسـتەعمەلە، لـە ئەسـلی کـوردی کەلیمات بدۆزنەوە و لە جێی ئەوان داینێن. یەعنی بە کوردی (کۆمەڵی بژار). ئەو دانیشمەندانە کە سزای ئەم کارە گەورەیە بـون لـە تـەرەف جەمعیەتـەوە هـەڵبژێرران و ئاگـادار کـران. رۆژی یەکشـەمە سـەعات 10 لـە مەرکەزی جەمعیەت دا گرد بونەوە..." (ژیان، ژ 45، 9 ی کانونی ئەوەلی 1926).

لەو کۆبونەوەیەدا بڕیار دراوە:

"کە ئەبێ هەمو ئەعزایەکی ئەم کۆمەڵە خەریک بن بۆ دۆزینەوەی کەلیمەی کوردی و لابردنـی کەلیمـەی بێگانە و، هەفتەی دو جار لە خانوی جەمعیەتی زانستیدا کۆ ببنـەوە، هەرکـەس چـی دۆزیبێتـەوە لـە بـەر دەم هەیئەت دا بخوێنرێتەوە، لە دوای قبوڵ بدرێ بە سکرتێر کە داخلی دەفتەری تایبەتی بکات."

ئەم بڕیارەی کۆمەڵی زانستی لە بیستەکاندا، ئەگەرچی دیار نیە چەندی بەرهەم بوە و چییان کـردوە، بەڵام چەندین دە ساڵ پێش هەوڵی حەفتاکانی کۆڕی زانیاری کورد کەوتوە.

1. 6. 6. تەمسیل

یەکێ لە چالاکیەکانی کۆمەڵی زانستی تەمسیل بوە.

1. 6. 7. یارمەتی قوتابی هەژار

یەکێ لە کارەکانی کۆمەڵ دابینکردنی پێویستیەکانی هەندێ قوتابی دەسکورت بوە. لە ژ 44 دا باسـی یارمەتیدانی چەند خوێنکارێکی نوسیوە." (ژیان، ژ 44، 2 ی کانونی ئەوەلی 1926)

1. 6. 8. ناکۆکی نێوان دامەزرێنەرەکانی

ئاڵوگۆڕ لە هەیئەتی ئیداریدا

بە پێی هەندێ بەڵگەی بریتانی، مستەفا پاشای یامڵکی کە لە مانگی مایسدا گەڕاوەتەوە بۆ سـلێمانی، ویستویەتی کۆمەڵی زانستی بۆ پرۆپاگاندەی هەڵبژاردن بۆ خۆی بەکاربهێنێ. جەمال بابـان لەمـەدا هاوکـاری کردوە. موتەسەریفی سلێمانی، ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، ئەم کارەی پـێ بـاش نـەبوە. ویسـتویەتی کۆمـەڵی زانستی دور بێ لە کاری سیاسی، خەریکی کاروبـاری خوێنـدەواری و رۆشـنبیری بـێ. بـەڵام جـەمال بابـان ویستویەتی "دوای لابردنی موتەسەریف کۆمەڵ بکا بە بنکـەی بڵاوکردنـەوەی هۆشـیاری سیاسـی نەتـەوەیی کوردی" چونکە باوەڕی وا بوە کە "بیـری حـوکمی زاتـی بـۆ کوردسـتانی عیـراق بـە بـێ بـونی بنکەیـەکی رێکخراوەیی پتەو" لە جێبەجێ کردن نایە. لەسەر ئەمە ناکۆکی کەوتۆتە نێوان موتەسەریف و جەمال بابـان و هەندێکی تر لـە ئەنـدامانی هەیئـەتی ئیـدارە. جـەمال بابـان و مسـتەفا قـەرەداخی ئیسـتیقالەیان داوە. ژیـان ئیشارەتی بە ناکۆکیەکان نەداوە، بەڵام هەواڵی هەڵبژاردنی ئەندامانی نوێی داوە:

"ئەعزا بۆ جەمعیەتی زانستی

"له بەر ئەوەی له ئەعزای ئیدارەی جەمعیەت غەفور ئاغا ئەساسەن لـە بـەر بـەعزێ ئەسـبابی زاتیـە قبوڵی ئەعزایەتی نەکرد بو، وە مودەتێکە لە ئـەعزایان: جـەنابی جـەمال بـەگ و شـێخ مسـتەفا ئەفەنـدی، ئیستیعفایان کردبو، ئەعزاکانی تریش ئەکسەر لە بەر ئیشوکاری خسوسی مونتەزەمەن موەفەق نەئەبون بە دەوام بۆ ئیجتیماع زۆر مەسالیحی جەمعیەت سـەکتەدار بوبـو. بـۆ ئـەوەی کـە ئیشـوکاری جەمعیـەت لـە ئینتیزام دا جەرەیان بکا شەوی دوشەمە 23/22 ی ئاغستۆسی 926 هەمو هەیئەتی عمومیەی جەمعیـەتی زانستی دەعوەت کران بۆ بینای جەمعیەت و لەوێدا بۆ 3 ئەعزا ئینتیخابات ئیجرا کرا. لە مـەجموعی 55 رەئی تۆفیق ئەفەندی موحاسیبی لیوا بە ئیحرازی 53 رەئی و، حاجی تۆفیق بەگ بە ئیحرازی 52 رەئی و، نەجیب ئەفەندی سابیق معاونی حاکمی مونفەرید بە ئیحرازی 46 رەئی، ئینتیخاب کران بۆ ئەعزایەتی جەمعیەت. خوا لە خزمەتی میلەت و مەملەکەت دا موەفەقیان بفـەرموێ." (ژیـان، ژ 30، 26 ی ئاغستۆسـی 1926).

کۆمەڵی زانستی بەم ناکۆکیە لاواز بوە و چالاکیەکانی کەم بۆتەوە. لەم روەوە م. ئەدیب لە سـەروتاری ژیاندا لە ژێر سەرناوی (بێ رەغبەتی بە عیلم) نوسیوێتی:

...."

"جەمعیەتی زانستی کە لە تەرەف منەوەرێکی وەتەنپـەروەر و خێرخـواهێکی کـوردەوە بـە ئەزیـەتێکی گەورە بە فکری گەیشتن بەم غایە و ئەمەلە بۆمان دامەزرا بو، ئاخریەکەی بە رەقابەت و لـە رقـی یـەکتری بـە دەستی خۆمان روخانمان. لێرەدا شتێکی تر هەیە لازمە بەیانی بکەین کە هەروەکو غەزەتەکەمان لە شەخسیات نادوێ و غایەی خزمەتی موڵک و میلەتە ئێمەیش بۆ ئەمـەی نـەڵێن ئـەم نوسـینە زادەی فکرێکـی غـەرەزکارە مەوزوعی مەقالمان کەس نیە و هەدەفی تیری تەنقیدمان ناتەواویی تەربیەی ئیجتیماعی هەموانە. لە بەر ئەمە بە بێ پەروا ئەتوانم بڵێم: ئەو بینای ئەمەلی موستەقبەلەمان جەمعیـەتی زانسـتیـە بـو بـە واسـیتەیەکی تـەئمینی مەنافیع و تەعقیبگاهی ئەغرازی شەخسیە تاوەکو هێنرایە سەر ئەم دەرەجەیـە کـەوا بـە بـەر چاومانەوەیـە..." (ژیان، ژ 61، 14 ی نیسانی 1927).

بە پێی هەندێ بەڵگەی بریتانی هاوزەمان لە گەڵ دامەزراندنی کۆمەڵی زانستی کوردان لە سلێمانی، لـە 21 ی حوزەیرانی 1926 دا لە کەرکوک چەند کەسـایەتی ناسـراوی کـورد، لـە وانـە ئەسـیری، ویسـتویانە ئیجازەی دامەزراندنی (کۆمەڵی زانستی) و، لە هاوینی هەمان ساڵدا لە رەواندز ئیسـماعیل بـەگ و هەنـدێ لـە کەسایەتیە ناسراوەکانی ئـەوێ ئیجـازەی دامەزرانـدنی (کۆمـەڵی هوشـیاری) لـە وەزارەتـی نـاوخۆی عیـراق وەربگرن. بەڵام وەزارەتی ناوخۆی عیراق ئیجازەی پێ نەداون.

تێبینی:

بۆ کۆمەڵی زانستی و کۆمەڵەکانی تر لە بەڵگەکانی بریتانیادا، بڕوانە:

د. ولید حمدی، الکرد و کردستان في الوثـائق البریطانیـة، مطـابع سـجل العـرب، 1992. ص 203–209. بەڵگـەی ژمـارە (FO 371 2255) ی تۆمـاری گشـتی بریتـانی و پاشـکۆکانی 1 و 2 و 3 (Appendix I، II، III) ص 203– 209.

FO 371 2255 Appendix I، II، III .

لە بەڵگەکانی ئەم کتێبەدا، هەم تێکەڵ و پێکەڵی دروست بوە، هەم هەڵە کەوتۆتە نوسینی ژمارە و رۆژی هەندێکیان.

2. یانەی سەرکەوتن

"کۆمەڵی یانەی سەرکەوتن

"بەغداد: نائیبی هەولێر مەعروف بەگ جیاووک لە گەڵ چەند پیاوێکی کوردی ترا لە وەزارەتی داخلیەی عیراق داوای مەئزونیەتیان کرد بو بۆ ئەوەی کۆمەڵێک تەشکیل بکەن و بە ناوی (یانەی سەرکەوتن)ەوە نادییەک دابمەزرێنن.

وەزارەتی داخلیە مەئزونیەتی داونیّ و لە سەر ئەوە خەریکی دامەزراننی کۆمەڵەکەن."

"ژیان: پشت بە خوا پرۆغرامی ئەم کۆمەڵە لە غەزەتەیەکی ترمانا عەرزی خوێندەوارەکانی ئەکەین، وەکو پرۆغرامەکەمان خوێندۆتەوە ئەم کۆمەڵە فکرێکی هەیە خزمەتێکی گەورەی کوردستان بکات و بۆ پێش خستن و سەرکەوتن و بڵاوکردنەوەی مەعاریفمان و بۆ بەرزی و بوڵندی زراعەت و ئیقتیسادیاتمان و بۆ تەرەقی پێ دانی سەنایعی وەتەنییەمان ئەیەوێ تێ کۆشێ.

مەرکەزی گەورەی ئەم کۆمەڵە لە بەغداد ئەبێ و لە هەمو لیوا و قەزاکانی کوردستانا ناوچە ئەکاتەوە.

هیوامان وایە بە هەمویەتی کوردەکان پشتیوانی ئەم کۆمەڵە بکەن." (ژیان، ژ 241، 29 ی مایسی 1930).

"کۆمەڵی یانەی سەرکەوتن

"ئەو نادیەی کە نوسی بومان بە ناوی (یانەی سەرکەوتن) ەوە لە بەغداد لە لایەنی کوردە ئیشکەر و بە قیمەتەکانمانەوە ئەکرێتەوە رۆژی جومعە 30/5/30 لە رۆیال سینەمادا رەسمی کردنەوەی بە سورەتێکی رێکوپێک و جوان جێبەجێ کراوە. لە میعادی خۆیدا بانگ کراوەکان کە عیبارەت بون لە: مەعالی وەزیری عەدلیە و، وەزیری مەعاریف و، نەقیبول ئەشرافی بەغداد و، شاعیری شەهیر جەمیل سدقی ئەفەندی زەهاوی و، هەمو مەئمورین و زابیتان و کوردەکانی بەغداد کۆبونەتەوە و، ئەوەل جار نەشیدێکی مەلیکی بە عەرەبی و گۆرانیەکی وەتەنی کوردییان گوتوە و لە دواییدا لە لایەنی مارف بەگ جیاووکەوە نوتقێک خوێنراوەتەوە و بەیانی فەرموە کە غەرەز لە کۆکردنەوەی ئەم کۆمەڵە و ئەم (یانە) یە خدمەت کردنی لوغەتی کوردی و بڵاوکردنەوەی عیلم و عیرفانە لە کوردستانا. لە پاشا لە لایەنی نەریمانی کوڕی جیاووکەوە کە قوتابیەکی بچوکە قەسیدەیەکی کوردی کە هەمو بەیانی چاکێتی (یەک بون) ئیتیفاق ئەکات خوێنراوەتەوە و بە عەرەبیش تەرجومەی کردوە. لە پاشانا لە تەرەف ئەدیب و خەتیبی شەهیر خەلەف شەوقی ئەفەندی داوودییەوە نوتقێک خوێنراوەتەوە و هەمو نوتقەکان بە چەپڵە لێدان بەرامبەری کراوە. لە دوای ئەمانە بۆ دامەزراننی کۆمەڵی ئیشکەری یانەکە، دەست کراوە بە ئینتیخابات و ئەم پیاوانەی لای خوارەوە هەڵبژێرراون و کۆمەڵەکەیان دامەزرانوە:

چەند رەئی وەرگرتوە	ناویان
52	ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری
107	ئەمین زەکی بەگ
160	مارف ئەفەندی جیاووک
102	مەحمود جەودەت بەگ
87	عەبدوڵا لوتفی
94	خەلەف شەوقی ئەفەندی
86	محەمەد عەلی ئەفەندی زابیتی تۆپچی
63	ئەحمەد ئاغای کەرکوکی
58	مەحامی عارف ئەفەندی پشدەری

ژیان: پشت بە خوا ئەم کۆمەڵە بە هەمو لایەکی کوردستانا لق و پۆپ ئەهاوێ و میلەتی کورد بە هەمو هێزیەوە پشتیوانییان ئەکات و بۆ ئەم غایە بەرزە هەمو لایەک تــێ ئەکۆشــین و، بــەم ســەبەبەوە لــە تــاریکی جــەهل رزگارمــان ئــەبێ و وەتەنەکــەمان بــە چــرای مــەعاریف رونــاک ئەکرێتــەوە." (ژیــان، ژ 243، 5 ی حوزەیرانی 1930).

لە ژ 246 دا م. نوری بە ناونیشانی (یانەی سەرکەوتن)، شیعرێکی بڵاو کردۆتەوە لە سەرەتاکەیدا ئەڵێ:

"دوێ شەو لە خەوا سروەی بادی سەحەر ئەنگوت
وەک سوبحی بەهاران
شەو عاقیبەتی هات و دڕی سوبحی گریبان
ڕۆژ بوەوە لە کوردان
غونچەی فەرەح و نەشئە دەمی دایەوە، پشکوت
وەک چیهرەی یاقوت
ئافاقی ئەمەل بو بە چەمەنزار و گولستان
وەک رەوزەیی ریزوان....."

3. بایەخدان بە زمان و ئەدەبی کوردی

بایەخدان بە زمانی کوردی

ڕۆشنبیرانی کورد لە عیراقدا، لە بیستەکان و سیەکانی ســەدەی بیســتەمدا، بایــەخێکی نائاســاییان بــە زمانی کوردی داوە و، گرنگی زمانی کوردییان بــۆ بــون و مــانی کــورد ئەوەنــدە هــەڵناوە گەیشــتۆتە رادەی (موبالەغە). لەم بارەیەوە ژیان دەیان وتاری بڵاو کردۆتەوە.

زمانی رەسمی و دوانی ئەفغانی و تاجیک و بەشێکی هیندستان فارسی بوە. هەرگیز خۆیان بە فــارس نەزانیوە و، ناسنامەی نەتەوەیی خۆ یشیان نەدۆڕاندوە.

زمانی رەسمی هیند و پاکستان و فیلیپین و زۆر گەلی تر، تا ماوەیەکی درێژ، ئینگلیزی بوە، بێ ئەوەی هیچیان خۆیان بە ئینگلیز زانی بێ، یان ناسنامەی نەتەوەیی و دینی خۆیان ون کردبێ.

زمانی ئینگلیزی زمانی رەسمی و قسەکردنی گەلانی ئەمــەریکا، کەنــەدا و ئوســترالیا بــوە، بــێ ئــەوەی هیچکام لەو گەلانە خۆیان بە ئینگلیز زانی بێ. تەنانەت دانیشــتوانی (شانشــینی یــەکگرتو) کــە لــە نەتــەوەی ئینگلیز و 3 نەتەوەی: سکۆت، وێڵز، ئایریش، پێکهاتوە و هەمویان خاوەنی تایبەتمەندی نەتەوایەتی خۆیــانن، کەچی ئینگلیزی زمانی کاروباری رەسمی و دوانی رۆژانەی هەمویان بوە.

زمانی رەسمی و دوانی چەندین گەلی رەشی ئەفەریقایی زمانی فەرەنســی بــوە، بــێ ئــەوەی ناســنامەی نەتەوەیی و دینی خۆیان لە بیر چوبێتەوە.

ئەو بایەخەی رۆشنبیرانی کورد بە زمانەکەیان و ئەو گرنگیــە گەورەیــەی بــۆی قایــل بــون، هەنــدێکی چاولێکەری عەرەب بوە. نەتەوەپەرستەکانی عەرەب زمانی عەرەبییان بە فاکتەری ســەرەکی یــەکێتی نەتــەوەیی خۆیان ژماردوە.

هەولێری ع. عەزیز لە ژێر سەرناوی (زمانی کوردی) دا نوسیوێتی:

"زمان شتێکی زۆر پێویستە بــۆ گــەلی بەشــەر، زمــان رۆحــی فکــر مــادی تــاریخ ئاوێنــەی حــەزارەتی ئینسانیەتە. هەر بە واسیتەی زمانە ئەتوانین مازی و حال و موستەقبەلی میلەتێک تــێ بگــەین. میلــەتێکی بــێ

زمان بە مردو حساب ئەکرێ. ئەو نەوعە میلەتانە حـەقیان غەسـب ئـەکرێ. حـەقی ژینیـان نـامێنێ هـەروەکو مەجارەکان وتویانە: (میلەتێک لە ناو زمانی خۆی ئەژی) زۆر مەعقولە زمـان و میلیـەت یـەکن. زمـانی کـوردی چەند ساڵ و زەمانێک بو لە هەمو شوعبەی حەیات دەرکرابو لە سـایەی هەنـدێک زوڵـم و فەزاحـەت کـە هـەر وەکو ئێمە گەلێ میلەتەکانی تریش لەم بەڵایـە لـە گـەڵ ئێمـە موشـتەرەک بـون بـەمجۆرە حسـیاتی میلیـە و تاریخی قەومیەمان ون بوبو چونکە لە ناو قەومێک هەرچەند زیعفی لوغـەت پەیـدا ببـێ بـەم نیسـبەتە حـوبی وەتەن و قەومیەتیش کەم ئەبێ لە گەڵ ئەمەندە تەزیقات و ئینکاریەتی سیادەتی قەومیەمانیان کرد و بۆ مـەحو کردنی زمانی کوردی تیانکۆشی کورد و زمانی کوردی مقاوەمەتێکی شێرانەیان نیشان دا زمـان و ئـەخلاق و عاداتی خۆیان محافەزە کرد تێکەڵاو نەبون. بەڵێ روناکی ئیستیقبال رەهبەری سەرکەوتنمان زمانمانە. شـوکر ئەمرۆ زمانی کوردی لە کوردستانی عیراق زنجیری ئەسـارەتی شـکاند پـەردەی سـەبری درانـد وەک مـانگی چواردە شەو دەرکەوت بە روناکی و شەوقی خۆی چاوی گەلێ حەسودانی کوێر کرد و زیای پڕ نـوری خـۆی بە واسیتەی شاخی کوردستان ئینعیکاسی کوردستانی شیمالیشی ئەکات.

"بەڵێ خۆم زۆر بە بەختیار ئەزانم. پار هەرچەند ئەچومە قوتابخانەی هەولێر دەنگی مامۆستا و قوتابی بە زمانی تورکیم گوێ لێ ئەبو، هەروەک دەنگی نەکیر و مونکیر دەهشەتی ئەخستە سەر ئەعسابم. بە رەنـگ زەردی و مەئیوسیەت ئەچومە دەرەوە. عەینی حاڵیشم لە دائیرەی حکومەت ئەدی. هەر رۆژێکم عـەزابێک بـو. ئەمساڵە کە لە جنوبی عیراق گەڕامەوە هەولێر، کە سـاڵێک بـو حەسرەتکەشـی کوردسـتان بـوم، چەنـد خـۆم مەسعود زانی کە چاوم بە دائیرەی حکومەت و قوتابخانە کەوت کـە زمـانی کـوردی ئیسـتیعمال ئەکـەن. لـەم ئەحواڵە قوتابیانی مەکتەب خۆشحاڵ و بە کەیف و رو بـە خەنـدە بـون. پرسـیم چیـە ئـەم سـرورە؟ وتیـان بەشارەتت بێ کە ئەمساڵ دەرسمان بە کوردی بو، ئیمتیحانمان بە زمانی کوردی، زمـانی ئابـاد و ئەجـدادمان ئەدا کرد.

"بەڵێ بەختیارم، مەملەکەتەکەشم بەختیارە کە مودەتێک ئەسیری زمانی جەهەنـەمییان بـوین (مەبەسـتی زمانی تورکیە. نم.) ئەمرۆ نەجاتمان بو زمانی حکومەتی بابان و حکومەتی رەواندزمان هێنایەوە فکـر. بـەڵێ چۆن بە کەیف نابین کە لە رەواندز جەریدەی زاری کرمانجی، لە بەغدا دیاریی کوردستان، لە سلێمانی ژیـان، سەعییەکی گەورە، خزمەتێکی جدی بە جێگا ئەهێنن بۆ ئەم وەتەنە موقەدەسەمان.

"لە هەندێک بێ خەبەران ئەبیەم کە ئەڵێن کوا خۆ کورد چ حکومەت و زمـانێکی بـە ئەسـاس و قەواعیدی زمانیان نەبوە؟ بەڵێ من ئێستا نامەوێ یەک یەک حکوماتی موسـتەقیلەی کـورد و تـاریخ و جوغرافیای کوردیان بۆ بەیان بکەم چونکە وەختم نیە، بەڵام کیتابی تـاریخی عمـومی زۆرە و کیتـابی تاریخی جەنابی حوزنی ئەفەندی و مەجموعەی مەقالاتی جەنابی جیاووک بخوێنن چاک تێ ئەگەن لـە کورد و کوردستان. بەڵام لە حەق زمانی کوردی ئەمەندەیان پێ ئەڵێم قەواعید لە زمان دەرئەچێ نـەک زمان لە قەواعید. مادامکی زمـانی کـوردی هەیـە قەواعیدیشـی هەیـە. بـەڵام هـەروەکو تـاریخ و هـەمو ئاسارێکی کوردیان مەحو کردەوە قەواعیدی زبانەکەش کە نوسرا بوەوە لـە ناویـان بـرد بـە فرۆفێـڵ زەربەیەکی گەورەیان لە حەیاتی مەدەنیەمان دا. بەڵێ بۆچی نازانن ئەی بێ خەبەران زمانی تورکی لە کوردی، عەرەبی، فارسی و فرانسزی موتەشەکیلە؟ کەچی کوردی کوردیەکی پەتیە موستەقیلە لە زمـانی ژاپۆن و چین و هیندی زەحمەتتر نیە. لە گەڵ فارسی چ فەرقێکیان هەیە؟ بۆچی فارسـی ئەنوسـرێ بۆچی کوردی ئەنوسرێ؟

"غەیری حەقیقەت ئینکار کردن هیچتان لە دەستا نیە خوا عەقڵ بە ئەولادتتان ببەخشێ!" (ژیان، ژ 29، 19 ی ئاغستۆسی 1926).

4. بایەخدان بە ئەدەبی کوردی

فەتحولڵا ئەسعەد لە ژێر سەرناوی (ئاواتێکە لە هەمو دانیشوەرانی قەڵەمرەوی کوردستان دەخوازم) نوسیوێتی:

"بە دڵێکی غەمگینەوە دەڵێم: بەدبەختی ئێمە و بەدرایی تورک تا ئێستا ئەم کەشتی زیندەگانی ئێمەی وا خستبوە گێژاو و پەشێواویەوە کە نەمان توانیوە پێشەوایانی خۆمان بناسین و یادگاری عومری ئەوان کە دیوان و ئەدەبیات و داستانی نایابە لە چاپ بدەین و بە خەڵک و خوای بناسین و لە دنیادا دەر بکەوێ کە کورد چ نوعە پیاوێکی تیا هەڵکەوتوە و چ دوڕ و گەوهەرێکی لە مەیدانا بۆ نەوەی خۆی هەڵڕشتوە. ئاخ و درێغ ئەو دوڕ و گەوهەرە هەمو لە کون و قوژبنا شارراونەوە و ئێمە موروی خواستەمەنی بێگانە بە سەر خۆمان دا دەکەین، ئەو گەنجینە ئەدەبە لە سەر کاغەزی کۆنی رزیو ماونەوە ئێمە هێشتا لە دوای عەرەبی و تورکی و فارسی وێڵین. ئێستاکە لە سایەی خواوە پەناهێکی زۆر باشمان بۆ هەڵکەوتوە کە هەرچۆنێ ئارەزو بکەین بتوانین ئاساری کوردی چاپ و دابەش بکەین و پێشەوایانی میلەتەکەمان بەو یادگارە شیرینەیانەوە بژێنینەوە.

"تو خودا لێتان دەپرسم پێم بڵێن بۆچی راوەستاون. بۆچ ئاساری ئەو گەورە گەورانە ناخەنە بەرچاوی هەمو میلەتێکەوە. برادەرەکانی شیمالیمان لە گەرمەی زەبربەدەستی و بێدادی ستەمگەرەکانی ئێتیحادا دیوانی مەم و زینیان چاپ کرد و چوار ساڵ لە غەزەتەدا پارچە پارچە ئەشعاری نالی و مەولەوی و هەمو شاعیرەکانی جنوبیان بڵاو کردەوە و قاموسی لوغەتی کوردی جنوبی و شیمالییان هێنایە مەیدان، کەچی ئێمە لەم هەنگامە هەموارەدا دیوانێکی مستەفا بەگ، یا پیری شاعیرانی کوردستان مەولەوی یاخود نالی یا سالم یا وەفاییمان پێ تەبع نەکرا. من دەستەبەر دەبم لە پێش دا دیوانی مستەفا بەگ تەبع بکەم. ئینجا تکا لەو کەسانە دەکەم کە ئاساری مستەفا بەگیان لە لایە، کەم و زۆر، بۆم بنێرن و ئەگەر بە خۆڕایی نادەن بە پارە رێک دەکەوین. هەرچەند من خۆم دیوانێکی تەواوی حەزرەتی نالیم هەیە، فەقەت لە لام وایە چونکو مستەفا بەگ پێشتر کەوتوە سزاوار ئەوەیە لە تەبعیش دا پێش بکەوێ لە دوای ئەو بە زنجیرە ئەوانی تر بێنینە پێشەوە." (ژیان، ژ 53، 10 ی شوباتی 1927).

زەکی سائیب لە ژێر سەرناوی (تکایەکی تایبەتی بۆ هەمو کوردێک) نوسیوێتی:

"لای هەمو کەس مەعلومە کە میلەت بە زبانەوە ئەناسرێ. بەقای هەمو قەومێک بە زبانەوە بەندە. میلەتی بێ زبان نیە لە دنیادا. هەچ قەومێ زبانی کەوتە تەزەلزول و نەمانەوە، هەچ میلەتێ زبانی خۆی محافەزە نەکرد، ئاخریەکەی ئینقیرازە.

"میلەتی کوردیش تا ئیستە زبانی میلی خۆی لە هەمو شتێ پاراستوە. بە سایەی محافەزەی زمانیەوە ئەمڕۆ میلەتی کورد ناوونیشانێکی هەیە و ئەناسرێ. ئەمڕۆ لە حکومەتی عیراق دا زبانی کوردی لە رەسمیات دا مەقبولە. محافەزەی لیسانیش بە شتێک ئەبێ، پێی قسە بکرێ و بنوسرێ و بخوێنرێ. ئینسانێ کە زۆر مودەت بە زبانی باووباپیری قسەی نەکرد و نەینوسی و نەیخوێند ئەو زبانە عەزیزەی بیر ئەچێتەوە.

"میلەتی کورد تا ئیستە لە ژێر تەوقی زوڵم و جەهالەت دا بوە و بێ دەست بوە لە بەر ئەوە کتێب و ئاساری مدەوەنەی نیە و لە بەر ئەوە چاک نەناسراوە...

"لەم درێژیە مەقسەدم ئەوەیە کە منەوەران و لاوانی وڵات کە ئەم وەزیفەیەیان لە سەر شانە ئەبێ هەرچیەکیان بۆ ئەکرێ بیکەن و نەوەستن، هەر هیچ نەبێ کە خەریکی تەئلیفات و تەرجومە نابن هەرچی ئاساری پێشوانمان هەیە کۆی بکەنەوە و یەکە یەکە لە چاپی بدەن و بڵاوی بکەنەوە، تا هەم ئەو ئەسەرانە کە

نیشانەی رۆحی کوردیە لە ناو نەچیٚ و ساحیب ئەسەریش ناوی بمێنـیٚ و هـەم بـە سـایەی ئەوانـەوە زمـانی میلیمان محافەزە و بەردەوام بکەین. وەکو کتێب نوسـینەوە و تەرجومـەی کتێبـی عیلمـی و فـەنی پێویسـتە، کۆکردنەوە و چاپ کردنی ئاساری پێشوانیش گەلیٚ موهیم و پێویستە.

"من زۆر دەمێکە بەو ئەمەلەوە خەریکم و چەند ساڵە هەرچی شیعرێک، قسـە و باسـێکی گـەورەکانمان ببینم و ببیەم، کۆی ئەکەمەوە و حازری ئەکەم. بە دڵ ئەمەویٚ تا سەر ببیەم و تەواوی بکەم لە گەڵ نوبزەیـەک لە تەرجومەی حاڵی گەورەکانمان بیکەم بە کتێبێکی چاک و بیخەمە پێش دەمی هەمو کوردێـک. لـە بـەر ئـەوە زۆر تکـا ئەکـەم لـە هـەمو کـوردێکی حەمیەتمەنـد، لـە هـەمو منـەوەر و لاوێـک ئایـا تەرجومـەی ئـەحواڵ و سەرگوزەشتە و قسە، ئایا شیعر و غەزەلیاتی هەچ شاعیر و ئەدیبێکی کۆن و تـازەی کوردیـان لایـە و هەیانـە لوتف بکەن و بینێرن تا هەمویان کۆ بکەمەوە و لە چاپیان بدەم لە شکلی کتێبێکی مونتەزەم و موعەزەم دا کـە بە سایەی هەمو حەمیەتمەندێکی کوردەوە ئەسەرێکی وا گەورە و موهیم بێتە وجود.

"وەعدیش ئەدەم هەرچی تەرجومەی حاڵی جەنابی نالی، شـێخ رەزا، مەولـەوی، کـوردی، سـالم، وەفـائی، یەعنی یەکیٚ لە شاعیر و ئەدیبەکانم بە راستی، بە تاریخی تەوەلود و وەفاتیانەوە، بـە تـەواوی بـۆ بنوسـیٚ لـە پاش چاپ کردنی دو کتێبی لەو کتێبە و، هەرچی 100 شیعر یەعنی 200 مەسـرەع لـە ئەشـعار و غـەزەلیاتی یەکیٚ لە شاعیرەکانم بۆ بنێریٚ لە پاشا یەکیٚ لەو کتێبەی بە دیاری تەقدیم ئەکەم. مەمنونیەت و منەتداری خـۆم و خزمەتی میلەتەکەش بە جیا. تکایش ئەکەم هەرکەسیٚ بە قەریحە و فکری خۆی ناوێکی موناسـیب و جـوان بدۆزێتەوە بۆ ئەم کتێبە گەورە و موهیمە." (ژیان، ژ 72، 5 ی تەموزی 1927).

زەکی سائیب ئەو (کتێبە گەورە و موهیمە) ی بـڵاو نەکردۆتـەوە. بـەڵام خزمـەتێکی گـەورەی زمـان و ئەدەبی کوردی کردوە. دوای ئەم تکایە لە بەغداد لە گەڵ تاهیر بەهجەت مەریوانی بە جوتە بە ناوی (کوردی و مەریوانی) یەوە زنجیرەیەک دیوانی شیعر و کتێبی کوردییان چاپ و بڵاوکردۆتەوە. لە ناو ئەوانـەدا دیـوانی نالی، سالم، کوردی، حەریق. بـۆ ئـەو رۆژگـارە، کـە ژمـارەی هـەمو چـاپکراوی کـوردی بـە پەنجـەی دەسـت ژمێردراون، کارێکی گەورە و گرنگ بوە.

5. بایەخدان بە مێژوی کورد

ژیان بایەخێکی زۆری داوە بە مێژوی گەلی کورد. بە تایبەتی لەو کاتەدا هێشتا کتێبەکەی ئەمین زەکـی (خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان) بـڵاو نـەکرابوەوە. تـەنیا کتێـب لـە بابـەت مێـژوی کوردسـتانەوە (غونچەی بەهارستان) ەکەی سەید حسێن حوزنی بوە.

لە ژ 156 و 157 و 158 دا لە ژێر سەرناوی (نوبزەیەک لە تاریخی کوردان) دا کورتەی تەرجومـەی لێکۆڵینەوەی ئارکیۆلۆجی پرۆفیسۆر سپایسەر لـە سـەر شـوێنەوارە مێژوییـەکانی کوردسـتانی عیراقـی بـڵاو کردۆتەوە. بەم پێشەکییە دەستی پیٚ کردوە:

"دەرەجەی ئەهمیەت و قیمەتی عیلمی کەشفیاتی تاریخی و ئیحیـای مـازی میلـەتێک لـە هـەمو کەسـەوە مەعلومە و موحتاجی ئیزاح نیە. تاریخ نەهرێکە کە سەرچاوەی لە ئەزەل هەڵئـەقوڵێت و مەنسـەبەکەی ئەبـەدە. هەرچەندە زاهیرەن لە جەرەیان دا بیٚ بەعزیٚ تەحەولات و تەقەلوبات موشاهەدە ئەکرێت، فەقـەت لـە حەقیقـەتی حاڵ دا ئەو هەر لە عەینی مەجرای ئەسلیەوە ئـەروا. تەبەقـەی حـازرەی بەشـەر بـە ئیعتیبارێـک پاشـماوەی سەلەفە و یاخود هەر عەینی سەلەفە فەقەت لە شکلێکی تردا تەزاهوری کردوە، سورەتی مادیە خاریج بکرێت، لـە خسوس سەجیە، ئەخلاق، زەکا، زیهنیەت و حەتا ئەسـلیەتی دیـن و زمـان، تـەرزی تەلـەبوس و میعمارییـەوە

کوردەواری حازر هەر عـەینی ئـەو کـوردەن کـە 3 هـەزار سـاڵ لەمـەوپێش ژیـاون. بـێ شـوبهە ئینقیلابـات، ئیحتیلالی ئەم وڵاتە لە تەرەف غەیرەوە، تەحەولی شکل، دین، زمـان تەئسـیرێکی مـوهیمی بـوە بـە سـەر ئـەم خەواسەدا، فەقەت لـە گـەڵ ئـەوەش دا ئەسـلیەتی خۆیـان محافـەزە کـردوە و ئەیکـەن. ئـەم نەزەریەیـە تـەنها مەخسوسی ئێمە نیە، بۆ هەمو قەومێ قابیلی تەتبیقە.

"کەشفی حادیسات و ئەحوالی مـازی جگـە لـە قیمـەتی تاریخیـەی، ئەهمیـەتێکی حەیاتیشـی هەیـە بـۆ تەبەقەی حازرە. بە سوئیی تالیع و بەدبەختیەوە تاریخی رابوردوی کـوردان مـودەتێکی مەدیـد و حـەتا حـالی حازریش مەجهول ماوەتەوە. هیچ جێگەی شوبهە نیە کە کوردستان هـەروەک خاریجـەن سـاحیبی لەتافـەتێکی فەوقەلعادەیە لە داخلیش دا ئەنواعی ئاساری تاریخی بە قیمەتی تیادا مەحفوز بو. کەشـفی ئـەم ئاسـارە و بـۆ تەنویری رابوردوی تاریکی کوردان لە مارتی 926 دا پرۆفیسۆر سپایسەر موتەخەسیسـی ئاسـاری عەتیقـەی دارەلفنونی پێنسلڤانیا ی موتەحیدەی ئامریقا هاتە ئەم مەنتیقەیە و ئەلحـەق خدمـەتێکی کـرد کـە هـەمو کـورد ئەبێ مەمنونی بێ.

"موشار ئیلەیهی هەر لە بازیانەوە هەتا هەڵەبجـە هـەرچی (گـردی) دەسـتکردی تـاریخی هەیـە هـەموی کەشف کرد، عەلاوەتەن ئەو مەختوتاتەی لە کیتابەکانی نەینەوادا لەم خسوسەوە نوسراوە هەموی تەدقیق کـرد، لە پـاش ئـەم تەتەبوعـە عیلمیـە لـەم چەندانـەدا ئەسـەرێکی زۆر قیمەتـداری لـە خسـوس موحارەبـەی بـەینی (ئاسورناسرپال و زاموا) وە نەشر کردوە کە بەر وەجهی ئاتی تەلخیس کرا: ..."

لە ژ 184 و 185 و 186 دا لە ژێر سەرناوی (هـاواری کـوردان) دا تەرجومـەی وتـارێکی لـە سـەر نەریت و رەوشت و خوی کورد بڵاو کردۆتەوە. بەم پێشەکی‌یە دەستی پێ کردوە:

"بەیاناتێکی دوقتۆر ستاوت، مودیری مەکتەبەکانی ئامریقایە لە بەغداد کە پار لە ئاغستۆس دا لە گەڵ میسز ستاوت دا بۆ سیاحەت و تەماشاکردنی وەزعیەتی کوردستان تەشریفیان هێنا بوە سلێمانی.

"ئەم مەقالەیە لە مەجموعەیەکی ئامریقادا نەشـر کـراوە و لـە بـەر ئـەوەی سـەراپا بەحسـی ئـەخلاق و جوبیلیەتی کوردەکان ئەکات ویستمان بە تەرجومە کراوی نەشری بکەین."

لە ژ 22 ی تەموزی 1929 دا لە ژێر ناوی (ئێمە ئەبەدەن ئەم چاکەیەی میستەر سـتاوت مـان لـە بیـر ناچێتەوە) لە پەراوێزی ئەم وتارەدا هەندێ لێـدوانی خـۆی بـڵاو کردۆتـەوە و، بـە سـپاس و چاکـەوە باسـی نوسەرەکەی ئەکا.

لە ژ 246 دا ع. و. نوری (یەکەم دەوڵەتی کـورد لـە عیراقـا) ی لـە گۆڤـارێکی عەرەبیـەوە کـردوە بـە کوردی و بەم لێدوانەی خۆیەوە بڵاوی کردۆتەوە:

".. لە ژمارەی چوارەمی مەجەلـەی ئەقلامی (عەلی زەریفـول ئـەعزەمی) کـە لـە بەغـداد دەرئـەچێ ئەمـە نوسرا بو بۆ روسوری کوردەکان لە بەر دەمی تەئریخ دا و بەعزێ بێگانەی نەفام کردم بە کوردی..."

بە دوای ئەم دا بە ئیمزای (کوردی) لە ژ 249 و 250 و 251 دا لە ژێر سـەرناوی (یەکـەم دەوڵـەتی کوردی) دا چۆتە قوڵایی مێژوی کوردەوە.

6. بڵاوکراوە کوردیەکان

6. 1. رۆژنامە و گۆڤار

ژیان لە چاو رۆژنامە و گۆڤارە کوردیەکانی هاوزەمانی خۆیدا، لە هـەمویان تەمـەن درێژتـر بـوە و لـە هەمو یشیان رێکـوپێکتر لـە کـاتی خـۆیدا دەرچـوە. هـەواڵی دەرچـون و بڵاوبونـەوەی رۆژنامـە و گۆڤـارە کوردیەکانی، بە خۆشی و پشتیوانیەوە بڵاو کردۆتەوە:

"بانگی کوردستان

"صاحیبی ئیمتیازی بـانگی کوردسـتان سـەعادەتمەئاب جـەنابی مسـتەفا پاشـا هـەر بـەو نـاوەوە بـۆ دەرهێنانی غەزەتەیەکی سیاسی روخصەتی ئیستیحصال کردوە. ئەم رەفیقە تازە و خۆشەویستەمان تەبریک و رەواجی تەمەنا ئەکەین." (ژیان، ژ 4، 11 ی شوباتی 926).

"دیاریی کوردستان

"نوسخەی شانزدەمینی مەجەلەی دیاریی کوردستان هاتوە، پڕ لە مەقالات و خەبـەراتی بـە ئەهمیـەت و بە کەڵکە. مەقصەدی خزمەتکردنی وەتەن و مەنافیعی میلەتی کوردە. بە خوێندنەوە و ئیشتیراکی ئەم مەجموعە بە قیمەتە تەوصیەی قارئینی کیرام ئەکەین." (ژیان، ژ 21، 17 ی حوزەیرانی 926).

"زاری کرمانجی

"ئەوەل نوسخەی مەجموعەی زاری کرمانجی کە لە تەرەف صاحیبی ئیمتیاز و مدیری مەسئولی جەنابی سەید حسێن ئەفەندی موکریانی‌یەوە لە رەواندز دەر ئەهێنرێ بە ئیدارەخانەمان گەیشـت. جـدەن مەسـرور و خۆشحاڵ بوین کە مەجموعەیەکی تری وا بە قیمەت بە کوردی ببینین. ئەمە هیمەت و غیرەتێکی زۆر گەورەیـە و نیشانەی سەعادەت و تەرەقیی قەومی نەجیبی کوردە. خصوصەن هێنانـە وجـودی مەتبعەیـەک لـە رەوانـدز مەحصولی حسێکی بەرز و فەعالیـەتێکی زۆر گەورەیـە. بـە دڵ و بـە گیـان تەقـدیری ئـەم هیمەتـە و نەلـەبی موەفەقیەت و رەواجی ئەم رەفیقە بە قیمەتەمان ئەکەین." (ژیان، ژ 22، 1 ی تەموزی 926).

"رۆژنامەی زاری کرمانجی کە بەینێک لەمەوپێشەوە لە بەر بەعزێ نوقصانیەت ئینتیشاری نەئـەکرد بـە واسیتەی موعاوەنەتی قیسمێک حەمیەتمەندانەوە دەستی کردۆتەوە بـە ئینتیشـار تەمـەنای دەوامـی ئەکـەین." (ژیان، ژ 139، 22 ی تشرینی دوەمی 1928).

"داخلی:

"مدیر و موحەرریری مەجەلەی زاری کرمانجی موحتەرەم سەید حسێن حوزنی ئەفەنـدی بـۆ پێکهێنـانی ئیشوکاری مەجەلەکەی و بڵاوکردنەوەی کتێبێک کە بەمزوانـە بـە نـاوی (ئـاوڕێکی پاشـەوە) تـەئلیفی کـردوە تەشریفی هێناوەتە سلێمانی عەرزی بە خێرهاتنی دەکەین." (ژیان، ژ 258، 28 ی ئاغستۆسی 1930).

کەرکوک

"ژیان برایەکی خۆشەویست و پشتیوانێکی بە قوەتی چنگ کەوت

"چەند رۆژێک لەمەوپێش بە سرورەوە بیستمان غەزەتەی کەرکوک کە رەفیقێکی خۆشەویستی ژیانە بە سەبەبی ئەوەوە لە کوردستان و لە ناو میلەتی کوردا ئینتیشـار ئـەکات بـۆ ئـەوەی ببـێ بـە ئاوێنـەی حـاڵ و تەرجومانی حەقیقەتی میلەتەکە ئیتر لەمەودوا قیسمێکی زۆری بە کوردی ئەنوسـرێ و ئینتیشـار ئـەکات. ئـەم

خەبەرە بە جدی سرور و خۆشیەکی تـەواوی خسـتە دڵـی میلەتەکەمانـەوە و هـەمو کوردێـک بـە پەرۆشـەوە چاوەڕوانی ڕاستی ئەم خەبەرە خۆشە و بە عەجەلە ئینتیـزاری چاوپێکـەوتنی ئـەو غەزەتـە کوردیـەی ئـەکرد. شوکور دوێنێ لە ناکاودا خەبەرەکە تەحەقوقی کرد و غەزەتەکە کە دو صەحیفەی بە کـوردی نوسـرا بـو هاتـە سلێمانی و بە داخل بونی حەیاتێکی تـازەی خسـتە وجـودی میلەتەکەمانـەوە و بـەم سـەبەبەوە (ژیـان) یـش برایەکی عەزیز و پشتیوانێکی بە قوەتی بۆ پەیدا بو.

"خوێندەوارەکانمان تاقم تـاقم بـۆ چاوپێکـەوتن و خوێندنـەوەی ئـەم غەزەتـە بـە قیمەتـە موحتەرەمـە شەتابیان ئەکرد و حەقیقەتەن ئەم مەسئەلەیە ئەمەندە خۆش بو کە لە موقابیلیا ناتوانین بە تـەواوی دەرەجـەی سروری میلەتەکەمان بەیان و تەعریف بکەین چونکە ئەم دو لیوایـە کـە دراوسـێی یـەکترین و ئەهالی‌یەکـەی هاوخوێن، هەم جنس، هاوزبان و هەمو غایەیەکیان یەکە بە سەبەبی ئەوەوە غەزەتی کەرکوک هـەتا ئێسـتا بـە لیسانی محەلی و مادەرزادی خۆی ئینتیشاری نەئەکرد، لە هاواری یی‌کتری نەئەگەیشتن و بە فریـادی یـەکتری نەئەکەوتن بەڵام وا شوکور بە سەبەبی لوتفی حکومەت و مەئمورینە ئیداریە بە قیمەتەکانمانەوە ئـەم مانیعەیـە هەڵ گیرا و ئەم پەردەیەی بە سەرمانا راکێشرا بو لابرا و لە یەکتری ئاشکرا و مەعلوم بوین.

"بەرامبەر بەم حەرەکەتە مەعقولە، ئەم مژدە خۆشە و ئەم لوتفە گورەیە، عەلەنەن بە ناوی میلەتەکەمانـەوە تەشەکوری حکومەتی موشفیقە و حەقپەرستمان ئەکەین. ئومێد ئەکـەین ئیتـر ئـەم 3 بـرا عـەزیزە کـە: زاری کرمانجی، کەرکوک و ژیانە، دەست بدەن دەست و پشتیوانی یەکتری بن و بە هەمو قوەتیانەوە بۆ تـەرەقی و تەعالی موڵک و میلەتەکە هەوڵ بدەن و تێ کۆشن." (ژیان، ژ 238، 8 ی مایسی 1930)

"غەزەتەی کوردیی کەرکوک

"دیسانەوە بە خۆشیەوە خوێندمانەوە غەزەتەی کـەرکوک کـە هـەتا ئێسـتا دو صـەحیفەی بـە کـوردی دەرئەچو قەرار دراوە هەمو رۆژێکی دوشەمە دەرچێ و چوار سەحیفەی بـە کـوردی بـێ. بەرامبـەر بـەم مـژدە خۆشە میلەتەکەمان پێخۆشحاڵ بو، ئومێد ئەکەین ئەم برا خۆشەویستەمان هـەتا سـەر بـە موەفـەقی خدمـەتی وەتەن و میلەتەکەمان بکات." (ژیان، ژ 240، 22 ی مایسی 1930)

هاوار

"دیاری دیار بۆ کۆواری هاوار
هاواری کوردان لە شامەوە هات
هەواریان بەرز بێ دور بن لە نەهات
شام سەحەری دێ، سوری سوردارە
تا لە شەودا بین بەشمان هاوارە" (ژیان، ژ 330، 14 تەموزی 1932).

6. 2. کتێب

6. 2. 1. کتێبی مەکتەب

"دەنگوباس

"مژدە!.. لە سەمای مەعاریف دا ئەستێرەیەکی قیمەتدار

"ئەلفبایەکی کوردی کە موافیقی ئوسولی تەدریس و لە سەر تەرزی تـازە لـە تـەرەف ئەحمـەد ئەفەنـدی عەزیز ئاغاوە تەرتیب و تەئلیف کرا بو و مودەتێ لەمەوپێش لە تەرەف ئەنجومەنی مەعاریفی ئێرەوە لـە پـاش لێ ورد بونەوە بە باش زانرا و، بە واسیتەی لوتفی عالیی موتەسەریفی مەعاریفپـەروەر و موفەتیشـی ئیـداری عالی قەدرەوە بۆ چاپ نێررا بوە بەغدا، ئەمجارە لە تەرەف وەزارەتی جەلیلەی مەعاریفیشەوە تەسـدیق و تـەبع فەرموراوە و، لە مەداریسی کوردیەدا ئەمر بە تەدریسی کراوە.

"ئەمە ئەوەل ئەسەرێکی قیمەتـداری کوردیـە کـە ئـەولادی کـورد ئەیگرێتـە بـاوەش. ئومێـد هەیـە بـە واسیتەی سهولاتێک کە لەم ئەسەرە قیمەتدارەدا پیشان دراوە ئەولادی کورد بە بێ ئەرک و ئەزیەت لـە زەرفـی مودەتێکی زۆر کەم دا فێری خوێندن و نوسین بێن. بە هیـواین ئـەم پۆسـتەیە نوسـخە چاپکراوەکـانی بێتـە سلێمانی. فرسەتە وەریگرن و ئیستیفادەی منالّتانی پـێ تـەئمین بکـەن. (سـەد شـوکر سـمایلنامە و بیـا داود نەما...)

"ژیان بەرامبەر بەم هیمەتە و لوتفە گەورەیە خۆی بە مەدیونی شـوکران ئـەزانێ." (ژیـان، ژ 49، 6 ی کانونی سانی 1927).

لە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەم دا، هەندێ کتێبی خوێندنگە سـەرەتاییەکان کراون بە کوردی. وەکو هەنگاوی یەکەم دیارە کەموکوڕی زۆریان تێدا بوە.

ع. **عەزیز** کە خۆی مامۆسـتای خوێندنگـەی سـەرەتایی و یـەکێ بـوە لەوانـەی بەشـداری تەرجومـەی کتێبەکانی کردوە، وتارێکی بە چەند ئەڵقەیەک لە ژێر ناوی (مەتبوعاتمان) دا بڵاو کردۆتەوە، نوسیویێتی:

"دەرەجەی عیلم و ئیدراکی میلەتێک و نەوعی پێشکەوتنیان لە مەتبوعاتیان دەرئەکەوێ چونکە میلەتێکی دواکەوتو کە وریا بوەوە پێش هەمو شتێک هەوڵ ئەدا بۆ تەرەقی مەعاریف، کە بناغەی مەعاریفیش مەتبوعاتـە وە یا بناغەی مەتبوعات مەعاریفە، لە دوایی‌دا ئیقتیساد و، لە پێش هـەمویان دا ئینجـا عـەمارەت و سیاسـەت و سائیرە، چونکە میلەتێکی جاهیل لە روی نەزانینەوە گەلێ شت بە چاک ئەزانێ و ئەیکا نەتیجـە زەرەر و زایـع بونی حقوقی خۆی ئینتاج ئەکا. بۆ پێشکەوتنی مەعاریفیش یەگانە رەهبەر مەتبوعاتە کە ئەمەش ئەنواعی هەیە، مەسەلەن غەزەتە تەرجومانی حسیاتی میلەتە، کتێب و ئەدەبیات ئاوێنـەی کـەمالیاتی ئـەو میلەتیـە و، کوتـوبی عیلمی، ئەمەش یا تەئلیف وە یا تەرجومە ئەکرێ لە لوغەتێکی ئەجنەبیەوە، کتێبی مەکتەبیش لە میانەی ئەمانـەدا ئەژمێررێ.

"لە زەمانی حکومەتی ئەمەویە و عەباسیەدا کە قەومی عەرەب هەوڵـی تـەرەقی عـیلم و مـەعاریفیان دا لـە زەمانی هارون ئەلرەشید و مەئمون دا لە زبانی هندی، یۆنانی و فارسی بە هەزاران کتێـب تەرجومـە کـرا بـەم جۆرە مەتبوعاتیان (نوسەر لە بە کار هێنانی وشەی مەتبوعات لێرەدا بە هەڵەدا چـوە. لـەو سـەردەمەدا مەتبەعـە نەبوە تا مەتبوعات هەبوبێ. کتێبەکان بە دەس نوسراونەتەوە. نم.) پـێش خسـت و تـەرەقی‌یان کـرد. هـەروا ژاپۆنیاییەکان، تورکەکان لە ئیبتیدای وریابونەوەیان دا ئەوەل ئیشیان پێش خستنی مەتبوعاتیان بو.

"قەومی کوردیش لەم قەرنی ئەخیرەدا کە وریا بونەوە فەرقی ئەم نوقسانیەتەیان کرد بۆ عەینی غایە لـە ئەستەموڵ لە زەمانی حکومەتی عوسمانی مەجموعەی (رۆژی کورد و هەتاوی کورد) یان نەشر کـرد و بـەعزێ

کتێبیان لە چاپ دا و ئێستاش لەم زەمـانی حکومـەتی عیراقیـەش دا هـەمو نەوعـە موسـاعەدەیەک کـراوە بـۆ دەرهێنانی غەزەتەی سیاسی و مەجموعەی عیلمی و کوتوبی مەدرەسی و ئەدەبی و بـۆ تـەدقیق و لـە چاپـدانی کتێبی مەکتەبی لە عالم و منەوەرانی کورد لوجنەیەک هەڵبژێرراوە. وە وەزارەتی مەعاریفی عیراق بـۆ تەشـویق کردنی موعەلیمانی کوردی بۆ تەرجومە کردنی کتێبی مەکتەبی بە هەمو مەکتەبـەکانی کـوردا تـەعمیمێکی بـڵاو کردەوە کە ئەمە نەوعەما فرسەتێکی بەخشی بە وانەی ئارەزوی خزمەتی مـەعاریفیان هەیـە." (ژیـان، ژ 236، 24 ی نیسانی 1930).

ع. **عەزیز** لە بەشی دوەمی وتارەکەی دا نوسیوێتی:

"بەڵام مەعلومی خوێندەوارانی کیرامە کە شەخسێک لە عیلمێـک نـەزانێ وە یـا لـە لوغـەتێک تـێ نـەگا ناتوانێ لە تەرجومەی ئەو عیلمەدا موەفەق بێ. هەروەکو وتمان لـە سـایەی تەشـویقی مـەعاریف و بـە سـەعی کۆمەڵی تەئلیف و تەرجومە لەم نزیکانەدا چەند کتێبێکی کوردی تەرجومە و لە چاپ درا. بەڵام مەعەلئەسەف لە ناو ئەم کتێبانەدا بەعزێکیان لە بەر نوقسانیەتی مەتبەعەیی وە یا عیلمی ئەتوانم بڵێم کە قابیلی ئیستیفادە نـین بۆ قوتابیەکانمان. خسوسەن لەم ساڵی تەدریسیەدا دو کتێبی کوردی لە چاپ درا. یەکێکیان هەندەسەی سـنفی چوارەم و ئەوی تریان عیلمی ئەشیای صنفی شەشەمە. ئەم دو کتێبەم زۆر بە دیقـەت خوێنـدەوە. هەندەسـەکە تەقریبەن باشە و ئیستیفادەی لێ ئەکرێ بەڵام ئەوی تریان کە عیلمی ئەشـیایە و بـۆ صـنفی شەشـەم تـەرتیب کراوە کە قوتابی ئەم صنفە داخلی ئیمتیحانی موسابەقە ئەبن ئەم کتێبە سەراپا غەڵەتـەش کـە بـە دەسـتیانەوە ئەبێ مەعلومی خوێندەوارانە کە زیهنی تەلەبە تێک ئـەدا و دەرەجـەی نـەجاحی مەکتـەب لـە نـاو مەکتەبـەکانی عیراق دا دوا ئـەخات. ئینجـا بـۆ ئەمـەی کـە غەڵـەتی تەسـحیح کـراوی مـەزکور بـە تـەبعکراوی بـە دەسـت قوتابیەکانمانەوە بێ ئارەزوم کرد لە ستونی غەزەتەی ژیان دەرجی بکەم و ئومێد ئەکەم کە ئەم حەرەکەتەم بۆ مەکتەب و مناڵەکانمان بە خزمەت عەد بکرێ و حەمل نەکرێتە سەر غەرەز وە یا شەخسیات. مەعلومە میلـەتێک پێش ناکەوێ هەتا تەنقید نەکرێ و عەیبی خۆی تەلافی نەکا. بێجگە لەمەیش لە ترسی ئەمـەی کـە نـەوەک لـە لایەکی ترەوە دەرکی ئەم غەڵەتە بکرێ با خۆمان لە دەرکی غەڵەتی خۆمـان دا تەقـەدوم و لـە پـێش ئـەوان دا تەسحیحی بکەین بەڵکو لەمەولا هەرکەسێ کە کتێبێکی تەرجومە کرد ئەسەرێکی وا ئینتیخاب بکا کە لە داخلـی ئیختیساسی خۆیدا بێ." (ژیان، ژ 237، 28 ی نیسانی 1930).

لە چەند ژمارەیەکی تردا هەندێ لە هەڵە و چەوتیـیەکانی کتێبەکەی باس کردوە.

ع. **واحید**، وەرگێڕی کتێبەکە هاتۆتە جواب. ع. واحیـد هـەمان (ع. و. نـوری) یـە کـە یـەکێ بـوە لـە نوسەرە باش و پێشکەوتنخوازەکانی کـورد. گـەلێ بەرهـەمی پوخـت و جـوانی هەیـە. ئەگـەرچی وەڵامەکـەی هەندێ تورەبونی پێوە دیارە، بەڵام دەستی خستۆتە سەر هەندێ لە گیروگرفتەکانی ڕۆشنبیریی کـوردی و لـە ژێر سەردێڕی (کتێبەکانی مەکتەبەکانمان) دا نوسیوێتی:

"لە ژمارەی 237 ی ڕۆژنامەی ژیان دا بە ناوی ع. عەزیزەوە چەنـد کەلیمەیـەکم دی لـە بابـەت کتێبـی ئەشیای سینفی شەشەمەوە کە خۆم تەرجومەم کردوە و زۆر بە ناشیرینم زانی کە بێ جوابی بهێڵمەوە:

1. منیش بێ ئەمەی تەعەروزی شەخسیات بکەم بە کوردی ئەڵێم هەرچی کتێبێک کە لە مەکتەبـەکانمانا هەیە و بە کوردی لە چاپ دراون هیچیان بۆ ئەوە ناشێن کە پێیان بڵێن (کتێبی مەکتەب) بۆ ئیسـپات کردنـی ئەم قسەیەم هەمو وەختێک ئامادەم.

2. بەڵام ئیحتیاج مەجبوری کردوین کە پێیان بڵێین کتێب. چونکە هێشتا گەنجێکمان پێ نەگەیشـتوە کە لە ژێر دەستی مامۆستایەکی کوردا حیسی میللی وەرگرتبێ و بە زمانی کـوردی فێـری خوێنـدنێکی تـەواو

بوبێت. لە بەر ئەوەی مەنتیقەکەیشمان بچوکـە فرۆشـتنی کتێبـەکانمان زۆر کەمـە و مـەعاریفیش لـە بـەر ئـەم سەبەبی ئەخیرە کەم یارییەی ئەو موعەلیمانە ئەدات کە کتێب تەرجومە ئەکەن.

3. ئەگەر تەرجومەی ئەم کتێبەم خراپ کرد بو بۆچی ئەمین زەکی بەگ قوبوڵی کـرد. وە ئەگـەر ئـەو کوردی نازانێ بۆچی ئەو کتێبانەی تر کە تەدقیقی کردوە بە باش ئەدرێتە قەڵەم. خۆ من بـە زۆر و پاڕانـەوە کتێبەکەم پێ قبوڵ نەکرد.

من بڵێم چی ملیۆنێک کورد مەتبەعەیەکیان نیە کە چوار کتێبی لێ تەبع بکەن؟

4. ئەگەر ئەوەندە شارەزا بویت بۆچی کە پێم گوتی تەرجومەی بکە نەتکرد؟

ئیتر حورمەتی زۆر. ع. واحید" (ژیان، ژ 241، 29 ی مایسی 1930)

6. 2. 2. کتێبی گشتی

"تەئلیفات: پێشەوای ئاین

"کتێبێکی دینیە، بۆ تێگەیشتن لە واجبیات و شەریعەتی ئیسلامیە، لە سەر رەوشتی ئیمامی شـافیعی بـە ئوصولێکی رێکوپێک و کوردیەکی پەتی لـە تـەرەف خێـوی زاری کرمـانج جـەنابی سـەید حسـێن ئەفەنـدی موکریانیەوە تەئلیف و تەبع کراوە.

"نوسخەیەکی ئەم ئەسەرە بە نرخە کە لە شەرت و شروتی ئیسلامێتی باس ئەکات و پێمان بەخشراوە بـە ئیدارەخانەمان گەیشت. لامان وایە ئەگەر بێت و بۆ قوتابخانەکانی کوردستان بخرێتە پرۆگرامـەوە و لـە دەرسـی دین دا تەدریساتی لە سەر بکرێ ئیستیفادەی مەتلوب تەئمین ئەکات." (ژیان، ژ 58، 17 ی مارتی 927).

"رەوشت و خو

"مەعلوماتی مەدەنیە

"ئەسەرێکی بە کەڵکە، نوسخەیەکی ئەم ئەسەرە بـە قیمەتـە کـە لـە تـەرەف لاوانـی کـوردەوە لـە سـەر پرۆغرامی مەعاریف بۆ مەکاتیبی کورد تەئلیف و تەرجومە کراوە بە ئیدارەخانەمان بەخشرا.

"محتەوەیاتی، بە ئوسلوب و تەرزی ئیفادەیەکی جوانەوە سەراپا رێی بونە ئینسانێکی حەقیقی نیشـان ئەدات و، زۆر بە ئاسانی ئیستیفادەی قوتابیەکانمان تەئمین ئەکات. لە گەڵ ئەمەی کـە نوسـخەی دوەمـی ئـەم تەئلیفە لە ژێر چاپ دایە تەبعی گەلێ ئاساری تریشـیان بـە دەسـتەوەیە. لـە رێی خزمـەتی مـەعاریف دا ئـەم موەفەقیەتە گەورەیەی لاوەکانمان بە دڵ تەقدیر ئەکەین." (ژیان، ژ 72، 5 ی تەموزی 927).

"ئیعتیزار

"لە مێژ بو بە تەما بوین نەختێ بارسوکی قوتابیەکانی ئیبتیدائیمان بکەین. تەماشای پێـڕەوی (مـنهج) ی وەزارەتی مەعاریفمان کرد...." (ژیان، ژ 73. 12 ی تەموزی 1927).

"خۆشی و ترشی

"نوسخەیەکی تر لە موئەلەفاتی صاحیبی زاری کرمانجی و وەتەنی‌ی حـەقیقی جـەنابی سـەیـد حسـێن ئەفەندی موکریانی کە لە ژێـر عینـوانی (خۆشـی و ترشـی) دا نەشـری کـردوە بـە ئیدارەخانـەمان گەیشـت. حەقیقەتـەن تـەئلیفێکی بـە قیمـەت و کتێبێکـی بـە کەڵکـە. تەوصـیەی خۆشەویسـتانی ئاسـاری کـوردی و کوردپەروەرەکانمانی ئەکەین." (ژیان، ژ 78، 18 ی ئاغستۆسی 927).

"مژدە بۆ کوردەکان: دەستوری کوردی

"لەم رۆژانەدا بە مەسروریەتەوە لە غەزەتەکانی بەغدادا خوێندمانەوە کە قەواعید – دەستور–ی کوردیەکـەی جەنابی تۆفیق وەهبی بەگ کە چەند ساڵێکە لە گەڵ یا خەریکە جزمی ئەوەلی تەواو و تەبع کراوە.

"ئەم خەبەرە بۆ کوردەکان بەشارەتێکی خۆشە، چونکە هەمو ئەیزانین میلـەتی کـورد هەرچەنـد هەتاکو ئێستا زبانی مادەرزادی خۆی کە کوردیە محافەزەی کردوە و دائیمـەن گفتوگـۆی بـەم زبانـەی خۆی کردوە، بەڵام لە بەر ئەوەی مودەتێکی زۆر لە تەرەف تورکەکانەوە ئیستیلا کراین و لە سـەرێکی تریشەوە لە گەڵ ئێرانیەکانا دراوسێ و تێکەڵاو بوبوین موخابەراتی بەینی خۆمان بەعزەن بە فارسـی و بەعزەن بە تورکی بو وە معامەلاتی رەسمیی حکومەتی و تەدریساتی مەکاتیبیشمان بە مەجبوری بە تورکی بو.

"وەقتێک کە شەڕی گەورە دوایی هات و ئێمەیش نەجاتمان بو، بە سەبەبی ئەو فکری میلیەتەوە کە دائیمەن لە دەماغمانا نەقشی بەست بو وە بە سەبەبی موساعەدەی حکومەتی فەخیمەی ئینگلیز و عیراقـەوە وە بۆ ئەوەی زبانەکەیشمان زیندو ببێتـەوە موخابـەراتی خسوسـی بـەینی خۆمـان و معامـەلاتی رەسـمی حکومەت و تەدریساتی مەکاتیبمان کرا بە کوردی. بەڵام چونکە بۆ لیسانەکەمان دەستورێک رێک نەخرابو وە ئەو ئەلفبا و دەستورەیش کە لەم ساڵانەدا بۆمان رێک خرابـو ئیبتیـدائی بـون، زبانەکـەمان تـەکامولی نەکرد و بە مەجبوری منداڵەکانمان و کاتبەکانمان هەرکەس بۆ خۆی بە شێوەیەک ئەیخوێند و ئەینوسی بە نەوعێک کە ئەتوانین بڵێین هەتاکو ئێستا لە هەمو کوردستانا مەعلوم نـەبوە چ کاتبێـک موقتـەدیرە و کـێ چاکتر ئەنوسێ.

"تەبیعی هەمو عیلم و ئیقتیداری تۆفیق وەهبی بەگمان لا مەعلومە و ئەیزانین ئەم زاتە لە عیلم و عیرفانا مەوقیعێکی مومتازی هەیە.

"ئینجا بە تەبیعی زاتێکی وەها داهی لە نەتیجەی سەعی و کۆششی چەند سـاڵێکیا موەفـەق بـوبێ بـە دانان و تەرتیبی دەستورێکی کوردی موحەقەق ئەبێ ئەم دەستورە فەوقەلعادە بێ و ئیتر لە خوێندن و نوسینی کوردیـا موشـکیلاتێکی نەهێشـتبێ. وە غـەیری ئەمـەیش وەکـو بیسـتومانە ئـەم دەسـتورە لـە تـەرەف گـەلێ موتەخەسیسینی مەعاریف و پیاوە عالمەکانی عیراق و ئینگلیـزەوە تـەدقیق کـراوە و لـە تـەرەف هەمویانـەوە تەقدیر و بە باش زانراوە و حەتا ئەڵێن ئەگەر منداڵانی کورد لە سەر ئەم ئوسولە پێیان بخوێنرێ بـە سـەهلی بە 4 مانگ فێری خوێندن و نوسین ئەبێ.

"ئینجا لە بەر ئەوە پێویستە هەمو خوێندەوارێکی کورد یەکێک لـەم دەسـتورە بـە دەسـتیەوە بگـرێ و لەمەودوا لە نوسین و خوێندن دا تەتبیقاتی لە سەر بکات و تکایش لە ئێش بە دەستانی مـەعاریف ئەکـەین لـە ئەمساڵەوە ئەمر بدەن ئەو ئەلفبایەی کە هەمانە لە سەر ئەم دەستورە تیکرار تەبع بکرێتەوە و لە هەمو مەکاتیبە کوردیەکانا تەدریسات لە سەر ئەم ئوسولە بکرێ." (ژیان، ژ 197، 12 ی ئەیلولی 1929).

تۆفیق وەهبی لە ژیانی خۆیدا گەلێ پلە و پایـەی رەسـمیی لـە حکومـەتی عیـراق دا پـێ سـپێردراوە. ماوەیەک فەرماندەی زانستگەی جەنگی و چەند جارێک بوە بە وەزیر و بوە بە ئەندام لـە مەجلیسـی ئـەعیان دا، بەڵام ئەوەی ئەمی لە مێژوی کوردا بە زیندویەتی هێشتۆتەوە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی بوە. بە تایبـەتی ئەم (دەستوری زمانی کوردی) یە، نەک وەزیفە حکومەتیەکانی.

"دیوانی کوردی

"لە تەرەف جەنابی کوردی مەریوانیەوە (دیوانی کوردی) تەبع کراوە نوسخەیەکمان موتالەعـە کـرد زۆر ئەشعاری شیرین و لەتیفی تیا موندەریجە. قەریبەن میقدارێکی موناسیب دێـت بـۆ دوکـانی وەسـتا ئەحمـەدی خاڵە عەلی خەیات بۆ فرۆشتن هەرکەسێ ئارەزوی تەرەقیاتی عونسوریە و شیرین مـەزاقی ئەشـعاری کوردیـە

هەریەکە نوسخەیەک بکرێ قیمەتی لە گەڵ مەوزوعات و موندەرەجاتی قابیلی تەوازون و تەناسوب نیە چونکە 4 ئانەیە. حەقیقەتەن ئەم دو زاتە زۆر خادیمی مەعاریفی کوردین تەبریکی حەمیەتی وەتەنیە و مەساعی نەشری ئاساری قەومیەیان ئەکەین." (ژیان، ژ 299، 9 ی تشرینی دوەمی 1931).

(لاوێکی کورد) مێژوەکەی ئەمین زەکی کە بە ناوی (خولاصەییکی تاریخی کورد و کوردستان) دەوە بڵاو کراوەتەوە بەمجۆرە هەڵسەنگاندوە:

"تاریخی کورد

1. هەمو کوردێکی تێگەیشتو تا ئێستا گرێیەکی گەورە کوتبوە دڵیەوە، ئەو گرێیەش نەبونی تاریخێکی رێکوپێکی کورد بو. چونکی نەبونی ئەم تاریخە ئەبو بە سەبەبی نەزانینی رابوردوی ئەم میلەتە و ئەم نەزانینە گەلێ زەربەی ئەدا لە مەعنەویاتی ئەم قەومە و ئەبو بە سەبەبی کوژاننەوەی ئاساری ئەجداد و ئەم ناتەواویە زۆر جار ئەفرادی ئەم قەومەی شەرمەزار و خەجاڵەت ئەکرد لە موجادەلەی ئیجتیماعی‌دا کە واقیع ئەبو لە بەینی کوردێک و بێگانەیەک دا.

حەقیقەتەن عەیبێکی زل و بێ ئەمان بو، چونکی زۆر ناشیرینە بۆ ئەفرادی قەومێک کە نەزانێ ئەجدادی چین و چی بون؟

وە حالەتی ئیجتیماعیە و سیاسیە و عیلمیە و سەناعی‌یەیان چۆن بوە و چۆن حاکمیەتیان کردوە؟

چۆن کەوتونە دەورەی زیللەت و سەرگەردانی و رەزالەتەوە و ئەو قەومە چ نەوعە عەنعەناتێکی بوە و هەیە؟

2. بۆ نوسینی تاریخێکی مەوسوقی کورد وەک بیستومە بەعزێ کوردی بە ویجدان و خوێنگەرم هەوڵیان داوە بەڵام زەمان بوە بە مانیعی سەعی‌یان و نەتیجەی رەنجیان بەر هەوا بوە، وە یاکردویەتی وەک بەعزێ موحەریرینی ئەقوامی شەرقی کۆن نەختێ لە رێ لای داوە.

3. زۆر شوکر لە ناو ئەو زەواتە موحتەرەمانەدا موەففەقیەت بۆ مەعالی ئەمین زەکی بەگ حاسڵ بوە و نائیلی ئەم دەرەجەی شەرەفە بوە. چونکە لە پاش زەحمەتێکی زۆر و لە 250 ئاساری جوێ جوێ کە بە ئینگلیزی و ئەڵمانی و فرانسزی و عەرەبی و تورکی و فارسی بو، ئەسەرێکی مودهیش و موکەمەلی بۆ میلەتی کورد هێنایە وجود و بە پێی مەعلوماتێ کە لەو ئاسارانەی لە سەرەوە عەرزمان کرد ئیسپاتی کرد و دۆزیەوە کە کورد لە نەتەوەی قەومی (گوتی) ئاریە، کە تەقریبەن لە 28 همین عەسری پێش میلادا لەم جێگەیەدا حاکم و حوکمڕان بوە و ساحیبی شەوکەت و شەخسیەتێکی بەرز بوە.

وا شوکر چاپی جلدی یەکەمینی بە دو جزم تەواو کرد و زۆر بە مونتەزەمی بڵاوی کردۆتەوە کە هەتا ئێستا هیچ کتێبێکی کوردی وا جوان رێک نەخراوە.

4. بێجگە لەو مەعلوماتەی کە وەری گرتوە بە گەلێ حەقایقی سابیتە و مادی عولەمای ئەقوامی بێگانەی بە سورەتێکی دانایانە و بە حیس و شعورێکی بەرزەوە رەد کردۆتەوە کە جدەن شایانی ئیفتیخار و سرورە. چونکە گەلێ عولەما بۆ کەمکردنەوەی قەومی کورد و بۆ تەشویشی ئەسل و فەسلی کورد گەلێ خورافاتیان داخلی ئاساری خۆیان کردوە. زۆر شوکر باوکی تاریخی کورد مەعالی ئەمین زەکی بەگ رەنجی بە زایە دان و حەقیقەتی زۆر چاک دەرخست.

5. چونکی تاریخ خالقی شعوری میللی و موەحیدی هەمو شعورێکی قەومیە ئەمینم بەم ئەسەرە نازدارە میلەتی کورد ئاورێکی باش و بە دیقەت ئەداتەوە بۆ مازی و تۆزێ عیبرەتگیر ئەبێ و بە ئیرادەیەکی مەتین و لە سەر خۆ ئیستیقبالێکی روناک بۆ خۆی تەئمین ئەکا.

"لە پێش ئەمەدا واز بێنم لە قسە کردن ئیمانم هەیە بە تێگەیشتوان زو ئـەم کتێبـە عـەزیزە دائـەنێن لـە کتێبخانەکانیان دا، وە موئەلیفی خۆشەویستی موحتەرەم جلدی دوەم بە زویی لە چـاپ ئـەدا چونکـە زۆر زۆر موحتاجی تەنویرین.

"ئیتر خوا دڵسۆزانی میلـەتی کـورد مەسـعود بکـا. لاوێکـی کـورد" (ژیـان، ژ 302، 30 ی تشـرینی دوەمی 1931).

ئەمین زەکی بەگ لە ژیانی خۆیدا گەلێ پلە و پایەی بەرزی لە حکومەتی تورکیا و لە حکومەتی عیـراق دا پێ سپێردراوە. لە عیراق چەند جارێ بۆتە مەبعوس و چەند جارێ بۆتە وەزیر، بەڵام ئەوەی ئـەمین زەکـی بردۆتە ریزی پیاوە نەمرەکانی مێژوی کوردەوە ئەم پلە و پایە رەسمی‌یانە نەبوە، بەڵکو نوسینی ئەم مێـژوە و کتێبە مێژوییەکانی تری بوە.

7. تەمسیل

ژیان لە (هەواڵی ناوشار) دا بە ناونیشانی (تەمسیل) نوسیوێتی:

"لە تەرەف تەلەبەکانی مەکتەبەوە بۆ مەنفەعەتی کەشافە شەوی سێشەموی رابوردو لە بینای مەکتـەب دا لە ژێر عینوانی (نەتیجەی سەفاهەت) دا ریوایەیەک تەمسیل کرا. لـە گـەڵ ئەمـەی کـە ئەوەڵـەمین جاریـان بـو حەقیقەتەن زۆر جوان تەمسیل کرا. مەزهەری تەقدیر و تەحسینی هـەمو لایـەک بـو. بـژی موحیبـانی عـیلم و ئەدەب." (ژیان، ژ 26، 29 ی تەموزی 1926).

رەنگە ئەوە یەکەم جار بوبێ کە لە سلێمانی‌دا شانۆنامەیەک پێشکەش بکرێ.

بۆ جاری دوەم شانۆنامەیەکی تر پێشکەش کراوە. لەم بارەیەوە ژیـان لـە ژێـر سـەردێری (لـە بینـای زانستی‌دا تەمسیل) ریپۆرتاجێکی لە سەر نوسیوە، ئەڵێ:

"فەنی تەمسیل لە هەمو جێگایەک دا رەغبەتێکی تەواو و ئیمتیازێکی تایبەتی دراوەتێ، حەتا ئەوانەی کە لەم فەنە بە قیمەتەدا دەستدرێژی و ئیختیساسیان تیـا پەیـدا کـردوە بـە کـەمالی ئیحتیرامـەوە یـاد و تەقـدیر کراون، زیرا ئەم فەنە بە سەر ئەخلاقی میلەت، عاداتی مەملەکەت، ئەتوار و ئـەفکاری ئینسـان دا، تەئیسـیرێکی باش ئیجرا ئەکات.

"لە لایەکەوە بینا بەم فکر و مەقصەدە و لـە لایـەکی تـرەوە لـە رێی تـەئمینی مەنفەعـەتی مـەعاریف و مەکاتیبی سلێمانی‌دا، شەوی پێنجشەمە کە تەصادوفی 28/27 ی تەموزی ئەکرد، لە بینای جەمعیەتی زانستی‌دا تەمسیلێکی تاریخی و ئەخلاقی لە تەرەف هەیئەتی تەعلیمیەی مەکتەبی ئـەوەل و قوتابیـەکانی بەغدامانـەوە لـە ژێر شەرائیت و پرۆغرامێک کە لە تەرەفی هەیئەتی تەمسیلەوە تەرتیب کرابو، ئیجرا کرا. ئەم تەمسیلە چونکـە لە رێی خدمەتی مـەعاریف دا بـو، ئەشـراف و ریجـالی مەملەکـەت و هـەمو موحیبـان و تەرەفـدارانی عـیلم و مەعاریف، بە کەمالی شەوق و شەتارەتەوە ئیجابەتیان کردبو و گردبوبونەوە.

"ئەسلی تەمسیلەکە بە 5 پەردە زوڵم و ئیستیبدادی بێ ئەندازەی قەیسـەری رۆمـی مەشـهور ئیمپراتـۆر نیرونی تەصویر و لە ژێر زوڵم و ئیستیبدادی ئەودا بە واسیتەی سیناتۆر ومیلەتپەروەرانی رۆماوە نەجاتدانی رۆماییەکانی تەمسیل ئەکرد.

"لە پەردەی ئەوەل دا، موفەصـەلەن بـۆ رزگـارکردنی میلـەت قـەراری مەجلیسـی سـینات و، سـەتوەت و حیشمەتی ئیمپراتۆر نیرون نیشان درا.

"لە پەردەی دوەم دا، معامەلاتی غەدارانە و مەزاڵیمی جەبارانەی ئیمپراتۆر نیرون تەمسیل کرا.

"لە پەردەی سێیەم دا، بەزم و کەیفی ئیمپراتۆر لە گەڵ مەحبوبەیەکی‌دا و بـە سـەراچونی ئیمپراتۆریچـە و، لەو ئەسنایەیش دا سوتانی شاری رۆما و گوێ نەدانی ئیمپراتۆر بەم فاجیعەیە بە تەرزێکی حەقیقی خرایـە بەر ئەنزاری تەماشاکەرانەوە.

"لە چوارەم پەردەدا، ئیختیلال و قیامی ئەهالی، ئیجتیماعی وەتەنیەکان لە گـەڵ تەشـویق و تـەرغیباتیان ئیرائە کرا و،

"بە پەردەی پێنجەم کە ئاخر پەردە بو، لە سەر ئەحواڵی رابوردوی تەئەسوفات و پەشیمانی ئیمپراتـۆر، وە لە بەر بێ عیلاجی و بێ چارەیی مانەوەیان، ئینتیحاری ئیمپراتۆر و ئیمپراتۆریچە بە حوزن و تەئسیرێکی گەورەوە تەصویر و تەمسیل کرا.

"ئەمانە عومەن زۆر جوان و بە بێ نوقسانیەت ئیجرا کرا. لاوەکانمان لە گەڵ ئەمەی لە فەنی تەمسـیل دا ئەوەل هەنگاوە ئەیهاون دیسان شایانی تەقدیر و تیزکارن.

"ئەم تەمسیلە بۆ ئەوانەی کە میقرۆبی ئیستیبداد و فکـری زوڵـم و تەحـەکومیان لـە کەللــەدایە، جدەن دەرسێکی ئەخلاقی و عیبرەتێکی تاریخی بو. تەمسیل بـە چەنـد درامێکـی موزحیـک و هـەزەلی خیتامی پێ هێنرا و بڵاوەی لێ کرا. لە رێی تەعالی و تەرەقی مەعاریف دا سەعی و کۆششی هەیئـەتی تەعلیمیە و لاوەکانمان تەقـدیر و، لـەم فەنـەدا دەسـتدرێژییان تیزکـار ئەکـەین." (ژیـان، ژ 76، 2 ی ئاغستۆسی 1927).

8. پرسەی ئەدیبان

ژیان هەواڵی مردنی هەندێ کەسایەتی بڵاو کردۆتەوە کە زانینیـان بـۆ دنیـای ئـەدەب و رۆژنامـەوانی کوردی بایەخدارن، لەوانە:

شوکری فەزلی

"انا لله وانا...

لە غەزەتەکانی بەغدادەوە بە کەمالی تەئەسور و تەئەسوفەوە خەبەری وەفـاتی شـاعیر و ئـەدیبی بـەناو مەرحوم شوکری فەزلی‌مان خوێندەوە. بۆ عالەمی کوردایەتی جدەن زیاعێکی ئەلیم و گەورەیە. حەق تـەعالا بـە رەحمەتی خۆی عەفوی کات." (ژیان، ژ 21، 17 ی حوزەیرانی 1926)

شوکری فەزلی یەکێ لە ئەدیب و رۆژنامەوانە ناسراوەکانی عیراق بوە. بە تورکی و فارسـی و عـەرەبی وتاری بۆ رۆژنامەی جیاواز نوسیوە. چەند وتارێکی بە تورکی و عەرەبی لەسـەر مێـژوی کـورد نوسـیوە. لـە گەڵ شێخ رەزای تاڵەبانی شەرە شیعری زۆری هەیە. نوسەری سەرەکی (تێگەیشتنی راستی) بوە کە دەسەڵاتی ئینگلیزی لە بەغداد بە زمانی کوردی لە 1 ی 1 ی 1918 دا دەری کردوە.

سلێمان نەزیف

"سلێمان نەزیف ئەدیبی مەشهوری ئێستامبول کـە کـوڕی سـەعید پاشـای دیاربـەکری مەشـهور بـو لـە ئێستانبول وەفاتی کردوە." (ژیان، ژ 52، 3 ی شوباتی 1927).

کەریم بەگی کەرکوکلی‌زادە

"زیاعێکی ئەلیم

"لە ئەشراف و خانەدانی سلێمانی و لە ریجالە حقوقیە مەشهورەکانمان، حاکمی مونفەریدی سلێمانی کەرکوکلی زادە عەبدولکەریم بەگ بە سەبەبی ئەو نەخۆشیەوە کە توشی بوبو دوێنێ نیوەڕۆ ئەمری خوای بە جێ هێنا.

"ئوفولی ناگەهانی ئەم زاتە قیمەتدارە تەئسیرێکی تەواوی کردە هەمو کەسێکەوە و هەمو لایەکی خستە حوزن و تەئەسورەوە.

"سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەم و روئەسای دەوائیر و عولەما و ئەشرافی شار و سائیری تەبەقاتی ئەهالی بۆ تەجهیز و تەدفینی حازری سەر جەنازەکەی بون و هەتا سەرقەبران تەشیعیان فەرمو.

"بە ناوی عومەوە بەیانی تەعزیەت لە عائیلەی کەدەردیدەی ئەکەین و تەمەنا ئەکەین خوای تەبارەک و تەعالا تەسەلییان پێ ببەخشێ و مەرحومیش غەریقی رەحمەت بکات." (ژیان، ژ 199، 19 ی ئەیلولی 1929).

کەریم بەگ، هەمان (عەبدولکەریم سلێمانی) یە کە ساڵی 1913 لە ئەستەموڵ گۆڤاری (رۆژی کورد) ی دەرکردبو.

9. هەواڵی رۆژنامە عەرەبییەکانی عیراق و بێگانە

"غەزەتەی وطن

سکرتێری حیزبی وطنی عیراق تەلەبی لە وەزارەتی داخلیە کردوە کە مەئزونیەتی بدەنێ غەزەتەیەک بە ناوی (وطن) ەوە و بە ناوی حیزبەکەیەوە دەربێنێ." (ژ 139).

"غەزەتەی التقدم

لە بەغدادەوە لە تەرەف حیزبی تەقەدومی عیراقەوە لە تەحتی ئیدارەی سلێمان شێخ داود غەزەتەیەک بە ناوی (التقدم) ەوە ئینتیشاری کردوە." (ژ 139).

"صوت العراق

بەغداد: مەعالی موزاحیم بەگ ئەل پاچەچی تەلەبی لە وەزارەتی داخلیە کردوە کە مەئزونیەتی بدەنێ غەزەتەیەکی سیاسی بە ناوی (صوت العراق) ەوە دەر بهێنێ." (ژ 148).

"النجم

بەغداد: لە ئیدارەی پاتریارکیەی کلدانیدا لە موسڵ مەجەلەیەک ئینتیشار ئەکات بە ناوی (النجم) ەوە." (ژ 148).

"غەزەتەی (فتي العراق) لە موسڵ دا و عەزەتەی (الحارس) لە بەغدادا

"بەغداد: مودیریەتی مەتبوعات مەئزونیەتی داوە بە مەتی سرسم ئەفەندی کە لە موسڵ دا غەزەتەیەکی سیاسی یەومی بە ناوی (فتي العراق) ەوە دەربهێنێ.

"مەئزونیەتیشی داوە بە فائیق ئەفەندی کە لە بەغداد بە ناوی (الحارس) ەوە غەزەتەیەکی ئەدەبی دەربهێنێ." (ژ 207).

"جەمعیەتی هیدایەتی ئیسلامی

"بەغـداد: کۆمـەڵی هیدایـەتی ئیسـلامی لـە بەغـداد غەزەتەیـەکی دەرهێنـاوە بـە نـاوی هدایتـەوە و مەوزوعەکانی هەمو عیبارەتن لە مەسائیلی دینیە و ئەخلاقیەی ئیسلامیەت." (ژ 231).

سەربانی سلێمانی

"ساحیبی غەزەتەی الکرخ و سەحافی شەهیر جەنابی مەلا عەبود ئەفەندی ئەل کەرخی بۆ چاوپێکەوتنی لیواکەمان تەشریفی هێناوەتە سلێمانی. عەرزی بە خێرهاتنی ئەکەین." (ژ 84).

"مومەسیلی غەزەتەی (فتي العرب) محێدین بەگ لە بەغدادەوە بۆ چاوپێکەوتنی لیواکەمان تەشریفی هێنا بوە ئێرە لە دوای 4 رۆژ عەودەتی فەرموەوە. خوای لە گەڵ بێ." (ژ 94).

"موعتەمیدی غەزەتەی کەرکوک

"بـۆ ئـەوەی بـەدەلاتی غەزەتەکـەیان کـۆ بکاتـەوە موعتەمیـدێکی غەزەتـەی (کـەرکوک) رەفیقـی خۆشەویستمان تەشریفی هێناوەتە سلێمانی. رجا لە مشتەریەکانی ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکـەی بە تەواوی تەسلیم بکەن." (ژ 184).

داخستنی رۆژنامەی عیراقی

"هەواڵی داخلی: رۆژنامەی نهضە و زمان لە تەرەف حکومەتەوە لە نەشر کردن مەنع کراوە." (ژ 88).

"غەزەتەی التقدم

بەغداد: لە بەر بەعزێ ئەسبابی سیاسیە غەزەتەی التقدم چەند رۆژێـک دەرنـاچێ لـە دوایـیدا لـە سـەر حسابی خۆی مودیری غەزەتەکە سەلمان ئەل شێخ داود دەست ئەکاتەوە بە ئینتیشاری." (ژ 174).

"غەزەتەی نهضە و وطن

بەغداد: لە سەر ئەوەی مەجلیسی وزەرای عیراق قەراری داوە غەزەتەی نهضـە و وطـن ئیتـر ئینتیشـار نەکات یاسین پاشا تەکلیفی لە ساحیبی غەزەتەی وطن کردوە بە نـاوی (الشـعب)ەوە و تـەکلیفیش لـە النهضـە کراوە بە ناوی (صدی العراق) ەوە غەزەتەکانیان دەربێنن." (ژ 197).

"مەعروف ئەل رەصافی و غەزەتەی بلاد

"بەغداد: لەسەر ئەوەی مەعروف ئەفەندی ئەل رەصافی لە غەزەتەی البلادا مەقالەیـەکی نوسـیوە و گۆیـا ئەڵێن مەقالەکە لە عەلەیهی پێغەمبەر بێ ئەدەبیەکی تیادا بـوە وەکـو لـە مەجلیسـی نیـابیدا شـکاتی لـێ کـرا و وەزیری داخلیە قەولی دا تەدقیقی مەسئەلەکە بکات.

"ئەڵێن کۆمەڵی شـوبیبانی موسـڵیمین یـش لـە مەحکەمـەدا دەعوایـان لـە عەلـەیهی سـاحیبی مەقالەکـە و ناشیرەکەی کردوە هێشتا محاکەمە نەتیجەی نەهاتوە بەڵام ئەڵێن حکومەت ئەمری داوە غەزەتەی بلاد 15 رۆژ ئینتیشار نەکات." (ژ 211).

لابردنی مەنع لەسەر جەریدەکانی تورکیا

"مودیریەتی مەتبوعات ئەوامیری لازمەی دا بە هەڵگرتنی مەمنوعیەت لە خسوس ئیدخالی هەمو نەوعە غەزەتەی تورکیا بە عیراق." (ژ 38).

لابردنی مەنع لە سەر ڕۆژنامەی بلاغی میسری

"غەزەتەی بلاغ ی میسر سەربەست کراوە

"بەغداد غەزەتەی (بلاغ) ی میسری کە مەنع کرا بو بێتە بەغداد، ئەمجارە وەزارەتی داخلیە ئەمری داوە کە سەربەست بێتە عیراق و هیچ مانعێک نیە لە هاتنیا." (ژ 207).

"مودیر و موحەریری غەزەتەی الزمان

بەغداد: لە موحەریرینی مەشهور و ساحیب و موحەریری غەزەتەی الزمان ئیبراهیم ئەفەندی ساڵح شوکر کە بەینێک لەمەوپێش چو بوە میصر، خەریکە بگەڕێتەوە سوریە و لە شاما هەر بە ناوی الزمانەوە غەزەتەکەی دەربهێنێ." (ژ 144).

"غەزەتەی وەفدی میصری

لەندەن: جەمعیەتی حیزبی وەتەنی میصر لە لەندەنا دەستیان کردوە بە دەرهێنانی غەزەتەیەک بە ناوی وەفدی میسرییەوە." (ژ 146).

ژیان و ئیعلانەکانی

1. ئیعلان و ژیان

یەکەم ئیعلان و دیعایەی ژیان بڵاوی کردۆتەوە بانگەشەیە بۆ خۆی:

"مەتبەعەی ژیان

"مەتبەعەی ژیان موستەعید و حازرە بۆ تەبعی هەمو نەوعە جەداویل و ئەوراقی حکومەتی و هەمو نەوعە ئەوراقی تیجاری و سری کاغەز و زەرف. کارتی ویزیت و سائیرە لە سەر تەرزی تازە و، بە دیقەتی کامیلە، بە فیاتێکی هەرزان موراجەعەت بفەرمون پەشیمان نابنەوە.

بۆ ئەمە تەجرەبە دەلیلمانە!" (ژیان، ژ 1).

"قولکسیۆن

قۆلکسیۆنی غەزەتەی پێشکەوتن، بانگی کوردستان، رۆژی کوردستان، ئومێدی ئیستیقلال، ژیانەوە، ژیان و دیاری کوردستان دەفرۆشرێت هەرکەس تالبە موراجەعەت بە عەلی عیرفان ئەفەندی بکات." (ژ 93).

1. 1. سەرچاوەکانی

ئیعلانەکانی ناو ژیان بە زۆری حکومەتین. کەم وا بوە ئیعلانێکی ئەهلی تێدا بێ. ئەو داوودەزگایانەی ئیعلانیان لە ژیاندا بڵاو کردۆتەوە، داوودەزگا ناوچەییە- حکومەتیەکانی سلێمانی بون. ئیعلانەکان بە زۆری ناوچەیی بون، بە دەگمەن ئیعلانی تێدایە بۆ هەمو عیراق بێ.

کاک سدیق ساڵح ئیعلانی ژمارەکانی 1– 81 ی ژیانی بەمجۆرە ژماردوە:

"ئەو 194 لاپەڕە تەواوەی ئەم بەرگەی (ژیان) 48 لاپەڕەی بۆ ئاگاداری تەرخان بوە، لەوە 52 ئاگاداری موتەسەڕیفی سلێمانی و 46 دائیرەی تاپۆ و 24 بەلەدییە و 15 مەحکەمەی سوڵح و 9 مەحکەمەی شەرعی و 11 دائیرەی ئیجرا و 5 موحاسیبی لیوا و 5 گومرگ و 21 لایەنی تری حکومییە کە سەرجەم 30 ئاگادارییە و یەکی 1– 3 یان لێ هەیە. واتە ئاگاداریەکان 16% پانتایی ئەم ژمارانەیان داگیر کردووە. 2 لاپەڕەیش بۆ 20 پرۆپاگەندەی (دیوانی مەحوی) و (مەتبەعەی ژیان) دانراوە، کە هەر هی چاپخانەکە بوون و پارەیان لە سەر وەرنەگیراوە."

1 . 2 . بابەتەکانی

ئیعلانەکان دەربارەی بابەتی جیا جیا و شـتی جۆراوجـۆرن. لێکۆڵینـەوەیان هەنـدێ لایـەنی ئـابوری، رۆشنبیری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، تەندروستی، قانونی... شاری سلێمانی و حکومەتی عیراق رون ئەکاتەوە.

1 . 3 . زمانەکەی

دارشتنی ئیعلانەکان بە زمانێکـە ژمارەیـەکی زۆر وشـەی عـەرەبی نـاقۆڵا و نائاشـنای تـێدا بـە کـار هێنراوە. جۆری دارشتن و جۆری بڵاوکردنەوە و جۆری نوسینەوەی، بە هیچ جۆرێ شتێکی ئەوتۆی تێدا نیە سەرنجی خوێنەر رابکێشێ و ئارەزوی خوێندنەوەی لە لا دروست بکا.

هەندێ لە ئیعلانەکان تەرجومەن لە عەرەبیـەوە. هەنـدێکی تریشـیان هـەر بـە شـێوە رەسـمیی زمـانی قانونیی حکومەتی عیراق دارێژراون.

1 . 4 . نرخی بڵاوکردنەوەی

بۆ هەمو رۆژنامەیەک ئیعلان گرنگیەکی گەورەی هەیە:

یەکەم،

سەرچاوەیەکی سەرەکی دەرامەتی رۆژنامەکەیە. کەم وا هەیە رۆژنامـە بـە تـەنیا بـە پـارەی فرۆشـتنی خۆی، مەسرەفی خۆی دەر بهێنێ و بەڕێوە بچێ.

دوەم،

ئیعلان خوێندەواری نوێ بۆ رۆژنامەکە پەیدا ئەکا. وا ئەکا ئەوانەی کەڵک لە ئیعلانەکە وەرئـەگرن بـۆ پەیدا کردن و خوێندنەوەی رۆژنامەکە بە دویدا بگەڕێن.

بۆ ژیان یش هەروا بوە.

لە سەردەمی بەکارهێنانی روپیەدا نرخی (ئابونە بە 3 مانگ روپیەونیوێک) و، (نوسخەی بە ئانەیـەک) و، ئیعلان (بە دێڕێک 6 ئانە) بوە.

لە سەردەمی بەکارهێنانی دیناردا نرخی (کڕیار بە شەش مانگ 225 فلس) و (یەکی بـە ئانەیـەک) و، ئیعلان (لە دێڕێکەوە هەتا شەش مەقتوعەن 225 و لە شەش زیاتر جگە لە 225 فلسەکە بۆ دێڕە زیادەکانیش دێڕی 28 فلس) بوە.

بۆ زانینی هێزی کڕینی روپیە لە بازاڕی ئـەو زەمانـەدا، ئـەکرێ کـەڵک لـە 2 ئیعلانـی ئـەو کاتـە وەر بگیرێ:

یەکەم، کرێی رۆژانەی کرێکار

لەو ماوەیەدا پرۆژەی رێگـای هـەولێر– حـاجی هۆمـەران کـە ئێسـتا بـە جـادەی هـامیلتۆن نـاوی دەرکردوە، بە دەستەوە بوە. بە هۆی سەختی و شاخاوی بونی ناوچەکەوە، بە تایبەتی لەبەر ئەوەی هێشتا ماکینەی زۆر پەیدا نەبوە، کارێکی گەورە و گران بوە، پێویسـتی بـە ژمارەیـەکی زۆر کرێکـار بـوە. ئـەم ئیعلانەی بۆ کراوە:

"ئیعلانات: 3 هەزار عەمەلە بۆ ئیشکردن لە رێگای رەواندز بـە 1 روپیـە و 4 ئانـە یەومیـە پێویسـتە. موستەشاری داخلیە" (118)

دوەم، موچەی مانگانەی فەرمانبەر

"ئـیعلان: بـۆ خەسـتەخانەی مـوڵکی سـلێمانی مـانگی بـە 40 روپیـە موزەمیـدێک پێویسـتە. ئـەبێ خوێندەوار بێ و کەمێکیش ئینگلیزی شارەزا بێ و عومری لە 30 ساڵ زیاتر نەبێ. ئـەوی تالبـە موراجەعـەت بە خەستەخانە بکات." (97)

کـرێی رۆژانــەی کرێکارێـک وەکـو لـە ئیعلانەکـەدا نوسـراوە 1 روپیـە و 4 ئانـە بـوە، موچـەی فەرمانبەرەکەیش 40 روپیە بوە، ئەمیش ئەگەر مانگانەکەی بە سەر رۆژانەدا دابەش بکرێ، چەردەی رۆژانـەی وەکو کرێی کرێکارەکە دەرئەچێ.

2. رێکخستنی شاری سلێمانی

هەڵبژاردنی شارەوانی

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

"بۆ خسوسی ئینتیخابی 3 ئەعزا کە بۆ مەجلیسی بەلەدیـە ئینتیخـاب ئـەکرێن قائیمـەی ئەسـامی ئـەو کەسانەی کە ساڵی لە 50 غرۆشەوە هەتا 100 غرۆش زەریبەتول ئەملاک ئەدەن و حەقی تەسویتیان هەیە بۆ ئینتیخابی ئەعزای بەلەدیە، لە گەڵ قائیمەی ئەسامی ئەو کەسانە کـە سـاڵی 100 غـرۆش و لـە 100 غـرۆش زیاتر زەریبەتول ئەملاک ئەدەن و حەقیان هەیە بۆ ئەعزایەتی بەلەدیە ئینتیخاب بکرێن، لە ئیعتیبـاری رۆژی 1 ی ئەیلولی 927 هوە لە دەرگای مزگەوتی گەورە و، مزگەوتی شـێخ محەمـەدی ئالـەکی و، خانـەقای مـەولانا و، دەرگای قەیسەری نەقیب، تەعلیق و ئیلساق ئەکرێ. هەر کەس لەو قائیمانەدا ئیسمی داخل نیە و لازمـە داخـل بێ لە تاریخی تەعلیقی ئەم قائیمانەوە هەتا 8 رۆژ لازمە ئیعتیراز و موراجەعەت بە لیجنەی ئینتیخاب بکا. لـە پاش خیتامی ئەم مودەتە هەر ئیعتیرازێ بکرێ قبوڵ ناکرێ.

دیسان بۆ ئینتیخابات و رەئی دان لە تاریخی 21 ی ئەیلولی 927 هوە هەتا 30 ی ئـەیلولی 927 دە رۆژ مودەت تەعین کراوە، ئەو کەسانە کە ئیسمیان لەو قائیمانەدا هەیە لازمە لـە زەرفـی ئـەم 10 رۆژەدا بێنـە حزوری لیجنەی ئینتیخاب و موافیقی ئوسول پسولەی رەئی خۆیان بنوسن. لە پاش تەواوبونی ئەم 10 رۆژە ئیتر رەئی دان قبوڵ ناکرێ. بە موجیبی مادەی 29 ی قانونی ئینتیخاباتی بەلەدیە و قەراری لیجنەی ئینتیخاب بۆ ئاگاداری عموم ئیعلان کرا." (ژ 79).

بەم ئیعلانەدا دەر ئەکەوێ:

یەکەم،

بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی شارەوانی و بۆ خۆ ناوزەد کـردن بـۆ ئەنـدامێتی ئەنجومەنەکـە، هەمو دانیشتوانی شار لەو سەردەمەدا مـافی دەنگـدانیان نـەبوە. تـەنیا ئەوانـە مـافی دەنگـدانیان هـەبوە کـە موڵکیان هەبوە و زەریبەی ئەملاکیان داوە. ئەوانیش کراون بە دو پۆلەوە: یەکەم، ئەوانەی تـا 100 قرۆشـیان داوە مافی خۆهەڵبژاردنیان نەبوە، هەر مافی دەنگدانیان هەبوە بۆ کەسـانی تـر. دوەم، تـەنیا ئەوانـەی کـە لـە 100 قرۆش زیاتر زەریبەی ئەملاکیان داوە، هەم مافی دەنگدان بۆ هەڵبژاردنی ئەنـدامانی ئـەنجومـەن و هـەم مافی خۆپاڵاوتنیان هەبوە بۆ ئەندامەتی ئەنجومەن.

دوەم،

ئەوانەی خانو یا زەویان نەبوە و زەریبەی ئەملاکیان نەداوە، مافی دەنگدانیان نەبوە.

ئەم مەرجەی بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی شارەوانی (مەجلیسی بەلەدیە) کاری پێ کراوە، بۆ هـەڵبژاردنی گشتی مەبعوسەکانی (مەجلیسی نواب) یش پێرەوی کراوە. ئـەوەی نـەی توانیـوە لـە چەردەیـەکی دیـاریکراو زیاتر زەریبە بدا، مافی دەنگدان و خۆپاڵاوتنی نەبوە.

جادە و شیو

سلێمانی بیستەکانی سەدەی بیستەم، شارێکی پچوک بوە و پێکهاتوە لە چەند گەرەکێ، لەوانە: مەڵکەندی، گۆیژە، کانی ئاسکان، سابونکەران، دەرگەزێن، سەرشەقام، چواربـاخ، جولـەکان. شـارەکە کەوتۆتـە دەشتایی داوێنی شاخی گۆیژە و، چەندین گرد و شیوی تێدا بوە. هەر لە سەرەتاوە کـە دروست کـراوە، بـە رێکوپێکی دروست نەکراوە. شەقام و کۆڵانەکانی تەنگەبەر و نارێک بون بەڵام شارێکی پاک و خاوێن بـوە، چونکە چەندین کارێزی ئاوی تێدا بوە کە بە گونج راکێشراوە بۆ مزگـەوت و حـەمام و ماڵـەکان. ئـاوەڕۆی ماڵەکانیش بە زێراب چۆتە ناو شیوەکانی ناوشارەوە.

جادەکانی ناو سلێمانی نارێک و شیوەکانیشی سەر بەرەڵا بون.

شارەوانی بۆ رێکخستنی ناوشار، بڕیاری داوە دەسکاری جادەی سابونکەران و جادەی کانی ئاسکان بکا و سەری شیوەکان داپۆشێ. هەردو جادە ئەوساش وەکو ئێستا دو جادەی سەرەکی بون، چونەتەوە نـاو جەرگەی شارەوە. ئەم پرۆژانەی خستۆتە موناقەسەوە:

"ئیعلان

"شیوی بەر ماڵی عەزیز ئەفەندی و بەر دائیرەی حکومەت، بەلەدیە بـە تـاق دایـان ئەپۆشـێ هەرکـەس تالیبی موناقەسە و تەعەهودی داپۆشینی ئەم شیوانە ئەکا موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات. بۆ ئاگـاداری ئیعلان کرا. ئیدارەی بەلەدیە" (ژ 33).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

"ئەو شیوانەی ناوشار کە بەلەدیە دای ئەپۆشێ و جادەی سابونکەران کە ئەمسـاڵ گوشـاد ئـەکرێ بـە حسابی مەتر و فوت ئەدرێ بە قۆنتەرات. بۆ موناقەسە لە 11 ی مایسی 27 وە هـەتا 25 ی مایسـی 927 مودەت دانراوە. هەرکەسێ تالیبی موناقەسەی ئەم جادە و شیوانەیە لـە زەرفـی ئـەم مودەتـەدا موراجەعـەت بـە مەجلیسی بەلەدیەی سلێمانی بکا. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 65).

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە

لە نەتیجەی موناقەسەیەک کە ئیجرا کراوە دروستکردنی جادەی سابونکەران هەر مەترو مورەبەعی بـە 3 روپیە و 8 ئانە لە عوهدەی تالیبایە هەرکەس لەمە کەمتر تالیبی تەنقیسە موراجەعەت بـە مەجلیسـی بەلەدیـە بکا." (ژ 67).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

28 ی مایسی 927

بۆ جادەی سابونکەران کە موجەدەدن گوشاد ئەکرێ ئەو ئەملاکانە کە لازمە و تەقەروری کردوە قەتع و ئیستیملاک بکرێ نەوع و جنس و ئیسمی ساحیب و ئەو میقدارەی کە لێیان قەتع ئەکرێ لە گەڵ بەدەلێ کە لە تەرەف هەیئەتی تەخمینیە و مەجلیسی بەلەدیەوە بۆیان تەقدیر کراوە لە ژێـرەوە نیشـان دراوە هەرکەسـێ لـە داخلی قانون دا ئیعتیرازێکی هەیە لە تاریخی ئیعلانەوە هەتا 9 رۆژ لازمە دەرمیانی بکا بۆ ئاگـاداری ئـیعلان کرا." (ژ 68).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

دروستکردنی جادەی سابونکەران هەر مەترو مورەبەعی بە 3 روپیە و داپۆشینی شیوەکان هـەر تـولی مەترویەک بە 33 روپیە لە عوهدەی تالیبانایە هەرکەسێ لەمە کەمتر تالیبی تەنقیسە موراجەعەت بـە مەجلیسـی بەلەدیە بکا." (ژ 68).

ژ 74 و 75 و 82 بۆ تەوسیعی جادەی کانی ئاسکان ناوی خاوەنی ئەو ماڵ و دوکانانەی ئیعلان کردوە کە بەر ئەم فراوانکردنە کەوتون.

وەکو لەو ئیعلانانەدا دەرئەکەوێ، ئەگەرچی پارەیەکی زۆر دراوە بەوانەی خانو یا دوکانیان بەر جادەکە کەوتوە، بەڵام چاکردنی ئەم دو جادەیە بەو جۆرەی ئەنجامیان داوە، نە بۆ کاربەدەستانی شارەوانی ئەوسا و نە بۆ ئەو موهەندیسانەی نەخشەکەیان کێشاوە، جێگەی شانازیيە، چونکە هەردو جادە بە تەسکی و نارێکی ماونەتەوە.

"لە نەتیجەی موناقەسەیەک کە ئیجرا کراوە دروستکردنی 2 حەوز لە ناو باغچەی بەلەدیەدا لە گەڵ تەنزیمی باغچەکە بە 580 روپیە لە عوهدەی تالیبیا ماوەتەوە هەرکەسێ لەمە کەمتر تالبی تەنقیسە هەتا 31 ی مایسی 927 موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات." (ژ 68).

ئاورشێنی جادەکان

جادەکانی بە زۆری خاکی بون. لە زستاندا بون بە قوڕ و چڵپاو و بە هاوین تەپوتۆزی زۆریان لێ هەستاوە. هاوینان بۆ ئەوەی هەم تەپوتۆزەکەی بنیشێتەوە و هەم فێنک بێ ئاورشێن کراوە:

"ئیعلانەن لە ریاسەتی بەلەدیەوە: بۆ ئاورشێن کردنی جادەکانی ناوشار لە داخلی شەرائیتی موعەیەنەدا موتەعەهیدی لازمە هەرکەس تالیبی موناقەسەیە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکا بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا."

"ئاورشێن کردنی جادەکانی ناوشار لە داخلی شەرائیتی موعەیەنەدا مانگی بە 150 روپیە لە عوهدەی تالیبیایە هەرکەس تالیبی تەنقیسە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکا. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 115).

روناککردنەوەی شەقامەکان

لە بەر ئەوەی هێشتا ماکینەی بەرهەمهێنانی کارەبا لە سلێمانی نەبوە، شەوانە بۆ روناککردنەوەی شەقامەکان، چرای نەوتی داگیرسێنراوە.

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە: لە نەتیجەی موناقەسەیک کە ئیجرا کراوە ئەو نەوتەی کە بە بەلەدیە لازم ئەبێ هەر قاپی بە 2 ئانە و 6 پای لە عوهدەی تالیبیایە هەرکەسێ لەمە کەمتر تالبی تەنقیسە لە ئەمڕۆوە هەتا 4 ی حوزەیرانی 27 موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات."

فڕێدانی خاشاک

لەبەر ئەوەی ئۆتۆمۆبێل نەبوە بۆ فڕێدانی خۆڵ و خاشاکی ناو شار، بۆ ئەم کارە وڵاخ بەکارهێنراوە بە تایبەتی گوێدرێژ، ئەویش پێویستی بە ئالیک هەبوە.

"لە نەتیجەی موناقەسەیەک کە ئیجرا کراوە تەنی کا بە 22 روپیە و کیلۆی جۆ بە 1 ئانە و 6 پای بۆ مەرکەبەکانی تەنزیفاتی بەلەدیە لە عوهدەی تالیبیایە هەرکەسێ لەمە کەمتر تالبی تەنقیسە لە ئەمڕۆوە هەتا 4 ی حوزەیرانی 27 موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیە بکات."

حەمامەکان

سلێمانی لە سەرەتای دروستکردنیەوە (حەمامی گشتی) تێدا دروست کراوە. ریچ ساڵی 1820 کە هاتۆتە سلێمانی، بە ستایشەوە باسی باشی و پاک و تەمیزی حەمامەکانی سلێمانی ئەکا. حەمامەکان لەسەر

ئاوی یەکێ لە کارێزەکان دروست کراون، لەبەر ئەوە هەمیشە ئاویان لێ نەبڕاوە. هەندێ جار ماڵان لە کاتی پێویستدا ئاویان لە حەوزی ئەم حەمامانە بردوە، ئەبێ بێ پارە بوبێ، بۆیە پیشینان وتویانە: "پیاوەتی بە سەر ئاوی حەمامەوە ئەکا!"

وەکو دەرئەکەوێ هەندێ ڕێنمایی تەندروستی لە حەمامەکاندا پێڕەوی نەکراوە. وەکو ئەوەی خۆیان لە خەزێنەی ئاوی حەمامەکەدا شت بێ. یان بۆ ئەوەی بۆگەن نەکا، قەسابەکان لە باتی (ساردخانەی) ئەم زەمانە، بە شەو لاکی گۆشتیان لە هۆڵی ساردی حەمامەکان دا هەڵواسی بێ. شارەوانی بۆ پاراستنی تەندروستی گشتی، ئەم کارە ناتەندروستی‌یانەی قەدەغە کردوە.

"ئاگاداری ژمارە 9

لەسەر ڕاپۆرتی تەبیبی مولکی لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عومومیەوە وەختی خۆی مەجلیسی بەلەدیە قەراری داوە کە حەمامەکان دەرگای خەزێنەکانیان دابخرێ و حەمامچیەکان مەنعی خەلقی بکەن کە نەچنە ناو خەزێنەوە. وە بەم ڕەنگە تەبلیغاتیان پێ ئیفا کراوە. ئێستا لە نەتیجەی تەفتیشدا وا مەعلوم بوە کە بەعزێ لە حەمامچیەکان ڕیعایەتی ئەم ئەمر و تەنبیهاتە ناکەن بینائەن عەلەیهی ئەوا ئیعلانی ئەکەین هەر حەمامچیەک بە حەق ڕیعایەتی ئەم ئەمر و تەبلیغاتە نەکا و دەرگای خەزێنەی شافیعی وە یا حەنەفی بکاتەوە کە خەلقی بچنە ناوی بە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ مەعلوماتی عموم ئیعلان کرا.

18 ی تەموزی 1926 ئیدارەی بەلەدیەی سلێمانی" (ژ 25 و ژ 50).

"لە ڕیاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عومومیەوە هەرچەند لەمەوپێش ئیعلان کراوە کە دەرگای خەزێنەی حەمامەکان نەکرێتەوە و خەلقی نەچنە ناوی بەڵام وەکو خەبەر زانراوە بەعزێ لە ئەهالی قفل و دەرگای خەزێنەی حەمامەکان ئەشکێنن وە یاخود بە دیواردا سەرئەکەون و ئەچنە ناوی کە ئەمیش بیلتەبع بۆ سیحەتی عومیە موزیرە. بینائەن عەلەیهی بە موجیبی قەراری مەجلیسی بەلەدیە ئەوا ئیعلانی ئەکەین هەر کەسێک لە ئەهالی بە سورەتی دەرگا شکاندن وە یا قفل کردنەوە وە یا بە سورەتێکی ئاخر بچنە ناو خەزێنەی حەمامەوە وە یاخود هەر حەمامچیەک دەرگای خەزێنەی حەمام بکاتەوە و موساعەدە بکا کە ئەهالی بچنە ناو خەزێنەی حەمامەکەیەوە بە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێن. بۆ ئاگاداری عموم ئیعلان کرا." (ژ 114).

قەسابخانە

"ئیعلان: لە داخلی شەرائیتی موعەیەنەدا دروستکردنی قەسابخانەیەکی موەقەت بە 100 ڕوپیە لە عوهدەی تالیبیایە هەرکەسێ تالیبی موناقەسەیە موراجەعەت بە دائیرەی بەلەدیە بکا بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 90)

"لە ڕیاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

لە سەر ڕاپۆری بەیتەری موڵکی لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عومیەوە مەجلیسی بەلەدیە قەراری داوە هیچ قەسابێک نابێ لە 12 سەعات بەولاوە گۆشت بهێڵێتەوە وە یا بە شەو لە حەمام دا هەڵی بواسن و هیچ حەمامچیەکیش نابێ موساعەدە بکا کە قەساب گۆشت لە حەمامەکەیدا هەڵبواسێ. هەرکەس موخالیفی ئەم ئەمر و ئیعلانە حەرەکەت بکا بە پێی مادە 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 102).

چاودێری نرخ و چۆنایەتی

"ئاگاداری

"هەر کەسێ شکایەتی هەیە لە دوکاندارێک، کە ئەو دوکاندارە یا لە فیاتی بەلەدیە بـە زیـاتر، وە یـا بـە وەزنێک لە وەزنی بەلەدیە بە سوکتر، ئەشیا ئەفرۆشێ لازمە بە دەلائیلی سـبوتیەوە رەئسـەن موراجەعـەت بـە دائیرەی پۆلیس بکا. دائیـرەی پـۆلیس، بـە بـێ تەلـەبی مەسـرەف، تـەحقیقاتی مەسـئەلە ئـەکا. موتەسـەرِیفی سلێمانی" (ژ 15).

"ئیعلان: هیچ نانەوایەک ئەو نانەی کە دروستی ئەکەن نابێ گەنمە شامی و نۆک و جـۆ و مـەوادی سائیرەی تێکەڵاو و نانەکانیان لە هەویری فەتیر دروست بکەن. هەر نانەوایـەک ئەگـەر بـە خیلافـی ئـەم ئیعلانە حەرەکەت و نانی خراپی بۆ فرۆشتن دروست کرد وە یا بە سورەتێکی تر غەشـی تـێدا کـرد بـە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری عموم ئـیعلان کـرا. رەئیسـی بەلەدیە" (ژ 133)

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان: فیاتی نەوتی سپی لە تەرەف مەجلیسی بەلەدیەوە قاپی بە دو ئانە و نیو تەقدیر کراوە لە ئیعتیباری ئەمرۆوە لازمە هـەمو نەوتفرۆشـێ ئایـا دەسـتگێر و ئایـا دوکانـدار قـاپی نـەوتی خالیسی سپی بە دو ئانە و نیو بفرۆشن. هەرکەس لەم فیاتە بـە زیـاتری بفرۆشـێ بـە پـێی قـانون تەجزیـە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا." (ژ 124)

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان: لە نوقتەی محافەزەی سیحەتی عمومیـەوە و لـە سـەر قـەراری مەجلیسـی بەلەدیە لازمە هەمو چایچی و لۆقەنتەچی و کەبابچی و جگـەرچـی و ئەمسـالیان خۆیـان و شـاگردەکانیان لـە نیهایەتی هەمو مانگێک دا لە 25 ی مانگەوە هەتا نیهایەتی مانگ بچنـە خەسـتەخانە بـۆ لای تـەبیبی مەلـەکی موعایەنەی سیحیە ببن، هەرکەس نەچێ و ریعایەتی ئەم ئیعلانە نەکا بە پێی مـادە 126 ی قـانونی عقوبـاتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری عموم ئیعلان کرا." (ژ 119).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەی سلێمانیەوە:

"بە موجیبی لزومێ کە لە تەرەف تەبیبـەوە نیشـان دراوە نـەزەری دیقـەتی هـەمو دوکانـدارێک جـەلب ئەکەینە سەر مەوادی ژێرەوە:

1. هەمو دوکاندارێک ئەبێ ئەو مەواد و مەئکولات و مەشـروباتە کـە لـە دوکـان دا ئەیفرۆشـن وەکـو مێوژ، خورما، تو، پەنیر، شەربەت، شەکر، دۆشاو، هەنگوین، ماست، رۆن، گۆشت، وە ئەمسالی ئەمانە کە جەلبی تۆز و مێش ئەکەن بە سورەتی دائیمە سەریان بە مەندیلێکی سپی و پاک داپۆشن.

2. دەلاکەکانیش عمومەن ئەبێ هەمو ئالات و ئەدەواتی تەراشیان دائیما لە ناو مەحلولی ئەسیدفنیک دا و لە ناو قاپی تەمیزدا محافەزە و زۆر ریعایەتی نەزافەتی ئەسباب و دوکانیان بکەن.

ئەم خسوسە بـە واسـیتەی تـەبیب و مـەئموری بەلەدیـەوە هـەمو رۆژێ تـەفتیش و موراقەبـە ئـەکرێ. هەرکەس موخالیفی ئەم ئیعلانە حەرەکەت بکا پێی مادە 126 ی قانونی عقوبات بە شیدەت تەجزیـە ئـەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا "(ژ 71)

پۆست و تەلەفۆن

"ئیعلان

"ئێستا خەتی تازەی تەلغراف و تەلەفۆن تەواو بوە و حازرە بۆ ئیستیعمال.

"مومکینە لە مەرکەزی تەلەفۆنەوە کە لە دائیرەی پۆستەدایە بە هەر پێنج دەقیقەیەک لە گەڵ چەمچەماڵ دا بە روپیەیەک و لە گەڵ کەرکوک دا بە دو روپیە و تەلەفۆن قسە بکرێت.

"تەلغراف ئێستا بە ئینگلیزی و بە لیسانی محەلی زۆر زو ئەنێررێت. بۆ داخلی عیراق کەلیمەی بە دو ئانەیە و لە روپیەیەک کەمتر تەلغراف نیە. ئیدارەی تەلغراف و تەلەفۆنی سلێمانی" (ژ 97).

"ئیعلان: ئێستا پۆستە هەمو رۆژێ مونتەزەمەن ئەچێ بۆ کەرکوک و لە کەرکوکەوە دێت. بینائەن عەلەیهی لە ئیعتیباری تاریخی نەشری ئەم ئیعلانەوە بە غەیرەز دائیرەی پۆستە بە هەر واسیتەیەک دا کاغەز بێ ئیلساقی پولی پۆستە لە سلێمانیەوە بۆ کەرکوک و لە کەرکوکەوە بۆ سلێمانی ناردن مەمنوعە هەرکەس خیلافی ئەم ئەمرە حەرەکەت بکات بە موجیبی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی و نیزامی پۆستەی مەلەکی عیراقی تەجزیە ئەکرێ. موتەسەریفی سلێمانی"(ژ 105).

ترافیکی ئۆتۆمۆبێل

ئەم ئیعلانە، رەنگە یەکەمین رێنمایی بێ بە کوردی دەربارەی رێکخستنی هاتوچۆی ئۆتۆمۆبێل. دیارە بە گرنگ گیراوە بۆیە لە چەندین ژمارەدا دوبارە بڵاو کراوەتەوە.

"ئیعلان: لە ئیعتیباری 1 ی شوباتی 929 هەمو وەسائیتی نەقلیە لە جیاتی تەرەفی چەپ کە ئێستا جاریە لازمە جیهەتی راستی رێگا بگرن.

ئەگەر دو ئۆتۆمۆبێل لە ئیستیقامەتێکا پێش وە یا پاشی یەک بڕۆن وە ئەگەر ئۆتۆمۆبێلی پشتەوە ئەیەوێ تێپەڕی ئۆتۆمۆبێلی پێشەوە بکات لازمە ئەو ئۆتۆمۆبێلەی پشتەوە تەرەفی چەپی ئۆتۆمۆبێلی پێشەوە بگرێ ئەمجا تێ پەڕ بکات و بڕوا. ئەگەر دو ئۆتۆمۆبێل بەرامبەری یەک هاتن لە سەر هەردوکیان لازمە تەرەفی راستی رێگا بگرن ئینجا تێپەڕ بکەن بڕۆن. مودیری پۆلیس" (ژ 139).

"ئیعلان: هەرکەسێ لە خاریجی شارەوە بە سیلاحەوە بێتە سلێمانی لازمە سیلاحەکەی لەو جێگایەی کە لێی میوانە دابنێ و جائیز نیە لە شاردا بە سیلاحەوە بسورێتەوە، کەزا ئەوانەی لە سلێمانیدا سیلاحیان هەیە لازمە سیلاحیان لەماڵەوە دابنێن و هەڵی نەگرن حاسڵی چ بە شەو و چ بە رۆژ لە شاردا بە سیلاحەوە سوڕانەوە بە قەتعی مەمنوعە و لەم مەمنوعیەتدا مەئمور و غەیری مەئمور مساویە هەرکەسێ خیلافی ئەم ئەمرە حەرەکەت بکات تەجزیە ئەکرێ. موتەسەریفی سلێمانی" (ژ 113).

3. هۆشی ژینگەیی

"ئیعلان: رەسمی دار و خەڵوز و عوشری سپیدار خراوەتە موزایەدەوە هەرکەسێ تالیبی ئیجارەکردنی ئەمانەیە موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارە و موحاسەبە بکات. مودەتی موزایەدە هەتا 31 ی مارتی 926 ە. مودەتی ئیحالە لە 22 ی مانگی مەزکورەوە تا 31 ی مارتی 926ە.

بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان کرا وەکیلی موحاسیبی لیوا" (ژ 8)

"بۆ زانینی هەمو

لە مەقامی موتەسەریفیەتەوە

رەسمی دار و خەڵوز و عوشری سپیدار و عوشری ماسی بۆ ساڵی 1927 لە مالیەوە بە ئیجارە ئەدرێن مودەتی موزایەدە لە 1 ی شوباتی 1927 ەوە تا 15 ی مارتی 1927 ە ئیحالەی لە 16 ی مارتی 1927 ەوە تا 25 ی مارتی 1927 تەعین و تەخسیس کراوە ئەوی تالیبی ئیجارەیە موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارە و موحاسەبەی لیوا بکات." (ژ 51).

"ئیعلان لە قائیمقامی هەڵەبجەوە

رەسمی دار و خەڵوز و عوشری سپیدار و لەوحی گوێز و مور هی قەزای هەڵەبجە بۆ ساڵی 1927 بە قەراری مەجلیسی ئیدارە لە 8 ی شوباتی 927 ەوە تا 10 ی مارتی 927 بۆ موزایەدە و لە 11 ی مارتی 927 ەوە تا غایەی مارت بۆ ئیحالە مودەت تەعین کراوە بۆ ئاگاهداری کەیفیەت ئیعلان کرا." (ژ 55).

"ئیعلان:

ئانه	روپیه	حۆقەی سلێمانی"	
.	3	1	بنێشت
.	8	1	سەعلەب
.	7	1	کەتیرەی سپی
.	4	1	کەتیرەی زەرد
8	2	1	کەتیرەی سور
8	1	1	مازوی شین
4	1	1	مەخلوت
.	1	1	مازوی سپی

بۆ ئیستیفای عوشر و رەسمی حکومەتی ئەم فیاتانە کە لە سەرەوە نوسراوە بۆ 3 مانگ تەقدیر کراوە ئەوا موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان کرا. موتەسەڕیفی لیوای سلێمانی" (ژ 34)

"ئیعلان لە مەقامی موتەسەڕیفیەتەوە:

ئانه	روپیه	عەدەد	
	3	1	پێستی رێوی
	19	1	پێستی دەڵەک
	10	1	پێستی سەگڵاو

بۆ ئیستیفای رەسمی حکومەتی قیمەتی پێستەی ئەم حەیواناتە وەکو لە سەرەوە نوسراوە تەقدیر کراوە. بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان ئەکرێ." (ژ 45)

"ئیعلان

ئانه	روپیه	حۆقەی سلێمانی	
8	1	1	سەعلەب
8	1	1	بنێشت
6	1	1	مازوی شین
4	1	1	مازوی سپی
4	1	1	کەتیرەی زەرد
8	1		کەتیرەی سپی

فیاتی ئەم ئەشیایانە کە لە سەرەوە نیشان دراوە بۆ ئیستیفای عوشـر و حـەقی حکومـەتی لـە تـەرەف مەجلیسی بەلەدیەوە تەقدیر و لە تەرەف مەجلیسی ئیدارەوە تەصدیق کـراوە بـۆ ئـەوەی ئـەم فیاتـە لـە هـەمو کەسێکەوە مەعلوم بیێ ئیعلان کرا. موتەسەڕیفی سلێمانی. (ژ 82).

"ڕەسمی ماسی بە وەعدەی ساڵێک خراوەتە موزایەدەوە هەرکەسێ تالیبی ئەم ڕەسمەیە موراجەعـەت بـە دائیرەی موحاسەبە بکات. وەکیلی موحاسیبی لیوا" (ژ 12).

وەکـو لـەم ئاگاداریيانـەدا دەرئەکـەوێ، بڕینـی داروبەختـی لێرەوارەکـان، خـەڵوزکردن، هەڵکەنـدنی گژوگیای کێوی، ڕاوی گیاندار... ئازاد بوە. بە هیچ جۆرێ ڕێک نەخراوە و هیچ جـۆرە چاودێریـەکی لەسـەر نەبوە. خەڵک کە ئاستی هۆشیاريیان زۆر نزم بوە، توانیویانە بە ئازادی چۆنیان بوێ بیکەن. ئەمە خۆی لـە خۆیدا نیشانەی نەبونی هۆشیاری ژینگەیی کاربـەدەسـتانی ئـەو سـەردەمە بـوە. هـەر ئەمـەیش بۆتـە هـۆی وێرانبونی ژینگەی کوردستان. هەندێ لەو گیاندارانە بە تەواوی لەناوچون. هەندێ گژوگیا نەماون و هەندێ لە شاخ و کێوەکان بە تەواوی ڕوت بون.

4. وەرگرتنی خوێندکار

"ئیعلان: بۆ تەحسیلی فەنی بەیتەری لـە عیراقـەوە چەنـد تەلەبەیـەک ئـەنێررێ بـۆ مەکتـەبی بەیتـەری بەنغالی لە کەلکەتە. هەرکەسێ تالبە ئەوەلەن لەم مەقامە تەماشـای شـەرائیت و تەفسـیلات بکـا ئینجـا ڕەسـمەن موراجەعەت بکا. موتەسەڕیف" (ژ 10)

"ئیعلان: تالبین بە کولیەی بەیتەری بەنغالە لە ئەهالی مەحەلی پیویسـتە تەدریسـاتی بەیتـەری لـە 15 ی نیسان دا دەست پـێ دەکـرێ تەفسـیلاتی تامـە لـە دائیـرەی بەیتـەری مـولکی سـلێمانی وەردەگیـرێ. تـالبین موراجەعەت بەو دائیرەیە بکات. مودیری عامی بەیتەری بەغداد" (ژ 104).

"بۆ زانینی هەمو: بە پێی تەحریراتێک کە لـە مودیریـەتی مـەعاریفی بەغـدادەوە بـە ژمـارە 1995 و ڕۆژی 26/7/28 بۆم هاتوە ئەمساڵ لە تشرینی ئەوەل دا لە مەکتەبی سەنایعی بەغدادا سنفێکی داخلی گوشاد ئەکرێ و بۆ ئەو سنفە تەلەبە کە حائیزی ئەم شەرائیتە بن قبوڵ ئەکرێ:

1.ئەبێ لە سنفی چوارەمی ئیبتیدائی دەرچوبێ.

2. بونیە و وجودی لە سیحەت دا بێ.

3. قابیلیەتی ئیشی دەستی بیێ و ئارەزوی فێربونی سەنایعی بیێ.

هەرکەسێ حـائیزی ئـەم شـەرائیتەیە و تالبـە موراجەعـەت بـەم دائیرەیـە بکـات. موتەسـەڕیفی لیـوای سلێمانی" (28).

"ئیعلان: ئەمساڵ لە لیوای سلێمانیيەوە بۆ مەکتەبی سەنایعی بەغداد 2 تالیـب قبـوڵ ئـەکرێ هەرکـەس ئارەزوی هەیـە بزانـێ شـەرائیتی قبـوڵ چیـە موراجەعـەت بـە دائیـرەی تـەحریراتی موتەسـەڕیفیەت بکـات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 123).

"ئاگاداری: بەمزوانە سنفێکی موبتەدی ئەجزاچێتی لە بەغدا ئەکرێتەوە و تالب قبوڵ ئـەکرێ هەرکەسـێ ئارەزو ئەکا لەم دائیرەیە شەرائیت تەماشا بکا. موتەسەڕیفی سلێمانی"

"ئاگاداری: بۆ مەکتەبی زەراعەتی بەغدا تالب قبوڵ ئـەکرێ هەرکەسـێ تالبـە موراجەعـەت بـە دائیـرەی تەحریرات بکا. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 38).

"تەعمیم
"لاحیقە بە تەعمیمی ژمارە 288 و رۆژ 1927/7/16 ی ئەم دائیرەیەیە.
"مەکتەبی عەسکەریەی مەلەکیەی شاهانە چەند تەلەبەیک لە ئەولادی ئەهالی مەملەکەت بۆ ئەمسـاڵ قبـوڵ ئەکات، جەیش زابیتی موقتەدیری ئەوێت کە وەزیفەی ئەسلیەیان بتوانن موافیقی مەتلوب ئیفـا بکـەن بینائـەن عەلەیهی لازمە بە سورەتی خسوسـی تەلەبـەی سـنفی چـوارەمی سـانەوی تەشـویق بکـرێن کـە حکومـەت لـە موستەقبەل دا ئیستیفادەیان لێ بکات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 77).

"ئیعلان: مەکتەبی عەسکەری ملوکانە بۆ ئەولادی رونەسـای عەشـایەر لـە بەغـداد تالیـب قبـوڵ ئـەکات. هەرکەسێ حائیزی شەرائیتە لازمە پێش 25 ی حوزەیرانی 1928 موراجەعەتنامەی بگاتە وەزارەتی دیفاع لـە بەغداد. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 117).

"ئیعلان: شـەرائیتی قبـوڵی تەلەبـە بـۆ دارولموعـەلیمینی بەغـداد لـەم دائیرەیـە و مەکتـەبی سـلێمانیدا مەوجودە. هەرکەسێ تالبە بۆ موتالەعە موراجەعەت بەم دو جێگایە بکات. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 128).

"بۆ زانینی هەمو: لە رۆژی 20 ی ئەیلول دا مەکتەب ئەکرێتەوە و موباشەرەت بە تەدریسـات ئـەکرێت لە ئەمڕۆوە هەرکەس تالبە موراجەعەت بە مەکتەب بکات و ناوی خۆی قەید بکات." (ژ 33).

"بۆ زانینی هەمو: رۆژی 6 ی ئاغستۆسی 1926 لـە بەغـداد ئیمتیحـانی ئەوانـە کـە تـالبی مەسـلەکی ئیدارەن ئیجرا ئەکرێ و هەرکەسێ تالبە ئەبێ رۆژی 4 ی ئاغستۆسی 1926 لە دیـوانی وەزارەتـی داخلیـەدا حازر بێ. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 25).

5. داهاتی حکومەت

"ئیعلان: رسوماتی بەلەدیە لە ئیعتیباری 1 ی نیسانی 926 ەوە بـە وەعـدەی سـاڵێک ئـەدرێن بـە ئیجارە و بۆ موزایەدە لە مارتەوە هەتا 20 ی مارت و، بۆ ئیحالـە لـە 21 ی مارتـەوە هـەتا 27 ی 926 مودەت دانراوە. هەر کەسێک تالیبە لە زەرفی ئەم مودەتەدا موراجەعەت بە دائیرەی بەلەدیە بکات. ریاسەتی بەلەدیە" (ژ 7).

"ئیعلان
ئانە روپیە
24500 رەسمی بارانە (ئولاغی مەکاری)
8500 زەبحیە
5100 قەپان
1650 مەیدانی ئەسپ

ئەم رەسمانە لە ئیعتیباری 1 ی نیسانی 926 ەوە هەتا غایەی مارتی 927 بە وەعدەی ساڵێک ئەدرێن بە ئیجارە و بەو بەدەلانەی کە لە حەوایان دا نوسراوە خراونەتە ژێر پەیەوە. هەر کەسێ تالبی ئیلتیزامی ئەم رەسمانەیە موراجەعەت بە دائیرەی بەلەدیە بکات. ریاسەتی بەلەدیەی سلێمانی" (10).

"ئیعلان لە ریاسەتی بەلەدیەوە

رەسمی بارانە، زەبحیە، قەپان، دەلالیە و مەیدانی ئەسپ بۆ ساڵی 1927 لە تەرەف بەلەدیەوە ئەدرێن بە ئیجارە، مودەتی موزایەدە لە 1 ی شوباتی 927 ەوە هەتا 15 ی مارتی 927 و مودەتی ئیحالە لە 16 ی مارتی 927 ەوە هەتا 25 ی مارتی 927 تەعین و تەخسیس کراوە هەرکەسێ تالیبی ئیجارەی ئەم رەسمانەیە موراجەعەت بە دائیرە و مەجلیسی بەلەدیەی سلێمانی بکات." (ژ 52).

"ئیعلان

بەدەلی سابیق	
1505	زەبحیە
1930	بارانە
80	نەوت
76	مەیدانیە
80	دەلالیە

ئەم پێنج قەلەمی رسوماتی بەلەدیەیە کە لە سەرەوە نوسراوە مودەتی موزایەدەی لە 18 ی شوباتی 928 ەوە تا 15 ی مارتی 928 و مودەتی ئیحالە لە 16 ی مارتی 928 ەوە تا 31 ی مارتی 928 قەرار دراوە بینائەن عەلەیهی هەر کەس تالیبی ئیلتیزام کردنی رسوماتی مەزکورەیە موراجەعەت بە مەجلیسی بەلەدیەی هەڵەبجە بکات بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا. قائیمقامی هەڵەبجە"

بەروبومی کشتوکاڵ

"بۆ زانینی هەمو

"بە پێی ئەمری وەزارەتی جەلیلەی مالیە کە وەرمان گرتوە بۆ شتووی ساڵی 926 ی قەزای سلێمانی و شارباژێڕ تەنی گەنم 150 و تەنی جۆ 96 روپیە کە حۆقەی سلێمانی گەنم 8 ئانە و 2 پای و جۆ 5 ئانە و 3 پای ئەگرێتەوە و، بۆ قەزای هەڵبجە تەنی گەنم 135 و هی جۆ 110 روپیە کە حۆقەی گەنم 7 ئانە و 4 پای و نیو و جۆش بە 6 ئانە ئەگرێتەوە. فیات تەقدیر و تەسدیق کراوە و بە قەراری مەجلیسی ئیدارەیش بە ئیعتیباری لیوا حۆقەی نۆک بە 9 و نیسک بە 8 و کزن بە 6 و پۆڵکەیش بە 6 ئانە فیاتیان بۆ تەقدیر کراوە. ئەوا موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار ئیعلانی کەیفیەت کرا. لە پاش خیتامی مودەی موعەیەنە دەست ئەکرێ بە تەحسیلات. موحاسیبی لیوای سلێمانی" (ژ 27).

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای عوشر و حیسەی حکومەتی بۆ قەزای سلێمانی و شارباژێڕ تەنی گەنم بە 100 روپیە، کە حۆقەیەکی سلێمانی 5 ئانە و 6 پای وتەنی جۆ بە 80 روپیە کە حۆقەیەکی سلێمانی 4 ئانە و 4 پای ئەکات. فیات تەقدیر و لە وەزارەتی مالیەیشەوە تەسدیق فەرموراوە بۆ ئەوەی موافیقی مادەی 8 ی نیزام ئەل ئەعشار ئەوانەی موعتەریزن لە مودەی 10 رۆژدا ئیعتیرازاتی خۆیان تەقدیم بکەن وا ئیعلان کراوە. موتەسەرپفی سلێمانی" (ژ 74)

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای عوشر و حیسەی حکومەتی لە قەزای ئەلەبجە تەنی گەنم بە 75 و تەنی جۆ بە 55 روپیە تەقدیر و لە تەرەف وەزارەتی مالیەیشەوە تەسدیق فەرموراوە. بۆ ئەوەی موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار هەرکەسێ ئیعتیرازی هەیە ئوسولەن موراجەعەت بکات ئیعلان کرا. موتەسەرِیفی سلێمانی" (ژ 76).

"ئیعلانات: بۆ ئیستیفای حەقی حکومەت لە قەزای سلێمانی و شارباژێرِدا بۆ ساڵی 926 حوقەی سلێمانی چەڵتوک بە 9 ئانە لە تەرەف مەجلیسی ئیدارەی لیواوە تەقدیر و لە وەزارەتی جەلیلەی مالیەوە تەسدیق کراوە. ئەوا موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار ئیعلان کرا. لە پاش 10 رۆژ مودەتی ئیعتیرازی ئەم فیاتە کەسبی قەتعیەت ئەکات. بۆ زانینی هەمو ئیعلان کرا. 3 ی تشرینی دوەمی 926 موتەسەرِیفی سلێمانی" (ژ 40).

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای عوشر و حیسەی حکومەتی کیلۆی توتون ئەمساڵ بە یەک ئانە و 2 پای تەقدیر و لە وەزارەتی مالیەشەوە تەسدیق فەرموراوە لە ئیعتیباری ئەمرۆوە ئەم فیئاتە ئیعتیباری پێ ئەکرێ. موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار ئیعلان کرا. موتەسەرِیفی سلێمانی" (ژ 89).

"ئیعلان: بۆ ئیستیفای حەقی حکومەتی بۆ چەڵتوکی ئەمساڵی قەزای سلێمانی و شارباژێرِ تەنی بە 1- 160 روپیە کە حوقەیەکی 6 ئانە و 6 پای و بۆ قەزای هەڵەبجە تەنی بە 7- 135 روپیە کە حوقەیەکی 5 ئانە و 6 پای ئەکات تەقدیر و لە وەزارەتی مالیەشەوە تەسدیق فەرموراوە پێویستە موافیقی ئەم فیاتە عوشری حکومەتی ئیستیفا بکەن. موتەسەرِیفی سلێمانی" (ژ 92).

"بۆ زانینی هەمو:

1 حۆقەی گەنمە شامی 6، هەرزن 5، ماش 12، زەرات 4، پیاز 8، کەرەر 4 ئانە، سیر 2 روپیە و 8 ئانە، خەیار 4، ترۆزی 2 ئانە و 6 پای، کاڵەک 4، شوتی 3، بامیە 4، باینجان 3، تەماتە 3، لۆبیا 8، کولەکە 4، ترێی سپی 10، ترێی رەش 6، هەنار 10، هەنجیر 12، قۆخ 14، قەیسی 12، سێو 10 ئانە، بادام 1 روپیە، هەڵوژە 10، ترش 10، هەرمێ 12 ئانە، کونجی 1 روپیە، گوێز عەدەد هەزار 2 روپیە و 8 ئانە، بەهێ 1 روپیە.

بۆ ئیستیفای حیسەی حکومەت فیاتی حاسلاتی موخەزەرات و میوە بۆ ساڵی 1926 وەکو لە سەرەوە نیشان دراوە لە تەرەف مەجلیسی ئیدارەی لیواوە قەرار دراوە. موافیقی مادەی 8 ی نیزامنامەی ئەعشار بۆ زانینی هەمو کەس ئیعلان ئەکرێ. موتەسەرِیفی لیوای سلێمانی" (ژ 40).

"تەعمیم بۆ قائیمقام و مودیرەکان

	ئانە	پای
پاقلە	1	
پۆڵکە	4	6
نۆک		11
نیسک	8	
کزن	4	6

بۆ قەزای سلێمانی و شارباژێر ئەو حبوباتی کە لە سەرەوە نوسـراوە ئـەم دەفعەیـە فیـاتی لـە تـەرەف بەلەدیەوە تەقدیر و لە مەجلیسی ئیدارەوە تەسدیق و قبول کراوە پێویسـتە مـوافیقی ئـەم فیاتـە عوشـری ئـەم حبوباتە ئیستیفا بکرێ. موتەسەڕیفی سلێمانی." (ژ 79).

بە کرێ دانی دوکان

"ئیعلان: لە مەوقیعی سەقاخانەدا 3 دوکان کە عائید بە خەزێنەیە لە ئیبتیدای نیسانی 1926 ەوە هـەتا ئاخری مارتی 927 بە وەعدەی ساڵێک ئـەدرێن بـە ئیجـارە هەرکەسـێ تـالیبی ئیجارەیانـە موراجەعـەت بـە مەجلیسی ئیدارە و موحاسەبە بکات. وەکیلی موحاسیبی لیوا" (ژ 8).

مەشروبات

"ئیعلان: لە ئیعتیبـاری نیسـانی 926 ەوە تـا نیهایـەتی مـارتی 927 بـە وەعـدەی سـاڵێک مـوافیقی شەرائیتێک کە لە دائیرەی گومرگا مەوجودە عەرەق و شەراب ئەدرێ بە ئیلتیزام هەرکەس تالیبە لە 1 ی مارتی 926 ەوە موراجەعەت بە دائیرەی گومرگ و مەکوسی سلێمانی بکا. 28 ی شوباتی 926 مـودیری گـومرگ و مەکوس" (ژ 7).

"ئیعلان لە دائیرەی گومرگەوە

شەراب و عەرەقی سلێمانی لە ئەوەلی نیسانی 927 ەوە تا نیهایەتی مارتی 928 لە داخلـی شـەرائیتی گومرگا مەوجودە ئەدرێ بە ئیلتیزام هەرکەسێ تالیبی زەمائیمە لە تاریخی ئەم ئیعلانەوە موراجەعەت بە دائرەی گومرگ و مەکوسی سلێمانی بکا." (ژ 56).

"ئیعلان لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە

یکون	عارەق	شەراب	
17450	17200	250	سلێمانی
2200	2200	.	هەڵەبجە

ڕەسمی عـارەق و شـەرابی سـلێمانی و هەڵەبجـە لـە موزایەدەدایـە و بـەدەلی پێشوشـیان لـە سـەرەوە نوسراوە. ئەوانی کە تالیبن موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارە و دائیرەی گومرگ و مەکوس بکات." (ژ 58).

6. ئیعلانەکانی جەیش

دوای ئەوەی لە تەموزی 1924 دا سلێمانی داگیرکرایەوە، سەرەڕای ئەوەی وەکو هەمو لیواکـانی تـری عیراق، داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی تێدا دانرا، بۆ پاراستنی سلێمانی لە هێرشی هێزەکانی شێخ مەحمود و بۆ سەرکردایەتی ئەو لەشکرکێشییانەی لە ناوچەکەدا ئـەکران جەیشـی عیـراق سـەربازگەیەکی هەمیشـەیی تـێدا دامەزراند.

شێخ ڕەزا لە باسی داوودەزگای حوکمڕانیی پاشایانی بابان دا وتویەتی:

دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە،

کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کانی ئاسکان بو

سەرکردەکانی جەیش دەشتی کانی ئاسکانیان بۆ بارەگاکـەیان داگیـر کـرد، کـە یـەکێ لـە خۆشـترین شوێنەکانی سلێمانی بو. ئەم سەربازگەیە کرا بوە بارەگای (آمرية المنطقة الشـرقية) و، لـە نـاو خـەڵک دا بـە

(حامیە) ناو ئەبرا. موڵکیەتی ئەرزەکە هی خەڵک بوە. شارەوانی سلێمانی بەم ئیعلانە (ئیستیملاک) ی کردوە و، ئیتر بۆتە موڵکی دەوڵەت:

"لە ریاسەتی بەلەدیەوە ئیعلان

قیمەتی موقەدەرە:	ئانە	روپیە		
	..	7500		
میقدار:	ئولک	دۆنمی جەدید	نەوعی موڵک	مەوقیعی
	22	54	ئەرازی	کانی ئاسکان

ئەسحابی موڵک: حاجی مەلا سەعید و ئەحمەد ئاغا و فارس ئەفەندی و وەرەسەی حاجی ئەورەحمان

موافیقی خەریتەی مورسەمە عیبارەت لە 54 دۆنمی جەدید و 22 ئۆلک قیتعەیەک ئەرازی کە لە غەربی مەملەکەتەوە واقیعە و، بە ئەرازی کانی ئاسکان مەشهورە و، عائیدە بەو ئەشخاسانە کە ئیسمیان لە بالاوە نوسراوە، بۆ بینای قشڵەی عەسکەریە بەدەلی ئیستیملاکی بە 7500 روپیە لە تەرەف هەیئەتی مەخسوسەوە تەقدیر کراوە، هەرکەسێ لە عەلاقەداران لەم خسوسەوە ئیفادە و ئیعتیرازێکیان هەیە موافیقی قانون ئیستیملاکی لازمە لە زەرفی 8 رۆژدا موراجەعەت بکەن بە دائیرەی بەلەدیە و بەیانی بکەن. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا. 21 ی کانونی سانی 928" (ژ 100).

"لە 28/3/25 هوە عەسکەری جەیشی عیراقی لە مەیدانی ئەنداختی گەورە – جیواری کارێزی شێخ سەعید و لە مەیدانی ئەنداختی پچوک – ئەرازی نزیکی ئاشێ کە لە سەر رێگای ئەزمڕ واقیعە، دەست ئەکەن بە تەعلیم و ئەنداختی سیلاح. نابێ قەتعیەن ئەهالی بەو دو جێگایانەدا بڕۆن و ئەبێ ئیجتیناب بکەن. موتەسەڕیف" (ژ 107).

"ئیعلان: بۆ کاروان و ئۆتۆمۆبێل و ئەرابە و ئینسان هاتوچۆکردن بە جێگای تەیارەدا کە لە غەربی شاری سلێمانی واقیعە مەمنوعە و، کاروان و ساحیب بار نابێ نە بە شەو و نە بە رۆژ باری لێ بخات. هەرکەسێ خیلافی ئەم ئیعلانە معامەلە بکات بە موجیبی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 97).

"ئیعلان: لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە

لەمەودوا بە هیچ کلۆجێ جائیز نیە لە وەختی هەڵسان و نیشتنەوەی تەیارەدا هیچ کەسێ نزیکی جێگای تەیارە بکەوێ و، بە سەر جادەکەدا هاتوچۆ بکات. بۆ ئبگاداری کەیفیەت ئیعلان کرا." (ژ 61).

"ئیعلان: لە بەر ئەوەی هیچ حادیسەیەک رو نەدا، لەو ئەسنایەدا کە تەیارە ئەنیشێتەوە و هەڵئەستێ، هاتوچۆکەری هەمو جیواری محەلی تەیارە بۆ چەند دەقیقەیەک لازمە خۆیان تەعتیل بکەن لە ئەسنای هەڵسان و نیشتنەوەی تەیارەدا ئامەدوشود بە سورەتی قەتعیە مەمنوعە. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 146).

پێ ئەچێ مونتەسیبینی جەیش، بە زۆر بێ یان بە خوایشت، قەرزیان لە دوکانداەکانی ناو بازاڕ وەرگرتوە و نەیان داوەتەوە بۆیە لای فەرماندەکانیان شکاتیان لێ کردون، فەرماندەکان لە باتی ئەوەی بۆیان بسێننەوە، ئەم ئیعلانەیان بڵاو کردۆتەوە:

"ئیعلان: لە هەمو دوکاندار و کەسەبەیەکەوە مەعلوم بێت کە موقابیل بە قەرزی ئەشخاس لە معاشی عەسکەر پارە گل نادرێتەوە. ئەوانەی کە بەم نەوعە قەرز لە گەڵ عەسکەردا ئەکەن مەسئولیەت عائید بە خۆیانە. قوماندانی تابوری چوارەمی لیوی" (ژ 69).

"ئیعلان: ئەوا ئیعلان ئەکرێ کە هیچ کەسێک لە گەڵ مونتەسیبینی جەیش دا قەرزوقۆڵە نەکات و شتیان بە قەرز پێ نەفرۆشن چونکە بۆ ئەم خسوسە دەعوا و شکایەتی هیچ کەسێک ناپرسرێ" (ژ 77).

"ئیعلان: کانتینی ئەو قەتەعاتی عەسکەریەی کە مەربوتی مەنتیقـەی شـەرقیەی سـلێمانین لـە ئیعتیبـاری تاریخی ئیحالەی قەتعیەوە بە مودەی 6 مانگ ئەدرێن بە ئیلتیزام ئەوانەی تالبن موراجەعەت بە مەقەڕی مەنتیقە بکەن. ئامیری مەنتیقە" (ژ 106).

"لە ئیعتیباری 28/7/1 ئـەرزاقی نەفـەر و ئـالیکی حـەیواناتی جەیشـی عیراقـی بـۆ مـودەتی سـاڵێک خراوەتە موناقەسەوە. ئەوانەی تالبن لازمە هەمو رۆژێک غەیری جومعە بەیانیان بـۆ ئەمـەی لـە شـەرائیتەکەی بگەن موراجەعەت بە مەقەڕی مەنتیقە و بە مەوقیعی قوماندانی کەرکوک بکەن.
"ئەوانەی کە موراجەعەت ئەکەن لازمە شەهادەتنامەیەکی غورفەی تیجارەتی بەغداد وە یـا موسـڵیان بـە دەستەوە بێ.
"موناقەسەکە لە رۆژی 22 ی مانگی مەزکور لە ساعەتی 12 دا تەواو ئەبێ.
ئامیری مەنتیقەی شەرقیە" (ژ 118).

"ئیعلانی موناقەسەی لەوازیمی ئینشائیە لە سلێمانی
1. موناقەسە بۆ لەوازیمی ئینشائیەی لیویە و لە سلێمانی جەرەیان ئەکات.
2. ئەوراقی موناقەسە لە گەڵ لیستەی ئەو مەوادانەی پێویسـتە بیلموراجەعـە لـە قومانـدانی مـەفرەزەی فەوجی دوەم وەرئەگیرێت. تالیبینی موناقەسە فیاتێک کە پێی تالبن لازمـە لـە جـەدولی لـەوازیم دا لـە خانـەی خۆیدا.. ئەو مادەیە یەک بە یەک دای بنێن، جەدوەلی لەوازیم، هـەمو ئـەوراقی موناقەسـە بـە ئیمزاکـراوی لـە زەرفێکی لۆککراودا لە گەڵ مەبلەغی 50 روپیە پێشەکی تەسلیم بە قوماندانی مەفرەزەی فـەوجی دوەمـی لیـوی بکەن.
3. قوماندانی لیوی عیراق تەعەهود ناکات بە قبوڵی کەمترین وە یا هەر موناقەسەیەک بێت.
لیفتنت موئیرهید زابیت ئەل روکنی لیوی عیراق" (ژ 119).

"ئـیعلان: وەزارەتـی دیفـاع، نـەقلیاتی ئـەرزاق و ئەشـیای عەسـکەریە لـە سـلێمانیەوە بـۆ نوقتـەکان ئەخاتە موناقەسەوە، هەرکەسـێ تالبـە بـۆ حـەزەر و سـەفەر موراجەعـەت بـەم دائیرەیـە بکـات. موتەسـەڕیفی سلێمانی" (ژ 70).

هەندێ جار ئیعلانیان بە زمانی عەرەبی بڵاو کردۆتەوە، وەکو:
"اعلان: یدعی الراغبون الی تقدیم وسائل نقلیة میکانیکیة للمنطقتین الشمالیة والشرقیة و نقلیة حیوانـات فمن شاء الاطلاع علی الشروط والتفاصیل فلیطلبها من وزارة الدفاع في بغداد ومن امـراء الالویـة فـي الموصـل والسلیمانیة ومن موقع کرکوک. وزارة الدفاع" (ژ 9)

7. ئیعلانەکانی پۆلیس

"ئیعلان: ئەم دائیرەیە 48 ئێستر کە بە کەڵکی رکوبی پۆلیس و چاک بێت موبایەعە ئەکات ئەوانەی کە هەیانەو ئەیفرۆشن پێش خیتامی مانگی مارتی 928 بیهێنن و موراجەعەت بەم دائیرەیە بکەن. مودیری پۆلیس" (ژ 102).

"لە دائیرەی پۆلیسەوە

"بۆ مەرکەزی پۆلیسی سلێمانی کا و جۆ لازمە و ئەخرێتە موناقەسەوە هەرکەسێک تالبە بۆ مانگی حوزەیران و تەموز و ئاغستۆس تەنی کا بە چەند و تەنی جۆ بە چەند ئەتوانن تەسلیمی بکەن بینوسن و لە ناو زەرفێکی لۆک کراودا لە پێش رۆژی 27/5/20 دا تەودیعی ئەم دائیرەیەی بکەن." (ژ 66)

"ئیعلان: لە ئیعتیباری 1 ی 9 ی 27 ەوە کا و جۆ بۆ 3 مانگ بۆ ولاغی حکومەتی ئەدرێ بە قۆنتەرات ئەوانەی کە تالبن قائیمەی موناقەساتیان لە زەرفێکی داخراودا لە 29 ی مانگی جاریدا موراجەعەت بەم دائیرەیە بکەن. معاونی مودیری پۆلیس" (ژ 81).

دروستکردنی بینای مەخفەر

"بۆ زانینی هەمو: بۆ سەرای پێنجوین تەنی بەرد بە 10 تەنی قسڵ بە 55 تەنی لم بە 14، بۆ نوقتەی قزلجە تەنی قسڵ بە 70 تەنی لم بە 14 تەنی بەرد بە 10، بۆ نوقتەی ولیاوا و نۆدێ تەنی بەرد بە 6 تەنی قسڵ بە 50 تەنی لم بە 10، بۆ نوقتەی کەوڵۆس تەنی بەرد بە 6 تەنی قسڵ بە 50 و تەنی لم بە 8 روپیە. لە عوهدەی تالیبیانایە هەرکەسێ تالیبی تەنقیسە هەتا 21 ی نیسانی 927 موراجەعەت بە قۆمیسیۆنی مەخسوس بکا کە لە دائیرەی بەلەدیە ئیجتیماع ئەکا. بۆ مەعلومات ئیعلان کرا. رەئیسی قۆمیسیۆنی موناقەسە" (ژ 61).

"ئیعلان: بۆ بینای سەرای چوارتا تەنی بەرد بە 3-1 و لم و چەو بە 12 - 3 و قسڵ بە 8 - 26 و، بۆ بینای سەرای سورداش تەنی بەرد بە 6 - 1 و قسڵ بە 30 و چەو بە 12 - 2 و لم 9 - 3 و، نەقلی ئەشیا لە سلێمانیەوە بۆ پێنجوین تەنی بە 25 و، بۆ سورداش و چوارتا بە 17 و، ئوجرەتی ولاخێک لە سلێمانیەوە بۆ پێنجوین لە 5 و بۆ سورداش بە 3 و، بۆ چوارتا بە 2 روپیە، خراوەتە موناقەسەوە. کێ تالبە تا رۆژی 928/6/11 موراجەعەت بە مەجلیسی ئیدارەی سلێمانی بکات. موتەسەرپفی لیوای سلێمانی" (ژ 117).

8. ئیعلانی جۆراوجۆر

پاسی سیلاح

"تەعمیم

بۆ مودیری پۆلیسی سلێمانی

بۆ قائیمقامی قەزاکان

بۆ مودیری ناحیەکان

بە ئەمری وەزارەتی داخلیە بۆ ساڵی 1928 رەسمی پاسی ئەو سیلاحانە کە ساڵی 1927 موسەجەل بون و ئەمساڵ پاسی تازەیان بۆ وەرئەگیرێ عیبارەتە لە یەک روپیە و رەسمی پاسی ئەو سیلاحانە کە لە ساڵی 1927 دا موسەجەل نەبون و لە ساڵی 1928 دا وەرئەگیرێ عیبارەتە لە دو روپیە.

مودەتی وەرگرتنی پاسی سیلاح بۆ ساڵی تازە... مانگی کانونی سانی، شوبات و مارت و لە پاش نیهایەتی مارت هەر سیلاحێکی بێ پاس بگیرێ بە موجیبی قەوانینی مەوزوعە موسادەرە و ساحیبی تەجزیە ئەکرێ موتەسەرپفی سلێمانی" (ژ 96)

"ئیعلان
لاحیقەی تەعمیمی ژمارە 132 ی ڕۆژی 1928/1/18 ی ئەم دائیرەیە:
لەم مەقامەوە وا قەرار دراوە کە ڕەسمی پاسی تفەنگی حسـکە، مـارتین، بـەرازکوژ، مـاوزەڕی گـەورەی کۆن، قەپاقلی، وەرندل و سائیری ئەو نەوعە سیلاحانە کە لە مۆدێلی کۆنن یەک ڕوپیـە بسـێنرێت بـەم نەوعـە ئیفای معامەلە لازمە. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 102).

گەرای کولـلە
"تەعمیم لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە
"وا مولاحەزە کراوە ئەمساڵ کولـلە گەرای زۆر دانـاوە و ئـەم گەرایـە کـە ژیایـەوە تـەبیعی ئـەبێ بـە باعیسی خەساراتی زۆر لە زەراعەت و مەحسولات دا لە بەر ئەوە حکومەت چ موقابیـل بـە گـەرای کولـــە و چ موقابیل بە کوللـەی ژیاوە بەعزێ تەدابیری ئیتیخاز کردوە.
"حکومەت بۆ هەر کیلۆیەک گەرای پاک کراوەی کوللـە (یەعنی بە بێ خۆڵ) کە لە مەرکەزی سـلێمانیدا تەسلیم بکرێت چوار ئانە ئەدات یەعنی بۆ چوار کیلۆ گەرای پاک کراوە ڕوپیەیەک ئەدات جا لوتفەن بە هـەمو لایەکدا ئیعلانی بفەرمون و عمومی ئەهالی حاڵی بکەن و زۆر بە ئەهمیەت تەرغیب و تەشویقی ئەهالی بکەن کە سەعی بکەن بۆ کۆکردنەوەی گەرای کوللـە و بیهێننە سلێمانی تەسلیمی بکەن و بۆ هەر کیلۆیـەکی چـوار ئانـە وەرگرن. ئەم مەسئەلەیە هەروەکو مەعلومتانە تەعەلوقی بـە حـەیاتی مەملەکەتـەوە هەیـە کـە حـەیاتی مەملەکـەت مەربوتی موحسول و زەراعەتە لە بەر ئەوە ئومێد ئەکەم فەوقەلعادە سەعی بکـەن بـۆ تەشـویقی ئـەهالی. ئیتـر ئیحتیرام." (ژ 50).

بڵاوبونەوەی دەردەگا
"ئیعلان: لە بەر ئەوەی دەردەگا لە لیوای سلێمانیدا بڵاو بۆتەوە بە سورەتی عمومیە هەمو لیوای مەزکور لە ئیعتیباری 9 ی ئـەیلولی 1928 وە بـە مەنتیقـەی موسـابە عـەد ئـەکرێ و ئیخراجـی عمـومی مەواشـی و مەنتوجاتی حەیوانیە لە لیوای مەزکورەوە بە سورەتی قەتعیە مەمنوعە هەتا سدوری ئەوامیری ئەخیر. مـودیری عامی دائیرەی ئوموری بەیتەرەی مەلەکیە" (ژ 129).

سەربڕینی مەڕی ئاوس
"ئیعلان: لەمەولا سەربڕینی مەڕی ئاوس مەمنوعە هەرکەس موخالەفەتی ئـەم ئـەمرە بکـات بـە مـوجیبی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 94).

تاپۆ
"بۆ زانینی هەمو
دائیرەی تاپۆ لە ئیعتیباری 5 ی ئەیلولەوە دەست ئـەکات بـە ئـیش هـەرچی موراجەعـەتێک لـە داخلـی حدودی شاردا بکرێت قبوڵ ئەکرێ لە بەر ئەوە کەیفیەت ئیعلان کرا. دائیرەی تاپۆ" (ژ 31).

"ئیعلان لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە
تەعمیم بۆ: قائیمقامەکان، مودیرانی نەواحی، ڕوئەسای موحتەرەمەی دەوائیر

بە پێی ئەمری مودیری عامی تاپۆ دائیرەی تاپۆی سلێمانی لەمەولا مەئزونـە بـە دەرهێنـانی سـورەتی قەیدی ئەملاکی خاریجی سلێمانیش بەڵام جارێ مەئزون نیە معامەلەی لـە سـەر بکـا هـەر سـورەت ئـەتوانێ دەربهێنێ." (ژ 45).

نیکاحی لاکۆڵان

"ئیعلان: وەکو خەبەر زانراوە بە بێ مەعلوماتی مەحکەمەی شەرعیە لە تەرەف ئەئیمە و مەلایان و موختارانەوە معامەلاتی نیکاح و تەلاق ئیجرا ئەکرێ ئەمەیش موخالیفی شەرعی شەریف و قانونە. لە ئیعتیباری نەشری ئەم ئیعلانەوە بە بێ مەعلوماتی مەحکەمە هەر ئیمام و مەلا و موختارێک معامـەلاتی نیکاح ئیجرا بکات بە پێی مادەی 126 لە قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. قـازی سـلێمانی" (ژ 129).

"لە مەحکەمەی سولحی سلێمانیەوە ئیعلان

"خانویەک کە لە محەلەی جولەکان واقیعە و عائیدە بە وەرەسەی داودەکل کە سەعید و سـیوەن نـاوانن لە بەر ئەوە کە لە تەرەف مەرقومانەوە لـەم مەحکەمەیـەدا داوای ئیزالـەی شـیوعی کـراوە و لـە بـەر ئـەوە کـە قابیلیەتی تەقسیمی نەبو ئەوا خرایـە مـەوقیعی موزایـەدەوە ئەوانـەی کـە تـالبن بـە سـەدی دەی تەئمیناتـەوە موراجەعەت بە مەحکەمەی سولحی سلێمانی بکەن کەیفیەت ئیعلان کرا." (ژ 94).

ژوری بازرگانی

"بۆ زانینی هەمو لە مەقامی موتەسەڕیفیەوە

"ئاگـاداری: مـوافیقی مـادە 15 ی قـانونی ئـۆدەی تیجـارەت کـە لـە سـاڵی 926 دا ئیصـدار فـەرموراوە ئـەو شەخسـانەی کـە بـە تیجـارەت وە یـا موتەعەهیـدی وە یـا دەلالـی مەشـغوڵن ئەگـەر ئیشتیراکیان بە ئـۆدەی تیجـارەتی نـەبێ وە یـا ئەعزایـەتی ئـۆدەی تیجارەتیـان قبـوڵ نـەکردبێ لـە موزایەدات و موناقەساتی حکومەتیدا قبوڵ ناکرێن. بۆ زانینی هەمو کەس ئـیعلان کـرا. موتەسـەڕیفی لیوای سلێمانی" (ژ 43).

دەفتەری نفوس

"بەیان: دائیـرەی نفوسـی عاسـیمە و خـاریج لـە ئیعتیبـاری 1 ی مایسـی 928 ەوە موباشـەرەت بـە تەوزیعی دەفاتیری جنسیە ئەکات کە لە مادە 15 ی قانونی تەسجیلی نفوس دا دەرج کراوە. مودیری نفوسـی عام" (ژ 113).

"ئیعلان: وا دەرئەکەوێ ئەهالی موراجەعەت بە دائیرەی نفوس ناکەن بۆ وەرگرتنـی دەفـاتیری جنسـیە لازمە هەمو ئەهالی موراجەعەت بە دائیرەی نفوس بکەن و دەفاتیری جنسیەی خۆیان وەربگرن. بۆ ئاگـاداری ئیعلان کرا. موتەسەڕیفی سلێمانی" (ژ 127).

9. ئیعلانی ئەهلی

"ئیعلان: ئەمجارە لە سەر ئوسولێکی تازە، عەسری، چاپخانەی (ئەستێرە گەشەی گەلاوێژ) کە لـە پێشـا بە چاپخانەی حەمە ئاغا مەشهور بو، کردومەتەوە. هەمو موبیلە و ئەسبابێکی مونتەزەمـە. ئـەنواعی حەلـەویات، دۆندرمە، شروب، چای، قاوە، سۆدە و ناملیتمان هەیـە. بـە دانیشـتنێکی بـە قـەدەر سـیاحەتێ دڵ موفـەڕەح و مەسرور ئەکات. چایچی: محەمەد ڕەشید" (ژ 108).

"موئەسەسەیەکی گەورەی بریتانیا

شیرکەتی مەحدودەی نەوتی خانەقین

وەکیلەکانی کوردستان: خواجە عەزرا، سیون یەعقوب و شەرەکای

لە سلێمانیدا لە جادەی دەباخانە لە ماڵی حاجی عارفی دەباخچیدا کـە مـەوقیع و ئـەنباری ئەسـلیەتی فیاتی وەکو لای خوارەوەیە:

تەنەکەی نەوتی سپی بە 3 روپیە.

نەوتی سپی عەلامەتی ئەبونەخلە تەنەکەی بە 4 روپیە و 14 ئانە.

بانزین تەنەکەی بە 5 روپیە و 6 ئانە.

نەوتی ڕەش تەنەکەی بە 2 روپیە و 2 ئانە.

ئەو نەوت و بەنزینەی کە لە مەملەکەت دا لە جادەی سەرا لە ماڵی شاکیر موجریم و لـە گـەراجی سـەید نوری نەقیب ئەکڕڕێ لە قیمەتی سەرەوە بە 2 ئانە زیاد ئەفرۆشرێ.

بێ تەنەکە قاپی نەوتی سپی بە 2 ئانە دەفرۆشرێ.

لە سلێمانی: وەکیلی قومپانیەی شیرکەتی نەوتی خانەقین فەیزی" (ژ 128).

"ئیعلان: ئەوەل ئۆتۆمۆبێلچیەک کە تا نەفسی هەڵەبجە موسافیرینی برد بێت سـاحیب (ئـەربیل- 22) نومرو ئوتومبیلە. لەمەودوا هەرکەسێ ئارەزوی سەفەری هەڵەبجەی هەیـە موراجەعـەت بـە سـاحیبی ئوتـومبیلی مەزکور قەرەبێت بکات، تا نەفسی هەڵەبجە لە ڕێیەکی زۆر چاکەوە ئەیبات و مەمنونی ئەکات." (ژ 81).

"دقتۆر ئارنو کرنون

دقتۆری خەستەخانەکانی پاریس (فرانسە) و لۆزان ئیسویچەرەیە

دەرمانی هەمو نەخۆشێک ئەکات. خاسەتەن نەخۆشی داخلی (مەعیدە، ریخۆڵـە، دڵ و سـی و جگـەر) و نەخۆشی ئەعسابە.

تەداوی هەمو نەوع نەخۆشی ژنانیش ئەکات.

مەحەلی موعایەنەی لە جادەی بەرپۆلیسخانە لە ماڵی تۆفیق ئەفەندی مەحمود ئاغادایـە کـە مەشـهورە بـە ماڵی حەمزە بەگ.

هەمو ڕۆژێ لە ساعەتی 8 ەوە هەتا 11 موعایەنە ئەکات." (ژ 123).

بەشی دوەم:

سەردەمی قەڵەم

و

موراجەعات

پێشەکی*

- 1 -

ڕۆژنامە کوردی یەکانی ساڵی 1920–1931 کە لە سلێمانی دەرچون، سەرچاوەیەکی گرنگ و پڕ بایەخن بۆ لێکۆڵینەوەی ڕوداوەکانی ئەو سەردەمەی عیراق و کوردستان. هەواڵ، سەروتار، وتار، لێدوان، تەنانەت هەندێ شیعریان تێدایە کە سەرچاوەی بەنرخن بۆ زانینی دەنگوباس و بیرورای گشتی ئەوکاتە.

نوسەرانی کورد، ئەوانەی لەسەر ئەم قۆناغەیان نوسیوە، هەمویان کەم و زۆر کەڵکیان لێ وەرگرتون. بەڵام نوسەرانی عەرەب، بەتایبەتی ئەوانەی لەم ساڵانەدا لێکۆڵینەوەی ئاکادیمی یان لەسەر مێژوی عیراق نوسیوە بۆ (جامیعە) کانی عیراق، کەسیان نەیانتوانیوە کەڵکیان لێ وەربگرن. هۆی ئەوە یش ڕەنگە نەزانینی زمانی کوردی بوبێ.

ئەو باسەی من هەڵمبژاردوە، ڕوداوەکانی ساڵانی 1928– 1931 ئەگرێتەوە. پشت ئەستورە بە ڕادەی یەکەم بە نوسینەکانی ڕۆژنامەی ژیان و، بە هەندێ سەرچاوەی جۆراوجۆری تر دەوڵەمەن کراوە. (ژیان) درێژەی ڕۆژنامەکانی پێش خۆیەتی: (پێشکەوتن) کە دەسەڵاتی ئینگلیز و، (بانگی کوردستان) کە مستەفا یامڵکی و جەمعییەتی کوردستان و، (ڕۆژی کوردستان) و (بانگی حەق) و (ئومێدی ئیستیقلال) کە حکومەتەکەی شێخ مەحمود و، (ژیانەوە) و (ژین) کە شارەوانی سلێمانی دەریان کردون.

ئەم ڕۆژنامانە کە ئێستا زۆر بە زەحمەت و بە ناتەواوی بەردەس ئەکەون، ئەهێنێ بە ڕیز سەرلەنوێ چاپ بکرێنەوە و لێکۆڵینەوەی هەمەلایەنەی سیاسی، ئەدەبی، ڕۆشنبیری یان لەسەر بکرێ. (تێبینی: ئەم بۆچونە هی کاتی چاپی یەکەمی ئەم کتێبەیە. بنکەی ژین تا ئێستا هەمو یان زۆربەیانی بە لێکۆڵینەوەوە سەر لە نوێ چاپ کردۆتەوە).

یەکەم ژمارەی (ژیان) لە (21 ی کانونی دوەمی 1926) دا لەباتی (ژیانەوە) دەرچوە. حەفتەی جارێک لە (چاپخانەی بەلەدیە) کە هی شارەوانی سلێمانی بوە، چاپ و بڵاو کراوەتەوە. چەن جارێ بەڕێوەبەر و

---

* ئەم بەشەی ئەم کتێبە پێشتر، ساڵی (2000) بەم ناونیشانە: (کوردستانی عیراق، سەردەمی قەڵەم و موراجەعات، 1928- 1931) بە کتێبێکی سەربەخۆ چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

سەرنوسەری گۆراون. ئەو ماوەیەی کە من وەکو سەرچاوە کەڵکم لێ وەرگرتوە، عەلی عیرفان بەڕێوەبەری بوە. بۆ ئەمە یش دو بەڵگە بە دەستەوەیە:

1. لە ژمارەی (82) ی رۆژی (20 ی 9 ی 1927) دا (ژیان) لە ژێر ناوی (تەشەکورات و رجا) دا لەم بارەیەوە نوسیویێتی:

"چونکە جەنابی ئەدیب ئەفەندی مودیری مەتبەعەی ژیان تەعیین کراوە بە کاتبی مالیەی سلێمانی لەبەر مەشغوڵییەتی عەلاوەی نەیئەتوانی ئەم وەزیفەیەش ئیفا بکات، ئیستیعفای کرد.

"لەسەر تەنسیب و ئەمری موتەصەڕیفی مەعالیهیمەم بەندە بۆ ئیفاکردنی ئەم وەزیفەیە تەنسیب و تەعیین فەرموراوم. چونکە مەتبەعە واسیتەی تەرەقی وەتەنەو غەزەتەیش زبانی حسسیات و تەرجومانی ئامالی میللەتە مەعەل ئیفتیخار ئەم وەزیفەیەم قوبوڵو دەرعوهدە کرد.

"بۆ خاتری غەزەتەکەمان رۆژ بە رۆژ تەرەقییەک پێ نیشان بدا و بۆ ساحەی مەدەنییەت هەنگاو بهاوێ ئیستیرحام لە هەمو منەووەران و ئەدیبان ئەکەم لە ناردنی مەقالەو شیعر غەزەتەکەمان بێ بەش نەهێڵنەوە.
عەلی عیرفان".

2. یەکێ لەو کەسانەی کە لە ئازاری 931 دا وەکالەتنامەیەکیان بۆ تۆفیق وەهبی ئیمزاکردوە، تا بە نوێنەرایەتی گەلی کوردی کوردستانی خوارو لەسەر مافی نەتەوەیی کورد لەگەڵ کۆمەڵەی گەلان و حکومەتی بریتانی گفتوگۆ بکا، ئەم بو. جێگەی خۆشییە بۆ رۆژنامەوانی کورد کە (3) کەس لەوانەی ئەم وەکالەتنامەیەیان لەو رۆژگارەدا ئیمزاکردوە رۆژنامەوان بون: عەلی عیرفان، بەڕێوەبەری (ژیان)، مستەفا شەوقی خاوەنی گۆڤاری (پەیژە) و، حسێن حوزنی خاوەنی گۆڤاری (زاری کرمانجی).

عەلی عیرفان، کوڕی مەلا عەبدوڵڵای عیرفان و برای جەمال عیرفان بوە. جەمال عیرفان لە رۆشنبیرە هەڵکەوتوەکانی ئەو زەمانە بوە. لە سەرەتای بیستەکاندا لەسەر بیری ئازاد لە سلێمانی کوژراوە.

- 2 -

پرۆژەی ئەم کارە ئەبو 3 بەرگ بێ:

1. کوردستانی جنوبی لەژێر دەسەلاتی ئینگلیزدا 1918– 1922
2. کوردستانی عیراق (شۆڕشی چەکدار) 1923– 1927
3. کوردستانی عیراق (سەردەمی قەڵەم و موراجەعات) 1928– 1931

ئەگەر بەتەمای تەواوکردنی هەموی بومایە ئەبو ماوەیەکی درێژ چاوەڕێ بم. لەبەر ئەوەی کتێبەکەی مامۆستا هاوار: (شێخ مەحمودی قارەمان) دەرچو، وای لێ کردم جارێ چاو لە تەواوکردنی بەرگی یەکەم و دوەم بپۆشم و خەریکی بەرگی سێیەم بم کەوا لەبەر دەس دایە.

ئەو کارەی من ناتەواوە، لەپێش هەمو شتێکدا لەو روەوە کە هیچ بەڵگەی (ملفات البلاط) ی تێدا نیە. زۆر کەم لێدوانی رۆژنامە عەرەبییەکانی بەغداد یشی تێدایە. ئەگەر لەبەر دەسدا بونایە، بێگومان ئەم کەشکۆڵەیان دەوڵەمەن ئەکرد. لەوانە بو هەندێ گۆشەی تاریکی مێژوی ئەو قۆناغەیان بۆ رۆشن بکردینایەتەوە. بەڵام لام وایە: کار ئەگەر ناتەواو یش بێ بکرێ باشترە لەوەی کە هەر نەکرێ. بۆیە لەسەر تەواوکردنی کارە ناتەواوەکەم را نە وەستاوم.

- 3 -

لە ژیانی سیاسی خۆمدا چەند جارێ توشی کەسانێ بوم، لایان وابوە کوردایەتی لەو ڕۆژەوە دەس پێ ئەکا کە ئەوان دەستیان پێ کردوە. ئەم بەڵگانەی لەم کەشکۆڵەدا کۆکراونەتەوە، نیشانەی تێکۆشانی کوردن. بە شێوەی جۆراوجۆرو لە مەیدانی جیاوازدا، لە قۆناغێکی دیاریکراوی گۆشەیەکی تەنگی نیشتمانە فراوانەکەماندا، لە پێناوی مافەکانی گەلی کورد کە ئێستا ناوی هەندێ لە چالاکەکان و بەشدارەکانی نەک هەر لەبیر چۆتەوە، بگرە کوێر یش بۆتەوە.

لە خۆپیشاندانی بەردەرکی سەرای سلێمانیدا، هەزاران کەس بەشدار بون، لەوانە دەیانیان کوژران و دەیانیان بریندار کران و دەیانیان گیران و سزادران. کێ ئەزانێ ئەوانە کێ بون؟.

لەو هەوڵە سیاسی‌یەدا کە سەدان کەس داویانە لە گەڵ بیلاتی شاهانەی عیراق و حکومەتی بریتانی و کۆمەڵەی گەلاندا، بە مەزبەتە و عەریزە و نامە و بروسکە، بۆ داننان بە مافی نەتەوەیی کورد دا. لەسەر ئەمە، دەیان کەس لەوانە توشی کێشەو نانبران و دورخرانەوە و زیندان بون. کێ ئەزانێ ئەوانە کێ بون؟.

شێخ مەحمود کە دواجار کەوتەوە سەرکردایەتی خەباتی سیاسی چەکداری کورد، ئەو هێزەی لەو شۆڕشەدا لە گەڵی بو، لە (400) کەس زیاتر بو، لەوانە هەندێکیان کوژران و هەندێکیان بریندار بون و هەندێکیشیان گیران. کێ ئەزانێ ئەوانە کێ بون؟

هاوزەمان لەگەڵ ئەم هەولانەی کوردستانی عیراقدا، لە سوریا کۆمەڵەی خۆیبون دامەزرا. لە تورکیا شۆڕشی ئاگری دەستی پێکرد و بە دڕندانەترین شێوە دامرکێنرایەوە. لە ئێران سمکۆ بە فێڵ ڕاکێشرایە ناو داوی مردن و کۆتایی بە جوڵانەوەکەی هات.. کێ ئەزانێ چالاکەکان و بەشدارەکانی ئەم جوڵانەوانە کێ بون؟.

ڕەنگە کەم گەل هەبێ ئەوەندەی کورد لەم ڕووەوە کەمتەرخەم بو بێ. سەرەرای ئەمە یش هەندێ جار، هەندێ کۆلکە خوێندەواری خۆ بەرۆشنبیر زان، لە نەزانی‌یەوە بە ناهۆشیاری یان لە قین دا بە ئەنقەست رابردوی گەلەکەیان و ناوی هەندێ لە چالاکەکانی بزوتنەوەکەی، بە ناڕەوا ئەشێوێنن.

هیوادارم ئەم هەوڵەی من بەشدارییەکی بچوک بێ لە باسکردنی تەقەللا و زیندوکردنەوەی یادو ناوی هەندێ لەوانەی لەو قۆناغەی خەباتی کوردا بەشدار بون و ئێستا گومناون. ئەگەر بەم کارەم توانیبێتم خزمەتێ بکەم، بێگومان بە بەختیاری‌یەکی گەورەی ئەزانم.

- 4 -

هەندێ لە ناوی کاربەدەستانی ئینگلیز وەکو: کۆرنوالیس، هۆلت، ئیدمۆندز، لاین، گاون، ئالبن و دەیان ناوی تر.. کە لە ناو روداوەکانی کوردستانی عیراقدا دوبارە ئەبێتەوە، ئەگەرچی لەو قۆناغەدا دەوری کاریگەریان لە دیاریکردنی چارەنوسی سیاسی کوردی عیراقدا هەبوە، بەڵام ئەمانە لە کۆمەڵی ئینگلیز و لە مێژوی وڵاتەکەی خۆیاندا کەسانێک نین باس بکرێن و بناسرێن. لە چاو داوودەزگای گەورە و فراوانی ئیمپراتۆریەتی بریتانیدا فەرمانبەر و موچەخۆری بچوک و نەناسراو بون، بەڵام لە بەختی ڕەشی کوردا ئەمانەی لێ بون بە ملۆزمی دەسەلاتدار و بڕیار بەدەس.

- 5 -

یەکێ لە کێشەکانی نوسینەوەی وتارەکانی ئەو کاتە، کێشەی نوسینی وشە عەرەبی‌یەکانە. بۆ نمونە: عصبة الامم، مندوب السامي، رئيس الوزراء، بناء عليه، مرعى الاجراء.. ئەبێ چۆن بنوسرێن؟ ئەمانە:

1. خۆیان چۆن بە ئیملای عەرەبی نوسراون، وەکو خۆیان بنوسرێنەوە؟ عصبة الامم، منـدوب السـامی، رئيس الوزراء.. وەکو چۆن لە زمانی عەرەبی‌دا ئەنوسرێن، لە مەتنی کوردییش‌دا بەهەمان ئیملا بنوسرێن؟

2. یان بە ئیملای کوردی بنوسرێن بێ ئەوەی دەسکاری حەرفە عەرەبی‌یەکان بکرێ؟ بەڵام ئەوسا یش دیسان کێشەیەکی تری نوسین دێتە پێشێ: عصبە الامم، بکرێ بـە عیصـبەتول ئومـەم، عیصـبەت ئـەل ئومـەم، عیصبەت ئەلئومەم، عیصبەتولئومەم..

3. یان حەرفەکانی (ض) و (ظ) و (ذ) بکـرێن بـە (ز) و (س) و (ژ)، (ص) بکـرێ بـە (س)، (ط) بـە (ت).. ئەوسا: عصبە الامم ئەبێ بە عیسبەتەل ئومەم، عیسبەت ئەلئومەم، عیسبەت ئەل ئومەم...

تائێستا نوسەرانی کورد لەسەر هەڵبژاردنی یـەکێ لـەم ڕێنوسـانە سـا غ نەبونەتـەوە. هـیچ دەزگایـەکی دەسەڵاتدار یش ڕێنوسێکی پەسند نـەکردوە و نەسـەپاندوە. لەبـەر ئـەوە هەرکـەس بـەپێی سـەلیقەی خـۆی ئەینوسێ. ئەوە یش پاشاگەردانی‌یەکی ئاشکرایە. من یش لەم ڕووەوە بە سەلیقەی خۆم ڕێگەی دوەمـم گرتـوەو وشە عەرەبی‌یەکان، بێ ئەوەی حەرفە عەرەبی‌یەکانی بگۆڕم، وەکو خۆیان بە ئیملای کوردی نوسیوەتەوە.

- 6 -

کێشەیەکی تر، کێشەی وەرگێرانی بەڵگە ئینگلیزی و عەرەبی‌یەکانی ئەو سەردەمەیە. بۆ ئەوەی ناکۆکی لە نێوان مەتنە کوردی‌یەکانی ئەو زەمانە و حەفتەنامەی ژیان و بەڵگەکانی پەیوەندیداردا دروست نـەبێ، ئـەبێ بە چ زمان و زاراوێ تەرجومە بکرێن؟ بەهەمان زمان و زاراوی ئەو زەمانە بنوسین: جمعیـتی اقـوام، وزارتـی مستملکات، حزبی عملە، یان بە زمان و زاراوەی ئێستایی تەرجومەی بکەین و بنوسین کۆمەڵەی گەلان، پـارتی لەیبەر، وەزارەتی کۆڵۆنییەکان.. ئاخۆ ئەمە سەر لە خوێندەوار ناشێوێنی؟ بـۆ ئـەم کێشـەیەش تائێسـتا هـیچ دەزگایەکی دەسەڵاتدار بڕیارێکی لێ نەداوە، هەرکەسێ بە سەلیقەی خۆی ئەینوسێ. من یش هەروام کردوە.

- 7 -

لێرەدا بە پێویستی ئەزانم کە لە دڵەوە سپاسی بەرێز مامۆستا مستەفا دەلۆیی بکـەم کـە لـە دوسـەرەوە خۆم بە قەرزاری ئەزانم. چونکە بیری کۆکردنەوەی ئەم کەشکۆڵە و لێدوانی باسەکانی، بەهۆی ئەو فایلەوە لـە لای من دروست بون کە لە هاوینی 1995 دا لە سـلێمانی دایمـێ. هـەروەها بەشـێکی گرنگـی بەڵگـەکان بـە تایبەتی لێدوانی ڕۆژنامـە عـەرەبی‌یـەکان، مـەحزەری کۆبونـەوەکانی مەجلیسـەکانی نـواب و ئـەعیان، هـەردو بەیاننامەی خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لەو فایلەوە وەرگیراون. ئەمە سەرەرای ئەوەی کەڵکێکی زۆریشـم دیـوە لە لێدوانەکانی ئەو و ئەو گفتوگۆیانەی لـە گـەڵ هەنـدێ بەشـدار و شـایەتەکانی ڕوداوەکـانی ئـەو سـەردەمە کردونی.

1. کورد و پارلەمانی عیراق

1. 1. مەجلیسەکان

1. 1. 1. مەجلیسی تەئسیسی

لەکاتی هەڵبژاردنی مەجلیسی تەئسیسیدا، بەشێکی کوردستان بە تایبەتی ناوچەکانی سلێمانیو کەرکوک، بەهۆی جوڵانەوەکانی شێخ مەحمودەوە نا ئارام بو. رەوتی هەڵبژاردن، وەکو حکومەتی بریتانیا ئەیویست نەرۆیشت. لەبەر ئەوە ئەوانەی ویستیان لەباتی سلێمانی لەم هەڵبژاردنەدا بەشدار بن، بانگ کران بۆ کەرکوک.

ئەرکی سەرەکی مەجلیسی تەئسیسی پەسندکردنی پەیماننامەی عیراقی- بریتانی و، دانانی (قانونی ئەساسی عیراق) بو کە بەرنوسی هەردوکیان، لەلایەن کاربەدەستانی بریتانییەوە ئامادە کرابون. ئەگەرچی لەناو مەجلیسدا تاقمێ لە نائیبەکان دژی پەسندکردنی پەیمانەکە بون، بەڵام لەسەر هەڕەشەی مەندوبی سامی، مەلیک فەیسەڵ بە نیوەشەو زۆری نائیبەکانی کۆکردەوە. ئەندامانی مەجلیس بە زۆرایەتی دەنگ پەیمانەکەیان پەسند کرد. نائیبە کوردەکان هەمویان بە قازانجی پەسندکردنی، دەنگیان دا.

ئەگەرچی لەم مەجلیسەدا چەندین پیاوی ناسراوی کورد ئەندام بون، بەڵام پێناچێ کەسێکیان بە قازانجی کورد و سەلماندنی مافە نەتەوەیییەکانی قسەیەکیان درکاندبێ.

لەم مەجلیسەدا و لە هەمو مەجلیسەکانی دوای ئەمیشدا کورد بەشدار بو. بەڵام وەکو تۆفیق وەهبی لە یادداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان نوسیویێتی: ژمارەی نائیبەکانی کورد لە مەجلیسی نوابدا لە چاو ژمارەی دانیشتوانی کوردستاندا زۆر کەمتر بوە. لە (88) نائیب تەنیا (11)یان کورد بون.

لەپاڵ مەجلیسی نوابدا مەجلیسی ئەعیان یش دامەزرێنرا. نیوەی ئەندامانی ئەم مەجلیسە لەلایەن مەلیکەوە دائەنرا. لەمیشدا ژمارەی کورد کەم بوە. لە (20) عەین تەنیا (2)یان کورد بون.

1. 1. 2. گلەیی لە نائیبەکانی کورد

رۆژنامەی (ژیان)ی سلێمانی لەسەر ئەم نائیبانە، بەوپەڕی توندییەوە لە سەروتارێکیدا نوسیویێتی: "ئەمە 3 دەورەی ئیجتماعییەی موهیمی نیابییەیان تێ پەران، کەچی میللەت لە ئێوە بە تەواوی سەعییەک و فەعالییەتێکی نەدی".

ئەگەرچی لە ژمارەیەکیتریدا لەسەر ئەم وتارە، پۆزشی بۆ نائیبە کوردەکان هێناوەتەوە، بەڵام لە وتارەکانی دواتریدا، بەتایبەتی لەکاتی هەڵبژاردنی خولی تازەدا، بەر ڕەخنەی توندوتیژی داون و نوسیویێتی: "ئەمڕۆ لیواکانی کورد دواکەوتوی هەمو عیراقە. ئەمەیش بە واسیتەی مەبعوسەکانمانەوە بو، چونکە ئەو مەبعوسانەی کە لە ئەوەڵ دەورەدا ئینتیخابمان کردن، هەموی نا، فەقەت بە ئەکسەرییەت هیچ ئەوصافێکی مەبعوسیان تیا نەبو. پیاوی ئەو مەجلیسە نەبون. هەریەکێکیان بۆ مەنفەعەتی خسوسی خۆیان مەنفەعەتی عمومی میللەتەکەیان واز لێ هێنا بو، بۆ خاتری خۆیان گەورە بین هەر یەکە ئینتیسابی کرد بو بە یەکێ لە وەزیرەکان و پیاوە بەدەستەکانی ترەوە. عادەتەن وەکو مادونێکی ئەوان تابیعی هەمو ئەفکارو ئەوامیریان بون هەتا نەتیجە وا دوایان خستین و لە هەمو ئەسبابێکی تەرەقی مەحرومیان کردن." ژیان، ژ103، 23 ی 2 ی 1928

1. 1. 3. **هەڵبژاردنی** 928

لە جەنیوەری 1928 دا مەلیک فەیسەڵ بۆ دوەمین جار داوای لە عەبدولموحسین ئال سەعدون کرد وەزارەت پێک بهێنێ. لەو کاتەوە کە بوبو بە مەلیکی عیراق (1921) تا ئەو کاتە (1928)، ئەوە شەشەمین وەزارەت بو لە مێژوی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا، لەسەر تەکلیفی مەلیک فەیسەڵ پێک بهێنرێ. مەلیک فەیسەڵ وەزارەتەکانی زو زو ئەگۆڕی. نەی ئەویست هیچ کام لە سەرۆکی وەزارەتەکان ماوەیەکی درێژ لەسەر کار بمێنێتەوە.

سەعدون وەک مەرجی پێشەکی وەرگرتنی ئەم کارە، داوای لە مەلیک کرد مەجلیس هەڵبوەشێنرێتەوە، هەڵبژاردنی تازە بۆ دانانی مەجلیسێکی نوێ بکرێ. بیانویشی بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەوە بو: وەزارەتەکەی ئەو چەند ئەرکێکی قورسی لە ئەستۆدایە، لەوانە: چاوگێرانەوە بە پەیمانی عیراقی– بریتانیو ڕێککەوتنی جەنگیو دارایی‌و، مەسەلەی تەجنیدی ئیجباری. بۆ ئەنجامدانی ئەم کارانە یش پێویستی بە زۆرایەتی‌یەکی پتەو و نەگۆڕ هەیە لەناو مەجلیسدا کە پشتیوانی لە وەزارەتەکەی بکا. مەجلیسی کۆن بەهۆی ناکۆکی حیزبە بەشدارەکان و ناکۆکی ئەندامەکانیەوە، لەرزۆک و نائارام بو.

مەرجەکەی قبوڵ کرا. سەعدون وەزارەتی پێک هێنا. لەو وەزارەتەدا هیچ وەزیرێکی کوردی تیا نەبو. پاش چەند ڕۆژێ لە دامەزراندنی وەزارەتەکەی سەعدون، مەجلیسی کۆن هەڵوەشێنرایەوە. وەزارەتی ناوخۆ بە بروسکە موتەسەڕیفەکانی ئاگادار کرد کە دەسبەجێ دەس بکەن بە هەڵبژاردن.

هەڵبژاردن لە عیراقدا هەمیشە جێگەی ڕەخنە بوە. چونکە حکومەت هەمیشە و لە هەمو شوێنێ بە ئاشکرا دەستی تێ وەرداوە. لە دیاری کردنی ناوی پاڵێوراوەکان و لە دەرچواندن و دەرنەچواندنیاندا بڕیاردەر بوە.

لەم بارەیەوە جارێک نوری سەعید لە بەردەمی مەجلیسدا وتویەتی: "ئاخۆ لە تواناداییە، سوێندتان ئەدەم بە یەزدان، نائیبێ، پایەی لە وڵاتدا هەرچیەک بو بێ و هەرچەندێک خزمەتی دەوڵەتی کردبێ دەربچێ، ئەگەر حکومەت نەیەت بیپاڵێوێ؟ من گرەو ئەکەم لە گەڵ ئەو کەسەدا کە چەند بە پلەو پایەو بە نیشتمانپەروەری خۆیەوە بنازێ، با ئێستا ئیستیقالە بکا و بڕوا، هەڵبژاردن ئەکەینەوە بەڵام نایخەینە ناو لیستەی حکومەتەوە، ئینجا ببینین ئاخۆ ئەم نائیبە پایەبەرزەی کە چەند و چەند لایەنگری لەپشتە، ئەتوانێ دەربچێ بە نائیب؟."

ئەوسا هەمو هاوڵاتی‌یەک مافی دەنگدانی نەبوە. تەنیا ئەوانە مافی دەنگدانیان هەبوە کە خانو و زەویوزاریان هەبوە. هەڵبژاردن بە دو قۆناغ ئەنجام دراوە. لە قۆناغی یەکەمدا ئەوانەی مافی هەڵبژاردنیان هەبوە (ناخیبی ئەوەلی) تاقمێکیان هەڵبژاردوە (ناخیبی سانەوی)، ئەوان نائیبەکانیان هەڵبژاردوە.

لـە شـوباتی 1928 دا هـەڵبژاردنی (نـاخییی ئـەوەڵی‌و سـانەوی) تـەواو کـرا. حکومـەت بـۆ ئـەوەی پاڵێوراوەکانی خۆی دەربچێنێ، لە هەمو جێیەک دەستی خست بوە ناو هەڵبژاردنەکـەوە. سـەرۆکەکانی یەکـە ئیدارییەکان: موتەسەڕیف، سەرۆکی شارەوانی، قایمقام، مدیری ناحیە.. لەناو ریزی (ناخییـە سـانەوییەکان‌دا) بون، بۆ ئەوەی دەرچونی پاڵێوراوەکانی حکومەت مسۆگەر بکەن.

گلەییەکی زۆر هاتە سەر ئەم هەڵبژاردنـە. سـەدان سـکاڵا و شـکات بـۆ مـەلیک و دادگاکـان نوسـران. سەعدون کە سەرۆکی وەزیران بو، خۆیشی لە ڕەخنە رزگاری نەبو. ناوی لە لیستەی (ناخییە سانەوی) یەکانی بەغدادا بو، کەچی لەسەر شاری بەسرا هەڵبژێردرا بو بە نائیب. لە کاتێکدا نە خەڵکی ئـەوێ‌و نـە دانیشـتوی ئەوێ، نە خانو یشی لەوێ هەبو. ئەمە یش پێچەوانەی قانونی هـەڵبژاردن بـو. بـۆ دەمکـوتکردنی نـارەزایی، سەعدون هەندێ لە رۆژنامەکانی داخست.

1. 1. 4. مەجلیسی نواب

لەکاتی ئەو هەڵبژاردنەدا کوردستان ئارام بو. شێخ مەحمود دوای پێکهاتنی لە گەڵ بریتانیا (1927) لە گونـدی پیرانـی سەرسـنوری ئێـران، بـە گۆشـەگیری دانیشـت بـو. دەسـتی وەر نـە ئەدایـە نـاو کاروبـاری سیاسی‌یەوە. پێ ئەچێ خـەڵکی کوردسـتان بەتایبـەت لـە ناوچـەی سـلێمانی، هیوایـەکی زۆریـان لەسـەر ئـەم هەڵبژاردنە هەڵچنی بێ، بە گەرمی بەشدارییان تیا کردوە.

رۆژنامەی ژیان لەم بارەیەوە نوسیوێتی: "لەم بەینەدا بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تـازەی مەبعوسـانەوە شاری سلێمانی وەزعیەتێکی عەجایبی بەسەرا هاتوە. لە هەمو کۆلانێک، لە هەمو چایخانەیەک و دیواخانەیـەک قسە و بەحسی مەبعوسی تیکرار ئەکرێتەوە. حەتا دەوائیری حکومەت، ستونی غەزەتە، بەم مەوزوعـە ئیشـغال کراوە. هەرکەسە بە نەوعێک تەشویقات بۆ خۆی وە یا خزمێک و دۆستێکی ئەکات. ئەوانـەی کـە ئیقتیـداری کاتبیەکی دائیرەیەکیان نیە هەوای مەبعوسی کەلەیانی پڕ کردوە. ئەوانەی تا ئەمرۆ کوردییەت و میللییەتیان پێ عار بوە ئەمرۆ بەلافی فیداکاری و وەتەنپەروەری گوێی عالەمیان کەڕ کردوە."

"..... زائیرین ئەوەندە زۆر بوە دیوەخانانی پڕ کردوە. ئێمە بیستومانە کە لە کوردسـتانا هـەر گـەزۆ ئەبارێت، نەمانزانیوە کە ئەمساڵ پەڵەی مەبعوسی داوە." ژیان، ژ104، 1 ی 3 ی 1928

لەم هەڵبژاردنەدا زۆر کەس خۆیان ناودێر کردوە، لەوانە هەندێکیان لە هاوکارانی پێشوی شێخ مەحمود بون، وەکو مستەفا پاشای یامڵکی کە لە کابینەی شێخ مەحمودا وەزیـری مـەعاریف و، ماجیـد مسـتەفا کـە تـا ساڵی 1927 یەکێ لە هاوکارە نزیکەکانی بو.

هەڵبژاردن لە سلێمانی و لە شوێنەکانی تری کوردستان، وەک شوێنەکانی تری عیراق بو. سەرۆکەکانی وەحدە ئیدارییەکان نەک ویستی ئازادی دەنگدەرەکان، دەستی بڕیاردەریان هەبو لە هەڵبژاردنی نائیبـەکان‌دا. لە ئەنجامی هەڵبژاردنەکەی 4 ی 1928 دا چەنـد کـوردێ لـە مەجلیسـی نـوابی عیراقـی‌دا، بـون بـە نائیـب. رۆژنامەی ژیان بە درێژی لەسەر رابوردوی هەر یەکێکیانی نوسیوە، بە ستایشێکی زۆرەوە ناویان ئەبا.

ئەگەرچی هەندێ لـەم نائیبـە کوردانـە خوێنـدەواری خـاوەن شـەهادە و رۆشـنبیری شـارەزای کاروبـاری سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی بون، لەناو کۆمەڵدا خاوەن پلـەی کۆمەڵایـەتی بـەرێز بـون، بـەڵام زۆریـان دانیشـتوی بەغداد و دور بون لە کۆمەڵی کوردەوە. سەرەرای ئەوە یش، هەندێکیان ئەگەرچی بە رێچەڵەک کورد بـون، بـەڵام هەستی نەتەوەیی‌یان تێدا نەبوە. زیاتر لەوەی دڵسۆزی مەسەلەی کورد بـن، بـۆ پارێزگـاری پلـەو پایـەی خۆیـان گوێرایەڵی ئامۆژگارییەکانی کاربەدەستانی ئینگلیـز و دڵسـۆزی عەرشـی عیراقـی بـون. بـۆ ئـەوەی دڵـی وەلـی نیعمەتەکانیان لە خۆیان نەڕەنجێنن، هەندێ جار دژی خواستە نەتەوەیی‌یەکانی کورد وەستاون.

1. 2. هەوڵی نائیبەکانی کورد

لە 19 ی 5 ی 1928 دا مەجلیس کرایەوە. پێ ئەچێ لە سەرەتادا زۆر لـە دڵسـۆزانی کـورد ئومێـدی زۆریان لەسەر هەڵبژاردنی ئەم نائیبانە هەڵچنی بێ و بەتەمای دەسـکەوتی زۆر بـوبن. بـەڵام کـە هـیچ جـۆرە چالاکییەکی دیاریان نابێ، لێیان ئەکەونە ڕەخنەو لێدوان.

ژیان یش چەند سەروتارێکی بۆ ڕەخنە لێ گرتنیان نوسیوە. ژیان لەم ڕووەوە نوسیوێتی: "موقابیل بەم وەزیفە موهیمەیەتان و لە حاڵێکا کە ئەزانن میللەتەکەتان ئەمەندە دواکەوتوەو ئەبێ فەوقەلحـەد سـەعی بۆ بکرێت کـەچی مەعەلئەسـەف هـەتاکو ئێسـتا نـە لـە مـەجلیس داو نـە لـە خاریجـەوە بـە نەشـریات و تەشەبوسات کەس خدمەتێکی لـە ئێـوە نـەدیو فەعالیـەتێکتان نەنوانـدو تـەئمینی یـەکێ لـە مەقاصـیدانی میللەتتان نەکرد".

لەو ماوەیەدا نائیبەکان کەوتنە جموجوڵ و پێشکەش کردنی عەریزە.

1. 2. 1. کاروباری خوێندن

کاربەدەستانی عیراق، بە بیـانوی نائـارامیو نـەبونی ئاسایشـەوە، کوردسـتانیان لـە هـەمو ڕویەکـەوە پشتگوێ خست بو. یەکێ لەو مەسەلانەی نائیبەکانی کورد گرنگیـیەکی زۆریان پێداوە، مەسـەلەی پەرەپێـدانی خوێندن و کردنی بە کوردی بوە. لەم ڕووەوە ئەمین زەکی بەگ دو ڕاپۆرتی گرنگی ئامـادە کـردوە کـە پشـت ئەستور بون بە ژمارە و پاساوی بەجێ.

لە یەکەمیاندا ئەڵێ: "لە لیوای موصل، هەولێر، کەرکوک و سلێمانیدا حاڵی حازر 38 مەکتـەبی کـوردی تیا مەوجودە، لە مەکاتیبی ئیبتیدائیو سانەوی کوردەکانا، لەسەر مینهاجی ڕەسمیی مەعاریف بـۆ 58 مـەوزوع کە مەجبورن تەدریس بکەن تەنها بۆ دەرسێکیان کتێبی کوردی هەیە. بۆ مەوزوعەکانی کە چونکـە کتێـب نیـە تەلەبەکان مەجبورن نۆت بگرن و لەسەر ئەو نۆتانە مـەحکومی سـەعی کـردنن. لاکـین لـە صـینفە ئەولیـەکانا چونکە تەلەبەکان بە تەواوی ناتوانن بنوسن مومکینیان نابێ نۆتێکی صەحیح بگرن.." ژیـان، ژ118، 21 ی 6 ی 1928

لە ڕاپـۆرتی دوەمدا ئـەڵێ: "ئەگـەر تەماشـای واریـداتی لیواکـان بکـەین و موقایەسـەی بکـەین لەگـەڵ مەصاریفێکا کە بۆ مەعاریفیان تەخصیص کراوە لـە سـاڵی 926– 927 دا ئـەبینین ئـەو مەبلەغـەی، کـە بـە غەیری مەکتەبە عومیەکان، بۆ لیوای بەغداد صەرف کراوە عیبارەتە لە 38% بە نەزەری واریداتەکەیـەوە. لـە موسڵ دا 19% لە کەربەلادا هەتا 12.5% لە دلێم دا هەتا 10% لـە کـەرکوک دا 9% لـە دیالـەو بەصـرادا 8% لە مونتەفیک 7% لە کـوت دا 5.4% لـە حلـەو عـەمارەدا 5.3% لـە ئـەربیل دا 3.2% لـە دیوانیـەدا 2.5% لە سلێمانی 1%.

"ئێستا موراجەعەت بە ویجدانی پاک و مونەزەهتان ئەکەم عەجـەبا دروسـتە بـۆ مـەعاریفی لیـوای بەغـداد لـە 38% بە نەزەری واریداتەکەیەوە صەرف بکرێ کەچی لە لیوای سلێمانیدا 1% زیاتر صەرف نـەکرێ وە یـا وەکـو ئەبینین لە لیوای دیوانیە و هەولێردا 2.5% یا 3.5% صەرف بکرێ؟" ژیان، ژ 129، 20 ی 9 ی 1928

لە 1 ی 6 ی 1928 دا نائیبەکانی هەولێر: مـەعروف جیـاوک، ئیسـماعیل ڕەوانـدزی، جـەمال بابـان، عەبدوڵلا موفتیو نائیبەکانی کەرکوک: محەممەد سەعید، محەممەد جاف و نائیبەکانی سلێمانی محەممەد صـاڵح، صەبری، سەیفوڵلا خەندان، بە کۆمەڵ یادداشتێکیان دا بە وەزارەتی مـەعاریفی عیـراق. لـەم یادداشـتەدا داوای چاک کردن و گەشەپێدانی خوێنـدن و پـەروەردەیان کـرد بـو لـە جیهـەتی شـیمال دا. کومـەڵێک پێشـنیاری گرنگیان خستوەتە بەردەم کاربەدەستانی ئەو دەمی عیراق، لەوانە:

1. دامەزراندنی دەزگایەکی تایبەتی بۆ سەرپەرشتی کاروباری خوێندن لە لیوا کورد نشـینەکان دا، کـە ناوەندەکەی لە یەکێ لەو شارانەدا بێ.

2. پێکهێنانی لیجنەیەک بۆ دانانی کتێب و، وەرگێرانی کتێبی قوتابخانەکان بۆ کوردی.

3. کردنەوەی فێرگەیەک بۆ پێگەیاندنی مامۆستایان.

4. کردنەوەی قوتابخانە بۆ کچان.

5. کردنەوەی قوتابخانەی سەرەتایی لەو شوێنانەی پێویستن.

6. کردنەوەی قوتابخانەی سانەوی.

1. 2. 2. کاروباری ئابوری

کوردستان لەو سەردەمەدا لە هەلومەرجێکی ئابوری دواکەوتودا بوە. زەرەرو زیانی گیـانی و وێرانـیی سەردەمی جەنگی جیهانی و، دوای ئەوە یش نائارامی سەروەر، لەشکرکێشی و بۆردومان و شـەڕی بـەردەوام، وڵاتەکەی بەجارێ دواخست بو. ئەگەرچی ئەم نائیبانە چەند تەقەللایەکیان دا بۆ ئەوەی بودجەی تەرخان کراو بۆ کردنەوەی قوتابخانە، نەخۆشخانە، ڕێگاوبان، لە کوردستاندا زیاد بکەن، بەڵام هەمیشە بە بیـانوی نـەبونی پارەوە زۆر لەم پێشنیارانە ڕەت ئەکرانەوە. لە کاتێکـدا بەردەوام سـەرا و مەخفـەری پـۆلیس و سـەربازگەیان دائەمەزراند.

کاتێ باسی دواکەوتنی کوردستان و زۆرلێکراویی کورد ئەکرا، هەندێ لە ڕۆژنامـەکانی بەغـداد ئـەیان نوسی: ئەم قسانە بێگانە فێری کردون، ئەگینا ژمارەکان پیشانی ئەدەن کە پارەی زۆر لە کوردستان دا خـەرج کراوە. لە وەڵامی یەکێ لەم وتارانەدا کە ڕۆژنامەی (البلاد) ی بەغدادی لەم بارەیەوە بـڵاوی کردبـوەوە، نـائیبی هەولێر مەعروف جیاوک نوسیویێتی: "ئەو نوسەرە ئەڵێ: وڵاتی کورد، لەو پارەیەی خەزێنـە دەسـتی ئەکـەوێ، پارەیەکی زۆری تێدا سەرف کراوە. با بچێت سـەیری بودجـەی گشـتی بکـا بزانـێ جگـە لـە دروسـتکردنی مەخفەر و قەڵا کورد چی تری لێ دیوە؟ منیش ئەڵێم شارەکانی کـورد شـت کـڕین و فرۆشـتنیان هـەر لە گەڵ شارەکانی عیراقە، ئەویش چونکە بە هەرزان دەستیان ئەکەوێ".

تۆفیق وەهبی یش لە یاداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان ئەگێڕێتەوە، کـاتێ کـە موتەسـەڕیفی سـلێمانی بوە، داوای کردنەوەی نەخۆشخانەیەکی کرد بو، بە بیانوی نەبونی پارەوە داواکـەیان ڕەت کردۆتـەوە، کـەچی کە موتەسەڕیفی موسڵ لە هەمان ماوەدا داوای دروستکردنی زیندانێک ئەکا، یەکسەر پارەی دروسـتکردنی بـۆ تەرخان ئەکەن. ئەم سیاسەتەی حکومەت دیارە بەم چەند نائیبە نەئەگۆڕا، لەبەر ئەوە نەیانتوانی دەسـکەوتێکی ئەوتۆ بە دەس بێنن.

1. 2. 3. کاروباری بەڕێوەبەرایەتی

لوتکەی چالاکییەکانی نائیبە کوردەکان لە مەجلیسی نوابی عیراقـیدا ئـەو یاداشـتەیە کـە ئیسـماعیل بەگی ڕەواندزی، جەمال بابان، محەممەد ساڵح بەگ، سەیفوڵڵا خەندان، حازم شەمدین، محەممەد بەگی جاف، لە مانگی 4 ی 1929 دا داویانە بە سەروەزیران و مەنـدوبی سـامی بریتانیـا لـە عیـراق. لـەم یاداشـتەدا داوا ئەکەن:

1. لیوایەکی تازە بە ناوی لیوای دهۆک لە قەزا کوردییەکانی موسڵ دروست بکرێ.

2. پەروەردەو خوێندنی ناوچە کوردییەکان لە بەغداد و موسڵ جیا بکرێتەوە، دەزگایـەکی تایبـەتییان بۆ دابمەزرێ کە ناوەندەکەی لە یەکێ لە لیوا کوردییەکاندا بێ.

3. لیوا کوردییەکانی عیراق: هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و دهۆک لە یەکەیەکی بەڕێوەبەرایەتیدا یەک بخرێن. پشکنەرێکی لێوەشاوەی کورد بۆ سەرپەرشتی کردنی دابنرێ، لە ڕێگای ئەم پشکنەرەوە ببەسرێ بە بەغدادەوە.

4. بودجەیەکی تایبەتی بۆ ئەم دەزگایە تەرخان بکرێ.

چالاکەکانی کورد لەو سەردەمەدا جگە لە لیوای دهۆک، داوای پێکهێنانی لیوایەکی تریشیان کردوە لە ناوچە کوردنشینەکانی دیالە و کوت بە ناوی لیوای باجەلانەوە. لەم عەریزەیەدا ئەمان توخنی ئەو باسە نە کەوتون. پێ ئەچێ ئەوە یش بۆ ئەوە بو بێ ئینگلیز نەڕەنجێنن. چونکە هەر لە سەرەتاوە ئینگلیز دژی ئەم پرۆژەیە بوە.

نیشتمانپەروەرانی کورد بە خۆشییەکی گەورەوە ئەم هەواڵەیان وەرگرت. چەندین بروسکەی پشتیوانییان بۆ ناردن. بەڵام ئەم خواستانە نەک هەر لە مەجلیسدا باس نەکران و فەرامۆش کران، وەک ئەگێڕنەوە مەلیک فەیسەڵ لەسەر ئەم یاداشتە وتویەتی: "ئەگەر بەدەستم بوایە ئەوانەی ئەمەیان نوسیوە هەڵم ئەواسین!". کاربەدەستانی ئینگلیز یش بە جوڵانەوەیەکی جیابونەوەخوازییان دانا. نائیبە کوردەکان ئیتر تەمێ خواردو بون. بۆ ئەوەی رقی کاربەدەستانی عیراق هەڵنەستێنن، جارێکی تر توخنی باسی لەو بابەتە نە کەوتن.

1. 3. کوردو ئینگلیز

1. 3. 1. توانجێکی ڕاست بەڵام ناڕەوا

نەتەوەپەرستەکانی عەرەب، هەتا ئێستا یش لایان وایە ئەم داواکارییانە بە هاندانی ئینگلیز بوە. بۆ ئەوەی هەڵوێستی حکومەتی عیراق لە گفتوگۆکانیدا لە بەرامبەر ئینگلیزدا لاواز بێ، ناچار بێ مەرجە قورسەکانی قبوڵ بکا. بێگومان ئەمە تۆمەتێکی بێ جێیە، چونکە:

یەکەم: دەوڵەتی عیراق، خۆی لە بنچینەدا دروستکراوی ئینگلیز بو. هەر ئینگلیز یش لەسەر پێ رایگرت و لە هەڕەشەی ناوەکی (کورد و شیعە) و دەرەکی (تورک) پاراستی.

دوەم: خواستەکانی کورد ڕەوا بون. ئەگەر ئەوان داواکانی کوردیان بسەلماندایە، ئەیانتوانی بە هەڵوێستێکی بەهێزەوە لە بەرامبەر ئینگلیزدا را بوەستن. داوای نائیبە کوردەکان لە پارلەمانی عیراق بۆ بایەخدان بە خوێندەواری و، کردنەوەی قوتابخانە و کردنی کتێبی قوتابخانەکان بە کوردی، چ زیانێکی لە گەلی عیراق و نەتەوەی عەرەب ئەدا؟. یان یەکخستنی ناوچە کوردنشینەکان و هەبونی جۆرێ لە بەڕێوەبەرایەتی ناوخۆ لە ژێر دەسەڵاتی ناوەندیی عیراقدا، چ زەرەرێکی بە سەربەخۆیی عیراق و قازانجەکانی نەتەوەی عەرەب ئەگەیاند؟. بەڵام ئەوانە هەمیشە (تەنازول)یان بۆ ئینگلیزو هێزەکانی دەرەوە پێ سەربەرزانەتر بوە لە (تەنازول) بۆ کورد.

ئەم قسەیە لە ناو کورد یشدا دەنگی داوەتەوە. زۆر کەس لە ڕۆشنبیرانی ئەو زەمانە بەدگومان بون لە هەندێ لە سیاسییە چالاکەکانی کورد. لایان وابوە ئەو کارانە بە فیتی ئینگلیز ئەکەن بۆ ئەوەی بە وەزیفەیەکی گەورە پاداشتیان بدەنەوە، یان کێشەیەک دروست ئەکەن بۆ ئەوەی سەرنجی ئینگلیز بەلای خۆیاندا را بکێشن، تا ناچار بن بە دامەزراندنیان لە دەزگایەکی حکومەتیدا دەمکوتیان بکەن. بێکەس لەم بارەیەوە وتویەتی:

بێتو بەینی... و... زەڕڕیەک تێک چێ ئیتر
مەسئەلەی کوردایەتی ئەوسا بەجارێ خەست ئەبێ!

دیارە بێکەس مەبەستی لە تێکچونی بەینی عەرەب و ئینگلیز بوە.

یەکێ لەو توانجانەی نوسەرانی عەرەب لە کوردی ئەگرن، ئەوەیە نائیبە کوردەکان لە پارلەمانی عیـراقدا لە کاتی دەنگدانیدا هەمیشە دەنگیان بەو پرۆژە و پەیمان و رێککەوتننامانە داوە کە بە قازانجی ئینگلیز بـون. پێداچونەوەی لیستی ناوی دەنگدەرەکان، راستیی ئەم قسـەیە ئەسـەلمێنێ. بـەڵام ئەمـە تـوانجێکی راسـتە بـۆ سەلماندنی بەدگومانیەکی نارەوا.

1. هەڵوێسـتی نەتەوەپەرسـتەکانی عـەرەب، چ ئەوانــەی کاربەدەسـت و سیاسـی بـون، چ ئەوانــەی رۆژنامەوان و نوسەر، لە مەسەلەی کوردو خواستە نەتەوەیی‌یەکانی دۆستانە نەبوە، بەڵکو گـرژ و تونـد بـوە. ئەمە یش ترسێکی رەوای لەلای کورد بـە گشـتی دروسـت کـردوە کـە ئەگـەر کاربەدەسـتانی عـەرەب چـاوی ئینگلیزیان لێ دیار نەبێ، ئەوا کورد ئەفلیقێننەوە. تورک چی بەسەر ئەرمەنیو کـورد هێنـاوە، عـەرەب ئـەمان یش بەهەمان دەرد ئەبا. رۆژنامە عەرەبی‌یەکانی بەغداد لەم جۆرە هەرەشانەیان ئەدا بـە گـوێی کـوردا. لەبـەر ئەوە بۆ پاراستنی خۆیان کە لایەنی لاوازو ژێردەستە بون، لە چەوسـاندنەوەی عـەرەب کـە لایـەنی بـەهێز و دەسەڵاتدار بوە، بون و مانەوەی ئینگلیزیان لە عیراق دا بـە پێویسـت زانیـوە. لـەم روانگەیـەوە بـە قـازانجی ئەوان دەنگیان داوە.

2. ئەوانەی بون بە نائیب و عەین، ئەگەرچی زۆریان لەناو شوێنەکانی خۆیاندا، پیاوی ناسـراو و خاوەن پلـەو پایـەی کۆمەڵایـەتی بـون، بـەڵام هیچکـام لـەم نائیبانـە بـە ئـازادی لەلایـەن کـورد خۆیـەوە هەڵنەبژێردراون. بە یارمەتی ئینگلیز و بە هـۆی ئەوانـەوە گەیشـتونەتە مەجلیسـەکانی نـواب و ئـەعیان. لەمەدا خۆیان بە قەرزاری ئینگلیز زانیوە، نەک بە هی گەلی کورد یا بە هی گەلی عیراق. بۆ دانـەوەی ئـەم قەرزە و دەستەبەرکردنی دەرچونەوەیان لە خـولی داهـاتوی هـەڵبژاردندا، دەنگیـان بـە قـازانجی ئینگلیـز داوە.

1. 3. 2. هەڵوێستی ئینگلیز لە خواستەکانی کورد

هەڵوێستی ئینگلیز بە رونی لەو نامەیەدا دەرئەکەوێ کە (کیلبێرت کلایتن) ی مەندوبی سامی بریتانی لە بەغداد، دەربارەی عەریزەی نائیبەکانی کورد لە 20 ی 4 ی 1929 دا، واتە دەسـبەجێ دوای پێشکەشـکردنی، بۆ سەرۆکی وەزیرانی عیراقی نوسیوە و بە راشکاوی ئەڵێ:

"...لە بەر ئەوە، من لام وایە کە شتێکی بنەرەتی‌یە هـەر ئارەزویـەک بـەرە و جیابونـەوەخوازی لـەناو ئەرزەیەکی هەر بەشێکی تایبەتی ئەم نەتەوەیەدا هەبێ دابمرکێنرێتەوە...".

بە پێی تێگەیشتنی مەندوبی سامی، خواستەکانی ناو عەریزەکە دو جۆرن:

یەکەمیان ئەوانەن کە پێوەندی‌یان بە خوێندن و پەروەردە هەیە. دوەمیان ئەوانەن کە پێوەنـدی‌یـان بـە یەکخستنی لیوا کوردی‌یەکانەوە هەیە لە بەرێوەبەرایەتی‌یەکی نیمچە ئۆتۆنۆمیدا. بیروڕای خـۆی، کـە بێگومـان بڕیاردەر بوە لە سیاسەتی حکومەتی عیراقیدا، بەم جۆرە رون کردۆتەوە:

"دەربارەی خاڵی یەکەم، من هەمو هاودەردی‌یەکم هەیـە لە گەڵ ئـارەزوی کوردەکـاندا بـۆ گەشـەپێدانی پەروەردە کە تایبەتمەندی‌یان بپارێزرێ لەناو سنوری ئەو بەڵێنانەدا کە پێشتر لەم نامەیەدا باسم کـردن. بـەڵام من هیچ بیانویەکم نیە، باوەڕ بەوە بکەم کە حکومەت درێخی کردوە لە لێکۆڵینەوەی بەرژەوەندی‌یەکانی کـوردا لەم بارەیەوە لەناو سنورە تەسکەکانی توانای داراییدا. شتێکی ئاشکرایە لە دۆخی دارایی ئێستای دەوڵـەتدا، مەحاڵە بتوانێ هەمو پێویستی‌یەکانی پەروەردە لە وڵاتدا بە تەواوی جێبەجێ بکا و ئەمە تـەنیا کـاتێ ئـەکرێ کە گەشەکردنی ئابوری بوژانەوەیەکی گەورە و پارەی پێویسـت پەیـدا بکـرێ بـۆ دامەزرانـدنی سیسـتەمێکی تەواوی پەروەردە، کە هەمومان بە ئاواتی ئەخوازین.

خاڵی دوەم، شتێکە ئەبێ حکومەت بـە پـێی پێویسـتی‌یـەکانی کارامـەیی‌و گونجـانی بەڕێوەبەرایـەتی مامەڵەی لە گەڵ بکا. بەڵام وەکو سەرەتایەکی گشتی دژی دانانی هەر ڕێوشوێنێکم کە بەرەو جیابونەوەخوازی بچێ نەک یەکێتی، من لام وایە کە باشترین قازانجی نەک هەر هی دەوڵەت بەگشـتی بـەڵکو هـی کـورد یـش بەتایبەتی، لەوەدایە کار بکەن بۆ پشت بەستن بە یەکتری و هاوکاری نزیکتر...".

مەندوبی سامی بۆ ئەوەی ڕێ لـە هـەر هـەوڵێکی تـر یـش ببـرێ کـە ڕەنگـە لای وەزارەتـی دەرەوەی حکومەتی بەریتانی بدرێ، لە نامەیەکـدا کە بۆ ئەم مەبەستە بۆ بەرپرسی کاروباری ڕۆژهەڵاتی نوسیوە، ئەڵێ: "لەم دوایی‌یانەدا بزوتنەوەیەکی جیابونەوە خوازانـە لـە لیـوا کـوردی‌یـەکان‌دا سـەری هەڵداوەتـەوە کـە خـۆی نواندوە لە ژمارەیەک عەریزەدا کە دراون بە مەلیک، سەرۆکی وەزیران و من...".

مەندوبی سامی لە گەڕانەوەی‌دا بۆ عیراق، یەکێ لەو باسـانەی لـە نـاو گفتوگۆکـانی‌دا لە گەڵ سـەرۆکی وەزیرانـی تورکیـا و وەکیلـی وەزیـری دەرەوەی کـردوە، کێشـەی کـورد بـوە. لـەو ڕووەوە بـە ڕاشـکاوی بـە کاربەدەستانی تورکیای وتوە کە سیاسەتی بەریتانی لە عیـراق‌دا ئەوەیـە: "کـورد هـان بـدەن وەکـو هـاوڵاتی دڵسۆز و ڕازی لەناو دەوڵەتی تازەی عیراق‌دا بژین"و، ئـەڵێ: "بیـری دامەزرانـدنی کوردسـتانێکی سـەربەخۆ شتێکی گەوجانەو لە کردن نەهاتوە. هەر واتەواتێک دەربارەی ئەوەی کە حکومەتی خاوەن شـکۆ هـانی شـتی وا ئەدا درۆیە...".

1. 4. بەڵگەکانی: کورد و پارلەمانی عیراق

1. 4. 1. لە العراق ەوە:

"شکڵی ئیدارەی مەخسوسە لە مەنتیقەی کوردی‌دا لە نوتقی ڕەئیسەل وەزراوە تەلخیص کراوە:

"ئەم وڵاتە ئەگەر حقوقی جەمیعی عەناصری عیراقی تەئمین نەکرێ مومکین نیە بژی لازمە کـە حقـوقی کورد بدرێ. وە لازمە هەرچەند موەزەفی ئەوان بێ لە خۆیان و لە ناو خۆیـان دا تـەعیین بکـرێ. وە لوغـەتی کوردی لوغەتی ڕەسمیی بێ و لە مەدرەسەکانیان دا تەدریسات بە لوغەتی کوردی بێ. ئێمە لەسەر خۆمان فـەرز کردوە ئەم حەقە بدەین.

"لە پاش ئەو شەرتە کە ئیعلان کراو هەمو مەندوبەکانی عیـراق بـە چاکیـان بینـی بـە هـەمو وەزارەتـا تەبلیغی ئاتی ئیجرا کرا: شوبهە نیە کـە مـەعالی ئێـوە ئاگاتـان لـە تەعـەهودی ڕەئیسـەل وزەرا هەیـە کـە لـە مەجلیسی نوابا داویە و بۆ ڕۆژی ئەوەڵ ئیعلان کراوە ئەو خیتابە سیاسیە تەزەمونی ئەوە ئەکا کـە حکومـەت ئەم مەنهەج و مەسلەکە قبوڵ بکا لە ئیدارەی مەناتیقی کوردی دا عـومی مـوەزەفین لـە خۆیـان بـێ و لوغـەتی کوردی لوغەتی ڕەسمیی بێ. فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرا ئەمری پێ کردین کە ڕجا لە ئێوە بکـەین بـۆ تـەتبیقی ئەمە بەزلی جەهد بکەین." (ژیان، ژ13، 22 ی 4 ی 926)

1. 4. 2. بۆ مەبعوسێکی حەق لە ژێر پێ نەر

"لە ژمارەی 2149 غەزەتـەی ئـەلعیراق دا دیمـان کـە لـە مەجلیسـی نیـابی‌دا لـە ئەسـنای موزاکـەرە و موناقەشەی میزانیەی مـەعاریف دا نـوابی موحتەرەمـەی کـەرکوک و ئـەربیل جـەنابانی نەشـئەت ئیبـراهیم و یوسـف ئیبـراهیم و ئیسـماعیل بـەگی ڕەوانـدزی ناتـەواوی مـەعاریفی ئەلویـەی شـیمالیەو عـەدەم عینایـەتی حکومەتیان تەنقیدو، لە ئەلویە مەزکوردا بە کوردی تەعمیمی تەدریساتیان داوە، لەگەڵ ئەمانەیش دا کردنـەوەی مەکتەبێکی سانەوی لە ئەربیل و ئیکمالی سانەوی کەرکوکیان تەلەب و بـەیان کـردوەو جـەنابی ئـەمین زەکـی بەگ ئەمەی تەئید فەرموە، موقابیل بەم ئیدیعا حەقانەیە یەکێ لە ڕەفیقەکانیان جەنابی داود حەیدەری بەگ کـە

ئەویش بۆ تەئمینی مەنافیع و مەقاصیدی مەشروعەی میللەت رەوانەکراوی ئەربیلە وتویەتی: "لە ئیدیعای لزومی تەدریسات بە زبانی کوردی موخالیفی رەفیقەکانمم، وە لەسەر موسامەحەکردنی تەدریسات بە زبانی کوردی، مەعاریف بە هەمو هێزی خۆم تەنقید ئەکەم. لە ئەلویەی سەرودا مەعاریف زۆر ناتەواوە، قوتابیەکانی ئەو ناوە نە بە کوردیو عەرەبیو نە بە تورکی ئەتوانن قسە بکەن

"لەبەر ئەوەی ئەم قسانە لە زبان مەبعوسێکی کوردەوە لە مەجلیسی میللەت دا بەیان کراوەو بۆ عالەمی کوردایەتی تەجاوزێکە، مەجبور بوین کە بڵێین ئەم بەیاناتە لیسانی حاڵی هیچ فەردێکی میللەت نیە ئیللا جەنابی مەبعوس خۆی نەبێ.

"ئەوەڵەن: صەرفی نەزەر کە کوردی حەقی مەشروع و لیسانی میللیمانە و لە نەتیجەی فەلاکەت و موصیبەتی گەورە گەورەدا نائیلی بوین و بە قەراری لایەتەزەلزەلی جەمعیەتێکی وەکو عیصبەتول ئومەم پێمان بەخشراوە، ئەمڕۆ هەمو میللەتێ موقەدیمەی خوێندن و تەحصیلیان بە لیسانی مادەرزادی خۆیان دائەمەزرێنن، حەتتا بۆ تەئمینی ئەم مەقسەدە حکومەتی مەتبوعەی عادلەی عیراقیش لە کەرکوکدا بە تورکی موساعەدەی تەدریساتی لوتف کردوە زیرا لە لایەنی هەمو ئەصحابی ئەقڵی سەلیم و شارەزایانی ئوصوڵی فەنی تەعلیم و تەدریس موصەدەقە کە تەحصیلی ئیبتیدائی بە لیسانی میللی ئەو تەلەبانە بکرێ چاکترو شایانی ئیستیفادەترە لەمەی بە زبانێکی بێگانە بکرێ.

"سانیەن: لە ئەلویەی شیمالیە دا لەسەر بە کوردی تەدریسات موجیبی تەنقیدی مەعاریف نیە، لە پێش هەمو شتێک دا دانیشتوانی ئەلویەی شیمالی بە ئەکسەریەت کوردە و، ئەمەیش لە دوای تەدقیق و وردبونەوەیەکی ئاشکرایی دا غەیرە قابیلی ئینکار سابیت بوە، لە بەر ئەمە شایانی تەنقید مەعاریف نیە بە کوردی خوڵقاو بونمانە، وە ئەو کەسەیە کە ئەم حەقەی پێ بەخشین.

"سالیسەن: قوتابییەکانمان زۆر چاک ئەتوانن بە کوردی قسە بکەن، ئەگەر نەیکەن ئەبێ چۆن کوردێک بن؟ وە لە بەر ئەمەی یەکێ لە مەوادی پرۆغرام تەدریساتی زبانی عەرەبییە هیچ شوبهەی نیە عەرەبییش ئەزانن. بینائەن عەلەیهی جەنابی داود حەیدەری بەگ هەروەکو موخالیفی رەفیقەکانی بو، بەیاناتەکەیشی خیلافی حەقیقەت و واقیع بو. جددەن جای تەئەسوفە مەبعوسێک کە بۆ تەئمینی ئامال و مەقاصیدی کۆمەڵێک رەوانە کرابێ و لەو مەوقیعەدا حەقی تەکەللومی بە سایەی ئەوانەوە دەست کەوتبێ کەچی بیلعەکس زەربە لە بناغەی ئەمەلی میللەت بدا و بیەوێ بیروخێنێ و لە حەقێک کە بە هەزار کوێرەوەری و فەلاکەت دەسترەسی بوین مەحرروممان بکات. ئەگەر لە مەجلیسدا مەقسەد لە موعارەزەو موناقەشە جەلبی زەرەرو روخاندنی ئەساساتی میللیەی خۆمان بێ، وەکو مەبعوسەکانی ئێمە ئیختیاری سکوت و ئیعلانی بێ تەرەفی کردن بەلامەوە گەلێ چاکترو موصیبترە! م.ا." (ژیان، ژ68، 31 ی 4 ی 927)

1. 4. 3. بۆ وەکیلە موحتەرەمەکانمان

"ئەی وەکیلانی میللەت!

"ئەی ئەو زاتانەی کە موقەدەراتی میللەتێکتان تەودیع کراوە!

"ئەی ئەوانەی کە ئەم وەزیفە موقەدەسە، موهیمە، حەیاتییەتان قوبوڵ کردوە!

"ئەی ئەو شەخصانەی میللەت موقابیل بە هەمو چاکەیەکیان تەقدیرو خراپەیەکیان مەسئولیان ئەکات!

"ئەی وەکیلە موحتەرەمە کوردەکانمان! ئەم خیتابەمان لەگەڵ ئێوەیە. وە ئەم هاوارەمان هەر موقابیل بە ئێوەیە.

"ئێمە نامانەوێ بەحسی دەورەکانی کە بکەین. لە دەورەکانی کەدا ئەوی ئیشێکی کردبێو حسابێکی دابێ بە میللەتەکەی خۆی، هەر مەعالی ئەمین زەکی بەگی وەکیلی موحتەرەممان بوە.

"بەڵام توخوا ئێوە هیچ بە عمومی زانیوتانەو لێکتان داوەتەوە کە چ وەزیفەیەکی موقەدەس و حەیاتیتان تەودیع کراوەو گرتوتانەتە ئەستۆی خۆتان؟ عەجەبا نازانن وەتەنەکەتان لە چ حاڵێکایە، غەیری حقوق، لە هەمو ئاسارێکی عیمران و تەرەقی لە مەعاریف، صەنایع، تیجارەت، زەراعەت، ئیقتیصادیات دا چەندە مەحرومە؟ وە ئەگەر هەروا بمێنێتەوە چەند مەحکومی مردنە. وە نازانن بۆ ئەوەی بژی، تەرەقی بکات حقوقی چنگ کەوێ هیوا و ئومێدی هەر بە ئێوەیە؟

"ئێوە ئەبێ بزانن کە ئینتیخاب کردەی میللەتێکی یەک ملیۆن نفوسین. وە لە دواتانەوە پشتیوانێکی موهیم و بەقوەتی وەک ئەم میللەتە هەیە. وە ئەبێ بزانن و لە هەمو کەسێکی مەعلوم بکەن کە ئەمڕۆ لە مەجلیسی مەبعوسانی عیراق دا کۆمەڵێکی زۆر هەیە کە تەمسیلی شەعبێکی موهیمی وەکو کورد ئەکات.

"موقابیل بەم وەزیفە موهیمەیەتان و لە حاڵێکا کە ئەزانن میللەتەکەتان ئەمەندە دواکەوتوە و ئەبێ فەوقەلحەد سەعی بۆ بکرێت کەچی مەعەلئەسەف هەتاکو ئێستا نە لە مەجلیسدا و نە لە خاریجەوە بە نەشریات و تەشەبوسات کەس خدمەتێکی لە ئێوە نەدی فەعالیەتێکتان نەنواند و تەئمینی یەکێ لە مەقاصیدانی میللەتتان نەکرد." (ژیان، ژ 164، 4 ی 4 ی 929)

1. 4. 4. ویستنێکی مەشروع

"بۆ تەلەبی تەتبیقی ئەو ئیمتیازەی کە هەیئەتی عالی عصبە الامم لە حەلی ولایەتی موصلا بە کوردەکانیان بەخشیوە و بۆ ئەوەی ئەم حقوقە و، ئەم ئیمتیازە بە تەواوی لە هەمو موحیتی کوردستانا تەتبیق بکرێ لە چواری ئەم مانگەدا لە تەرەف مەبعوسە موحتەرەمە کوردەکانەوە تەقریرێک تەقدیمی رەئیسەلوزەرای عیراق و فەخامەتی مەندوبی سامی کراوە. وە بۆ ئەوەی هەمو کوردەکان لەم مەسئەلەیە حاڵی بن صورەتێکیشی بۆ دەرجی لە غەزەتەدا بۆ ئیدارەخانەی ژیان نێرراوە.

"وا صورەتی ئەو مەتالیبەی کە وەکیلە موحتەرەمە خۆشەویستە بە قیمەتەکانمان تەلەبیان کردوە بە تەرجومەکراوی نەشر کرا.

"وە دەرەجەی حسیات و مەسروریەتی میللەتەکەیش بەرامبەر بەم فەعالیەتەی کە وەکیلە خۆشەویسەکانمان بۆ موحافەزەی حقوق و بۆ بەرزبونەوەی وڵات و میللەتەکەمان کردویانە بە موفەصەلی عەرز ئەکرێ.

"فەخامەتی رەئیسەلوزەرای عیراق!

"صورەتێکی بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق!

"لەو وەقتەدا کە لوجنەی عصبە الامم خەریکی حەلی مەسئەلەی موصل بو، لە تەقریرەکەیانا تەوصیەیان کرد بو بە دانی بەعزێ ئیمتیازاتی ئیداری بە میللەتی کورد.

"لە خسوس ئیدارەیانەوە بۆ تەئمینی مەصالیحیان صەلاحیەت و حورِیەتێکی کامیلەیان پێ بەخشی بون، بەڵام مەعەلئەسەف ئەم ئیمتیازاتە کە لازم بو لە عمومی کوردستانا تەتبیق بکرێ هەر مونحەصیر کراوەتە سەر لیوای سلێمانی و هەولێر و، ئەم رێیەی لە خسوس تەتبیقی ئەم ئیمتیازەوە حاڵی حازر گیراوە فائیدەیەکی عیلمی، ئیقتیصادی و ئیدارەیەکی باش کە رەغبەتیان لەسەر بێ، بە کوردەکان نابەخشێ.

"وە مەعلومە ئەم ئوصولە و ئەم رێیەی کە ئێستا بۆ تەتبیقی ئەم ئیمتیازە گیراوە و، کە حکومەت زۆر صعوباتی تیا ئەکێشێ، نەتیجە فائیدەیەکی باشیشی نابێ بۆ کوردەکان. کەواتە لازمە بۆ تەتبیقی ئەم ئیمتیازە تەشکیلاتێکی عمومی و واسیعتر بکرێ کە زیاتر مولائیم بێ بۆ حقوقی کوردەکان و ئەو وەقتە بە تەبیعی ئەم بارە قورسەیش لە سەرشانی حکومەت سوک ئەبێتەوە.

"بە قەلبێکی صەمیمیەوە ئیستیرحام ئەکەین تەماشای مەتالیبەکانی خوارومان بکەن. وە بە عەجەلە تەوەسول و صەلاحیەت بدەن بۆ ئەم تەشکیلاتە مەتلوبە موصیبیەیە.

1. لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە لیوای موصل لە وەزعیەتی حازرەی دا عیبارەتە لە 24 ناحیەو 9 قەزا، وە ئەم قەزایانەیش ئەمانەن: شێخان، عەقرە، زێبار، عەمادیە، زاخۆ، دهۆک، تەلەعفەر، سنجارو، نەفسی قەزای موصل. وە ئەگەر بڵێین ئەکسەریەتی عەشائیر و ئەهالی ئەم قەزایانە موافیقی لوغە، تاریخ و عادەتیان کوردن شتێکی تازە ناڵێین. وە ئەو خەریتەیەی کە لوجنەی عصبە الامم لەسەر ئەساسێکی جنسیەت لەم خسوسەوە رەسمی کردوە لە بەر چاومانە و بە ئاشکرا ئیسپات و ئیزاحی ئەمە ئەکات.

"غەیری ئەمەیش جددەن زۆر زەحمەتە بۆ موتەصەریفی لیوای موصل کە دائیمەن لە ناو ئەم مەنتیقە واسیعەدا بگەڕێ و ئاگاداری هەمو ئەحواڵی ئەهالیەکە بێ و، دیسانەوە بۆ ئەهالیش زۆر زەحمەتە کە بۆ ئیشی حکومەتییان دائیمەن بێنە مەرکەزی لیواو، لە بەر ڕێ دوری و لە بەر ئەوەی کە لە زبانی کوردی زیاتر لیسانێکی کە نازانن و لە بەر ئەوەی کە وەزعیەتی مالیەیشیان موساعید نیە لە بەر ئەوە ئیقتیراح ئەکەین تەشکیلی لیوایەکی کوردی بکەن کە مەرکەزەکەی دهۆک بێ و بە لیوای دهۆک ناو ببرێ و، قەزای عەقرە، زێبار، عەمادیە، زاخۆ، مولحەقی ئەم لیوایە بن و، تەشکیلاتی ئەم لیوایەش بەپێی تەشکیلاتی لیواکانی ئێستای شیمال بێ و موعامەلاتی رەسمیەیان ببێ بە کوردی.

2. وە لە فەخامەتتانەوە مەخفی نیە کە موازەنە و میقیاسی میللەتێک هەر مەعاریفە و هەر مەعاریف ژین و سەعادەت و ئیستقبالی میللەتێک تەئمین ئەکات. وە عەکسی ئەمە ئەگەر میللەتێ مەعاریفی نەبێ مەحکومی مردن و زیللەتە. وە ئەگەر بە مونصیفانە تەماشای وەزعیەتی مەعاریفی لیوا کوردیەکان بکەین و لەگەڵ مەعاریفی مەنتیقەکانی کەدا موقایەسەی بکەین موتەئەسیفانە چاومان پێ ئەکەوێ کە مەعاریفی مەنتیقەی کوردستان بە دەرەجەیەک دواکەوتوە کە ئینسان موتەئەسیر ئەکات. وە وا ئەزانین ئەم دواکەوتنەی مەعاریفیش هەر لە بەر ئەوەیە کە مەربوتی مودیریەتی عمومیە لە بەغداد کە هیچ ئیهتیمام ناکات بۆ ئیکمالی ئەو واسیتانەی کە مەعاریفی ئەم مەملەکەتەی پێ تەرەقی ئەکات. وە غەیری ئەمیش ئەسبابێکی تری هەیە کە بە نیسبەت صەدەوە میقدارێکی زۆر کەمی بۆ مەعاریفی کوردستان صەرف ئەکرێت. وە ئیهتیمام ناکرێ بە تەرجومەو تەئلیفی کتێبان.

لە بەر ئەوە ئیقتیراحیش ئەکەین کە بۆ مەعاریفی ئەم لیوا کوردانە مودیریەتێکی مەعاریف تەعین بکرێ کە مودیرەکەی کوردێک بێو مەرکەزەکەیشی لە یەکێ لەم لیوا کوردیانە بێ.

3. تەوحیدی ئیدارەی چوار لیوا کوردەکە بکرێ کە سلێمانی، کەرکوک، هەولێر و دهۆکە. وە بۆ ئەمانە تەشکیلی موفەتیشیەتێکی عام بکرێت کە رەئیسەکەیان یەکێ بێ لە کوردەکان کە ئیقتیداری کیفایەتی بۆ ئەم وەزیفەیە مەعلوم بێ کە موراقەبەی هەمو ئیشوکاری ئەم لیوایانە بکات و موتەصەریفی لیواکانیش موراجەعەتی پێ بکەن و صەلاحیەتێکی تەواویشی بدرێتێ و مەربوتی پایتەختی حکومەتی عیراق بێ و، لە لیوا کوردەکانا تەمسیلی هەمو وەزارەتەکان بکات. وە بۆ ئومـوری مالیە، ئیقتیصادیە، صحیە، عەدلیەیش هەئیەتێکی لەژێر دەستا بێ بۆ ئیستیشارە.

4. تەلەب لە حکومەت ئەکەین کە سەعی بکات بۆ تەعدیلی بەعزێ مەواد لە قەوانینی عیراق دا ئەوانەی کە ئەزانرێ بە نەزەر وەزعیەتی جوغرافیای ئەو مەنتیقەیەوە بۆ حقوق ئەهالیەکەی موساعید نیە تەتبیق بکرێ و، ئیقتیراح ئەکەین مەوادی قانونی ئەرازی بکەن بە صورەتێک کە لە دو ساڵ کەمتر نەبێ بۆ ئەوەی کە تەسهیلاتێک بێ بۆ مەصالیحی ئەهالیەکەو تەشجیعیشیان بکات کە بۆ تەسجیلی ئەرازییەکانیان تەشەبوس بکەن بە مەجانی.

5. ئیقتیراح ئەکەین بودجەی عومی ئەم مەملەکەتە– مەنتیقەیە موافیقی نیسبەتی لای خوارەوە صەرف بکرێ: لە میزانیەی عومی ئەو مەبلەغەی کە بۆ دەوائیری مەرکەزیە تەخصیص ئەکرێ لێی تەنزیل بکرێ باقیەکەی تری مساواتەن یا بە نیسبەتی نفوس وە یا بە پێی واریداتیان بەسەر لیواکانی کەدا تەقسیم بکرێ. وە لازمە مەسئەلەی گومرگی عومیش بە نەزەرێکی دیقەت بگیرێ.

"ئەی فەخامەتمەئاب! لەگەڵ ئەم حسیاتە چاکەی ئێمە هەمانە بەرامبەر بە حکومەت هیچ مانعێک نابینین بە ئیحتیرامەوە مەتالیبی میللەتەکەمان تەقدیمتان بکەین بە صیفەتێک کە رەئیسی حکومەتەکەن و رجا ئەکەین ئەم مەتالیبە بە نەزەرێکی دیقەت تەحقیق بفەرمون کە چەند بۆ زەراعەت و تەرەقی ئەرازی و توروقی مواصەلات مان چاکە و لە تەتبیقا چەند ئیدارەمان تەوسیع و وەزعیەتمان چاک ئەکات. ئێمە غەیری شتێک نەبێ کە تەتبیقی زۆر باش و مومکینە تەلەبێکی تر ناکەین کە بۆ حالەت و وەزعیەتی مالیەو سیاسیەی عیراق خراپ بێ.

دیسانەوە تەعزیماتی فائیقەمان تەقدیم ئەکەین.

ئیسماعیل نائیبی هەولێر، جەمال بابان کەزا، محەممەد صالح نائیبی سلێمانی، سەیفوڵڵا نائیبی سلێمانی، حازم نائیبی موصل، محەممەد جاف نائیبی کەرکوک." (ژیان، ژ 166، 11 ی 4 ی 929)

1. 4. 5. ئەی وەکیلانی میللەت!

ئەی خۆشەویستانی هەمو قەومی کورد!

"صورەتێکی تەرجومەکراوی تەقریرە بە قیمەتەکەتان کە لە نوقتەی محافەزەی حقوقی میللەتی کوردەوە داوتانە لە سەرەوە دەرج کرا.

"فەعالەت و جیدیەتێک کە بۆ ئیحقاقی حەقێکی مەشروعی کوردەکان و بۆ تەرەقی و تەعالییان ئیبرازتان فەرموە، سرورو خۆشییەکی خستە دڵی هەمو میللەتی کوردەوە.

"میللەت خۆی زۆر بە بەختیار ئەزانێ کە وەکیلێکی عالی و بە قیمەتی وەکو ئێوەی هەیە. بۆ ئەم مەتالیبە مەشروعە کە ویستوتانە هەمو پشتیوانتانن.

"بە خسوسی بە ناوی ژیانەوەو بە عومی بە ناوی میللەتی کوردەوە تەشەکورتان ئەکەین هەربژین." (ژیان، ژ 166، 11 ی 4 ی 929)

1. 4. 6. جوابی غەزەتەی العراق بە تاریخی 9 ی 4 ی 1929

"بەرامبەر بەو تەقریرەی کە وەکیلە خۆشەویستەکانی میللەتی کورد بۆ تەلەبی حقوقی میللەتەکە دابویان بە غەزەتەی العراق 9 ی 4 ی 1929 تاریخ دا چاومان بە چەند دێرێک کەوت.

"ئێمە چونکە زبانی حاڵی میللەتی کوردین هەرچەند لە سەرمان واجب بو جوابی بدەینەوە بەڵام بۆ ئەوەی حسیاتی کوردەکان تەحریک و نەتیجەی شتێکی خراپ تەولید نەکات نەمان ویست دورودرێژ جوابی بدەینەوە. هەر ئەمەندە ئەڵێین بۆ العراق زۆر عەیب و فکرێکی غەڵەتە کە بە هەمو حسیاتیەوە میللەتێکی شەجیع، صاحیب شەرەفی وەکو کورد تەهدید ئەکات و ئەیترسێنێ بەوەی کە ئەڵێ: "کوردەکان تەلەبی وا بکەن وەکو ئیدیعای ئەرمەنییەکانی لێ دێت کە موقابیل بە تورکیا کردیان و نەتیجە بەم حاڵە گەیشتن.

"ئەی صاحیب و موحەڕیری العراق! بە جدی عەرزت ئەکەین کورد هیچ وەقتێک خۆی بە ئەرمەنی نازانێ و عیراقیش بە تورکیا. کورد بەو شەرتە لەگەڵ عیراقا ئەژی نەک وەکو غەزەتەکانی خاریج ئەڵێن و

ئەنوسن: "ئەبێ ئەم دو میللەتە وەکو بەریتانیا و ئوسکۆتلاندا بژین و تەماشای یەکتری بکەن" بەڵکو کورد ئەیەوێ زیاتر تەماشای بکرێ.

"رجا لە ئەولیای ئومور ئەکەین ئەگەر ئەیانەوێ ئەم دو میللەتە بە یەکەوە بژین نابێ مەیدان بدەن شتی وا بنوسرێ. چونکە غەزەتەکانی کوردیش مەجبور ئەبێ موقابیل بە هەمو تەعەروزێک نەک مودافەعە بەڵکو هجوم بکات. هەر ئەوەندە ئەڵێین." (ژیان، ژ 167، 15 ی 4 ی 929)

1. 4. 7. لە گیلبێرت کلایتنەوە بۆ عەبدولموحسین ئال سەعدون

لە گیلبێرت کلایتن (Gilbert Clayton)، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق
بۆ عەبدولموحسین ئال سەعدون، سەرۆکی وەزیرانی عیراق
بەغداد، 20 ی 4 ی 1929

"لەم یەک دو حەفتەی رابوردودا، کۆپی چەند عەریزەیەکم پێ گەیشتوە کە دراون بە حکومەت، یان بە بێ ناو بڵاو کراونەتەوە، لە لایەن ئەندامانی کۆمەڵگای کوردییەوە. لەوانە ئەو عەریزەیەی کە دراوە بە پایەبەرزتان. لام وایە ئەمە هەلێکە بۆ ئەوەی بیروڕای خۆم لەسەر مەسەلە گشتییەکە بۆ پایەبەرزتان رون بکەمەوە.

"پایەبەرزتان باش ئاگادارە لەو مەرجگەلەی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەربارەی پاراستنی هەندێ ماف و ئیمتیازاتی کوردەکان لە عیراقدا دای نابون. ئەم مەرجانە کران بە مەرجی بەلاداخستنی رەزامەندانەی کێشەی سنوری موسڵ و، حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا یش دڵنیاییدا بە کۆمەڵە کە رێزیان ئەگیرێ. حکومەتی عیراق یش هاوبیر بو لەم دڵنیایی دانەدا. منیش دڵنیا کرام کە بە دڵسۆزییەوە بەڵێنەکانی کە دراون بەجێ هێناوە و، لە پاشەڕۆژ یشدا هەروا بەردەوام ئەبێ.

"لەلایەکی ترەوە، ویستی حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیایە ببینێ یەکگرتنی هەمو ئەو توخمانەی کە دانیشتوانی عیراق پێک ئەهێنن لە دەوڵەتێکی جێگیر و پێکەوە گونجا و. هەر بە پێڕەوی سیاسەتێکی وەها عیراق ئەتوانێ ببێ بە ئەندامێکی بەهێز و گەشاوەی کۆمەڵگای گەلان.

"لە بەر ئەوە، من لام وایە کە شتێکی بنەڕەتییە هەر ئارەزویەک بەرەو جیابونەوەخوازی لەناو ئەرزەیەکی هەر بەشێکی تایبەتی ئەم نەتەوەیەدا هان نەدرێ، ئامانج ئەبێ پشت بەستن بێ بە یەکتری و هاوکاری بێ لە نێوان کۆمەڵگا جیاوازەکاندا. هیوادارم لەچەند ساڵی داهاتودا پێشکەوتنێکی دیار لە گەشەکردنی ئابوریدا ببینرێ. شتێکی ئاشکرایە کە هەر یەکێتی ئامانج ئەتوانێ زیادبونی گشتی لە خۆشگوزەرانیدا دابین بکا، ئاسودەیەک کە هاوبەشە جیاوازەکانی دانیشتوان وەکو یەک هاوبەشی بن.

"من وا تێبینی ئەکەم خواستە تایبەتییەکانی کە لە عەریزەکەدا خراونەتە بەرچاو ئەمانەن:

أ. پەرەپێدانی دامودەزگا پەروەردەییەکان لە ناوچە کوردییەکاندا.

ب. دامەزراندنی لیوایەکی کوردیی جیاواز کە ناوەندەکەی لە دهۆک بێ و، سەرەنجام یەکخستنی هەمو لیوا کوردییەکان لە چەشنی پشکنەرایەتی (موفەتیشییەت) ی نیمچە ئۆتۆنۆم دا.

"دەربارەی خاڵی یەکەم، من هەمو هاودەردییەکم هەیە لە گەڵ ئارەزوی کوردەکاندا بۆ گەشەپێدانی پەروەردە کە تایبەتمەندییان لەناو سنوری ئەو بەڵێنانەدا یە کە پێشتر لەم نامەیەدا باسم کردن. بەڵام هۆیەک نیە کەوا بکات لەو باوەڕەدا بم کە حکومەت درێخی کردوە لە لێکۆڵینەوەی بەرژەوەندییەکانی کوردا لەم بارەیەوە لەناو چوارچێوەی داراییدا. شتێکی ئاشکرایە لە دۆخی دارایی ئێستای دەوڵەتدا، مەحاڵە بتوانێ

هەمو پێویستیەکانی پەروەردە لە وڵاتدا بە تەواوی جێبەجێ بکا. ئەمە تەنیا کـاتێ ئـەکرێ کـە گەشـەکردنی ئابوری بوژانەوەیەکی گەورەو پارەی پێویست پەیدا بکرێ بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی تەواوی پەروەردە، کە هەمومان بە ئاواتی ئەخوازین.

خاڵی دوەم شتێکە ئەبێ حکومەت مامەڵەی لە گەڵ بکا بە پێی پێویستیەکانی کارامـەیی و گونجـاوی و بەرێوەبەرایەتی. بەڵام وەکو سەرەتایەکی گشتی دژی دانانی هەر ڕێوشوێنێکم کە بـەرەو جیابونـەوەخوازی بچێ، نەک یەکێتی. من لام وایە کە باشترین قازانجی نەک هەر هی دەوڵەت بەگشتی بەڵکو هی کورد یش بـە تایبەتی، لەوەدایە، کاربکەن بۆ پشتبەستن بەیەکتری و هاوکاری نزیکتر بۆئەوەی هەمو کەرتەکانی دانیشـتوان، وەکو یەک بەشداربن. لەزیادکردنی ئەو گەشانەوەیەدا، کە باوەڕم وایە لەئەنجامی تەقەلاکانی حکومـەتدا ئـەبێ بۆ گەشەپێدانی سەرچاوەکانی وڵات. (بەڵگەی ژمارە FO371 ی 13759)

1. 4. 8. لە گیلبێرت کلابتنەوە بۆ سێر جۆن ئی شەکبێرگ

لە گیلبێرت کلایتن (Gilbert Clayton)، مەندوبی سامی بریتانییەوە لە عیراق
بۆ سێر جۆن ئی. شەکبێرگ (Shuckburg)، لە داونینگ ستریت، لەندەن
بەغداد، 22 ی 4 ی 1929

"لەم دواییانەدا بزوتنەوەیەکی جیابونەوەخوازی لە لیوا کوردیەکاندا سـەری هەڵداوەتـەوە، کـە خـۆی نواندوە لە ژمارەیەک عەریزەدا کە دراون بە مـەلیک، سـەرۆکی وەزیـران و مـن. هەنـدێک یـش بـەبێ ئیمـزا بڵاوکراوەتەوە کە زۆر توندرەوانەترن و، کۆپیەکانی ئەوان یـش لەلایـەن موفەتیشـە ئیـداریـیەکانی ناوچـە کوردیەکانەوە نێردراون.

عەریزەکان بە زمانێکی هێمن دارێژراون و بەشێوەیەکی سەرەکی باسی داوای دامودەزگای پەروەردەیی زۆرتر ئەکەن لە زمانی کوردی و، یەکخستنی لیوا کوردیەکان لە ناوچەیەکی جیاوازدا سەر بەخۆیان بێ.

مەلیک و هەروەها کۆرنوالیس، هەردوکیان پێشنیاریان کرد کە ئەم بزوتنەوەیە ئەبێ لـە سـەرەتاکەیەوە مەهار بکرێ بۆ ئەوەی گرنگیەکی گەورەتر پەیدا نەکا. پێ ئەچێ بەشێکی بگەڕێتەوە بۆ ئـەو تەنگوچەڵەمـە وەزاریە و، لەوانەیە زۆرتر یـش بگەڕێتـەوە بـۆ هـاتنی مـن بـۆ ئێـرە و بەدەسـتهێنانی پشـتیوانی مـن لـە ئاواتەکانی کورد. لە بەر ئەوە، من وام بیـر کـردەوە شـتێکی باشـە پـاڵ بـدەم بـە پـاڵ ئـارەزوی حکومـەتی عیراقەوە، بیروبۆچونی خۆم بۆ ئەوان لەسەر ئەم مەسەلەیە دەرببڕم. نامەیەکم بـۆ سـەرۆکی وەزیـران نوسـی، لەوە کۆپیەکت لەگەڵ ئەم بەریدەدا پێ ئەگا.

ویستم لەم مانگەدا سەری لیواکانی سەرو بدەم، بەڵام چونکە تەنگوچەڵەمەی وەزاری بەلادا نەکەوت بو، ئەبو سەردانەکەم واز لێ بهێنم، بەڵام وا دەرئەکەوێ نەچونەکەم بە خێر گەڕابێتەوە.

لام وایە نابێ ئەمە ببێتە هۆی بەهەڵە تێگەیشتن. بەڵام پێم وایە باشە هەنـدێ شـت لـە بـارو دۆخەکـە بزانی، بەتایبەتی چونکە زۆر لەوانەیە هەندێ مەزبەتە لەسەر ئەم مەسەلەیە ڕێ بدۆزێتـەوە بـۆ لای سـکرتێری دەوڵەت یا شوێنی تر. (بەڵگەی ژمارە FO371 ی 13759)

1. 4. 9. بۆ مەندوبە موحتەرەمەکانمان

بە موناسەبەتی حلولی ئیجتیماعی میللییەوە بۆ مەندوبە موحتەرەمەکانمان، نائیب و واجیباتی:

"ئوصوڵی نیابەت ئوصوڵێکی دیموقراسیە. ئەمڕۆ دەرەجەی ئەهمییەت و لزومی وەک (موتاعەرەفە)یەکی لێ هاتوەو لێدوانی زائیدە. ئەساسی مەوزوعی ئێمە تەدقیق و تەحقیقی ئەم ئوصـوڵی موهیمـەی حەیاتیـە نیـە،

چونکە تەقریبەن لە ئەواخیری عەصری هەژدەمەوە هەتا ئێستا، عولەما، تێگەیشتوانی غەرب و شەرق خەریکی تەشریحی ئەم مەسئەلەیەن. باوەڕ ناکەم کەس مابێ ئینکاری چاکی ئەم ئوصوڵی ئیدارەی حکومەتە بکات.

"ئەوەی ئێمە کردومانە بەسەر لەوحەی مەقال: وەزیفەو واجیباتی وکەلای ئوممەتە. لا عەلەل تەعین هەر ئوصولێک وەلەو حائیزی هەمو ئەوصافێکی نافیع بێ، بە شەرتی حوسنی ئیدارە ئیستیعمال نەکرێ، فائیدەیەکی مەتلوبەی لێ ئیستیحصال ناکرێ. بینائەن عەلەیهی ئەم ئوصوڵی نیابەتەیش ئەگەر لە تەرەف صاحێب لیاقەت و ئیقتیدارەوە تەتبیق نەکرێ لە جێگەی نەفع زەرەر ئەبەخشێ.

"لەپاش ئەم موقەدیمەیە بێینەوە سەر ڕۆحی مەسئەلە، ئێوە ئەی حەزەراتی وەکیلانی ئوممەتی بێچارەی کورد، ئەم خیتابەمان لەگەڵ ئێوەیە. ئەبێ بزانن کە هەمو قەوانین و نیزاماتی حکومەت تا ئێوە تەصدیقی نەکەن ناکرێ، وە لەم خسوسەوە مەسئول، ئەم مەجلیسەی ئێوەیە. ئەم مەجلیسە هەمو بەجارێ تەمسیلی میللەتەکەی خۆی ئەکات. کولی مەندوبێک لە تەرەف 25 هەزار کەسەوە تەوکیل کراوە و حقوقی ئەم 25 هەزار کەسە تەودیعی ئۆباڵی ئەو کراوە. ئەو کورسیەی کە لە مەجلیس دا ئیشغالی ئەکەن شەرەفی 25 هەزار کەسی هەیە. ئەبێ بزانن کە دائیمەن هەر یەکێک لە ئێوە 50 هەزار چاو چاوەروانی خزمەت و فەعالییەتی لێ ئەکات.

"ئەمە 3 دەورەی ئیجتیماعییەی موهیمی نیابیەتان تێ پەران، کەچی میللەت لە ئێوە بە تەواوی سەعیەک و فەعالیەتێکی نەدی، تەبیعی لە حەزەراتی ئێوە بەعزێکتان چاوتان پێ کەوتوە وەیا بیستوتانە کە لە ئەلویەکانی جنوب ئەمڕۆ لە خسوس هەمو شتێکەوە تەکامولی کردوە، هەمو مالەزمەیەکی بۆ ئیحزارو هەمو ئیحتیاجاتێکی دەفع کراوە. تەبیعی لیواکانی خۆیشتان دیوە. لازمە موقایەسەی بکەن. عەجەبا ئەسبابی ئەم هەمو نوقصانیەو دواکەوتنە نازانن؟ تەبیعی ئەیزانن کە مەندوبەکانی ئەوان لە داخڵی حدود و صەلاحییەتی خۆیانا هەمو نەوعە تەشەبوسێکیان کردوە. واجیباتی مەودوعەی خۆیانیان بەجێ هێناوە و بۆ میللەتەکەیان تێ کۆشاون. هەتا بەم نەوعە میللەتەکەیان مەمنون و خۆشیان لای ئەوان خۆشەویست کردوە.

"ئەبینین کە ئەکسەر لە نوابەکانی جنوب بۆ فەحص و تەدقیقی ئیحتیاجاتی ئیقتیصادی، عیلمی، صیحی، ئەسورێنەوەو حەتا خاریجی مەنتیقەی ئینتیخابییەکان ئەگەرێن لە زەرورەت و لەوازیماتی میللەت تێ ئەگەن. بۆ پێکهێنانی ئەمانە ئیرشادو تەوصیەی حکومەت ئەکەن و بەو نەوعە واجیباتی موقەدەسەی خۆیان ئیفا ئەکەن. کەچی هێشتا زۆر لە ئێوە ئەمەندە مەراقی نەکردوە کە لە داخڵی مەنتیقە ئینتیخابیەکەی خۆیا گەشتوگوزارێ بکات. ئیحتیاجاتی زەرورەتی میللەتەکە تەدقیق و بۆ ئیکمالی نەواقیصی تەشەبوسێک بکات.

"وەقتێ بێ لێکدانەوە کە دەستی تەصویتتان بۆ قانونی (رەسمی فەواکیهە و ئەسمار) هەڵبڕی ئەبوایە بتانزانیایە کە فەرمانی ئیفلاسی و مەحوبونەوەی میللەتێک ئیمزا ئەکەن.

"لازم ئەکات حەزەراتی ئێوەش: عمومی مەندوبەکانی کورد لە زەمانی عوتلەدا گەشتوگوزاری عمومی ئەرازی لیوا، قەزا، ناحیە، حەتا دێهاتەکانی مەنتیقەکەتان و مەنتیقەی یەکتری بفەرمون و لە رۆح، ئیحتیاجاتی میللەتەکە تێ بگەن و هەموتان دائیمەن موتەفیق عەینی وەکو رۆحێک، جسمێک حەرەکەت بکەن. ئەم نەواقیصاتانە و ئیحتیاجاتی میللەتە کە ئەیبینن ئیرشادو تەوصیەی حکومەتی بکەن و، ئەگەر وا بەو نەوعە ئیتیفاق و شارەزایی مەناتیقی یەکتری ببن ئەتوانن دائیمەن لە مەجلیسا کیتلە و پارتێکی موهیم و بەقوەت تەشکیل و ئیحتیاجاتی میللەتەکە بە ئەکسەریەت بە حکومەتی ئیکمال بکەن. وە میللەتەکە لە زەرەر و زیان محافەزە و ویقایە بفەرمون ئەوسا میللەت بە کەماڵی جیدییەتەوە فەخرتان پێوە ئەکات و بە موقەدەستان ئەزانێ.

"ئیتر رجا ئەکەین کارێکی وا بکەن کە بۆ ئینتیخاباتێکی کە بە شەرەفەوە ئومێدی تەوکیل کردنتان لە میللەتەکە بکەن.

"ئیتر ئینتیزاری فەعالییەت و مەساعی مەشکورەتان ئەکەین!" (ژیان، ژ 87، 25 ی 10 ی 1927)

1. 4. 10. ئیجتیماعی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان

"لـە 1 ی مانگـا مەجلیسـی مەبعوسـان و ئـەعیان ئیجتیماعیـان کـردوە، لـە نەتیجـەی ئینتیخاباتـا بـە ئەکسەریەت فەخامەتی عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسی مەجلیسی مەبعوسـان و لە نەتیجەی ئینتیخاباتی مەجلیسی ئەعیانا مەعالی یوسف ئەفەندی سویدی ئینتیخاب فەرموراوە بە رەئیسـی مەجلیسی ئەعیان.

"تەئجیلی مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان: لەسەر ئیرادەی مەلەکییە مەجلیسی مەبعوسان و ئەعیان چل و پێنج رۆژ تەئجیل کراوە." (ژیان، ژ 89، 8 ی 11 ی 1927)

1. 4. 11. وەزارەتی عیراق

"غەزەتەی بەغداد تایمس نوسیوێتی کە مەوقیعی وزەرای عیراق باش نیە، عومری دریژیـان شـەش حـەوت رۆژی ترە. فەقەت غەزەتەکانی تری بەغداد ئەم خەبەرە تەکزیب ئەکەن، چونکە ئەڵێن لـە عیراقـا وەزعییـەتێکی وا روی نەداوە کە ببێ بە سەبەبی سقوتی هەیئەتی وەزارەت." (ژیان، ژ 89، 8 ی 11 ی 1927)

1. 4. 12. مەجلیسی مەبعوسان

"موافیقی مادەی 23 ی قانونی ئەساسی چونکە لازمە ئەگەر غەیبوبەتی جەلالەتی مـەلیک لـە چـوار مانـگ تەجاوزی کرد مەجلیسی مەبعوسان کۆ ببێتەوە و لەو خسوسەوە موزاکەرە و قەرارێک بدەن و جەلالەتی مـەلیکیش چونکە سەفەرەکەی لە 4 مانگ تەجاوزی کرد ئیرادەی ملوکانە صادر بوە کە بۆ موزاکەرەی ئەم خسوسە لـە 7 ی مانگ دا مەجلیسی مەبعوسان کۆ ببێتەوە و ئیجتیماع بکا." (ژیان، ژ 94، 13 ی 12 ی 1927)

1. 4. 13. طەلەبی عەفو

"سقوت و تەشکیلی قابینە

"لەبەر ئەوەی فەخامەتی رەئیسەل وزەرا جەعفەر پاشا لە ریاسەتی قابینە ئیستیعفای کرد، ئیستیعفاکەیشـی لە تەرەف جەلالەتی مەلیکەوە قوبوڵ فەرموراوە، ئیرادەی ملوکانە صادر بـو کـە فەخامـەتی سـێر عەبدولموحسـین بەگ ئەلسەعدون رەئیسەل وزارەتی دەرعوهدە و قابینە تەشکیل بفـەرموێت، لـە تـەرەف فەخامەتیـەوە قابینـە لـەم زاتانە کە لە خوارەوە ئیسمیان دەرج کراوە تەشکیل و کورسی وەزارەتیان ئیشغال فەرموە:

رەئیسەل وزەراو وەزیری خاریجییە و وەکیلی دیفاع

	سێر عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون.
وەزیری داخلییە	عەبدولعەزیز ئەلقەصاب.
وەزیری عەدلییە	حیکمەت سولەیمان بەگ.
وەزیری مالییە	یوسف غنیمە.
وەزیری مەعاریف	تۆفیق بەگ ئەلسویدی
وەزارەتی زەراعەت و ڕەی	سلێمان ئەلبەرراک
وەزارەتی ئیشغال	عەبدول موحسین ئەلشەلال
وەزیری ئەوقاف	ئەلشێخ ئەحمەد داود.

(ژیان، ژ 98، 17 ی 1 ی 1928)

1. 4. 14. بە موناسەبەتی ئینتخاباتی تازەی مەبعوثانەوە

چەند قصەیێکی رەق ئەمما ناخۆش:

لە سێر هەمفریس (F. H. Humphreys) ەوە

"بۆ لۆرد پاسفیلد

12 ی 12 ی 1930

4. بۆ رۆژی دوایی عیسمەت پاشا و شوکری کەیا وەڵامی تەلەفۆنەکانیان دامەوە، لەسەر پەیوەندی تورکی– عیراقی دواین، بەتایبەتی سەبارەت بە کوردستان. من رونم کردەوە کە سیاسەتی حکومەتی خاوەن شکۆ، وەکو هێزی ئینتیداب لە عیراق دا، ئەوە بو کە عەرەب هان بدا کە بە تەعاتوف و عەدالەتەوە رەفتار لە گەڵ کورد بکەن وە کورد هان بدا کە وەکو هاوڵاتی دڵسۆزی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق بژین. بیری کوردستانێکی سەربەخۆ گەوجانە و لە جێ بەجێ کردن نەهاتوە. هەر واتەواتێک دەربارەی ئەوەی کە حکومەتی خاوەن شکۆ هانی دابن درۆ بوە.

"لە وەڵامی ئەوەدا کە حکومەتی عیراق چ هەنگاوێ ئەنێ بۆ ئەوەی ئەو کوردانە دالدە نەدا کە لە بەردەم سوپای تورکدا هەڵدێن بۆ عیراق؟ وتم، حکومەتی عیراق هەرچییەکی لە توانادا بێ ئەیکات بۆ چەککردنی پەنابەرانی کورد، رێگەیان نادا ئەرزی عیراق وەکو بنکە بەکاربهێنن بۆ چالاکی عەسکەری دژی تورک و، دڵنیام کردن کە هەر سەرنەکەوتنێ لە دانانی رێوشوێنی کاریگەر و گونجاودا ئەگەرێتەوە بۆ نەبونی توانا نەک بۆ نیازی باش.

"هەروەها وتم کە لیژنەی هەمیشەیی سنور بەتەنیا ئەتوانێ بەشداری بکا لە جێگیر کردنی ئاسایشی سنوردا ئەگەر بایەخی زۆرتر بە جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی بدرێ. ئەگینا باشتر وایە هەرلایەک بەرێگەی خۆی درێژە بە ئیجرائات بدا.

"هەردو وەزیرەکە زۆر روخۆش بون دڵنیایان کردم کە رازین لە بۆچونی دۆستانەی حکومەتی عیراق. بەڵێنیان دا هاوئاهەنگی بکەن بۆ رێگرتن لە پەلاماردانی سنور کە لەم دواییانەدا زەرەری بەرچاویان گەیاندوە بە خواروی کوردستان، رەنگە بگەرێتەوە بۆ کێشانەوەی مەخفەرەکانی تورک لەناوچەکانی سەر سنور.

5. عیسمەت پاشا لە میوانداریەکەی نیوەڕۆدا کە سێر جۆرج کلارک کردی... پێی وتم کە هیچ گلەییەکی راستەقینەی لە عیراق نیە. بەڵام هیوادارە بە زویی هەوڵ بدرێ شێخی بارزان بهێنرێتەوە ژێر کۆنترۆڵ کە هاودەردییەکی کاریگەری نیشان داوە لەگەڵ یاخیانی کورد لە تورکیا." (بەڵگەی ژمارە F0371 ی 14521)

تێبینی لەسەر ئەو گفتوگۆیانەی لە ئەنقەرە کراون لە نێوان نوری پاشا سەعید و سەرۆک وەزیرانی تورکیا و وەزیری کاروباری دەرەوە

گفتوگۆکانی لە گەڵ عیسمەت پاشا و دکتۆر تۆفیق روشدی بەگ لەسەر سێ مەسەلە بون، ئەشێ وا کورت بکرێنەوە:

1. مەسەلەی ئاسایشی سنورەکانی نێوان تورکیا و عیراق کە لە دوای پەیماننامە سێ قۆڵییەکەی ساڵی 1926 هاتە ئاراوە: بەرئەنجامی ئەو گفتوگۆیانە وا کەوتەوە کە حوکمەتی تورکی زۆر سەغڵەتە بەوەی کە نابێ چیتر رێگە بدرێ چالاکی زیاتر لە لایەن هەندێ لایەنی شەرخواز لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شێخی بارزاندا ئەنجام بدرێ. من سەرسامیی خۆم دەربڕی کە بۆ دەبێ سەبارەت بەو مەسەلەیە ئەوەندە خۆیان سەغڵەت کردبێ، چونکە ئەوەندەی من ئاگادار بوبم بۆ ماوەیەکی ئەوەندە کورت خایەن یش نەبوە کە زانیومانە شێخی

بارزان جۆرێک لە یارمەتی و چەکی لەو ناوچانە وەرگرتوە کە کەوتونەتە ناو سنوری تورکیا. عیسمەت پاشا پرسیاری لێ کردین بۆ بەخشینی پتر زانیاری لەمەڕ ئـەو مەسـەلەیە و ئـاخۆ بلـێی ئێمـە وا زەن بکـەین کـە حوکمەتی تورکی هانی شێخی بارزان بدا یان چەکی بۆ دابین بکا؟ من وا وەڵامم دایەوە کە من لەو بارەیـەوە تەواو دڵنیا نیم. بەڵام ئێمە هۆکاری خۆمان بەدەستەوەیە کە ئەو یارمەتیە بەو چەشنە لە سنورەکانی تورکیاوە پەڕیوەتەوە، لەوانەشە لە لایەن هەندێ لە سەرۆک خێڵەکانی کوردەکانی ناو تورکیاوە هاتبێ.

"دەسەڵاتدارانی ئەنقەرە ئامادەیی خۆیان دەرخست بەوەی کە هێزە تورکییەکان لەسـەر سـنور مۆڵگـە داکوتن. دەبێ حوکمەتی عیراقی هەندێ هەڵمەتی سزا دان دژ بە شـێخی بـارزان ئـەنجام بـدا. لـەو حاڵەتـەدا هێزەکانی پاراستنی سنوری تورکیا دەتوانن هەر یەکێک بگرن کە بەو سنورەدا دزە بکا و بیـەوێ بپەڕێتـەوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی تورکیا. پاش گرتن، تەسلیم بە دەسەڵاتدارانی عیراقی دەکاتەوە.

"من بۆ ئەو مەسەلەیە سوپاسم کردن و پێم وتن لە حاڵەتێکدا عیراق بیەوێ هەنـدێ کـاری سـزادەرانە ئەنجام بدا، باشترین وەرز بۆ ئەم مەبەستە بەهارە نەک پایز. چونکە پایز وەرزێکە لێ ناگـەڕێ ئۆپراسـیۆنی سەربازی درێژخایەن ئەنجام بدرێ. لەبەر زۆر هۆ کە یەکێک لەوانە دەست پێکردنی بارانە، جگە لـە ناخۆشـی ڕێگاو بان. لە گەڵ زانینی ئەو حەقیقەتەی کە ئەم ناوچانە بە بونی حکومـەتێکی شارسـتانی ڕانـەهاتون، ئـەو هەمو فاکتەرانە وا دەکەن ئۆپەراسیۆنی سەربازی نوشوستی بێنێ. بە دیوی ئەودیودا وا دەکـات کـە بـوارێکی فراوان بڕەخسێ بۆ گرتنەبەری هەندێ هەنگاوی بەرگری کردن کە لەلایەن هەڵگەراوەکانـەوە دەگیرێتەبـەر، وا دەکات ئەو هەڵمەت و پاکسازیە سەر نەگرێ و تەنگ و چەڵەمەی بێتە ڕێ.

"لە 18 ی 9 ی 1930 چاوم کەوت بە بەرپرسی کاروباری تورکیا لـە بەغـداد. پـێی ڕاگەیانـدم ئـەو ئۆپەراسیۆنەی سوپای تورکیا لە ناوچەکانی ئارارات بەڕێوەی برد کۆتایی هاتوە. سـەربازەکانی تـورک ڕووەو ناوچەیەکی دیکـە ملیـان نـاوە کـە دەکەوێتـە ڕۆژئـاوای دەریاچـەی وان. ئـاوات یشـی خواسـت هـەر هـەمو ئۆپەراسیۆنەکان لە ماوەیەکی کورتدا کۆتاییان بێ. پاش ئەوە... بەرپرسی کاروباری تورکی گەڕایەوە سـەر هەندێ مەسەلە کە من لە ئەنقەرە یش گوێم لێ بوبـو، لەمـەڕ دڵنیاکردنـەوە لـەوەی کـە سـوپای تـورکی لەسـەر سنورەکانی نێوان عیراق و تورکیا جێگیر دەبێ و لەوێ چاوەڕێ و چاودێر دەبێ، لەو کاتەی حوکمەتی عیراق هەندێ پەلامارو هەڵمەتی سزادەرانە دژ بە شێخی بارزان بەڕێوە دەبـا. مـن سوپاسـم کـردو دڵنیـام کـرد لـەم کاتەدا حکومەتی عیراقی لە بیری ئەنجامدانی ئۆپراسیۆنێکی لەو بابەتەدا نیە. لە بەر ئـەو هۆکارانـەی پێشـتر ئاماژەمان بۆ کرد. بەڵام گەر بڕیاریدا کارێکی وا ئەنجام بدا، لەو بڕوایەدایین لـە مـانگی 4 دا بـێ کـە دیـارە گونجاوترین وەرزە بۆ ئەم هەڵمەتە تۆڵە سێنە." (بەڵگەی ژمارە Fo371 ی 14521). کاک شێرزاد حەسەن وەری گێراوە

13 ی10 ی 1930　　　　　　　　ڕۆژهەڵاتی عیراق نهێنی

ئەم بەڵگەنامەیە موڵکی خاوەن شکۆ حکومەتی بریتانی یە ژمارەی 8 ئەرشیف

2. لە سێر جەی کلارک بۆ مستەر ئەی هاندرسن

لە 13 ی ئۆکتۆبەر وەرگیراوە.

6. لە کۆبونەوە هەرە ڕەسمییەکانا لە گەڵ دەسەڵاتدارانی تورکـدا، مەسـەلەی کـورد بـەو ڕادەیـەی کـە کاریگەری لەسەر تورکیاو عیراق هەیە، زۆر ڕاشکاوانە قسەو باسی لەسەر کرا. بـەڵام هـەر بـە هـەمان ڕۆحـی دۆستانە، هیچ سکاڵایەکی ڕاستەوخۆ لەمەڕ لاوازی حوکمەتی عیراق بەرز نەکرایەوە. لـە سـۆنگەی ئـەوەی کـە

شێخی بارزانی‌یەکان توانیبوی پشتگیری کوردە هەڵگەراوەکانی ناو تورکیا بکات. لە راستی‌دا پارەیەکی موستەحەق کە دەبو بدرێ، ئەویش چونکە زانراوە حوکمەتی عیراقی تائێستا نەیتوانیوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شێخی بارزان کۆنترۆڵ بکا، بەڵام مەندوبی سامی داوای لێ کرابو فشار بخاتە سەر حوکمەتی عیراقی بەوەی کە زۆر پێویستە هەندێ رێورەسمی کاریگەر بخەنەکار کە لە بەرژەوەندی هەردو وڵاتەکەدا بێ. بەڵام من هەست دەکەم سێر ئێف. هامفریز توانیبوی تورکیا رازی بکا کە ئەمەیان ئەوەندە نیازپاکانە نیە، چونکە لەمەڕ بونی هێزێکی وا بۆ جێبەجێ کردنی ئەم کارە لە عۆدەو توانای بەغدا دا نیە. هەوڵ یش ئەدا ئەم روانینە دەستبەجێ بە حوکمەتی بەغداد رابگەیەنێ. بۆ ئەوەش دڵنیایی و رەزامەندی خۆی دەربڕی." کاک شێرزاد حەسەن وەری گێراوە

1. 4. 15. قسەی حەق وەلەو ڕەقیش بێ نابێ کەس پێی ناخۆش بێ..

"وەکو تەماشا ئەکەم و ئەبینم لە سلێمانی و لە خارج، زۆر کەس و ئەنواعی ئینسان خۆی حازر کردوە و تەشەبوسات ئەکەن بۆ ئەوەی کە بین بە مەبعوس.

"ئەم زەواتانەش قسمێکیان بەبێ مەسئولیەت موقابل بە میللەت خوا کردونی بە مەبعوس و بەقەد مەبعوسێ کە بۆ میللەتی خۆی صەرفی صیمت و غیرەتی کردبێ، حورمەت و شەرەف و ئەملاک و سەروەتیان هەیە و لە نەزەر عمومدا زۆر بە ئیعتبار و نفوزن، لاکن مع التأسف چونکێ لەمەوپێش تەحسیلی مەکتەب لەم محیطەدا مهم و مطلب نەبوە باخسوس بۆ پیاوێک کە ساحێبی سەروەت و ملاک بو بێ دڵی نەهاتوە ئەولاد لەخۆی دور بخاتەوە و بینێرێتەوە مەکتەب و زیاتر مغرور بە ثروەت و ئەملاک و ئیعتیباری ئەولادی لە تەحسیلی مەکتەب و مەکاتب عالی محروم کردوە هەر تەنها بە حجرەکانی محلە اکتفای کردوە و بەسایەی شەرەف و ئەملاکیانەوە بە حورمەت ژیاون و ئێستایش لە نەزەر ئەهالی دا ئەو شەرەف و حورمەتە باقیە فەقەت چونکە لە مەکاتب عالی دا تحصیلیات نیە ئەم وەزیفە مهمەیان پێ ناکرێ و هەر تیا مەحجوب ئەبن. چونکە ئەمرۆ وەزیفە نیە کە لە وەزیفەی مەبعوسی مهمتر بێ وەکو وەزیفەی تر نیە هەر مقابل بە شەخصێک مەحجوب بێ. مەحجوبی مەبعوسی مقابل بە میللەتێکە، مەبعوسی مقتدرو زبان زان و عالم و صاحب وجدان و بە هیمت بێ میللەتێک بەرز ئەکاتەوە و وڵاتێک معمورو ئاوەدان ئەکات، خوانەکردە عەکسی ئەمە بێ میللەتێک دوا ئەخات و وڵاتێک وێران ئەکات و خۆشی رەزیل و بێ حورمەت ئەبێ.

"کەوابو یەکێ لە هەمو خسوسێکەوە خۆی بەلایق نەبینێ و نەزانێ لەم وەزیفەیەدا مەحجوب نابێ، نابێ‌و حەیفە تەشەبث بەم وەزیفەیە بکات و ئۆباڵی میللەتێک بخاتە ئەستۆی خۆی و ئیعتیباری خۆی لای میللەتەکە مەحو بکاتەوە، بەعزێکی تر هەن کە خۆیشیان ئەیزانن ئەم وەزیفەیەیان پێ ئیفا ناکرێ و ناشبن بە مەبعوس، کەچی منفعتی زاتی سوقیان ئەکات تشبث بۆ ئەم بارە قورسە ئەکەن، ئەمانەش دو کلمە خوێندنی ابتدائی، وەیاخود چەند لە مأموریتدا مستخدم بون، چوار کلمە فێربون سوقی ئەم تشبثی کردون، مەبعوسی هەر بەتەنیا بە خوێندن و خوێندەواریش تەواو نابێ، نابێ لە بەر بێ مأموریەتی و یاخود بۆ ترقی مأموریت ئەم تشبیە بکات، مەبعوس ئەبێ میللەت پەروەر بێ، صاحبی ئەخلاق و وجدان و رەحم بێ، عالم و زبان زان بێ، موقعی ئیجتیماعی لای میللەتەکەی ببێ، منفعت پەرست نەبێ، لە احتیاجات میللەت چاو نەپۆشێ، بە ثبات بێ، رۆحی خۆی فیدای منفعتی میللەت بکات و بتوانێ مجادلە لەگەڵ ئەو پیاوە تحصیل دیدانە بکات کە لەو مەجلیسەدا مجادلە و سەعی بۆ وەتەنی خۆیان ئەکەن، چونکە هەمو ئەیزانین لەو مەجلیسەدا حەیات و مەمات بەش ئەکرێ، هەر میللەتە مەبعوسی چاکی ببێ بەرحەیات نەبێ، عەکسی چاک بێ مردن بەشیەتی.

"ئەمجا کەوابو حەیفە گەوهەر دۆراندن، رجا ئەکەم لەسەر ئێوە فەرزە بەم نفوزو حورمەتەوە سەعی بکەن و تەنویری ئێمەمانان بکەن تا بە عموم پیاوی لایق، تەجربە دیدە و ئەربابی خۆی بدۆزینەوە، کە ئەم بارە گرانە بدەین بە سەریانا. ئەم قسانەم بە بێ ئەدەبی عەد مەکەن، وەڵڵا کەسم نیە چاوی لە مەبعوسی بێ و خۆیشم لە ئێوە نالایقتر.حەق بێژی قسە رەق" (ژیان، ژمارە 101، 9 ی 2 ی 1928)

1. 4. 16. وەزارەتی تازە

"ئەمساڵ بە نەزەر تاریخی سیاسی عیراقەوە، ساڵێکی موستەسنا و موهیم بو، لەلایەکەوە ئەعزای وەزارەتی سابیقە بە کەمالی گەرمی و جدیەت خەریکی مفاوەزە بون لە لەندەن، لەم لایەشەوە بە عەینی گەرمی و حەرارەت رۆحی موعارەزە لە زیادبونا بو، لە سەرێکەوە فەعالیەت و موجاهەداتی وەفدی عیراقی تەقدیر ئەکرا، خولاصە لەم بوحرانەدا روئەسای سیاسەت رێگای خۆیان ون کرد سیاسەتی داخلیەیان کامیلەن وەیا تەقریبەن لە بیر چوەوە، ئەخیرەن لە هەوایەکی وا پڕ فەرتەنەدا قابینەی تازە تەشەکولی کرد.

"ئەبینم هەر وەکو من هەمو فەردێکی کورد کە خبری زانی جنابی فخامت مئاب حەزرەت عەبدولموحسین بک السەعدون تشکیلی وزارەت ئەکات زۆر کەیف خۆش بو، چونکە اول داخلکەری وەزیری کورد بە قابینەی عیراق حەزرەتی عەبدولموحسین بەگ بو، لە بەر ئەوە ئێمە لە هەمو خسوسێک و حقوقێکەوە ئەمەلی گەورەمان بەو زاتە محترمە هەیە، غەیری ئەمەیش هەمو کەس ئەیزانی کە فخامتی لە هەمو کەسێ زیاتر لەسەر ئامەدان و ئەشرافی عیراقەو انجبی نجبای میللەتی نجیبەی عەرەبە، تەبیعی زاتێکی وا نجیب و داهی هەمو وەقتێک کرم و سنمای ئەبێ تأملێک لە لیستەی وزارەت تازە بکرێ معلوم ئەبێ کە اقلیاتی عیراق هەریەکە لە صورتی شخصی وەیا دو شخصا تجسمی کردوە و بەکەمالی هیبەت و وقار لەسەر کورسی وزارەت دانیشتوە، کەچی قومی بەدبەختی کورد بە نەزەر ئەم اقلیاتەوە ئەکسەریەتێکی عەزیمە تشکیل ئەکەن و ئەگەر موافقی عدل و مساوات و بەپێی نفوسی موجودە حرکەت بکرایە حقی اشغالی 3 کورسیان نەبو، مع الاسف سماحتی بەخشینی کورسیەکەیشمان لەگەڵ نەکرا.

"ئێمە قەومی کورد، هیچ وەقتێک نەمانویستوە و نامانەوێ حەرەکەتێک کە زەرە بۆنی تەفرەقەو (جیایەتی) تیابێ بیکەین. فەقەت ئەبینین ئێمە موقابیل بە خلوص و ئیعتیمادمان لە تەنها کورسیەکی وەزارەت مەحروم ئەبین. لەگەڵ ئەمیش دا کە ئەم مەحرومیەتەو ئەم تەجاوزی حەقە بە ئینتیزار و عەدالەتەوە موقابەلە ئەکەین، کەچی یەکێ لە غەزەتەکانی بەغداد بە صورەتی ئیستیهزا ئەنوسێ کە کورسیەکی وەزارەت بۆ برا کوردەکانمان هەڵگیراوە فەقەت فەخامتی عەبدولموحسین بک نشئوم لە أیت (تسعە فقط یفسدون في الارض) کردوە و، نایەوێ وزارەتی نۆیەم بدا بەکەس وەیا بە تەعبیری اصمەکی بیدا بە کورد. نەکو ئیفسادی ئەرزی عیراق بکەن. سوبحانەڵا. ئەوەڵەن، زاتێکی نەجیب و قەدردان و تێگەشتوی وەکو فەخامەتی موحسین بەگ هیچ وەقتێک فکرێکی وای نەکردوە و نایکات.

"سانیەن: طفل مشروطین عراق هەتا ئێستا پێنج باوک وەیا پێنج وزارەتی دی، لەمانە تەنها دوانی ئەخیر کورسییەکی کوردی تیابو، نازانم کامە یەک لەم پێنجە بە صەمیمیەت و جدیەتێکی وەتەنپەروەرانە بۆ مەنافیعی موڵک و میللەت تێ هەڵچون و، چەند خدمەتێکی موهیمیان بۆ ئومەتەکەیان کردو چ ئەسەرێکی تەرەقی سیاسی، ئیجتیماعی، ئیقتیصادییان پیشان دا.

"مقسد توهم لێ تێک دان، یاخود نەبێ رشی شخصێک بەرامبەر بە رشی و ناقدومی هەشت کەس چ تأثیرێکی بێ کە افسادی ئەرز بکات.

ئێمە بەناوی سەلامەتی وەتەنەوە ئارەزومان وابو کە هەمو عەناصیری موختەلیفەی عیراق دەست بدەنــە یەک و موتەفیق بن و رێگای نەشر و دەرکەوتنی بەعزێ قسە و نوسین نەدرێ کە ئەبێ بە سەبەبی تەفرەقە و برودەتی بەینی کوردو عەرەب.

"وەدیســان بــەناوی عــەدل و مســاواتەوە ئارەزومــان ئــەکرد کــە رەئــیس وزەرای تــازە لــە تەشــکیلی قابینەکەی دا قەومی کوردی بە ئەکسەریەتی موهیمەیەوە لە بیر نەچوایەوە، بە سەخاو کەرەمێکی سەعدونییەوە ئەویشی وەکو ئەقەلیاتەکانی تر نائیلی دو کورسییەک بکردایە." (ژیان، ژمارە (102)، 16ی 2 ی 1928)

1. 4. 17. **صورەتی تەرجومەی تەلغرافی ژمارە** 1067 **رۆژ** 19 **ی** 1 **ی** 1928

"وەزارەتی داخلیە

"بۆ موتەسەڕیفی سلێمانی

"لەبەر ئەوەی کە ئەساسی مەشروتییەت ئیبجاب بە موازەنەتێکی قەوی ئەکات لە بەینی قیوای ئیجرائیــە و قیوای تەشریعیەدا و ئەم موازنەتەیش مەنوتە بە مەوجودیــەتی شــوعباتی پارلــەمانت و کــە صــاحب مقاصــد معینە و غایەی معلومە بن و لبراوەی کە ئەوزاع ئیســپاتی کــردوە مجلــس امــت لــە وەزعیــەتی حــازریدا ئــەو فەرقانەی تیا نیە تەئمینی مەوجودیەتی ئەم موازنەتە بکا و لە بەر ئەوەی حکومەت مەسائیلی زۆر مــوهیمی بــە دەستەوەیە کە مەنافیعی ئەهــەمی میلــەتی تیایــە وەکــو موعاهــەدەی ئینگلیــز و عیــراق و ئیتیفاقنامــەی مــالی و عەسکەری و مەسئەلەی دیفاعی وەتەنی کە ئیجاب ئەکات لە هــەمویان میلــەت خەبــەردار بکرێــت کــە حســیاتی خۆیان نیشان بدەن و فرصەتیان بدرێتێ کە لەم خسوساتەوە بە واسیتەی مومەسیلینیانەوە خواهیشی خۆیــان بەیان بکەن، و فەسخی مەجلیسی ئومەت و موباشەرەت بە ئینتیخابات بۆ مەجلیسی تازە موافیقی مــادە 26 ی قانونی ئەساسی ئیرادەی مەلەکی صادر بوە، ئەمرۆ مەجلیس فەسخ بوەوە، بــۆ مــەعلومات بــۆ ئــەوەی فــەورەن موافیقی قانون دەست بە ئینتیخابات بکرێ نێررا." (ژیان، ژمارە (99)، 24 ی 1 ی 1928)

1. 4. 18. **خیطابێک مقابل بە هەمو میللەتی کورد..!**

"ئێوە هەمو ئەیزانن بەپێی قراری عصبە الامم، ئــەمڕۆ ئێمــە لەگەڵ حکومــەتی عیــراق ئــەژین و هــەمو مقدراتێکمان لەگەڵ ئەوانایە، لە هەمو شتێک زیاتر سەبەب و التی (ئالیەتی)! ترقی و تعالی میللەتێک قــوانین و نظاماتی حکومەتەکەیە، یەعنی ترقی میللەتێک لەگەڵ قوانین حکومەتەکەیان مبسوطا متناسبە، باش بێ ئەبێ بە واسیتەی ترقی میللەتەکە، خراپ بێ میللەتەکە دوا ئەخات و محوی ئەکاتەوە، هەمویش ئەیزانین ئــەم قــوانین و نظاماتە هەموی بۆ تــدقیق و اصــلاح و تصــدیقی تــودیعی مجلــس مەبعوســان ئــەکرێ، تــەبیعی ئەوســا هــەمو مەبعوســێک لەگەڵ قابلیەت ملیەی و سیعەتی ئەرزی لیواکە موفید بو، تصدیق والا بە ئیعتیرازێکی معقول هــەتا ئەبێ بە سەبەبی ترقی لواکەی بۆ اصلاحی هەول ادا، ئینجا کــەوابو بــۆ ئــەم جێگایــە پیــاوی فعــال و مقتــدر، وەتەن پەروەرو میللەت خۆشەویست بەعەمەل دێ، ئەمڕۆ لیواکانی کورد دواکەوتوی هەمو عیراقــە، ئــەمیش بــە واسیتەی مەبعوسەکانمانەوە بو، چونکە ئەو مەبعوسانەی کە لە اوەل دورەدا انتخابمان کردن هەموی نا فەقــەت بە ئەکسەریەت، هیچ اوصافێکی مەبعوسیان تیا نەبو، پیــاوی ئــەو مجلســە نــەبون و هەریەکــەیان بــۆ منفعتــی خسوسی خۆیان منفعتی عمومی میللەتەکەیان واز لێ هێنابو، بۆ خاتری خۆیان گــەورەبن هەریەکــە ئینتســابی کردبو بە یەکێ لە وەزیرەکان و پیاو بە دەستەکانی ترەوە، عادتا وەکو مادۆنێکی ئەوان تابعی هــەمو ئــەفکارو ئەوامریان بون، هەتا نتیجە وا دوایان خستین و لە هەمو اساسێکی ترقی محرومیان کردین.

"ئینجا میللەت خۆ ئەمانەمان زانی، لەوانەیە تجربەیەکی باشمان دی، لازمە عەقڵمان بێتــەوە ســەر، هــەمو اهالی لیوایەک بە جدی تێ بکۆشین کە بۆ ئەم جێگایە پیاوی باش و فعال و مقتدر، میللــەت پــەروەرو وەتــەن

خۆشەویست انتخاب بکەین، چونکە ئیتر ئەمە بۆ حیات و ئیستقبالێکی چوار ساڵیە، خودانەخواستە ئیتر ئەگەر لەم ساڵیش زیاتر دوابکەوین (جبرما فاتی)! قابل نابێ و پەشیمانی فائیدە ناکات، ئیتر خۆتان و غیرەتتان، (حب الوطن من الایمان) ئەبێ بەدڵ و بەگیان بۆ وەتەنەکەمان هەوڵ بدەین." (ژیان، ژمارە (103)، 23 ی 2 ی 1928)

1. 4. 19. بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە چەند قسەیەکی رەق ئەمما خۆش..

"لەم بەینەدا بە موناسەبەتی ئینتیخاباتی تازەی مەبعوسانەوە شاری سلێمانی وەزعیەتێکی عەجایبی بەسەرا هاتوە، لە هەمو کۆڵانێک، لە هەمو چایخانەیەک و دیوەخانێک قسە و بەحسی مەبعوسی تیکرار ئەبێتەوە، حەتا دەوائیری حکومەت، ستونی غەزەتە، بەم مەوزوعە ئەشغال کراوە، هەر کەسە بە نەوعێ تەشویقات بۆ خۆی و یا بۆ خزمێک و دۆستێکی ئەکات، ئەوانەی کە ئیقتیداری کاتێکی دائرەیەکیان نییە هەوای مەبعوسی کەللەیانی پڕ کردوە، ئەوانەی تا ئەمڕۆ کوردییەت و میللیەتیان پێ عار بوە ئەمڕۆ بە لایەنی فیداکاری و وەتەن پەروەری گوێی عالەمیان کەڕ کردوە، هەر کلەیک، هەر ئانێک نەوعێک نەقەرات تیکرار ئەکاتەوە، وەکو بەرخەکە ئێستا – دایکی من رەش بو – هەریەکە ڕۆژی نەوعێ ئەلبیسە لەبەر ئەکات و لە نەوعە شکلێکی موختەلیفدا خۆی نیشانی میللەت ئەدات، خۆ موخابەرات و کاغەزی ئیلتیماس ئەوەندە زۆر بوە پۆستەی ئەوەندە گران کردوە کە موتەعیهد بە ئوتومبێل پێی هەڵناگیرێ، اشتیاق و فیداکاری بەعزێک ئەوەندە لە غلیانە کە تحملی جوابی کاغەزەکانیان ناتوانن بکەن، خۆیان بالزات بە شوێن کاغەزەکانیانا دێنە سلێمانی. زائرین ئەوەندە زۆر بوە دیوەخانانی پڕ کردوە، (ئێمە بیستومانە کە لە کوردستانا هەر گەزۆ ئەبارێت، نەمانزانیوە کە ئەمساڵ پەڵەی مەبعوسی داوە). فەقەت ئەی میللەت، ئەی برادەرینە قسەی راستتان عەرز بکەم، ئەم هەمو فیداکاریە، ئەم کوسرەتی ئیشتیاقە، ئەم کۆمەڵە لاف و گەزافە، موحەققەق بزانن هەر بۆ معاشە مبن و لەکەیە! هەر بۆ پڕکردنی گیرفانە لە مسکوکات متنوعە. خۆزگە حکومەت ئەم خزمەتی وەتەنەی مجانا تکلیف بکردایە و یا معاشی مەبعوسی بکردایە بە صەد روپیە، ئەو حەلە فیداکار، وەتەنپەروەر بوار دەری ئەخست، بە ئیعتیبار بە ئەکسەریەت کە زاهیرەن بە زمان ئەم وەعدانە بە ئێوە ئەدەن، ئەم فیداکاری کە پیشانی ئەدەن، کەچی لە دڵدا لەگەڵ شتێکی تر خەریکن، ئەوان پلانی خۆیانیان دەمێکە رێکخستوە، لەم ئەدواری ئیجتیماعەدا چەند معاش وەرئەگرن، چەند سەرف ئەکەن، چەندی پاشەکەوت ئەکەن هەمویان حساب کردوە، لەسەر چ جادەیەک، لە چ مەملەکتێک کلاوی چ قوڕ بەسەرێک بە هەرزان ئەکرن و لەو کلاوەدا چ نەوعە بینایەک دروست ئەکەن و یا چ دێیەک ئەکرن. هەموی بە رێکوپێکی پرۆغرامەکەی کە بە خەیاڵ تەرتیبیان کردوە لە گیرفانیانایە، (مزگەوت روخاوە میحرابی ماوە) ئەی میللەت موحەققەق بزانە کە ئەبێ خۆت بەزەییت بەخۆتا بێتەوە.

"فەقەت ها ئەم قسانە بە ئەوە نیە کە ئێوە مأویس بن زاتەن لە سەرەوە وتم ئەم قسەیەم بە ئیعتیباری عمومی نیە، لە ناوخۆدا ئینسانی فیداکار، وەتەنپەروەر، موستەعید هەیە، زۆر چاک چاو بگێرە، زەریف وردبەرەوە، لە روا دامەمێنە، خزم و ئاشنا تەماشا مەکە، ئەوەی بە کەڵکت دێت، ئەوی دەرمانی دەردت ئەکات، ئەوی ئیعتیمادت بە عیلم و سەویەی هەیە، ئەوی قیمەتی لای تۆ مەعلوم و موجەرەبە، حاصلی ئاوی حەیات و مەماتی ئەوی، سەعادەت و فەلاکەتی لەگەڵ تۆدا موشتەرەکە ئەوە هەڵبژێرە و پرۆغرامی داوا لێ بکە، پشت بە یەکێک مەبەستە کە ئاگرت تێ بەر بداو خۆی لە دورەوە سەیرت بکات ئیتر من:

انچە شرط بلاغ است با تو میگویم
تو خواهی از سخنم پند گیرو خواهی ملال." (ژیان، ژمارە 104، 1 ی 3 1928)

2. کوردو پەیماننامەی 1930

2. 1. وەزارەتی نوری سعید

عیراق بۆ ئەوەی زەمینەی پەیمانێکی نوێ لە گەڵ بریتانیا خۆش بکا، ئەو یش زەمینەی سەربەخۆیی عیراق و ئامادەکردنی بۆ ئەندامەتی لە کۆمەڵەی گەلاندا خۆش بکا، ئەبو هەڵبژاردنێکی نوێ بۆ مەجلیسێکی نوێ ساز بکا. دانانی ڕێوشوێنی هەڵبژاردنی نوێ بە وەزارەتەکەی عەبدولموحسین سەعدون سپێردرا، بەڵام سەعدون لە ئێوارەی 13 ی 11 ی 1929 دا خۆی کوشت.

ڕۆژی 18 ی 11 ی 1929 وەزارەتی نوێ بە سەرۆکایەتی ناجی سویدی دامەزرا. وەزارەتەکەی سویدی لە 4 مانگ کەمتر دەوامی کرد. ڕۆژی 11 ی 3 ی 1930 دەستی لە کار کێشایەوە. مەلیک فەیسەڵ داوای لە نوری سەعید کرد وەزارەت دروست بکا. نوری سەعید 23 ی 3 ی 1930 وەزارەتێکی نوێی پێکهێنا. سەرەرای ئەوەی خۆی سەروەزیران بو، بە وەکالەت هەردو وەزارەتی کاروباری دەرەوە و کاروباری ناوخۆ یشی بۆ خۆی دانا. وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ ئەوەی خۆی سەرۆکایەتی نوێنەرایەتی عیراق بکا لە گفتوگۆدا لە گەڵ لایەنی ئینگلیزی، بۆ بەستنی پەیمانێکی نوێ کە هەمو ڕێککەوتنە کۆنەکانی عیراق–بریتانیای هەڵئەوەشانەوە. وەزارەتی کاروباری ناوخۆ یش بۆ ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردنەکە بەجۆرێ مسۆگەر بکا کە پەیمانەکە هەرچۆنێ بێ، ئیمزای بکەن.

بابەتی گفتوگۆکانی عیراق و ئینگلیز لە ڕۆژنامەکاندا بڵاو ئەبونەوە. یەکێ لەو مەسەلانەی سەرانی کوردی ئە وروژان، ئەوە بو: پێشنوسی ئەم ڕێککەوتننامە تازەیە هیچ مادەیەکی دەربارەی پاراستنی مافەکانی کورد تێدا نەبو. تەنانەت کە مەعروف جیاوک (نائیبی هەولێر) لەو بارەیەوە لە مەجلیسی نوابدا پرسیاری لە سەروەزیران کرد، بە توڕەبونەوە وتی: "ئەمە ڕێککەوتننامەیەکی ناودەوڵەتیە، پێویست ناکا مەسەلە ناوخۆییەکانی تێدا بێ".

وەزارەتی نوێ بڕیاریدا دوەمین مەجلیسی نواب (1ی 10ی 1928– 24ی 3ی 1930) هەڵبوەشێنرێتەوە و لە 10 ی 7 ی 1930 دا دەس بکرێ بە هەڵبژاردن بۆ سێیەمین مەجلیسی نواب و تا 10 ی 9 ی 1930 تەواو بکرێ.

2. 1. 1. سیاسەتی عیراقیی نوری سه عید

نوری سەعید بۆ ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردن بە قازانجی پەسندکردنی پەیمانەکە دەستەبەر بکـا، چەنـد ڕێوشوێنێکی دانا:

بە بیانوی ئەوەی ڕۆژنامەکان دژی سیاسەتی ناوەوە و دەرەوە ئەنوسن، ڕۆژنامەکانی: الرافدان، صـدى الاستقلال، الشعب، البلاد... ی داخست و، سەرنوسەرەکانی خستە ژێر چاودێری پۆلیسەوە.

هەوڵێکی زۆریدا ریزی حزبە موعاریزەکان تێک بدا و کەسانێکیان لێ بگرێ، خۆ یشی بۆ پشـتگیری لە ڕێکەوتنەکە، حزب العهدی لە کەسانی سەر بە خۆی دروست کرد.

لەناو دەزگای بەڕێوەبەرایەتیدا، بەبیانوی کارامەیییەوە ئاڵوگۆڕێکی زۆری لـەناو فەرمانبـەراندا کـرد. دەسەڵاتی دا بە وەزیرەکان یش، بە بیانوی زۆری فەرمانبەرانەوە کێیان بوێ دەری بکەن.

دەرەبەگەکانی بە ئەرازی ئەمیرییەوە خەریک کرد. بەوە ترساندنی حکومەت ئەتوانێ ئەرزەکانیان لـێ بسێنێتەوە، ئەگەر لە گەڵی نەبن.

سەرۆکی ئەرکانی جەیش فەرمانی دەرکرد کە هیچ عەسکەرییەک بە چەکەوە نەگەرێ، بۆ هیچ کـۆرێکی ئاینی نەچن و هەمو ئیجازاتێک کەم کرایەوە و لەغو کرا.

موفەتیشە ئیدارییەکانی ئینگلیز، لـە گـەڵ دەزگـای بەڕێوەبـەرایـەتی حکومـەت کەوتنـە هاوکـاری بـۆ هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی یەک بە یەکی پاڵێوراوەکانی هەڵبژاردن بەرامبەر ڕێکەوتنەکە.

2. 1. 2. سیاسەتی کوردیی نوری سه عید

نوری سەعید، بۆ ئەوەی کورد ئارام بکاتەوە و پشتیوانییان بەدەس بهێنێ، بە پێی ڕاسـپێرییـەکانی موستەشاری بریتانی وەزارەتی ناوخۆی عیراق، هەندێ هەنگاوی بە قـازانجی کـورد نـا. لـە بـواری ناسـینی ڕەسمیی زمانی کوردیدا لە بەیانێکدا وتی:"پاش ئـەوەی کـە وەزارەت کاروبـاری گرتـە دەسـت، بڕیـاری دا گرنگی بدات بەو شتانەی دڵی میللەت خۆش ئەکەن و هیوا و ئارەزوەکانی بەشـێک لـە دانیشـتوانی وڵاتمـان ئەهێننەدی. لەبەرئەوە بڕیاری دا لائیحەیەکی قانونی ئامادە بکات بۆ کردنـی زمـانی کـوردی بـە ڕەسـمی لـەو شوێنانەی کوردی لێیە بە پێی مادەی 17 ی قانونی ئەساسی. ئەم هـەنگاوەی حکومـەت لەسـەر ڕێبـازی ئـەو گفتانەیە کە کۆن دراون بە کوردەکانی عیراق". ئەم بڕیارە بە چاکە دەنگی دایەوە، سـەرانی کـورد بروسـکەی سپاسیان بۆ نارد.

لە کەرکوک حکومەت حەفتەنامەیەکی بە تورکی لەژێر ناوی (کەرکوک)دا دەرئەکرد. تا ئـەو کاتـە هـیچ ڕۆژنامەیەکی حکومەتی یا ئەهلی لە کەرکوک دەرنەچو بو، وەکـو بەشـێ لـە سیاسـەتی ڕازیکردنـی کـورد، 4 لاپەڕەی کەرکوک بۆ نوسینی کوردی تەرخان کرا.

لە بواری مەعاریف (خوێندن و پەروەردە)دا: مـەعاریفی لیـوای هـەولێر لـە مـەعاریفی لیـوای موسـڵ و، مەعاریفی لیوای سلێمانی لە مەعاریفی لیوای بەغداد جیا کرایەوە. مەعاریفێکی تایبەتی بۆ ناوچە کـوردییـەکان لە مەرکەزی کەرکوک دامەزرا. نـوری بـەرزنجیی بەڕێوەبـەری قوتابخانـەی سـەرەتایی فـەزل لـە بەغـداد کـە مامۆسـتایەکی کـورد بـو، کـرا بـە پشـکنەری ئـەم دەزگایـە. وەزارەتـی مـەعاریف، بـۆ دەرسـی قوتابخانـە سەرەتاییەکان هەندێ کتێبی وەکو (دین، علوم، جغرافیە، تاریخ، هندسە)ی تەرجومە کرد بە کوردی.

لە بواری بەڕێوەبەرایەتیدا: هەندێ کەسایەتی ناسراوی کوردی هێنایە پێشەوە و کاری بەڕێوەبەرایەتی گرنگی پێ سپاردن، لەوانە: تۆفیق وەهبی کرا بە موتەسەڕیفی سـلێمانی، عەبدولحەمیـد عەبدولمەجیـد کـرا بـە موتەسەڕیفی هەولێر و ساڵح زەکی بەگ کرا بە معاون مدير عامي داخليـە. ماجیـد مسـتەفا کـرا بـە قایمقـامی

قەزای ئامێدی، خەلەف شەوقی بە پشـکنەری دارایـی. هەنـدێ لەمانـە بـە کەسـانی کوردپـەروەر ناسـرا بـون، هەندێکیان لە هاوکارانی پێشوی شێخ مەحمود بون.

وەزارەتی عەدل، شیعاری دەوڵەتی عیراقی دانـا. لـەناو ئـەم شـیعارەدا دو ئەسـتێرەی وەکـو نیشـانەی هەردو گەلی کورد و عەرەب چەسپاند.

ئەم هەنگاوانەی نوری سەعید، بایی ئەوە نە بون پشتیوانی نیشـتمانپەروەرانی کـورد بـەدەس بهێنـێ. ئەوان چاوەروانی دەسکەوتی سیاسی بون. لە یەکێ لەو بڵاوکراوانەی بێ ئیمزا لەسەر ئەم وەزارەتـە دەرچـوە، نوسراوە: "کورد لە ئەقوال زیاتر چاوەروانی ئەفعالە".

2. 1. 3. دانانی تۆفیق وەهبی

تۆفیق وەهبی یەکێ لە پیاوە تێگەیشتوەکانی ئەو سـەردەمەی سـلێمانی بـوە. لـە سـلێمانی و بەغـداد و ئەستەموڵ خوێندویەتی و، لە ئۆردوی عوسمانیدا بوەتە ئەفسەری روکن. لە سـەرەتای بیسـتەکاندا گەرایـەوە عیراق و لە بەغداد دامەزرا. کاتێ شێخ مەحمود لە دیلی ئازاد کرا و گەرایەوە کوردستان و بو بـە حوکمـدار و دواتر مەلیکی کوردستان، تۆفیق وەهبی گەرایەوە سلێمانی و بو بە یاوەری. لە داگیرکردنی دوەمـی سـلێمانیدا (1922 ز) کوردستانی بەجێ هێشت و گەرایەوە بەغداد. لە جەیشی عیراقدا ئەفسەر و ماوەیـەک فەرمانـدەی قوتابخانەی جەنگیی پێگەیاندنی ئەفسەرانی عیراق بو.

تۆفیق وەهبی بە کوردپەروەر و رۆشنبیر ناسراوە. چەندین زمانی زانیوە و خەریکی لێکۆڵینەوەی زمانـەوانی بوە. دەستوری زمانی کوردی داناوە، کە بە یەکەمین هەوڵی زانستیی دارشتنی رێزمانی کوردی دائەنرێ.

لە مانگی 4 ی 1930 دا کرا بە موتەسەریفی سلێمانی. ئەم هەواڵە بە خۆشیـیەکی زۆرەوە وەرگیـرا. ژیان بە ستایشێکی زۆرەوە لەسـەری نوسـی. ژمارەیـەکی زۆر لـە خـەڵکی سـلێمانی چـون بـۆ پێشـوازی و، هەندێکیان هەتا کەرکوک رۆیشتن. ئەو ماوەیەی کە ئەو موتەسەریف بو، جوڵانەوەی رۆشـنبیری و سیاسـیی بۆ داواکردنی مافی نەتەوەیی کورد لە سلێمانی گەیشتە پۆپەی. حکومەتی بەغداد ئەم چالاکیانەی بـە هانـدانی ئەو ئەزانی. لەسەر ئەوە لەسەرەتای 9 ی 1930 دا، پاش چوار مانگێ، کێشـرایەوە بـۆ بەغـداد و لەسـەرکار لابرا. دانانی چ خۆشییەکی لە سلێمانی خولقاند، لابردنی زۆر لەوە زیاتر نـارەزایی وروژانـد. بـە بروسـکەو مەزبەتە نارەزاییان دەربری، بەڵام لە پایتەخت هیچ کەس گوێی نەدانێ.

2. 1. 4. دەنگدانەوەی پەیمانەکە

لە 1 ی 4 ی 1930 دا دەس کرا بە گفتوگۆ بۆ پەیمانی 30 ی 6 ی 1930، کە بەپێی ئەم پەیمانـە ئەبو عیراق سەربەخۆ بێ. نوری سەعید رایگەیاند رۆژ بە رۆژ خەڵک لە رەوتی وتووێژ ئاگادار ئەکات. نوری سەعید ئەو ماوەیە لە لەندەن خەریکی گفتوگۆ بو، جەعفەر عەسکەریی وەکیلی سەروەزیران بو.

لە 18 ی 7 ی 1930 دا بەندەکانی پەیمانەکە بە رەسـمی لەلایـەن (ملاحظیـة المطبوعـات)ەوە درا بـە رۆژنامەکان کە بەبێ لێدوان بڵاوی بکەنەوە. لە دور و نزیکەوە باسی مافەکانی کورد لەم پەیمانەدا نەبو.

لە زۆر شوێنی عیراق، لە خوارو و ناوەراست و سەرو، دژی بەندەکانی ئەم پەیمانـە راوەسـتان. بـەڵام بارودۆخی سلێمانی لە هەمو شوێنەکانی تر ئاڵۆز تر بو. هۆی دژایەتی کردنی ئەم پەیمانـە لەلایـەن کـوردەوە جیاواز بو لە دژایەتی عەرەب. عەرەب پێیانوابو ئەمە نەک سەربەخۆیی بۆ عیراق دابین ناکا، بـەڵکو جۆرێکـە لە بەندایەتی. هەرچی کورد بو، پێیانوابو ئەم پەیمانە چونکە ناوی کـوردی نـەهێناوە، لـەناو عیراقـی عـەرەبی دوارۆژدا مافەکانی کورد پایەماڵ ئەبێ. بریاری گشتی لە سلێمانی ئەوەبو کە هاوبەشی هەڵبژاردن نەکەن.

2 .2. هەیئەتی وەطەنیە

لەم ماوەیەدا جوڵانەوەی کورد، لەو شکستەی کە بە هۆی شکانی جەنگی شێخ مەحمودەوە توشی هات بو، هەستا بوەوە. گیانی نەتەوەیی سەرلەنوێ بوژا بوەوە. سەرانی کورد کەوت بونەوە جموجۆڵ. ماوەی ئینتیدابی بەریتانی بەرەو تەواو بون ئەچو. عیراق یش خۆ ئامادە ئەکرد بۆ بەستنی ڕێککەوتننامەیەکی نوێ لە گەڵ بریتانیا و بەدەسهێنانی سەربەخۆییو چونە ناو کۆمەڵی گەلانەوە. ئەمانە نیشتمانپەروەرانی کوردیان پاڵ پێوە ئەنا، ئەوان یش داوای مافی نەتەوەیی کورد بکەن. بەتایبەتی چونکە هیوایان بە "دۆستایەتی" بریتانیا و "عەدالەت" ی کۆمەڵەی گەلان هەبو.

سەرانی کورد بە هیوا بون پێوەندیەکانی عەرەب و کورد لە عیراقدا، وەکو پێوەندیەکانی ئینگلیز و سکۆت لە بریتانیا ڕێکبخرێ. ئینگلیزەکان یش خۆیان ئیشارەتیان بەمە داوە. تەنانەت خۆشباوەڕیی هەندێ لە کوردەکانی ئەوسا گەیشتۆتە ئەورادەیە کە کورد لە تورکیا قەتڵوعام ئەکرێ، یەکێ لە شاعیرە کوردەکان لەژێر سەرناوی:"شین: تازیەی کوردان"دا لە شیعرێکی درێژدا نوسیوێتی:

گەردون کەوا کۆمە، زبانیشی کەلاڵە
بۆ کوردی ستەمدیدەی خنکاوی شیمالە
ئەم چەرخە لەگەڵ چەرخ بە دایم کە لە شەڕدا
شینێکی شەهیدانە، لە پیر و لە مناڵە
ئەم کوردە چ مەزلومە، خوێنی چەنە ئاڵە
ئایا ئەبێ لەم حاڵە نەگەن ئەهلی بریتان
هەم گەورەو سەردارو گەلی میللەت و قەومان؟
(ژیان، ژ58، 17ی 3 ی 927)

پیاوە ناسراوەکانی سلێمانی کە بە زاراوەی ئەوسا پێیان وتون (ئەشراف و وجەها) ئەکەونە خۆیان و چەند جارێ لە ماڵی حەمەی ئەوڕەحمان ئاغا و چەند جارێ لە ماڵی عەزمی بەگی بابان دا ئە نیشن، لەسەر پاشەڕۆژی کورد، بە تایبەتی دوای تەواو بونی ئینتیداب و سەربەخۆ بونی عیراق، لە گەڵ یەک راوێژ ئەکەن. ئەمانە لەناو خۆیاندا جۆرە کۆمیتەیەک بەناوی: (هەیئەتی وەطەنیە)ەوە پێک ئەهێنن. عەزمی بەگی بابان کە لە هەمویان بە ساڵداچو تر بوە، سەرۆکایەتی کردون. ئەم هەیئەتە باوەڕی بە بەکارهێنانی توندوتیژی نەبوە، وەکو عیزەت بەگی جاف وتویەتی: "ئەم جارە سیلاح و تفەنگمان قەڵەم و موراجەعاتە". پێوەندیەکی فراوانی لە گەڵ کەسایەتیە ناسراوەکانی کورد و سەرانی عەشیرەتەکاندا دروست کرد.*

---

* مەعروف جیاوک لەوبارەوە نوسیویەتی: (جەمعییەتێک لە سلێمانی پێک هات بۆ داواکردنی سەربەستیی و سەربەخۆیی. دامەزرێنەرەکانی وەکو لەبیرم بێ: حەمەئاغای ئەوڕەحمان ئاغا، شێخ قادری حەفید، موحەمەد صاڵح بەگ، تۆفیق قەزاز، ڕەمزی فەتاح، عیززەت مەدفەعی، عەزمی بەگی بابان، عیززەت بەگی عوسمان پاشا، ئەوڕەحمانی ئەحمەد پاشا، فایەق بەگی بابان، شێخ محەمەدی گوڵانی و سکرتێری ئەم هەیئەتەش ڕەشید نەجیب بو، کە بو بە موتەصەرریفی کەرکووک، ئەوسا کاتب بو لای موفەتیشی حاکیمی سیاسی).
(معروف جیاوک: مأساة برزان المظلومة، بغداد، 1954، ص83-84. وەکو ئەڵێن مەعروف جیاوک باوەڕپێکراوی ئەم هەیئەتە بوە لە هەولێر. بەڵام لەدوای روداوەکەی 6 ی ئەیلولی سلێمانی کە بوەتە حاکم، ئەم لیکۆڵینەوەی لەگەڵ هەندێ لە گیراوەکانی هەیئەت کردوە).

شێخ مەحمود لەو کاتەدا لە پیران دانیشت بو. ئەم تاقمە کە دەس ئەکەن بە کار لەناو خۆیانـا گفتوگـۆ لەسەر ئەوە ئەکەن: ئاخۆ شێخ مەحمود لەم کارە ئاگادار بکرێ و بەشدار بکرێ یا نەء؟ ئەگەرچی لەسـەر ئـەم کێشەیە ناکۆک ئەبن و هەندێ مشتومڕیان ئەبێ، بەڵام سـەرەنجام هـەمویان لەسـەر ئـەوە پێکـدێن کـە شـێخ مەحمود ئاگادار نەکەن و خۆیانی لێ بەدور بگرن، چونکە لایان وا ئەبێ کە شێخ مـەحمود توشـی شـەڕ بـوە، لەلای ئینگلیز شکاوە. لە گفتوگۆکانی سلێمانیدا، لەم روەوە رەمزی فەتاح وتویەتی: "ئەم حەقە بە میللەتی کورد دراوە. ئەگەر شێخ مەحمود خەطای کردبێ دیسـانەوە میللـەت قەباحـەتی نیـە. مـەعلومی فەخامەتتانـە خـەطای کەسێک حقوقی میللەتێکی وا مەحو ناکاتەوە...".

ئـــەم روداوە گـــۆڕانێکی چۆنایـــەتی بـــو لـــە جوڵانـــەوەی نەتەوایـــەتی کـــوردا، ئـــەوە یەکـــەمین جار بو:

1. لەباتی ئاریستۆکراتی لادێ (شێخی تەریقەت و سەرۆکی عەشیرەت)، هەڵبژاردەی شاری (ئەشـراف، تیجار، رۆشنبیر) سەرکردایەتی بگرنە دەس.

2. لەباتی ئەوەی پەنا بۆ شۆڕشـی چەکـدار ببـەن، رێگـەی کـاری سیاسـی (خۆپیشـاندان، مـانگرتن، نوسینی بەیان و مەزبەتە، گفتوگۆ) بگرن.

3. لەباتی ئەوەی ناوچەی شـاخاوی عاسـی بکـەن بـە مەڵبەنـدی جموجـۆڵ، شـار (قوتابخانـە، بـازاڕ، دائیرەکان) بکەن بە مەیدانی چالاکی.

لەو سەردەمەدا سیاسییەکانی عەرەب لە عیراقدا ئـەیان تـوانی حزبـی سیاسـی دابمـەزرێنن، چەنـدین رۆژنامەی سیاسی بە عەرەبی دەرئەچون، بەڵام سیاسییەکانی کورد لەم مافە بـێ بـەش بـون، رێگـە نەئـەدران حیزبی سیاسی دابمەزرێنن و رۆژنامەی سیاسی دەربکەن.

2. 2. 1. ئەمیر غازی لە کوردستان

بۆ هێمنکردنەوەی خەڵک و دڵنیا کردنیان لەوەی کە مافەکانیان پارێزراوە، پـەیمانی نـوێی بریتـانی– عیراقی قازانجی گەلی عیراق، لە ناو ئـەو دا هـی گـەلی کـوردی یشـی تیایـە، غـازی کـوڕی مـەلیک فەیسـەڵ، وەلیعەهدی عەرشی عیراق، لە تەموزی 1930 دا سەردانی کوردستانی کرد.

بەر لەوەی ئەمیر غازی لە گەشتەکەیدا بگاتە سلێمانی، هەیئەتی وەطەنیە بـەیانێکی حەماسـی دەرکـرد. لەم بەیانەدا خواستەکانی کوردی رون کردەوە و داوای لە خەڵک کرد بـۆ پشـتیوانی لـەم خواسـتانە، خۆیـان ئامادە بکەن بۆ خۆپیشاندانێکی هێمنانە.

ئەمیر غازی لە گەشتەکەدا گەیشتە سلێمانی، لەلایەن حکومەتەوە پێشوازی رەسمیی کرا. خەڵک یش بۆ خۆپیشاندانێکی گەورە و هێمن لەبەردەمی سەرادا کۆبونەوە و پشـتیوانیان لـە خواسـتەکانی کـورد کـرد. بـە نوێنەرایەتی خەڵک، رەمزی فەتاح و تۆفیق قـەزاز قسـەیان کـرد. داوایـان لـە ئـەمیر غـازی کـرد داواکانیـان بگەیەنێ بە دەسەڵاتدارانی بەرز.

بێگومان غازی بەتەمای ئەمە نەبو، رۆژنامەکانی بەغداد بە نارەزاییەوە هـەواڵی ئـەم پێشـوازییـەیان بڵاوکردەوە.

2. 2. 2. وەفدی وەزاری لە کوردستان

ئەنجومەنی وەزیران لە کۆبونەوەی 5 ی 8 ی 1930 دا بڕیاریدا وەفدێکی وەزاری، هـاورێ لـە گـەڵ کاپتن هۆلتی وەکیلی مەندوبی سامی، بـۆ گەشـتێکی سیاسـی رەوانـەی کوردسـتان بکـا، بـەو هیوایـەی ئـەو

ئاڵۆزیی‌ەی بەهۆی بەستنی پەیمانی بریتانی– عیراقیو فەرامۆشکردنی مافەکانی کوردەوە دروست بوبو، برەوێنێتەوە و، زەمینەی هەڵبژاردنی داهاتو خۆش بکەن.

وەفدە وەزاریەکە پێک هات بو لە: وەکیلی سەرۆکی وەزیران، جەعفەر عەسکەری وەزیری عەدل، جەمال بابان وەزیری کاروباری ناوخۆ، جەمیل مەدفەعی وەکیلی مەندوبی سامی. لەو کاتەدا هێشتا نوری سەعید، سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی عیراق، لە بریتانیا نەگەڕابوەوە.

هەیئەتی وەطەنیە بەم بۆنەیەوە بەیانێکی حەماسی دەرکرد، بۆ پشتیوانی لە خواستەکانیان داوایان لە خەڵک کرد، لە ڕۆژی گەیشتنی وەفدەکەدا، بۆ خۆپیشاندانێکی هێمنانە خۆیان ساز بدەن.

لە سەرەتای ئابی 1930 دا وەفدەکە چوە کەرکوک و هەولێر، ئینجا سلێمانی. لە هەر 3 شار لە گەڵ پیاوە ناسراوەکانی کورد کۆبونەوە. وەکیلی سەرۆکی وەزیران و وەکیلی مەندوبی سامی، هەر یەکەیان وتارێکی ئامادە کردبو، کە هەڵوێستی حکومەتەکانیان دەرئەبڕی، لەم کۆبونەوانەدا خوێندیاننەوە.

جەعفەر عەسکەری لە وتارەکەیدا وتی:

"من بۆتان تەصریح دەکەم کە حکومەتی عیراق بە صورەتێکی ئەکیدە قەراری داوە کە بە نەزەری ئیعتیبار تەماشای ئەو وەعدانە بکات کە بۆ تەئمینی ئارەزوی برا کوردەکانمانی دابو لەوەش نەک تەنها هەتا ساڵی 1923 مەرعیی‌ەلئیجرای ئەبێ، بەڵام هەتا مابەعدی ئەو تاریخەش دەوام دەکات...

"لە عەینی زەمانا بە هەمو شیدەتێک بۆ مەحوکردنی هەمو جۆرە نەعرەیەکی کە ببێتە سەبەبی تەفرەقەو ئیخلالی وەحدەتی وەتەنیەی عیراق، یاخود ببێتە سەبەبی ئیخلال کردنی حقوقی دراوسێیەتی لە گەڵ هەر دو حکومەتی دۆستمان: ئێران و تورک..."

وەکیلی مەندوبی سامی یش لە وتارەکەیدا وتی:

"... قەت شتێکی وا نیە لە هیچ نوقتەیەکی عیراق کە بڵێن حکومەتی عیراق یان حکومەتی بریتانیا هەر یەکە بۆ خۆی تەعقیبی سیاسەتێک بکا، تازە ئەوا موعاهەدەیەک ئیمزا کراوە کە ئەم دو مەملەکەتە بۆ 25 ساڵی تر لە گەڵ یەکتری بە تەحالوفێکی صەمیمی ڕەبط دەکات...

"... غایەی یەکەمینیان ئەوەیە کە تەئمینی تەئسیسی دەوڵەتێکی عیراق بکات کە ئازاد و سەربەخۆ بێت... هەرچی حەرەکەتێک لە گەڵ ئەم سیاسەتە تەوافوق نەکات حکومەت بەباشی سەیری ناکات، وەکو جیابونەوەی کوردان".

"... سەیر دەکەم بەعزێ جیهاتی نامەسئول وای دەهێننە پێشەوە کە تەشجیع کردنی حەرەکەتی قەومیەی کوردی سیاسەتێکی قەطعیەی حکومەتی جەلالەتی مەلیکی بریتانیایە، ئەمە نەک تەنها بۆ عیراق، بەڵکو بۆ دراوسێ و دۆستەکانی تری کە حکومەتی ئێران و تورکیایە موجیبی ئیرتیباک دەبێت. هیچ شتێک نیە کە لەمە زیاتر لە حەقیقەت دور بێت...

"ئەوەی کە هەردو حکومەت: بریتانیا و عیراق، حەز ئەکەن ببینن پێشکەوتنی سولحپەروەرانەی عیراقێکی یەکگرتوە، کە لەوێ هەمو ئەو عونصورە موختەلیفانەی ئەهالی تەشکیل دەکەن، غەرەضی زۆر موهیمیان ئەوە بێ کە ببن بە عیراقێکی چاک".

بەو پێیە هەڵوێستی بریتانیای لە کێشەی کورد ڕون کردەوە کە: پشتیوانی لە خواستە نەتەوەیی‌یەکانی کورد بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی ناکەن، بەڵکو ئەیانەوێ کورد ببێ بە "عیراقیەکی چاک".

لە هەر 3 شار گفتوگۆی گەرم و تونـدوتیژ لـە نێـوان نوێنـەرانی کـورد و وەفـدی حکومـەتدا کـرا. نوێنەرانی کورد بە راشکاوی ئەیان وت: نایانەوێ لە گەڵ عەرەب پێکەوە بژین، بەڵکو ئەمان یـش ئەیانـەوێ: حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ، لەژێر ئینتیدابی دەوڵەتێکدا کە کۆمەڵەی گەلان دیاری بکا، دابمـەزرێنرێ. بـۆ ئەمە یش ئەو بەڵێنانەیان ئەکرد بە بیانو کە کۆمەڵەی گەلان کاتی خۆی بە کوردی دابون.

داواکەیان پێچەوانەی بۆچـونی کاربەدەسـتانی عیـراق و لـە گـەڵ سیاسـەتی بریتـانیدا نـە ئـەگونجا، لەبەرئەوە ئومێدی جێبەجێ کردنیان لێ نەئەکرا. وەفدی وەزاری گەرایەوە بەغداد بێ ئەوەی لـە گـەڵ سـەرانی کورد، گەیشتبێتە هیچ جۆرە لە یەک گەیشتنێ.

2. 2. 3. ناردنی بروسکە و یادداشت

هەیئەتی وەطەنیە کەوتە جموجۆڵێکی سیاسی فراوان: هانـدانی سـەرانی کـورد بـۆ نـاردنی بروسـکە، یادداشت، نامە.. بۆ کاربەدەستانی عیراق، بریتانیـا، کۆمەڵـەی گـەلان و سـازدانی خۆپیشـاندانی جـەماوەری فراوان و هێمنانە. سەرانی کورد ئومێـدێکی زۆریـان بـە "عەدالـەتی عەسـبەتول ئومـەم" هـەبو. تەنانـەت ئـەو لافیتانەی لە کاتی خۆپیشاندانەکانی پێشوازی ئـەمیر غـازی و، وەفـدی وەزاری و، رۆژی 6 ی 9 دا بـەرزیان کرد بونەوە، بریتی بون لە دو دروشمی سەرەکی: (رەوابێ مەتالیبی میللەتی کـورد) و (بەرقـەرار بـێ عەدالـەتی عیصبەتول ئومەم).

لەناو ئەوانەدا کە بروسـکەو یادداشـتیان نـاردوە بـۆ کۆمەڵـەی گـەلان: ئەشـرافی سـلێمانی، سـەرانی عەشیرەتەکانی پشدەر، هـەورامان، هەمەوەنـد، جـاف، تەنانـەت ژنـانی سـلێمانی یـش لـەم هەوڵـە نیشـتمانیە دوانەکەوتن. حەپسە خانی نەقیب و دەستە خوشکەکانی داوای مافەکانی کوردیان کرد.

لەو کاتەدا بریتانیا گەورەترین هێزی دنیا و بە دەسەڵاتترین هێزی ناو کۆمەڵەی گەلان بو. لـە هـەمان کاتدا مانداتۆری عیراق یش بو. نامە و یادداشتەکانی سەرانی کورد لە رێگەی ئەوانەوە ئەنێردرا بۆ کۆمەڵەی گەلان. بریتانیا بڕیاری دابو کە عیراق بە یەککگرتویی بمێنێتەوە و بکرێتە ئەندامی کۆمەڵـەی گـەلان. لـە بـەر ئەوە نەک هەر گوێی نەدایە خواسـتەکانی کـورد، بـەڵکو لـە راپۆرتـەکانیدا لەسـەر پێشـکەوتنی عیـراق کـە پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی ئەکرد، پاکانەی بۆ عیراق ئەکرد سەبارەت بەو شکاتانەی لێی ئـەکران و گـەواهی درۆی بۆ ئەدا کە خواستەکانی کوردی بەجێ هێناوە. کۆمەڵەی گەلان یش شایەتیەکانی دەوڵەتی مانداتۆری لـە بەرچاو ئەگرت، لە بەر ئەوە گوێی نەدایە خواستەکانی کورد.

ئەحمەد موختار جاف کە چەند جارێ لە مەجلیسی نوابـدا نائیبی هەڵەبجە بوە، دیـارە لـە کەینوبـەینی ژێر بەژێری کۆمەڵەی گەلان ئاگادار بوە، بۆیە بێ مەڵامەت نیە کە لـە شـیعرە بەناوبانگەکـەیدا بـە راشـکاوی ئەڵێ:

ئەم قەراری عیسبەیە وا خەڵق ئەڵێن بۆ کورد ئەبێ،
هەر قسەی روتە و، قسەیش ناچێتە ناو گیرفانەوە!
سەرەنجام پێشبینیەکەی ئەم هاتە دی.

2. 2. 4. بادینان و خواستەکانی کورد

لەم جوڵانەوە سیاسـیە فراوانەدا، بادینان بە هۆی هەڵوێستی سـەلبی: شـێخ رەفیقـی سـورچی، فـارس ئاغای زێباری، رەشید بەگی بەرواری، شێخ نوری بریفکانی و چەنـد کەسـێکی تـرەوە.. دابرابـو. ئەمانـە بـە ئاشکرا پشتیوانی‌یان لە حکومەتی عیراق کرد. دژی خواستەکانی کورد راوەسـتان و، نـەریتێکی خائینانـەیان

بەرامبەر جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد، بۆ کوڕ و نەوەکانیان داهێنا، تا ساڵانێکی درێژ لەسەری ڕۆشیتن، هەر لە سۆنگەی ئەمانەوە:

یەکەم: ئەگەرچی حکومەتی عیراق لە ناوچە کوردنشینەکاندا زمانی کوردی بە زمانی ڕەسمی خوێنـدن و دادگا و دائیرەکانی ناسی، لە بادینان ئەمە جێبەجێ نەکرا.

دوەم: ئەو پرۆژەیە یش کە کاربەدەستانی ئینگلیزی چەند جارێ بۆ کاربەدەستانی عیراقیـان پێشـنیار کرد، دەربارەی ئەوەی قەزا کـوردییـەکانی موسـڵ، دهـۆک، زاخـۆ، ئامێـدی و ئـاکرێ، بکـرێن بـە لیوایـەکی سەربەخۆ، بە ڕەزامەندی ئەمان و بە هۆی دەسەڵاتدارەکانی موسڵەوە، سەری نەگرت.

2. 3. هەڵبژاردنی 1930

وەزارەتەکـەی نـوری سـەعید گـوێی نەدایـە نـارەزایی کـورد و نـارەزایی عـەرەب. سـور بـو لەسـەر ئەنجامدانی هەڵبژاردن و ئیمزا کردنی پەیمانی بریتانی– عیراقی. وەزارەتی داخلیە بۆ هەمو لیواکـانی نوسـی کە تا ئەتوانن بە پەلە دەس بکرێ بە هەڵبژاردنی هەیئەتی تەفتیش بۆ هەڵبژاردنی نائیبەکان.

2. 3. 1. شەڕی بەر دەرکی سەرا

تۆفیق وەهبی کە موتەسەڕیفی سلێمانی بو، لە سەرەتای مانگی 9 دا کێشـرایەوە بـۆ بەغـداد و لێخرا. ئەمە نارەزایی‌یەکی زۆری لە ناو دانیشتوانی سلێمانی و سەرانی ئێڵەکاندا خوڵقاند. حکومـەت لای وابو وەهبی بەگ یەکێکە لە هاندەرانی جموجوڵی سیاسیی سلێمانی. لـەو سـەردەمەدا موفەتیشـی ئیداری کە ئینگلیز بو، لە هەمو لیواکانی عیراقدا خاوەن دەسەڵات بون. موفەتیشی ئیـداری سـلێمانی، کابرایەک بو بە ناوی گاون، بەڵام ئەمیش بە ئیجازەی 6 مانگ سەفەری کرد بو. سلێمانی موتەسەڕیفی نەبو، موفەتیشی ئیداریەکەی یشی لە ئیجازە بو، کەسی یەکەمی خـاوەن دەسـەڵات، وەکیلەکـەی گـاون، کابرایەکی ئینگلیز بو بەناوی ئالبن. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی سـلێمانی ڕێنـوێنی و فـەرمانیان لـە میستەر ئالبن وەرگرت.

شەوی 4 ی 9 هەیئەتی وەطەنیە لە ماڵی عەزمی بەگی بابـان دانیشـتن، بڕیاریـان دا: لـە هـەڵبژاردندا بەشداری نەکەن.

ڕۆژی پێنج شەمە 4 ی 9 فایق بێکەس قوتابیەکانی زانستی لە گەڕەکی سابونکەران هێنایە خـوارەوە. بە دەوری سەرادا دانیشتن، سرودی نیشـتمانی‌یـان ئەخوێنـد و هوتافیـان ئەکێشـا. لـە پـڕ ئۆتۆمۆبیلـەکـەی موفەتیشی ئیداری دەرکەوت، دایانە بەر بەرد.

ڕۆژی شەمە 6 ی 9 دانرا بو کە هەیئەتی تەفتیش، بۆ سەرپەرشتی هەڵبژاردنی (منتخبە سانەویەکان) لە سەرای سلێمانی ئامادەبن. نزیکەی 30 کەسێک لە سەرادا کۆبونەوە بۆ هەڵبژاردنی نائیبەکان.

سەرانی هەیئەتی وەطەنیە لایەنگری توندوتیژی نە بون، هەر لە بەر ئەوە لـەم خۆپیشـاندانەدا بەشـدار نە بون. ئەوەی هاندەری سەرەکی بوە و سەرکردایەتی کردوە، فایق بێکەس بوە. فایق بێکەس و قوتابیەکانی زانستی لە بازاڕ کەوتنە داخستنی دوکان بە خەڵک. بەشی زۆری خەڵک دوکانیان داخست و بەرەو بەردەرکی سەرا ڕۆیشتن.

لە چایخانەکاندا بە گرامەفۆن سرودی نیشتمانی لێ ئەدرا. خەڵک زۆر کۆبونەوە. هوتاف و شـیعارات بە دەنگی بەرز لە دژی هەڵبژاردن ئەدرا. وەکو بەیانەکەی حکومەت یش ئەڵێ ژمـارەی خۆپیشـاندەران زیـادی کرد، گەیشتە 2 تا 3 هەزار کەس. خۆپیشاندەران بەردەرکی سەرایان گرت بـو، ڕێگـەیان لـە هـاتوچۆی نـاو

سەرا و دەرەوەی ئەگرت. پۆلیس نەی توانی بڵاوەیان پێ بکا و ڕێگای هاتوچۆ بکاتەوە. لە نێوان پـۆلیس و خەڵک دا بو بە شەڕە دار و بەردە فرکێ، ئەم روداوە لە سەعات 11 ی پێش نیوەڕۆ روی دا.

دەسەڵاتداری یەکەمی حکومەت لە سلێمانی، وەکیلی موفەتیشی ئیداری ئـالبن، بـو. داوا لـە فـەرمانـدەی جەیش کرا سریەیەک سەرباز بنێرێ. ئەو یش بەشی نەکرد، داوای فەوجێکیان کرد. سەربازەکان لە حەوشی سەرا و سەربان دامەزران، بە مەترەلۆز کەوتنە تەقە لە خۆپیشاندەران. چەند کەسێ کوژران (بە پـێی بـەیانی رەسمیی حکومەت...و، بە قسەی خەڵک نزیکەی 60 کەس کوژراوە) و چەند کەسێ بریندار بون، ئەوانی تر بڵاوەیان لێ کرد.

هێزە چەکدارەکانی عیراق دەستیان گرتەوە بەسەر جادەکاندا. کوژراوەکان لە حەوشی سـەرادا کەڵەکـە کران، برینـدارەکان یش لەناو قاوشێکدا ریزکران و کەوتنە راونان و گرتنی هاندەر و رێکخەر و بەشـدارانی خۆپیشاندانەکە. تا دو سێ رۆژ هەر خەڵک ئـەگیران و پـۆلیس و سـەرباز شـایەتی‌یـان لـێ ئـەدان. ژمـارەی گیراوەکان لە 100 کەس تێپەڕی.*[1]

2. 3. 2. ئەنجامدانی هەڵبژاردن لە سلێمانی

کارەساتی بەردەرکی سەرا، ئەگەرچی لـە رۆژنامـەکانی عیـراق و، لـە رۆژنامـەکانی بریتانیـادا دەنگـی دایەوە، بەڵام کاربەدەستانی عیراق گوێیان نەدایە و بڕیاریاندا هەڵبژاردنەکە بە ئەنجام بگەیەنن.

وەزارەتی کاروباری ناوخۆ لە رۆژی 9 ی 9 ی 1930 بە بروسکەیەکی نهێنی داوای لـە موتەسـەڕیفی سلێمانی کرد، بەهۆی ئـەو روداوەوە هـەڵبژاردن هەفتەیـەک دوا بخـرێ. موتەسـەڕیفیەتی سـلێمانی کـە ئـالبن حوکمرانی بو، لە 11 ی 9 ی 1930 دا لە وەڵامدا پێیان داگرت کە ئەنجامدانی هـەڵبژاردن گرنگیـەکی زلـی هەیە، لە بەر ئەوە نابێ دوا بخرێ. وەزیری کاروباری نـاوخۆ یـش لـە 14 ی 9 ی 1930 بـە نوسـراوێکی نهێنی و پەلە، پشتیوانی بڕیارەکەی موتەسەڕیفەتی سلێمانی کرد.

رۆژی 15 ی 9 ی 1930 لە (مەقامی موتەسەڕیفی‌دا عمـومی ئەشـراف و توجـار و سـائیر طەبەقـەی ئەهالی بۆ ئینتیخاباتی هەیئەتی تەفتیشیە کۆبونەوە) یان راستر، کۆکرانەوە و هەڵبژاردنیان پێ کـردن. کـاتێ کۆبونەوەی مەجلیسی نواب لە رۆژی 1 ی 10 ی 1930 دا لە بەغداد کرایەوە، بە نوێنەرایەتی سـلێمانی ئـەم نائیبانە: ئەحمەد ساڵح، ئەحمەد موختار، محەممەد ساڵح و سەیفوڵڵا خەندان، ئامادە بون.

2. 3. 3. دانانی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ

شوێنی موتەسەڕیف چۆڵ بـو. لـەناو رۆژنامـەکانی بەغـدادا نـاوی چەنـد کەسـایەتی کـوردی لەوانـە: محەممەد ئەمین زەکی، جەمال بابان و ئەحمەد بەگ هێنرایە ناو تا بکرێنە موتەسـەڕیفی سـلێمانی. سـەرەنجام ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ دانرایەوە بە موتەسەڕیفی سلێمانی.

ئەحمەد بەگ لە بنەماڵە ناسراوەکانی سلێمانی و، خۆ یشی پیاوێکی تێگەیشتو و بەرێزی ناو خـەڵک بوە. ئەگەرچی ئەم یەکێ بو لەوانەی چون بە پیر شێخ مەحمودەوە کاتێ لە دیلی گەڕایەوە، ماوەیەک یش هـەر لە سلێمانی بو، بەڵام لە سەردەمی حوکمرانی شێخ مەحمودا هـیچ کـارێکی پـێ نەسـپێردراوە. لـە داگیرکردنـی دوەمی سلێمانی‌دا، ئەم رۆیشتە بەغداد و بو بە ئەندامی مەجلیسی تەئسیسیی عیراق. تـا هێزەکـانی عیـراق و بریتانیا بۆ جاری سێیەم سلێمانی‌یان بە یەکجاری داگیرکرد و، وەکو لیوایەک بەستیان بە عیراقەوە، ئـەم کـرا

1 دەسخەتەکانی مامۆستا مستەفا دەلۆیی، ئەو یش لە خوالێخۆشبوان رەمزی فەتاح، مامۆستا جەلال ئەمجەد، مامۆسـتا عومەر عەبدورەحیم، مەلا محەممەدی کوردی، مامۆستا ئەخولی شاعیر وەری گرتون.

بە موتەسەڕیفی سلێمانی (1924- 1927). ئەو ماوەیەی موتەسەڕیف بو، بایەخێکی زۆری دا بــە کاروبــاری خوێندەواری، ئاوەدانی، ڕۆشنبیری و، یەکەمین سەرۆکی جەمعییەتی زانستی کوردان بو. لــە 1927 دا دەســی لە کار هەڵگرت. لە جێگەی ئەم ئەحمەد عوسمان کرا بــە موتەســەڕیفی ســلێمانی. لــەکاتی گفتوگــۆی عیراقــی- بریتانیدا بۆ بەستنی پەیمانی 1930، ئەم یش لە بروسکەیەکدا کە بۆ مەندوبی سامی و سەرۆکی وەزیرانی عیراقی نارد، پشتیوانی لە خواستەکانی گەلەکەی کرد.

دوای شکانی شۆڕشەکەی شێخ مەحمود کە مەلیک فەیسەڵ هاتــە ســلێمانی، نیشــانی (الرافــدین) ی بــە خەڵات کرد بە بەرۆکی ئەحمەد بەگ دا.

2. 3. 4. وەفدی کوردستان

کوشتارەکەی بەردەرکی سەرا، ویژدانی شاعیرە گەورە و ناسراوەکانی ئەودەمی سلێمانی‌یان هەژاندوە. پیرەمێرد، حەمدی، بێکەس، گۆران، ئەحۆڵ، شیعری بەسۆزیان لەسەر داناوە. لــە ویژدانــی خــەڵکیش دا ڕۆژی ڕەشی شەشی ئەیلول بوە بە مێژویەکی ناسراو، لە دایک بون و مردن و، ژنهێنــان و شــوکردنیان پــێ دیــاری کردوە.

لەکاتی کوشتارەکەی شەشی ئەیلولدا، مەلیک فەیسەڵ بۆ تیماری نەخۆشی، لە لەندەن بوە. دوای ئەوەی گەڕاوەتەوە بەغداد، بۆ نوێ کردنەوەی دڵسۆزی و دەربڕینــی گوێڕایــەڵی، وەفــدی شــارەکانی کوردســتان کــە زۆربەی نائیبە کوردەکانی تێدا بو، چون بۆ دیدەنی مەلیک. ڕۆژنامەکانی بەغداد ئەم هەواڵەیان بە خۆشــیەوە بڵاوکردەوە. پیرەمێرد بەم بۆنەیەوە شیعرە بەناوبانگەکەی (وەفدی کوردستان) ی بەسەردا هەڵداون کە پێیــان ئەڵێ: "میللەت فرۆشان" و، نائیبە کوردەکان بە "هــەرزە وەکیلــی شــاری خامۆشــان" نــاو ئــەبا. بێکــەس یــش کردویەتی بە پێنج خشتەکی و ئیشارەت ئەکا بۆ بازرگانــەکان و ئــەڵێ: "حــاجی توتنەکــەت مــادەم فرۆشــرا، قیروسیا لە صەد کوشتن و هەرا".

2. 4. بەڵگەکانی: کورد و پەیماننامەی 1930

2. 4. 1. نامەی هەمفریس، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق

بۆ لۆرد پاسفیلد، سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری کۆڵۆنی‌یەکان

بارەگا، بەغداد

23 ی 4 ی 1930

گەورەم،

1. ئەز شەرەفی ئــەوەم هەیــە کــە گــەورەیی‌تــان ئاگــادار بکــەم، لــەوەتی مــن گەیشــتومەتە عیــراق بــە ئاگاییــەوە شــکاتی بــەردەوامی کوردەکــانی عیــراق، ســەبارەت بــەو بەڵێنانــەی لــە بابــەت ئــەو ئیمتیازاتــە تایبەتی‌یانەوە کە پێیان دراوە و بە تەواوی جێبەجێ نەکراون، لەبەر چاو گرتوە.

2. سەرەتای ئەمساڵ مەلیک فەیسەڵ پێی وتم حەز ئەکا هەمو پرسی کوردم بە تایبەتی لە گــەڵ بــاس بکا. لەسەر ئەوە ڕێکەوتین هەرچی زوتر کات بدۆزمــەوە بــۆ ئــەوەی خــۆم ئاگــادار کــەم لــە فاکــت و بیــر و بۆچونی ئەوانەی لەم بارەیەوە ئاگاداریی تایبەتی‌یان هەیە، ئەوسا پێکەوە دای ئەنێین حکومەتی عیراق چ بکا بۆ ڕازی کردنی کوردەکان.

دوای ئــەوە بــە ماوەیــەکی کــورت، لەســەر داوای مــن، ســێر کیناهــان کۆرنــوالیس (Sir Kinahan Cornwallis) مستەشاری وەزارەتی کاروباری ناوخۆ، کەوتە هەڵسەنگاندنی ئــەو بەڵێنانــەی بــە کوردەکــان

دراون و رادەی جێبەجێ کردنیان. هەروەها لە گەڵ موفەتیشە ئیدارییەکانی ناوچە کوردییەکان و لە گەڵ موفەتیشی بریتانی پەروەردەی گشتی، گازاندەی کوردەکانی بە تێروپڕی باس کرد. ئەم گفتوگۆیانە وایان لێ کردوە بتوانێ لەسەر هەمو مەسەلەکە تێبینییەکی گشتلایەنی ئامادە بکا و، راسپێری دیاریکراو بخاتە بەردەم حکومەتی عیراق.

3. لە گەڵ ئەم نامەیەدا کۆپییەکی ئینگلیزی ئەو تێبینییەی سێر کیناهان کۆرنوالیس بۆ وەزیری ناوخۆی نوسیوە، بۆ ئاگاداری گەورەییتان ئەنێرم. بە رەئی من زۆر بە رونی هۆیەکانی شکاتەکانی کورد و رێگەی چارەسەرکردنی باس کردون.

سێر کیناهانم ئاگادار کردەوە کە من راسپاردەکانی پەسند ئەکەم. نفوزی خۆیشم لە گەڵ مەلیک و سەرۆکی وەزیران بەکار ئەهێنم بۆ پشتیوانی لە تەقەللاکانی بۆ قانیعکردنی حکومەتی عیراق کە پێڕەویان بکا.

4. یەکەم بەری تێبینییەکانی سێر کیناهان بۆ وەزیرەکەی بەیانێکە، کۆپییەکی پاشکۆی دوەمی ئەم نامەیەیە، کە لە 9 ی 4 دا لەلایەن حکومەتی نوری پاشاوە بە رێگەی هۆکانی راگەیاندنەوە بڵاوی کردۆتەوە. راگەیاندنی ئەم سیاسەتە بە جۆرێ کوردەکانی رازی کردوە کە لە ژمارەیەک تەلەگرافی پێخۆشحاڵی و سوپاس دا دەریان بڕیوە کە تازە لە زۆر شوێنی کوردستانەوە بە من و سەرۆکی وەزیران گەیشتوە.

لەم ماوەیەدا لە گەڵ موفەتیشە ئیدارییەکانی لیواکانی سەرو خەریکی توێژینەوەی هەلومەرجی کوردەکان بوم، بە فەرمانی خاوەن شکۆ مەلیک لەوەم کۆڵییەوە کە ئاخۆ هیچ راستیەک لە قسەی ئەو کوردانەدا هەیە کە ئەڵێن ئەو بەڵێنانەی دراویانەتێ، بە باشی جێبەجێ نەکرد. (بەڵگەی ژمارە FO371ی 14521).

بەڵێنەکان ئەمانە بون:

1. بەیانی سێر پێرسی کۆکس لە لایەن راوێژکارانی بریتانییەوە لە لیواکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانیدا لە 6 ی مەی 1921 بڵاوکرایەوە.

2. بەیانی 24 ی دێسەمبەری 1922:

"حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیاو حکومەتی عیراق دان ئەنێن بە مافی ئەو کوردانە کە لەناو سنوری عیراق دا ئەژین بۆ ئەوەی حکومەتێکی کوردی لەو سنورانەدا دابمەزرێن، هیوادارن کە تاقمە کوردییە جیاوازەکان، بە زوترین کات لەناو خۆیان دا بگەنە رێککەوتنێک لەسەر شێوەی ئەو حکومەتەی خۆیان ئارەزوی ئەکەن، لەو سنورەدا کە ئەیانەوێ درێژ ببێتەوە و دەستەیەکی نوێنەرایەتی بەرپرس بنێرن بۆ بەغداد بۆ باسی پێوەندیە سیاسیو ئابورریەکانیان لەگەڵ حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیاو حکومەتی عیراق".

3. بڕیاری ئەنجومەنی وەزیران لە 11 ی جولای 1923 دا:

1. حکومەتی عیراق بەتەما نیە هیچ فەرمانبەرێکی عەرەب لە ناوچە کوردییەکان دا دابمەزرێنێ، جگە لە فەرمانبەرانی تەکنیکی.

2. هەروەها بەتەما نیە دانیشتوانی ناوچە کوردییەکان ناچار بکا زمانی عەرەبی لە مراسلاتی رەسمیی دا بەکار بهێنن.

3. مافەکانی دانیشتوان و تاقمە دینیی و شارستانیەکان لە ناوچەی ناوبراودا بە تەواوی پارێزراون.

(4) تەلەگرافی سەرۆکی وەزیران بۆ موتەسەڕیفی کەرکوک:

(أ) تکایە ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی ئاگادار بکە کە پێشنیارەکانیان پەسند کراوە، حکومـەت موافیقـە دامەزراندنەکان تەنیا لە خەڵکی ناوچەکە بێ و زمانی ناوچەیی بە ڕەسمیی بناسرێ.

(ب)... ئەشێ ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی ئاگادار بکەی، بەڵێنی جێبەجێ کردنـی ئـەم مەرجانـەیان بـە شێوەیەکی ڕەسمیی بدەیتێ.

(5) وتاری سەرۆکی وەزیران لە 21 ی جەنیوەری 1926 دا:

"...ئێمە ئەبێ مـافی کوردەکـان بـدەین. فەرمانبـەرەکانیان لـە خۆیـان بـن، زمانەکـەیان ئـەبێ زمـانی ڕەسمییان بێ و منداڵەکانیان ئەبێ لە قوتابخانەکانیان دا زمانی خۆیان فێر ببن، ئەوە ئیلتیزامە لەسەر ئێمە کـە مافەکانی خۆیان بدەینێ".

سەرۆکی وەزیران ڕێنمایی دا بە هەمو وەزارەتەکانی:

"پایەبەرزتان بیگومان ئەو وتارەی دیوە کە سەرۆکی وەزیـران لـە مەجلیسـی نـواب دا داویتـی، ڕۆژی دوایـی لـە ڕۆژنامـەکان دا بڵاوکرایـەوە. ئـەم وتـارە ئـەو سیاسـەتە دەرئـەبرێ کـە حکومـەت ئـەیگرێ و لـە بەڕێوەبەرایەتی ناوچە کوردییەکان دا پێڕەوی ئەکرێ، بە دیاریکراوی کـە فەرمانبـەران ئـەبێ کـورد و زمـانی ڕەسمی ئەبێ کوردی بێ.

پایەبەرزی ئاگاداری کردم داوا لە پایەبەرزتان بکەم هەوڵی جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە بدەن، لە هەمو دامەزراوەکانی ناوچەی باسکراودا جێبەجێی بکەن".

6. ڕاسپاردەی کۆمەڵەی نەتەوەکان:

"ئەبێ گوێ بدرێتە ئەو ئارەزوانەی لەلایەن کوردەکانەوە دەربڕراوە کە فەرمانبـەرانی بـە ڕەگـەز کـورد دابمەزرێنرێن بۆ بەڕێوەبەرایەتی ناوچەکەیان، ڕەوتی دادگا و فێرکردن لە قوتابخانەکان دا، کوردی ئەبێ ببـێ بە زمانی ڕەسمی هەمو ئەم خزمەتانە".

3. بەرەئی شەخسیی من، ئەو بەڵێنانەی کە گەورەترین گرنگییان هەیە، بەڵێنەکانی ژمارە 3، 4، 5، 6 ن کە پێوەندیان هەیە لەگەڵ:

أ- فەرمانبەران.

ب- زمان.

ت- گفتوگۆی ناو دادگا.

پ- پەروەردە.

ئەو بەڵێنەی بە ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی کەرکوک دراوە نالەبارە، چونکە زۆرایەتی دانیشتوانی ئـەو ناوچانە کوردن، چونکە دوای ئـەوەی بەڵێنەکـە دراوە هـەمو قـەزا کوردییـەکانی چەمچـەماڵ و گـل لـە لیـوای سلێمانی کراونەتەوە. لەبەر ئەوە ئەو بەڵێنەی بە کورد دراوە تا رادەیەک ناکۆکە.

من پیشنیار ئەکەم کە هەر چوار بەڵێنەکە جێبەجێ بکرێن، بەڵام حەز ئەکـەم لـە پێشـەوە ڕەئـی خـۆم ڕون بکەمەوە، حکومەتی عیراق بە چ گیانێکەوە لە پاشەڕۆژدا کار لەگەڵ کورد ئەکا، زۆر گرنگترە لـە جێبـەجێ کردنی حەرفیی هەر بەڵێنێکیان.

ڕاست بێ یان درۆ، کوردەکان وا هەست ئەکەن مافەکانی خۆیان وەرنەگرتوە، بۆیە یەکێ لە گرنگتـرین ئەرکەکانی ئەمڕۆی حکومەت ئەوەیە ئەم هەستە نەهێڵێ و، هەستی متمانە و باوەڕیان تێدا بچێنـێ. وەکـو مـن

هەوڵ ئەدەم پیشانی بدەم، ئەبێ لە چەند مەسەلەیەک دا گلەیی لە حکومەت بکرێ. نە لە پرسە گەورەکانی سیاسەتدا ئەوەندەی لە مەسەلەی کەمتر گرنگدا وەکو دامەزراندنی خراپ و رێکخستنی نالەبار. ئەگەرچی، سکاڵای بچوک هی گەورەتر لە مێشکی خەڵکدا دروست ئەکا و زۆر جاریش ئەبێتە هۆی تورەیی و نارەزایی.
یەکەمین ئەرکی حکومەت ئەوەیە لەم سکاڵایانە بکۆڵێتەوە و بە گیانی بەزەییەوە چارەسەریان بکا.

فەرمانبەران

5. ئەم ژمارانەی خوارەوە پیشانی ئەدەن چ فەرمانبەرێ دامەزرێنراون:
ک: کورد، ت: تورکومان، ع: عەرەب، م: مسیحی، ج: جو

	نوسراو				نەنوسراو		
رەچەڵەک	ک.	ت.	ع.	م و ج	ک.	ت.	ع. م. و ج
سلیمانی	19	8	1	2	90	14	11
ئەربیل	18	5	4	1	95	23	34
کەرکوک	16	11	18	2	29	107	40
موسڵ (قەزا کوردیەکان)	11	3	14	4	46	8	43

6. بە راشکاوی بڵێین، دامەزراندنی ئەو هەمو نەکوردە شکاندنێکی ئاشکرای بەڵێنەکەیە. لە سلێمانی، بۆ نمونە، 99% دانیشتوانی کوردن، کەچی 30% فەرمانبەرەکانی نە کوردن. لە ناوچە کوردییەکانی تردا ژمارەکان بۆ خۆیان قسە ئەکەن.

هەروەکو ئەبینرێ 324 فەرمانبەری کورد هەیە، 165 عەرەب، 180 تورکومان و 62 مسیحی و جو هەیە. ژمارەی فەرمانبەرانی نەکوردن، 93 کەسی لە فەرمانبەرانی کورد زۆرترە.

ئەمەش نمونەیەکی رونی پشت گوێ خرانی رێنماییەکانی حکومەتە، چونکە هیچ کەسێ بەتایبەتی بەرپرسی ئەوە نیە بزانێ بەڵێنەکە بە حەرفیی جیبەجێ کراوە. ئەم پشت گوێ خرانە هەل ئەرەخسێنێ بۆ رەخنەگرتن لەلایەن هەر یەکێکەوە کە بیەوێ بە خراپ لێکی بداتەوە. من پێم باشترە سەیری گیانەکەی بکرێ نەک زۆر بە جدی روکەشی شتەکە وەربگیرێ، چونکە لە زۆر حاڵەت دا نەکوردەکان یان کەرکوکین لە لیوای کەرکوک دا خزمەت ئەکەن یان دانیشتوی کۆنی لیواکەن خزمەت ئەکەن وایان لێ هاتوە لە کوردەکان جیا نەکرێنەوە. دائیرەکانی (بە تایبەتی تاپۆ، گومرگ وکشتوکاڵ)، زۆر کەم هەولیان داوە گوێ بدەنە بەڵێنەکە. کوردەکان بیگومان هۆیەکی راستەقینەیان هەیە بۆ سکاڵا لەمە، بە تایبەتی لە بواری وەزیفە نەتەکنیەکان دا. وا ئەزانم مەسەلەکە تا ئێستا بە رێگەیەکی راست رەفتاری لەگەڵ نەکراوە. کوردەکان بە توندی پێ دائەگرن لەسەر ئەو بەڵێنانەی پێیان دراوە. عەرەبەکان بێزارن لەوە کە لیوا کوردییەکان بۆ کورد بهێڵرێنەوە (بە ناویش بێ، بەکردەوە وا نیە وەکو ژمارەکان دەری ئەخەن)، بەڵام رێگەیان لێ ناگرن لەوەی خزمەت لە بەشەکانی تری وڵات دا بکەن. زۆر باشتر ئەبێ ئەگەر زانینی زمان بکرێ بە پێوانە و رێگە بدرێ بە دامەزراندنی عەرەبی کوردیزان لە لیوا کوردییەکاندا، بە کوردی عەرەبیزان لە لیوا نەکوردییەکان دا. ئەمەش ناکرێ تا ئەو زەمانەی کورد گومان لە سیاسەتی حکومەتی ناوەندی ئەکات. لام وایە ئەگونجێ جێبەجێ بکرێ، ئەگەر یاسای زمان کە لە پەرەگرافی 2 دا باس کراوە، تێپەرێ و پەلەپەل نەکرێ و بە هوشیاری دابمەزرێنرێن.

7. دامەزراندنی فەرمانبەری کارامە گرنگیەکی گەورەی هەیە. ڕەنگە کوردەکانی لیوای هەولێر حاڵی حازر لە کوردی لیواکانی کە زیاتر بیزار بن. بە داخەوەم ئەوە بڵێم کە بەو ئەنجامە گەیشتوم ئەمە بە زۆری ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو سیاسەتەی مەجید بەگی موتەصەڕیف، پێڕەوی کردوە. ئەم فەرمانبەرە بەتوانایە بەلام تورکومانە و خۆی وا پیشان داوە حەز لە چارەی کورد ناکا. نمونەیەکی بەدی داوە بە فەرمانبەرەکانی ترو بونی وەکو بۆچونێکی دژی کورد لە بەڕێوەبەرایەتیدا زیانبەخشە. ئەم لە ماوەی ئاسایی خۆی زیاتر لە خزمەت دا لە هەولێر ماوەتەوە، لام وایە گوێزانەوەی دەسبەجێی لە ناوچە کوردییەکان دا شتێکی پێویستە. ئەبێ فەرمانبەرێکی کورد لە جێگەی ئەم دابنرێ کە حکومەت و هاوڵاتیەکانی متمانەی پێ بکەن.

8. ئەو کەماسییەی پێویستی بە چاککردنەوە هەیە، لە هێزی پۆلیس دا ئەبینرێ کە کەمیی ئەفسەری پۆلیسی کارامەو پشکنەری کوردە. لە ئەنجامدا دامەزراندنی فەرمانبەری عەرەبە کە لە هەندێ حالەتدا کوردی نازانن و لە ڕێگەی تەرجومانەوە کار ئەکەن. ئەمە بە ئاشکرا هەڵەیەو ئەبێ کارئاسانی زۆرتر بکرێ بۆ مەشق پێ کردنی پۆلیس– کورد بن یا عەرەبی کوردیزان– بۆ ئەوەی ببن بە پشکنەرو ئەفسەری نوسراو.

9. لام وایە هەر بە تەنیا بۆ وەزارەتی ناوخۆ یارمەتیدەر نیە، بەڵکو بۆ کوردەکانیش مایەی شادمانی ئەبێ، ئەگەر یارمەتیدەرێکی کورد بۆ بەڕێوەبەری گشتی بەڕێوەبەرایەتی لە وەزارەت دا دابنرێ. ئەم فەرمانبەرە لە پلەی یەکەمدا خەریکی ئەو نامەکارییانە ئەبێ لە لیوا کوردییەکانەوە دێن لە ژێر فەرمانی کارگێری گشتی بەڕێوەبەرایەتیدا. ئەم دامەزراندنە خەرجێکی زیادەی ئەبێ، بەلام دڵنیام کە ئەمە تبریر ئەکرێ بە هەستی ڕەزامەندی کە کەسێکی بە ئاگاداریەکی زۆرەوە لەسەر لیوا کوردییەکان لە وەزارەت دا هەیە.

10. کوردەکان هەستیان کردوە بەوەی کە بە ئەندازەی کافی لە دەزگا بەرزەکانی پایتەخت دا نوێنەرایەتی ناکرێن. دیارە ئەم هەستە لەناو کەنار و شوێنەکانی تریش دا هەیە، بەلام من لام وایە کە ئەبێ سەرنجی تایبەت بدرێ بە ژمارە و گرنگی سیاسی کوردەکان، هەوڵ بدرێ ڕازی بکرێن، ئەگەر کەسانی کارامە هەبون، شوێنە بۆشەکانیان پێ پڕ بکرێتەوە.

11. مەسەلەی زمان شتێکە کوردەکان لە بارەیەوە زۆر بە پەژارەن. بەڵێنەکان بە تەواوی ڕونن و من لام وایە نابێ کات بە فیرۆ بدرێ بۆ تێپەڕاندنی قانونێک کە کوردی بکا بە زمانی ڕەسمیی لە بەڕێوەبەرایەتی سلێمانی و هەولێر و لەو قەزایانەی لیوای موسڵدا کە زۆرایەتی دانیشتوانی کوردن، داننان بە کوردیدا وەکو یەکێ لە زمانە ڕەسمییەکانی لیوای کەرکوک. دوای تێپەڕاندنی قانونەکە، زانینی زمانەکە نەک ڕەگەز، وەکو لەسەرەوە پیشنیارم کردوە، بکرێ بە مەرجی دامەزراندنی فەرمانبەران لە ناوچە کوردییەکان دا.

12. تا ئێستا هەندێ لە دائیرەکان فەرامۆشکار بون لە جێبەجێکردنی بەڵێنەکانی زمان دا، زەمینەی ڕاستەقینەی سکالاکان ئەو ڕاستیەیە میکانیزمێکی کافی نیە بۆ تەرجومەی قانونەکانی وڵات و زۆر لە نیزامەکانی– دارایی و هی تر– کە بەردەوام دەرئەچن. قانونە بنەڕەتیەکان وەکو قانونی سزادانی بەغدادی هێشتا تەرجومە نەکراون، لە هەولێر بۆ نمونە نەک هەر زمانی دادگا عەرەبییە، بەڵکو ئیجرائات و حوکمدانیش بە عەرەبی تۆمار ئەکرێن. قانون، نیزام و نامەکاری بەڕێوەبەرایەتیە گشتیەکان بۆ لیوا کوردییەکان بە عەرەبییەو ئەبێ مدیری تەحریرات وەربگیرێ. ئەمەش شتێکی ئابوری نیە، چونکە

فەرمانبەرانی چوار لیوا ئەبێ خەریکی تەرجومەی هەمان شت بن. ئەمەش بۆ هەموان شتێکی ناڕەوایە چونکە تەرجومەکان وەک یەک نابن. تەرجومەی دروستی بەڵگەی قانونی پێویستی بە وریایی و شارەزایی هەیە. بەڵگەی لەو بابەتە ناتوانرێ بە باشی تەرجومە بکرێ لەلایەن کەسانی لێنەهاتوەوە کە لە هەمان کات دا بە کاری بەڕێوەبەرایەتیەوە سەرقاڵە و، زۆر جار لەوانەیە بە تەرجومە نەکراوی بمێنێتەوە. ئەنجامەکەیشی ئەوەیە فەرمانبەرانی عەرەبی نەزان ناتوانن کارەکانیان بە دروستی ئەنجام بدەن و خەڵکەکەیش بێ بەش ئەکرێن لەو مافە بنچینەییەی کە ئەبێ باج بدەن و حوکم بکرێن بەپێی قانونگەلی کە بە زمانی خۆیان نوسرابێ. لام وایە کە ئەبێ مەکتەبێکی تەرجومەی لێهاتو دابنرێ، باشترە لەم وەزارەتەدا بێ، بۆ تەرجومەکردنی قانونەکان و، ئەو بەڵگانەی کە وەزارەت بە پێویستیان ئەزانێ بە کوردی و بڵاوکردنەوەیان لە جەریدەی رەسمیی‌دا. هەروەها لام وایە ئەبێ رەوتی دادگاکان و حوکمدان لە دادگاکان دا، بە کوردی تۆمار بکرێن.

پەروەردە

13. سکاڵاکانی کورد لە سیاسەتی پەروەردەیی حکومەت زۆرن. هەندێکیان رەوان و ئەوانی تریان، من لام وایە زل کراون. کاریکی زەحمەتە بۆ حکومەتێک کە پارەی نەبێ، هەمو شتێ بە جارێک بکا. لەم مەسەلەیەدا کێشەکە ئاڵۆزە سەبارەت بەو راستیەی کە تازە کوردی بوەتە زمانی نوسین، لەبەرئەوە مامۆستای لێهاتو کەمن.

بە رەئی من دو کەمایەسیی سەرەکی هەن. یەکەمیان ئەوەیە، ئێستا ناتوانرێ منداڵانی کورد لە لیوا کوردییەکان دا بە باشی پەروەردە بکرێن، چونکە هیچ فێرگەیەکی ناوەندی تەواوی لێ نیە، دوەمیشیان ئەوەیە، ناوچەیەکی پەروەردەی کوردی نیە. هەولێر لەسەر ناوچەی موسڵ و سلێمانی و کەرکوکیش لەلایەن کاربەدەستانی ناوچەی پەروەردەی بەغدادەوە بەڕێوە ئەبرێن. سکاڵا بیستوە کە سیاسەتی پەروەردەیی کە لەلایەن فەرمانبەرانی ناوچەی بەرپرسەوە پێڕەوی کراوە بەپێی بەڵێنەکان نیە. ئەمە ئەگەر وابێ یا نە، من لام وایە ناوچەیەکی پەروەردەیی لە هەولێر و کەرکوک و سلێمانی، بەبێ دواخستن لە ژێر سەرپەرشتی کوردێکی لێهاتودا، دابمەزرێنرێ. هەروەها لام وایە کە کۆرسی تەواوی فێرگە ئامادەییەکان لە قوتابخانە ناوەندییەکانی هەولێر و سلێمانی‌دا بوترێتەوە، ئەگەر پارە پەیدا کرا زۆرتر فێرگەی سەرەتایی بکرێتەوە. ئەگەر ناوچەی پەروەردەیی کوردی دامەزرێنرا، ئەوسا فەرمانبەرانی کوردی کاربەدەست روبەروی رەخنەی کوردەکان ئەبنەوە، کەمتر بیانویان بە دەستەوە ئەبێ بۆ ئەوەی، کەمتەرخەمی بەڕێوەبەرایەتی کە وەکو لەسەرەوە من رونم کردەوە، بەزۆری ئەگەڕێتەوە بۆ نەبونی پارە، بە هەوڵی ئەنقەستی حکومەت بۆ پشت گوێ خستنی بەڵێنەکان، لێک بدرێتەوە.

14. لام وایە گرنگیەکی زیاد لە پێویست دراوە بە هۆیەکانی فێرکردن لە قوتابخانە کوردییەکان دا. ئەوە ئاشکرایە کە کوردەکان مافی ئەوەیان هەیە فێرکردنی سەرەتایی بە کوردی بێ، بەڵام من باوەڕم وایە کە ئەگەر قانونی زمان دەربچێ و، کوردەکان باوەڕ بێنن بەوەی کە بیری نەهێشتنی ناسنامەی نەتەوەیی لە کایەدا نیە، ئەوسا خۆیان داوا ئەکەن هۆکانی فێرکردن لە هەندێ بابەتی گرانتردا، لە ئاستی بەرزتری خوێندن دا، بە زمانی عەرەبی بێ. لەگەڵ کرانەوەی پێوەندی‌دا، لیوا کوردییەکان چیتر دانابڕێن، لاوانی کورد لەوە تێ ئەگەن کە بێ زانینی عەرەبی، ناتوانن لە ژیانی نیشتمانی‌دا بەشداری بکەن. ئەمە مەسەلەیەکە لەم رەوتەدا خۆی لە خۆی‌دا بەلادا ئەکەوێ، شتێکی چەوتە ئەگەر تێکەڵ بکرێ بە کێشەی نەتەوایەتی.

15. کورتەی راسپێرییەکانم ئەمانەن:

فەرمانبەران.

1. هەر کە قانونی زمان دەرچو، زانینی زمانی کوردی، نەک رەگەز، بکرێ بە پێوانەی دامەزراندن.

2. لە هەمان کات دا ئـەبێ داوا لـە هـەمو دائیرەکـان بکـرێ، بایـەخی زۆرتـر بـدەن بـە دامەزرانـدنی موچەخۆری کورد.

3. موتەصەریفی هەولێر بگوێزریتەوە و کوردێکی کارامە لە جێگەی ئەو دابنرێ.

4. ئەبێ کارئاسانی زۆرتر بۆ پۆلیس بکرێ کە مەشق بە ژمارەیەکی زۆرتـری فەرمانبـەرو پشـکنەری کوردیزان بکا.

5. یارمەتیدەرێکی کورد بۆ کارگێری گشتی بەرێوەبەرایەتی لە وەزارەت دا دابنرێ.

6. توانای دۆزینەوەی کوردی گونجاو بـۆ هەنـدێ لـە وەزیفـە بـەرزەکانی دائیرەکـانی بەغـداد، تـاقی بکرێتەوە.

زمان و کاروباری دادگا

7. ئەو قانونەی کە ئەبێ دەربچێ کوردی ئەکا بە زمانی رەسمیی لە سلێمانی، هەولێر و قەزاکانی لیوای موسڵ کە زۆرایەتی دانیشتوانیان کوردن، دان ئەنێ بە کوردیدا وەکو یەکێ لە زمانە رەسمیەکانی کەرکوک.

8. مەکتەبێکی تەرجومە لە بەغداد دابمەزرێنرێ.

9. رێوشوێنی بەرێوەچون و دادگایی لە دادگاکان دا بە کوردی تۆمار بکرێ.

پەروەردە

10. بۆ مەبەستی پەروەردە لیواکانی هـەولێر، کـەرکوک و سـلێمانی لـە "مەنتیقەیـەک" دا رێکئـەخرێن لە ژێر بەرێوەبەرایەتی کوردێکی کارامەدا.

11- فێرگەی ناوەندی تەواو لە هەولێر و سلێمانی هەبن، ژمارەی فێرگەی سەرەتایی، ئەوەندەی بودجـە رێگە ئەدا، زۆرتر بکرێن.

راسپێری دی

12. دانانی رەمزی کوردی لەناو بەیداخی عیراق دا، بە راکێشانی عاتیفی کوردەکان دائەنرێ.

13. پایەبەرزتان ئەبینن من لە راسپێریەکانمدا خواستەکانی کوردە نەتەوەیی‌یەکانم فـەرامۆش کـردوە بۆ درێژکردنەوەی ناوچـە کوردییـەکان بـۆ لیواکـانی دیالـە و کـوت، بـۆ هـەر گۆرینێـک کـە ببـێ بـە هـۆی جیابونەوەی لیوا کوردییەکان لە مەملەکەتی عیراق. من ئەو جۆرە خواستانە بە باشترین قازانجی کورد خۆیان یا بە هی عیراق دانانێم. راسپێریەکانی من، نەتەوەییـە خـوێن گەرمـەکان تێـر ناکـا کـە لایـەنی هـەرە کـەمی داواکانیان فراوانکردنی ناوچەی پەروەردەیی کوردی و دروستکردنی لیوای دهۆکە. دەرگا بـا کـراوە بـێ بـۆ فراوانکردنی ژیرانەی لەم بابەتە، بەڵام من لام وایە ئەبێ داخراو بـێ لـە روی هەرشـتیک دا کـە دژی یـەکێتی عیراق بێ.

ئەوەی من بە شێوەیەکی سەرەکی داوای ئەکەم، هاودەردیە لەگـەڵ سـکاڵا رەواکـانی کـوردا. بیسـتومە وتویانە مەسەلەی کـورد نیـە، لام وایـە ئەمـە لـە راسـتیەوە دورە. کوردەکـان نارەحـەتن و گومانیـان هەیـە و لێشاوێکی زۆری پروپاگەنـدەی زیانبـەخش هەیـە بەتایبـەتی لـە بەغـدادەوە، ئەگـەر رێگـە بەمـە بـدرێ بـەبێ لێپرسینەوە بەردەوام بێ، ئەگەر هیچ نەکرێ بۆ چارەسەرکردنی گازاندە راستەکان و چاندنی هەسـتی متمانـە،

دڵنیام لەوێ کیشە پەیدا ئەبێ. نەک هەر بە تەنیا کێشە پەیدا ئـەبێ، بـەڵکو خواسـتی کوردەکـانیش لەگەڵیـدا زیاد ئەکا، هەتا ئەگاتە ئەوەی حکومەت ناچار بێ بە هێز روبەروی راوەستێ یان خواستەکانیان قوبـوڵ بکـا، کە هیچ هیوایەکی تێدا نابینرێ بۆ ئارامیی پاشەڕۆژی.

هەڵەیەکی گەورە ئەبێ ئەگەر حکومەت بە تەنیا بـە تـەمای جێبـەجێ کردنـی حـەرفیی بەڵێنـەکان بـێ. ئامانجی ئەوان ئەوەیە کورد تێکەڵی میللەتی عیراق بکەن، لەبەرئەوە گیانەکـەی لـە جێبـەجێ کردنـی حـەرفییا گرنگترە. باوەرم وایە ئەگەر حکومەت بە بیرێکی فـراوان و بـە هاودەردیـەوە رەفتـار لەگـەڵ مەسـەلەکە بکـا، ئەتوانێ بناغەی هەندێ شتی هەمیشەیی لە ماوەی دو ساڵی داهاتودا دابنێ.

گیروگرفتەکە یەکێکە لە گرنگترین و بە پەلەترینی ئەو گیروگرفتانەی ئەبێ حکومەت روبەروی ببێتەوە، هیوادارم پایەبەرزتان بەمزوانە بیخاتە بەردەم وەزارەت.

موستەشار (FO371 -14521ی)

پاشکۆکان

1. بەیانێک دانیشتوانی قەزا کوردییەکانی موسڵ و لیواکانی هەولێر، کەرکوک و سلێمانی پیشان ئەدا.
2. سەرژمێری فەرمانبەران بەپێی رەگەز. (FO371 - 14521)

RACIAL STATISTICS FOR KURDISH AREAS ACCORDING TO LATEST FIGURES (FEBRUARY 1930).

Liwa	Kurds	Arabs	Turcomans	Jews	Christians	Persians	Assyrians	Total
Arbil Liwa	83,430	4,492	9,921	3,225	2,689	287	2,090	106,134
Kirkuk Liwa	67,703	26,561	28,741	8,472	1,228	-	-	136,705

Mosul Liwa:

(Kurdish Qadhas):

Name of Qadha	Arabs	Kurds	Yezidi	Assyrians	Xtians of all creeds	Jews	Total	Remarks
Zakho	198	18,731	500	340	5,614	1,471	26,854	-
Amadiya	-	20,914	-	3,416	5,882	732	27,944	-
Zibar	-	9,900	-	800	150	100	10,950	-
Aqra	-	12,675	-	400	737	1,000	14,812	-
Dhok	5,645	16,645	1,692	4,536	2,388	843	31,753	-
	5,847	78,865	2,192	9,492	11,771	4,146	112,313	

Sulaimani Liwa:

	Kurds	Arabs	Turcomans	Jews	Christians	Persians	Assyrians	Total
Sulaimani Liwa	91,426	37	-	1,327	184	-	-	92,938

Percentage of kurds:
Arbil Liwa_________________: 78,6
Kirkuk Liwa________________: 49,5
Mosul Liwa(Kurdish Qadhas)__: 70
Sulaimani Liwa_____________: 99

OFFICIALS EMPLOYED IN ARBIL, KIKUK & SULAIMANI LIWAS
AND IN THE KURDISH AREAS OF THE MOSUL LIWA.

(i) showing kurds and others by departments

e d nt e	t e	c	z a	i c i	l a	i c i	Remarks
	Kurds	Others	Kurds	Others	Kurds	X others	X Arabs are shown in brackets after the out of a total fiqure.
Administration (Genral)	43	25	61	49	104	74 (24)	From these final lists it will be seen that out of a total number of
Agriculture	–	3	4	18	4	21 (17)	731 officials employed in the
Awcaf	4	2	3	2	7	4 (1)	Northern Liwas (in the case of
Census	–	1	2	3	2	4 (2)	Mosul, statistics have only been
Customs	2	7	5	20	7	27 (11)	given for the Kudish areas),
Education	1	2	79	101	80	103 (31)	there are 324 Kurds and 407
Finance	1	2	52	39	53	41 (9)	Officials who are not Kurdis. Even
Health	–	8	6	15	6	23 (9)	Allowing for the kirkuk promise
Jails	–	1	–	1	–	2 (1)	there are still 165 Arabs
Law courts	9	7	16	9	25	16 (6)	Employed in the north. If again
Police	3	9	11	36	14	45 (27)	the statistics for the kirkuk Liwa
Posts and tells	1	–	7	11	8	11 (6)	are excluded , it will be found that out of a total number of 502
Public works	–	1	4	17	4	18 (9)	Officials employed in the other Kurdish areas, there are 279
Surevys	–	–	–	–	–	–	Kurds, 107 Arabs, 62 Turcomans
Tapu	–	5	7	7	7	12 (8)	and 54 Christians, Jew, etc.
Veterinary	–	1	3	5	3	6 (4)	From the department statistics it
Total	64	74	260	333	324	407 (165)	will also be seen that following departments have paid least
	138		593	731		(165)	regards to the literal fulfillment of the pledge.

2. 4. 2. نامەی هەمفریس، مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق

بۆ نوری سەعیدی سەرۆکی وەزیرانی عیراق

بۆ نوری سەعید، سەرۆکی وەزیرانی عیراق

بارەگا

بەغداد، 7 ی 3 ی 1931

نیشانە بـە نامـەی پایەبـەرزتان ژمـارە 646 ی رۆژی 16 ی شـوبات و ژمـارە 811 ی 4/ 5 ی 3، دەربارەی سیاسەتی کوردیی حکومەتی عیراق.

1. پایەبەرزتان لە بیرێتی، دەربارەی نامەی رۆژی 16 ی شوبات، من وتم کە پێشنیاری ناکەم هیچ کارێ لەسەر نامەی یەکەم بکرێ کە نیشانەی پـێ دراوە، تـا کێشـەی قـانونی زمانـە ناوچەییـەکان بـەلادا ئەخرێ. ئێستا حەز ئەکەم بە درێژی وەڵامی نامەی یەکەمی پایەبەرزتان و خاڵەکانی نامەی 5/4 ی 3 تان بدەمەوە. پایەبەرزتان ئەڵێن حەپەساون لە داوای بێ برانەوەی موستەشاری وەزارەتـی نـاوخۆ کـە پـەیتا پەیتا ئەیخاتە بەردەمتان و لە ئەنجامی ئەوەدا گومانتان پەیدا کردوە لە بزوێنەرو هـۆی راسـتەقینەی ئـەم داوایانە. پایەبەرزتان درێژەی ئەدەنێ کە ئەگەر هیچ مەبەستێکی سیاسی لە دواوە نەبێ، ئەبو ئەم داوایانە لە ناوچەی کوردییەکان دا قەتیس بکرێن بێ ئـەوەی تـوخنی رێکخسـتنی حکومـەت بکـەوێ، بـۆ نمونـە، دروستکردنی هەندێ وەزیفەی دیاری کراو لە پایتەخت دا. پایەبەرزتان داوا ئەکەن سنورێ دابنرێ بۆ ئەو داوایانەی کە موستەشار بەناوی (رازی کردنی کوردەکان) هوە ئەیخاتە بەردەم وەزیری نـاوخۆ، یـان ئـەم داوایانە سنوردار بن و قەتیس بکرێن لە ناوچە کوردییەکان دا بـێ ئـەوەی تـوخنی رێکخسـتنی دەوڵـەت بکەوێ.

حەز ئەکەم ئەوە بەتەواوی رون بکەمەوە بۆ پایەبەرزتان کە من نیازم نیـە دەس بخەمـە ئـازادی کـاری موستەشاری وەزارەتی ناوخۆوە، سەبارەت بەو پێشنیارانەی کە ئەو پێی وایە گونجاون یـا هـەرچ بابـەتێکی تر. پایەبەرزتان ئەزانن، هەروەکو منیش لە ئامۆژگاری کـردن دا ئەیکـەم، ئـەوە ئیشـی خۆیـەتی بیکـا وەکـو خزمەتکاری حکومەتی عیراق، ئەوەی پاڵی بە موستەشارەوە ناوە تەنیا ئارەزوی یارمەتیدانی حکومەتی عیراقە لە کارگێڕی گشتی بەڕێوەبەرایەتی‌دا و، بە دەست هێنانی پایەی دەوڵـەتێکی بـە تـەواوی خـۆ حـوکم کـردوی ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکانە.

لە بابەت ئەو ئامۆژگاریانەی ناو بەناو لەلایەن سێر کیناهان کۆرنوالیسەوە دراون بە وەزیـری نـاوخۆ، پێویستە من دڵنیاتان بکەم کە بە گەرمی پشتیوانییان ئەکەم، چونکە باوەڕم وایە ئەو لە یەک نەگەیشـتنەی لـە نێوان کوردەکان و حاکمەکانیان دا دروست بوە ناهێڵێ، چـەرخی بەڕێوەبەرایـەتی چـەور ئـەکا و گەشـەیەکی برایەتی نیازپاکی ئەخولقێنێ کە پێویستن بۆ ئاشتی و حکومەتی باش لە وڵات دا.

باوەڕم وایە ئەو ئامۆژگاریـەی هەمیشـە بـە پایەبـەرزتان ئـەگا، بـە شـایانی بایـەخ پێـدانێکی جـددی وەرئەگرێ، نارەزایی و پەشێوی لە ناوچە کوردییەکان دا کە لە چەند مانگی رابـوردودا پەژارەیـەکی ناخۆشـی بۆ من دروست کردوە، بە جێبەجێ کردنی ئەو پێشنیارانە نامێنێ.

پێویست ناکا پایەبەرزتان هیچ ترسێکی هەبێ لەوەی کە ئەم پێشنیارانە هـیچ مەبەسـتێکی تـری هـەبێ جگە لە بەهێزکردنی ماکینەی دەوڵەت و، دەنگێکی بە بەزەییتر لە بەڕێوەبەرایەتی کوردستان دا.

من هەست ئەکەم دڵنیام لە هەڵسەنگاندنەوەکەتانـدا، پایەبـەرزتان ئـەوە ئەسـەلمێنن کـە پێشـنیارەکانی موستەشار بۆ وەزارەتی ناوخۆ، یان هی هەر موستەشارێکی تر، کە بزوێنەری سیاسی هەبێ، بێ بناغەیە.

2. من بە تەلەگرام ئاگاداری حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیام کرد لەو وەڵامەی لەلایەن وەزیری دەرەوە نێردراوە بۆ تەلەگرامی وەزیری عیراقی لە ئەنقەرە، تێیدا راپۆرتی دابو کە حکومەتەکانی تورکیا و ئێران پێشنیاریان کردوە پرۆتێستێکی هاوبەش بدەن لە کۆمەڵەی نەتەوەکان دژی راسپێرییەکانی لیژنەی ئینتیداب. منیان راسپاردوە کە بۆ پایەبەرزتانی رون بکەمەوە، ئەگەر هەر کارێ بە ئاشکرا لەگەڵ پرۆتێستی پێشنیارکراوی ئێران و تورکیا بکا، بەمە حکومەتی عیراق راستەوخۆ سوکایەتی بە دەسەڵاتی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەکا. کارێکی وەها لە هەمو حاڵەتێک دا، هەر ئەبێتە هۆی شێواندنێکی لە چاککردن نەهاتوی وێنەی داهاتوی عیراق، بڵاوبونەوەی راپۆرتەکە لە دەرەوەی کۆڕەکانی کۆمەڵەدا، کەوا حکومەتی عیراق پشتیوانی یا تەنانەت تعاطفی لەگەڵ ئەم پرۆتێستەدا دەربڕیوە کاردانەوەیەکی زۆر بەهێزی ئەبێ، حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا ئەوسا بە مەحاڵی ئەزانێ داکۆکی لە سیاسەتی کوردیی عیراق بکا کە دائەنرێ بە نادڵسۆز، دائەنرێ بەوەی لەژێر گوشاری وڵاتانی بێگانەدا داڕێژراوە. بە رەئی حکومەتی خاوەن شکۆ، لەو حاڵەتەدا هیوای چونی عیراق بۆ ناو کۆمەڵەی نەتەوەکان بە تەواوی نامێنێ.

پایەبەرزتان ئەبینێ کە حکومەتی خاوەن شکۆ هاوبیر نیە لەگەڵ ئەو وەڵامەی بەپێی رێنوێنیەکانی پایەبەرزتان نێردراوە بۆ وەزیری عیراقی لە ئەنقەرە کە هیچی تازەی تێدا نیە، بەڵام وا ئەگەیەنێ کە حکومەتی عیراق ئەیەوێ بەشدار بێ لەگەڵ حکومەتەکانی تورکیا و ئێران لە پرۆتێستی پێشنیارکراودا. پێشنیار ئەکەم بۆ پایەبەرزتان ئێستا ئەوە بۆ وەزیری عیراق لە ئەنقەرە رون بکەنەوە کە حکومەتی عیراق نیازی شتی وای نەبوە. (FO371 - 15311ی)

2. 4. 3. دانیشتنی ژمارە 526 ی مەجلیسی نواب

دانیشتنی ژمارە 526 ی رۆژی پێنجشەمە، 13 ی 2 ی 1930، کۆبونەوەی ئاسایی ساڵانی 1929– 1930، بە سەرۆکایەتی تۆفیق السویدی.

سەرۆک: مادەی دوەمی بەرنامەکە بە وەزیری لێپرسراو رائەگەیەنرێ.

پرسیاری مەعروف جیاوک (هەولێر) ئاراستەی سەرۆکی وەزیران کراوە، دەربارەی ئەو بنچینانەی حکومەتی عیراق دایناون بۆ ئەو گفتوگۆیەی ئەویستری بکرێ بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە و، ئەو مەرجانە کۆمەڵەی گەلان دانی پێدا نابون دەربارەی ناوچەکانی سەرو. پرسیارەکە خوێندرایەوە، ئەمیش دەقەکەیەتی: تکام وایە ئەم پرسیارانە لە سەرۆکی وەزیران بکرێ، بۆ ئەوەی بە دەم لە بەردەمی مەجلیسی بەرزدا وەڵامیان بداتەوە. ئەو بنچینەو رێوشوێنانە چین کە حکومەت دایناون بۆ گفتوگۆی ویستراو بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە؟ ئایا هیچ ئیعتیرازێ لەسەر ئەو مەرجانە هەیە کە کۆمەڵەی گەلان لە بابەت ناوچەکانی سەرو سەلماندویەتی؟ ئایا حکومەت بە تەمایە لە ناواخنی پەیماننامەکەدا جێگیری بکا، هەروەکو خوا لێخۆشبو عەبدولموحسین سەعدون بەگ ساڵی 1926 لەبەردەمی مەجلیسی بەرزدا پشتیوانی لێ کرد؟

ناجی السویدی (سەرۆکی وەزیران و وەزیری ناوخۆ): هێشتا گفتوگۆ نەکراوە. ئەو بنچینەو رێوشوێنانەی حکومەت لە کاتی گفتوگۆدا پێڕەویان ئەکا، هەمان بنچینەن کە حکومەت لە کارنامەکەی خۆیدا لەبەردەم ئێوەی بەرێزدا خوێندویەتیەوە.

هیچ ئیعتیرازێ لەسەر هیچ مەرجێک کە ئەوترێ کۆمەڵەی گەلان سەلماندویەتی نیە.

حکومەت بیر لەوە ناکاتەوە یا لای وا نیە شتێ لە پەیماننامەیەکی ناودەوڵەتیدا باس بکا کە لەسەر بنچینەیەکی سیاسی دەولی گشتی، لە نێوان دو دەوڵەتی بە تەواوی سەربەخۆدا ئەبەسترێ.

مەعروف جیاوک (هەولێر): وەڵامی پایەبەرز سەرۆکی وەزیران ناتوانێ نە من و نە مەجلیسی بەرز قانیع بکا. لێرەدا رونی ئەکەمەوە کە هەندێ ماف هەن کۆمەڵەی گەلان سەلماندونی و حکومەتی عیـراقیش سورە لەسەر پشتیوانی و چەسپاندنی، لەو مافانە کە خوێندن لە هەمو ناوچەکانی سەرودا بە زمانی کوردی بێ، فەرمانبەرەکان لەو کوردانە بن کە بە باشی زمانی کوردی ئەزانن بۆ ئەوەی خـەڵک و فەرمانبـەران لـە یەکتری تێ بگەن. باوەڕم وایە ئەو بڕیارانە خراونەتە ناو قانونی ئەساسیەوە کە سوێندمان بۆ پشتیوانی خواردوە، هەروەها خراوەتە ناو پەیماننامەی 1922 ەوە. ئەم مافانە یەکگرتویی عیراق دابین ئـەکا، حـەز ئەکەم پایەبەرز سەرۆکی وەزیـران رونـی بکاتـەوە کـە حکومـەت گرنگـی بـەم مافانـە ئـەدا و ئەیانخاتـە پەیمانەکەوە.

ناجی السویدی: (سەرۆکی وەزیران و وەزیری نـاوخۆ): نـازانم ئـەو نوقتانـەی نـائیبی بـەرێز... بـۆ دڵنیاکردنی بیری نائیبی بەرێز ئەڵێم، ئەو بنچینانـەی حکومـەت لەسـەری رۆیشـتوە بـۆ بـاش بـەرێوەبردنی کاروباری دەوڵەت لە هەمو عیراق دا و لـەو ناوچـەیش دا کـە نـائیبی بـەرێز باسـی کـرد، جێگـەی ستایشـی کۆمەڵەی گەلان و دەوڵەتی هاوپەیمانیش بوە. ئەو بەڵێن و پەیمانانەی حکومەتی عیراق داونی ناتوانێ لێـیـان پەشیمان ببێتەوە. نازانم چ هۆیەک هەیە بۆ گومان کـردن لـە نیـازی باشـی حکومـەتی عیـراق سـەبارەت بـە جێبەجێ کردنی بەڵێنەکانی و، بەردەوام نەبونی ئەم بارودۆخە لـە پاشـەڕۆژدا، لـە کاتێـکدا ئـەو بەڵێنانـە لـە قانونی ئەساسیدا دراون. باوەڕ ناکەم هیچ هۆیەک هەبێ بۆ دوڵی و گومـان لـەو بنچینانـەی کـە تـا ئێسـتا حکومەت لەسەریان رۆیشتوە و لە پاشەڕۆژدا لەسەریان ئەڕوا.

مەعروف جیـاوک (هـەولێر): پایـەبـەرز سـەرۆکی وەزیـران و، مەجلیسـی بـەرزو میللـەت ئـەزانن کـە نارەزاییەکی بەهێز بەرامبەر سیاسەتی گشتی حکومەت هەیە و، ئەو وتارە من بڵاوم کردۆتەوە هـەموی راسـتە. (محازر مجلس النواب، جلسە 26 في 13 ی 2 ی 1930، ص 356).

2. 4. 4. مولاحەزاتمان دەرحەق بەیاناتی وەزارەتی حازرە (سەعیدیە)

لە پاش تەدقیق و تەحقیقی ئەو بەیاناتە رەسمیەی وەزارەتی حـازرە کـە لـە 10 ی 4 ی 1930 دا لـە جەرائیدی بەغدادا نەشر کرابو، لە نەزەری میللەتی کوردا وا دیارە: کە سیاسەتی وەزارەتی حازرە، سیاسـەتێکی تەفرەدان و وەقت بەسەر بردنە، چونکە مەضمونی ئەم بەیاناتە شتێکی تازە نیە، ئەم وەعدە بیلفیعـل بـە حلـی قەراری عصبە الامم و بە سـێهەمین مـادەی معاهـدەی سـاڵی 1922 و مـادەی 17 مینـی دەسـتووری عیراقـی موئەییەدە و لە تەرەف مەرحوم عەبدولموحسین بـەگ سەعدونیشـەوە، چەنـد جارێـک لـە مەجلیسـی نیـابیدا رەسمەن وە بە کەماڵی صەراحەت بەیان و ئیعتیراف کرا بو. ئەساسەن قیسمێک لە مەوادی ئەم موقەڕەرانە لـە قیسمێکی کوردستان دا بە تەواوی تەتبیق کـراوە، بینائـەن عەلـەیهی میللـەتی کـورد وای لا خـۆش ئـەبو کـە وەزارەتی حازرە دەرحاڵ ئیکمالی بەقییەی بکردایە. ئیتر میللەتی کورد نایـەوێ ئـەوقاتی خـۆی بـە تـەفرەدان ضایع، وە بە وەعدی ئیمڕۆ سبەی خۆی ئیغفال بکا. بینا لەسەر ئەمە بەرامبەر ئەم وەعدەی وەزارەتە کە لە حاڵ زیاتر بۆ ئیستیقباله میللەتی کوردیش تەشەکوراتی خۆی بۆ ئیستیقبال هەڵدەگرێ.

لە مەسائیلی ئیداری حازرەدا هەرچەندە لە تەعیین بونی (تۆفیق وەهبی بەگ) بۆ موتەسەڕیفی سـلێمانی نامەمنون نین، چونکە ئومێد و ئینتیظاری چاکەی لێ دەکرێ، لە عەینی وەقت دا وامان ئەویست بـۆ لیواکـانی تریش پیاوانی دڵسۆز و حاڵ شوناس و کوردخواە و کوردنەژاد تـەعیین بکرایـە و بکـرێ. لەبـەر ئەمـە بـۆ جەلبی ئیعتیمادی میللەتی کـورد دەبوایـە... کـوردی موتەسـەڕیفی کەرکوکـدا ئـەم جیهەتـە بـەرچاو... ئـەمجا ئێستاش بۆ ئەوەی ئیمان بە حوسنی نییەتی وەزارەت بهێنن، کوردان ئارەزو ئەکەن بۆ موتەسـەڕیفی هـەولێر

زاتێکی وا تەعیین بکرێ کە حائیزی ئەو صیفاتە بێ کە لە سەرەوە بەیانمان کرد.. وە هەروەکو لە مەجلیس دا لە تەرەف مەندوبە کوردەکانەوە تەلەب کرا بو، حالەن لیوای (دهۆک و باجەڵان) تەشکیل بکرێ.

ئیتر لە ئەقوال زیاتر ئینتیزاری ئەفعال ئەکرێ، کوردیش قسەی خۆی بۆ دوایی هەڵگرتوە..!

2. 4. 5. هەمو شەوێک ڕۆژێکی لە دوایە

شەڕی گەورە بە هەمو ئەوضاعی جانسۆزانەوە کە خەریتەی سەرزەمینی تێک دا و لەلایەکی تـرەوە کـە چەند خانمانی قەراڵێتی تارومار کرد، کـەچی لـە سـەرێکی تـرەوە زۆر میللـەتی تـری بـەختیار کـردو چەنـد حکوماتی وەکو لیتوانیا، ئۆقرانیا، پۆڵۆنیا...ی هێنایە وجود. وە دیسانەوە وەکو عائیلەی ئالی عوثمانی سەفیل و سەرگەردان و دەربەدەر کرد، کەچی جمهوریەتی تورکیای بە هەمو تازەگی و فەعالیەتەوە هێنایە وجود.

بینائەن عەلەیهی ئێمەیش ئەتوانین بەپێی ئەوضاعی خۆمانەوە موقابیل بەم هـەمو فەلاکـەت، بۆمبـاران، موهاجەرەت و سەفالەتەوە کە میللەتی کورد بیلخاصە لیوای سلێمانی چـاوی پـێ کـەوت و، بـە ئیعتیبـاری ئـەو ئینتیظاری لوتف و شەفەقەتەی کە لە حکومەتی ئەکرد و کە بەرامبەر بەم هەمو فەلاکەتە بە عەزمێکی تـەواوەوە بە ئومێدی پاداشی چاکە ئەباتی کرد نەتیجە بە موکافاتی خۆی گەیشت، ئـەوا شـەوی لـێ ڕۆژ بـوەوە، ئـەوا ئەمڕۆ دەرگای بەختیاری بۆ کرایەوە یەعنی بە کوردی بیڵێن بەرامبەر بەم هەمو تەحەمولی فەلاتە، بەرامبەر بەم هەمو چاوەڕوانیە، دەرگای لوتفی حکومەتی لێ کرایەوە: لە تێگەیشتووترین و چاکترینی میللەتەکەمان و لەسەر ئەفرازانی عیلم و مەعریفەت کە ئەم وەتەنە پێی گەیاندوەو کە هـەمو میللـەت بـە دڵێکـی ڕون و بـێ غەشـەوە خۆشی ئەوێ، یەگانە هەر ئومێدی بـە عـیلم و عیرفـانی بـوە سـەعادەتی تۆفیـق وەهبـی تـەعین کـرا بـو بـە موتەسەڕیفی لیواکەمان. بەجدی ئەڵێین ئەم لوتف و شەفەقەتەی کە حکومـەت ئـەمجارە لەگـەڵیا کـردین و کـە ئومێد و تەمەنای میللەتەکەی هێنایە جێ، هەمو فەلاکەتێکی لەبیر بردینەوە، ماندوی حەسانینەوە، تاریکی لەسەر لابردین، نائیلی ڕۆژێکی ڕوناکی دائیمی کردین و ئیستقبالێکی زۆر باشی بۆ حاضر کردین.

ئێمە بە هەمو مەوجودیەتمانەوە بەرامبەر بەم جوڵانەوە و حوسنی نیەتی ئەم قابینە عالیەی حکومەتە لـە بەجێ هێنانی شوکران زبان و قەڵەممان عاجز ئەبینین. هەر ئـەتوانین بـەدڵ و بـەگیان تەمـەنای سـەرکەوتنی قابینەی حازرە بکەین. وە بۆ مۆفەقیەت و سەرکەوتنی ئەم موتەسەڕیفە خۆشەویستەمان کە سـەعادەتی تۆفیـق وەهبی بەگە، هەمو لایەک دەست بدەینە یەکتری و بۆ بەرزی و بڵندی موشار ئیلەیهی لە خـوا بپارێینـەوە، بـۆ سەرکەوتن و پێشکەوتنی وەتەنەکەمان هەوڵ بدەین و لە هەمو خسوسێکەوە یاریەی بدەین.

پشت بە خوا لە غەزەتەی دواییمانـا تەرجومـەی حـاڵی موشـار ئیلـەیهی عـەرزی خوێنـدەوارانی ژیـان ئەکەین. (ژیان، ژ239، 19 ی 4 ی 1930)

2. 4. 6. تەشریف بردنەوەی موتەسەڕیفی پێشو سەعادەتی ئەحمەد بەگ

سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی پێشومان ڕۆژی جومعـە کـە تەصـادەفی نـۆی مـانگی کـرد، بـە ڕێی کەرکوک دا تەشریفی بردەوە هەولێر، بە صورەتێکی حورمەتکارانە لە تەرەف عمومی ئەشرافی شار، ڕەئیسی بەلەدیە، ڕوئەسای دەوائیر و مەئمورینی لیواوە بە ئۆتۆمۆبیل لە تەرەف قیسمێکەوە هەتا تەیناڵ و لـە تـەرەف قیسمێکی ترەوە هەتا کەرکوک ڕەوانە و عەرزی خواحافیظی لێ کرا.

ژیان: سەعادەتی ئەحمەد بەگ لە مودەی ئەم سێ سـاڵەدا کـە لـەم لیوایـەدا مایـەوە، حەقیقەتـەن وەکـو ئەمنیەت و ئاسایشی لیواکەی تەئمین کرد، بۆ ئاوەدانی شارەکەیش گەلێ هەوڵی دا و بەرامبەر بە ئەهالی لوتف و شەفەقەتێکی تەواوی هەبو، گەورەو بچوکی لیواکە لێی مەمنون بـو. دائیمـەن بەرامبـەر بـەم شەخصـە عالیـە

حورمەتکار بون. ئومێد ئەکەین لەهەر کوێیەکا بێ، هەر موەفەق و بە بەختیاری بـژی و ئـەم مەحەبەتـەی کـە دەرحەق بە ئەهالی ئەم لیوایە هەیەتی هەر باقی بمێنێتەوە. (ژیان، ژ239، 19 ی 4 ی 1930)

2. 4. 7. تەشریف هێنانی سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی مان

موتەسەڕیفی تازەمان جەنابی تۆفیق وەهبی بـەگ لەگـەڵ ڕەفیقـەی فاضـیلەی موحتەرەمـەیدا، شـەوی دەی مانگ لە بەغدادەوە بە ڕێگای ئاسن حەرەکەتیان فەرمو. لە بەیانیدا گەیشتنە ئیستاسیۆنی کەرکوک و لـە تـەرەف لاوە پێگەیشتوەکانی کوردەوە لە ئیستاسیۆنەکە ئیستیقبال و بە چەپڵەلێدان عەرزی بە خێرهـاتنی کـرا و لـەوێوە لەگەڵ موستەقبیلین دا بۆ ئیستراحەتێکی چەند دەقیقەیی تەشریفیان بردە نادی مەلەکی کەرکوک و لە دوای مانـدو حەسانەوەیان، بە ئۆتۆمۆبیل رو بە سلێمانی حەرەکەتیان فەرمو. لە تەرەف رەئیسی شار و عومـومی ئەشـراف و روئەسای دەوائیرو ئەکسەری ئەهالی سلێمانیو هەمو مەئمورینـەوە، قیسـمێکی هـەتا چەمچـەماڵ و قیسـمێکی لـە مەرکەزی تـەیناڵدا ئیسـتیقبالیان فـەرمو، وە عـەرزی بـەخێرهاتن و بەرامبـەر بـەم تەشـریف هێنانـەی دەرەجـەی دڵخۆشی و شادمانی ئەهالیەکەیان عەرز کرد. موشار ئیلەیهی لە مەرکەزی تەیناڵ دا لە ئۆتۆمۆبیلەکـەی تەشـریفیان هێنایە دەرێ، یەکە یەکە دەستی موستەقبیلینی گوشی و لە دوای خیتاب بە حازرون ئەم نوتقە جوانـە کـە بـو بـوە سەبەبی مەسروریەتی هەمو لایەک ئەیفەرمو. وە فەرموی موقبیل بـەم تەعینـەم زۆر مەسـرورم، خـۆم بـە بـەختیار ئەزانم چونکە یەگانە ئارەزوی من هەر ئەوە بوە کە فرصەتێکم چنگ کەوێ خدمەتی وەتەن و میللەتەکەم بکـەم. وا شوکر مۆفەق بوم و تەمەناکەم هاتە جـێ و بـۆ خدمـەت کردنـی وەتـەن و میللەتەکـەم، خـوا ئـەم فرصـەتەی پـێ بەخشیم، ئیتر ئومێد ئەکەم هەمو فەردێکی میللەتەکە بە دڵێکی پاک و جدیـەوە معاوەنـەتم بکـەن، دەسـت بدەینـە دەست یەکتری و بۆ پێشکەوتن و بەرزبونەوەی قەومەکەمان لەژێر بەیـداغی عیراقـی خۆشەویسـت دا تێکۆشـین، ببینە کارکەرێکی بەسود لەناو ئەم وەتەنە شیرینەدا. نمەتی موتەسەڕیفی پێشـو ئەحمـەد بـەگ شـایانی تەقـدیرە، چونکە بناغەی پێشکەوتنی قەومێک ئاسایشیەتی و ئەویش بە راستی لەلایەنی ئەو زاتە موحتەرەمەوە زۆر چـاک دامەزراوە، منیش بۆ ئاسایش هەر لەسەر ئەو ڕێگایـە ئـەڕۆم و بـۆ زانسـت، صـیحەت، دەوڵەمـەنی، صـنعەت، وە تەعمیر و زەراعەتی مەملەکەتەکە لە داخڵی هێزی بەشەریەت دا تێئەکۆشم.

لە دوای تەواو بونی فەرمودەکەی، لەگەڵ ئەو هەمو قەڵەباڵغە زۆرەدا تەشریفیان هێنایە سلێمانی و هـەتا ناو شار تاقم تاقم ئەهالی لە ڕێدا صەفبەستەی ئیستیقبال و ئیحتیرام بون.

ژیان: ئێمەش دیسانەوە بە ناوی عومومی میللەتی کورد و ئـەهالی لیواکەمانـەوە، عـەرزی بـەخێرهاتنی ئەکەین و تەمەنا ئەکەین خوای گەورە و مـەزن هـەمو فرصـەتێکی پـێ ببەخشـێ و بـۆ خدمـەتکردنی وڵات و میللەتەکەی موەفەقی بکات.

(ژیان، ژ 239، 19 ی 4 ی 1930)

2. 4. 8. داخلی

موفەتیشی ئیداری خۆشەویستمان سەعادەتی کاپتان گاون، بە مەئذونیەتی شەش مانگ رۆژی شەممەی 3 ی ئـەم مانگـە تەشـریفی بـردەوە بـەریطانیا، لـە تـەرەف سـەعادەتی موتەسـەڕیفی ئـەکرەمی و روئەسـای دەوائیرەوە تەشیع و خواحافیظی لێ کرا.

لە جێی موشار ئیلەیهی هەتا عەودەت ئەفەرموێتەوە، سەعادەتی کاپتان "الین" موفەتیشی ئیداری عـەمارە تەشریفی هێنایە سلێمانی و موباشەرەتی بە ئیش فەرمو، عەرزی خواحافیظی سەعادەتی کاپتن گاون و بـەخێر هاتنی موفەتیشی ئیداری تازەمان ئەکەین. (ژیان، ژ 238، 8 ی 4 ی 1930)

2. 4. 9. موفەتیشی ئیداری تازەمان سەعادەتی کاپتان گاون

بە موناسەبەتی مەئزونیەت و تەشریف بردنی موفەتیش سەعادەتی کاپتن لاینەوە، هەرچەند مودەتێک سەعادەتی مێجەر لوئێدی موفەتیشی ئیداری کەرکوک بە وەکالەت تەماشای ئەم لیوایەشی ئەکرد، بەڵام ئەمجارە سەعادەتی کاپیتان گاون کە خاترە و مەوقیعێکی عالی هەیە لەم لیوایەدا، بۆ ئەم وەزیفەیە تەعین کرا. ڕۆژی پێنجشەممەی 13 ی مانگ تەشریفی هێنایە سلێمانی.

وەقتێک کە حکومەت ئەم لیوایەی ئیشغال کردەوە، موشار ئیلەیهی بە صیفەتی قومانـدانێتی لەگەڵ جەیشی عیراقیدا تەشریفی هێنایە ئێرە، مودەتێکی زۆر کە قوماندانی عومومی عەسکەری بوە وە کە سلێمانی لە ئینقیلاب و فەلاکەتێکی گەورەدا بو زۆر خدەمەتی کردین، بە هەمو قوەتیەوە بۆ محافظەی حەیات و ماڵمان و بۆ ئیصلاحی ئەو حاڵەمان سەعی و هیمەتی فەرمو، لە دوایيش دا بە سەبەبی شارەزایی و خەدەماتی پێشویەوە، بو بە موفەتیشی ئیداری لیواکەمان و مودەتێکی زۆریش لەم وەزیفەیەدا بۆ تەرەقی و تەعلیمان هەوڵیدا نەتیجە ئیدارەیەکی باشی لەم لیوایەدا تەنظیم و تەئسیس کرد، بە نەوعێک کە ئێستاش ئەهالی مەدیونی شوکرانێتین. تەعینی ئەمجارەیش بو بە سەبەبی مەسروریەتی هەمو ئەهالی و فەرەح و خۆشیەکی خستە دڵی هەمو لایەکەوە.

بەناوی عومومەوە عەرزی بەخێرهاتن و قدومی موبارەکی ئەکەین، تەمەنای سەعادەت و مۆفەقێتی ئەکەین. (ژیان، ژ 180، 20 ی 6 ی 1929)

2. 4. 10. بەیانی ڕەسمی لە بابەت موعاهەدەی تازەوە

موفاویزەکانی عیراق و بەریتانیا ئیتیفاقیان کرد لەسەر ئیمزای موعاهەدەیەکی تەعاروف و سەداقەت، کە لەگەڵ عیراق داخڵ بە عەسبەتول ئومەم بو پەلە ئەکرێ لە تەنفیزیدا، وە کە هەردولا ئیتیفاقیان لەسەر کرد لە عەینی وەقت و میعاددا لە بەغدادو لۆندەرە نەشر ئەکرێ، ئەساساتی موعاهەدەکە ئەمەیە:

1. ئیعتیراف بە ئیستیقلالی تەواوی عیراق، وە دەرعوهدە کردنی مەسئولیەتی ئیدارەی هەمو شئونی بە تەنها. وە دەرعوهدە کردنی مەسئولیەتی داخلیە، وە بە پێی تەحالوف بەرامبەر بە ئیعتیدایەکی خاریجی مودافەعەی.

2. لەغوی موعاهەدات و ئیتیفاقاتی کە لە بەینی عیراق و بەریتانیای گەورە کراوە.

3. کە موعاهەدەکە هاتە حەییزی تەنفیزەوە ئیعتیرافی ساحێبی جەلالەتی مەلیکی بەریتانیا، بەتەواو بونی مەسئولیاتی ئینتیدابیە کە ساحێبی جەلالەتی مەلیکی بەریتانیا دائیر بە عیراق قوبوڵی کرد بو، لە خۆیەوە تەواو ئەبێ.

4. کێشانەوەی هەمو قوای بەریتانیا لە هنێدی و موسڵ لە مودەتێک دا کە لە ئیعتیباری تەئریخی تەنفیزی موعاهەدەکەوە، لە پێنج ساڵ تەجاوز نەکات. وە بە ئیجاردانی 3 قاعیدەی هەوائی لە غەربی فورات و شەتتول عەرەب دا لەلایەنی حکومەتی عیراقییەوە بە ساحێبی جەلالەتی بەریتانیا بە شەرتی موحافەزەی ئەم قاعیدانە لەلایەنی حەرەسی خاسی ساحێبی جەلالەتی مەلیکی عیراقەوە ئیجرا بکرێ، بە مەسرەفی خاسی ساحێبی جەلالەتی بەریتانیا.

5. مودەتی موعاهەدە لە ئیعتیباری دەستکردن بە تەنفیزیەوە، بیست و پێنج ساڵە بینا لەسەر تەڵەبی یەکێ لە فەریقەینی موتەعاقیدین دەست ئەکرێ بە موفاوەزە لە بابەت موعاهەدەیەکی تازەوە بۆ تەئمینی مواسەلاتی ئەساسیەی جەوییەی ئیمپراتۆر، ئەگەر لەم مەسئەلەیەدا ئیختیلاف حاسیل بو، حەواڵەی مەجلیسی عەسبەتول ئومەم ئەکرێ.

6. هەر تەرەفە لە موتەعاقیدەین لە وڵاتی ئەوی تریانا، لە تەرەف مومەسیلێکی دیپلۆماسیەوە تەمسیل ئەکرێ. بە پێی ئوسوڵی مومەسیلینی دوەلی مەستەقیللە ئیعتیمادی ئەدرێتێ. (ژیان، ژ 249، 7 ی 7 ی 1930)

2. 4. 11. بە واسیطەی موتەصەرریفەوە بۆ ئەهالی سلێمانی

برقیتکم س141 في 9 الجاری نرجو تبلیغ الجواب الاتی الی حفید زاده عبدالقادر و رفقائه الموقعين على البرقية الموجهة الى رئاسة الوزراء

ان المعاهدة تشمل جميع سكان العراق على اختلاف طبقاتهم وتعود منافعها وواجباتها لهم وعليهم جميعا وبالطبع ان اخواننا الاكراد هم منهم واليهم اما الحقوق الممنوحه للاكراد فمحفوظة تماما بحكم القانون الاساسي الذي في واجب الجميع تاييده ورعاية احكامه.

س2233 الداخلية

جواب

15 ی 7 ی 1930

بەغدا: وەزیری داخلیە

تەلغرافی مەعالیتان بە واسیتەی موتەسەرپیفەوە تەبلیغمان کرا، ئێمە تەتبیقی قەراری عیصبەتول ئومەممان ئەوێ کە ئەمەیش بە تەواوی تەوافوق ئەکات بە مادەکانی 109 و 110 لە قانونی ئەساسی.

عوموی ئەعیان و ئەشرافی سلێمانی. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 4. 12. عمومی ئەشراف و قیسمێک عەشایەر چونە تەلغرافخانە

رۆژی 22 ی 7 ی 1930 عوموی ئەشراف و قیسمێک عەشایەر چونە تەلغرافخانە، رەئیسەل وزەرایان بانگ کردە سەر تەلەفۆن، لە وەکالەتی عوموەوە حەمە ئاغای عەبدورەحمان ئاغا ئەم قسانەی لەگەڵ کرد:

فەخامەتمەئاب!

لەو موعاهەدە تازەیەی کە کراوە ئەو حقوقەی عیصبەتول ئومەم خستویەتە قەرارەوە و بە کوردی بەخشیوە تیا دەرج نەکراوە، بۆ ئەم خسوسە موتەعەدید دەفعە لە تەرەف عوموی عەشائیر، ئەشراف، توجار خولاصە هەمو کوردەکانەوە تەلغراف بۆ زاتی دەوڵەتیتان نوسراوە، مەعەلئەسەف هەتاوەکو ئێستا جوابێکی شافیمان و عادلمان وەرنەگرتۆتەوە، ئینتیظار ئەکەین.

جوابی رەئیسەل وزەرا بە تەلەفۆن

منیش وەکو ئێوە کوردم و ئارەزوی سەعادەتی ئەکەم و بۆ ئەم خسوسە سەعی ئەکەم و لەگەڵ مەندوبی سامیدا لە موناکەرەداین، هەتا چوار رۆژی تر بۆ ئەم خسوسە دێینە سلێمانی و گفتوگۆتان لەگەڵ ئەکەین. رەئیسەل وزەرا. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 4. 13. تەلەغرافی ئەشرافی هەولێر بۆ ئەشرافی سلێمانی

سلێمانی: میرزا تۆفیق قەزاز

لە موتاڵەباتی حقوقمان سەبات باعیسی نەجاتە، میللەت پشتیوان خواش لەگەڵمانە. 20 ی 7 ی 1930. عوسمان ئەفەندی زادە: ئەحمەد. مەعروف جیاوک

جوابی سلێمانی
هەولێر: ئەعیان ئەحمەد بەگ و جیاوک
سەبات ئەبەدیە پشتیوانی وەتەنپەروەران کەفیلی موفەقیەتە. بەناوی سلێمانیەوە تۆفیق قەزاز. (ژیـان، ژ 255، 31 ی 7 ی 1930)

2. 4. 14. لە چەمچەماڵەوە:

سلێمانی گەورەکانی موتەزاهیرینی کوردان
بۆ بەرزی میللەتمان خۆمان و عەشیرەتمان فیداکارین بۆ سەرکەوتن پشتیوانین.
لاوانی کوردی چەمچەماڵ: ڕەئیسی بەگزادە، محەمەد ئەمین، ڕەئیسی هەمەوەند، ئەمین.
جوابی سلێمانی
چەمچەماڵ ئەمین ئاغا، ئەمینی ڕەشید ئاغا
حسیاتی بەرز، پشتیوانیتان هەزار قات قوەتی داینێ. بژی کورد، هەمەوەند.
بەناوی موتاظاهیرینەوە عەبدولقادر. (ژیان، ژ 254، 28ی 7 ی 1930)

2. 4. 15. لە ئەشرافی سلێمانییەوە بۆ مەندوبی سامی و ڕەئیسەلوزەرا

23 ی 7 ی 1930
بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق
بەغداد فەخامەتی ڕەئیسەل وزەرای عیراق
بۆ مەعلومات بۆ سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی سلێمانی
بۆ مەعلومات بۆ سەعادەتی موفەتیشی ئیداری سلێمانی

مەوثوقەن خەبەر وەرگیراوە بە موناسەبەتی هاتنی فەخامەتتان بۆ کوردستان، مەئمورینی ئەلویەی کوردییـە کوردەکان تەضییق و تەهدید ئەکەن بۆ دەست هەڵگرتن لـە حقوقیـان ئەگـەر مەقسـەد لـە ئیسـتیفتایە لـەژێر ئـەم شەرائیطەدا نە مەعقول و نە مومکینە تا کوردستان لەژێر تەئثیری نفـوزی مـەئمورینی ئیـدارەی عـەرەب دا بێـت، ئیستیفتایەکی عادلە و وەتەنپەروەرانـە موسـتەحیلە. وە لـە تـاریخی بەشـەردا نـەبینراوە بـۆ ئیسـتیفتا ئـەفکاری حوڕڕەی میللەتێک تەضییق بکرێت بۆ قبوڵی تەرجیحی ئەسارەتی خۆی بەسەر حوڕڕیەت دا. موقابیـل بـەم حاڵـە بەشیدەتەوە پرۆتیستۆ ئەکەین. ئەشرافی سلێمانی. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 4. 16. لە تۆفیق قەزازەوە بۆ نیەر ئێست

24 ی 7 ی 1930
لەندەن- نیەر ئیست، تەلغراف

ئەو مەقالەیەی ئێوە کە لە خسوس موعاهەدەی ئینگلتەرە و عیراقەوە نوسـی بوتـان و ئیهمـالی حقـوقی کوردتان دەرخست بو و جەهدی غەیر ئەندێشانەتان بۆ حیمایەی..لە تەرەف کوردانەوە بە تەقدیرێکی عـەظیم و تەشەکوراتی قەلبیەوە قبوڵ کرا، ئەم معامەلەی بەشـەر پەرسـتانەیەی ئێـوە موزاهـەرەتێکی جـوانی قەضـیەی موحیقەی کوردانە.

کوردەکان موتەئەسیفن لە موعاهەدەکە، چونکە هیچ باسی ئەو حقوقەیان نەکراوە تیـا، کـە بـە مـوجیبی ئەوە حکومەتێکی کورد لەژێر ئینتیدابی عیصبەتول ئومەم دا تەشکیل بکرێ.

مەئمورینی حکومەتی عەرەبیە تەهدیـدات و تەضـیقاتی ئێمـە ئەکـەن کـە دەس لـە حقـوقی خۆمـان هەڵگرین، لوتفەن دائیمەن ئەم حەقیقەتە لە لاپەڕەکانتانا نەشر بکەن. تۆفیق قەزاز. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

2. 5. 17. پرۆغرامی فیرقەی موتەزاهیرینی کوردان

کە لە رۆژی 16 ی 7 ی 1930 ئیجرا ئەکرێ

1. ئامال و مەقسەد لەم موزاهەراتە، صرف لە رێیەکی مەشروعەوە تەلەبی حقوقی مەعلومەی کوردانە کە وەختی خۆی عصبە الامم پیّی بەخشیوە و قەراری لەسەر دراوە.

2. فیرقەی موتەزاهیرین بە عومومی مەجبورە تەبەعیەتی هەمو قەوانین و نیظاماتی حکومەتیی بکات و حەددەلئیمکان مەیدان بە حەرەکەتێک نەدات کە ببێ بە سەبەبی ئیخلالی ئەمنیەت و ئاسایش.

3. مەحەللی ئیجتیماع لەبەردەمی سەرای حکومەتی و لەباغی بەلەدییەدا ئەبێ.

4. عومومی ئەشرافی مەملەکـەت و روئەسـای عەشـائیر و ئـەهالی ئـەمرۆ کـە موصـادیفی 16 ی 7 ی 1930 ە، ساعەت لە نۆی عەرەبی لەناو باغی بەلەدیەدا ئیجتیماع ئەکات.

5. ساحەی جوڵانی فیرقەی موتەزاهیرین لە بـەردەمی سـەرای حکومەتیـەوە هـەتا بـەردەمی مزگـەوتی گەورە و لەم مەنتیقە مەحدودەدا ئەبێ.

6. لە ساعەت نۆ و نیوی عەرەبی دا، فیرقەی موتەزاهیرین لە حاڵی سکونەت و ئیعتیدال دا لە مەحـەللی ئیجتیماع دا حەرەکەت ئەکات و ئەچێتە بەردەمی مزگەوتی گەورە. لەوێدا بەناوی عومومەوە (لە تەرەف رەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح) وە قۆنفرانسێک ئەدرێت.

7. لەدوای قۆنفرانسەکە لە ساعەت دەی عەرەبی دا، فیرقەی موتەزاهیرین بڵاو ئەبێتەوە.

8. هەیئەتی مومەسیلەی فیرقەی موتەزاهیرین، ئەم زاتانەی لای خوارەوەن:

عەبدولرەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا. عیزەت بەگی عوسمان پاشا. حفیدزادە شێخ قـادر ئەفەنـدی. حەمـە ئاغای عەبدولرەحمان ئاغا. رەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح. میرزا تۆفیق قەزاز. مەجید ئەفەندی حـاجی ڕەسـوڵ ئاغا. سلێمانی: 16 ی 7 ی 1930

2. 4. 18. تەشریف هێنانی وەلیعەهدی بڵند پایە

تەشریف هێنانی وەلیعەهەدی بڵند پایە و موزاهەرەتێکی عومومی کورد

رۆژی 16 ی مانگ ئەمیر غازی وەلیعەهدی بولوندپایەی عیراق تەشریفی هێنایە سلێمانی، هەمو ئەهالی لیـوای سـلێمانی، عولـەما، سـادات، ئەشـراف، تیججـار، روئەسـای عەشـایەر، روئەسـای دەوائیـر، مـەئمورینی حکومەت، شاگردانی مەکتەب لـە سـەعات دوی کوردییـەوە چـون بەپیریـەوە و لەسـەر جـادەی دەباخانـە لـەو چادرانەدا کە لەلایەن بەلەدیەوە هەڵدرابو حازیرو مونتەزیری تەشریف هێنانی بولوندپایەیان بون، لـە سـەعات دەوری 3 ی کوردیدا تەشریفیان گەیشت. کە گەیشتە نزیـک ئـەم عەشـاماتە لـە ئۆتۆمۆبیـل تەشـریفی هاتـە خوارەوە و تەفتیشی حەرەسی شەرەف و کەششافەی کـرد و لەگـەڵ هـەمو ئەشـراف و روئەسـای عەشـایەرو مەئمورین دا موسافەحەی فەرمو.

لەدوای ئەمە تەشریفی سواری ئۆتۆمۆبیلی خوسوسی خۆی بو، هاتنە ناو شـار و لـە مـاڵی سـەعادەتی موتەسەڕیفی خۆشەویستمان دابەزی.

ئەم میوانە گەورە و خۆشەویستە، بە هەمو ئیحتیرامێکەوە قبوڵ و ئیستیقبال کرا.

هەر عەینی ڕۆژ لەلایەنی ڕوئەسای عەشایەر، ئەشراف، تیججار و ئەهالی سلێمانیەوە نومایشێکی غایەت موتەنتەن و بەدەبدەبە ئیجرا کرا.

بەڵێ ئەم نومایشە، ڕۆحێکی غایەت بەرز و بەقیمەت، بە حیسسێکی غایەت عیلوی و موقەدەسەوە ئیجرا کرا. نەک هەر عولەما، سادات، ئەشراف، تیججار و ڕوئەسای موحتەرەمەی عەشایەر بەڵکە هەمو میللەتی کورد، گەورە و پچوک، منداڵی مەعسوم لە باوەش دایکیانا لەگەڵ دایکە بە ڕەئفەت و شەفەتەکەیان، بەڵکە ڕۆحی هەمو مردوانی کورد لە سەمای مەعنەویەت و ڕەحمەت دا ئیشتراکیان کرد.

بەڵێ ئەوەڵ جار ئەم ئیزدیحامە لە سەعات نۆی کوردیدا ڕوەو بازاڕ ڕۆیشتن و لەپاشا گەرانەوە ناو باغچەی بەلەدییە- بەردەمی سەرای حکومەت. دو بەیداخ کە لەسەر شانی ئومێدی ئیستیقبالی میللەت: تەلەبەی مەکتەب، هەڵگیرابو ئەمانەی لێ نوسرا بو: *"ڕەوا بێ مەتالیبی کورد"، "بەرقەرار بێ عەدالەتی عەسبەتول ئومەم". لە دەمی هەمو فەردێک بەبێ ئیختیار گۆرانی وەتەنی ئەهاتە دەرەوە. ئەم ئیزدیحامە ئەوەندە زۆر بو ئەتوانین بڵێین بەحرێکی کەللە شەپۆلی ئەدایەوە. لەبەر زۆری قەڵەبالغ لە باغچەی بەلەدیەدا جێگا نەبوەوە ئینجا هەمو چونە سەر جادەی سابونکەران و لەبەردەمی چایخانەی حەمە ئاغا و مەکتەبی موتەوەسیتەدا ڕاوەستان. لەوێدا جەنابی وەتەنی غەیور ڕەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح لەسەر سەربانی چایخانەکەی حەمە ئاغا ڕاوەستا و نوتقێکی غایەت قیمەت دارو موهەییجی خوێندەوە کە هەر حەرفێکی شایستەیە بە قەڵەمی زەڕین لە سەحیفەی تەئریخ و ئەعماقی... بنوسرێت و لە تەرەف میللەتەوە بە ئیحترامەوە چەپڵەڕێزان کرا، وا عەینەن لە خوارەوە دەرجی ئەکەین.

لە دوای ئەمە جەنابی میرزا تۆفیق دیسان لەسەر عەینی سەربان ئیرتیجالی بەرامبەر بە میللەت، چەند کەلیمەیەکی شیرینی ئەدا کرد. وە لە تەرەف هەمو میللەتەوە دەنگی چەپڵەڕێزان و بژی بژی گوێی ئاسمانی کەڕ کرد. وە لەلایەنی هەمو میللەتەوە تەوکیل کرا مەتالیبی میللەت بە وەلیعەهدی بڵندپایە عەرز بکات.

ئەم نومایشە بە نەوعێکی وا مەدەنی و سکونەت جەرەیانی کرد کە چارەی هیچ کەسێک غەیری سرور و تەبەسوم، هیچ عەلامەتی یەئس و تەئەسور وە یا تەهەور موشاهەدە نەئەکرا. لە دوای ئەمە لە سەعات دە و نیوی کوردیدا عولەما، سادات، ئەشراف، تیججار، ڕوئەسای موحتەرەمەی عەشائیر، ڕوئەسای دەوائیر چونە دەوڵەتخانەی سەعادەتی موتەسەڕیفی خۆشەویست و لەوێدا زیارەتی میوانی عەزیز و بڵندپایە کرا.

لەوێدا لەسەر تەکلیفی میللەت وەکیلی موحتەرەم جەنابی میرزا تۆفیق هەڵسایە پێیان، لەپاش ئەوەی کە بەناوی هەمو میللەتەوە عەرزی بەخێرهاتنی وەلیعەهدی خۆشەویستی کرد، مەتالیبی میللەتی بەم تەرحە کە لە خوارەوە ئەینوسین بە عەرزی گەیاند، جوملە جوملە لە تەرەف مودیری تەحریرات جەنابی جەلال صائیب ئەفەندییەوە بە عەرەبی تەرجومە و بە عەرز گەیەنرا. وەلیعەهدی خۆشەویست زۆر چاک لە هەمو جوملەیەکی گەیشت و بە دیققەت گوێی ڕاگرت.

لەدوای تەواو بون موتالەباتەکە کە عیبارەت بو لە مەزبەتەیەکی عمومی لەلایەن خەتیبی موحتەرەمەوە تەقدیمی سموی وەلیعەهد کرا. تەرجومە و جوابی سموی وەلیعەهدیش بە واسیتەی ڕەئیسی بەلەدیەوە بە میللەت گەیەنرا کە زاتی بڵندپایەیان وەعدی فەرمو ئەم مەتالیبی میللەتە بە عەرزی عەتەبەی ملوکانەی بگەیەنێ و بەم تەحدە موظاهەراتەکە هەتا ئێوارێ درەنگ دەوامی کرد، لە دوای ئێوارێ خەڵقەکە بڵاوبونەوە. (ژیان، ژ 252، 21 ی 7 ی 1930

2. 4. 19. نوتقی موحتەرەم رەمزی ئەفەندی

ئەی کوردینە!

هەر وەکو قەتعیەتی ریازییە سابیتە ئیتر هەمو قەومێک بەلیسان، ئەدەبیات، تەئریخ، عەنعەنات، عورف و عادەتی خۆی تەرەقی ئەکات و ئەم عەصری بیستەمینی مەدەنییتە عەصرێکی میللییەتە.

موحیت و حالاتی عومومیەی هیچ قەومێک نەبوە بە سائیقی تەرەقی و ئیعتیلا بۆ قەومێکی تر، بیلعەکس بوە بە سەبەبی فەلاکەت و ئیزمیحلالی.

لەپاش حەربی عومومی، تەئریخ و خەریتەی عالەم بۆ ئەم موددەعایە شاهیدێکی عادلە.

هەمو زەریفی ئەزانین قەومی کورد ئایا لە ئەثنای حەربی عومومی داو ئایا لە پاش دا گەلێ فرصەتی قیمەتداری دەست کەوت، مەعەلئەسەف لە هیچیان ئیستیفادەمان نەکرد، لە هەمو دەورێکدا ئەم فرصەتە باشانە یەکە یەکە بون بە سەبەبی فەلاکەت و ئیدبارمان، مەسئەلە ئەهمیەتی کەسب کرد، لازمە ئەسبابی تەحلیل و تەحەڕی بکەین و برینەکانی ئیجتیماعیمان دەرمان و سارێژ بکەین، لە نەتیجەی ئەم تەحەڕییاتەدا دو عیللەت لە خۆمانا ئەبینین: یەکێکیان، لەناو ئەفرادا نیفاقی دائیمی و بێ مەحەببەتی. دوهەمیان، بۆ ئیحقاقی حەق و تەرویجی ئامال و مەتالیبی عومومییە، موراجەعەت بە عەقل و فیکر نەکردن.

بێو لاپەڕەکانی تاریخی ئەقوام هەڵبدەینەوە، لە هەمو ئەقوامی مونقەریضدا ئەم دو عیللەتە موشتەرەکە ئەبینین کە بوە بە سەبەبی فەلاکەت و ئینقراضیات، ئەی کوردینە! لەم حاڵەش دا نابێ ئێمە مەیئوس ببین. چونکە ئیسلامین. پێغەمبەر (ص) فەرمویەتی: "اليأس كفر" یەئس کوفرە، عەطالەت تەولید ئەکات و نەتیجەی عەتالەتیش کردنە فەلاکەتە، میللەتێک صاحێبی مەتانەتی ئەخلاقیە بێ بە عەقڵ و تەدبیری جوالیەوە لە فەلاکەت دەرسی عیبرەت و ئینتیباه وەرئەگرێ و، فەلاکەتەکە ئەکات بە سائیقی تەیەقوظ و ئیعتیلا بۆ خۆی.

کەوابو لازمە لە پێش هەمو شتێک دا لەناو خۆمانا نیفاقەکە هەڵگرین و، لە جێگای ئەم کەلیمە مەشئومە تۆوی مەحیبەت و ئیتیفاق بچێنین. زۆر شوکر ئەمڕۆ ئەثەری خێری ئەم ئیتیفاقە لە میللەتەکەماندا ئەبینین، گەورە و بچوک، داخل و خاریج بۆ حقوقی موکتەسەبە و مەشروعەمان لە دائیرەی عەقڵ و قانون، مەنطیق و فیکردا موطالەبە و مودافەعە ئەکەن و هەوڵ ئەدەن. وە لازمە لەمەودواش لە هەمو ئیشێکمانا حەق و حەقیقەت بکەین بە پشتیوان و رەهبەرمان.

ئینجا بێینە سەر مەوزوعی ئەم ئیجتیماع و موظاهەرەیە:

مەعلومتانە، حکومەتی عیراق لەگەڵ حکومەتی بەریطانیا موعاهەدەیەکی تازەی کرد. حقوقی ئێمە لە مادە 3 و4 ی قەراری مەجلیسی عالی عصبە الامم و مادە 3 ی موعاهەدەی 1922 و مادە 109 و 110 ی قانونی ئەساسی حکومەتی عیراقیە تەثبیت کرابو، وە کە لە تەرەف حکومەتی فەخیمەی بەریتانیاوە و جەلالەتی مەلیک و رەئیسی حکومەتی عیراقیەوە رەسمەن تەئیدو ئیعتیرافی پێ کراوە. مەعەلئەسەف هێشتا ئەسیری دۆسیە و کاغەذە و لە شکڵی عەنقادا ماوەتەوە و حەتتا لەم موعاهەدە تازەیەش دا کە یەک دەفعە موناسەباتی ئینگلیز و عیراق قەطعیەتی کەسب کردوە و ئینتیداب نیهایەتی هاتوە دیسانەوە خراوەتە گۆشەی نسیانەوە، موعاهەدەکە وەکو فەلاکەتێکی تاکمەضهور ئومێدی ئیستیقبالی مەحو کردوینەتەوە.

لەبەر ئەمە غایەی موزاهەرەکە ئیحتیجاجێکە بۆ مەتالیب و حقوقی مەشروحە و مەشروعەمان. لازمە گەورە و بچوک هەمو کوردێک دەست بدەینە دەستی یەکتری و لەم رۆژە تاریخیە ئیستیفادە بکەن.

ئەمڕۆ قەومی کورد بە وجودی مولاقاتی وەلیعەهدی عیراق مەسرور و شادانن بۆ عەرزی بەخێرهاتن و مەتالیبی حقوقیە، لە تەرەف عومومەوە کۆمەڵێک هەڵبژێراون. ئەم کۆمەڵە هەیئەتی عمومیە تەمسیل ئەکەن بە

پشتیوانی ئێوەوە موەفەق ئەبن. لازمە لە تەرەف کۆمەڵەوە سەعی و لە تەرەف ئێـوەوە موزاهـەرەت و قـوەت. ئیتر حەق رەفیقمانە.

بژی قەراری مەجلیسی عصبە الامم
بژی مەتالیبی قەومی کوردو موختارییەتی ئیدارە
بژی مەلیکی عەرەب و کوردان کە مەلیک فەیسەڵی ئەوەلە
بژی حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا. (ژیان، ژ 252، 21 ی 7 ی 1930)

2. 4. 20. **موتالەباتی میللەتی کورد بە واسیتەی میرزا تۆفیق قەزازەوە**

موتالەباتی عمومی میللەتی کورد کە بە واسیتەی میرزا تۆفیق قەزازەوە تقدیمی صاحب السمو وەلیعهدی خۆشەویستی عیراق کراوە

لە پێشەوە بەناوی هەمو کوردانەوە عەرزی بەخێرهاتنتان ئەکەین. وە خۆمان بە بـەختیار ئـەزانین کـە لەم فرصەتەدا تەشریفتان هێناوەتە لیواکەمان.

کوردەواری کە لە هەمو وەقتێک دا بە ئیرتباطێکی مەتین و صەمیمەوە مەربوطی عەرشی بەرزی عیراقە، خۆی بە شەرەف ئەزانێ کە مەعروضاتی ئاتیيە بخاتە بەر نەزەری صاحێب سموتان:

مەعلومی صاحێب سموتانە کـە لـەم چەندانـەدا موناسـەباتی داخلیـە و خارجیـەی حکومـەتی صـاحێب جەلالەت مەلیک فەیسەڵی ئەوەل لەگەڵ حکومەتی بەریتانیادا رەبطـی موعاهەدەیـەک کـراوە کـە مـوافیقی ئـەم موعاهەدەیە ئینتیداب مولغا و تەنها حکومـەتی عیـراق مەسـئولی ئیـدارەی داخلیـە ئـەبێت. لـەم موناسـەبەتەدا ئەمانەوێ بیهێنینەوە خاتر کە وەقتێ لوجنەی ئیستفتای عصبە الامم و حەللی ولایەتی موصل هاتـە عیـراق، لـە تەقریرەکەی‌دا وەهای تەوصیە کردوە ئەگەر کوردستانی جنوبی رەبطی عیراق بکرێت، لازمـە بـۆ موحافـەزەی مەوجودیەتی میلیە، عەنعەنە، زمان و عصبە الامم و مادە: 109 و 110ی قانونی ئەساسـی عیـراق دا تەئیـدو تەثبیت کراوە.

حـاڵی حـازر، مـوافیقی موعاهـەدەی تـازە ئینتیـدابی بـەریتانیا رەفـع و لەسـەرێکی تریشـەوە لـە بنـودی موعاهەدەدا حقوقی مەشرعە و موئەیدەی کورد کە عیبارەتە لە موختاریەتی ئیـدارەکەی و ئیعتیرافـی پـێ نـەکراوە، کوردەواری بە عمومی ئەم موعامەلەیە بە تەجاوزێکی صەریحی ئەزانن بـۆ حقـوقی موعتەرەفـەیان بـە یـەک دڵ و یەک ئاواز مەتالیبی خۆیان کە عیبارەتە لە موختاریەتی ئیـدارە بـۆ کوردسـتانی عیـراق، یـەعنی لیـوای کـەرکوک، هەولێر، سلێمانی، ئەقزییەی شیمالیی موصل و قیسمی سەروی لیوای سیروان ئیدیعا و عەرزی صـاحێب سـموتانی ئەکات کە بۆ تەتبیقێکی سەریعی حەواڵەی سولتاتی علیای بفەرمون. (ژیان، ژ 252، 21 ی 7 ی 1930)

2. 4. 21. **روداوەکانی کورد**

زۆر بە داخەوە نامەکانی سلێمانیم بە وردی خوێندەوە، چەندم حەز ئـەکرد لـە وشـەکانی بەرێوەبـەری رۆژنامەکە تێنەپەڕم. وەکو لێی تێگەیشتم ئەم نامانە ئازارم ئەدەن و هەمو عیراقیـەکی دڵسـۆز کـە سـور بـێ لەسەر قازانجی وڵاتەکەی و لە پێناوی یەکێتی و سـەربەخۆیی دا گیانبـازی بکـا، کـاتێ ببینـێ کوردەکـان لـەم هەلومەرجە سەختەدا کە وڵاتی پێدا ئەڕوا، بۆ ئەوەی مافەکانی بە خۆپیشاندان و ئاژاوە بسـێنێ، دور نیـە بـە هاندانی بێگانە یا کەسانی نەفس نزم بوبێ، بۆ قازانجی تایبەتی خۆیان زوڵم لە گـەلەکـەیان ئەکـەن. نمونـەی ئەمان زۆرن و رۆژگار کەسایەتیەکانیمان بۆ دەر ئەخا. لەوەتی ئەم نامانـە بـڵاو بونەتـەوە، چـاودێریم ئـەکرد بزانم کاریگەریان چۆنە، گەیشتمە چەند ئەنجامێکی تاڵ، لێرەدا هەندێکیان ئەنوسم:

1. کەرکوکیەکان ئینزاری کورد ئەکەن سەبارەت بەو شتانەی لە خواستەکانیان دا هاتوە کە خراونەتـە بەرچاوی خاوەن شکۆی شاهانە ئەمیر غازی مەزن لەلایەن میرزا تۆفیقەوە کە کەرکوک لەناو ئەو کوردسـتانی عیراقەدایە کە ئینگلیز بۆی سەلماندون، بە ویستی خۆیان بەرێوەیبەرن یا ئیدارەی موختاریەت.

2. کەرکوکیەکان بە هیچ جۆرێ دان بە کوردا نانێن، چونکە رێچەڵـەکیان بـۆ دنیـا ئاشـکرایە، بـەڵکو هەمو بڕیاریان داوە لەگەڵ برا عەرەبەکانیان بژین و هیچ پێوەندی و پەیوەستیەکیان بە کوردەوە نیە.

3. کەرکوکیەکان داوا لە کورد ئەکەن ناوی کەرکوک و کەرکوکیـەکان بـەهیچ جـۆرێ لەگـەڵ داواکـانی خۆیان دا باس نەکەن، چونکە هەرگیز لە پلەیەکدا نەبون دەستی بێگانە بتـوانێ تـۆوی نـاکۆکی و نیفاقیـان لەناودا بچێنێ.

4. کەرکوکیەکان ئامادەن سەر و ماڵ لەسەر یەکێتی عیراق دابنێن.

بژی عیراق و بژی ئەوەی لە پێناوی یەکێتی عیراق دا هەوڵ ئەدا.

بمرێ و بروخێ ئەوەی هەوڵی تەفرەقە و نیفاق ئەدا. کەرکوک حەسەن سوداد.

(الجهاد، ع 224، 16 ی 8 ی 1930)

2. 4. 22. کەرکوک

لەسەر موراجەعاتی موتەمادی کـوردانی سـلێمانی و کـەرکوک و هـەولێر، فەخامـەتی وەکیلـی مەنـدوبی سامی و وەکیلی رەئیس ئەلوزەرای عیراق رۆژی جومعە، 8 ی 8 ی 1930 لە بەغـدادەوە تەشـریفیان هێنایـە کەرکوک، لە عەینی رۆژدا لە قشڵەدا عمومی ئەشراف و ئەعیانی کەرکوک و رونەسا گەورەکانی ئەو لیوایە کـە هەمو کوردن کۆیان کردەوە. لە دوای بەسـتنی کۆمەڵەکـە، رەئـیس ئـەلوزەرا هەڵسـا ئـەو بەیانـەی کـە هـەمو کوردێک خوێندویەتیەوە و لە پێشا نەشر کرابـو و کە گۆیـا حکومـەتی عیـراق قـەراری داوە بـۆ کوردەکـان موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم تەتبیق بکات، خوێندیەوە و لە عەقەبی ئەوەوە فەخامەتی مەندوبی سامیش هەڵسا و نوتقـێکی خوێندەوە و تەئیدی بەیانەکەی حکومەتی عیراقی کرد، فەرموی ئێمەش لەگەڵ عیراقـا موتەحـدین بۆ تەتبیقی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم.

لە دوای ئەمانە عەبدوڵڵا صافی ئەفەندی یەعقوبی هەڵسا و گوتی: لـەم بەیاناتـە زۆر موتەشـەکیرین، زاتەن ئەم لیوایە عیبارەتە لە تورک و عەرەب، یەعنی نفوسەکەی صەد هـەزاری لـەم دو عونصـورەیە و ئێمـە عیـراقین لـە وەحدەتی عیراق جیا نابینەوە. مصطەفا ئەفەندی برایشی عەینەن تەئیدی قسەکەی کاکی کـردەوە، بـەڵام ئێتـر لـە حازرون و لەو هەمو قەڵەباڵغە غەیری فارس ئاغای بەیاتی نـەبێ کـە پیـاوێکی عەرەبـە و شـێخ محەمـەد حـەبیب ئەفەندی طالەبانی نەبێ کە چونکە قاضی و مەئمورە و مەجبورە کەسێکی تر تەئیـدی نەکردنـەوە، حـەتتا چونکـە قسەکانی عەبدوڵڵا صافی ئەفەندی هەموی عیبارەت بو لە بەیاناتێکی غەیرە حەقیقی و بە ئاشـکرا مەوجودیـەتێکی ئەکسەریەی کوردی پەنهان کـرد، وەتەنپـەروەر و جەوانمـەردی غـەیوری کـورد محەممـەد بـەگی جـاف مەنـدوبی پێشوی کەرکوک، هەڵسایە سەر پێ و بـە هیمـەتێکی مەردانـە و بـە دەنگێکـی بـەرز فـەرموی: "لیـوای کـەرکوک ئەکسەریەتی عەظیمەی کوردن یەعنی لە 150 هەزار نفوس 120 هەزاری کـوردێکی خالیصـە. ئینجـا ئەگـەر بـە زیادەوە حسابی بکەین، ئەوی تری ئینجا تورک و عەرەبن و ئەم قسەیەی منیش مـەعلوم و ئاشـکرایە و فـەرموی بەندە کە لێرەدا تەمسیلی عەشیرەتێکی زۆر گەورەی وەکو جاف ئەکەم، غەیری ئەمیش رونەسـای داودە، زەنگەنـە، جەباری، شوان و سائیرە رونەسای کوردان کـە لـەم مەجلیسـەدا حـازرن، بەنـدەیان تـەوکیل کـردوە کـە بـەناوی عومومەوە عەرزتان بکەم کە ئەم کوردانە بەیەک وجود و یەک زبان، داوای تەتبیقی موقەڕەراتی عیصـبەتول ئومـەم ئەکەن. ئەمە حەقمانە و ئەم حەقەمان ئەوێ و هەتا ئاخری تەعقیبی ئەکەین".

لەدوای ئەمە عەبدوڵڵا صافی بەگ متەهەویرانە کە خیلافی ئاداب و ئیجتیماعیات بو هەڵسا، گوتی: "ئەم زاتە بەناوی کێوە قسە ئەکات؟ ئەم جافانە عائیدی سلێمانیەن، هەموی دو ساڵە ڕەبطی کەرکوک کراوە، با بچێتە سلێمانی داوای حەقی خۆی بکات!".

لەسەر ئەوە محەممەد جافیش هەڵسا و جوابی دایەوە: "من بە ناوی 150 هەزار جافەوە قسە ئەکەم. من کوردم، کورد ئەژیم و بە کوردی ئەمرم. ئەم مەملەکەتە کوردە، لەبەرئەوە هەمو کوردێک حەقی هەیە لە مەملەکەتی کوردان دا تەلەبی حقوقی میللەتی وەتەنەکەی بکات".

حەقیقەتەن خوێنی کوردایەتی بە ئاشکرا لە دەمارەکانیا جەوەلانی ئەکرد. لەو ئەثنایەدا جەعفەر پاشا هەڵسا و روی کردە محەممەد جاف، گوتی: "بە شەرەفی حکومەت و خۆم تەئمینت ئەکەم کە بە تەواوی موقەرەراتی عیصبەتول ئومەمتان بۆ تەتبیق ئەکرێ، ئەم لیوایەش ئیستیفادەی لێ ئەکات".

محەممەد جافیش لە جوابا گوتی: "سا باشە تەشەکورتان ئەکەم!".

لەو ئەثنایەدا سەید ئەحمەد ئەفەندی خانەقا و سەید محەممەد ئەفەندی جەباری و سائیری رونەسا موحتەرەمەکانی کورد عەلەنەن هەڵسان تەئیدی محەممەد بەگی جاف و حقوقی کوردیان داوا کردەوە. بەم نەوعە موناقەشەکە دوایی هات و کۆمەڵەکە بڵاو بونەوە. (ژیان، ژ 257، 14 ی 8 ی 1930)

2. 4. 23. بە درۆ خستنەوە: بروسکەیەک لە توزخورماتووەوە

ڕۆژنامەکانی الجهاد، البلاد

ئەو بەیاناتەی لەلایەن فەخامەتی سەرۆەزیران و مەندوبی سامیەوە دەربارەی مەسەلەی کورد لە کەرکوک دراوە، ئەوەیە کە بە گشتی ئەمانەوێ، لەسەری موافیقین و پشتیوانی ئەکەین و دەس ئەگرین بە عەرشی مەلیکی خۆشەویستمانەوە.

ڕەئیسی عەشیرەتی بەیات، حارس. ڕەئیسی داودە، ڕەفعەت. (الجهاد، ع 266، 8 ی 8 ی 1930)

2. 4. 24. ملاحظية المطبوعات

وەفدی وەزاری ڕۆژی 8 ی 8 ی 1930 گەیشتە کەرکوک، لە فرۆکەخانە پێشوازی کران، ئەشرافی لیوا و وجەها و زوعەما سەعات دەی بەیانی بانگ کران بۆ دیوانی موتەسەرڕیفیەت. بەیانەکە خوێندرایەوە و رستە بە رستەی کرا بە کوردی. وەفدەکە رو ئەکاتە سلێمانی. ئەهالی بە ارتیاح و ابتهاجی تەواوەوە پێشوازیان کردن، زۆر بە گەرمی و دڵسۆزی بەسترانەوەی خۆیان بە عەرشی خاوەن شکۆوە دەربڕی.

(الجهاد، ع 227، 10 ی 8 ی 1930)

2. 4. 25. زیارەتی هەولێر

ڕۆژی شەممە 9 ی 8 ی 1930 لە کەرکوکەوە تەشریفیان بردە هەولێر، لەوێش لە سەعات دەی ئینگلیزی دا لەسەرا لە مەقامی موتەسەرڕیفیدا ئەشراف و رونەسای عەشائیرەکان کۆبونەوە، لە دوای کۆبونەوە ڕەئیس ئەلوزەرا ئەو بەیاناتەی کە لە کەرکوکیش خوێندبویەوە بەیان و خوێندیەوە و فەخامەتی مەندوبی سامیش هەڵسا و نوتقێکی خوێندەوە و بەیاناتەکەی ڕەئیس ئەلوزەرای تەئید کردەوە.

لە دوی ئەمانە جەنابی ئەحمەد ئەفەندی ئەعیان و وەتەنپەروەری غەیوری کورد هەڵسا، فەرموی: لە پێش ئەمەدا قسە بکەین، ئیجاب ئەکات رونەسای عەشائیر فکری خۆیان بەیان بکەن، چونکە ئەوانیش مەضبەطەیان تەقدیم کردوە.

مەندوبی سامی فەرموی: باشە.

لەسەر ئەوە رۆئەساکان گوتیان بە عومومی جەنابی خضر بەگی ئەحمەد پاشا لە رۆئەسای دزەییمان کردوە بە وەکیل، موما ئیلەیهی هەڵسا گوتی: ئێمە هەمو عەشائیر موتەفیقەن تەئیدی مەتالیبی ئەهالی سلێمانی ئەکەین. ئێمە لەگەڵ سلێمانیدا ئەژین و ئەمرین!. یەکێکین. ئیستیرحام ئەکەین ئەم سێ لیوایە کەرکوک، سلێمانی، هەولێر نابێ لەیەک جیا بکرێنەوە، هەرچی بە سلێمانی بدرێ ئەبێ ئێمەش ئیستیفادەی لێ بکەین.

لە دوای ئەمە جەنابی ئەعیان ئەحمەد بەگ هەڵسا فەرموی: "ئێمە کوردین و حقوقی خۆمان ئەوێ، بەندە چەند ساڵە لە خدمەتی حکومەتام و تێگەیشتوم کە کورد بە عومومی لەسەر حقوقی خۆی ئیصرار ئەکات و ئەم حەقە بە قەراری عیصبەتول ئومەم دامەزراوە پێویستە بماندرێتێ" وە لەسەر ئیعتیراض و تەئثیری جەعفەر پاشا خیتابەن بە جەعفەر پاشا گوتی: "پاشا تۆ بۆ عەرەبەکان دو پەنجەت دانا ئێمەش حەقی خۆمانە لە رێی ئەم حەقە میللیەمانا رۆحی خۆمان فیدا کەین. کەس حەقی عیتابی نیەو قەراری عیصبەتول ئومەم ئەوەیە: لوغەتی کوردی رەسمیی بێ. ئێمە بۆ ئەم حەقە موصیرڕین".

وە لە پاش ئەم گفتوگۆیانە ئیسماعیل بەگی رەواندوزی هەڵسا گوتی: "پاشا ئێمە لەم قسە بروپوچانە تێر بوین. بەحسی موستەقبەل ئەکەین. موستەقبەل هەم سبحەینێ هەم دە ساڵی تر وەتا ئاخری هەر موستەقبەلە ئێمە حالەن تەتبیقی قەراری عیصبەتول ئومەممان ئەوێ. وە فەورەن ئەبێ لیوای دهۆک تەشکیل بکرێ، میللەت بە ئارەزویەکی قەطعی ئەم تەلەبە ئەکات".

لە پاشا مەعروف بەگ جیاوک هەڵسا گوتی: "وا ئەزانی جەنابی فەخامەتمەئاب وەکیلی موعتەمیدی سامی موساعەدە ئەفەرموێ دو قسە بکەم. بەندە عەرزێک و سوئالێکم هەیە: ئەو بەیانەی جەعفەر پاشا خوێندیەوە دو شتی تێگەیشتم 1-تەلەبی وەحدەتی عیراقی- کوردو عەرەب. 2- عەدەم ئیمکانی تەئیدی حقوقی کوردان بە مادەیەکی خاص لە موعاهەدە. (لە پێش جوابدانما جەنابی مەندوبی سامی فەرموی: بەعزێ مەحافیل وا ظەن ئەکەن کە ئێمە تەشویقی بەعزێ کەس ئەکەین و ئەگەر کەسێکی وا ببێ و بێتە دارەل ئیعتیماد و لە دوایىدا لە خۆیەوە قسەیەکی وای کرد ببێ، رەدی ئەکەینەوە. ئێمە لەگەڵ حکومەتی عیراق یەکین). بەندە لەسەر ئەم فەرمودەیەی ئەڵێم ئەبێ فەخامەت پەناە و جەعفەر پاشا چاک بزانن بەندە کوردم، هەمو کوردێکیش وەکو من تابیعی هیچ تەئثیرێ نیە. میللەتی کورد بە سائیقی ویجدانی قسەو ئیددیعای حقوقی ئەکات. بەڵێ زۆر دەفعە بەعزێ کەس و بەعزێ لە گەورەکان کە ئێستا لە مەواقیعی گەورەدان، تەئەددوب ئەکەم لەم مەجلیسەدا ناویان بێنم روبەرو بە منیان ئەگوت ئێوە بە پەنجەی ئەجنەبی ئەم تەلەبە ئەکەن".

مەندوبی سامی پرسی: "ئەجنەبی کێیە؟".

"ئەجنەبی یەعنی ئێوە: ئینگلیز! وە دەلیلم ئەوەیە کە پار ساڵ ئەم جەمال بابانە کە دانیشتوە و کە وەزیرە بە مەضبەطە داوای حقوقی میللی کردبو دیسان بەم تەرحە ئیهتیمامیان ئەکرد. بێینەوە سەر حقوقمان. جەنابی فەخامەتمەئاب وەکیلی مەندوبی سامی چاک ئەیزانێ کە حکومەتی بەریطانیا بە شەرەفی خۆی تەعەهودی کرد بو کە موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم تەتبیق بکات ئێستا هەمو کوردێک مونتەظیرو ئەمینە کە حکومەتی بەریطانیا تەعەهودی خۆی دێنێتە جێ. زۆر ئارەزو ئەکرا کە جەعفەر پاشا لەباتی ئەو کاغەزەی لە جانتاکەی دەری ئەهێنێ، موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەمی لەگەڵ خۆی بهێنایە و عەلەنەن بیخوێندایەوە کە هەمو کەس تێی بگەیشتایە. مەعە مافیهی بەندە بە نەزەرێکی حقوقی خوێندومەتەوە، جەمال بابان و جەعفەر پاشایش چاک ئەیزانن کە من حقوقیم (لەسەر ئەمە جەعفەر پاشا و مەندوبی سامی و موفەتیشی ئیداری دەستیان کرد بە سرکە سرک و موفەتیشی ئیداری چوە دەرەوە) موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم چیە؟

1. ئەبێ مەئمورەکانی کوردستان لە عونصوری کوردی بن.

2. لوغەتی کوردی ڕەسمی بێ".

لەم ئەثنایەدا موفەتیشی ئیداری گەرایەوە و لەنـاو فایلێکیـا موقـەڕەراتی عیصـبەتول ئومـەمی تەسـلیمی مەندوبی سامی کرد، ئەویش فەرموی ئەمە موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم.

مولاحەظە: لەپێش ئەمەدا جەعفەر پاشا موصیرڕەن ئـەیگوت نـاڵێ مـەئمورەکانی کـورد لـە عونصـوری کورد بن، ئەڵێ هەر کوردی بزانن.

مەندوبی سامی خوێندیەوە و تەرجومە کرا و مەعلوم بو کە مادەکـە ئـەڵێ مـەئمورەکان لـە عونصـوری کورد بن.

لەسەر ئەوە ئەحمەد ئەفەندی هەڵسا فەرموی: "ئەمە تەئویل و تەفسیر قوبوڵ ناکات، چونکە صـەریحەو مەعلومە".

لەو وەقتەدا جەعفەر پاشا نەختێک شڵەژا و مەوزوعیان گۆڕی، فەقەت جیـاوک دەوامـی کـرد گـوتی بـە مەندوبی سامی: "وا ئەزانم فەقەرەی ئەخیری قەراری عیصبەتول ئومەم ئەڵێ: [ئەگـەر تەبـدیلێک لـە حکومـەتی عیراقا بو بێ حوکمێکی زاتی بە گوێرەی ڕەغائیبیان بدرێ بە کوردەکان].

مەندوبی سامی فەرموی: "دوێنێ ئەم قسەیەم لە کەرکوکیش بیست. مادەیەکی وا نیە".

جیاوک جوابی دایەوە: "لە نیهایەتی لائیحەی هەیئەتی عیصبەتول ئومەم لە سەتری ئەخیریا ئەم مادەیـە مەوجودە. بەندە تەدقیقم کردوە و مەنزوری عالیشت بوە".

مەندوبی سامی: "بەڵێ! ئەم لائیحەیە لە تەرەف عیصبەتول ئومەمەوە تەصدیق کراوە و بڵاوکراوەتـەوە، شکڵی قەراری وەرگرتوە".

لە دوای ئەمانە جیاوک هاتەوە سەر ئەصڵی مەوزوع گوتی: "وەکو عەرزم کـردن بەیاناتەکـەی جەعفـەر پاشا دو شتی تیایە: 1- ئیتیحادی کورد و عەرەب. جەعفەر پاشا چاکی ئەزانێ ئێمە لەگەڵ عەرەبدا مومکین نیە بە صورەتی تەوحید- جیـاوک پەنجـەکانی خسـتە نـاو یـەکتر و گـوتی بـەم صـورەتە - بـژین. فەقـەت بـە صورەتێکی- ئەمجارە پەنجەکانی جوت کرد گوتی- قابیلە بەم نەوعە وەکـو ئاوسـتریا و مەجەرسـتان بـژین. هەمو کەسێک ئەمەی ئیدراک کردوەو میللەت لە حاڵی ئینتیباه دایە. لـەپاش ئەمـە جەریـدەکانی بەغـداد هـاوار ئەکەن ئێمە عەرەبین و حکومەتمان عەرەبە، ئەبێ کوردەکان وەکو ئەرمەنیەکان لێ بکـەین. ئیتـر مـومکین نیـە پێکەوە بژین".

لەسەر ئەمە جەعفەر پاشا بە تەهەورەوە گوتی: "من قسەت نادەمێ و حەقت نیە نـاوی عـەرەب بێنـی!". جیاوک: "پاشا من قسەم لە مەندوبی سامی سەندوە. بەندەیش بە قەدەر تۆ عەرەبەکان تەقدیس ئەکەم. فەقـەت کوردم و کورد حەقی خۆی ئەوێ. وا دیارە ئـەم جەرائیدانـە بـە ڕەزای حکومـەت ئەنوسـن وە ئـیللا ئەبوایـە تەعتیل بکرانایە. بێینەوە سەر مادەی دوەم، تەناقوزێکی زاهیریی لەو قسەیەی جەعفەر پاشادا هەیە، چونکە لـە جێهەتێکەوە ئەڵێ بۆ ئەم حقوقە موغایری ئوصـوڵە، مادەیـەک داخڵـی موعاهـەدەکـە بکـرێ. بەنـدە ئـەڵێم بـە نەزەرێکی حقوقی مومکینە مادەیەک داخڵی معاهەدەکە بکرێت کە ئـەو مادەیـە بـە قـانونێکی خـاص حقـوقی کوردەکان تەئمین بکات. لەمەدا مانیع چیە؟ خولاصە هەمو کوردێک مونتەزیری تەتبیقی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەمە".

بەم نەوعە خیتامی بەیاناتی جیاوک هات، حازرون بە عومـومی بـێ ئیستیسـنا، فـەرمودەی جیاوکیـان تەئید کردەوە و مەجلیسەکە دوایی هات و بڵاوبونەوە.

(ژیان، ژ 257، 14 ی 8 ی 1930)

2. 4. 26. زینەلعابدین مەحمود، خەڵکی هەولێر

هەندێ کەس لایان وایە ئەهالیی هەولێر داوای مەسەلەی کورد ئەکەن، بەڵام راستیەکەی ئەوەیە خۆیـان بە بەشێ لە مەسەلەی کورد دانانێن، چونکە دڵنیان لـە ئـەنجامی ئـەم جوڵانەوەیـەی کارەسـاتی بـەدوادا دێ و نمونەیەکە بۆ قسە بە ناوبانگەکەی: "فرق تسد". (الجهاد، ع 266، 8 ی 8 ی 1930)

2. 4. 27. تەشریف هێنانی فەخامەتی مەندوبی سامی و رەئیسەلوزەرای عیراق

موافیقی تەلغرافێ کە رەسمەن بۆ مەقامی موتەسەڕیفی هاتوە، رۆژی 9 ی 8 ی 1930 کـە تەصـادوفی ئەم شەممەیە ئەکات، فەخامەتی مەندوبی سامی و رەئیسەل وزەرای عیراق تەشریف ئەهێننە سلێمانی.
ژیان، ژ256، 7ی ئاغستۆسی 1930

2. 4. 28. بەیاننامە

ئەی میللەتی کورد!

بە دیققەتـەوە گـوێ بگـرن، ویجـدانی میلـی، رۆحـی پێشـینان و پاشـینان خیتابتـان ئـەگاتێ. داوای تێکۆشین و تێهەڵچونتان لێ ئەکات.

ئەی کورد!

لە عەصری میللەت و ئازادیەدا، لەم عەصری نورو سەربەستیەدا تەنها هەر کوردی بێ چارە نەلیـل و بـێ بەش ماوەتەوە، وەتەنی کورد وەکماڵی مناڵی نابالق بەسەر بێگانەدا دابەش کراوە.

مەعلومی هاوخوێنە خۆشەویستەکانمانە لەم چەندانەدا موعاهەدەیەک لە بـەینی حکومـەتی بـەریتانیا و عیراق دا بەستراوە، هەرچەندە موافیقی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم و سائیری وعـودی بەینەلـدوەلی ئەبوایـە مەسئەلەی کوردستان بخرایەتە ئەوەل بەندی ئەم موعاهەدەیە، فەقەت بە کـەماڵی تەئەسسـوف و تەعەجوبیـەوە ئەبینین کە ئەمە هاتوە کە لەو حاڵەدا لازمە عیصـبەتول ئومـەم لـە خسـوس کوردەکانـەوە، حەرفییـەن تـەتبیق بکرێ.

بینائەن عەلەیهی ئێمە بە پشتیوانی ئێوە هەتا ئێستا بە وەسائیلی موختەلیفـە بـۆ موحافـەزەی حقـوقی کورد لە جوهد و موراجەعەت غافڵ نەبوین، هـەتا ئـاخر نەفـەس دەوام ئەکـەین. هـەدەف و غایـەی تەشـکیلی حکومەتێکی کوردیە لەژێر نەظارەتی عیصبەتول ئومەم دا. بۆ مەشروعیەتی ئەم تەلەبە، دو دەلیلی غەیرە قـابیلی رەدمان بە دەستەوەیە:

1. قەراری عیصبەتول ئومەم صەراحەتەن ئەڵێ: وەقتێ کە ئینتیداب نیهایەتی هات، ئەبێ بۆ کوردەکـان موافیقی رەغائیبی خۆیان حکومەتێکیان بۆ تەشکیل بکرێ.

2. بەیانێکی رەسمیی موشتەرەک کە لە رۆژی 24 ی کانون ئەوەلی 1922 دا لـە تـەرەف حکومـەتی بەریطانیا و عیراقەوە نەشر کراوە، ئەم بەیانە بەر وەجهی ئاتیە:

حکومەتی صاحێب جەلالەتی بەریطانیا و حکومەتی عیراق ئیعتیراف ئەکەن بە حقوقی ئـەو کوردانـەی لە داخلی حدودی عیراقا ساکنن، بـۆ تەشـکیلی حکومـەتێکی کوردییـە لـە داخلـی ئـەو حـدودەدا و حکومـەتی بەریطانیا و عیراق ئومێدیان هەیە کە عەناصیری موختەلیفەی کورد لە بەینی خۆیاندا رێ ئەکەون بۆ خسوس حدود و شکڵی ئەو حکومەتە کوردییە، بۆ ناردنی موفاویضینی مەسئول بۆ بەغداد کە موزاکەرە بکەن لەبابـەت موناسەباتی ئیقتیصادیە و سیاسیەیانەوە لەگەڵ حکومەتی ئینگلتەرەو عیراق دا.

ئەی میللەتی نەجیب!

پاش ئەم تەفصیلاتە ئیخبارتـان ئەکـەین کـە ڕۆژی یەکشـەممە 10 ی ئاغوستوسـی 1930 مەنـدوبی سامی و ڕەئیسەل وزەرای عیراق، بۆ موزاکەرە کردنی ئەم مەسئەلەیە دێـن بـۆ سـلێمانی. قەناعـەتی تاممـەمان هەیە کە هەمو کوردەواری یەک دڵو یەک زبان، لە تەلەب کردنی ئەم حەقە مەشروعەدا پشتیوانمانن.

ئەی کورد!

تاریخ لاپەڕەکانی کردۆتەوە حەرەکاتمان تەسـجیل ئـەکات، موحافـەزەی شـەرەفی رابـوردو و ناموسـی ئایندەمان بە دەست نەسلی حازرەیەوە. ئێوەش خۆتان و غیرەتتان.

عەزمی بابان. عەبدولقادر حەفیدزادە. حەمە ئاغا عەبـدورەحمان ئاغـا. عیـززەت عوسـمان پاشـا. حەمـە صالح محەممەد عەلی بەگ. شێخ محەممەد گوڵانی. عەبدورەحمان ئەحمەد پاشـا. فـائیق بابـان. تۆفیـق قـەزاز. رەمزی حاجی فەتاح.

2. 4. 29. سەردانی وەفدی وەزاری بۆ سلێمانی

لە دوای تەواو بونی موناقەشە و موجاهەدەی هەولێر، فەخامەتی مەندوب و ڕەئیسەل وزەراو هەیئەتەکـە ڕوەو سلێمانی تەشـریفیان هێنـا. 10 ی 8 ی 1930 لـە سـەعات 3 ی کـوردیدا کـە میعـادی هاتنیـان بـو، عمومی ڕوئەسای دەوائیر و مەئموران و عولەما و سادات و ئەشراف و ڕوئەسـای عەشـائیر کـە بیلعمـوم لـە سلێمانیدا حازر بون. چون بە پیریەوە. لە جادەی دەباخانە لەو ڕەشماڵانەدا کـە بەلەدیـە هەڵیـدابو دانیشـتن، غەیری ئەمانیش تاقمێک عەسکەری جـەیش دور لـە ئەهالیەکـەوە وەسـتا بـون. کەشش‌افەی مەکتـەب، قوتـابی مەکتەبەکان، بیلعموم ئەهالی شار هەمو طەبەقەیەکی حازر بو بو. دوکان و بازاڕ چۆڵ کرا و قیسـمی ژنـانیش لە دەباخانەوە هەتا قاپی سەرای حکومەت کۆمەڵ کۆمەڵ وەستا بون. فەخامەتی مەندوبی سامی و هەیئەتەکە لە سەعات دوی عەرەبیدا مواصەلەتی چەمچەماڵ ئەکەن و لەوێش هەمو ئەهالی و ڕوئەسای عەشـیرەتی هەمەوەنـد لەسەر جادە وەستا بون. کە تەشریفیان گەیشتە ئەوێ، هەمو بە دەنگی بـەرز هاواریـان کـرد و داوای حقـوقی کوردایەتیان کرد بو. لە دوای 30 دەقیقە ئیسراحەت لـە چەمچەماڵـەوە حەرەکـەتیان کـرد، زاتـەن سـەعادەتی موتەسەڕیف و موفەتیشی پۆلیس و مودیری پۆلیس بە ئۆتۆمۆبیل لە بەیانیەوە بەرەو پیریان ڕۆیشت بون. لە سەعات چوارونیوی کوردیدا گەیشتنە سەرجادەی دەباخانە. لە دوای ئەوەی لەلایەنی عەسکەرەکەوە بە سـەلام بـەخێرهاتنیان کـرا، هاتـە بـەردەمی ئـەو عەشـاماتە زۆرەوە کـە بـێ حـەددو حسـاب ڕاوەسـتا بـون، کـە لـە ئۆتۆمۆبیلەکە دابەزین بە کەرەتی دەست کرا بە چەپڵەڕێزان و هەر بژی کـورد و کوردسـتان و بـە کـەرەتێک هاوار ئەکرا کە بە قەطعی تەشکیلی حکومـەتی کوردیمـان ئـەوێ. لـەو وەقتـەدا قوتابیـەکی مەکتـەب بـە جلـی کەشش‌افەوە هاتە بەردەمیان و خیتاب بە مەندوبی سامی نوتقـێکی ئینگلیزی خوێندەوە کە لـە خـوارەوە دەرج کرا و نوقتەکە بە چەپڵە لێدان و هەر بژی حکومەتی بەریطانیاو کوردستان و هەر بـژی فەخامـەتی مەنـدوبی سامی موقابەلە کرا. لە دوای ئەمانە بە ئۆتۆمۆبیل هاتنە ناو شارەوە. لە ڕێگا لە هەمو نوقتەیەک دا، ژنەکان لـە کۆڵان و سەربانەوە هاواریان ئەکرد: هەر بژی کورد و کوردستان و حکومەتی کوردیمان ئەوێ.

وەکیلی فەخامەتی مەندوبی سامی تەشریفی بردە ماڵی موفەتیشی ئیداری و وەکیلی ڕەئیسـەل وزەرا و وەزیری داخلیە لە ماڵی موتەسەڕیف و، وەزیری عەدلیە لە ماڵی بابان عەزمی بەگ میوان بون.

ئەو قەڵەباڵغیە هەتاکو ئێوارێ لەبەر دەرکی سەرا و جادەکانـا مایـەوە و، موتـەمادی هاواریـان ئـەکرد: حقوقی موقەددەسی خۆمان ئەوێ. ئەو ڕۆژە وا دەوامی کرد. هەر شەو تەرتیبات کـرا بـۆ موزاکـەرە. تەذکـەرە نوسرا بە شوێن ئەشراف و ڕوئەسـای عەشـائیردا. سـبەینێ سـەعات دوی کـوردی هـەمو لایـەک لـە مـەقامی

موتەسەڕیف دا کۆبونەوە. دیسان بازاڕ داخرا و ئەهالی روی کردە بەردەمی سەرای حکومەتی. تەلەبەی مەکتەب و هەمو ئەهالی لە حاڵێکی مونتەظەم دا وەستا بون کە فەخامەتی مەندوبی سامی و هەیئەتەکە تەشریفیان هێنایە سەرا لە بەردەمی تەلخانەدا بە کەرەتێک چونە بەردەمی ئۆتۆمۆبیلەکەیەوە و بە کەرەتێ هاواریان ئەکرد: حقوقی میللیەمان ئەوێ و ئەبێ حکومەتی فەخیمەی بەریطانیا بۆمان تەئمین بکات.

حاصڵی بەم نەوعە داخڵی سەرا بون و چونە مەقامی موتەسەڕیفی و لەوێدا هەمو لایەک کۆبونەوە. ئەوەڵ جار لە تەرەف رەئیسەل وزەراوە ئەو بەیانەی کە لە پێشا لە جەریدەکانا نەشر کرابو خوێنرایەوە. لە دوای ئەو فەخامەتی مەندوبی سامییش هەڵسا ئەو بەیانەی کە لە کەرکوک و هەولێر دابویان، عەینەن خوێندیەوە.

لە خیتامی ئەمانەدا، جەنابی حەمە ئاغای عەبدورەحمان ئاغا هەڵسا و فەرموی: "جەماعەتی حازرە کە تەمسیلی هەمو ئەشراف، سادات، عولەما، عەشائیری لیوای سلێمانی و قسمێک لە لیوای کەرکوک ئەکات، بە عومومی رەمزی ئەفەندییان تەوکیل کردوە کە جوابی بەیاناتی فەخامەتی مەندوبی سامی و رەئیسەل وزەرا بداتەوە و تەلەبی حقوقی میللیەمان بکات".

لەدوای ئەمە رەمزی ئەفەندی هەڵسا و گوتی:

"فەخامەتمەئاب!

بەناوی عومومی روئەسای عەشائیر و ئەشرافی کوردەوە عەرزی بەخێرهاتننتان ئەکەم. میللەتی کورد تەشریف هێنانتان بۆ حەیاتی حوڕییەت و موستەقبەلەی خۆیان بە فەئلێکی خێر عەدد ئەکات. بەیاناتی ڕەئسەل وزەرا و مەندوبی سامی کوللیەن موخالیفی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم و ئیعترافاتی فەخیمەی بەریطانیا و عیراقە. لە پێش هەمو شتێک دا ئەبێ اطاعەی حقوقی موقەددەسە و ئیستیقلالی کوردان ببێ بە سەبەبی ئیتیحادی عونصوری کورد و عەرەب.

لای فەخامەتمەئابتان مەعلومە کە کوردەکانی کوردستانی جنوبی لە ئەثنای حەربی عومومیەوە تا ئەمڕۆ، بۆ تەئمینتی حوڕڕیەت و ئیستیقلالی خۆیان لە سەعی دوانەکەوتون و بۆ ئەم غایە موقەددەسە دائیمەن ئیلتیجایان بە موعاوەنەتی موشفیقەی حکومەتی فەخیمەی ئینگلیز کردوە، مەعەل ئەسەف تا ئەمڕۆ نائیلی ئامالیان نەبون گەرچی لەم خسوسەوە گەلێ مەواعیدیشیان دراو، بە عیصبەتول ئومەمەمیش ئەم مەواعیدانە تەئید کرا، لاکین تا ئەمڕۆ هیچیان بۆ تەتبیق نەکرا.

مەعلەمی فەخامەتتانە ئەوەڵ موعاهەدەی حکومەتی عیراق و ئینگلیز لە تاریخی 10 ی تشرینی ئەوەلی 1922 دا تەصدیق کراوە، لەپاش 74 رۆژ لە تاریخی 24 ی کانونی ئەوەلی 1922 بۆ تەشکیلی حکومەتی کوردیە لە بەینی حکومەتی فەخیمەی بەریطانیا و عیراق دا، ئەم بەیانە نەشر و ئیعلان کرا بو. مادامێکە ئەصڵ عیصبەتول ئومەم ئینتیدابی عیراقی داوە بە ئینگلیز و لە قەراری ئەم ئینتیدابەدا گوتویەتی هەچ وەقتێک عیراق صالٌح بێ ئیستیقلالی ئەدرێتێ، لەهەمان کاتیش دا پێویستە حکومەتێکیش بۆ کوردەکان تەشکیل بکرێ. حقوقەن وا لازم بو کە لە پێش تەنظیمی موعاهەدەی تازەی ئینگلیز و عیراق دا کە تەئیدی قەراری عیصبەتول ئومەم و ئیستیقلالی حکومەتی عیراق ئەکات، حکومەتێکیش بۆ کورد بە صەراحەت بخرایە مەتنی ئەم موعاهەدە تازەیەوە. لەمەش دا ضەربە لە حکومەتی کوردەکان درا.

لای فەخامەتتان مەعلومە کە حکومەتی عیراق کوردەکانی بە قوەتی تۆپ و تفەنگ ئیستیلا نەکردوە، لە عەقەبی موتارەکەدا کوردەکان بەو شەڕطە خۆیان خستە حەلقەی رابیطەی ئینگلیز کە حکومەتێکی کوردییەی موستەقیلمان بۆ تەشکیل بکرێو لەسەر ئەمە ئیتیفاق واقیع بوە کەوا لازمە چۆن عەرەبەکان لە قەراری عیصبەتول ئومەم موستەفید کراون، کوردەکانیش موستەفید بکرێن کە تەلەبی هەمو کوردەکان: تەشکیلی حکومەتێکی کوردییە لەژێر ئینتیدابی حکومەتی فەخیمەدا".

ڕەئیسەل وزەرا: "من لەو بەیاناتە زیاتر کە لە پێشا بۆم خوێندنەوە، صەلاحیەتم نیە بە صورەتی ڕەسمیی گفتوگۆیەک بکەم. وا فەخامەتی مەندوب قسەتان لەگەڵ ئەکات".

لەسەر ئەمە فەخامەتی مەندوبی سامی هەڵسا و ئەم بەیانەی دا:

"لە خوتبەی ڕەمزی ئەفەندیدا دو نوقتەی موهیم هەیە:

1. بەیانی 1922 و،

2. موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم.

بەیانی 1922 هەروەک ڕەئیس وزەرا وتی وەختی خۆی لەلایەن حکومەتی بەریطانیا جواب دراوە، لەم کاتەدا حەز ناکەم لەسەر ئەم مەوزوعە موناقەشە بکەم. دوەم، موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم. بەلای منەوە تەوصیاتی عیصبەتول ئومەم تەتبیق کراوە و من موتەئەسیفم ئەگەر ئەم تەوصیاتە شکێنرابێ، فەقەت تەقدیری تەنفیذ و عەدەم تەنفیذی ئەم موقەڕەراتە بە دەست عیصبەتول ئومەم خۆیەتی. حکومەتی بەریطانیا و عیراق هەردولا هەوڵ ئەدەن بۆ تەنفیذی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم. عیصبەتول ئومەم ئەگەر بینی موقەڕەراتەکەی تەتبیق نەکراوە موداخەلە ئەکات". وە گوتی: "بەعزێ کەس موراجەعەتیان کردوە بە عیصبەتول ئومەم و جوابیان وەرگرتۆتەوە کە بە تەوەسوطی حکومەتی مونتەدەبەوە ئەبێ موراجەعەت بکرێ، ئێستاکە عەینی موراجەعەت بە من کراوە. من لەم خسوسەوە موفەصەلەن لەگەڵ حکومەتی عیراق دا موزاکەرە ئەکەم. لەم قسانە کەس وا تێ نەگات کە مەقسەدی من مانیع هێنانە پێشە بۆ موراجەعاتی خەڵقی. هەمو کەس سەربەستە لە موراجەعەت کردن. فەقەت لازمە مەتالیب و تەصریح بە تەفصیل بەیان بکرێ. تەشکیلی حکومەتێک لێرەدا موشیکلە... ئایا قابیلە کوردستان ئەم حکومەتە بتوانێ ڕابگرێ؟ ئەمەوێ بزانم ڕەمزی ئەفەندی تەمسیلی سائیری کوردستان ئەکات یا هەر سلێمانی؟".

ڕەمزی ئەفەندی: "مەزبەتەی هەولێر مەعلومتانە. زاتەن لەوێ بە خۆشتانیان وتوە کە ڕەئیمان لەگەڵ خەڵقی سلێمانیە. قیسمێک لە عەشائیری کەرکوک وا لەم مەجلیسەدا حازرن. ئەوانیش هەر لەگەڵ ئێمەدان و مەضبەطەی عومومی عەشائیری کەرکوک تەقدیم ئەکەم و مومەثیلی هەولێریش لێرەدا حازرە".

مەندوب: "چوینە هەولێر و کەرکوک. لەوێش مومەثیلی کوردان کۆبونەوە عەینی موناقەشە کرا. فەقەت کەس ئیظهاری جیابونەوەی نەکرد، تەنیا سلێمانی تەلەبی ئیفتیراق ئەکات".

ڕەمزی ئەفەندی جوابەکەی سەرەوەی تیکرار کردەوە و، وتی: "ئەم دو لیوایە لەژێر تەضییق و تەئثیرا بون، لەبەرئەوە حسیاتی حەقیقیەی خۆیان ئیظهار نەکردوە، ئەمر بفەرمو بێنە ئێرە ئەوسا مەعلومتان ئەبێ کە ئەمە تەئکید ئەکەنەوە و، کوردستان هەموی لەهەمان فیکردایە و یەک هەدەف تەعقیب ئەکات کە سەربەخۆیی کوردستانە".

مەندوبی سامی: "کەوا بو لازمە هەمو لایەک مەتالیبی خۆیان بە صەراحەت و بە تەفصیل بۆ عیصبەتول ئومەم بەیان بکەن. کوردەکان چ جۆرە حکومەتێکیان ئەوێ، مەلەکی یا جمهوری؟ پارلەمان، ڕەئیسی وزەرا و مەجلیسی وزەرایان ئەبێ یا نە؟ ئایا فیکریان بەرامبەر بە مەلیک فەیسەڵ گۆڕیوە یان نە؟ ئایا ئەیانەوێ هەرجۆرە... حکومەتی و گومرگ و مەکوس، ئیشغالی عامە، پۆلیس، صیحە و عەسکەریان ببێت؟ ئایا موناسەبات و عەلائیقی حکومەتەکە وا تەشکیل ئەکرێت چی ئەبێ لەگەڵ بەریطانیا؟".

ڕەمزی ئەفەندی، خیتاب بە مەندوبی سامی گوتی: "فەخامەتتان فەرموتان کە بەیانی 1922 ڕابورد و کۆنە. حەق کۆن ئەبێ نامرێ. ئەم بەیانە کافیلی حقوقی موقودەسەی ئیستیقلالی قەومێکە تەلەبی تەتبیقی ئەکەین". بەسە. بەسە. بەسە!

حەمە ئاغا: "ئێمە کوردین و، کوردستان عیبارەت نیە هەر لە سلێمانی. لە زاخۆوە هەتا خانەقین کوردەوارێتیە و نایانەوێ لەگەڵ عیراق دا بژین، حکومەتێکی موستەقیللەی کوردیمان ئەوێ لەژێر ئینتیداب دا. ئەگەر ئینگلیزیش ناماندات، موراجەعەت بە عیصبەتول ئومەم ئەکەین".

خیتاب بە رەئیس وزەرا: فەخامەتتان زۆر چاک ئەیزانن کە حیسسیاتی میللیە بە نەوعێک چۆتە مێشکی عونصوری عەرەب و کوردەوە کە هیچ هێزێک نیە مەحوی بکاتەوە، بینائەن عەلەیهی ئیمکانی ژیانێکی موتەحید نیە لە نێوان عەرەب و کوردا، هیچیان ئیستیفادە لە یەکتر ناکەن. بۆ هەردولا وا چاکە کوردستانێک لەژێر ئینتیدابی عیصبەتول ئومەم بێ، چونکە ئەم ئینتیدابە بە نەوعێ عەرەبەکان ئیستیفادەیان لێ کرد کە لە ماوەی 10 ساڵدا ئەوەتا ئیستیغنا لە حکومەتی ئینگلتەرە ئەکەن".

خیتاب بە مەندوبی سامی: "ئەم دەنگی کوردایەتیە تەنها، وەکو جەنابتان ئەفەرمون، مەخسوسی دۆڵی سلێمانی نیە. هەولێر و کەرکوک لەژێر تەضیقی مەئمورینی عەرەبدان. ئەگەر بانگ بکرێنە ئێرە مەعلوم ئەبێ کە هەمو غایە یەکێکە".

رەئیس وزەرا: "تەشەکوری بەیانەکەتان ئەکەم. زۆر مەسرورم کە لە قیطعەیەکی عیراق دا ئەهالی لەسەر غایەیەکی وا ئیتیحادی کردوە. لە خسوسی بەیانی 1922 ەوە ئەمەوێ بە صورەتی خسوسیەوە قسە بکەم، چونکە ئەوی صەلاحیەتدار بم بڵێم عیبارەتە لەو بەیانەی کە لە پێشەوە عەرزم کردن. وەکو رەمزی ئەفەندی ئەڵێ موعاهەدەی عیراق و ئینگلیز هەرچەندە لە 1922 دا عەقد کراوە، فەقەت لە 1924 دا لە تەرەف مەجلیسی تەئسیسیەوە تەصدیق و حەقی قانونیی کەسب کردوە و لەو مەجلیسەدا مومەثیلینی کوردیش هەبو. زۆر چاک لەبیرتانە لەژێر ریاسەتی و ئەمارەتی شێخ مەحمودا ئیدارەیەکتان بۆ دامەزرا بو، لە پاشا ئەهالی کەوتە تەظەلوم و شکایەت لە شێخ مەحمود کە ئێستاش دڵی پێتان ئەسوتێ کە حکومەت مەجبور بو بە ناردنی ئۆردو. لە پاش 3 ساڵ حەرەکاتی عەسکەریە ئەوسا وەضعیەتی بۆ چاک کرا. ئەم بەیاناتەم بە صورەتی خسوسیە بۆ تەنویری ئێوەیە".

شێخ قادر: "شێخ مەحمود فەردێکی ئەم میللەتەیە. میللەتی کورد ئەبەن عەن جەد حورمەتی شێخ مەحمود و ساداتیان گرتوە. زوڵمی شێخ مەحمود بەقەدەر زوڵمی عیراق تەئثیری نەکردۆتە سەر ئێمە. رەئیس وزەرا طورێز ئەکات. ئێمە میللەتێکی سەربەخۆین لەژێر ئینتیداب دا، حکومەتێکی کوردیمان ئەوێ وەگەر ناژین".

رەمزی: "ئەم حەقە بە میللەتی کورد دراوە. ئەگەر شێخ مەحمود خەطای کردبێ، دیسانەوە میللەت قەباحەتی نیە. مەعلومی فەخامەتتانە خەطای کەسێک حقوقی میللەتێکی وا مەحو ناکاتەوە. شێخ مەحمود لەلایەن دوژمنانی کوردەوە ئیغفال کرا بو. مەسئەلەی شێخ مەحمود تەئثیری نەبو بۆ ئیمحای میللەتمان، بەڵام ئێوە ئەتانەوێ بە کەرەتێک بمانکەن بە عەرەب".

عیززەت بەگ: "میللەتی کورد تەنها عیبارەت نیە لە سلێمانی. لە زاخۆوە تا خانەقین هەمو داوای ئەم حەقە ئەکات و هیچ کوردێک کەرەتێکی تر لەگەڵ عیراقا ناژی. بۆ ئیحقاقی حەقمان موراجەعەت بە حکومەتی مونتەدەبە ئەکەین. ئەگەر ئەویش نەیپرسی، شکایەت ئەبەینە بەر عیصبەتول ئومەم. کورد حکومەتێکی موستەقیللەی ئەوێ لەژێر ئینتیدابدا. بە هەمو هێزمانەوە بۆ ئەم غایەیە سەعی ئەکەین، ئەمجارە سیلاح و تفەنگمان قەڵەم و موراجەعاتە".

رەئیس وزەرا: "لام وایە عونصوری کورد لە عیراق دا، لە عونصوری عەرەب مەحتەرەمتر و مورەفەهترە. هەرچی مەشەققەت و ئەذیەتە بەسەر عەرەبەکانەوەیە. حقوقی کورد مەحفوظە، یەکێ بڵێ مەئمورێکی عەرەب ظوڵمی لە کورد کردبێ؟".

مەجید ئەفەندی حاجی ڕەسول ئاغا: "بەڵێ کورد دائیمەن مەعروضی ظوڵمی عەرەبەکان بوە. پار کە لە بەینی عەرەبەکانی فەلەستین و سەهیۆنیەکان دا شەڕ بو، عەرەبی عیراق بە یەکجار کەوتنە تەعزیەوە. ئەنواعی موراجەعات و موظاهەراتیان کرد، کەچی ئێستا هاوخوێن و براکانمان لە کوردستانی شیمالی لەلایەن تورکەوە سەر ئەبڕرێن، غەزەتەکانی بەغدا بە ئاشکرا تەقدیری تورکەکان ئەکات و بەیانی شادمانی دەرئەکا و بە تۆپ و تفەنگ و مەترەلۆز تەهدیدی ئێمە ئەکات کە ئەڵێ لەگەڵ تورکا ئەتانپلیشێنینەوە و عەرەب هیچی لە تورک کەمتر نیە. عەلاوەی ئەمەش، لە ڕۆژی تەشەکولی حکومەتی عیراقەوە هەتاکو ئێستا موتەعەدید موعەللیمتان لە ئەوروپا، ئینگلتەرە، سوریە و جێگاکانی ترەوە تەرتیب کردوە و، هەمو ساڵێک کۆمەڵێکی زۆر قوتابی عەرەب کە بە ئیستیعداد و زیرەکی لە کوردەکان دونترن داخڵی بەعثەی عیلمییان ئەکەن، کەچی قوتابیە کوردەکان لەسەر مەصرەفی خۆیان ئەچن بۆ بەغداد و غوربەت ئەکێشن بۆ ئەوەی داخڵی بەعثە بکرێن. بەخۆرایی نومرەیان ئەشکێنن و دوایان ئەخەن. ئەمساڵ 50 قوتابی کورد کە دائیمەن لەپێش عەرەبەکانەوە بون هەر لەبەر ئەم سەبەبە دوایان خستن".

ڕەئیس وزەرا: "بۆچی ئێوە نازانن کە غەزەتەکانی بەغداد بەیانی و ئێوارێ چەند جنێو بە حکومەتی عیراق ئەدەن و چۆنمان تەنفید ئەکەن. کێ ئەڵێ غەزەتەکان بە تەشویقی حکومەت عەلەیهی کوردن؟ بۆچی مەعلوم نیە غەزەتە چۆن و بە چ واسیتەیەکەوە شت ئەنوسێ؟ قوتابی وەرەقەی ئیمتیحانیان مەوجودە و کەس ناتوانێ خیلافی ئەوە بکات. لام وایە قوتابیەک بێ ئیستیحقاق تەرفیع بکات، نە بۆ خۆی و نە بۆ موجتەمەعی موجیبی ئیستیفادە نابێ".

مەجید ئەفەندی:"بەڵێ غەزەتەکانی بەغداد کە لە عەلەیهی حکومەت مەقالەیەکیان نوسی، گورج دائیەخەن، بەڵام کە تەهدیدی کوردەکان بکات و لە عەلەیهی ئێمە بنوسن، تەشویقیان ئەکەن و پارەیان ئەدەنێ".

حەمە ئاغا:"هەمو ئەیزانین کە فەخامەتی ڕەئیس وزەرا شەخصێکی نیشتمانپەروەرە و بۆ غایەی وەتەنیە زۆر سەعی کردوە، بینائەن عەلەیهی، ئەبێ تەقدیری ئێمەش بکات و حەقمان بداتێ بۆ حەقێکی مەشروعی وەتەنی و میللی خۆمان تێ ئەکۆشین".

ڕەئیس وزەرا: "بەڵێ هەمو نەوعە حیسسیاتێکی وەتەنیە بە ئیحتیرامەوە قوبوڵ ئەکەم، فەقەت لەم مەسائیلانەدا ئێمە لازمە مەنطیقی و عەمەلی تێ فکرین، عەجەبا کوردستان وەکو ئەڵێن لە خانەقینەوە هەتا زاخۆ جیابێتەوە بەبێ عیراق ئەژی؟ وارِیداتی کیفایەت ئەکات؟ بەرامبەر بە دراوسێکانی حدودی پێ موحافەزە ئەکرێ و، خاصەتەن لە نوقتەی تیجارەتەوە لە عیراق زیاتر بەندەرێکی هەیە؟ بۆ ئوموری نافیعەی کوردستان هەتاکو ئێستا عیراق بە لەکها روپیەی صەرف کردوە".

ڕەمزی ئەفەندی: "یەک دەفعە عەرزمان کردن کورد و عەرەب قابیل نیە پێکەوە بژین. ئێمە ئارین و ئەوان سامین، ئێمە شاخین و ئەوان دەشتەکین،حەتتا خاکی کوردستان بەرین بۆ عەرەبستان و هی عەرەبستان بهێنین بۆ کوردستان، هەردوکیان هێزی ئینباتیەیان ون ئەکەن".

ڕەئیس وزەرا: "ئەی توتنەکەتان بۆ کوێ ئەبەن؟".

ڕەمزی ئەفەندی: "ئەیبەین بۆ ئەوروپا. غەیری ئێمەش مەجبورن توتنی ئێمە بکڕن، چونکە لەمە هەرزانترتان دەست ناکەوێ و، لە ئێمەش زیاتر لە بازرگانیدا لەم توتنە ئیستیفادە ئەکەن".

ڕەئیس وزەرا: "نەء نایبەن بۆ ئەوروپا هەموی لە عیراقا صەرف ئەکرێ. کوردەکان ئەلحەمدولیلا بازرگانی زۆر وریایان تیایە و زۆر چاک تەقدیری ئەکەن کە کوردستان بێ عیراق ناژی".

ڕەمزی ئەفەندی: "لە بیدایەتی حەربی عومومیدا کە ڕێگاو بەندەرەکانی عیراق گیرا بو کە بەغدادیش ئیستیلا کرا، ئێمە لەگەڵ شیمال و شەرق و غەرب دا مونتەظەمەن تیجارەتمان ئەکرد. ثەروەتی عومومیە و

وەضعی ئیقتیصادیەمان لە ئەمڕۆ گەلێ باشتر بو. جەعفەر پاشا ئەفەرموێ کـە بـە لـەک پارەمـان بـۆ ئومـوری نافیعەی کوردستان صەرف کردوە. ئەو ئوموری نافیعەیەی ئەوان ئەڵێن قەڵا و ئیستیحکاماتە بۆ موحافـەزەی جەیشەکەی خۆتان لەباتی ئەمە مەکتەبتان بۆ بینا بکردینایە. ئەگەر حکومـەتی کوردیـە تەشـکول بکـات هـیچ لزومان پێی نابێ و ئیستیغنای لێ ئەکەین".

رەئیس وزەرا، بە تەئەثور و هەیەجانەوە: "براکانم بزانن کە لـەم دەمـارەدا خـوێنی کوردیشـم تیایـە، وەلاکین من عارەبم، بۆ کەڵکی ئێوە قسە ئەکەم. بە حیسسیات حەرەکەت مەکەن. مـەبن بـە ئالـەت بـە دەسـت خەڵکەوە. بەزەییتان بە میللەتەکەدا بێتەوە و توشی نارەحەتیان مەکەن. ئەوا لە سەرەوە کوردەکـان بـێ ئـەرزە ئەکەن و سەریان ئەبڕن. لە دنیاوە ئاشکرایە کە کورد میللەتێکی دیندارە. لە بیرتان نەچێ کە دینتان عەرەبیـە. قورئان عەرەبیە. محەممەد عەرەبە. وە فەیسەڵ کوڕی محەممەدە. براکانم تکاتان لـێ ئەکـەم فاجیعـەی کەربـەلا دوبارە مەکەنەوە".

شێخ قادر: "جەعفەر پاشا بە بەیان کردنی فاجیعەی کەربەلا هەڕەشەمان لێ ئەکات. ئەبێ بزانـێ ئەگـەر ئینگلیز لەبەینا نەبێ عەرەب ناتوانێ بێتە خاکمانەوە".

جەعفەر پاشا: "رجا ئەکەم سوئی تەفاهوم پەیدا نەبێ. مەبەستم هەڕەشە نیە. رەمزی ئەفەندی زۆر جار داوای قسەکردنی کرد، مەیـدانی نـەدرا. نیهایـەت بـە حیدەتـەوە هاتـە پێشـەوە گـوتی: "پاشـا! دیـن، ئیمـان، مەفکورەی میللی، حکومەتێکی میللی کوردی ئەوێ. جەماعەت وانیە!".

هەمو بە جارێک: "بەڵێ وایە!".

رەمزی ئەفەندی دەوامی کرد: "پاشا! ئەم قسانەت ناچێتە جەواڵی کوردەوە. ئەمـە هـەموی ئیغفالاتـە و بیخەرەوە جەواڵەکەی خۆتەوە و دەرگای بەبەستەرەوە".

جەعفەر پاشا: "قسەکەت وەرگـرەوە. تـۆ پیـاوێکی دنیادیـدەیت، لـە کۆبونەوەیـەکی وادا نـابێ قسـەی ناشیرین بکرێ".

رەمزی ئەفەندی: "تۆ قسەم نادەیتێ. لە سوئالەکانم گوڕێز ئەکەی. بەڵێ تەسـلیم بـوم". میـرزا تۆفیـق: "ئێستاکە دیانەت بابەتی باس کردن نیە. مەسەلە میللەتە و دامەزراندنی حکومەتێکی کوردیە. ئەگەر بە دین بێ ئەبێ ئێرانیش واز لە میللەتی خۆی بهێنێ و داخڵی حکومەتی عیراق ببێ. داوای لێ بوردنت لێ ئەکەم باسـەکە مەگۆڕە!".

جەعفەر پاشا: "قیاس مەعەل فاریق کردن زۆر بێ مەنطیقیـە. ئێرانیـەکان دو هـەزار سـاڵ زیـاترە کـە دامەزراوە".

میرزا تۆفیق: "ئەگەر لەبەر دین لازمە ئێمە تابیعی ئێوە بین لـە هـەمو عالـەم ئاشـکرایە کـە کـورد زۆر دیندارە. بینائەن عەلەیهی، پێویستە عەرەب لەژێر ئیدارەی ئێمەدا بێ".

رەمزی ئەفەندی: "یەکەم قسەم هەیـە. خەلافـەتی عەبباسـیە لـە کۆتـایی سـەڵتەنەتیدا دەسـتی کـرد بـە بەکارهێنانی کاربەدەستانی تورک، فارس و کـورد. ئەمـە بـو بـە یـەکێ سـەبەبی ئیضـمحلالیان. حـەز ئەکـەم حکومەتی عیراق ئەم تاقی کردنەوەیە دوبارە نەکاتەوە و کاربەدەسـتانی کـورد لـەناو خۆیانـا بەکارنـەهێنێت، چونکە ئەبێ بە سەبەبی ئینحیطاطی. هەروەها بەکارهێنانی کاربەدەستی عەرەبیش لە کوردستانا ئەبێ بە هۆی لەناو چونەوەی کوردەکان".

رەئیس وزەرا: "سوپاسی پەند و ئامۆژگاریەکانت ئەکەم کە لە پێش روداوی ئاگادارتان کردین".

لە پاش ئەوە رەئیس وزەرا کە بینی باس کردن لەم باسەوە سودێک نابەخشێ، میللەت یەک ئـاواز بـۆ داواکاریەکانی خۆی دوپات ئەکاتەوە. پێویست نەبینرا بە درێژ کردنەوەی باس و کۆبونەوەکە بەتاڵ بوەوە.

لە ناوەراستی کۆبونەوەکەدا سالار مستەفا جەعفەر سوڵتان هەڵسا و بە ناوی سادات، عولەما، شێخان و بە ناوی ئەو هۆزانەی سنور کە لەناو عیراق دان، تەئیدی داواکارانی کوردی کرد بۆ تەشکیلی حکومەتێکی کوردی و لە هەمان بابەتەوە مەضبەطەیەکی مۆرکراوی پێشکەش بە نوێنەر کرد. لە کۆتایی کۆبونەوەکەشەوە لەلایەن فەتاح ئاغای حەمە ڕەضای سەرۆکی هەمەوەندەوە کە لە شاری کەرکوک دائەنیشن، لە هەمان مەئال مەضبەطەیەکی تری پێشکەش بە مەندوبی سامی کرد. هۆزی جاف کە ئێستاکە سەر بە کەرکوکن، لەم کۆبونەوەیەدا لەلایەن جەنابی کەریم بەگی فەتاح بەگەوە تەمسیل کرا بون. (ژیان، ژ 257، 14 ی 8 ی 1930)

2. 4. 30. بەیاناتی فەخامەتی ڕەئیسەلوزەرا لە سلێمانی

بەیاناتی فەخامەتی رەئیس وزەرا لە سلێمانی لە وەقتی ئیجتیماعەکە خوێنرایەوە

"موشەررەف ئەبم بەیانی ئیزاح کردنی ئەو سیاسەتی خۆشەویستیە کە حکومەتی عیراق خەریکە ئیتیباعی بکات، بە نەزەر ئەو وەعدانەی کە بە کوردەکانی هاوڵاتمان و براکانمان دراوە. ئەو کوردانە کە عضوێکی موهیمن لە جیسمی مەملەکەتی عیراق دا. ئاگاداری ئەو تەلغوراف ئیستیدعایانە بوم کە لەلایەن هەندێ ئەشخاص بە ئیحتیجاج لەبەر ناو نەبردنی مەسئەلەی کورد لە ناو موعاهەدەکەی ئاخریدا تەقدیم کرا بو. بە صەرفی نەزەر لە بەحس کردن لەو ئەسباب و عەوامیلە کە سەبەبیەتیدا بە تەقدیم کردنی ئەو ئیحتیجاجاتانە، من بۆتان تەصریح دەکەم کە حکومەتی عیراق بە صورەتێکی ئەکیدە قەراری داوە کە بە نەزەری ئیعتیبار تەماشای ئەو وەعدانە بکات کە بۆ تەئمینی ئارەزوی برا کوردەکان دابوی لەوەش نەک تەنها هەتا ساڵی 1932 مەرعیەل ئیجراء ئەبێ بەڵام هەتا ما بەعدی ئەو تاریخەش دەوام دەکات. هەروەکو حکومەتی صاحیب ئەلجەلالە ملک فیصل بە تەواوی وە بە هەمو مەعناوە حەریصە بۆ لزومی موحافەزەی و، تەتبیق کردنی ئەم پرۆگرامە کەوا لەسەرەوە بەیان کراوە. لە عەینی زەمانا بە هەمو شیددەتێک بۆ مەحو کردنی هەمو جۆرە نەعرەیەکی کە ببێتە سەبەبی تەفرەقە و ئیخلالی وەحدەتی وەتەنیەی عیراق، یاخود ببێتە سەبەبی ئیخلال کردنی حقوقی دراوسێتی لەگەڵ هەردو حکومەتی دۆستمان: ئێران و تورک. دیسان حکومەتی عیراق بە پێویستی ئەزانێ تەقدیم کردنی ئەبنای وەتەنی عیراق لەناو دائیرەی یەکێتی عیراق دا، بەبێ تەفریق لە مابەینی کوردو عەرەبا مەمنون و مەسرور ئەبێ، هەر بەم ڕۆحەوە لە هەمو هەنگاوێکا چۆتە پێشەوە لەم خسوسەوە ئیستیعدادی نیشان داوە.

هەروەکو لاتان مەعلومە ئێمە کە ئەوسا مەسئولیەتی ئیدارەمان هاویشتە سەرشانی خۆمان، بەیاننامەیەکمان نەشر کرد بو، لەو بەیاننامەدا گوتمان کە ئێمە حازرین بۆ دانانی لائیحەیەکی قانونی بۆ زبانی کوردی لەو جێگایەنەدا کە ئەکسەریەنی ئەهالیەکەی کوردن وە ئەو لائیحەیەشمان بالفعل تەواو کردوە.. لە اجتماعی ئەوەلی پەرلەمانا بە هەمە حاڵ تەقدیمی مەجلیسی ئەکەین، هەتا ئەمەش ئەکرێ ئەمرمان داوە بۆ دائیرەی مختصە کە بە موافیقی ڕۆحی ئەو ئوصوڵی لە لائیحەکەدا دانراوە، حەرەکەت بکا لە خوصوص موعامەلاتی عەدلیەو ئیدارەی مەعاریفەوە. غەیری ئەمەش وا حکومەت موفەتیشێکی مەعاریفی تەعین کردوە و دائیرەی تەرجومەیەکی کوردی دامەزراند، ئیشی ئەم دائیرەیە هەر تەنها موعامەلاتی کوردەواریە، وە موعاونێکی کە مودیری ئیدارەی داخلیەی عامەی تەعیین کردوە کە خەبەرداره لە ئوموری ئەلویەی کوردیە، وە موفەتیشێکی مەعاریف تەعین کراوە بە صورەتی عام مەداریسی لیوای سلێمانی و مەداریسی کوردیەی لیوای هەولێرو کەرکوک تەفتیش بکا و حکومەت تەدابیری لازمەی ئیتیخاذ کردوە بۆ ئیحضاری قۆمیسەر و ظابیطان و مسجل پۆلیس کە ئاشنای زبانی کوردی بن، بۆ ئیستیخدام کردن لە مەناتیقی کوردیە.

من نامەوێ ئەم بەیاناتەم تەواو بکەم بەبێ تەقدیم کردنی تەشکوراتم بۆ جەنابی وەکیلی مەندوبی سامی کە لەم سەفەرەم دا مورافەقەتی کردین، ئومێد وایە کە موشار ئیلەیهی ئێستا بۆتان سیاسەتی حکومەتی

بەریطانیا لەم خسوسەوە بەیان ئەکات و بە تەواوی ئاگاداری حەقیقەتی حاڵ ئەبن، وە قسەی بەعزێ ئەشخاصی صاحێب غەرەض کە چاویان لە تەقدیر کردنی رەفاهی حەقیقی کوردانە وە رەعیەتی صاحێبی جەلالەت مەلیک فەیسەڵی موعەظەم و تەبەعەی دەوڵەتی عیراق کوێر بوە وە قسەیان ئیغفال نەبن.

بەم موناسەبەتەوە جەنابی وەکیلی فەخامەتمەئاب موعتەمیدی سامی بۆ قسە کردن دەعوەت دەکەم، بزانن ئێمە هەردولا بە تەواوی لەسەر تەعقیب کردنی ئەم پرۆگرامە موتەفیقین. ئێستا بۆتان بەیان ئەکات". (ژیان، ژ 258، 28 ی 8 ی 1930)

2. 4. 31. بەیاناتی فەخامەتی وەکیلی مەندوبی سامی لە سلێمانی

بینا لەسەر تەلەبی حکومەتی عیراق، لەگەڵ فەخامەتی وەکیلی رەئیسە لوزەرا هاتوم، بۆ ئەوەی کە هەر کەسێک لە مەوزوعێک دا شک و شوبهەیەکی هەیە بە تەواوی بۆی ئاشکرا بکەم، قەت شتێکی وا نیە لە هیچ نوقتەیەکی عیراق کە بڵێن حکومەتی عیراق یان حکومەتی بەریطانیا، هەریەکە بۆ خۆی تەعقیبی سیاسەتێک بکا. تازە ئەوا موعاهەدەیەک ئیمزا کراوە کە ئەم دو مەملەکەتە بۆ 25 ساڵی تر لەگەڵ یەکتری بە تەحالوفێکی صەمیمی رەبط دەکات. ئەمە بە تەنها ئەبێ کافی بێت بۆ ئەوەی دەلالەت بکات کە لە بەینی ئەمانە هیچ مەسئەلەیەکی موهیم و رێک نەکراو نەماوە. ئەبینم قیسمێکتان ئیحتیجاجی حکومەتی بەریطانیا و عیصبەتول ئومەم ئەکەن بۆ ئەوە کە لە موعاهەدەی تازە باسی کوردستان نەبوە.

وەکو فەخامەتی وەکیلی رەئیس وزەرا ئیزاحیان فەرمو، ئەسبابی ئەوە عیبارەت لەمە بو: هەردو حکومەت، هیچ لزومی ئەوەیان نەکرد، چونکە حکومەتی عیراق قەراری داوە کە بۆ حاڵی حازرو موستەقبەل تەتبیقی ئەو سیاسەتە ئەکات کە تازە فەخامەتی وەکیلی رەئیس وزەرا بەیانی فەرمو. بە زەریفی تێ دەگەن کە حکومەتی عیراق بە صیفەتێکی منەوەر بە تەواوی ئەوەی تەقدیر دەکات کە هەتاکو چ حەدێک خۆی موجب بینی، ئیعتیراف بکات کە لە قسمێکی موهیمی عیراق دا زمانی کوردی، نەک هی عەرەبی، زمانی دایک و بابە. هیچ شتێکی وەها نیە کە بڵێ منداڵێکی کورد ئیجبار بکرێت کە تەحصیلی ئیبتدائی خۆی بە زمانی تر نەک هی باوک و دایکی بخوێنێت، یان بڵێ کوردێک ئیجبار بکرێت لە مەحکەمەدا خۆی بە زمانێکی تر دیفاع بکات، یان گوێ لە مەسئەلەیەکی خۆی بگرێ بە زمانێکی کە تێی نەگات مەحاکەمە دەکرێت. هەروەها تەعینی مەئمورانی کە کوردی ئەزانن لەناو فروعی مەرکەزی ئیدارە دەلالەت لەوە دەکات کە حکومەتی عیراق رازیە کە لە بەینی کورد و عەرەب و رەعیەتی جەلالەتی مەلیک فەیسەڵ، هیچ نەوعە جیاوازیەک نەکات.

هەتا ئەو حدودەی کە عائید بە حکومەتی بەریطانیایە، ئەوان قانیعن کە حکومەتی عیراق بە تەواوی ریعایەتی ئەو وەعدانە ئەکات کە عائیدی کوردەکانە، وە بەناوی خۆی لە تەرەف حکومەتی بەریطانیا لە عیصبەتول ئومەم دراوە وە غایەی یەکەمینیان ئەوەیە کە تەئمینی تەئسیسی دەوڵەتێکی عیراق بکات کە ئازاد و سەربەخۆ بێت وە بە شوکرانە و حەق شوناسی مەربوطیان وە لە عیصبەتول ئومەم لەگەڵیان عضوێک بێت. هەرچی حەرەکەتێک لەگەڵ ئەم سیاسەتە تەوافوق نەکات، حکومەت بە باشی سەیری ناکات، وەکو جیابونەوەی کوردان. سەیر دەکەم بەعزێ جیهاتی نامەسئول وای دەهێنێتە پێشەوە کە تەشجیع کردنی حەرەکەتی قەومیەی کوردی سیاسەتێکی قەطعیەی حکومەتی جەلالەتی مەلیکی بەریطانیایە، ئەمە نەک تەنها بۆ عیراق بەڵکو بۆ دراوسێ و دۆستەکانی تری کە حکومەتی ئێران و تورکیایە، موجیبی ئیرتیبات دەبێت. هیچ شتێک نیە کە لەمە زیاتر لە حەقیقەت دور بێت. هەرکەس تەصەوری ئەوە ئەکات کە بە هاتنی بۆ لای فەخامەتی مەندوبی سامی یان بۆ لای من، بۆ سیاسەتێکی وەها تەشجیعی دەست ئەکەوێ خەطایەکی گەورە دەکات.

ئەوەی کە هەردو حکومەت: بەریطانیا و عیـراق، حـەز ئەکـەن ببییـنن پێشـکەوتنی صـولحپەروەرانەی عیراقی یەککگرتوە کە لەوێ هەمو ئەو عونصورە موختەلیفانەی ئەهالی تەشکیل دەکەن، غەرەضی زۆر موهیمیـان ئەوە بێ کە ببن بە: عیراقیەکی چاک". (ژیان، ژ 258، 28 ی 8 ی 1930)

2. 4. 32. گیروگرفتی کورد لە عیراقدا

دەربارەی ڕاگەیاندنە ڕەسمیەکەی حکومەت لە بابەت ڕوداوە کوردیەکانەوە لە ژورو.

ڕوداوە کوردیەکان لە سەروی عیراق دا، بە تایبەتی لـە سـلێمانی، خەریکـە ئەچێتـە قۆنـاغێکی نوێـوە. هەندێ درکاندن و داوا کە لەوپەڕی خطورەتان، بڵاوکراونەتەوە، چ ئەوانەی لەبـەردەم خـاوەن شـکۆی شـاهانە ئەمیر غازی دا خوێنرایەوە، چ ئەوانەی بە بروسکە و عەریزە نێردراون بۆ هەندێ جێگای ڕەسمیی لـە بەغـداد و لەندەن و جنێڤ.

ئـەم جوڵانەوەیـە دوای ئیمزاکردنـی پـەیمانی عیراقـی بـەریتانی چـالاک بـوە، هەنـدێ ڕۆژنامـەی ئیستیعماریی ئینگلیزی ئاگرەکەیان خۆشتر کردوە. ئەوەی سەیرە جوڵانەوەی کورد لـە عیـراق دا کەوتۆتـەوە چالاکی و توند بوە، لە کاتێک دا حکومەتی تورکی دوەمـین شۆڕشـی کـوردی لـە ئـارارات دامرکاندۆتـەوە و، حکومەتی فارسی بە سەر شۆڕشگێرانی کوردا زاڵ بوە و تەفروتونای کردون. لامـان وایـە حکومـەتی عیـراق هەستی کرد دوژمنانی وڵات خەریکی پیلانگێرانن، وەزارەتەکەی ئێستا بە ڕاگەیاندنی مەرسومی زمانی کوردی دەستی پێ کرد، وایزانی ئەم تەگبیرە ڕێگە تەخت ئەکا بـۆ سـەرکوتکردنی ئـەو بیروبۆچونانـەی لـە مێشـکی داواکارانی موختاریەتی کوردیدایە.

ئەگەر هەلومەرجی نائاسایی ناچاری کردبین مادەکانی 109 و 110 بخەینە قـانونی ئەساسـیەوە کـە ڕێگە بە هەندێ ڕەگەز ئەدا زمانەکەی بەکار بهێنێ، نابێ ئەمە وا بگەیـەنێ کـە ڕێ ئـەدەین بـە دەسـتی بـەدی بێگانە یەکێتی عیراق هەڵبوەشێنێ و نیشتمانی خۆشەویست بێ ئەرزە بکا.

پێش ئەمرۆ ڕونمان کردەوە ئەوەی کورد لە عیراق کەڵکی لێ وەر ئەگرێ، هی عەرەب لـەوە باشـتر نیە و ئاسودەییان بەستراوە بە مانەوەی حاڵەتی ئێستایانەوە. ئەگەر لەم نیعمەتە بێ بەش کران و توشـی نەگبەتی جیابونەوە یان سەربەخۆیی بون، نەمان ئەبێ بە نسیبیان وەکو ئەوەی بـە دوای مردنـی خـۆیدا ئەگـەرێ بـە گوڵـەیەک، چونکـە نـە تورکیـا لـەلای ژوروی و نـە ئێـران لـەلای ڕۆژهەڵاتیـەوە ڕێگـە بـە دامەزراندنی ئەم کورەیە ئەدا کە پریشکی شۆڕش و پشێوی ئەهاوێژێ. لە ڕاستیدا ئەگەر ڕێمان دا کـورد ئەوەی پێی ئەڵێن (موختارییەت یان سەربەخۆیی ئیداری)یان بدرێتێ، بـەوە پـەیمانی دۆسـتایەتی لەگـەڵ هەردو دراوسێمان تورکیا و ئێران ئەدڕێنین. لە دوای ئەوەی حکومەت بە ڕونی سیاسەتی خۆی بەو بەیانە ڕاگەیاند کە فەخامەتی وەکیلی سەرۆکی وەزیران لە لیواکانی ژورو خوێندیەوە، دوای ئەوەی خەڵک گوێیان لەو بەیانە بو کە نوێنەری حکومەتی بریتانی خوێندیەوە کە وازهێنانی حکومەتەکەی لە سیاسەتی هاندانی نەتەوەی کورد ڕاگەیاند، پێویستە ئیتر حکومەت ڕێگەی توندی بگرێ و بە زۆر سیاسەتەکەی خۆی درێژە پێ بدا.

هەروەها لەسەر حکومەت پێویستە وڵاتی کورد پاک بکاتەوە لە فەرمانبەرانی عیراقی یا بریتـانی، کـەوا لەمەوپێش ناسراون بە هاندانی ڕاپەڕین، لە ڕێگەی نەتەوەیی کوردەوە یان کارکردن بۆ حسابی بێگانـە لـەناو جەرگەی وڵاتەوە.

الجهاد، ع229، 12ی 8ی 1930

2. 4. 33. کورد و یەکێتی عیراق

تا ئێستاش بە سەرسوڕمانەوە ئەو هەواڵانە وەرئەگرین کە لە ناوچـەکانی ژوورەوە، بـە تایبـەتی لـە سلێمانی و هەولێرەوە دێن و ئەڵێن بـرا کوردەکانمـان لـەوێ کـە داوای مافـەکانیان ئەکـەن. لەبـەردەم سـەرای حکومەت دا لە سلێمانی خۆپیشاندانیان کردوە. لەوەیش زیـاتر ئەگێڕنـەوە کـە موراجەعـەتی دار الاعتمـاد لـە بەغداد و کۆمەڵەی گەلان ئەکەن.

لەم حاڵەتەدا دڵی هەمو عیراقیەک کە سور بـێ لەسـەر یـەکێتی و هەسـت بـە فرمـانی خـۆی بەرامبـەر نیشتمان بکا، ژان ئەکا. چونکە ئەم جۆرە جوڵانەوانە، ئەگەر راسـت بـێ بـوبێ، لـە سـەرچاوەی مـوغریزەوە دائەکەوێ کە خێری عیراقیان ناوێ، بە زۆری لەوانەوە دێ کە تەماع و مەبەستی تایبەتیان هەیە و زۆر دورە لـە بەتەنگەوە هاتنی قازانجی کورد و پاشەڕۆژ و چارەنوسیان، چونکـە ئەگـەر ئێمـە لـە بـارودۆخی کوردەکـانی عیراق لەم سەردەمەدا ورد ببینەوە، ئەبینین کەسایەتی رەگەزیی خۆیان هەیە، هیچ کاتێکی تری ئەو زەمانەی بە حکومەتە دوا براوەکانەوە بەسترا بون نەیان بوە. ئەوەندە بەسە بۆ کورد کە ئەمڕۆ حاڵی خۆی بـە ئـەقڵێکی پێگەیشتو و دڵێکی هۆشیارەوە، دور لە عاتیفە، رێک بخا، ئەبینێ کەسایەتی بە کۆمەڵی عیراقی و حکومەتەکەی دا ئاشکرا و رونە و هیچی کەم نیە. بە ئازادیەکی بێ سنور ئەژی و زمانەکەی بـە رەسـمی دانـی پیـا نـراوە، کەڵک لە هەمو ئەو ئیمتیازات و مافانە وەرئەگرێ کـە بـۆ هـەمو عیراقیەکانـە بـێ جیـاوازی عیراقـی عـەرەبی و نەعەرەبی. ئەو پارەیە گەنجینەی دەوڵەت لە ئاوەدانی و پرۆژەکانی لیوای ژورودا سەرفی ئەکا.

ئەگەر ئاوڕێ لە بەشداری کوردا لە مەسئولیات و کاروبـاری حوکـوم دا بدەینـەوە، ئـەبینین ئەوانـە رێچەڵەکیان کوردە یا کوردەکانی ئێستا پایەو وەزیفەی دەوڵەتیان بە دەستە، لـە هـەمو پلـە جیاوازەکـانی ناوەنـدی حکومـەت و سەرانسـەری عیـراق دا هـەن. لـەم سـاڵانەی دوایـیدا حکومـەتی عیـراق هـەوڵیدا فەرمانبەرانی ناوچە کوردیەکان کورد بن. گەلێ کورد هەن لە سەرانسەری عیـراق دا پایـەو وەزیفـەیان بـە دەستە. مێژوی حوکمی نیشتمانی لە عیراق دا پڕە لەو ضماناتەی لەم وڵاتەدا کەسایەتی و ژیانێک بۆ کورد تۆمار ئەکەن کە لە هیچ جێگەیەکی تری رۆژهەڵات دا نایبینین. ئەوە کوردەکانی تورکیا بـە دەس قـەلاچۆ کرنەوە ئەناڵێنن و ژیانیان وەکو زەهر لێ تاڵ کردون، ئەوە کوردەکانی ئێران بەبێ بەرگری و توندوتیژی چاو لێک نانێن.

سلامەتی ژیان و بەختیاریان بەستراوە بە رادەی توندی خۆبەستنەوەیانەوە بە یەکێتی عیراقەوە.

ئەوەی زۆر ئەمانترسێنێ دەربارەی پاشەڕۆژی براکانمان ئەوەیە، ئەوان بەم جوڵانەوانە کە لامان وایـە کوردی عیراق بە گشتی ئیستینکاری ئەکەن. زوڵم لە خۆیان بکەن پشێوی بیانخوا و بین بە خۆراکی مەبەست و ئارەزوی بێگانە وەکو بەسەر ئەرمەن هات کە ئارەزوی جۆراوجۆر شروهوری کردن.

باوەڕمان زۆرە کە پیاوە ژیرەکانی ناو برا کوردە عیراقیـەکانمان، هەسـت بـەو مەترسـیانە ئەکـەن کـە لەسەریانە، پێش ئەوەی شەڕەکەی بتەنێتەوە چارەی ئەکەن، زۆر بەتوندی ئەوە ئەگرن کە شـانی عیـراق بـەرز ئەکاتەوە و قەوارەی وڵات بەهێز ئەکا.

(التقدم، بدلا من جریده البلاد، ع 213، 23 ی 7 ی 1930)

2. 4. 34. موفارەقەتی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ

تۆفیق وەهبی بەگ بە تەواوی تەئثیری کردۆتە میللەتەکەمانەوە.

رۆیشتنی موتەسەڕیفی غەیورمان سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ بـۆ بەغـداد و خەبـەری ئینفیصـالی لـە موتەسەڕیفیەتی، لێرە جدەن زۆر تەئثیری کردە ئەهالیەکەمان. بـە عومـومی کوردەکـانی عیـراق و بـە تایبـەتی

ئەهالی ئەم لیوایە بە گەورە و بچوک و ژن و پیاوەوە، موتەئثیر و بۆ ئیعادە کردنــەوەی حەسرەتکەشــن و بــۆ هاتنەوەی لە هەمو لایەکەوە، ئیستیرحامنامەیان تەقدیمی حکومەت کردوە.

ئەمیش حەقیقەتەن حەقە، چونکە ئەم لیوایە کــە لــە عیــراق لیوایــەکی مــوهیم و عادەتــەن بــە مەرکــەزی کوردستانی جنوبی ئەناسرێ، مودەتێکی زۆر لە هەمو تەرقیاتێک مەحروم و بێ بەش مایەوە. ئەم موحیطە کــە تەبیعەتەن و فیطرەتەن ئەهالیەکەی مایلی عیلم و عیرفانن و مەحەبەتی مەعاریفیان هەیە، پەردەیــەکی جــەهل بــە سەریا راکێشا بو، فەقەت بە هاتنی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ کە لە پێگەیشتوانی ئەم وەتەنەیــە و زاتێکــی داهی و موتەبحیرە، ئەهالیەکەمان لە تاریکی جەهل رزگاری بو ولاتەکەمان بە چرای مەعاریف روناک کرایەوە، حەقیقەتەن موشار ئیلەیهی لە پــێش هــەمو شــتێکا بــۆ ئینتیشــاری مــەعاریف و بــۆ تەئسـیس و دامەزرانــدنی موئەسەسەی عیلمیە و بۆ زیاد کردن و کردنەوەی مــەکاتیبی ئینتیــدابی لــە تەشــەبوس کــردن غافــڵ نــەبو، بــە عەزمێکی مەتینەوە بۆ تەرەقی و تەعالی وەتەنەکە هەوڵیدا و غــەیری ئــەمانیش بــە واســیتەی تــەتبیقی قــوانین و نیظاماتی حکومەتەوە عەدالەت بە هەمو مەعنایەوە، لەنا و ئەم موجتەمەعەدا تەجەسومی پێ کــرا بــو. وە بــەم سەبەبەوە لە بەینی حکومەت و میللەتا، مەحەبەتێکی موتەقابیلە هاتبوە وجود.

بەڵێ هەرچەند لەو زەمانەدا وەکو ئێستا بە موناسەبەتی بەستنی موعاهەدەی تــازەوە، میللەتەکــەمان بــۆ تەلەبی حقوقی موقەڕەرەو موعتەرەفەیان کەوت بونــە موراجەعەتــەوە، فەقــەت ئــەم حەرەکەتــە وەنەبــێ هــەر لــە سلێمانیا بوبێ، بەڵکو لە هەمو لیوا کوردەکانی تر و لە هەمو مەنتیقەیەکی کوردستان دەستی پێکرا بو. وە ئەم حەرەکەتەیش هیچ وەقتێک نەبو بو بە سەبەبی تەفرەقە و نەفرەتێکی ئــەهالی بەرامبــەر بــە حکومــەت. ئــەهالی لەگەڵ ئەم هەمو موراجەعەتەیشیا، زیاتر مەربوط و چاکتر موطیعی ئەوامیر و قەوانینی حکومەت بو.

ئەگەر بە نەزەرێکی رەئفەت تەماشای موراجەعات و ئیستیرحامنامەی ئــەم ئەهالیــە بکــرێ، مــەعلوم ئەبێ کە ئەم تەشەبوساتە لە فکرێکی خراپەوە نەهاتۆتە دەرێ، بە واسیتەیەکی غەیرە مەعقولە پەیدا نەبوە، وەنیە ئەمە ئەوەڵ جار بێ کە ئەهالی تەلەبی حەقی خۆی ئەکات، هەتاکو ئێستا موتەعەدید دەفعە ئەهالی بۆ ئەم حەقە صەریحەیان تێکۆشاون و ئەمجارەیش ئەهالی رێیەکی مەدەنیانە و مەعقولانەی گرتوە و لە عورف و عادەت دەرنەچوە، شوکور حەرەکەتێکی وا نەکراوە کە ببێ بە سەبەبی ئیختیلالــی ئەمنیــەت و ئاســایش و لە هەمو ئانێک دا سەطوەتی حکومەتی زیاتر مەوجود و ئەهالی زیاتر ئیطاعەتی کردوە ئەمیش هــەر بــە سەبەبی تەدابیری حەکیمانەی مەئمورینی ئیدارە و سەعادەتی موتەسەڕیفی غــەیور تۆفیــق وەهبــی بەگــەوە هاتۆتە جێ، چونکە حەقیقەتەن حکومەت لەگەڵ ئەهالیدا بــە لوتــف و شــەفەقەتەوە جوڵایــەوە و ئــەهالیش بەرامبەر بەم لوتفە قەراری دا کە هەمو موراجەعاتەکــەی حەصــر بکاتــە ســەر تەشەبوســات، ســەر نوســین و ئیستیرحام کردن و غەیری ئەمە نەیویست و قەطعیەن نایــەوێ رێیــەکی تــۆ بگــرێ و غایەیــەکی خــراپ تەعقیب بکات.

ئینجا ئەگەر حکومەت بە نــەزەرێکی موشــفیقانە تەماشــای وەزعیــەت و تــەدقیقی مەســائیل بکــات، بــە تەواوی بۆی مەعلوم ئەبێ کە بەقای سەطوەتی حکومەت و مەوجود بونی ئەمنیــەت و ئاسایشــی کامیلــەی ئــەم لیوایە و مــەربوطیەت و ئیطاعــەتی ئــەهالی بەرامبــەر بــە حکومــەت بــە ســەبەبی دەهــای خاریقــە و تــەدابیری حەکیمانەی مەئمورینی ئیدارە و خسوسەن سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگەوە هاتۆتە وجود و محافەزە کراوە.

ئینجا ئەهالی بەرامبەر بەم شەفەقەتە ئومێدی قەوی هەیە بە حکومەت ئەو ئیسـتیرحام نامانــەی کــە بــۆ ئیعادەی سەعادەتی تۆفیق وەهبی بەگ لە هەمو لایەکەوە تەقدیم کراوە، قبوڵی ئەفەرموێ و بە ئیعادەکردنــەوەی موشار ئیلەیهی میللەتەکە مەسرور ئەکاتەوە. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. داواکردنەوەی تۆفیق وەهبی لە لایەن ئەهالی سلێمانییەوە

ئەو ڕۆژە کە سەعادەتی موتەسەڕیفی ئەکرەمی تۆفیق وەهبی بەگ تەشریفی بردە بەغداد ئەهالی لە تەئەثوردا چونە تەلغورافخانە و ویستیان لەگەڵ فەخامەتی مەندوبی سامی و رەئیسەل وزەرادا بە تەلەفۆن گفتوگۆ بکەن. فەقەت لەبەرئەوەی فەخامەتی مەندوبی سامی لە کوردی نەئەگەیشتن و فەخامەتی رەئیسەل وزەرایش لە دائیرە مەوجود نەبو، مەجبورەن قەراریان دا ئەم تەلغورافەی کە لە ژێرەوە بە عەرەبی عەرز ئەکرێ کەشیدە و تەقدیمی بکەن و نەتیجە بەم ئیمضایانەوە تەقدیم کرا. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 1. تەلغرافی ئەشرافی سلێمانی

لە سلێمانیە 20 ی 8 ی 1930

بغداد: فخامة مندوب السامي

"رئيس الوزراء

بعد سفركم تاملنا بالمباشرة في تطبيق المقررات الامية بتبديل موظفين غير اكراد لكن خاب املنا بتحويل موظفين الاكراد الى الاماكن البعيدة في الجنوب وجلب المتصرف الى بغداد هذه الامور استوجب التوحش والاهياج ان طلب الحقوق التي اقرتها العصبة لا يستوجب التحامل قانونا بالنظر الى وجود الانتداب الفعلي في العراق. سعينا بكل ما لدينا من الطلاقة و الطاقة في تسكين الاهالي والعشائر منعا لحدوث امور لايرضى بها فخامتكم خارت قوانا. لهذا نتجرد عن مسئولية تتولى في المستقبل راجين الاهتمام بكف المعاملات التى من شئنها الاستياء.

حمة آغا عبدالرحمن آغا بابان: عزمي بك. عزت بك عثمان پاشا. حفيد زادة: شيخ قادر. ميرزا توفيق قزاز. عبدالرحمن آغا احمد پاشا. حمه صالح بك حاجى حمه علي بك. فايق بك بابان. مجيد افندي حاجيي رسول آغا. رمزي افندي حاجي فتاح.

وەقتێک کە سەعادەتی موتەسەڕیف تۆفیق وەهبی بەگ مواصەلەتی بەغدادی کرد و غەزەتەکان نوسییان ینفیصالی پێ کراوە، لە هەمو لایەکەوە ئەهالی و روئەسای عەشائیر بۆ ئیستیرحامی ئیعادە کردنەوەی موشار ئیلەیهی ئەم تەلغورافانەیان نوسیو تەقدیم کرد، وا قیسمێکی تەلغورافەکان بە ریزە نەشر ئەکەین. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 2. تەلغرافی سەرۆک خێڵەکانی هەورامان

24 ی 8 ی 1930

بەغداد: فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەتی بۆ فەخامەتی رەئیسەل وزەرا

تەبدیلی موتەسەڕیف موغاویری ئەفکارمان و سەبەبی تەئەثوری عمومی کوردانە. ئیستیرحام ئەکەین ئیعادەی بفەرمونەوە.

هەورامان، ئەفراسیاب بەگی ڕۆستەم سوڵتان. هەورامان، مصطفا بەگی جەعفەر سوڵتان. هەورامان، محەممەد ئەمین بەگی مەحمود خانی دزڵی. هەورامان، شێخ محەممەدی شێخ حیسامەدین. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 3. تەلغرافی ڕەئیسی هەورامان جەعفەر سوڵتان

26 ی 8 ی 1930

بغداد: فخامة مندوب السامي

"رئيس الوزراء

گۆڕینی موتەسەڕیف تۆفیق وەهبی بەگ ئەبێ بە سەبەبی تەئـەثوری عومـومی کـوردان. ڕجـا ئەکـەین ئیعادەی بفەرمونەوە. ڕەئیسی هەورامان جەعفەر سوڵتان. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 35. 4. لە سلێمانیەوە لە عەینی مەئال

بە ئەشراف و توجارو ئەهالی سائیرە سێ تەلغوراف نوسراوە.

لە پشدەریشەوە بە ئیمضای جەنابی عـەباس ئاغـای مـەحمود ئاغـا و قیسـمێکی زۆر لـە ڕوئەسـاکانی تریان، سێ تەلغراف نوسراوە.

لەبەرئەوەی صورەتەکانمان لا نەبو، نەمانتوانی عەینـەن دەرجیـان بکـەین. (ژیـان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

2. 4. 36. بەیانی ڕەسمی

بە بۆنەی هەڵبژاردنی هەیئەتی تەفتیشەوە لە لیوای سلێمانی و کۆبونەوەی هەیئەتی هەڵبژێردراو، ئەمڕۆ لە مەرکەزی حکومەت، مقاطعینی انتخاب لـە بـەردەمی شـوێنی کۆبونەوەکـەدا مظاهرەیـان کـرد، بـەو هۆیـەوە پێکادان ڕویدا. هەندێ لە پۆلیس و سەرباز و خەڵک ئەنگێوراون. پاش چەند دەقیقەیەک ئاسایش گەڕایـەوە. ئەوانی بون بە هۆی ئەم ڕوداوە گیراون و لێکۆڵینەوە بەردەوامە. (الزمان، ع 249، 7 ی 9 ی 1930)

2. 4. 37. ڕوداوەکەی سلێمانی

لە سەرچاوەیەکی ڕەسمیی پەیوەندیدارمان پرسـی کـە ژمـارە کوژراوەکـانی ڕوداوەکـەی سـلێمانی، بـە بۆنەی دەسکردن لە هەڵبژاردنی نیابیەوە وەکو بەیانە ڕەسمییەکەی لە کاتی خۆیدا بڵاومـان کـردەوە، چەنـدە. نەمانتوانی ژمارەی ویستراوی لێ بەدەس بهێنین، بـەڵام برینـدارەکانی پـۆلیس و خـەڵک بـۆ چارەسـەرکردن نێردراون بۆ نەخۆشخانە. (الزمان، ع 251، 9 ی 9 ی 1930)

2. 4. 38. بەیان لە (ملاحظية المطبوعات) ەوە

ڕوداوەکەی سلێمانی: لەبەر بڵاوبونەوەی زۆر واتەواتی درۆ دەربارەی ئـەو ڕوداوە ناخۆشـەی لـە 6 ی ئەم مانگەدا لە سلێمانی قەوماوە، لەلایەن کەسانێکەوە کە ئەیانەوێ ترس و نائومێدی بخەنە دڵەوە، حکومەت بە پێویستی زانی ئەم بەیانە دەربکا سەبارەت بەوەی ڕوی داوە.

وەکو وەکیلی موتەسەڕیف ئاگادار کرا بو، ژمارەیەکی زۆر ئەشراف و تاجیرەکان ئەیانویسـت هـەڵبژاردن بکرێ. لە 5 ی 9 دا ڕێوشـوێنی هـەڵبژاردنی هەیئـەتی تەفتیشـی بـۆ ڕۆژی دوایـی دانـا. لەبەرئـەوەی زانـی کـە ژمارەیەکی کەمی ئەشراف ئەیانەوێ موقاطەعە بکەن، ئاگاداری کردن کە هەڵبژاردن ئازادە، کەس ناتوانێ زۆریـان لێ بکا هاوبەشی بکەن ئەگەر خۆیان نەیانەوێ، هەروەها کەسیش هەقی نیە ڕێ لەوانە بگرێ کە ئەیانەوێ ئـازادی خۆیان بەکار بهێنن، ئیتر ئەوە بە زۆر بێ یان بە ترساندن و هەڕەشە. وەکیلـی موتەسـەڕیف تـێی گەیانـدن کـە کاری وەها بە تاوانێکی گەورە دائەنرێ و، ئەرکی حکومەتە منتخبەکانیان لێ بپارێزێ.

بەیانی ڕۆژی 6 ی 9 دەعوەتنامە نێردرا بۆ نزیکەی 30 لە ئەشراف کە نوێنەرایەتی هەمو گەڕەکەکانی شارەکەیان ئەکرد، بۆ ئەوەی لە سەرای حکومەت بۆ هەڵبژاردن ئامادە بن. بەراستی ئامادەبون و لەگەڵ سەرۆکی شارەوانی کۆبونەوە. دوای ئەوە هەواڵ گەیشت کە نزیکەی 50 کەس لە قوتابی و هەرچی و پەرچی لە بازاڕ کۆبونەتەوە خەریکن بە زۆر دوکانیان پێ دائەخەن و خەڵک کۆ ئەکەنەوە، ئینجا رویان کردە سەرای حکومەت. ریزێک پۆلیس ڕێگەی لە کۆبونەوەکەیان گرت. قەڵەباڵغیەکە زۆر بو لە نیزام دەرچون، دەرکەوت کە هێزی فریاکەوتن پێویستە. داوا لە فەرماندەی حامیەی جەیشی عیراق کرا 100 سەربازی بێ چەک بۆ یارمەتی پۆلیسەکان بنێری. بارودۆخەکە تا ئەهات دژوارتر ئەبو. هەندێ لە قەڵەباڵغیەکە کورسی چایخانەکانیان وەکو چەک لە دژی پۆلیس بەکار ئەهێنا و هەندێکیان بریندار کردن. لەبەر ئەوە دەرکەوت هێز پێویستە، داواکە گۆڕا، داوای سریەیەکی چەکدار کرا. قەڵەباڵغیەکە پەلاماری پۆلیسەکانیان دا کە بە ژمارە کەم بون. کەوتنە بەردبارانی پۆلیسەکان و سەرای حکومەت. داوا لە فەرماندەی حامیە کرا فەوجێ بنێرێ بۆ پشتیوانی لەو سریەی بە ڕێگەوە بو بۆ سەرا. قەڵەباڵغییەکە بەردبارانی زیادکردو کەوتە بەکارهێنانی دارو تێڵا. کە سەریە پیادە چەکدارەکە گەیشتە سەرا بەردبارانیش راوەستا. لەگەڵ ئەوەی هەندێ لە قەڵەباڵغیەکە کشایەوە، بەڵام بەشێکیان لە شوێنی خۆیان دا مانەوە. فەرمان بە سەربازەکان درا بڵاوەیان پێ بکەن، بە بڵاوی بە جادەکەدا کەوتنە ڕۆیشتن. ئاژاوەچیەکان بە تێڵای گەورەو، بەو بەردانەی بۆ بەردرێژی جادەکان دانرابون و، بە کورسی و شتی تر تێیان بەر بون.

لەم کاتەدا گوللەیەک تەقی و سەربازێکی عیراقی کوژرا. بەدوای ئەوەدا چەند گوللەی دەمانچە تەقی، دو سەربازیش بریندار بون. سەربازەکان دەستیان کرد بە تەقە و قەڵەباڵغیەکە بڵاو بوەوە. لەو کاتەدا فەوجەکە گەیشت و چاودێری شاری گرتە ئەستۆ و ئاسایش گەڕایەوە.

ئەنگاوتە: لە پۆلیس تا گەیشتنی سەربازەکان 10 پۆلیس بریندار بون. نۆیان بە بەرد و تێڵا و یەکێکیان بە خەنجەر. 153 پەنجەرەی سەرا و 18 گڵۆپی جادەکە شکاوە. لە جەیشی عیراق: یەک سەرباز کوژراوە و دو سەرباز بریندار بوە، یەکێکیان بە بەرد. لە ئەهالی: 3 کوژراو و 23 بریندار.

گیراوەکان: ئەم کەسانەی ناویان لە خوارێ نوسراوە، دوای ئاژاوەکە گیراون:

1- شێخ قادری برای شێخ مەحمود.
2- میرزا تۆفیق.
3- رەمزی ئەفەندی.
4- حەمە ئاغا.
5- عەزمی بەگی بابان.
6- عیززەت بەگی عوسمان پاشا.
7- ئەورەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا.
8- محەممەد صالح بەگ.
9- مەجید ئەفەندی کانێسکان.
10- فایەق بەگی بابان.
11- شێخ محەممەدی گوڵانی.

بەم راپۆرتەدا دەرئەکەوێ دەسەڵاتی حکومەت ناچار کراوە بۆ بەکارهێنانی هێز لە بڵاوەپێکردنی هەرچی و پەرچیە یاخیەکان دا کە ئەیانویست ئاسایش تێک بدەن. ئەم پشێویە لەوە دروست بوە هەندێ کەسی هەڵخەڵەتێنراو، ئەیانەوێ فەرمانبەرانی گوێرایەڵی قانون و ئەوانەی ئەیانەوێ لە هەڵبژاردن دا بەشدار بن، بتۆقێنن. ملاحظ المطبوعات. (الزمان، ع 261، 21 ی 9 ی 1930)

2. 4. 39. لێدوانی ڕۆژنامەی بەغداد تایمس

وا دەرئەکەوێ بارودۆخی ناو شاری سلێمانی و لیواکەش هێمن بێ و حکومەت کاروباری گرتۆتەوە دەست. ئەو هەواڵانەی بە شێوەیەکی تایبەتی بۆمان هاتون، ئەڵێن ئاژاوەکە تەواو بو بە کوشتنی 13 کەس کە یەکێکیان سەربازێکی عیراقیەو 35 بریندار کە 4 یان سەرباز و 9 یان پۆلیسن. ئەمانەش کە ناویان لە خوارەوە نوسراوە گیراون: عیززەت عوسمان پاشا، عەزمی بەگی بابان، فایەق ئەفەندی بابان، ڕەمزی حاجی فەتاح، شێخ قادر شێخ سەعید، محەممەد ساڵح، مەجید ئەفەندی، محەممەد عەبدورەحمان، تۆفیق قەزاز، ئەمانە نێردراون بۆ کەرکوک بۆئەوەی لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ بکەن. خۆپیشاندەران دژی هەڵبژاردن لە سەرەتادا ژمارەیان زۆر نەبو تا گەیشتە 1000 تا 2300 کەس. هوتافیان ئەکێشا بروخێ هەڵبژاردن. لەناو خۆیاندا ئەیان وت هەڵبژاردنەکە ئازاد نیە. کۆمەڵانی خرۆشاو سەعات 11 ی بەیانی دەستیان کرد بە بەردبارانی پۆلیس و سەرا. زۆر لە خۆپیشاندەرەکان دەمانچەو خەنجەرو تێلایان پێ بو، لە بەردەرکی سەرا کۆبونەوە و چونە ژور و هاتنە دەرەوەیان خست بوە مەترسیەوە. دەسبەجێ فەرمان بە پۆلیس درا، کە تەنیا داریان پێ بو، بڵاوە بە حەشاماتەکە بکا. بەڵام هێزەکەیان بەس نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە، کاربەدەستانی وا لێ کرد جەیش بانگ بکەن بۆ یارمەتی دانیان. لێرەدا پێکاهەڵپژان دەستی پێ کرد. جەیش ناچار بو تەقە لە خۆپیشاندەران بکا. تەئکیدمان کردوە کە پۆلیس و جەیش دەستپێشخەر نەبون لە دەستدرێژیدا. جەیش وەڵامی ئەو تەقانەی دایەوە کە خۆپیشاندەران لە جێگەیەکی نزیکەوە کردبویان. (الزمان، ع 253، 11 ی 9 ی 1930)

2. 4. 40. ئینتیخابات لە سلێمانی

ڕۆژی 15 ی 9 ی 1930 لە مەقامی موتەسەڕیفی دا عومومی ئەشراف و توجار و سائیری طەبەقەی ئەهالی، بۆ ئینتیخاباتی هەیئەتی تەفتیشیە کۆبونەوە.

لە نەتیجەدا ئەواتی ئاتیە بە ئەکسەریەتی ئارا، بە ئەعضای هەیئەتی تەفتیشیە ئینتیخاب کران.

چەند ڕەئی بوە

34 حاجی ئیبراهیم ئاغا

22 مەجید بەگی حاجی ڕەسوڵ بەگ

22 غالی ئاغا

21 حاجی ئەحمەدی حاجی کەریم

20 عەبدولکەریم ئەفەندی عەلەکە

19 سەید ئەحمەدی توتونچی

17 کەریم بەگی محەممەد بەگ

16 حاجی کاکە حمە

15 حاجی مەلا محێدین

15 حاجی عەلی حاجی حەسەن ئەفەندی.

(ژیان، ژ 260، 22 ی 9 ی 1930)

2. 4. 41. تەشریف هێنانی سەعادەتی موتەسەڕیفی تازە

ڕۆژی یەکشەمە موصادیفی 28 ی 9 ی 1930 سەعادەتی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، موتەسەڕیفی تازە و خۆشەویستی سلێمانی تەشریفی لە کەرکوکەوە مواصەلەتی فەرموە سلێمانی، لە ڕۆژی لەوە پێشەوە

قیسمێکی زۆر لە ئەشراف و روئەسای دەوائیر و مەئمورین و منەوەرانی سلێمانی، بۆ ئیستیقبالی موشار ئیلەیهی چو بون بۆ کەرکوک هەتا سەر محەطەی شەمەندەفەر و قیسمێکی تریش لە روئەسای دەوائیر کە حەسەبەل وەزیفە ئیمکانی چونی کەرکوکیان نەبو، رۆژی موانەلەت هەتا دەربەندی بازیان و تەیناڵ و بێجگە لەمانەش هەمو ئەهلی مەملەکەت بە ئیختیلافی هەمو طەبەقاتیانەوە، لەگەڵ بلوکێک عەسکەری جەیش و تاقمێک پۆلیس بەناوی حەرەسی شەرەفەوە لە بەردەمی جادەی دەباخانە، بە دڵێکی پڕ فەرەح و سرور حازری ئیستیقبال و چاوەروانی تەشریف هێنانی سەعادەتی بون.

لەبەر ئەوەی لە رێگا و لە دەربەند تەئخیر بو بون، لە سەعات نزیک هەشتی عەرەبی مواصەلەتی فەرمو، ئەوەل جار زیارەتی حەرەسی شەرەفی جەیش و پۆلیس و لە پاشا لەگەڵ عولەما، سادات، ئەشراف، روئەسای دەوائیر و مەئمورینی حکومەت دا بە لێوێکی پڕ تەبەسومەوە کە ئاوێنەی صەفوەتی قەلب و حوسنی نیەتی بو یەکە یەکە موصافەحە و بەیانی خۆشنودی و مەمنونیەتی لە موستەقبیلین فەرمو وە بە چەند کەلیمەیەکی شیرین و جوان و ئومێدبەخش ئەم ئیستیقبالەی لەسەر خۆی بە قەرضێک وەرگرت کە بە سەعی کردن بۆ تەئمینی ئەمن و ئاسایش و هەوڵ دان بۆ تەرەقی و تەعالی میللەت و مەملەکەت مەجبور بێ بە ئەدای ئەم قەرضە. ئیتر لەوێوە لەگەڵ ئامیر مەنتیقەی عەلی رەضا بەگ و حەمید بەگی شالچی ئامیری فەوج و سائیری موستەقبیلین دا بە ئۆتۆمۆبیل تەشریفیان هێنایەوە دەوڵەتخانە، لەوێ لەپاش ئیسراحەت کردن و قاوە خواردنەوە ئیتر ویداعی لێ کرا.

موشار ئیلەیهی کە یەکێکە لە منەوەران و ئەنجەبی خانەدان و ئەشرافی سلێمانی، تەعین فەرمونی بۆ ئەم وەزیفەیە بە راستی هەمو ئەهلی سلێمانی خاصەتەن و، هەمو میللەتی کوردی بە عمومی مەمنون و بەرامبەر لەم لوتفی حکومەتە مەدیونی شوکران کرد.

ژیان: لەگەڵ هەمو میللەتی کورد تەمەنای موەفەقیەت و سەعادەت و ئیلەل ئەبەد دەوام و بەقای ئەکات.
(ژیان، ژ 261، 6 ی تشرینی یەکەمی 1930)

2. 4. 42. وەفدی سلێمانی

رۆژی 28 ی 9 ی 1930 وەفدی سلێمانی کە لە ریاسەتی رەئیسی بەلەدیە موحتەرەم مەحمود ئەفەندی دا تەشەکولی کردوە، عیبارەتن لە محامی نەجیب ئەفەندی، وە لە روئەسای جاف جەنابی ئەحمەد بەگی محەممەد صالح بەگ، وە حاجی مەلا کوڕی حاجی عەباس ئاغا رەئیسی پشدەر، بۆ عەرزی تەعظیمات و ئیستیقبالی جەلالەتی مەلیک فەیسەڵ ئەوەل کە لە لەندەنەوە عەودەتی فەرمۆتەوە، تەشریفیان بردۆتە بەغداد.
(ژیان، ژ 261، 6 ی تشرینی یەکەمی 1930)

2. 4. 43. وەفدی کوردستان

شەوی پێنجشەممە 18 ی 9 گەیشتە پایتەخت، وەفدێک لە لیوای کەرکوک و چەمچەماڵەوە کە پێکهاتوە لە 7 کەس کە ئەمانەن: سەید محەممەد ئەفەندی رەئیسی جەباری، عەبدولکەریم وادی رەئیسی زەنگەنە، رەئیسی عەشیرەتی بزەینی، سلێمان ئاغای هەمەوەند، رەشید ئاغا رەئیسی شوان، عەلی ئاغا رەئیسی سنجاوی. دیدەنی فەخامەتی رەئیسی وزەرایان کرد و دەسگرتنیان بە یەکێتی عیراق و خۆبەستنەوەیان بە عەرشی جەلالەتی مەلیکەوە دەربڕی. هەر ئەم وەفدە رۆژی دوێنێ سەردانی پایەبەرز وەزیری ناوخۆ جەمیل مەدفەعی و وەزیری دیفاع جەعفەر عەسکەریان کرد. ئەم وەفدە پێشوازی لە دو نوێنەر کرد: یەکێکیان هی بیلاط شێخ عەبدوڵڵا ئال مەضایفی، دوەمیان سەروەزیران و یاوەرەکەی جەمیل بەگی روحی. وەفدەکە لە ئوتێلی ماجستیک دابەزێنران. (الزمان، ع 261، 21 ی 9 ی 1930)

2. 4. 44. وەفدی لیواکان بۆ بەخێر هاتنەوەی خاوەن شکۆ

مـەلیک فەیسـەڵ لـە 1 ی 10 ی 1930 گەیشـتەوە عیـراق، ئـەم وەفدانـە چونـە بەغـداد بـۆ بـەخێر هاتنەوەی:

وەفدی سلێمانی: 1- مەحمود ئەفەندی سەرۆکی شارەوانی. 2- ئەحمەد بەگی حەمـە سـاڵح بـەگ. 3- حاجی مەلا ئاغا عەباس ئاغا. 4- عوسمان ئاغای عومەر ئاغا. 5- نەجیب ئەفەندی فەتاح ئەفەندی.

وەفدی هەولێر: 1- عەبدوڵلا ئەفەندی ئەلموفتی. 2- ئیبراهیم بەگ ئەلیوسف.

وەفدی کەرکوک: 1- حاجی محەممەد عەلی قیردار. 2- موظەفەر بـەگ ئەلیـەعقوبی. 3- جـەمیل بـەگ بابان (کفری). 4- محەممەد رەشید ئاغای هەمەوەند (چەمچەماڵ). 5- دارا بەگ رەئیسی داودە (چەمچـەماڵ). 6- رەفعەت بەگ رەئیسی داودە (چەمچەماڵ). 7- فارس بەگ رەئیسی داودە (چەمچەماڵ). 8- نەجیب بـەگ رەئیسی تالەبانی (چەمچەماڵ). 9- نوری ئەفەندی (مەسیحی). 10- ئیسحاق ئەفرایم (موسەوی).

موصل: 1- حازم شەمدین ئاغا. 2- شێخ حەبیب سەعید (میری شێخان). 3- شێخ غیاپەدین. (الزمـان، ع 270، 1 ی 10 ی 1930)

2. 4. 45. شیعری شاعیران بۆ وەفدی کوردستان:

بێ کەس

"پێنج خشتەیەکی لەسەر شیعری پیرەمێرد"
قەدری میللەتتان بەجارێ شکان
نە حەیاتان ما نە ناوونیشان
باری تەعنەتان وا هاتە سەر شان
((وەفدی کوردستان، میللەت فرۆشان
هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان))
حاجی توتنەکەت مادەم فرۆشرا
قیروسیا لە صەد کوشتن و هەرا
دەخیلە هەستە رێکەوە خێرا
((دەسکێ لەو گوڵەی باغەکەی سەرا
کەوا بە خوێنی لاوان ئاو درا))
تاقمێ رێکخەن زۆر بە پەرلاقی
بە بەزم و رەزم و ئاهەنگ و ساقی
بۆ ئەوەی بکەن دەفعی مەراقی
((بیبەنە بەردەم عەرشی عیراقی
بڵێن یار باقی و، هەم صوحبەت باقی))
نە بارانتان دی، نە با ئەی فەقیر
نە لاوان کوژران بە گوللە و شەستیر
نە پێی نازداران خرایە زنجیر
((پەردە و تارای سور بەرن بۆ ئەمیر

بڵێن دوای کوشتار هێشتا تۆی دڵگیر؟))
هاوار بە ماڵم چیمان پێ کرا
لە چارەکێکا صەدمان لێ خرا
هێشتا خەلاتیان ئەکەن بە بەرا
((دەک خەجاڵەت بن لە روی مەحشەرا
ئێمەش خاکی غەم ئەکەین بە سەرا))
قەت وا تێ نەگەن چاومان شکاوە
کوشتن و برین دائیم بۆ پیاوە
لەناو دۆشەکا کەی حەق سەنراوە؟
((خەیاڵتان خاوە، کورد نەفەوتاوە
بەراتی نەجات بە خوێن نوسراوە))
میللەت مەتینە عەزمی نانەوێ
لە غایەی بەرزی خۆی هەر ناکەوێ
لەت و پەت کرێ حوقوقی ئەوێ
((من رەنگی سورم بۆیە خۆش ئەوێ
مژدەی شەفەقی لێ دەر ئەکەوێ!))

سلێمانی 1931

حەمدی

بۆ هەوا ئاڵۆزە بۆچی لێڵ و سورە ئاسمان؟
گێژەڵوکەی نەگبەتە یا فیتنەیی ئاخر زەمان
هەوری قەهری مەوجی دەریایی غەضەب دێنێتە جۆش
یا فوغان و دوکەڵی ئاهی هەناسە سەردەکان
رەنگی گوڵ بۆچی پەڕی، بولبول دڵی بۆچی شکا؟
ناکرێ ئەوەڵ بەهاری شادمانی بێ خەزان
بەفرە باریوە لەسەر بەختی رەشی خاکی وەتەن
یا بەدەم شەصتیرەوە مێشکی هەزارانە پژان
بۆ وەتەن زەرد هەڵگەراوە بەرگی سورە شین ئەکا؟
رەنگە ئەشکالی شەهیدی بێ نەوامان دانیشان
وەک برێشکە قرچە قرچی جەرگی سک سوتاوە دێ
یا گورەی مەترە لۆزە قرمە قرمی طۆپەکان
ئەم هەمو لاوە نەمامن نێژران لەم باغچەیە
ریشەی کوردایەتی بو یەعنی بۆمان نێژران
جەژنی قوربانە سلێمانی بە مەزبەح دانرا
کورد مەڕن بۆیە بەجارێ هەر لەوێدا سەربران
یان کە ئیبلیسی (علیە اللعنە) قاورمە بکا

کۆمەڵی ئینسان بەجارێ وائەبێ بکرێن لە جان
بۆ شەریفی کورد خەڵاتە هاتوە سەر تا بەپێ
یا کەلەبچەی دەست و طە وقی گەردن و پێوەندیان
بۆچ مەغۆل هەڵساوە یاخو دەوری نەحسی جەنگیزە
قەتڵ و عامی ئەرمەنە یا حادیثەی ڕۆم و بەبان
ناوی خۆی نابو زەمانی میللەتی کورد خۆ ژیان
بۆچی بەستراوە زمانی وادەبێ ئاخر زەمان
بۆ نەبو قەط ئەهلی حاڵێ دەربارێ بۆ نیە
ئەم وقوعاتە چ بو بۆچی کرا بیکا بەیان
چا وەطەن فەرموی لە پەردەی سینەما وەک (سینەما)
صورەتی گیراوە فەرمو بۆت بکا یەکسەر عەیان
جارێ تەئریخی بنوسە جا بگۆڕە قافیە
تا بەیاناتم بنوسێ لێت نەبێ حەرفێ نیهان
بێ هەزار ناوی سلێمانی بە تەئریخ (مشهد) ە
ئەم حسابە عاقیبەت ڕۆژێ دەبێ بیکا زەمان
مەقسەدی ئەصلی و ئەساسی هەر دوعاکەی پێشوە
ئێستە تیکراری بکە بەڵکە بکا مەبحەث ڕەوان
ڕەبی موی لێ بێ زمانی و پەنجەکانی هەڵوەرێ
هەرکەسێ گوڵشەن بە دەردی گوڵخەنی دۆزەخ بەرێ

گۆران

"بە یادی شەشی ئەیلول، شەڕی بەر دەرکی سەراوە"
هەزارو نۆصەدو سی بو، شەشی ئەیلول کە ڕۆژ هەڵهات:
غریوی ویستنی حەق کەوتە ناو شاری سلێمانی؛
(هەڵۆ بەگ) ئەو جوانەی پڕ دڵی بو بۆ وەتەن ئاوات،
لە پێش جەمعێکەوە تا بەرسەرا ڕوی هەڵمەتی هانی.
لەگەڵ یارانی ئەیوت: "ئەی حوکوومەت! تا نەکەی تەثبیت
حوقووقی کوردەواری، نایەوێ کورد ئینتیخاباتت؛
ئەوانەی بانگ کراون و تۆ بە بەقووەت دەوریان ئەگرت:
دەنیو قانزاج پەرستن، هیچ نەبێ پێیان موبالاتت!
ئەوانە کەی لە میللەت بون هەتا تەمسیلی ڕەئی کەن؟
حوکوومەت! ئێمە کوردین، وا ئەڵێین: "نامانەوێ نوواب
کە داوێنی غەرەز بگرن بە هەردو دەست، وەتەن بەردەن!
نەکی، مەشرووع نییە.. دەرکە لەسەر سەودایی ئینتیخاب!.."
ئەمە جوملەی قسەو ئامالی یارانی هەڵۆ بەگ بو،
نە نامەشرووعی تیا بو، نە تەجاوز بو بە ئەمنییەت..

کەچی عەسکەر بە مەترالیۆزەوە بۆ قەتڵی عام دەرچو؛
درایە بەر شەقەی شەستیر رجاو ئامالی میللییەت!
شەقەی شەستیرو قرچەی دەستڕێژو هەڵمەتی سونگی
بە خوێنی وردی بێ تاوان شەپۆلی خستە سەر جادە:
ئەما جوانێ کە سونگی ئەیسمیبێ صەد کەرەت سنگی،
ئەما پیرێ لە ریزی گوللە بوبێ قەلبی ئازادە!...
هەڵۆ بەگ گوللەیی ئەووەڵ لە رانی دا، دووەم دەستی:
کە خۆی و قەومەکەی وادی، بە چەشنی شێر نرکانی،
پەلاماری کە دا بۆ ضابطــێ: یەک زللە خپ خستی..
دەمانچەی سەند لە دەستیو ئاگری دا تاوەکوو توانی...
بەڵام فیشەک ئەما، هەر ضابط و یەک دو نەفەر کەوتن..
لە پاشا عەسکەریش دەستڕێژی لێ کردو بەلادا هات؛
لەسەر دەریای خوێن بو کەشتییی عومری بەرەو مردن
ئەچو، ئەیوت: خوا حافیظ، ئەوا ئەمرم وەتەن! هەیهات،
لە باوەشتا پشووی عومرم نەدی تاوێ بە سەربەستی،
هەتا مردن زڕەی زنجیری دیلی بو لە گەردنما،
ژیانم عارو نیللەت بو لەژێر پێڵاوی دوشمنما،
بە خوێن بێ و، گڵ هەڵی لووشێ، کەوابێ، هەیکەلی هەستی!...
خواکەی بولبولی باغی سەرا!.. هەرچەندە پاییزە،
بەخوێنی خۆم گوڵت بۆ ئاو ئەدەم، سا بۆم بلاوێنە!
لەگەڵ ئەو جوانە پاکانەی لە دەورم مەیتیان ریزە
لە خوێنا وێنە شێواوین، بە دایکمان بناسێنە!...
بڵێ بەو بوکی تازەی یەک شەوەم گەر هاتە سەر نەعشم،
نەڵێ خۆی بۆ وەتەن کوشت و لەرێی عەشقی منا نەژیا..
وەزیفەم بو لە پێناوی وڵاتێکا سەرم بەخشم:
کە تۆی پەروەردە کرد بۆ من لە داوێنی چیا و کەژیا!...
ئەگەر خوای گەورە بەخشی پێت هەتیوێ، پێی بڵێ: رۆڵە
لە من فرمێسکی ویست باوکت، لە تۆش داوا ئەکا تۆڵە!

هەڵەبجە. ئەیلوولی 1932

شێخ سلام: بۆ کۆمەڵی ئەقوام (عصبة الامم) تەرجیع بەند

-1-

(عصبة الامم) کۆمەڵی گەورە
بە پێچ و پەنا، بە فێڵ و دەورە
لە دور بە دور بۆ حەقی کوردان
تەکانت ئەدا خۆت دائەشرنگان

به جۆش و کوڵ بوی بۆ کوردی هەژار
ئەتگوت ئەم قەومە ئەکەم رستگار
لوجنەی ئینتیداب مەرەخەسی هات
گەرا کەشفی کرد سەراسەر وڵات!
ئەگەر راست ئەکەی هەڵی سورێنە
بەس بۆ سیاسەت هەڵمان پەرێنە
تەریق نابێتۆ تۆ چیت پێ ئەکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

-2-

بۆ ئەقەلیات کەوتیتە سەما
خزمی نەستووریت لە کوێ بنیات نا؟
هەر بە هیچ و پووچ بەم دەنگو باسە
تۆ خوێنی کوردت بۆ کردە کاسە؟
هەر چوار دەورمان لێ بو بەدوژمن
ئێران و تورک و....
نفووسی ئێمە کەم ئەکەیتەوە!
وەها نەستووری رێک ئەخەیتەوە؟
لە عدالەتا کەی ئەمە دەبەە؟
یاخو هەر شێوەو ئوصووڵی غەربە!
کۆمەڵی درۆ، جیگەی مەکرو فەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن)

-3-

خۆ تۆ وەصی بوی، ئەقوام بون هەتیو
دەمی کوردت کرد بە تەڵەی تەقیو
غایە ئاسوری ناوی کورد بردن
لایەق بە خۆتە پێچ و ناو ئاخن
تا تۆ نەگەرای بە ناومانا
دەستمان گرتبو بە کڵاومانا
بۆچ کوردت فەوتان بەم بەنوباوە
ئێستەش لە جێنوە خۆت مەڵاس داوە
مەنشەئی فیتنە کۆمەڵی تەزویر
وا ئەدەی حەقی ئەقوامی (صغیر)؟
کارخانەی فەساد کۆمەڵی میحەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن)

-4-

لە عەدالەتتان واقم وڕماوە
لە سیاسەتتان سەرم سووڕماوە
خوێنی ملیۆنێ کورد ئەڕژێنێ
بۆ ئەوەی تۆزی تورک بترسێنێ
خوێنی مەزڵومی کوردی روت و قووت
حەڵاڵە لەلای.....
لە سلێمانی جادەی بە ر سەرا
بە خوێناوی کورد ئاوڕشێن کرا
تۆ نەبی نایکا دوژمن بە دوژمن
حەق بۆ نەستووری ئێمە بۆ کوشتن
چۆن عاجز نابی لەم خوێن ڕشتنە
لەلای تۆ ئەڵبەت حقووق کوشتنە
ناترسی تەئریخ لەعنەت بکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن)

بێکەس: ئەی وەتەن

ئەی وەتەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیر کەوتەوە
وەختی بەندیی و ئەسارەت، پێ بە تەوق و کۆتەوە
من لە نیکرو فیکری تۆ غافڵ نەبوم وا تێ نەگەی
حەپس و تێهەڵدان و زیللەت تۆی لە بیر بردۆتەوە
بەو خودایەی بێ شەریک و لامەکان و واحیدە
عەشقی تۆ نەوعێ لە دڵما ئاگری کردۆتەوە
ئاگرێکی وا هەزار ساڵ ئاوی بڕژێنیتە سەر
قەت. نەگرو گڵپەو بڵێسەی تا ئەبەد نەکوژێتەوە
باسی مەحزونیو کەساسیی خۆت نەکەیت توخوا وەتەن
چونکە بەو باسە برین و زامەکەم ئەکولێتەوە
ماتەمینی تا بەکەی، دەی پێ کەنەو سەر هەڵبڕە
موفتەخیر بە شوهرەتت وا عالەمی گرتۆتەوە
نەگبەتی لاچو سەعادەت بۆتە پشتیوانی تۆ
کەوکەبی بەخت و فریشتەت بەرزە ئەدرەوشێتەوە
گەرچی بەینێکە زەلیل و دیلی دەستی زاڵمی
نۆبەتی شادیتە ئەمجا ناحەزت بتلێتەوە
لافی میللی یەت بەدەم لەم عەسرەدا کەڵکی نییە
ڕۆژی هەوڵە هەر بەهیممەت گۆی هونەر ئەبرێتەوە
بێ قسورە چەند جەسورە صەد شوکر ئەولادەکەت

وا لە ڕێی تۆدا لە خوێنا سەیری چۆن ئەتلێتەوە
بەسیە طەعنەم لێ مەدە هەر ڕۆڵەکەی جارانتم
هێندە حیلمت بێ هەتاکو دەست و پێم ئەکرێتەوە
شەرتە شەرتی پیاوەتی بێ گەر خودا دەستم بدا
دوژمنت پەت بکەم وەکوو سەگ بیخەمە ژێر پێتەوە...

ئەخۆل: ئەیلولی خوێناوی

بەجارێ ماڵی وێرانم سلێمانی خرۆشاوە
بەسەر هیچ کەس نەیە خوایە ئەوەی لەم شارە قەوماوە
بەیانی بوو شەشی ئەیلوول لەناکاو گوللە وەک باران
ئەباری بۆ قڕی میللەت، ئەوی پیرو ئەوی لاوە
بەدەم شەستیرەوە لاشە وەکو زۆربەی گەلاڕێزان
لە ڕێدا عەینی ئەتوت بەردەبازی جۆگەلەی ئاوە
لەبەر دەرکی سەرا دیارە لە هەر لایەک تەماشاکەی
سەراسەر پڕ لە لاشەی مردوە شێلراوە کوژراوە
لەهەر کووچەو پەنایەک دا تەڕیو سوریت ببینیایە
ئەوە خوێن و سروشکی دایک و جوانان بو کە ڕێژراوە
لەکام ماڵ گوێت ئەگرت هەر باوکە ڕۆ بو ڕۆڵە ڕۆو کاکە
لەکوێ سەیرت ئەکرت لاشەیە و تێکەڵ بە خوێناوە
ئەوەی دوێنێ جگەر گۆشەو عەزیزی باب و دایک بو
ئەوا ئەمڕۆ لەژێر خاکا شەهیدە بوو چاوی لێک ناوە
دەمەو ئێوارە ئەتروانی بە وێنە ی ڕێچکە ی مێروولە:
بەریز تابوتی کوژراوان بەرەو سەیوان ملی ناوە
چەقینێکە چە زولْمێکە؟ چە کوشتارو برینێکە؟؟
ئەبێ قەت بیر نەچێ هەرگیز هەتا کورد زیندوەو ماوە

3. تێهەڵچونەوەی شێخ مەحمود

3. 1. هەوڵدانی ئینگلیزی-عیراقی بۆ بێلایەن کردنی

تا ئەو کاتە شێخ مەحمود لەسەر سنوری ئێران لە گونـدی پیـران بـە گۆشـەگیری دانیشـت بـو، شـێخ مەحمود دەستی لە روداوەکەی بەردەرکی سەرای سلێمانی‌دا نەبو. هەروەها لە چالاکی‌یەکانی هەیئەتی وەتەنیـەو جموجۆڵی ئەو رۆژانەدا بێ دەنگ و تەماشاکەر بو. مەیدانی بۆ ئەوان چۆڵ کرد بو بـە شـێوەی خۆیـان کـار بکەن و دەستی نەئەخستە کارەکانیانەوە.

دوای کوشتاری 6 ی ئەیلول، کەسوکاری هەندێ لە کوژراوەکان، جلی خوێناوی کوژراوەکانیان برد بـو بۆ شێخ مەحمود و داوایان لێ کرد بو تۆڵەی خوێنی بە ناهەق رژاوی کورەکانیان بسێنێتەوە. دیارە حکومەت بەم هاندانەی زانیوە، بۆیە وەزیری کاروباری ناوخۆی عیراق 4 رۆژ دوای روداوەکە، نوسـراوێکی ئاراسـتەی شێخ مەحمود کردوە. داوای لێ ئەکا کە بە درۆ و دەلەسەی ئەوانە فریو نـەخوا، کـارێ نـەکا پێچەوانـەی ئـەو بەڵێنانە بێ کە لە 1927 دا بە حکومەتی داون.

مەندوبی سامی و کاربەدەستانی عیراق داوایان لە شێخ مەحمود کرد دەسـبەجێ ئـەرزی عیـراق بـەجێ بهێڵێ و بگەرێتەوە ئەو گوندەی لە ئێران لێی دانیشت بو. لە هەمان کاتدا هەڕەشەیان لـێ کردبـو کـە ئەگـەر گوێرایـەڵی فەرمانـەکانی حکومـەت نـەبێ، (ئیجرائـات) ی بەرامبـەر وەر ئـەگیرێ. هـەروەهـا هەڕەشـەیان لـە دێهاتەکان کرد هەر دێیەک یارمەتی یا داڵدەی بدا، بۆردومان ئەکرێ.

شێخ مەحمود گوێی نەدایە ئەم هەڕەشانە، درێژەی دا بە جوڵانەوەکەی. پیرانی بەرەو شارباژێر بـەجێ هێشت و، کەوتە خۆپیشاندانی چەکدار و چالاکی سیاسی. دەستی کـردەوە بـە پێوەنـدیی فـراوان لە گـەڵ سەرانی ئێڵەکانی کورد و داوای لێ کردن بۆ سەندنی مـافی کـورد هاوکـاری بکـەن، بـەوەی پـاڵ بدەنـە پـاڵ جوڵانەوەکەیەوە، یان بەوەی مەزبەتە بنوسن بۆ کۆمەڵەی گەلان.

سێ ئەفسەری کورد: مەحمود جەودەت، حامید جەودەت، کامیل حەسەن، ریزی جەیشی عیراقی و، هەندێ لە قوتابی و گەنجـەکانی سـلێمانی شـاریان بـەجێ هێشـت و دایانـە پـاڵ جوڵانەوەکـەی شـێخ مەحمود.

3. 2. چالاکییەکانی

شێخ مەحمود کەوتە خۆپیشاندانی چەکدار و کۆکردنەوەی هێز. لە هەمان کاتدا زنجیرەیەک نامەی نوسی بۆ موفەتیشی ئیداری سلێمانی، بۆ مەندوبی سامی بریتانی لە بەغداد و بۆ کۆمەڵەی گەلان.

لە نامەکانیدا باسی کوشتارەکەی سلێمانی و، گرتنی رۆشنبیر و ئەشرافی کورد و رەفتاری خراپی حکومەتی عەرەبی ئەکا. داوا ئەکا داوودەزگای مەدەنی و سپایی عەرەب لە زاخۆوە هەتا خانەقین بکێشرێتەوە، کاروباری ناوچەکە بدرێتە دەس حکومەتێکی کوردی لەژێر چاودێری بریتانیا یان هەر ئەندامێکی تری کۆمەڵەی گەلان. گرنگترینیان ئەو نامەیەیە کە بۆ کۆمەڵەی گەلانی ناردوە.

3. 3. لەشکرکێشیی عیراق

3. 3. 1. هەڵوێستی بریتانی

ئەنجومەنی وەزیران بڕیاریدا بۆ سەرکوتکردنی شێخ مەحمود لەشکرکێشی بکات. داوا یشی لە بریتانیا کرد یارمەتی بدا. جەیشی عیراقی و پۆلیسی لیڤی لە شارباژێڕەوە دەستیان کرد بە پەلاماردانی و هێزی ئاسمانی بریتانیا یش کەوتە هێرشی ئاسمانی بۆ سەر ئەو دێیانەی کە هێزەکانی شێخی لێ بو. نائارامی ناوچەکانی پێنجوێن، چوارتا، هەڵەبجە، شارەزور، دۆڵی سورداش، دەربەندیخان، قەرەداخ... گرتەوە. بەم لەشکرکێشییانە نەیانتوانی شێخ مەحمود بگرن یا شکستی پێ بدەن، چالاکییەکانی درێژەیان کێشا.

لە 12 ی کانونی دوەمی 1931 دا لە بارەگای مەندوبی سامی بریتانی لە بەغداد، بە ئامادەبونی نوری سەعید، کۆنفرەنسێک بەسترا کە مەندوبی سامی، مێجەر یۆنگ، کۆرنوالیس و هەندێ ئەفسەری بریتانی بەشداری بون. ئەگەرچی بیروڕای نوری سەعید و مەندوبی سامی سەبارەت بە سەرکوتکردنی شێخ مەحمود یەک بو، بەڵام لەسەر جۆری رەفتار لە گەڵ کێشەکەدا جیاواز بو.

ئەندامێتی عیراق لە کۆمەڵەی گەلاندا، بوبو بە گرێیەکی دەرونی سیاسییەکانی عەرەب لە عیراق دا. پێیان وابو بەمە دەرگای بەهەشتیان بۆ ئەکرێتەوە. لە بەر ئەوە لە هەمو گفتوگۆکانیاندا لە گەڵ ئینگلیز، هەمیشە ئەم باسەیان وەکو یەکێ لە باسە سەرەکییەکانی خۆیان ئەهێنایە کایەوە. ئینگلیز خەریک بو رێگەی بۆ عیراق تەخت ئەکرد ببێتە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان، بۆ ئەمە یش ئەبو ئەو گرەنتیانەی بە کورد درا بون، جێبەجێ بکرێن. کاربەدەستانی ئینگلیز بۆ ئەوەی ناوبانگی عیراق لای ئەندامانی کۆمەڵەی گەلان نەشێوێ و، پەلامار دانی شێخ مەحمود نەبێتە هۆی تاوانبار کردنی حکومەتی عیراق بە "سەرکوتکردنی هەستی نەتەوەیی کورد" و تەگەرە لێدانی ئەندامێتییەکەی، ئەیان ویست حکومەتی عیراق لە پاڵ لەشکرکێشیدا بۆ سەر شێخ مەحمود، هەندێ هەنگاو یش لە بواری سەلماندنی مافەکانی کوردا بنێ، بەتایبەتی ناسینی رەسمیی زمانی کوردی. نوری سەعید و هاوبیرەکانی پێیان وابو ئەمە هاندانی کوردە!

3. 3. 2. راستکردنەوەی رەئیەکی چەوت

(عبدالرزاق احمد النصيري: ل239) لە نامەی ماجستێرەکەیدا نوسیوێتی: نوری سەعید داوای لە بریتانیا کرد هێزی ئاسمانی بەکار بهێنێ دژی شێخ مەحمود، بەڵام بریتانیا خۆی گنخاند تا لە 24 ی ئازاردا عیراق رێکەوتنی ئیمتیازی نەوتی مۆر کرد، ئینجا هێزی ئاسمانی بریتانیا لە 28 ی ئازاردا کەوتە پەلاماردانی شێخ مەحمود. ئەم بۆچونەی نوسەر راست نیە. چونکە:

1. هەر لەو کاتەوە کە شێخ مەحمود پیرانی بەجێ هێشت، کاربەدەستانی بریتانی چ موفەتیشی ئیداری سلێمانی و چ مەندوبی سامی لە بەغداد گەفیان لێ کرد. داوایان لێ ئە کرد پێ نەنێتە ئەرزی عیراقـەوە و دەس نەخاتە کاروباری حکومەتەوە. هەر لەسەر ئەوە یش ئامادە نەبون هیچ نامەکارییەکی لە گەڵ بکەن.

2. لەشکرکێشی عیراق بە پێی راگەیاندنـە رەسـمییەکانی (ملاحظـة المطبوعـات) لـە 8 ی تشـرینی دوەمی 1930 ەوە دەستی پێ کردوە، ئەگەرچی بەپێی راگەیاندنەکانی دواتر راونان بەردەوام بوە، بـەڵام بـە هۆی خراپی هەوای زستان و سەختی ناوچەکەوە پێشکەوتنێکی ئەوتۆیان بـە دەس نـەهێناوە. رەنگـە فرۆکـە یش هەر لە بەر ئەو هۆیە، یاخود لەبەر نەگونجاوی پلانە جەنگییەکانی جەیشی عیـراق، بەشـداری نـەکردبێ. ئەگینا لە مانگی یەکەمی ساڵی 1931 ەوە هێزی ئاسـمانی بریتـانی چالاکانـە بەشـداری شـەڕەکانی کـردوە (بڕوانە بەڵگەی ژمارە 7 ی بەڵگەکانی ئەم بەشە)

3. نوری سەعید لەکاتی گفتوگۆکانیدا لـە تورکیـا لـە ئـەیلولی 1930 دا کـە گلـەیی دواکـەوتنی ئـەو رێکەوتنە نەوتییەی لێ ئەکەن، ئەڵێ 10 قاتی ئێوە ئێمـە پەلـەی بەسـتنیمانە. لـەو کاتـەدا شـێخ مـەحمود بـە گۆشەگیری دانیشت بو.

3. 3. 3. دەنگدانەوەی لە کابینەو پارلەماندا

کێشەی شێخ مەحمود بو بە گرنگترین پەژارەی حکومەتی عیراق. بەشی چاپەمەنی راگەیانـدنی لەسـەر جوڵانەوەکانی جەیش بڵاو ئەکردەوە. رۆژنامەکانی بەغداد لێی ئەدوان. ئەم باسە لە ئەنجومەنی وەزیران و لە مەجلیسی نواب و ئەعیان دا باس ئەکرا. هەردوکیان لەوە نائومێد بـون کـە کێشـەی شـێخ مـەحمود بـە شـەڕ کۆتـایی بـێ. ئەنجومـەنی وەزیـران لـە کۆبونـەوەی 24 ی 3 ی 1931 دا یـەکێ لـە بڕیارەکـانی کـە بـۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە دابوی، ئەوە بو: ئەو ناوچانە چۆڵ بکەن. مەلیک فەیسـەڵ ئـەم بڕیـارەی قوبـوڵ نەکرد، چونکە لای وابو بە نیشانەی لاوازی حکومەت لێک ئەدرێتەوە.

لە مەجلیسی ئەعیان یشدا کە داوای زیادکردنی بودجەی ئاسایش و سـازدانی چەنـد سـەد پۆلیسـێکی ئێسترسوار کرا، ئەگەرچی هەندێ لە عەینەکان لە هەڵوێسـت دا تونـدوتیژ بـون بـۆ دامرکاندنـەوەی هـەرچی خێراتری شۆڕشەکەی شێخ مەحمود، بەڵام هەندێکیان لایەنگری پیشاندانی نەرمی و چارەسەری کێشەکە بـون بە رێگای لە یەک گەیشتن. لەم بارەیەوە یەکێ لە عەینـەکـان وتویـەتی: "... یاخیبونەکـەی شـێخ مـەحمود لـە ناوچەکانی سلێمانیدا لەم پێـنج شـەش مانگـەدا روداوێـک نیـە ئـەمڕۆ قـەوما بـێ، بـەڵکو روداوێکـی کۆنـە و نەمانتوانیوە لەم کابرایە بسرەوێنین... من راستیی چۆنیەتی کێشەی ئەم کابرایە نازانم ئـاخۆ کێشـەیەکی شەخسییە یان سیاسی. ئەگەر کێشەکە سیاسییە تکا لە حکومەتی بەرێز ئەکەم لە گـەڵ ئـەم پیـاوە و لە گـەڵ ئەوانەی لەگەڵین لە یەک بگەن. ئەگەر کێشەی حقوقییە وەڵامی بدرێتەوە. تـا کـەی دەستەوسـان رابوەسـتین و ئەم پارەیە بە خۆڕایی سەرف بکرێ. تکای خۆم لە حکومەت دوبارە ئەکەمـەوە ئـەم کێشـەیە تـاوتوێ بکـا، ئەگەر لە توانای حکومەتدا نیە بیکوژێنێتەوە با رای بگەیەنێ کە ناتوانێ".

عەین یکی تر یش ئەڵێ: "... ناتوانم لە کێشەی شێخ مەحمود تێ بگەم. لە هەمو هەلێکدا بەرگری ئەکا و هێمن ئەبێتەوە. پەیمانێ یا رێککەوتنی نەوت دێتە کایەوە، شێخ مەحمود رائەپەرێ. بۆیە ئەبێ لە پێش هەمو شتێکدا شێخ مەحمود لە کۆڵ بکەینەوە، یا سەربەخۆیی بدەینێ یان راستەوخۆ یا ناراستەوخۆ لە گەڵی تێـک بگەین".

بەم پێیە ئەگەر شێخ مەحمود بیتوانیایە درێژە بە جوڵانەوەکەی بدا، لەوانە بو حکومەتی عیـراق ناچـار بوایە نەرمی لە گەڵ بنوێنێ و، گفتوگۆی لە گەڵ بکا.

3. 4. گەلەکۆمەکێی سێ قۆڵی

ئێران لە 1929 دا بە ڕەسمی دانـی بـە دەوڵـەتی عیـراقدا نـا، پێوەنـدی دیپلۆماسـی‌یـان دامەزرانـد. بریتانیا نفوزی خۆی لـەلای ئێـران بـەکارهێنا بـۆ ئـەوەی هاوئاهـەنگی لە گـەڵ جەیشـی عیراقـی‌دا بکـا بـۆ سەرکوتکردنی جوڵانەوەکەی شێخ مەحمود. ئێران قایل بـو. بـۆ ئـەو مەبەسـتە موفەتیشـی ئیـداری هەیئـەتی ئەرکانی عیراق کە ئەفسەرێکی ئینگلیز بو، وە سـەرکردەی ناوچـەی ڕۆژهـەڵاتی جەیشـی عیراقـی، چـون بـۆ مەریوان. لە گەڵ فەرمانـدەکانی ئەرتەشـی ئێـران پێـک هـاتن کـە ڕۆژی 14 ی 4 ی 1931 لەشکرکێشـی هاوبەش دژی شێخ مەحمود دەس پێ بکەن.

ئەمە یەکەمین جار بو جەیشی عیراق و ئەرتەشی ئێـران هاوئاهـەنگی جـەنگی بکـەن. ئەمـە بـو بـە سەرەتایەک بۆ کاری لەوە دوایان. ساڵی دواتر کە ئەرتەشی ئێران چوە سەر جەعفەر سوڵتان، جەیشی عیـراق لەسەر داوای ئێران بۆ هاوئاهەنگی هێزی ناردە سەر سنور بۆ ئەوەی ڕێگەی پەڕینەوەی لێ بگرێ.

3. 5. خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود: کۆتایی قۆناغێک

هەروەکو عیراق تەنگاو بوبو، شێخ مەحمود یـش گیروگرفتـی جـدی هـەبو. حیـزب یـا ڕێکخراوێکـی سیاسی نەبو پشتیوانی لێ بکا. دەوڵەتێکی دۆستی نەبو یارمەتی بدا یان لە سـەری هەڵبـداتێ. ئـەوەی هـەیبو هەر ناووناوبانگی خۆی و ئەو دەرامەتە دارایی‌یە کەمە بو کە هی موڵکەکانی خـۆی بـو. هێرشـی بـەردەوامی فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی بریتانی یش تەنگیان پێ هەڵچنی بو. ئەچو بۆ هەر کوێیەک لە کۆڵی نە ئەبونەوە. جوڵانەوەکەیشی لە ناوچەیەکی تەسکی سلێمانی‌دا قەتیس مابو. نەی تەنیەوە بۆ کـەرکوک، هـەولێر، بادینـان. تەنانەت شێخ ئەحمەدی بارزانی کە لەو کاتەدا حکومەتی عیـراق بـە یـاخی دا ئـەنا، خـەریک بـو ڕێوشـوێنی سـەرکوتکردنی دا ئـەنا، نـە هـیچ هاوکـاری یـان هاوئاهـەنگی‌یـەکی لە گـەڵی هـەبو. نـە ئامـانجی سیاسـی شۆڕشەکەیشی وەکو ئەو بو. ئەمانە سـەرەرای گیروگرفتـی لۆجسـتیکی، نـەبونی سـەرچاوەی چـەک و پـارە و خواردن.

شێخ مەحمود هێزەکانی گوێزایەوە گەرمیان. لەوەیش مەبەستی ئەوە بو گوشار بخاتە سەر کەرکوک و، ئەگەر بتوانێ کەرکوک بگرێ. هێزی ئاسمانی‌ی بریتانی بـێ پسـانەوە و، هێـزی زەمینـی‌ی جـەیش و هێـزی پۆلیسی سوارە و هێزی لیڤی بە دوایەوە بون. لە گوندی ئاوباریک فرسەتیان لێ هێنـاو پـەلاماریـان دا. شـێخ مەحمود لەم شەڕەدا نەک هەر شکا، بەڵکو لە مەسەلەی کاری چەکدار نائومێد بو.

هێزەکانی شێخ مەحمود لە گەڵ هێزەکانی عیراق و بریتانیا زۆر نابەرامبەر بون. جگە لەوە یش عەشایەری هاودەنگی شێخ وەکو بەڵێنیان پێدابو، بە دەنگیەوە نەئەهاتن. کەچی عەشایەری لایەنگری حکومەت کەوتنە چـەک هەڵگرتن دژی جوڵانەوەکە. شـێخ مـەحمود گەڕایـەوە ناوچـەی سـنور، بـەڵام ئـەمجارە حکومـەتی ئێرانـی یـش هێزەکانی خۆی لە مەریوانەوە هێنا بوە سەر سنور، خۆیان ئامادە کرد بو بۆ لەشکرکێشی‌ی هاوبەش.

شێخ مەحمود کەوت بوە نێوان دو بەرداشەوە و بەرەنگاری بە بێهـودە ئـەزانی. بەتایبـەتی دوای ئـەوە لای وابو ئەو ئیتر ئەرکی نەتەوەیی خۆی بەجێ هێناوە، پەیامی گەلەکەی بە گەلانی جیهان گەیانـدوە، بڕیـاری خۆ بەدەستەوەدانی دا.

شێخ مەحمود کە لە مانگی ئەیلولەوە دەستی کرد بوەوە بە شۆڕشی چەکدار، لـە 13 ی 4 ی 1931 دا لـە پێنجوێن خۆی بە دەستەوە دا، هەر لەوێوە بە فڕۆکە گوێزایانەوە بۆ خواروی عیراق و لە سەماوە دایـان نیشـاند. بە خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود، ئیتر تۆماری خەباتی سیاسـی– چەکـداری کـورد لـەو قۆناغـەدا پێچرایـەوە. بانگی سەربەخۆیی کوردستان و داوای دامەزراندنی حکومەتی سەربەخۆی کوردی، بە یەکجاری خنکا.

3. 6. بەڵگەكانی: تێهەڵچونەوەی شێخ مەحمود

3. 6. 1. بەشی نامەنوسیی نهێنی

س ی 2980
رۆژی 10 ی ئەیلولی 1930
بەرێز جەنابی شێخ مەحمود
سڵاوو رێز

ئەبێ هەواڵی ئەوەتان پێ گەیشتبێ كە هەندێ نەزان لە شاری سلێمانی لە 6 ی ئەم مانگەدا بـە بۆنـەی هەڵبژاردنی هەیئەی تەفتیشـیەوە ئـەو دەسـتدرێژیـیـەی لەلایـەن ئەوانـەوە كراوەتـە سـەر هێزەكـانی پـۆلیس و جەیش كە حكومەتی ناچار كردوە رێوشوێنی تەمێ كردنی ئەو ئاژاوەگێرانە دابنێ كە بەرپرسـی ئـەم كـارە داخدارەن. هێشتا لێكۆڵینەوە لە گەڵ ئەوانی تریان بەردەوامە. ئاسایش لەپاش چەند دەقیقەیـەك گـەراوەتـەوە شار و شتێ نەقاوماوە بیشێوێنێ.

پێیان راگەیانـدین هەنـدێ ئـاژاوەگێڕ كـە پیشـەیان دروسـتكردنی گیروگرفتـە، هـەوڵ ئـەدەن هـەواڵ هەڵبیەستن و هانتان بدەن بۆ كردنـی كـاری پێچەوانـەی ئـارەزوی حكومـەت و پێچەوانـەی مەرجـەكانی ئـەو رێككەوتنەی لە 19 ی 1 ی 1927 دا لەگەڵتان كراوە. ئێمـە باوەڕمـان بـە لێزانـی و هەڵوێسـتی دروسـتتان هەیە. باوەڕ ناكەین شوێن هەوڵی هەندێ پیاوخراپ بكەون. بۆیە ئەم نامەیەمان بۆ ناردن داوای خۆ لادانتـان لێ بكەین لە هەرشتێ كە هێمنیی و ئاسایشی گشتی تێك ئەدا و مەرجەكانی رێككەوتنی گۆڕین هەڵئەوەشێنێ. بەمەش دڵسۆزی خۆتان بۆ حكومەت ئەسەلمێنن و بەڵێنەكانتان بەجێ ئەهێنن، لەگەڵ ئەوپەڕی رێزدا، وەزیـری ناوخۆ جەمیل مەدفعی (عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، ص 74)

3. 6. 2. وەزارەتی داخلیە

ژمارە: س/ 2513
رۆژ: 20 ی 10 ی 1930
بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

بـە پـێی ئـەو موقاوەلەیـەی كـە لـە 1927 دا ئیمزاتـان كـردوە بـۆ مـەوادی خـوارەوە تەعـەهودتان كردوە:

1. خۆت و كوڕەكانت و ژنەكانت و فاتمە خانی خوشكت لە دێیەك دا دانیشن كە خـاریجی حـدودی عیراق بێت.

2. خۆت و ئەو كەسانەی لە فەقەرەی یەكەم دا زیكر كراوە، بێ ئیزن و موسـاعەدەی حكومـەت داخلـی مەملەكەتی عیراق نەبن.

3. نە خۆت و نە هیچ كەس لەو شەخصانەی لەسەرەوە زیكـر كـراون، بـە هـیچ نـەوعێ نـە لـە لیـوای سلێمانیو نە لە جێگایەكی تردا لە عیراق دا موداخەلەی ئیدارەی حكومـەتی عیـراق نەكـەن. بـۆ ئـەم مەقسـەدە خەڵقی تر تەشویق نەكەن و چە خۆت و چە ئەوان لە هەمو مەسائیلێكی سیاسیە كە عەلاقەی بە عیراقەوە ببـێ، لە موداخەلە كردنی ئیجتیناب بكەن.

كەزالیكە موافەقەت كرا كە ئەگەر خۆت وە یا هەر كـام لـەو شەخصـانەی كـە بەحسـیان كـرا، لـە هـەر وەقتێك دا یەكێ لەم شەرتانەیان بەجێ نەهێنا، حكومەتی عیراق هیچ مەسئولییەتێكی بەسەرەوە نەمێنێ و هـەر ئیجرائاتێ بە لازمی بزانێ بۆ ئیتیخاز كردنی سەربەست بێ.

ئەگەرچی لە 10 ی ئەیلول دا لە تەرەف فەخامەتمەئاب موعتەمیدی سامی و وەزیری داخلیەوە ئەو تەعەوهدانەی کە داوتانە بە حکومەتی عیراق هێنرایەوە بیرتان، ئەگەرچی تەوصیە کران لە کەمالی سکونەت دا لە دێی پیران دا بمێننەوە، ئێوە گوێتان نەدایە ئەو ئیختارانە و بێ ئیزن داخلی خاکی عیراق بون.

دیسانەوە وەکیلی موتەسەرپیفی سلێمانی لە کاغەزی 18 ی ئەیلول دا ئیخباری کردن کە ئێوە موغایری ئارەزوی فەخامەتمەئابان مەندوبی سامی و وەزیری داخلیە حەرەکەت ئەکەن و شەرایتی ئەو ئیتیفاقنامەیەی کە ئیمزاتان کردوە، شکاندوتانە و بۆی نوسین کە بۆ ئەو دێیە کە خاریجی حدودی عیراقە. فەورەن عەودەت بکەنەوە و ئەو 3 زابتە کوردە کە لە جەیشی عیراق رایان کردوە و زانرا بو کە لەلای ئێوەن، تەسلیمیان بکەنەوە.

ئەم ئەوامیرەی کە وەرتان گرت، دیسانەوە خستانە گۆشەی نسیانەوە و لەو وەختەوە بەو غایەی کە شۆڕش بەرپا بکەن، لە مەناتیقی لیوای سلێمانیدا ئەسورێنەوە.

لە 2 ی تشرینی ئەوەل دا تەکلیفی موفەتیشی ئیداری سلێمانیتان کردوە کە لە شارباژێردا مولاقاتتان بکا و موفەتیشی موما ئیلەیهی جوابی دانەوە کە لەبەر ئەوەی بەبێ ئیزنی حکومەت داخلی خاکی عیراق بون و لەبەر ئەوەی ئیتاعەتی ئەو ئیختارات و ئەوامیرەیان نەکردوە کە تەوجیهتان کراوە مومکین نابێ کە مولاقاتتان بکات و دیسانەوە تەبلیغتان کرا کە بیلا تەئخیر بۆ پیران بگەرێنەوە.

وا ئێستا عەینی ئەوامیرتان بۆ تیکرار ئەکەمەوە کە بۆ پیران عەودەت بکەنەوە و ئیختارتان ئەکەم بە گەیشتنی ئەم کاغەزە ئەگەر دەستبەجێ ئیتاعەتی ئەوامیری سالیفولزیکر نەکەن لە حەق خۆتان و ئەتباعتان ئیجرائات ئیتیخاز ئەکرێ و هەر ئەملاکێکتان لەم مەملەکەتەدا بێ موستەحەقی موصادەرە ئەبێ. وەزیری داخلیە. (ژیان، ژ262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930)

3. 6. 3. ئیدارەی موعتەمیدی سامی لە عیراق

تاریخ 20 تشرینی ئەوەلی 1930

بۆ شێخ مەحمود ئەفەندی

سەلەفی من چەند کاغەزێکی لە ئێوەوە وەرگرتوە بەڵام هەتا لە خاکی عیراق نەچنە دەرەوە و ئەو تەعەهودانەی کە کردوتانە و لە ئیتیفاقنامەی ساڵی 1927 دا ئیمزاتان کردوە بە جێ نەهێنن پێم ناکرێ موخابەرەتان لەگەڵ بکەم.

دیارە دەرخاتری ئەکەن کە یەکێ لە شەرایتی ئیتیفاقنامەی مەزکور ئەوە بو کە بێ ئیزنی حکومەت داخلی عیراق نەبن و بە هیچ کلۆجێ دەخلتان بەسەر ئیدارەوە نەبێ کە حکومەتی عیراق لە لیوای سلێمانی وە یا لە جێگایەکی تری عیراق تەعقیبی ئەکات و بۆ مەقسەدێکی وەها کەسی تر تەشویق نەکەن و لە مەسائیلی سیاسیەی عیراق خۆتان دور بگرن.

ئێوە بەو ئیختاراتە کە تەوجیهتان کراوە ئیتاعەتتان نەکردوە و گوێتان نەداوەتە ئەو نەصیحەتانە کە لە تەرەف فەخامەتمەئابان و وەکیلی مەندوبی سامی و وەزیری داخلیەوە لە کاغەزی رۆژی 10 ی ئەیلولی 1930بۆتان نوسراوە و دیسان موخالەفەتی ئەوامیری وەکیلی موتەسەرپیفی سلێمانیشتان کردوە کە بە تاریخی 18 ی ئەیلولی 1930بۆی ناردون و لەو کاغەزەدا ئەمری پێ کردبون کە ئەبێ دەرحاڵ لە ئەرازی عیراق بچنە دەرەوە وا ئێستا منیش ئەمەوێ ئیشراکی ئەو ئەمرانە بکەم کە لە تەرەف وەزیری داخلیەوە بە ئێوە دراوە بۆ ئەوەی کە فەورەن لە خاکی عیراق بچنە دەرەوە و ئیتر واز لە موداخەلە کردنی ئوموری حکومەتی عیراق بهێنن و بەم واسیتەیەوە ئیختاراتان ئەکەم کە عەدەم ئیتاعەت بەم ئەمرانە ئەبێتە موجیبی عاقیبەتێکی وەخیمە بۆ خۆتان و تەرەفدارانتان. مەندوبی سامی عیراق.

(ژیان، ژ262، 6 ی تشرینی دوەمی 1930)

3. 6. 4. بەیاننامە بۆ کوردەکانی لیوای سلێمانی

بە پێی ئیتیفاقنامەیەک کە لە ساڵی 1927 دا ئیمزای کردوە شێخ مەحمود تەعەهودی کرد بـو کـە لـە دێیەک دا لە خاریجی حدودی عیراق دا ئیقامەت بکاو بەبێ ئیذنی حکومەتی داخلی عیراق نەبێتەوە و بە هیچ وەسیلەیەک نە لە لیوای سلێمانی و نە لە هیچ جێگایەکی تری عیراق دا موداخەلەی ئیـدارەی حکومـەتی عیـراق نەکا.

شێخ مەحمود ئەم شەرطانەی هەمو شکاندەوە و هەرچەند ئەمری پێ کـراوە کـە خـاکی عیـراق بـەجێ بهێڵێ ئیتاعەتی ئەو ئەمرانـەی نـەکردوە کـە دراوێتـێ و لـەم چەنـد هەفتـەی رابـوردوەدا لـە مـەناتیقی لیـوای سلێمانیدا دەستی پێ کردوە کە لە ضیدی حکومەت شۆڕش بەرپا بکا.

لەبەر ئەوە ئەمری پێ کراوە فەورەن خاکی عیراق بەجێ بهێڵێ و ئەگەر ئیتاعـەتی ئـەم ئـەمرە نـەکا لـە حەقی خۆی و ئەتباعی ئیجرائاتی لازمە ئیتیخاذ ئەکرێ.

بینائەن عەلەیهی وا ئیخطارتان ئەکەین کە هـەر کـەس پـەنا بـدا بـە شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی وە یـا موعاوەنەتیان بکا خـۆی توشـی جـەزای شـەدید ئـەکا. 20 ی 10 ی 1930. (ژیـان، ژ262، 6ی تشـرینی دوەمی 1930)

3. 6. 5. بەیان لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە 12 ی 11 ی 1930

حکومەتی عیراقی هێزێکی جەیشی لە سلێمانی سازدا. ئەم دو رەتڵەی لێ رەوانە کردون: رەتڵـی ئـەلف بۆ پێنجوێن و رەتڵی ب بۆ چوارتا.

چەتەکان پێش گەیشتنی رەتڵی ئـەلف پـەلاماری مەخفـەری پێنجوێنیـان دا، بـەڵام کـوردە موالیـەکانی حکومەتی عیراق دەریان کردن. پـاش ئـەوەی رەتڵـی ئـەلف چەنـد رۆژێ لـە نزیـک چوارتـا راوەسـتا بـەرە و شوێنێکی نزیکی بەیانان لەسەر روباری سیوەیل کشا.

شەوی 8/ 9 ی 11 ی 1930 چەتەکان هێرشیان کردە سەر رەبیەیەکی معەسـکەرێکی چەپـەک، ئـەو رەبیەیە بەرگرییەکی ئازایانەی کرد لە 6 کەس 5 یان بریندار بون بەڵام لە چەتـەکان 2 کـەس کـوژران و 2 کەس یش بریندار بون.

هەر دو رەتڵ رۆژانە لە ئاواییەکانی دەوروپشتی بنکـەکانیان دا خۆیـان پیشـان ئـەدەن و کارەکانیـان باش ئەڕوا و لەو پەڕی هیمەت و چالاکی دان. بنکەی هێزی ئاسمانی هاوکاری لە گـەڵ هـەردو رەتـڵ کـردوە. (نداء الشعب، ژ328، 14 ی 11 ی 1930)

3. 6. 6. راگەیاندنی رەسمی لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە

لە 18 ی 12 ی 1930 دا رەتڵێکی جـەیش شـێخ مـەحمودی لـە کانیـەکی نزیـک گونـدی حـاجی ئـاوا دەرکرد لە کاتێکدا جەیش فریای مەخفەری پۆلیسی سورداش کەوت لە 36 میل لە سەروی رۆژئاوای سلێمانی.

چەتەکان لە 3 ی 1 ی 1931 دا لە دەوری گوندی سەراوی نزیک هەڵەبجە بە ماوەی 37 کم و، لـە 9 ی 1 ی 1931 دا دەسـتیان بەسـەر مەخفـەری پۆلیسـی خورمـاڵدا گـرت و، لـە 10 ی 1 ی 1931 دا هەڵیانکوتایە سەر مەخفەری شانەدەری لە 5 کم سەروی رۆژهەڵاتی سەراو لەسەر رێگەی پێنجـوێن و، لـە 12 ی 1 ی 1931 دا رەتڵێکی جەیش چوە سەریان.

شەوی 14/13 ی 1 ی 1931 تاقمێ لە چەتـەکان کـە پێکهـاتبو لـە 50 کـەس پـەلاماری 3 رەبیـەی معەسکەری رەتڵەکەی سەراویان دا، رەبیەکان راویان نان. شەوی 16/15 و 17/16 ی 1 ی 1931 تەقـەیان

لە معەسکەرەکە کرد، یەک سەرباز شەهید بو، یەکێک یـش لـە شۆڕشـگێڕەکان کـوژرا و چەنـد کەسێکیشـیان بریندار بو.

(مجلة لغة العرب، ج2، ساڵی2، شوباتی 1931، ل158)

3. 6. 7. ڕاگەیاندنی ڕەسمیی 17 ی 2 ی 1931

هێزی ئاسمانی بریتانی 9 جار بۆ پەلامار و نۆرین دەرچوە و، لەسەر داوای وەزارەتی دیفـاع ڕەفێـک لە فڕۆکەکانی بریتانیا بەستراوە بە ڕەتڵی جەیشی ناسراو بە ڕەتڵـی ڕوشـدی. ئـەم ڕەتڵـە بـە هـۆی خراپـی ئاووهەواوە لە 17 ی 1 ی 1931 تـا 21 ی 1 ی 1931 لـە سـەراو مایـەوە. هـەواڵ هـات شـێخ مـەحمود ئەیەوێ هەڵەبجە بگرێ. لە 21 ی 1 ی 1931 دا ڕەتڵەکە بـەرەو هەڵەبجـە جـوڵا و چەنـد پێکـدادانێ لە گـەڵ چەتەکان روی دا. هێزی ئاسمانی لە چەتەکانی دا، یەکێکی لێ کوشتن و یەکێکی یشی لێ بریندار کردن.

لە ڕۆژانی 24 ی 1 تا 26 ی 1 لە ناوچەی سلێمانیو پێنجوێن دا بەفرێکی زۆر باری و لە ڕۆژی 26 ی 1دا ڕەتڵەکە بەرەو خورماڵ جوڵا و دەستی گرتەوەو هەوا خۆش بو، هەل لـەبار بـو بـۆ لـەناوبردنی شـێخ مەحمودو چەتەکانیو، ڕێوشوێنی تر دانراو هێزی جەیش و پۆلیس زیادکراو ڕەفێکی تری فڕۆکـەی بـەریتانی خرایە سەر ئەم ڕەتڵەو سەربازەکان لە خورماڵ مانەوەو ئەوی تری گەڕایەوە سەراوو شاملو. ئینجا لـە 1 ی 2 ی 1931 جەیش چـو بـۆ گونـدەکانی هـەورامان، هێـزی ئاسـمانی بـەریتانی کـەڵکێکی گـەورەی هـەبو بـۆ پاراستنی ڕێگەی هاتوچۆ لە نێوان هەر پێنج ڕەتڵەکەدا. چەتەکان بە شەو توانیان ڕو بکەنە پێنجوێن. جەیشی ئێران لە خواروی مەریوانەوە بەرەو ناوچـەی هـەورامان جـوڵا بـۆ گـەمارۆدانی شـێخ مـەحمود لـە 2 ی 2 ی 1931 دا.

(الاستقلال، ع 1359، 18 ی 2 ی 1931)

3. 6. 8. بەیان لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە 18 ی 3 ی 1931

پلانێـک دانـرا بـۆ پارێزگـاری مەخفـەرەکانی پۆلیسـی هەڵەبجـەو خورمـاڵ. لـە 4 ی 3 ی 1931 دا ئەندازیاری ئەشغال کەلوپەلی پارێزگاری لە گەڵ خۆی لە سلێمانی هەڵگرت و بەرە و خورمـاڵ و هەڵەبجـە چـو 4 سیارەی سریەی ڕەشاشات ئەیان پاراست. قافڵەکە چو بۆ ڕۆژهەڵاتی هوانە، چەتەکانی شێخ پـەلاماریان دا. شەڕ 7 سەعاتی خایاند 1 زابت سەف شەهیدو 1 سەرباز زامار بو. قوەی سیارە بەرگرییەکی توندیان کـرد ئینجا قافڵەکە لە 5 ی 3 ی 1931 دا گەڕایەوە بۆ سلێمانی و ڕۆژی 7 ی 3 ڕەتڵەکە ڕوی کردە هەڵەبجـە، لـە لای خواروی ڕۆژئاوای گوندی وێڵەکەوە، دیسان قافڵەکـە گەڕایـەوە بـۆ سـلێمانی، لـە 10 ی 3 ی 1931 دا هێزی ئاسمانیی بریتانی لە ناوچەکە و ڕێگەی سلێمانی- هەڵەبجەی ئەنۆڕی لەو ڕێگەیەدا لە چەتـەکانی دا، لـە نزیک موانەوە شەڕێک بو. فڕۆکـەکان چەتـەکانیان لـە 9 ی 3 ی 1931دا لـە نـەوتی لـە دۆڵـی قـەرەداخ دا بینییو لێیان دان. (الاستقلال، ع 1565، 18 ی 3 ی 1931)

3. 6. 9. ڕاگەیاندنێ لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە 22 ی 4 ی 1931

چەند کەسێ لە تیرەی شەرەفبەیانی کە عوسمان بەگ سەرۆکیانە، تەقەیان لە حەسحەسی پۆلیس کـردوە لە ناحیەی هۆرێن و شێخان لە خواروی چەمی سیروان و 1 پۆلیسیان کوشـتوە. عوسـمان بـەگ هـاواری بـۆ شێخ مەحمود بردوە. تاقمێ لایەنگری شێخ مەحمود بە یارمەتی ئەوان و هەندێ کەسی ئێڵی جاف چونەتە ناو ناحیەی هۆرێن و شێخانەوە و مەخفەری پۆلیسی بێلولەیان ئابلۆقـەدا، کەوتنـە کۆکردنـەوەی بـاج لـە خـەڵک.

هێزی ئاسمانی لە بەغدادەوە نێردرایە سەر یاخیەکان، بەڵام توانییان خۆیان لە فڕۆکەکان رزگار بکـەن بـەوەی پەنایان بردە بەر دێهاتەکانی دەورووپشت.

لە 24 ی 3 ی 1931 دا بەیانێک بەسەر دێهاتەکان دا بـەر درایـەوە کـە فڕۆکـەکان بۆردومـانی ئـەو دێیانە ئەکەن کە داڵدەی یاخیەکان بـدەن. لـە 28 ی 3 ی 1931 دا فڕۆکـەکان یاخیـەکانیان لـە گونـدەکانی شاوازی، کانی ماران و نارین بەدی کرد و، راپۆرتەکانی مەخفەری پۆلیس یش بونی لەو دێیانـەدا تەئیـد کـرد و، بۆ وریاکردنەوەیان بەیانیان بۆ بەردرانەوە. خەڵک گوندەکانیان چۆڵ کرد و داوا لـە عوسـمان بـەگ کـرا خۆی بدا بە دەست حکومەتەوە بـەڵام رەفـزی کـرد، فڕۆکـەکان کاریـان کـردە سـەر ورەی یاخیـەکان کـە لـە ئەشکەوتەکان دا خۆیان شاردبوەوە، گەمارۆی مەخفەری بێلولە شکێنرا و، یاخییەکان لە ئەنجامی بـەکارهێنانی هێزی ئاسمانیدا، نەیانتوانی ناوەندی قورسـایی خۆیـان بگوێزنـەوە خـواروی چـەمی سـیروان. (الاسـتقلال، ع1578، 3 ی 4 ی 1931)

3. 6. 10. راگەیاندنی رەسمی لە (ملاحظیة المطبوعات) ەوە

1. راگەیاندنی رەسمیی رۆژی 11 ی 3 ی 1931 کـە شـێخ مـەحمود پـەلاماری ئەفسـەری ئەشـغالی گشتی دا لە نزیک موان لەسەر رێگەی سلێمانی بۆ خورماڵ و هەڵەبجە، لەبەرئەوە لە تواناندا نـەما لەشکرکێشـی دوا بخرێ.

2. لە ناوچەی سلێمانیدا جەیش لە گەڵ پۆلیسی سوارە کۆبوەوە.

3. لە بەیانی 28 ی 3 ی 1931 دا لەشکرکێشـی دەسـتی پـێ کـرد. رەتڵێکـی گـەڕۆکی پـۆلیس لـە قەرەداخەوە شۆڕ بوەوە بۆ دۆڵەکەی رۆژهەڵاتی شاخی قەرەداخ کـە شـێخی لـێ بـو، مـەفرەزەکانی پیـادە لای خوارویان ئەپاراست. شێخ لە پەیکوڵی شەڕی کرد و بە شەو لە رێگەی شاخی قەرەداخـەوە تـوانی هـەڵێ. لـە 30 ی 3 ی 1931 دا هێـزی ئاسـمانیی بریتـانی شـوێنەکەیان لـە بـانی قـەرت دۆزیـەوە، زۆر بـە تونـدی پەلاماریان دا، بەڵام لە دەس دەرچو چونکە رەتڵی گەڕۆک بە شاخەکەدا نەیتوانی بگاتە پەیکوڵی بەرەو بـانی قەرت. شێخ مەحمود لە گەڵ سەید محەممەدە بچکۆل کشایەوە بۆ ناو زەنگنـە لـە دەوری خـان زورو ئیبـراهیم خانچی.

4. قۆناغی دوەمی لەشکرکێشی سەعات 4:20 ی رۆژی 5 ی 4 ی 1931 دەستی پێکرد. ئـەم رەتڵـە گۆیتەپەی بەجێ هێشت بەرەو ناو زەنگنە کە شێخ مەحمودی تێدا بینرا بو. هێزی ئاسـمانی بریتـانی دیسـان توانی شوێنەکەی بدۆزێتەوە و گەمارۆی بدا. رەتڵی گەڕۆک پێشرەوی کرد بەر لە 1500 لە گەڵ چەتـەکان دا لەکەریم باسام لێکیان داو سـەعات 1700 پیـادە و سـوارە هێرشـێکی پیرۆزیـان کـردە سـەر شـێخ مـەحمود و چەتەکان لە گوندی ئاوباریک. سێیەکی سوارە توانی لە خواروی گونـدا جێگیـر ببـێ و فڕۆکـەکانی هێـزی ئاسمانی بریتانیش بە درێژایی هێرشەکە لە ئاسمانەوە بە ئاگرباران پشتیوانی سوارە و پۆلیسی ئەکرد. کاتێ تاریک داهات رەتڵەکە گەڕۆکەکانی قەڵای گوندیان بۆ نەگیرا بـو کشـانەوە دۆڵێکـی سـەروی دێیەکـە، رۆژی دوایی رەتڵەکە توانی گوندەکە و قەڵاکەی بگرێ. تا ئێستا زیـانی چەتـەکان نـەزانراوە کـە ئـەڵێن زۆر بـوە. زیانەکانی ئێمە لەم هێرشەدا 1 کوژراو و 18 بریندار کە دوانیان ئەفسەرن.

5. لە 6 ی 4 ی 1931 دا رەتڵەکـەمان گونـدی ئاوبـاریکی گـرت، کەوتـە راونـانی چەتـەکان کـە لـە تاریکایی شەودا بەرەو لای رۆژهەڵات هەڵاتون. (الاستقلال، ع 1590، 16 ی 4 ی 1931)

3. 6. 11. بڕیاری ئەنجومەنی وەزیران لە ڕۆژی 24 ی 3 ی 1931 دا لەسەر کێشەی شێخ مەحمود

1. لەبەرئەوەی ئەو سیاسەتەی تا ئێستا جێبەجێ کراوە، نەبۆتە هۆی چەسپاندنی ئاسایش لە لیوای سلێمانی و، دابینکردنی ئارەزووەکانیان لە هێمنی و ئارامیدا کە ئەبێ ئەوانیش وەکو لیواکانی تر کەڵکی لێ وەربگرن، لەبەرئەوەی درێژەدان بەم سیاسەتە ئەبێ بە هۆی زیاد بونی پشێوی و، لە سۆنگەی تەماعی هەندێ کەسەوە ئەبێ بە هۆی باری قورسی ماددی و مەعنەوی و بە پێویست زانرا لەو لیوایەدا، بەڕێوەبەرایەتی عورفی لەو لیوایەدا رابگەیەنرێ و، بەڕێوەبەرایەتی شارستانی و سپایی بدرێتە دەس سەرکردەیەکی کارامەی سپایی، تا بە تەواوی کاری جەردەیی نامێنێ و ئارام و ئاسایش ئەگەڕێتەوە جێگەی خۆی.

2. ئەگەر بەڕێوەبەرایەتی عورفی رانەگەیەنرا، سەرکردەی سپایی باسکراو هەمو ئەو دەسەڵاتە جەزائی و مەدەنیانەی بدرێتێ کە لە نیزامی دەعوی عەشائیریدا هەیە، بە هەمو ئەو هۆیانەوە کە یارمەتی ئەدەن ئەرکەکانی بەجێ بهێنێ.

3. ئەگەر هیچ کام لەم دو ڕێوشوێنە پەسند نەکرا، لەباتی ئەوەی سامان و سەر بێ هودە بە فیڕۆ بدرێ، ئەنجومەن بە باشی ئەزانێ ناوچەی سلێمانی چۆڵ بکرێ، بە شێوەیەکی کاتی هێزەکانی حکومەتی لێ بکێشرێتەوە، تا ئەو کاتەی ڕێوشوێن دائەنرێ بۆ گێڕانەوەی ئاسایش و ئارامی بۆ لیوای ناوبراو. (عبدالرزاق الحسني: تاريخ وزارات العراق، ط 59 ص 133- 134)

3. 6. 12. دانیشتنی 548 می مەجلیسی نواب، ڕۆژی 29 ی 3 ی 1931

عیزەدین ئەلنەقیب (دیالە): پێش چەند ڕۆژێ مەجلیس خەرجی 2 لەک و 75 هەزار روپیەی پەسند کرد بۆ خەرجی ئاسایش لە سنورەکانی سەرودا.

سەرۆک: روی دەمی لە عیزەدینە، باسی (فەصلی 57 أ) ئاسایشی سنورەکانی خوارو.

حاجی سەلیم (بەڕێوەبەری گشتی پۆلیس): بێگومان بارودۆخی سنورەکانی خوارو باش بوە، بەڵام ئەکرێ دەس لە بادیە هەڵبگرین، دیسان عەشایەر پەلاماری یەکتری بدەنەوە.

سەرۆک: (فەصلی 75 ب) ئەخوێنرێتەوە، ئەڵێ: بۆ خەرجی سنورەکانی سەرو 275 هەزار روپیە.

تاقمێ لە نائیبەکان داوای قسە ئەکەن.

عیزەدین ئەلنەقیب (دیالە): وتم مەجلیس خەرجی سنورەکانی لای سەروی پەسند کرد (کە 2 لەک و 70 هەزار روپیە بو). ئەم خەرجانە یش وەکو زانیمان بۆ کوژاندنەوەی شۆڕش یان یاخیبون یان شەقاوەت، چۆنتان ئەوێ ناوی بنێن، یاخیبونەکەی شێخ مەحمود لە ناوچەکانی سلێمانیدا لەم پێنج شەش مانگەدا روداوێک نیە ئەمرۆ قەوما بێ، بەڵکو روداوێکی کۆنەو نەمانتوانیوە لەم کابرایە بسرەوێنین... من راستیی چۆنیەتی کێشەی ئەم کابرایە نازانم ئاخۆ کێشەیەکی شەخسیە یان سیاسی. ئەگەر کێشەکە سیاسیە تکا لە حکومەتی بەرێز ئەکەم لە گەڵ ئەم پیاوە و لە گەڵ ئەوانەی لە گەڵین لەیەک بگەن. ئەگەر کێشەی حقوقیە وەڵامی بدرێتەوە تا کەی دەستەوسان رابوەستین و ئەم پارەیە بە خۆرایی سەرف بکرێ. تکای خۆم لە حکومەت دوبارە ئەکەمەوە ئەم کێشەیە تاوتوێ بکا، ئەگەر لە توانای حکومەت دا نیە بیکوژێنێتەوە، با رای بگەیەنێ کە ناتوانێ.

صالح جەبر (مونتەفیک): گەورەکانم! چەند ڕۆژێ لەمەوبەر وتمان سەرفکردنی پارەیەکی زۆر لە جەیش دا بە خۆرایی ئەڕوا. پێیان وتین نەخێر ئەو پارەیە لە جەیش دا سەرف ئەکرێ زەروریە، وتیان جەیش خزمەتەکانی بە باشی ئەکا. حکومەت ئێستا بەم فەصلەدا داوا ئەکا هێزێکی تازە دروست بکا لە 500 ئێستر

سوار، داوای لێ ئەکرێ ئاسایش لە سنورەکانی سەرودا دابین بکا. لە ژمارەی ئەو یاخیبانەمان پرسی کە ئاسایشی سنورەکانی سەرویان تێک داوە، وتیان ژمارەیان لە نێوان 400 تا 500 کەس دایە. مەبەست لە دروستکردنی هێزی 500 ئێستر سوار لەناوبردنی ئەم عەسابەیەیە. منیش ئەڵێم ئەگەر جەیش کە ژمارەی 10 هەزار کەس و پۆلیس کە ژمارەی 8 هەزار کەسە نەتوانن ئەم تاقمە لاببەن، چۆن ئەتوانین خۆمان قانیع بکەین کە هێزێکی وا بچوک ئەتوانێ ئەم عصابەیە لەناو بەرێ؟ جەیشێک چەردەیەکی زۆر پارەی تێدا سەرف ئەکرێ، نەتوانێ ئاسایشی سەرو دابین بکا ئێستا بیگۆڕین بە هێزێک پێی ئەڵێین ئێستر سوار.

سەعد صالح (دیوانیە): نامەوێ ئەو قسانە دوبارە بکەمەوە کە لەسەر بودجەی وەزارەتی دیفاع کردمن، بەڵام ئەمەوێ لە کێشەی شێخ مەحمود تێ بگەم کە ئاسایشی عیراق تێک ئەدا. لەهەر فرسەتێکدا عیراق هەنگاوێ ئەنێ بۆ پێشەوە، لە هەمو چەورتمێکی سیاسیدا کە چاوەڕێ ئەکرێ عیراقی تێ بکەوێ، استغفرالله شێخ مەحمود بەم شەڕزەمەیەوە دێتە پێشەوە تەگەرە لە تەقەللاکانی حکومەت ئەدا. لە لیژنەی داراییدا لەسەر ئەوەی بە شۆڕشگێڕ ناویان ببەین، وتیان ئەوانە ئەشقیان. باشە با پێیان بڵێین ئەشقیا، ژمارەیان چەندە؟ وەڵامی دایەوە 400 یا 500. ئاخۆ ئەوانە هێزێکی نهێنیان هەیە یان ئەمە هێزە نهێنیە رواڵەتیەکەیانە.

ئەگەر ناتوانرێ ئەم هێزە رواڵەتیە لەناو ببرێ، هەمویش لایان وایە شێخ مەحمود پشت ئەستورە بە هێزێکی کە، جگە لە هێزی ئەمانە، کەواتە بەر لەوەی 2 لەک و 75 هەزار روپیە تەرخان بکەین بۆ دروستکردنی هێزی ئێستر سوار بۆ لەناوبردنی شێخ مەحمود، ئەبێ بیر لەوە بکەینەوە بە رێگەی سیاسی هێزە نهێنیەکەی لەناو بەرین. یان وەزیری دیفاع ئەبێ پێ لەوە بنێ کە ئەم جەیشە کارامە نیەو، بڵێن هێزەکەی شێخ مەحمود لە 400- 500 کەس زۆرترە و دەرەقەتی نایەین و پێویستیمان بە چەندین ئەستوڵ و لەشکری زل هەیە.

ناتوانم لە کێشەی شێخ مەحمود تێ بگەم. لە هەمو هەڵێکدا بەرگری ئەکا و هێمن ئەبێتەوە. پەیمانێ یا رێککەوتنی نەوت دێتە کایەوە، شێخ مەحمود رائەپەڕێ. بۆیە ئەبێ لەپێش هەمو شتێکا شێخ مەحمود لە کۆڵ بکەینەوە. یا سەربەخۆیی بدەینێ یان راستەوخۆ یا ناراستەوخۆ لە گەڵی پێک بگەین. ئایا شێخ مەحمود تا هەتایە ئاسایش تێک بدا و هەر رۆژێ عیراق ئەچێتە پێشەوە، شێخ مەحمود بە دو دەستی ئاسنین ئەیهێنێتەوە دواوە. ئەمە کێشەی 400 ئێستر سوار نیە، بەڵکو کێشەی ژیانی وڵاتێکە. ئەگەر ئەتوانین لە ناوی بەرین، یان مافەکانی خۆی بدەینێ.

سەلمان ئەلبەرراک (حیلله): من چی لە دڵم دایە دەری ئەبڕم و ئەڵێم هەمو ساڵێ حکومەت دێت و داوای خەرجی تازە ئەکا بۆ سنورەکانی سەرو بۆ تەمێ کردنی ئەشقیا، نازانم شێخ مەحمود جەردەیە و رێ ئەگرێ، شێخ مەحمود پێی ئەوترێ شۆڕشکار دژی حکومەتی عیراق. دوێنێ گەمارۆی زرێپۆشەکانی داین، ئەوەی کرد کە کردی. هەروەکو وەزیری دیفاع وتی هێزەکەی لە 400– 500 کەس تێ ناپەڕێ. ئەی ئێمە جەیشێکمان نیە 10 هەزار سەربازو 8 هەزار پۆلیس بە ئەفسەر و بەرێوەبەرەکانیەوە؟ ئاخۆ 500 پۆلیسی مەشق پێ نەکراو لە باتی ئەو هەزارانە 500 پۆلیس مەشق پێ نەکراو ئەهێنن و ئەڵێن وەرن بین بە سەرباز بۆ شەڕی شێخ مەحمود.. فەوجێ لە جەیشەکەمان بە 4 ئۆتۆمۆبیل و شەمەندەفەر بنێرین بۆ کەرکوک. لەبەر ئەوە پێویست بە پێکهێنانی پۆلیسی ئێستر سوار ناکا، چونکە چەکەکانیان تەسلیمی شێخ مەحمود ئەکەن.

حکومەت ئەبێ جەیشی بنێرێتە سەرو، من خۆم ئەکەم بە قوربانی ئەم جەیشە بۆ ئەوەی... هەمو ساڵێ بە میزانیەیەکەوە بێن. بەر لە دو رۆژ 102 لەک روپیەمان بۆ وەزارەتی ناوخۆ تەرخان کرد. جەیش چی کردوە ئەگەر مەسەلەکە پێوەندی بە شێخ مەحمود و ئەو 300 کەسەوە هەیە، ئەوا من بە فویەک ئەتوانم دەریان بکەم.

ئەحمەد ئەلجەلیل (موسڵ): ئەمە دە ساڵە روداوەکان دوبارە ئەبنەوە و دوبارە ئەبنەوە. کاتێ لە حکومەت ئەپرسین، ئەڵێن ئەوانە ئەشقیای یاخین ئەیانەوێ خەڵک لە پارە و کەلوپەل روت بکەنەوە. باوەڕم وایە روداوەکانی سلێمانی روداوی شێخ مەحمود نین...... دەسکەلایەکی روخێنەرە کە بێ شەرەفی بۆ لێدانی عیراق بەکار ئەهێنرێ. شێخ مەحمود کێشەی شۆڕشێکی سادە نیە، بەڵکو مەسەلەیەکە لەسەر رەفە دانراوە، هەر کات پێویست بو پێی ئەڵێن هەڵسە حکومەت دڕێخی کردوە......

ئێمە لەبەر دەرگای چونە ناو کۆمەڵەی گەلان داین، شێخ مەحمود بەکار ئەهێنرێ یان بەکاری ئەهێنن بۆ ئەوەی بڵێن: عیراق هێمن نیە و پڕێتی لە شۆڕش. ئەگەر حکومەت بیەوێ لەناوی بەرێ، ئەبێ بە تەجنیدی ئیجباری بیفلیقێنێتەوە. هەر یەکە لە ئێمە دەس بداتە چەکەکەی و دە ساڵ شەڕی ئەم شۆڕشگێڕە چارەڕەشە بکا. حکومەت گرتی و هێنای بۆ بەغداد، کەچی پێی وت بە سەلامەت بڕۆ، ڕۆیشت و شۆڕشی بەرپا کرد.

مەجلیس گوێ ی لە 3 لەک روپیە یا بە ملیۆنی نیە بۆ سەلامەتی عیراق. حکومەت چۆن لە گەڵ ئەم شۆڕشگێڕەی کە 400 کەس زیاتر هێزی نیە، گفتوگۆ ئەکا. من داوا لە حکومەت ئەکەم ئەو ئەندامە ببرێ کە کلۆر بوە یان سیل رزاندویەتی.

موزاحیم پاچەچی (وەکیلی وەزیری ناوخۆ): حکومەت سیاسی مەجلیس ئەکا سەبارەت بە بایەخ دانی بەم کێشەیە. لە هەمو دەوڵەتێکدا، چەند پێشکەوتو یش بێ، ئەم جۆرە جوڵانەوانەی تیا ئەقەومێ، لەلای حکومەتی عیراق گرنگ نیە. لام وایە برا کوردەکانمان لە سیاسەتی شێخ مەحمود رازی نین و لێی مورتاح نین. جەیش و پۆلیس خەریکی کارەکانیانن، ئەبێ ئەوە بزانن شێخ مەحمود شۆڕشەکەی لە وەرزی زستاندا دەس پێ کرد. ئەم وەرزە بۆ جەیش سەختە و رێگە و بانی وڵاتەکە یش سەختە. شەڕی عەصابات لەم جۆرە ناوچانەدا ئاسان نیە. ئەوەی نائیبی موسڵ وتی کە شێخ دەسکەلایە بە دەس هەندێ لایەنەوە هەر کاتێ بیەوێ بەکاری ئەهێنێ، من باوەڕ بەمە ناکەم. شێخ لە رابوردودا دژی عوسمانیەکان و بریتانیەکان و دژی عیراق هەستاوە. حکومەت هەندێ رێوشوێنی کاریگەری داناوە، ئەوەی ویستم بیڵێم لە کاتێکدا حکومەت لە ناوچەی سلێمانیدا لەباری سیاسیەوە مەبەستێکی تایبەتی بۆ ئەوەی تێکەڵ و پێکەڵی سیاسی ناو دەوڵەتان، پاش سێ چوار رۆژی تر ئەنجامەکانی لەم بارەیەوە ئەبیستن. شێخ مەحمود خوی بە شۆڕش و یاخیبونەوە گرتوە.
(جلسە مجلس النواب في 29 ی 3 ی 1931، ص671- 677)

3. 6. 13. تەبلیغی رەسمی:

ئەو ئاڵای سواری لەگەڵ قوەتی پۆلیس کە لەژێر قوماندەی عەقید (قائمقام) ئیسماعیل نامیق بەگ دا بو، لە تاریخی 5 ی 4 ی 1931 رویان کرد بوە ئیستیقامەتی دێی ئاوباریک کە ئیستخبار کرا بو شێخ مەحمود خۆی و ئەتباعی لەوێن و قوەتی مەزکورە دێی ئاوباریک ئیحاطە ئەکەن و لە تەرەف طەیارەشەوە موتەمادیەن ئەشقیاکان و دەوروپشتی جێی مەزکور بۆمباردومان ئەکەن. وە لە پاش نیوەڕۆوە هەتا تاریکە شەو بە شیدەت موصادەمە دەوام ئەکات. قوەتی جەیش بە دەرەجەیەکی کە شایانی ئیفتیخار بێت، ئیبرازی شەجاعەت و بەسالەت ئەکەن و لەم موصادەمەیەدا 4 عەسکەر و 1 ظابط شەهید و 14 عەسکەر و 1 ظابط بریندار ئەبێت.

تەلەفیات و خەسارەتی شێخ مەحمود جیددەن زۆر و بە دەرەجەیەک ئەبێت کە تەنها دێی ئاوباریک لە ئەشقیاکان 10 کوژراو، مەیتی دو کەس لە روئەسا کە یەکێکیان شێخ عەلی کوڕی رەحیم کە خزمی شێخ مەحمودە لە بەینی ئەم کوژراوانەدا دیتراوە.

وە لە رێگای کە ئەشقیاکان فیراریان لێ کردوە خوێنێکی زۆر دیار بوە کە دەلالەت لەسەر ئەمە ئەکات کە شێخ مەحمود تەلەفیاتێکی زۆری داوە و برینداری زۆری لەگەڵ خۆی نەقڵ کردوە.

ئەو عەشائیرەی کە موعاوەنەتی شێخ مەحمودیان ئەکرد هەمو بڵاوبونەوە. ئێستا شێخ مەحمود تەنها لـە نەجات دانی رۆحی خۆی زیاتر شتێکی تر تەفەککور ناکات.

ئەمڕۆ مەوثوقەن زانیومانە کە شێخ مەحمود تـەنها لەگـەڵ 5 و 10 سـواریدا لـە شـاخی قـەرەداغ تـێ پەڕیوە.

قوەتی جـەیش و پـۆلیس بـۆ مـەحوکردنی شـێخ مـەحمود و ئـەتباعی بـە شـیددەت لـە تـەعقیب دایـە و مەحوکردنیان قەوییەن مەئموله. (ژیان، ژ 279، 16 ی 4 ی 1931)

3. 6. 14. شەشەمین کۆبونەوەی ئاسایی مەجلیسی ئەعیان

مـەحزەری 38 ەمـین دانیشـتن، رۆژی پێنجشـەممە، 14 ی 5 ی 1931 بەرامبـەر 26 ی زیحەجـەی 1349 ه.

سەرۆکی وەزیران: ئەگەر مەجلیسی بەرێز رێگە بدا، وتارەکەم بدەم دەربارەی روداوێ کە پەیوەندی بە یاخی شێخ مەحمود و سەرئەنجامی کارەوە هەیە.

دەنگەکان: باشە!

سەرۆکی وەزیران: گەورەکانم! ئەو کارانەی جەیشی عیراقی بـە هاوکـاری پـۆلیس و هێـزی ئاسـمانی ئەنجامیدا سەرکەوتنی تەواوی بەدەس هێنا. دوێنێ شەو شێخ مەحمود خۆی تەسلیمی سـەرکردەی حامیەکـەی پێنجوێن کرد بە چەند مەرجێ کە حکومەت بەسەریدا سەپاند بو. ئەو مەرجانە یش ئەوەیانی ژیانی پارێزراو بێ و هیچی تر. حکومەت نیازی وایە شێخ لە گەڵ خێزان و منداڵـەکانی بگوێزێتـەوە بـۆ شـوێنێ دور بـێ لـە دیجله. بە زۆری شوێنی دانیشـتنی لەسـەر فـورات دیـاری ئـەکرێ. حکومـەت لـە هـەمان کـاتدا بیـری لـەوە کردۆتەوە، بۆ ئەوەی جارێکی تر نەگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی، قانونێ دابنـێ ئـەم کابرایـە تـا هەتایـە لـەوێ دابنیشێنێ، بە شێوەیەکی قانونی بهێڵرێتەوە لەو شوێنەدا. ئێستا حکومەت هـیچ قـانونێکی لەبـەر دەسدا نیـە جگە لە قانونی عەشائیر کە ئەتوانرێ بۆ ئەم مەبەستە بەکار بهێنرێ، بەڵام ئەم قانونە لەوانەیە ئەگەر ئەمسـاڵ یش هەڵنەوەشێنرێتەوە، لە دوارۆژ دا هەڵبوەشێنرێتەوە. ئەوسا حکومەت هیچ دەسەڵاتێکی قانونی بە دەسـتەوە نامێنێ شێخ مەحمود ناچار یا وا لێ بکا لەوێ بمێنێتەوە، لەبەرئەوە بیر لە رێگەیەکی قانونی ئەکاتەوە تـا ئـەم پیاوە لە ژیاندایە، لەو جێیە بهێڵێتەوە کە بۆی دیاری ئەکا.

لە هەمان کاتدا ئەم هەلە بە دەرفەت ئەزانم، سپاسی حکومەتی عیراق بە مەجلیسی بـەرزتان رابگەیـەنم و، ئەتوانم لەوە یش تێپەڕم لەباتی حکومەتی عیراق سپاسی گەلی عیراق پێشکەش بە حکومەتی ئێرانی بکـەم کە ئەرکی خۆی بەجێ هێناو بە بەشداری ئەوان لە گەڵ هێزەکانی ئێمەدا هەوڵـەکانی ئـەم دواییـە سـەرکەوت. ئەگەر ئەو شەوە شێخ مەحمود تەسلیم نەبوایە بە دو هێز پەلامار ئـەدرا: هێـزی عیـراق لـە لایەکـەوە و هێـزی ئێرانی لە لایەکی کەوە. ئەمە یش گرنگترین هۆ بو پاڵی بە شێخ مەحمودەوە نا پەنا بێنێ و خـۆی بـەدەست هێزەکانی عیراقەوە بدا و، مەرجەکانی حکومەتی عیراق قبوڵ بکا، کە گوێتان لێ بو.

ئاصەف ئەفەندی: لام وایە مەجلیسی بەرز ئەم کارە سپاسکراوە ئەنرخێنێ و لە خوا ئەپارێتەوە شـتێ دوبارە نەبێتەوە ئاسایش تێک بدا و وڵات بۆ هەمیشە بحەسێتەوە.

مەولود پاشا: بە بۆنەی درکاندنەکانی فەخامەتی سەرۆکی وەزیران حەز ئەکەم داوا لە حکومـەت بکـەم، کە بە تەنیا هەر شێخ مەحمود نەگرێ، بەڵکو هەمو ئەوانە یش کـە یارمـەتی شـێخ مـەحمودیان داوە و هانیـان داوە. هەنێ کـەس هـەن حکومـەت لـەوان باشـتریان ئەناسـێ. بـەناوی مـەجلیس و گـەلی عیراقـەوە کـە بـەم جوڵانەوانە ئێشاوە پێویستە بدرێنە دەس قانون بۆ ئەوەی ئـەم روداوانـە دوبـارە نەبنـەوە. بـە تایبـەتی بـۆ

ئەوەی ناحەزیی و خوێنرژان و ئەم جۆرە روداوە دڵتەزێنانە زۆر بن نە کەم. لە کاتێکدا ئێمە ئەزانین چەندین پشتە لە نێوان ئێمە و برا کوردەکانماندا جگە لە دۆستایەتی و تەبایی شتێکی تر نەبوە، هیچ کاتێ شتێ روی نەداوە ببێتە هۆی حزازات بۆیە داوا لە حکومەت ئەکەم تەعقیبی ئەو خائینانە بکا کە خۆیان بە جۆرێکی جیاواز لە رواڵەتی راستەقینەی خۆیان پیشان ئەدەن.

سەرۆکی وەزیران: مەجلیسی بەرز دڵنیا ئەکەم کە حکومەت ئەم پێویستە جێبەجێ ئەکا لەو کاتەدا فەرمان دەرچوە. تەنانەت ئەم بەیانیە دوا فەرمان دەرچوە من هەیئەتێکم ناردوە بۆ لێکۆڵینەوە، هەمان مەبەست جێبەجێ ئەکا کە عەینی بەرێز فەرمویان ئەویش ئەوەیە هەر کەس لەم روداوانەدا بەشداری شێخ مەحمود بوبێ یا هانی دابێ بداتە دەس عەدالەت و دادگا. مەجلیس رێگەم بدا کە رونی بکەمەوە مەبەستی حکومەت ئەوەی سزادان عادل بێ، لە هەمان کاتدا سەخت بێ.

حاجی حسێن چەلەبی شەبوت: (ولكم في القصاص حياة يا اولى الالباب). لە راستیدا شێخ مەحمود تاوانێکی گەورەی کردوە، بەڵام لە باری سەرنجی من و فەلسەفەوە، ئەوانەی هانیان داوە تاوانەکەیان لە هی ئەو گەورە ترە. پشتیوانی قسەکەی هاوکارم مەولود پاشا ئەکەم کە ئەو نۆکەرانە بدرێن بە دادگا بۆ ئەوەی بیانکا بە پەند بۆ خەڵکی تر، بۆ ئەوەی ئەم بیرە پیسە بمرێ و کەس هەڵی نەگرێ و، یەکێتی عەرەب و کورد و ئەوانی تر لە هەمو جۆرە پەڵەیەک پاک بێ. دادگا بۆ سەندنی ماف ئەبێ بەزەیی نەزانێ. داوا لە حکومەت ئەکەم ئەم رێوشوێنانە بگرێ بۆ ئەوەی رزگارمان بکا لە رژانی خوێن و بەختکردنی پارە و خەریککردنی بیر.

(ملحق الوقائع، ع 992، 8 ی 6 ی 1931، ص473)

3. 6. 15. خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود،

ملاحظية المطبوعات، 16 ی 5 ی 1931

شێخ مەحمود بەو مەرجانەی حکومەت بەسەریدا سەپاند، خۆی بە دەستەوەدا. ئێستا یش بە رێگاوەیە بۆ شوێنی دانیشتنی کە حکومەت بۆی دائەنێ و ئەم شوێنە یش بە زۆری لەسەر کەناری فورات ئەبێ.

(عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، ط 59، ص340)

3. 6. 16. لە هال (J. H. Hall) ەوە بۆ کادۆگان (Cadogan)

داونینگ ستریت

20 ی 3 ی 1931

زۆر سپاس بۆ نامەی 18 ی 3 ت لە بابەت پێشنیارەکانی بەغدادەوە، بۆ لەشکرکێشی چاوەروانکراو لە کوردستانی عیراق لەم بەهارەدا.

ئەتوانم باش تێ بگەم لەو پەژارەیەی لە ترسی ئەوەی لەشکرکێشیەکە کە لە سەرەتادا مەبەستی سەرکوتکردنی شێخ مەحمودە، لەوانەیە ببێ بە ئیجرائاتی عەسکەری و بتەنێتەوە بۆ سنورێکی فراوان، انطباعێکی وا بدا کە ئەمە محاولەیەکە بۆ سەپاندنی سیاسەتێکی ناشەعبی نەویستراو بە زۆر، بەسەر کوردا.

هەروەکو ئەبینی لە ئەنجامگیریەکانی کۆنفرەنسی 13 ی جەنیوەریدا کە لە بارەگادا بەسترا، بە تحدید دانراوە کە نابێ هیچ لەشکرکێشیەک بکرێ دژی شێخ مەحمود، یان لە ناوچەکانی بارزان و پشدەردا، بەبێ موافەقەتی تەواوی حکومەتی خاوەن شکۆ و، پێڕەوی کردنی ئامۆژگاریەکانی مەندوبی سامی سەبارەت بە رەفتاری سیاسی لە گەڵ کورد لەلایەن حکومەتی عیراقەوە. ئەم مەرجانە ئەبێ زەماناتی کافی بن دژی کاری سپایی گەوجانەی حکومەتی عیراق.

لەبابەت ناوچەکانی بارزان و پشدەرەوە، من رونی ئەکەمەوە کە شێخی بارزان و خەڵکەکەی لە چەند ساڵی رابوردودا لە دۆخی یاخیبونێکی پچڕپچڕدا بون و، ناوچەی پشدەر یش هەرگیز نەهێنراوەتە ژێر کۆنترۆڵی بەڕێوەبەرایەتیەوە، بەڵکو وەکو پەناگا لەلایەن باندی عیراقی و ئێرانی و تورکیەوە بەکارهێنراوە، ئەمە یش بۆتە هۆی ئیحراجێکی ئاشکرا بۆ حکومەتی عیراق. هیچ گومانی تیا نیە کاتی ئەوە هاتوە کە هەردو ناوچە بهێنرێنە ژێر بەڕێوەبەرایەتیەکی کاریگەرەوە. ئێمە یش مایلین بە لای موافقەت دا لە گەڵ تۆ کە مەترسی ئەوە هەیە کە هەر کارێکی لەو بابەتەی حکومەتی عیراق، لەم کاتەدا، لەوانەیە لە جنێڤ بە خراپ پیشان بدرێ وەکو ئیجرائاتی سەرکوتانەوە دژی هەستی نەتەوەیی کورد. لەبەر ئەوە ئەبێ ئامادە بین کە مەندوبی سامی ئاگادار کرا کە ئێمە پشتیوانی لە ئەنجامگیریەکانی کۆنفرەنسی بارەگا ئەکەین، بۆ ئەو پێشنیارەی کە لە پێش پەسند کردنی هیچ فراوانکردنێکی ئیجرائات دژی شێخ مەحمود بۆ ئەوەی کاری عەسکەری دژی عەشایەری بارزان و پشدەر بگرێتەوە، ئەبێ ئەم مەترسیەی لەبیر بێ و، تەنیا کاتێ بچێتە ناو کارێکی وەهاوە و، هێزەکانی ئیمپراتۆری هاوبەش بکا، ئەگەر لەو باوەڕەدا بێ کە زۆر زەروریە.

بەشکو وابکەی کە من بزانم ئاخۆ ئەمانە لە گەڵ پێویستیەکانی حاڵەتەکە ئەگونجێن؟ (FO371 ی 15311).

3. 6. 17. لە وەزارەتی دەرەوە بۆ هال (J. H. Hall)

24 ی 3 ی 1931

کادۆگان لە پاریسە، لە بەر ئەوە نامەی ژمارە (88069) ی 20 ی 3 ی 1931 کە بۆ ئەوت نوسی بو، لە بابەت لەشکرکێشی چاوەڕوانکراوەوە دژی کوردەکان، من وەڵامی ئەدەمەوە.

ئەو بە چاکی پەی بەوە ئەبا کە "پاککردنەوە" ی ناوچەکانی بارزان و پشدەر زەروریە، رازیە رێنماییەکانی کە تۆ پێشنیارت کردون بنێردرێن بۆ هەمفریس (Humphrys)، بە شێوەیەکی کافی لە گەڵ پێویستیەکانی حاڵەتەکەدا ئەگونجێ. (FO371 ی 15311).

3. 6. 18. تەلەگرام لە مەندوبی سامی عیراقەوە بۆ سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری کۆلۆنیەکان

رۆژی 9 ی 4 ی 1931. لە سەعات 1.52 ی دوای نیوەڕۆی 9 ی 4 دا گەیشتووە.

ژمارە 218 بە ناونیشانی سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری کۆلۆنیەکان، دوبارە بۆ تاران ژمارە 29. تەلەگرامی ژمارە 195 ی من:

حکومەتی ئێران رازیە لەسەر هاوئاهەنگی سپایی کە لەلایەن حکومەتی عیراقەوە پێشنیار کرا بو. لە 5 ی 4 دا ئەفسەری عیراقی فەرماندەی ناوچەی رۆژهەڵات هاوڕێ لە گەڵ موفەتیشی بریتانی هەیئەتی ئەرکانی جەیشی عیراقی، پێکەوە فەرماندەی ئێرانییان لە مەریوان بینی و گەیشتنە رێککەوتنێک بۆ هاوئاهەنگی داهاتوی هێزەکانی ئێران و عیراق. یەکەمین لەشکرکێشی هاوبەش ئەبێ لە 14 ی 4 دا جێبەجێ بکرێ. لە هەمان کاتدا حکومەتی عیراق کە لە پێوەندی دایە لە گەڵ شێخ مەحمود دوا فرسەتیان داوەتێ بۆ خۆبەدەستەوەدان پێش ئەو کاتە. (FO317 ی 15311).

3. 6. 19. رێکەوتن لە گەڵ حکومەتی عیراقیدا

لە پەیامنێرمانەوە

بەغداد، 20 ی 4

ئەم وردەکاریانەی خوارەوە سەبارەت بە دەستگیرکردنی شێخ مـەحمود، سـەرکردەی یـاخی کـورد، لـە چەند سەرچاوەیەکی نارەسمییەوە کۆکراوەتەوە:

هێزە سەربازییەکانی ئێران لە نزیک گوندی پیرانی سەر سنوری ئێـران جێگیـر بـو بـون کـە شـێخ مەحمود وەک پەناگە هەڵیبژارد بو. ڕۆژی 14 ی 4 ئێرانییەکان ڕایانگەیاند بە نیازن شێخ مەحمود لە خـاکی ئێران دەرپەڕێنن. هێزەکانی عیراق پلان و نەخشەیان دانا بو هاوزەمان هێـرش بکەنـە سـەر دیـوی سـنوری عیراق ئەگەر شێخ هەوڵی پەڕینەوەی دا.

ڕۆژی 12 ی 4 شێخ مەحمود کە داوای کردبو لە خاکی عیراق دا کۆنفرانسێک سـاز بکرێـت، ڕێگـەی پەڕینەوەی پێدرا و بە سواری لـە پیرانـەوە گەیشـتە پێنجـوێن و لـەوێ لەلایـەن موتەسـەڕیف، کـاپتن هۆڵـت و سکرتێری مەندوبی سامی لە خۆرهەڵات پێشوازی لێکرا. پێی ڕاگەیـەنرا کـە دەبێـت بـەبێ هـیچ مـەرجێک خۆی بەدەستەوە بدات بەڵام گرەنتی سەلامەتی خۆی و خێزانەکەی دەدرێتێ. شێخ وتـی لەوانەیـە پێشـنیازەکە قبوڵ بکات بەڵام داوای کرد ڕێگەی بدرێت لـە سـنوری ئێرانـەوە بگەڕێتـەوە بـۆ ئـەوەی لە گـەڵ لایـەنگران و خێزانەکەیدا هەمو شتێک ڕێکبخات.

ڕۆژی 13 ی 4 هـیچ شـتێکی نـوێ لـەبارەی شـێخەوە نەبیسـترا، هێزەکـانی عیـراق و ئێـران بەردەوام بون لە خۆ ئامادەکردن بۆ هێرشێکی هاوبـەش لـە ڕۆژی داهـاتودا ئـەنجامی بـدەن. بـەیانی ڕۆژی 14 ی 4 هێزەکان لە هەردو دیوی سنورەوە ئامادە بون بۆ جـوڵان کاتێـک پـەیامێکی بـە پەلـە گەیشتە ئەو ئەفسەرەی فەرماندەیی هێزەکانی عیراقی دەکرد، کەوا لە نیوە شەوی ڕابردوەوە شـێخ بـە سواری بەرەو پێنجوێن ڕێکەوتوە و لە ماڵێکی بچوکی قوڕیندا نوستوە. پاش کۆنفرانسێک بـێ هـیچ مەرجێک بە تێکرای مەرجەکانی حکومەتی عیراقی قایل بو، بەڵام داوای کرد کە نابێت هیچ پاسەوانێکی سوپای عیراقی یاوەری بکات بۆ شاری سلێمانی. لەبەر تۆمـاری شـێخ، هـەر چۆنێـک بوایـە پاسـەوان شتێکی زۆر پێویست بو. لە بەرامبەر شوێن خستنی سوارەی عیراقـی، کـە لـە بەشـێکی ڕێگـادا بـەرە و سلێمانی پاسەوانی کرد، شێخ مەحمود دەستی کـرد بـە گریـانێکی قـوڵ و لـە پاسـەوانەکە پاڕایـەوە بیکوژێت، ئاشکرایە ئەوەی ڕەچاوکردوە ڕۆیشتن بەناو چیاکاندا و لە ژێر پاسەوانیی سوپای عیراقدا سوکایەتی کردنێکە بە کەرامەتی کە ناسڕێتەوە.

بە درێژایی ڕێگا بەرەو سـلێمانی دیلەکـە (شـێخ مـەحمود) لـە هـەمو شـوێنێک گـەورەترین دڵنـەوایی و شیوەنی لەلایەن هەموانەوە بۆ کرا، دانیشتوانی سلێمانی پێش هاتنە دەرەوە بۆ سـڵاو لێکـردن و مـاچکردنی دەستەکانی. دەستبەجێ گوێزرایەوە بۆ ناو فڕۆکەکە، کاپتن گۆوان و موفەتیشی ئیـداری سـلێمانی یاوەرییـان کردو فڕکەکە بەرەو بەغدادی بردو لەوێ پاش وەسـتانێکی زۆر کـورت، فـڕین بـەرەو ئـوڕی گالـدمیل. هـەمو گەشتە 600 میلییەکە لە پێنجوێنەوە بە یەک ڕۆژ ئەنجام درا.

لە وانەیە خۆ بە دەسەوەدانی شێخ مەحمود ئەنجامی گرنـگ و سـەرەکی لـێ بکەوێتـەوە سـەبارەت بـە هێمن کردنەوەی کوردستانی باشور. خۆبەدەسەوەدانی شێخ کۆتایی هاتنی، لەوانەیە بۆ ماوەی چەند سـاڵێک، بەرەنگاری ڕێکخراو دژ بە حکومەتی عیراق دەگەیـەنێت. گومـانی تیـا نیـە، بـە هـەمو شـێوەیەک بـەدرێژایی تەمەنی ئەم نەوە و ئیدارەی ئێستا، هەرگیز حکومەتی عیراق لـەناو کوردسـتاندا پشـتگیری خـەڵک بەدەسـت ناهێنێت، بەڵام ئەندامە وریاکانی ناو دانیشتوانی کورد درک بەوە دەکـەن کـە ناعەدالـەتی بـۆ عامـەی خـەڵک لەژێر دەسەڵاتی بەغدا کەمتر دەبێت لەوەی دەکرا چاوەڕوان بکرێـت ئەگـەر یـاخی بونەکـەی شـێخ مـەحمود سەربکەوتایە. * (ڕۆژنامەی تایمز، 21 ی 4 ی 1931)

3. 6. 20. نامەی شێخ مەحمود بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی "کۆمەڵەی گەلان"

(عصبه الامم)

پاریس 21 ی مارس 1931

بەرێز جەنابی سەرۆک

شانازی ئەوەم هەیە ترس و شکاتی نەتەوەیەکتان پێ رابگەیەنم کە خودی خۆتان خستوتانەتە ژێر ئینتیداب و پاراستنی خۆتانەوە، دەشگوترێ ئەوەی ئینتیدابت دەکات، پارێزەریشتە. ئەم نەتەوەیە نەتەوەی کوردە کە من زۆر شانازی بەوەوە دەکەم بە یەکێک لەوان دەژمێرێم و ئێستا ئەم نەتەوەیە لە بەشی باشوری وڵاتی گەورەی کوردان کە بە عیراقەوە لێکنراوە، نیشتەجێیە.

من بە ئەرکی خۆمی دەزانم سەرنجی بەرێزتان بۆ ئەو خاڵە راکێشم کە خاکی کوردستانی لێکنراو بە عیراقەوە، بە هیچ شێوەیەک وەک "بین النهرین" نەکەوتۆتە ژێر دەستی هیچ یەک لە هێزەکانی دەوڵەتە یەکگرتوەکان یان دەوڵەتە هاوپەیمانەکان. کوردەکان خۆیان لە 1918 دا چەکیان هەڵگرت و هێزەکانی تورکیان ناچار کرد خاکەکەیان چۆڵ بکەن، سەربەخۆییان راگەیاندو دەوڵەتێکیان دروستکرد کە بەرێوەبەرایەتی وڵاتی بەناوی "دەوڵەتی کوردستانی باشور" گرتە دەست. لەو سەردەمەدا عیراق پشێوی تێکەوتبو، هێشتا هێزەکانی یەکگرتوو (متحد) و هاوپەیمانی (متفقین) لە ناویدا جەنگیان دەکرد. پاشان بۆ بەدبەختی ئێمە خاکەکەمان بە عیراقەوە لکێنراو ئەوروپاش کە لافی ئەوەی لێدەدا بۆ بەرگریکردن لە ماف و دادپەروەری چەکی هەڵگرتوە، لە بەرامبەر ئەم ستەمە گەورەیەدا بێدەنگ بو. ستەمێک کە چارەنوس و داهاتوی نەتەوەیەک کە ئەگەرچی نەک بە رەسمی بەڵام بە کردەوە بو بوە خاوەن دەوڵەتی خۆی بەستەوە بە چارەنوسی نەتەوەیەکی دیەوە کە نەژاد و داب و نەریت و مێژو و زمان و سیمایان لەیەک جیاوازە. گەرچی هێشتا جێی سوپاس بو کە باری ئەم ستەمە گەورەیە بەو بەڵێنە کەم بۆوە کە "کۆمەڵەی گەلان" سەبارەت بە بەخشینی خودموختاریەکی تەواو بە کوردستانی باشوری دابو.

لەگەڵ ئەوەشدا کە چەندان ساڵ بەسەر ئەو بەڵێنەدا تێدەپەرێ، کەچی نەک هەر بەڵێنەکە جێبەجێ نەکراوە بەڵکو بە پێچەوانەوە ژیانی خۆمان و ژن و مناڵ و باوکمانمان لەژێر هەڕەشەی ئاگری تۆپ و فڕۆکە بۆمبهاوێژەکان و رەشاش دایە، بەو تاوانەی ئامادەنین ببین بە عەرەب و چاو لەرێی جێبەجێکردنی ئەو بەڵێنانەین کە پێمان دراوە.

دەوڵەتی عیراقی هیچ دو دڵ نەبوە لەوەی شاری سلێمانی– پایتەختی کوردستانی باشور – بۆمباران بکات و کوردەکانی ئەم شارەی کوشتوە بە تاوانی ئەوەی ئامادە نەبون، بەشداری لە هەڵبژاردنێکدا بکەن کە ئەو دەیەوێت بۆ بەدەستهێنانی رەزامەندی سەبارەت بە بڕیارێک ئەنجامی بدات کە هەمو مافە رەواکانی کوردان پێشێل دەکا و کۆشکی ئومێد و ئارەزویان بۆ ئایندە، دەڕمێنێ.

ئێمە بڕوامان وایە ئەم تۆپ و گوللانەی بەسەر قوربانیانی کوردی دانیشتوی کوردستانی باشوردا دەبارێ، لە بنەرەتدا هێرشێکیشە دەکرێتە سەر حەیا و ئابڕوی "کۆمەڵەی گەلان"، چونکە کوردەکان لە ژێر ئینتیدابی ئەو "کۆمەڵە"یەدان، واتە لەژێر پارێزگاری ئەودان.

ئەگەر هێزەکانی دەوڵەتی عەرەبی عیراقی پشتیان بە فڕۆکەو سوپاکانی دەوڵەتی ئینگلیز نەدەبەست کە "کۆمەڵی گەلان" ئینتیدابی ئەم سەرزەمینەی بەوان سپاردوە تا بە ناوی "کۆمەڵەی گەلانەوە" بەرێوەی بەرن، ئەوا مێژو دوبارە دەبۆوە و هێرشکردن بۆ بەغداو داگیرکردنی بۆ کوردەکان وەک کاری رۆژانە ئاسان دەبو. ئێمە ئامادەین و هەمیشەش ئامادە دەبین لە بەرامبەر عەرەبەکاندا، بەرگری لە وڵاتەکەمان بکەین، بەڵام لەبەرئەوەی نامانەوێت توشی روبەروبونەوەیەکی چەکداری بین لەگەڵ دەوڵەتی ئینگلیزدا کە بەناوی ئەو

"کۆمەڵە" بەرێزەوە هەنگاو دەنێ، ئەوا وامان بەباش زانی بۆ شکاتکردن روبکەینـە "کۆمـەڵی گـەلان" و داوای جێبەجێکردنی ماف و دادپەروەری بین.

بێگومان بە داواکاری ئـەوەی وڵاتـی ئێمـە بـە عیراقـەوە بلکێنـرێ و هەوڵـدان بـۆ رازیکردنمـان بـۆ قبوڵکردنی ئەم لکاندنە بە زۆری چـەک، بـەهیچ شـێوەیەک ئـەو ئاشـتی و ئاسایشـەی کـە "کۆمـەڵی گـەلان" دەیەوێت لەم بەشەی دنیادا بەرپای بکات، دابین ناکرێت. تا ئەو کاتەی چارەنوسـی وڵاتـی کـورد بـە دەسـتی رۆڵەکانی خۆی نەسپێرێ و تا ئەو دەمەی دەوڵەتێکی کوردی بەرێوەبەرایەتی بەشی کوردنشینی ئەم ناوچەیـە نەگرێتە دەست، ئومێدێک بە ئاشتی و ئاسایش لەم ناوچەیەدا نیە. کورد کە خاوەن مێژویـەکی هـەزار سـاڵەن و هەمیشە لە قۆناغە جیاوازەکانی مێژودا زانیویانە و توانیویانە بـەرگری لـە ژیـان و وڵات و مێـژو و دەزگـا نەتەوەیی‌یەکانی خۆیان بکەن، ئێستا بڕیاریان داوە بۆ بەرگریکردنی چەکدارانە لە خۆیان تا دواکەس بمـرن، بەڵام مل بۆ کۆیلەیەتی عەرەبەکانی عیراق، کەچ نەکەن. ئێمەی کورد دەمانەوێت لەگەڵ هەمو گەل و نەتەوەکاندا دۆست بین و بەرامبەر بە هیچ گەلێکیش رقمان لە دڵدا نیە، بەڵام لە کاتێکدا کە سەربەخۆیی تەنانەت بە هەندێ گەلی سەرەتایی ئەفەریقا وەک لیبریا دەدرێت و لە گەلی وەک ئێمە زەوت دەکرێت کە توانیـوێتی بـە شـەرەف و ئازایەتی و قارەمانێتی و غەریزەی پاڵەوانی و هۆش و زیرەکی خۆی پایەیەکی مەزن لە مێـژوی گەلانـدا بـە دەست بهێنێ، ئیدی ئەمە ستەمێکە کە ناتوانین لێی بێدەنگ بین. بـە تایبـەتی کـە پـێش ماوەیـەک دەوڵـەتی عیراق کە توشی نەخۆشی دەمارگیری توندرەوی نەژادی بوە، هەوڵ دەدا بە پشتیوانی دەوڵەتی ئینگلیـز و بـە هۆی خوێناویترین هەنگاوی جەنگیەوە، بەرگریکردنمان تێکبشکێنێ.

خوێن و ئاگر هەرگیز نەیانتوانیوە و ناتوانن راستیە مێژوییەکان بگۆڕن، سەدان هـەزار کـوردی وەک سەلاحەدین و کەریم خانی زەند بکەن بە عەرەب. نەتەوەی من و خودی خۆشم بە هیچ شـێوەیەک دەمـارگیری ئاینزایی (مذهبی)مان نیەو تینوی خوێنرێژی نین، ئەگەر چەکیشمان هەڵگرتوە تەنها لەبەر ئەوەیە کە ناچاریان کردوین و بەسەریاندا سەپاندوین.

ئێمە خواستی دەسەڵاتگرتن بەسەر هیچ نەتەوە و هیچ وڵاتێکماندا نیە، نامانەوێ ئاغاو سـەرداری هـیچ کەسێک بین، بەڵام ئەوەش قبوڵ ناکەین کە خەڵکانی دی بەسەرماندا زاڵ بـن یـان جگـە لـە خۆمـان سـەردار و ئاغایەکمان هەبێت. ئەمەش خۆی ئامانج و ئایدالێکە کە چەندان هەزار کەس لە کاتی ئەم جەنگی دوایـدا، لـە پێناویدا گیانی خۆیان فیدا کرد. ئەمە جگە لەوەی ئەمە مافێکە کە خودی "کۆمەڵی گـەلان" هـەر لـەم رۆژانـەی دوایدا، بۆی سەلماندوین.

رێگەم بدەن بە دڵنیاییەوە پێتان رابگەیەنم ئەم دۆخی شۆڕشگێڕیەی کـە هۆکارەکـەی دەگەرێتـەوە بـۆ بەدنیەتی دەسەڵاتدارانی عیراق، کۆتایی پێنایەت ئەو کاتە نەبێت کە هەمو مافـە رەواکـانی کـورد بـە رەسـمی بناسرێ و لەبەرچاو بگیرێ.

ئەوەی ئێمە دەمانەوێت دانانە بە سەربەخۆیی وڵاتەکەماندا... واتە "دەوڵەتی سـەربەخۆی کوردسـتانی باشور"دا و برین و لەناوچونی هەمو پەیوەندیەک بە دەوڵەتی عەرەبی عیراقەوە. جگە لەمەش پـەیمانی تـازەی نێوان ئینگلیز و عیراق کە کۆتایی بە ئینتیدابی ئینگلیزی بەسەر عیراقدا دێنێ، ئەو راستیە دەردەخات کە ئـەو رێگە چارەیەی پێشنیارمان کردوە، بە تەواوی لۆژیکیە و هیچ رێگەیەکی دەربازبونی لێ نیە.

کۆمەڵی گەلان دەبێ گەر بە سەرنجدان لە کرۆکی روداوەکانیش بوە، بگەرێتەوە بـۆ بڕیارەکـەی خـۆی کە لە 1925 دا داویێتی.*

لەگەڵ ئەوپەڕی رێزمدا
شێخ مەحمود بە نوێنەرایەتی
دانیشتوانی کوردستانی باشور

4. کوردو مەلیک فەیسەڵ

4. 1. فەیسەڵ و کێشەی کورد

فەیسەڵ (1883-1933) پیاوێکی ژیر و دنیادیدەی خاوەن تەجروبە بـو. لـە سـەردەمی عوسـمانیدا چەند ساڵێ لە ئەستەمبوڵ بو. زوڵموزۆری نەتەوەپەرستە ئیتیحادیەکانی تورکی دی بـو. لـە کـاتی یەکـەمین جەنگی جیهانیدا، ئەم یەکێ بو لەوانەی شەریف حسەینی باوکی هان دا بۆ راگەیاندنی شۆڕش و هاوکاری لە گـەڵ ئینگلیـز دژی دەوڵـەتی عوسـمانی، بـەهیوای بەدەسـتهێنانی سـەربەخۆیی وڵاتـانی مەشـریقی عـەرەبی. شۆڕشەکەیان جەزرەبەیەکی کوشندەی لە بناغەی دەوڵەتی عوسمانی دا.

دوای تەواو بونی یەکەمین جەنگی جیهانی، حکومـەتێکی عـەرەبی لـە سـوریا دامەزرانـد و خـۆی بـوە مەلیکی. بەڵام هێزی فەرەنسی چوە سەری و حکومەتەکەیان تێک دا و خۆیان بە شکاوی راونا. بریتانیـا بـۆ ئەوەی پاداشتی ئەم بنەماڵەیە بداتەوە، سەبارەت بە هاوکارییان لە سەردەمی جەنگ دا، لە حیجازەوە فەیسـەڵی هێنا، بێ ئەوەی خۆی خەڵکی عیراق بێ یا ئاشنا بێ بە دانیشتوانی عیـراق، عەرشـی عیراقیـان پـێ بەخشـی و کردیان بە مەلیک.

رەنگە فەیسەڵ لە چاو زۆری سیاسیەکانی ئەوسای عـەرەب دا، لـە هـەمویان زیـاتر گیـانی لێبـوردنی نەتەوەیی، دینیی و مەزهەبی تێدا بوبێ و هەوڵێکی زۆری داوە کە میللەتێکی یـەکگرتو لـە دانیشـتوانی عیـراق پێک بهێنێ. بەڵام عیراق کە وڵاتێکی تێکەڵاو بو لە ئێڵ، نەتەوە، دین و مەزهەبی جیاواز، بەم یەک نەخرا. لەدوا ساڵی تەمەنیدا، بە نائومێدیەکی قوڵەوە بەم جۆرە وەسفی میللەتی عیراق ئەکا:

عەرەبیەکەی: "في اعتقادي لا يوجد شعب عراقي بعـد، بـل توجـد تكـتلات بشـرية خاليـة مـن فكـرة الوطنية، مشبعة بتقاليد و اباطيل مذهبية لا تجمع بينهم جامعة، سماعون للسؤ، ميالون للفوضى، مسـتعدون دائمـا للانقضاض على اية حكومة كانت".

کوردیەکەی: "بە باوەڕی من هێشتا شتێک نیە پێی بـوترێ گـەلی عیـراق، بـەڵکو چەنـد تۆپـەڵێکی مرۆیی هەیە کە بیری نیشتمانپەروەریان تیا نیە، پڕە لـە نـەریت و پڕوپـوچی مـەزهەبی، شـتێک نیـە کۆیـان بکاتەوە. بۆ خراپە گوێ قوڵاغن، حەزیان لە ئاژاوەیە، هەمیشـە لەسـەر پـێن بـۆ پـەلاماردانی حکومـەت، ئیتـر هەرحکومەتێ بێ."

فەیسەڵ، تەجروبەی ئیتیحادییەکانی لەبەر چاو بو کە چۆن بو بە هۆی ڕەنجانـدنی گـەلانی نـەتورکی ناو دەوڵەتی عوسمانی. لەم بارەیەوە لەو میوانداریەیەدا کـە بـۆ مەنـدوبی سـامی کـرد، لـە وتارەکـەیدا وتـی: "ئیمپراتۆریەتی عوسمانی هەڵوەشا چونکە سیاسەتێکی نەتـەوەیی تونـدڕەوی گـرت بـو، لەبـەر ئـەوە عیـراق بەرامبەر بە کورد سیاسەتێکی وەکـو ئـەو نـاگرێ" هـەروەها وتـی: "بـاوەڕم وایـە کـە یـەکێ لـە گـەورەترین فرمانەکانی عەرەبێکی عیراقی ئەوەیە، هانی برای کوردی عیراقی بدا سور بێ لەسەر نەتەوەکەی خۆی و، بێتـە ژێر ئالای عیراقەوە".

لێکۆڵەرەوەیەکی عیراقی نوسیوێتی: "هەڵوێستی مەلیک فەیسەڵ لە کێشەی کورد، لەوەدا کـورت ئەکرێتـەوە پێ دابگرێ لەسەر مانەوەی ناوچەی کورد بە بەشێکی لەجیابونەوە نەهاتوی عیراق لە چوارچێوەی (الحکم الـذاتي) دا. قەناعەتی تەواوی هەبو کە کورد ئەبێ هەمو مافە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی خۆی هەبێ". لـە سـەرچاوەیەکی ئینگلیزی یشەوە ئەگێڕێتەوە کە مەلیک فەیسەڵ لە ئابی 1923 دا بە شێخ مەحمودی وتوە لە گەڵ ئەوەیە کورد لـە چوارچێوەی دەوڵەتی عیراقدا، حوکمی زاتی بدرێتێ. لەو کاتەدا کە ئەم باسی ئەکا، شـێخ مـەحمود لـە شـۆڕش دا بوە. هیچ سـەرچاوەیەکی تـری بەردەسـت پشـتیوانی ئـەم ئاگاداریـە ناکـا. یـان ئەگـەر ئـەو کاتـەیش فەیسـەڵ بیرورایەکی وەهای هەبوبێ دوایی گۆڕیوێتی. فەیسەڵ لە مافی یەکسانی هاولاتێتی و، بەکارهێنانی زمانی کـوردی زیاتر تێ نەپەڕیوە بۆ سەلماندنی مافی سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی، چ جای ئۆتۆنۆمی. ئەمە یـش لـەو گفتوگۆیـەدا باشتر رون ئەبێتەوە کە لە گەڵ مەندوبی سامیدا کردویەتی، بەراشکاوی مەترسـی خـۆی لـەوە پیشـان ئـەدا کـە مەسەلەی کورد لە عیراقدا ببێتە هۆی تێکدانی نێوانی عیراق لە گەڵ دراوسـێکانی: تورکیـا و ئێـران و سـەرەنجام عیراق لە شەڕەوە بگلێنێ. لە پەراوێزی ناسینی ڕەسمیی زمانی کوردیدا، لای وابوە کە دانی هەر ئیمتیازێـک بـە کورد، ئەبێ بەهۆی ئەوەی داوای ئیمتیازی زۆرتر بکەن، تا ئەگا بە داوای سەربەخۆیی.

4. 2. قانون اللغات المحلية

یەکێ لەو کارانەی نوری سەعید بە ڕەزامەندی مـەلیک فەیسـەڵ، لەسـەر داوای کاربەدەسـتانی ئینگلیـز، ئەنجامیدا، دانانی قانونێ بو بۆ ناسینی زمانی کوردی بە ڕەسمی کە بە ناوی (قـانون اللغـات المحليـة) وە لـە 23 ی 4 ی 1931 دا دەری کرد. پێش ئەو یش سـەرۆەزیرانی پێشـو، عەبدولموحسـین سـەعدون لەبـەردەم مەجلیسی نوابـدا ئەم مافانەی بۆ کورد سەلماند بو، ڕێنوێنی جێبەجێکردنی نارد بو بۆ وەزارەتەکانی.

مەبەست لە دەرکردنی قانونەکە، دەمکوتکرنی داواکارانی مافی نەتەوەیی کورد و خۆشکردنی زەمینـەی لەشکرکێشی بو بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی شێخ مەحمود و هەر جوڵانەوەیـەکی چەکـداریی تـری کـورد. حکومەتی بریتانی ئەیویست مـافی سیاسـی کـورد بـۆ دامەزرانـدنی حکومـەتی تایبـەتی خـۆی، بگـۆڕێ بـۆ کاروباری دامەزراندنی فەرمانبەرانی کورد و بەکارهێنانی زمـانی کـوردی لـە قوتابخانـە، دادگـا و دائیرەکـانی هەندێ ناوچەی کوردستاندا، بەتایبەتی لەو شـوێنانەدا کـە جوڵانـەوەی نەتـەوەیی کـوردی تێـدا بـەهێز بـو. بێگومان ئەم کارانە بەشـێ بـون لـە مافـەکانی کـورد، بـەڵام نەیئـەتوانی نیشـتمانپەروەرانی کـورد تێـر بکـا و نەیئەتوانی کێشەی نەتەوەیی کورد چارەسەر بکا.

لە گەڵ هەمو ئەوانە یشدا (قانون اللغات المحلية) کە لەسەر پێشنیاری ئینگلیز و بـە پـرس و ڕای ئـەو دەرچو، چەندین کەموکوری تێدابو:

1. قانونەکە لـەباتی ئـەوەی دان بـە زمـانی کـوردی دا بنـێ وەکـو زمـانێکی نەتـەوەیی (لغـة قوميـة)، بە زمانێکی ناوچەیی (لغة محلية) لە قەڵەمی داوە. هەر بۆ ئەم مەبەستە یش ئازادی داوە بەکوردەکانی بادینـان، لەباتی زمانی باوی نوسینی کوردی عیراق، لەهجەی تایبەتی خۆیان بەکار بهێنن.

2. ناوچەی بەکارهێنانی تەسک کردۆتەوە.

لە گەرمیان، هیچ کام لەو ناوچانەی نەگرتۆتەوە کە ئەو زەمانە چالاکەکانی کورد داوایان کردوە بەناوی لیوای باجەلانەوە دروست بکرێ لە قەزاو ناحیە کورد نشینەکانی لیواکانی دیالەو کوت: خانەقین، کفری، مەندەلی، بەدرە...

لە بادینان: قەزای سنجار و...

3. هیچ کۆرێکی زمانەوانی بۆ گەشەپێدانی زمانی کوردی دروست نەکرد، وەکو بۆ زمانی عەرەبی دامەزراند.

تۆفیق وەهبی کە زمانەوانێکی شارەزا بو، لە یادداشتەکەیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان ئەڵێ ئەم قانونە ئاژاوەی زمان دروست ئەکا.

دواتر، ئەم قانونە بەکردەوە تەنیا لە لیوای سلێمانی و چەند جێیەکی کەمی هەولێردا جێبەجێ کرا. ناوچە کوردنشینەکانی لیواکانی کەرکوک، موسڵ، دیالە و کوت بێبەش کران، بەڵکو لەو ساوە ئیتر حکومەتی عیراق کەوتە دانانی رێوشوێنی دەرکردنی کورد و نیشتەجێ کردنی عەرەب لە هەندێ شوێنی گرنگی کوردستاندا.

رەوتی سەلماندنی زمانی کوردی، لەلایەن حکومەتی عیراقەوە، وەکو زمانێکی رەسمی و، هەوڵەکانی کورد خۆی و هەڵوێستی جیاوازی کاربەدەست و سیاسی و رۆژنامەوانەکانی عەرەب و گفتوگۆکانی ناو هەردو مەجلیسی نواب و ئەعیان و، لێدوانی رۆژنامەوانەکانی بەغداد و، بیروبۆچونی کاربەدەستانی بریتانی و هەڵوێستیان لەم کێشەیەدا، خۆی باسێکی تایبەتیە ئەهێنێ لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆی بۆ تەرخان بکرێ.

4. 3. جەیشی عیراق

لە کۆنفرەنسی قاهیرەدا، بریتانیا بۆ ئەوەی ئەرکی سوک و مەسرەفی کەم بێتەوە، بریاریدا لە عیراق جەیشێک پێک بهێنرێ. ئەم هەواڵە نەتەوەپەرستەکانی عەرەبی خۆشحاڵ کرد. دوای دامەزراندنی حکومەتی عیراق و تەتویجی فەیسەڵ بە مەلیکی عیراق، یەکێ لە هەوڵەکانی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب و فەیسەڵ بۆ دامەزراندنی جەیشێکی بەهێز، لەرێگەی تەجنیدی ئیجباریەوە، تەرخان کرا. قانونی تەجنیدی ئیجباری مشتومرێکی زۆری دروست کرد. عەشایەری جنوب بە توندی دژی بون. زۆری نائیبەکانی کورد یش دژی راوەستان، بە رواڵەت لەبەرخاتری عەشایەری کورد و، لە راستیدا لەبەر خاتری ئینگلیز. چونکە لەو کاتەدا ئینگلیز تەجنیدی ئیجباری پێ باش نەبو. بەلام سەرەنجام کرا بە قانون و سەپێنرا.

هەر لە سەرەتاوە بریتانیا ئەرکی پاراستنی عیراقی بەرامبەر هەڵگەرانەوەی ناوخۆ و، دەستدرێژی دەرەکی گرتبوە ئەستۆ. راستیەکەیشی عیراق هیچ مەترسیەکی راستەقینەی هێرشی دەرەکی: تورکیا لەلای سەرویەوە و، ولاتانی خەلیج لەلای خوارویەوە و، ئێران لەلای رۆژهەلات و، سوریا لەلای رۆژئاوایەوە لەسەر نەبو.

لێکۆڵەرەوەیەکی عیراقی نوسیوێتی: "مەلیک پێی باش نەبو پەنا بۆ هێزی بریتانی بەرێ تەنانەت ئەگەر عیراق بە تەنگوچەڵەمەیەکی ناوخۆیشدا برۆیشتایە. لای وابو ئەگەر عیراق نەتوانێ ئاسایشی ناوخۆی بپارێزێ، شایستەی سەربەخۆیی نیە". نوسەر لەسەری ئەروا و ئەڵێ: "فەیسەڵ سەیری لێ هات بریتانیا بە تەما بێ حکومەتی عیراق داوای یارمەتی جەنگی لێ بکا بۆ سەرکوتکردنی عیراقیەکان".

بێگومان ئەم بۆچونە راست نیە، چونکە:

1. فەیسەڵ نەک هەر پەنای بۆ بریتانیا بردوە یارمەتی جەنگی بدا بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوخۆی عیراق و سەرکوتکردنی هەمو پشێوییەک، بەڵکو بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی (1931) ی شێخ مەحمود پەنای بردۆتە بەر ئێران و، بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی (1932) ی شێخ ئەحمەدی بارزانی پەنای بردۆتە بەر تورکیا.

2. مەلیک فەیسەڵ لەو یادداشتەدا کە پێش مردنی بـۆ هەنـدێ لـە سیاسـیەکانی عیراقـی نوسـیوە، بـە داخەوە باسی لاوازیی جەیش ئەکا، ئەڵێ ئەبێ جەیشێکمان هەبێ ئەگەر لە یەک کاتدا لە دو شـوێنی دور لـە یەکتری عیراقدا ئاژاوە هەڵگیرسا، بتوانێ هەردوکیان بەیەکەوە بکوژێنێتەوە.

ئەرکی سەرەکی ئەم جەیشە هەر لە سەرەتاوە، وەکو مەلیک فەیسەڵ ویستی، پاراستنی دەوڵەتی عیـراق بـو لە مەترسی ناوەکی کە یەکێ لە هەرە گرنگەکانیان مەترسـی کـورد بـو. لـە دوای داگیرکرنـی سـلێمانی، جەیشـی عیراق خۆشترین دەشتی سلێمانی کە کانی ئاسکان بو، کردی بـە سـەربازگەیەکی هەمیشـەیی. هێزێکـی گـەورەی تێدا کۆکردەوە، فەرماندەیی ناوچەی ڕۆژهەڵات (امریـة المنطقـة الشـرقیة) ی لـێ دانـا. بـەڵام ئـەو جەیشـەی کـە فەیسەڵ بە یارمەتی ئینگلیز بۆ پارێزگاری ڕژێمی پاشایەتی و سـەرکوتکردنی هەڵگەرانـەوەی نـاوخۆ، بەتایبـەتی هی کورد، دروستی کرد، ئەگەر چی لە دامرکاندنەوەی درندانەی شۆڕشەکانی کـوردا، لـەو ڕۆژەوە (فـەوجی ئیمـام موسای کازم) یان دامەزراند تا سەر، هیچ درێخیەکی نەکرد، بـەڵام هـەمان جـەیش لـە 1958 دا تـۆوی مـەلیک و نەوە و وەچەکانی بڕیەوە. ئەو درندەیەی ئەو بەخێوی کرد، پێش هەرکەس سەری منداڵەکانی خۆی خوارد!

4. 4. فەیسەڵ، مەلیکی سلێمانی

سلێمانی گرێیەکی خڕ بو لەسەر دڵی فەیسەڵ. لەو پرسە گورگانەیەدا کە ئینگلیز لە سلێمانی کردی بـۆ ئەوەی بخرێتە سەر عیراق، خەڵکی سلێمانی بە (لام باش نیە) وەڵامیان دایـەوە. لـە 20 ی جـولای 1921 دا کە حاکمی بریتانی ئەشرافی سلێمانی بانگ کرد، لێیان بپرسێ: "...ئایا کوردی لیوای سلێمانی بـۆ مەلەکیـەتی ئەمیر فەیسەڵ رەئی ئەدەن یان نا؟ لە لایەنی کۆمەڵەکەوە جواب درایەوە: چونکە لیوای سـلێمانی جیـاوازە لـە حکومەتی عیراق، پێویست نیە رەئی بـدەن بـۆ دانـانی مـەلیک. لەبـەر دوری لـە ئێمـەوە کـردەوە و چـۆنێتی (حەزرەتی ئەمیر فەیسەڵ) یش نەناسراوە، جا لەبەر ئەوە بۆمان نیە لەو ڕووەوە بدوێین!"

ساڵی 1924 فەیسەڵ کە هاتە کەرکوک، بۆ یەکەم جار ئاڵای عیراقی لێ هـەڵکرد. بـەڵام لەبـەر بـونی شێخ مەحمود لە ناوچەکەدا نەیتوانی سەردانی سلێمانی بکا. ئەمجارە ئیتر ڕێگەی بۆ تەخت بوبو، بە (خەیاڵی رەحەت) هاتە سلێمانی و پێشوازی شاهانەی لێ کرا. بەم بۆنەیەوە شیعر و سرود خوێنرانەوە. ئەو یش یەکێ لە بەناوبانگترین وتارەکانی لەم بۆنەیەدا دا، وتی: "دین بۆ خوایـە و نیشـتمان بـۆ هـەموان". ئـەم سـەفەرەی فەیسەڵ بۆ ئەوە بو کە نیشانی بدا ئیتر سـلێمانی یـش وەکـو هـەمو لیواکـانی تـر، بەشـێکی لـە جیابونـەوە نەهاتوی مەملەکەتی عیراقە. لە وتارەکەیدا بەم بۆنەیـەوە وتـی: "هـیچ شـوبهەی نیـە کـە هـەر یـەک لـە ئێـوە دەیزانێت کە حکومەتی عیراق قبوڵی تەجزیئە و تەفریق ناکا، وە بە ئیعتیباری عوموم حکومـەتی عیـراق بۆتـە جوزئێکی لایەتەجەزەئی، لەبەر ئەمە مەحاڵە کە سـەکەنەی ئەلویـەی جنوبیـە بتـوانن، بـێ ئـەوەی ئـەم لیوایـە جوزئێک لە وەتەنەکەیان و بەدەستیانەوە بێت لە ئەمنیەتدا بژین و کەزا موستەحیلە بۆ ئـەهالی ئـەم لیوایـە کـە یەک ڕۆژ بتوانن، بە هەر شکڵ و وەزعیەتێک بێت، بە جیا لەوەتەنی عیراقـی و لـە بـرا عیراقیـەکانیان بـژین. ئەمە حەقیقەتێکی ئەوەندە ئاشکرایە کە هەمو عیراقیەک دەیزانێت و ئەقوامی سائیرە یش ئیشـتیراکیان ئـەکا. لەسەر ئەم ئەساسە حکومەتی عیراقیە تەئەسوسی کردەوە و لە ئیستیقبالێکی نزیکا لەناو ئومەمی سائیرەدا بـە ئیستیقلال و وەحدەتەوە ئەخذی مەوقیع ئەکات ".

هەر لەم سەفەرەی دا سەردانی هەڵەبجە یشی کرد. ئینجا گەڕایەوە بۆ پایتەخت.

4. 5. نە ئەو بەهارە و نە ئەو هەوارە

دوای خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود، موزاحیم پاچەچی، وەزیری ناوخۆی عیراق، لە نیسـانی 1931 دا چو بۆ سەردانی سلێمانی. لە وتارەکەی دا بۆ خەڵکی سلێمانی وتی:

"لە بەعزێکم بیست – و تەرەفداری باوەڕ پێ کردن نیم - بەعزێ لە برا کوردەکانمان مەزبەتەیان بۆ بەعزێ جێگا تەقدیم کردوە، لەو مەزبەتانەدا بەیانیان کردوە کە حکومەتی عیراقیە لە خسوس کوردەکانەوە موخالەفەتی تەوصیاتی عیصبەتول ئوممەی کردوە، لەبەر ئەوە تەلەبی تەئلیفی حکومەتێکی کوردییەیان کردوە لە ژێر حیمایە و ئینتیدابی بریتانیادا".

"رجا ئەکەم ئەوەی کە بیستومە راست نەبێ، چونکە بە راست دەرچونی زۆر موتەئەثیرم ئەکات بە صیفەتی ئەوەی کە دۆست و برایەکی ئوممەتی کوردم، بەوەی کە شوهرەت و شەرەفی لەکەدار بکات".

"تەوصیاتی عیصبەتول ئوممەم مەعلوم وا زانراوە ئەگەر موقارەنەی بکەن لەگەڵ ئەوەی کە لەم وڵاتەدا جاریە و تەتبیق کراوە، بۆتان مەعلوم ئەبێ کە حکومەتی عیراقیە هەرچی لەسەری بە فەرض گیراوە، هەموی ئیجرا کردوە و لە حوسنی نیەت و ئیخلاصیدا لێی زیاد کردوە".

پاش پاچەچی مەلیک فەیسەڵ چوە سلێمانی. بەراوردی ئەم سەردانەی پاچەچی و مەلیک لە گەڵ سەردانی ئەمیر غازی لە تەمموزی 1930 دا و، دوای ئەو سەردانی وەفدی وەزاری لە ئابی 1930 دا، دەری ئەخەن کە چ گۆرانێکی بنەرەتی بەسەر کەشی سیاسی ئەم ناوچەیەدا هاتوە، جوڵانەوەی کورد لە چ قۆناغێکی تێکشکان و نائومێدیدا بوە.

سەرانی کورد لە سلێمانی، بۆ پێشوازی لە غازی و دوای ئەو لە وەکیلی سەرۆکی وەزیرانی عیراق و وەکیلی مەندوبی سامی، پێشتر بەیانی سیاسییان دەرکرد بو، خواستە نەتەوەییەکانی کوردیان تێدا رون کردبوەوە، بە خۆپیشاندانی سیاسی پێشوازییان کردن، لە گفتوگۆکاندا داوای سەلماندنی مافی کوردیان ئەکرد بۆ دروستکردنی حکومەتێکی کوردی لە ژێر چاودێری کۆمەڵەی گەلاندا.

بەڵام ئەمجارەیان مناڵانی مەکتەبەکان و، موچەخۆرەکانی حکومەت بۆ پێشوازی رۆتینی و گۆرانی وتن بە باڵای مەلیک دا برابون، خواستەکان یش بریتی بون لە: تکای لێبوردنی گیراوەکان و، کردنەوەی هەندێ رێگا لە نێوان سلێمانی و قەزاکانیدا...

ئەم قۆناغەی ژیانی سیاسی کورد لە عیراقدا قۆناغێکی سەختە.

کاری پارلەمانتارانی کورد لە مەجلیسی نوابی عیراقیدا بە هەرەشە بێدەنگ کرا بو. خەباتی سیاسی ناوشاری خەڵک لە 6 ئەیلولدا لە خوێن و زینداندا نقوم کرا بو. خەباتی چەکداریی شێخ مەحمود و هاوکارەکانی بە تێشکان و خۆ بەدەستەوەدان تەواو بوبو. عەریزەی گەورەکانی کورد بۆ کۆمەڵەی گەلان بە رەت کردنەوە وەڵامی درا بوەوە... ئەمانە نائومێدییەکی قوڵیان لە دەرونی چالاکەکانی کوردا رواند بو. زۆری ئەوانەی بەشداری جوڵانەوەی سیاسیی کورد بون تەکینەوە. هەندێکیان لە دەزگای بەرێوەبەرایەتی عیراقدا بە فەرمانبەر دامەزران. هەندێکیان خەریکی بازرگانی و کارو کاسپی بون. بەکورتی، لە ژیانی گشتی کشانەوە و خەریکی دابینکردنی ژیانی تایبەتی خۆیان بون.

4. 6. بەڵگەکانی: کورد و مەلیک فەیسەڵ

4. 6. 1. چاوپێکەوتنی مەندوبی سامی و مەلیک فەیسەڵ

تێبینی لەسەر چاوپێکەوتنی مەندوبی سامی لە عیراق لە گەڵ مەلیک فەیسەڵ لە 20 ی مەی 1930 دا.

کوردەکانی عیراق

مەندوبی سامی بە بیر خاوەن شکۆی هێنایەوە ماوەیەک لە مەوبەر موافەقەتی کرد بو دواتر پرسی کوردەکانی عیراق باس بکەن. لەو کاتەوە، هەلی بۆ رەخسا لێکۆڵینەوە لە پرسەکە بکا، وەکو پێشنیاری کرد بو بە زویی بچێ بۆ گەشتێ لە ناوچە کوردییەکان دا. لای وایە باش ئەبێ ئەگەر خاوەن شکۆ موافیق بێ،

مەسەلەکە باس بکەن. درێژەی بە قسەکانی دا، حکومەت کارێکی باشی کردوە بەیانی دەرکـردوە نیـازی هەیـە قانونێک دەربکا کوردی بکا بە زمانی رەسمی لە ناوچە کوردییەکان دا، بـەڵام لای وایـە درکاندنـەکانی تـری سەرۆکی وەزیران دەربارەی دامەزراندنی فەرمانبەران لە ناوچە کوردییەکان دا... کە مەرج بێ بە رەگەز کـورد بن بەڵکو تەنیا کوردی بزانن، بۆ نمونە پێویست ناکـا، ئەبوایـە دوابخـرێ بـۆ دوای جێبـەجێکردنی قـانونی پەیماندراو.

مەلیک وتی بە تەواوی موافیقە کە حکومەتی عیراق رێگـە بـدا بـە بـەکارهێنانی زمـانی کـوردی وەکـو زمانێکی رەسمی، بەڵام ترساوە لە چالاکییەکانی ژمارەیەک لە کۆمەڵە سیاسییە کوردییـەکان کـە بونیـان لـە عیراق دا ئەترسێ زەرەر بدا لە پێوەندییـەکانی عیـراق لـە گـەڵ ئێـران و تورکیـا. گـەورەترین جیـاوازی لـە بۆچونەکانی حکومەتی عیراق و بارەگادا، ئەوە بو حکومەتی عیراق قەناعەتی وایە ئەو ئازارشـکێنانەی ئێسـتا پێشنیار کراون، بۆ ماوەیەکی درێژ کورد رازی ناکەن، دوای هەمو (تنازول)ـێک داواکانی ئەوان زیاد ئەکا، تـا لە دواییدا دەس ئەکەن بە تێکۆشان بۆ یەکگرتنەوە و سەربەخۆیی کـە لەوانەیـە عیـراق لـە شـەڕەوە بگلێنـێ لە گەڵ ئێران و تورکیا. لەلایەکی ترەوە بارەگا لای وایە کە ئەشێ کورد وەکو سکۆت لـە بریتانیـای گـەورەدا رەفتاری لە گەڵ بکرێ، بەڵام جیاوازی لە پایەی ئەم دو گەلەدا ئەوەندە گەورەیە کە بەراورد کردنێکـی نەشـیاو بێ بۆ ئەوەی ببێتە رێ پیشاندەری سیاسی.

مەندوبی سامی رونی کردەوە کە بە تەواوی بە سنورداری هەر بەراوردێک ئەکا لـە نێـوان هەڵوێسـتی سکۆت لە مەملەکەتی یەکگرتو و کورد لە عیراق دا، بەڵام مۆراڵی پێوەندی بریتانی لە گەڵ سکۆت ئەو رەفتـارە هەڵسەنگێنراوە، لە گەڵ سەلماندنی مافی پاراستنی کەسایەتی نەتەوەیی و نەریتەکانی خۆیان هـەمویانی یـەک خستوە بە نزیکی لە گەڵ ئینگلیز، ئەو لای وایە کە سیاسەتێکی وەها بەرامبەر بە کورد، هەمان ئەنجامی ئـەبێ بۆ عیراق.

ئەگەرچی خاڵی سەرەکی ئەو ئەوە بو کە شتێکی بنچینەییـە حکومـەتی عیـراق ئـەو بەڵێنانـە بـەجێ بهێنێ کە بە کوردی داون. ئەو سیاسەتەی کە راگەیەنراو بو سیاسەتێکی دروسـت بـو، بـەڵام ماوەتـەوە سـەر ئەوەی ببینرێ کە جێبەجێ ئەکرێ.

خـاوەن شـکۆ وتـی بـە تـەواوی موافیقـە لـە گـەڵ مەنـدوبی سـامی، بـەڵام هێشـتا وا هەسـت ئـەکا چالاکییەکانی کۆمەڵە سیاسییە کوردییەکان سـەرکوت بکـرێن چونکـە زەرەر لـە عیـراق و زەرەر لـە کـورد خۆیشیان ئەدەن.

مەندوبی سامی بیری خاوەن شکۆی خستەوە کە کارێکی خێرا بکـرێ لـە لایـەن بارەگـا و حکومـەتی عیراقەوە، بۆ ئەوەی رێ بگرن لەوەی عیراق بەکار بهێنرێ وەکو پەنجەی پیلانـی پـان - کـوردی دژی دۆسـتە دراوسێکانی، بەڵام رونی کردەوە لە کاتێکدا کە موافیقە لەسەر ئـەوەی هانـدانی دوژمنانـە دژی دراوسـێکانی سەرکوت بکرێن، لای وایە پێویستە جیـاوازی بکـرێ لـە نێـوان ئـەو کۆمەڵـە سیاسـییانەدا کـە ئـەو جـۆرە چالاکییانە ئەکەن لە گەڵ ئەوانەی کە ئامانجەکەیان داکۆکی رەوایـە لـە بەرژەوەنـدی کـورد لـەناو عیـراق دا. لەهەمان کاتدا خاڵی گرنگی راستەقینە بە کردەوە ئەوەیە کورد نائومێد نەبن لەو بەڵێنانەی عیراق پێی داون. ئـەو بەڵێنانـە ئـەبێ ئەوەنـدەی بکـرێ بـە زویـی، بـەجێ بهێنـرێن: لـە روی سـەرەتاییەوە قـانونی زمـان و دروستکردنی ناوچەی پەروەردەیی کوردی.

مەلیک موافیق بو، وتی هیوادارە کە مەندوبی سامی ئاگاداری بکا، ئەگـەر لای وابـو حکومـەتی عیـراق دوا کەوتوە لە بەجێهێنانی پەیمانەکانیدا بەرامبەر بە کورد. (FO371 ی 14521).

4. 6. 2. بەیانی رەسمی

زمانی کوردی زمانێکی رەسمی‌یە: وەزارەت پاش ئەوەی کاروباری گرتە دەس، ئەیەوێ بایەخ بدا بەو شتانەی گرنگ و دڵنیاکەری ئارەزو و ئاواتەکانی گەلن. لەوانە هەندێ مەسەلە کە پێوەندی‌یان بە بەشێ لە دانیشتوانی لیواکانی سەرەوە هەیە، لەبەرئەوە بڕیاریدا کە لائیحەیەکی قانونی حازر بکا و بیخاتە بەردەم کۆبونەوەی هاتوی مەجلیسی ئوممە تا زمانی کوردی بکا بە زمانێکی رەسمیی لە شوێنە کوردی‌یەکاندا بەپێی مادەی 17 ی قانونی ئەساسی. حکومەت گەرەکێتی پێڕەوی بەرنامەیەک بکا لە گەڵ گیانی ئەو بەڵێنانەدا بگونجێ کە پێشتر دابوی بە کوردەکان لە عیراق دا. (البلاد، ع 128، 10 ی 4 ی 1930)

4. 6. 3. هەنگاوێکی ئومێدبەخش و مژدەیەکی خۆش بۆ کوردەکان

لەناکاوا غەزەتەکانی بەغداد، مژدەیەکی بە هەمو مەناتیقی کوردەواریدا بڵاو کردەوە و هەمو میللەتی کورد لە خۆشی ئەم خەبەرە و ئەم مژدەیە وەکو گوڵ گەشانەوە و عومومی کەوتنە شایی و کەیفخۆشیەوە.

ئەم مژدەیە ئەمەندە موهیم و خۆش بو کە ئەوەڵەمین ئارەزویەک کە کوردەکان مودەتێکی زۆر ئینتیظاری ئەکەن، هێنایە جێ.

وا ئاشکرا حکومەت رەسمەن ئیعتیرافی کرد بە رەسمیەتی زمانی کوردی و بۆ ئەو قیسمە کوردەواریەی کە لەگەڵ عیراقا ئەژین. وە ئەم ئیعتیرافە و ئەم قەرارە صفەتێکی مەشروعیەتی پێ ئەدرێ، ئەکرێ بە قانون و لە ئەوەڵەمین ئیجتیماعی مەجلیسی ئوممەت دا تەصدیق ئەکرێ و بەم سەبەبەوە کوردەواری نائیلی حەقێکی مەشروعی خۆی ئەبێ.

عومومی کوردەواری بەرامبەر بەم قەرارە و بەم خەبەرە بەجان و دڵ تەشەکوری حکومەت وە بیلخاصە قابینەی عالی و عائلەی نوری پاشا ئەلسەعید ئەکات. حەقیقەتەن لە هەمو کوردێکەوە مەعلوم بو کە ئەم قابینەیە فکرێکی عالی هەیە و ئەیەوێ بۆ بەرز و بڵندی عیراق ئەو ئەسبابانە مەحو بکاتەوە کە هەتاکو ئێستا ئەم دو میللەتەی لەیەک دڵگیر کرد بو، وە لێی مەعلوم بو کە ئیتیحاد و یەک فکری و یەک وجودی ئەم دو میللەتە بەوەوە ئەبێ کە محافەزەی حقوقی میللی و عەنعەناتی کوردەکان بکرێ. وا شوکر ئەم قابینە تازەیەمان بۆ ئەم غایەیە ئەوەڵەمین خەطوەی هاویشت و بەرامبەر بە حکومەتی عیراق مەحەبەتێکی تەواوی خستە دڵی کوردەکانەوە.

هەرچەند لەپێشەوە پێویست بو موافیقی قەراری عیصبەتول ئومەم و ئیعترافاتی عیراق ئەم حقوقە بە کوردەکان بدرێ، بەڵام هەتاکو ئێستا فیعلەن لە بەعزێ مەناتیقی کوردییەدا موهمەل مابوەوە و عەمەلی پێ نەئەکرا و ئارەزوی کوردەکان نەهێنرا بوە جێ، عەلاوەتەن ئەم مەسئەلەیە کەسبی قانونیەتی نەکرد بو، بەم سەبەبەوە ئیتیحادێکی تەواو لە بەینی ئەم دو میللەتەدا پەیدا نەبو بو.

ئێستا کە قابینەی عالی و عائلەی نوری پاشا ئەلسەعید، لە پێش هەمو شتێکا دەرکی بەمە کرد و، ئەسبابی ئەم عەدەمی مەحەبەتەی بەینەی دۆزیەوە، حەقیقەتەن وەکو بۆ عیراق بە خەطوەیەکی گەورە عەد ئەکرێت، ئیلەل ئەبەد کوردەکانیشی مەمنون کرد و بەم سەبەبەوە ئیتیحادێکی تەواوی خستە بەینی ئەم دو میللەتەوە.

کوردەواری هەمو وەقتێک بە دڵ و بە گیان ویستویانە کە لەگەڵ عەرەبا ئیتیحاد و تەوحیدی مەساعی بکەن و بەم سایەیەوە حکومەتێکی چاک و مونتەظەم بە ناوی عیراق هوە بێننە وجود و دائیمەن هەمو فەردێکی کورد ئەهمیەت و لزومی ئیتیحادی کورد و عەرەبی دەرک کردوە.

لەم عەصری میللیەتەدا کوردیش هەمو وەقتێک شعورێکی پاک و بڵندی میللی تیا مەوجودە، هەروەکو ئارەزومەندن بۆ ئیدامەی یەکێتی لەگەڵ عیراقا – عەرەب دا لە عەینی زەمان دا بە ئیشتیاق و پەرۆشێکەوە ئەیشیانەوێ محافەزەی هەمو عەنعەناتی میللیە و شەرافەتی قەومیەی خۆیان بکەن.

بینائەن عەلەیهی وەکو ئەم قابینە تازەیە ئەم نوقتـەی ئیتیصـال و ئیتیحـادەی دۆزیـەوە لازمیشـە ئیتـر لەمەودوا بە دائیمی سەعی بکرێ بۆ ئیتیحادی ئەم دو جەرەیانە و بە دانی حقوقێکی مەشروعەی میللەتی کـورد ئیتیحادێکی تەواو لە بەینی ئەم دو میللەتەدا تەئمین بکرێ کە نەتیجە لەم ئیتیحاد و مـەزجی ئـەم دو میللەتـەدا کیتلەیەکی موتەفیقە و یەک غایە بهێنرێتە وجود، ئەمەیش هەر بـەم جـوزئی ئیهتیمامـەوە دێتـە وجـود، فائیـدە و مەنفەعەتی ئەم ئیتیحادە بۆ تەرەفەینە، بۆ هەردولا ئەبێ بە مـوجیبی بـەرز بونـەوە، باخسـوس بـۆ تـەرەقی و تەعالی ئەم حکومەتە گەنجەی عیراقە ئەهمیەتێکی حەیاتیەی هەیە.

چونکە بە واسیتەی دۆستایەتی قەومێکی جەسورو جەنگاوەری وەکو کوردەوە دائیمەن حدودی شەرقی و شیمالی عیراق بەرامبەر بە هەمو خەطەرێک مەحفوظ و موئتمەن ئەبێ، جگە لەمەیش لە جامیعەی عیراق دا لـە جیاتی بونی عونصورێکی نامەمنون برایەکی پڕ مەحەببەت و پڕ جدیەت دێتە وجود.

زاتەن ئەهمیەتی ئەم مەسئەلەیە وەنەبێ هەر لە ئێسـتاوە دەرک کرابـێ بـەڵکو لـە زەمـانی ئیحتیلالـەوە حکومەتی فەخیمەی بریتانیا و هەمو ریجالی سیاسیەی ئەم حکومەتە دەرکی چـاکی ئـەم مەسـئەلەیەیان کـردوە و بۆ ئەم غایەیە تێ کۆشاون، هەمو وەقتێک ویستویانە: بە تەوحیـدی ئیـدارەی ئـەم دو میللەتـە حکومـەتێکی بەرز و بڵند و مونتەظەمی وەکو عیراق بهێننە مەیدانەوە.

بەڵام بۆ ئەوەی ئەم دو میللەتە لە یەک دڵگیر نەبن، هەرا و هوریا نەکەوێتـە بەینیانـەوە و، ئیتیحادەکـەیان زیاتر دەوام بکات و، بە ئەبەدی و بە جدی بژین محافەزەی حقوقی میللیەی کوردەکانیان بە شەرط گرتوە و، لـەم ئیتیحادەدا دانی هەمو حقوقێکی مەشروعەی کوردەوارییان بە پێویست زانیوە، لەگەڵ ئەمەیشا کـە هـەتاکو ئێسـتا ئەم حقوقە لە حکومەتی عیراقا نەکراوە بە قـانون و کەسـبی قـەطعیەتی نـەکردوە، بـەڵام صـاحێب مەنصـەبەکانی حکومەتی فەخیمەی بریتانیا، دائیمەن لە کوردستانا ریعایەتی ئـەم مەسـئەلە و لـە هـەمو خسوسـێکەوە محافـەزەی حەیثیەتی میللی کوردەکانیان کە لە مەکاتیب دا تەدریسات و لەمەخابەراتی رەسمیەدا نوسین بە زبـانی مـادەرزادی خۆیان بێ و، بەم سەبەبەوە هەمو کوردەکانیان مەدیونی شوکرانی خۆیان کردوە.

غەیری ئەمیش وەقتێک کە کۆمەڵی عالی عیصبەتول ئوممەم بۆ حەلی ولایەتی موصل تەشـریفیان هێنایـە ئەم موحیطانە، دیسانەوە حکومەتی فەخیمەی بریتانیا ئەم قەرارەی کە لـە پێشـا دابـوی و کـە بـۆ محافـەزەی حقوقی میللی کوردەکان بو لەوانیشی حاڵی کرد و، بە هەمو نەوعێک بەوانیشی سـەلمان کـە ئـەم میللەتـە بـەم شەرائیطانە قایلە لەگەڵ عیراقا بـژی و حەقیقەتـەن ئـەوانیش لـە دوای تـەحقیقات بۆیـان مـەعلوم بـو کـە لـەم ئیتیحادەدا نابێ عەنعەناتی میللی کوردەکان مەحو بکرێتەوە و نەتیجە لە عەلاوەی ولایەتی موصلی دا بە عیراق ئەم شەرائیطانەیان بۆ کوردەکان هێنایە وجود و ئەم حقوقەیان پێ بەخشین و حکومەتی عیراقیش ئیعتیرافـی پێ کرد و، بۆ تەتبیقی وەعدی دا.

ئەم هەنگاوەی کە قابینەی سەعیدیە هاویشتی و کە لە سینەی کوردەواریدا بە شوکران و مەمنونیەتەوە قەید کرا کە ئەم خەطوە موبارەکە بو بە حەلقەی ئەولای سیلسیلەی سیاسەتێکی موتەفیقانە و برایانە بەرامبـەر بە عونصوری کورد. هەروا ئەم حقوقانەی کە بـە کوردەکـان ئـەدرێ و کـە ئـەم قابینەیـە بـە هـەمو عەزمیـەوە کردویـەتی بـە غایـە و بـە پرۆغرامێـک بـۆ خـۆی کـە ئیفـا و تـەثبیتی بکـات ئـەبێ بـە سـەبەبی شـوکران و مەسروریەت و مەمنونیەتێکی ئەبەدی ئەم میللەتە و لە نەتیجەیش دا ئەم ئیتیحادە حکومـەتێکی عـالی گـەورە و صاحێب حقوق بە ناوی (عیراق) دوە ئەهێنێتە وجود و ئیلەل ئەبەد مەحفوظ و بێ غایە ئەمێنێتەوە.

ئیتر دیسانەوە بەرامبەر بەم لوتفە گەورەیە تەشەکوری حکومـەتی عەلیـەی عیـراق و قابینـەی سـەعیدیە ئەکەین و ئومێدمان وایە بە مودەتێکی کەم هەمو حقـوقێکی تریشـمان پـێ ئیعطـا و لـە قـەوانینی عیراقـا بـۆ تەثبیت بکرێ. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

4. 6. 4. تەلغوراف بە موناسەبەتی قانونی (اللغات المحلية) وە:

صورەتی ئەو تەلغورافانەیە کە بە موناسەبەتی ئەم خەبەرە خۆشەوە لـە تـەرەف ئەشـراف و رەئیسـی بەلدەی سلێمانیە وە بۆ بەیانی تەشەکور و منەتداری بۆ مەقاماتی عالیە نوسراوە:

تەلغورافی ئەشرافی سلێمانی

فەخامەتی رەئیسەل وزەرای قەهرەمانی عیراق نوری سەعید پاشا

صورەتی بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەتی بۆ مەعالی موستەشاری داخلیە

موقابیل بە قەراری حکومەت بۆ ئیصداری زمـانی کـوردی لـە مـەناتیقی کوردیـەدا و ئیعطـای حقـوقی سائیرەی کوردان، تەشەکوراتی خالیصانەمان تەقدیم و ئینتیظاری لوتفی زیاتر ئەکەین.

عەبدولڕەحمان ئاغا زادە، محەممەد. حەفید زادە، عەبـدولقادر. بابـان زادە، عـەزمی. ئەحمـەد پاشـا زادە، عەبدولڕەحمان. عوثمان پاشا زادە، عیززەت. حاجی ڕەسوڵ ئاغا زادە، مەجید. مەعروف ئاغا زادە، حاجی مـەلا محێدین. خەفاف زادە، حاجی ئیبراهیم. حەفیـد زادە، سـەید عەبـدوڵڵا. شـێخ مـەعروف زادە، شـێخ محەممـەد غەریب. حسێن ئاغا زادە، حاجی حەمە ئاغا. قەزاز زادە، تۆفیق. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

تەلغورافی رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی

بۆ فەخامەتی رەئیسەل وزەرا، زەعیمی عیراق نوری سەعید پاشا

صورەت بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەت بۆ مەعالی موستەشاری داخلیە

بەرامبەر بە لوتفکاری حکومەت بۆ ئیصداری قانونی زمانی کوردی لە مەناتیقی کوردییەدا و بەخشـینی حقوقی سائیرەی کوردان بە ناوی ئەهالی سـلێمانیەوە تەشـەکوراتی خالیصـانە تەقـدیم و تەمـەنای مۆفـەقیتان ئەکەین. رەئیسی بەلەدیە. (ژیانژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

تەلغورافی رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی بۆ رەئیسی بەلەدیەی کەرکوک

بۆ رەئیسی موحتەرەمی بەلەدیەی کەرکوک

موقابیل بە لوتفی حکومەت بـۆ ئیصـداری قـانونی زمـانی کـوردی لـە مـەناتیقی کوردیـەدا، بـە نـاوی سلێمانیەوە تەبریک و ئیشتیراکی سرورتان ئەکەین. رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

تەلغورافی رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی بۆ رەئیسی بەلەدیەی هەولێر

بۆ رەئیسی موحتەرەمی بەلەدیەی هەولێر

موقابیل بە لوتفی حکومەت بـۆ ئیصـداری قـانونی زمـانی کـوردی لـە مـەناتیقی کوردیـەدا، بـە نـاوی سلێمانیەوە تەبریک و ئیشتیراکی سرورتان ئەکەین. رەئیسی بەلەدیەی سلێمانی. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

جوابی ڕەئیسی بەلەدیەی کەرکوک

بۆ موحتەرەم ڕەئیسی بەلەدیەی سلێمانی

بۆ محافەزەی حقوقی کوردان ئێمەیش تەشەکوری لوتفی حکومەت و ئیشتیراکی سروری هەمو کوردان ئەکەین. ڕەئیسی بەلەدیەی کەرکوک. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

جوابی ڕەئیسی بەلەدیەی هەولێر

بۆ موحتەرەم ڕەئیسی بەلەدیەی سلێمانی

بەناوی هەولێرەوە تەبریکاتی بەرامبەریمان تەقدیم، زیاتر بڵندی وڵاتمان دوعا ئەکەین. ڕەئیسی بەلەدیەی هەولێر. (ژیان، ژ 235، 17 ی 4 ی 1930)

وەکو مەوثوقەن

بیستومانە جگە لەم تەلەغرافانەیش ڕوئەسای موحتەرەمەی عەشائیرەکانیشمان بەرامبەر بەم قەرارە خۆشە بە تەلغوراف عەرزی منەتداری و تەشەکوراتیان تەقدیمی مەقامات کردوە. (ژیان، ژ 250، 10 ی 7 ی 1930)

4. 6. 5. ژیان برایەکی خۆشەویست و پشتیوانێکی بەقوەتی چنگ کەوت

چەند ڕۆژێک لەمەوپێش بە سرورەوە بیستمان غەزەتەی کەرکوک کە ڕەفیقێکی خۆشەویستی ژیانە بە سەبەبی ئەوەوە لە کوردستان و لەناو میللەتی کوردا ئینتیشار ئەکات بۆ ئەوەی ببێ بە ئاوێنەی حاڵ و تەرجومانی حەقیقەتی میللەتەکە، ئیتر لەمەودوا قیسمێکی زۆری بە کوردی ئەنوسرێ و ئینتیشار ئەکات. ئەم خەبەرە بە جددی سرور و خۆشیەکی تەواوی خستە دڵی میللەتەکەمانەوە و هەمو کوردێک بە پەرۆشەوە چاوەڕوانی ڕاستی ئەم خەبەرە خۆشە و بە عەجەلە ئینتیظاری چاوپێکەوتنی ئەو غەزەتە کوردیەی ئەکرد. شوکر دوێنێ لەناکاودا خەبەرەکە تەحەقوقی کرد و غەزەتەکە کە دو صەحیفەی بە کوردی نوسرا بو هاتە سلێمانی. بە داخڵ بونی حەیاتێکی تازەی خستە وجودی میللەتەکەمانەوە و بەم سەبەبەوە (ژیان)یش برایەکی عەزیز و پشتیوانێکی بە قوەتی بۆ پەیدا بو.

خوێندەوارەکانمان تاقم تاقم بۆ چاوپێکەوتن و خوێندنەوەی ئەم غەزەتە بە قیمەتە موحتەرەمەیە شەتابیان ئەکرد و، حەقیقەتەن ئەم مەسئەلەیە ئەمەندە خۆش بو کە لە موقابیلیا ناتوانین بە تەواوی دەرەجەی سروری میللەتەکەمان بەیان و تەعریف بکەین چونکە ئەم دو لیوایە کە دراوسێی یەکترین و ئەهالیەکەی هاوخوێن، هەم جنس، هاوزبان و هەمو غایەیەکیان یەکە بە سەبەبی ئەوەوە غەزەتەی کەرکوک هەتا ئێستا بە لیسانی مەحەلی و مادەرزادی خۆی ئینتیشاری نەئەکرد لە هاواری یەکتری نەئەگەیشتن و بە فریادی یەکتری نەئەکەوتن بەڵام وا شوکور بە سەبەبی لوتفی حکومەت و مەئمورینە ئیداریە بە قیمەتەکانمانەوە ئەم مانیعە هەڵگیرا و ئەم پەردەیەی بەسەرمانا ڕاکێشرا بو لابرا و لە یەکتری ئاشکرا و مەعلوم بوین.

بەرامبەر بەم حەرەکەتە مەعقولە، ئەم مژدە خۆشە و ئەم لوتفە گەورەیە، علەنەن بە ناوی میللەتەکەمانەوە تەشەکوری حکومەتی موشفیقە و حەقپەرستمان ئەکەین. ئومێد ئەکەین ئیتر ئەم 3 برا عەزیزە کە: زاری کرمانجی، کەرکوک و ژیانە دەست بدەنە دەست و پشتیوانی یەکتری بن و بە هەمو قوەتیانەوە بۆ تەرەقی و تەعالی موڵک و میللەتەکە هەوڵ بدەن و تێ کۆشن. (ژیان، ژ 238، 8 ی 4 ی 1930)

4. 6. 6. غەزەتەی کوردی کەرکوک

دیسانەوە بە خۆشیەوە خوێندمانەوە غەزەتـەی کـەرکوک کـە هـەتا ئێسـتا دو سـەحیفەی بـە کـوردی دەرئەچو قەرار دراوە هەمو رۆژێکی دوشەممە دەرچێ و چوار سەحیفەی بە کـوردی بـێ. بەرامبـەر بـەم مـژدە خۆشە میللەتەکەمان پێخۆشحاڵ بو ئومێد ئەکەین ئەم برا خۆشەویستەمان هـەتا سـەر بـە موەفـەقی خدمـەتی وەتەن و میللەتەکە بکات. (ژیانژ 240، 22 ی 4 ی 1930)

4. 6. 7. پەیوەندیمان بە برا کوردەکانمانەوە

ویستی ئەزەلی لە چارەی نوسیون- مەبەستی عەرەب و کوردە. نم- کە هاوکار و یەکگرتو بن بەرامبـەر مەترسیەک کە ئەکەوێتە سەر یەکێتی عیراق. ئێمـە و کـورد یـەک ئوممـەین، مێـژو تێکـەڵاوی خـوێن و دیـن و قازانجی هاوبەش یـەکی خسـتوین. ئـەم پێوەندیانـە کاریگـەرن لـە ژیانمـان دا. نکـوڵی لـەوە نـاکرێ کـە ئیستیعمار هەوڵی لاواز کردنـی ئـەم پێوەندیانـەی داوە، بـەڵام بـاوەڕی کـوردو عـەرەب بـە یـەکتری تیـاری ئیستیعماری راگرت.

صیربەکان بیری جیابونەوەیان لە تورکیا لەلای ئالبانیەکان خۆش کرد چارەنوسیان چی بو؟ بـون بـە دەسکەلا سیاسەتی نەمسایی و یۆگۆسلاڤی گەمەیان پێ ئەکەن. ئەرمـەنیش، بـە یارمـەتی هاوپەیمانـەکان دژی دەوڵەتەکەیان، شوێن پێی ئالبانیەکان کەوتن، وا ئـەمڕۆ توشـی دەربـەدەری بـون وڵاتێـک پـەنای بـۆ بـەرن و دەسەڵاتێکیان نیە.

ئێمەش ئەمڕۆ، بە داخەوە، هەست بەو تێکدانە ئەکەین کە بـە رۆژی رونـاک روبـەروی ئـەو مەترسـیە ئەبینەوە، ئەوەی داخەکەش زیاد ئەکا، ئەو بەیانەی سـەرۆکی وەزیرانـە کـە ئەیـەوێ زمـانی کـوردی بکـا بـە زمانێکی رەسمیی لە وڵات دا بەپێی مادەی 17 ی قانونی ئەساسیی عیراق.

ئێمە لەلایەنی برا کوردەکانمانەوە لەمە ئەدوێین. سەرەرای ئـەو ئاژاوەیـەی لـە وڵات دا دروسـت ئـەبێ بەوەی دو زمان بکرێ بە رەسمی، ئەبێ زمانی رەسمی هەر یەکێک بێ بـۆ رایـی کردنـی قـازانجی وڵات. بـرا کوردەکانمان لەوە تێ ئەگەن کە ئەگەر کوردیان بە زمانی رەسمی قوبوڵ کرد... چۆن ئەتوانن لەگـەڵ عـەرەبی عیراق بەشدار بن لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت دا و لە راییکردنی کارەکانیان دا لە قوتابخانە بـەرزەکان و جـەیش و دیـوانی وەزارەتـەکان داو، نائیبـەکانی کـورد چـۆن ئـەتوانن داکـۆکی لـە ئاواتـەکانی هـەڵبژێردەرەکانیان بکەن؟.ئێمە ئەو بەیان وەزاریەی باسمان کرد بە سەرەتایەکی خراپ ئەزانین، هیواداریـن وڵات لە ئەنجامـەکانی رزگاری بێ و بیر لە هیچ نەکەینەوە جگە لە رزگاری نیشتمانی هاوبەش لە شەڕی دەسـەڵاتی بێگانـە. محـامی، علی محمود معتمدی حیزبی وطنی. (البلاد، ع 130، 13 ی 4 ی 1930)

4. 6. 8. قسەی سەرۆکی وەزیران بۆ رۆژنامەکان

قسەی من دەربارەی مەسەلەی کورد کە لەو کۆبونەوەیـەدا بـاس کـراوە ئەوەیـە: ئێمـە ئـەوەمان لـەبیر نەچۆتەوە کە لە سەردەمی عوسمانیدا چیمان هەست پێ ئەکرد کە داوامان ئەکرد زمانی عەرەبی بکرێتە زمانی رەسمی لە وڵاتانی عـەرەبیدا. جـەنابی خـەطیب... پـاش نـابوت بـونی سیاسـەتی تورکانـدن لـە مەملەکـەتی عوسمانیدا، ئەو سیاسەتە ئەو وڵاتەی وێران کرد و، گەلەکانی هەڵوەشاند. ئێمـە ئەمانـەوێ بـرا کوردەکانمـان عیراقی راستگۆ بن وەکو عەرەب بە دڵ داکۆکی لە وڵات بکەن نەک بە قسە و روپامایی. (البلاد، ع 132، 15 ی 4 ی 1930)

4. 6. 9. زمانی کوردی لە کەرکوک رەسمی نیە

لـە سـکرتێری وەزارەتـی مەعاریفـەوە بۆمـان هـاتوە کـە وەزارەتـی مـەعاریف، هـەرگیز بیـری لـەوە نەکردۆتەوە زمانی کوردی بکاتە زمانی رەسمیی خوێندن لە قوتابخانەکانی نـاو کـەرکوک دا، هەرچیـەک لـەم روەوە بڵاوکراوەتەوە دورە لە راستیەوە.

(البلاد، ع 201، 9 ی 7 ی 1930)

4. 6. 10. بۆ جەنابی مودیری موحتەرەمی ژیان

تکا ئەکەم ئەم چەند قسەیەم لە غەزەتەی موحتەرەمتانا دەرج بفەرمون بۆ بەیانی حەقیقەت:

لە ژمارە 196 ی 3 ی 7 ی 1930غەزەتەی البلاد دا لە ژێر ئیمزای نـەزیل بغـداد دا چەنـد قسـەیەک گوترا بو کە تەئیدی قسەی موخبیری غەزەتەی مەزکوری ئەکرد کە لە کەرکوکەوە بۆی نوسیوە.

ئەویش ئەفەرموێت تکا لە وەزارەتی مەعاریف ئەکەم ئەو سـوئی تەفاهومـە کـە لـە بـەینـی تەلەبـەکانی کەرکوک دا واقیع بوە هەڵی گرن، بە سەبەب بـونی لیسـانی کـوردی بـە لیسـانێکی رەسـمی لـەو مەنتیقەیـەدا چونکی لە مەنتیقەی کەرکوک چەند کەسێک نەبێ هیچیان کوردی نازانن.

ئینجا من کە کەرکوکیم لەم قسـەیە سـەرم سـوڕما و بـە موناسـیبم زانـی لـەم خسوسـەوە بـۆ بـەیانی حەقیقەت چەند کەلیمەیەک عەرزی خوێندەواران بکەم.

ئێمە نامانەوێ موناقەشەی ئەم زاتە موحتەرەمە بکەین لە خسوس کوردی زانینی ئەهالی کەرکوکەوە یـا نەزانینیانەوە، چونکی ئەمە شتێکی ئاشکرایە و وەکو رۆژ مەعلومە کە نەفسی مەرکەزی لیواکە بە ئەکسـەریەت کورد تەشکیل ئەکات و بۆ خاریجی لیوا هیچ حاجەت بە نوسین نیە چونکی هەمو کەس ئەیزانێ هەمو کوردن و لەژێر هەوا و لەبەر کانی و بەفراوی کوردستانا ئەژین و زۆر لە کۆنەوە بە کوردایەتی خۆیـان ئیفتیخاریـان کردوە. بەڵام لام وایە جەنابی موحەڕیر غەریبەو تازە هاتۆتە کەرکوک، لەبەرئەوە شارەزای ئەحواڵی ئیجتیماعیە و لیسانی مەملەکەتەکە نەبوە. ئەگەر ئاشنا بوایە هیچ وەختێک لەم جۆرە خیلافی حەقیقەتانەی نەدەنوسی. فەقەت موخبیر و نەزیلی بەغداد لێیان مەعلوم بێت بە ئیجاد کردنی ئەم نەوعە قسـە ناحەقانـەی ئـەوان هـیچ وەختـێ قەراری عەسبەتول ئومەم ناگۆڕێ لە خسوس بەخشینی ئەو حەقە کە بە کوردەکانی شیمالی عیراق دراوە و ئەم قەرارە لە تەرەف حکومەتی بەریتانیای گەورە و حکومەتی عیراقەوە فیعلەن تەسدیق و قوبوڵ کراوە و غـەیری ئەمەیش فەخامەتی رەئیسی وزەرای عیراقیش نوری پاشا سـەعید تەئیـدی ئـەم قـەرارەی کـرد و ئـەمرێدا لـە مەناتیقی شیمالیەدا تەتبیق بکرێ بەڵام مەعەل ئەسەف جەنابی موخبیر تازە لە کلکەوە دەستی پێ ئـەکات. زۆر چاک لایان مەعلوم بێـت تـەنها بـۆ چەنـد تورکمانێـک ئیسـتیقبالی کوردەکـانی کـەرکوک و ئـەترافی مـەحو و حقوقیان زەوت ناکرێ. کەرکوکی: عەبدولوەهاب. (ژیان، ژ 250، 10ی 7 ی 1930)

4. 6. 11. قانونی زمانە ناوچەییەکان ژمارە 74 ی ساڵی 1931

ئێمە مەلیکی عیراق

بە موافەقەتی ئەعیان و نواب فەرمانمان دا بە دانانی قانونی لای خوارو:

مادەی 1:

ئەحکامی ئەم قانونە لەو قەزایانەدا جێبەجێ ئەکرێ کە لە مادەکانی دوهەم و سێهەم ناو براون.

مادەی 2:

ئەلف.

زمانی دادگا لەم قەزایانەدا کوردی ئەبێ: ئامێدی، زاخۆ، زێبار، ئاکرێ، کۆیە، رانیە، رەواندز، گڵ، چەمچەماڵ، سلێمانی، هەڵەبجە، شارباژێر.

مادەی 3:

زمانی دادگا، لەم قەزایانەدا، ئەگونجێ عەرەبی یا کوردی یا تورکی بێ: دهۆک، شێخان، هەولێر، مەخمور، کەرکوک، کفری. دادگا لە هەر حاڵەتێک دا خۆی بڕیار ئەدا چ زمانێ بەکار بهێنرێ.

مادەی 4:

تاوان بە پاڵ دراو لە هەمو حاڵەتێک دا و لە هەمو ئەو قەزایانەی لە سەرەوەدا ناوبران، مافی هەیە:

ئەلف.

بە زمانی عەرەبی دادگایی بکرێ و ئاگادار بکرێ، ئەگەر زمانی ناوماڵی بێ.

باء.

هەمو مرافعاتی بە دەم بۆ تەرجومە بکرێ بۆ عەرەبی یا کوردی یا تورکی، نسخەیەک لە حوکمەکەی بە تەرجومەکراوی بۆ یەکێ لەو زمانانە داوا بکا، هەمو کەسێ بۆی هەیە عەریزە بە یەکێ لە زمانەکانی عەرەبی یا کوردی یا تورکی بدا بە هەر یەکێ لە دادگای ئەو قەزایانەی ناوبران یا دادگەیەکی بەرزتر.

مادەی 5:

زمانی کوردی لەو قەزایانەدا رەسمیی ئەبێ، جگە لە دائیرە فنیەکان و نامەکاری نێوان ناوەندی لیواکان و وەزارەتەکان و نێوان ناوەندی لیوای موسڵ و قەزاکانی کە بە عەرەبی ئەبێ: ئامێدی، ئاکرێ، دهۆک، زاخۆ، زێبار، هەولێر، مەخمور، کفری، رانیە، رەواندز، چەمچەماڵ، گل، سلێمانی، هەڵەبجە، شارباژێر.

بەڵام لە قەزاکانی کەرکوک و کفری کوردی یا تورکی بەکار ئەهێنرێ.

مادەی 6:

لە هەمو قوتابخانە سەرەتاییەکانی قەزاکانی ناوبراون زمانی فێرکردن زمانی ناوماڵی زۆرایەتی قوتابیەکانی ئەو قوتابخانەیە ئەبێ، ئیتر عەرەبی یا کوردی یا تورکی بێ.

مادەی 7:

هەمو کەسێ بۆی هەیە بە زمانی عەرەبی موراجەعەتی سوڵتانی رەسمی بکا، بە هەمان زمان وەڵام ئەدرێتەوە، بەڵام هەر نامەکارییەکی بە زمانێک کرا کە بە پێی مادەی پێنجەمی ئەم قانونە رێ درابێ وەرئەگیرێ، بەهەمان زمانی پێی نوسراوە وەڵام ئەدرێتەوە.

مادەی 8:

لە قەزاکانی لیواکانی سلێمانیو کەرکوک و هەولێردا کە لەم قانونەدا ناوبراون، شێوەی زمانی کوردی ئەوە ئەبێ کە ئێستا بەکاری ئەهێنن. لە قەزاکانی لیوای موسڵدا کە لەم قانونەدا ناوبراون، خەڵک خۆیان، لە ماوەی ساڵێک دا لە کاتی جێبەجێ کردنی ئەم قانونەوە، ئەو شێوە زمانە کوردیە هەڵئەبژێرن کە خۆیان ئەیانەوێ.

مادەی 9:

لەسەر وەزیرەکان پێویستە ئەوی پێوەندی پێیانەوە بێ، جێبەجێی بکەن.

لە بەغداد، لە 23 ی ئایاری 1931 دا بەرامبەری 6 ی موحەرەمی 1350 نوسرا. فەیسەڵ، مەلیک. نوری سەعید، سەرۆکی وەزیران و وەکیلی وەزیری ئابوری و هاتوچۆ. موزاحیم پاچەچی، وەزیری ناوخۆ. جەمال بابان، وەزیری عەدل. عەبدوڵڵا دەمەلوجی، وەزیری دەرەوە. جەمیل راوی، وەزیری دیفاع. ڕۆستەم حەیدەر، وەزیری دارایی، عەبدولحوسەین، وەزیری مەعاریف.

الوقائع العراقیة، ع989، 1 ی 6 ی 1931 هەروەها (FO371 ی 15318)

4. 6. 12. تەشریف هێنانی وەزیری داخلیە موزاحیم بەگ بۆ سلێمانی

ڕۆژی شـەممە موصـادیفی 16 ی 4 ی 1931 فەخامـەتی وەزیـری داخلیـە جـەنابی مـوزاحیم بـەگ تەشریفیان هێنا بۆ سلێمانی، لە پێش مواصەلەتیانا لە تەرەف رەئیسی بەلەدیە جەنابی مەحمود ئەفەندیەوە بـۆ ئینتیظاری موستەقبیلین ئیحزاراتی لازمـە ئیجـرا کـرا. هـەمو ئـەرکان و موسـتەخدیمین مـەئمورینی موڵکیـە و ریجالی عەسکەریە و عولەما و سادات و ئەشـراف و موتەحـەیزانی مەملەکـەت لـە قـەراغ شـار لـە زوهـرەوە ئینتیظاری تەشریفیان کرد سەعات لە پێنج مواصەلەتیان فـەرمو موتەسـەڕیفی کـەرکوک سـەعادەتی تەحسـین بەگ لە رەفاقەتیان مەوجود بو. سریەیەک عەسکەری و میقدارێک پۆلیس لە رەسمی سەلاما صەفبەستەی سەلام بون لەگەڵ مواصەلەتیان موقابیل بە تەرحیب و خۆشئامەدی موستەقبیلین وەزیری موشار ئیلەیهیش موقابەلەتەن ئیزهاری ئیلتیفاتیان فەرمو. وەزیری موشار ئیلەیهی لەگەڵ رەفیقی موحتەرەمی سـەعادەتی تەحسـین بـەگ لـە ماڵی سەعادەتی موتەسەڕیفی لیوا جەنابی ئەحمەد بەگ میوان بـون. هـەر عـەینی ئێـوارێ ڕۆژ و شـەو لەگـەڵ سادات و عولەما و ئەشرافی بەلدە مولاقاتیان فەرمو.

دوەم ڕۆژ کە یەکشەمە بو لە تەرەف رەئیسی بەلەدیە جەنابی مەحمود ئەفەندیەوە بە شەرەفی فەخامەتی وەزیری موشار ئیلەیهیەوە دەعوەتێکی چایی و شەربەت لە باغچەی بەلەدیەدا کرا بۆ ئەم دەعوەتە هەمو سـادات و عولەما و ئەشراف و موتەحەیزانی مەملەکەت بە تەذکەرەی مەخسوسە دەعوەت کـران و لـە سـەعاتی پێنجـی الافرانغەدا ئیجتیماع لە مەوقیعی مەزکورا کرا لە پاش قەهوە و چـا و شـەربەت لـە تـەرەف جـەنابی رەئیسـی بەلەدیەوە بە ناوی بەلدەوە نوتقـێکی بەلیغی خۆشئامەدی فەخامەتی وەزیر ئیراد کرا. لە پـاش ئـەو بـە نـاوی عولەماکانەوە لە خسـوس تـەکایا و مەسـاجیدەوە نوتقـێک لـە تـەرەف شـێخ محەممـەد ئەفەنـدی گولانیـەوە خوێنرایەوە. لە پاش ئەو قەس هورمز ئەفەندی بەناوی قیسمی مەسیحیەوە نوتقـێکی خۆشئامەدی خوێنرایەوە و لە عەقەب ئەوەوە حاخامی میللەتی یەهودیش بە ناوی میللەتەکەیەوە نوتقـێکی خۆشـئامەدی ئیـراد کـرا. لـە دوای ئەو رەشید نەکی ئەفەندی مـودیری مەکتـەبی متەوەسـیطە بـە نـاوی مەعاریفـەوە عـەرزی خۆشـئامەدی و تەمەنای معاوەنەتی مەعاریف نوتقـێکی سەلیس خوێنرایەوە.

وە لە تەرەف تەلەبەکانی مەکتەب نەشیدێکی خۆشئەلحان بێژرا و لـە تـەرەف تەلەبەیـەکی کەشـافەش نوتقـێکی موئەثیر بە شێوەیەکی مەعصومانە وتـرا و لـە تـەرەف تەلەبەیەکیشـەوە بـەعزێ ئەشـعاری لـەطیف خوێنرایەوە. وە لە عەقەبی هەر نوتقـێک زۆر بە حەرارەت چەپڵەرێزان و ئیزهاری شادمانی و مەمنونی کرا لـە پاش ئەمانە ئینجا فەخامەتی وەزیر ئیرادی نوتقـێکی لەطیف و دڵنەوازانەی فەرمو و لەم نوتقە هەمو حـازرون موستەغریقی نەشاط و مەمنونی بون. ئەم نوتقانە بـە تەسەلسـولی خـۆی لـە ژێـرەوە عەینـەن دەرج ئـەکرێن.
(ژیان، ژ 283، 25 ی 4 ی 1931)

4. 6. 13. نوتقی فەخامەتی وەزیری داخلیە، موزاحیم بەگ

برادەرینە!

زۆر تەشەکورتان ئەکەم بەرامبەر بەم ئیعزازو ئیکرامە کە موقابیلم ریعایەتتان کرد و تەشـەکوری ئەوضـاع ئەکەم کە مۆفەقی کردم بە ئیجرای مەرام کە دەمێک بو رێک نەئەکەوت و ئەویش عیبارەت بو لە زیارەتی ئەم لیـوا کەریمە و گفتوگۆ کردن لەگەڵ روئەساو صاحێب رەئیەکان دا. چونکە نازانم ئایە ئێوە ئەزانن کە من بەرامبەر برا کوردەکانم نیات و حسیاتی زۆر چاکم هەیە و دەمێکە لە لای زۆر کەس ئیزهار و بەیانم کردوە.

من هەروەکو لەمەوپێش بوم، ئێسـتاش موعتەقیـدم بـە سیاسـەتی حوبیـەی تـەعاون لـە بـەینی هـەردو عونصوردا چونکە یەگانە رێگا ئەوەیە بۆ تەکەفولی تەرەقی و تەعالی عیراق و گەیشتنی بـە مـەوقعێکی دوەلـی

کە لایەق بێ بە میللەلی موتەرەقیە. بە سرورەوە بەیانی ئەکەم کە لە گفتوگۆدا کـە لەگـەڵ زۆر نەواتـی ئێـوەدا کردم صیحەتی ئیعتیقادم بۆ سابیت بو وە بۆم مەعلوم بو کە من و ئێوە لە یـەک فکـرداین و ئیختیلافمـان لـە بەینا نیە ئەو چەند نوقتە جوزئییانەی کە بەعزێ کەس ئیشارەتیان کرد ئەوانە زادەی سـوئی تـەفاهومن و لـە حەقیقەت و لە ئەصڵی واقیع دا هیچ شتێ نیە تەئیدی بکات.

بۆم مەعلوم بو – بە خۆشحاڵیەوە – کە عومومەن موخلیصـن بـە وەحـدەتی عیراقیـە و لـەرێگای بڵنـد کردنەوە و تەقویەیدا فیداکارن ئەمە بە رەغمی ئیشاعەی بەدخواهان و رەغمی دوشـمنانی عیـراق رجـا ئەکـەم تەعەجوب مەکەن لەم تەعریفە چونکە مەعـەل ئەسـەف لـە عیـراق دا دوشـمنی عیـراق هەیـە کـە بـە واسـیتەی معامەلەیانەوە خەلەلیان داوە بەشەئن و شوهرەتی ئەو عونصورە کە ئینتیسابیان پێی هەیە.

لە جوملەی ئەو عەوامیلە کە منی هێنایە سەر هەوەس و ئارەز و کە داخڵی وەزارەتـی فەخامـەتی نـوری سەعید پاشا بیم، یەکێک ئەوەیە کە ئەکیدەن ئەزانم وەزارەتی موشـار ئیلـەیهی بەرامبـەر بـە کوردەکانمـان بـە عاطیفەتێکی زۆر لە سیاسەتیدا معامەلە ئەکات و لەوەدا مەرامی خۆم دەست کەوت و ئێستا خۆشحاڵم بەوە کـە ئیعلانی بکەم بۆ ئێوە کە سیاسەتی حکومەت کە من تەشەڕوف ئەکەم بـە وەزارەتـی داخلیـەی لـەم کەلیماتـەدا خولاصە ئەکرێ.

تا حەدی مونتەهای ئیمکان- سیاسەتی عەطوفەت و ئیخلاص بۆ ئیحیای حسـی تـەعاون لـە بـەینی هەردو عونصوردا بۆ بڵند کردنەوەی شەئنی ئوممەتی عیراقیە و دەستکەوتنی ئیستیقلالی تـام و گەیانـدنی سەفینەکەی بە ساحیلی سەلامەت ئینشـائەڵڵا. وە ئێـوە چاوتـان لێیـە کـە ئـەم سیاسـەتەمان سیاسـەتێکی بابەتیە، سیاسەتی ئاغا و خزمەتکاری نیە، جا چەند موتەئەللیم ئەبوم کە ئەمبیستەوە بەعزێ لە کوردەکـان عونصوری کوردی ئەکەن بە ئەقەلیەت چونکە ئەی برا گەورانم لەمـەدا ئیهانـەتێک ئـەبینم بـۆ عونصـوری موبارەکتان ئـەو عونصـورە کـە لەمـەوپێش ویسـتومانە و ئێسـتایش هـەر ئەمانـەوێ لـەم دەوڵەتـە تـازە پێگەیشتوەدا شەریکی برای عەرەبی ببینین. ئەگەر دەست بدەینە تـاریخی بـەعزێ فامیلیـا و شەخصـیاتی بارزە لەم عیراقە خۆشەویستەدا قیسمێکی زۆریان لەوانە ئەدۆزرێنەوە کە لـە میللەتـی موحتەرەمـەی کـورد دەرکەوتوە. جا لەبەر ئەمە سیاسەتی تەعاون لەژێر سایەی وەحدەتی عیراقیەدا لە ماضی و حـازردا ئێمـەی کردوە بە شەریک لە حوکم و لە هەمو معامەلاتی حکومـەتی و ئیجتیمـاعی داو لام وایـە موافەقـەتم ئەکـەن ئەگەر بڵێم بۆ تەعالی و تەرەقی کوردەکان یەگانە ضامن وەحدەت و ئیستیقلالی عیراقە و تەماشـاکردنێکی بەسیط بە ئەحواڵیان لێرە و لە مەمالیکی سائیرەدا موستەغنیان ناکات لـە ئیـرادی بـەراهین و تەفصـیلات. زەمان گۆڕا، ئـەحواڵ زۆر تەبـەدولی کـرد و تـەطەوراتی دەولیـە و عالەمیـە هاتـە پێشـەوە کـە هەڵئـەگرێ حەقائیقی بدۆزینەوە و لە سیاسەت و فکـر کردنـەوەدا ئوصـوڵ و ئوسـلوبی بـێ فائیـدە و کـۆن تەبـدیل بکەین و عەجەلە بکەین بۆ لابردنی ئەو حەسرەت و ئالامە کە لـە ئێمـەدا دروسـتی کـردوە و بـۆ ئێمـە وا شیرینە سلوک بکەینە سەر رێگایەکی تـازە کـە لەگـەڵ واقیـع دا ئیئتـیلاف بکـات و لەگـەڵ مومکینـات دا موعاریض نەبێ و نەفسی خۆمـان فیـدا ئەکـەین بـە هـەوا و هـەوەس و مـەطامیع کـە ئـەحواڵی مەعلومـە نیهایەتی پێ داوە هەروەکو نیهایەتیدا بە موعاهەدەی سیڤەر و نصوصە خاصەی کە موتەضەمینی بو.

جا ئـەی برادەرینـە لەسـەرمان لازمـە لـە ئـەوهام دور بکەوینـەوە و تەصـەروفاتی سیاسـیەمان لەسـەر ئەساسەتێکی وا دابنێین کە قابیلی پێ گەیشتن بێ. وە باوەڕ بکەن کە لە شەخصیەتم دا دۆستی هەیە بۆ ئێوە کە بە ئەهمیەت معاوەنەت و سەعی ئەکات کە دڵتان خۆش بکات و ئامـالی مەشـروعەتان بـەجێ بهێنـێ لـەژێر سایەی واسیعی وەحدەتی عیراقیەدا، ئەو ئامالە کە نابێ لە هیچ وەقتێک دا لە ئەوقات موعاریض و موباین بـێ لەگەڵ مەصڵەحەت و ئیستیقلالی تەواوی دەوڵەتی عیراقیەدا.

سیاسەتی بریتانیا بەرامبەر بە عیراق تەوەضوحی کرد و بە شکڵێ تەبیینی کرد کە شک و تەئویل قبوڵ ناکات. وە وزەرای مەسئولینی بریتانیا لەمەوپێش لە مەحافیلی سیاسیەدا ئیعلانیان کرد و ئەم سیاسەتە خولاصە ئەکرێ بە ئیلغای عوومومی عەلاقاتی خاصە لەگەڵ بریتانیادا و تەحقیقی ئیستیقلالی تەواو بۆ عیراق بە تەسهیل کردنی داخڵ بونی بە عیصبەتول ئومەم.

ئیعتیقادم وایە کە بریتانیای عوظما تەمامەن موخلیصە لە تەنفیذی ئەم سیاسەتەدا بەوەدا ئەزانم کە خۆم بیلزات پار لە لەندەن بوم لە ریجالی مەسئولی حکومەت تەحقیقم کرد و لەبەر ئەوە لازمە بریتانیا بە بەری ئیعتیبار بکرێ لە معامەلە و تەصەروفاتێ کە موخالیفی ئەم سیاسەتەیە و صەمیمیەتی بریندار ئەکات. لەم خسوسەوە حەظ ئەکەم فکرتان بخەمەوە کە ئەوەی لێرە و لە بەغداد ئیستیماعی ئەکەن بەعزێ ئەفرادی بەریطانی لە وەقتی بەیانی رەئی شەخصی خۆیان وە ئەو رەئیانە کە نیسبەتی بەوانەوە ئەدەن نابێ بە موعبیری سیاسەتی بریتانیای ئیعتیبار بکەن و زۆر تەحذیرات ئەکەم لە ئیشتیراکی ئەم نەوعە خەطایانە.

عیراق: برادەرانم! ئەیەوێ نائیلی ئیستیقلالی تامی ببێ بەبێ نوقصان و لە ڕێی بەختیاریەوە کە سیاسەتی بریتانیا سەولەتدار بوە بۆ گەیشتن بەم ئەمەلە گەورەیە لەبەر ئەوە ئەگەر لە ڕێگایدا موشکیلات و سەکتە بهێنرێتە پێشەوە و صعوبەت و مەوانیع خەڵق بکرێ مومکین نیە پێی موتەئەللیم و موتەئەسیف نەبێ و موافیقی ویجدان و ئینصاف نیە ئەگەر حکومەتی عیراقیە لەوم بکرێ بەرامبەر بە ئیستیهجانی ئەحواڵ و معامەلاتێ کە بۆ تەئمینی ئەرکانی ئینتیداب ئیجرا بکرێ هەروەکو لە موصل بەیانم کرد و ئەمە هێشتا رەمزێکە بۆ نفوذو سەیطەرەی ئەجنەبی.

لە بەعزێکم بیست – و تەرەفداری باوەڕ پێ کردنی نیم – کە بەعزێ لە برا کوردەکانمان مەضبەطەیان بۆ بەعزێ جێگا تەقدیم کردوە لەو مەضبەطانەدا بەیانیان کردوە کە حکومەتی عیراقیە لە خسوس کوردەکانەوە موخالەفەتی تەوصیاتی عیصبەتول ئومەمی کردوە و لەبەر ئەوە تەلەبی تەئلیفی حکومەتێکی کوردییەیان کردوە لەژێر حیمایە و ئینتیدابی بریتانیادا. رجا ئەکەم ئەوەی کە بیستومە ڕاست نەبێ چونکە بەراست دەرچونی زۆر موتەئەثیرم ئەکات بە صیفەتی ئەوەی کە دۆست و برایەکی ئوممەتی کوردم بەوەی کە شوهرەت و شەرەفی لەکەدار بکات.

تەوصیاتی عیصبەتول ئومەم مەعلوم و زانراوە ئەگەر موقارەنەی بکەن لەگەڵ ئەوەی کە لەم وڵاتەدا جاریە و تەتبیق کراوە بۆتان مەعلوم ئەبێ کە حکومەتی عیراقیە هەرچی لەسەری بە فەرز گیراوە هەموی ئیجرا کردوە و لە حوسنی نیەت و ئیخلاصیدا لێی زیادکردوە.

بێینەوە سەر تەلەبی دوەم، ئەوە بە تەواوی موعاریزە لەگەڵ تەوصیەکانی عیصبەتول ئومەم دا وە مەعنای وایە ئەگەر زەعمی ئەوانە راست بێ کە ئەڵێن حکومەتی عیراقیە بە موجیبی ئەو تەوصیانە معامەلەی نەکردوە لیجنەی عیصبەتول ئومەم لە تەقریری ساڵی 1925 دا ئیزاحی کردوە. من لام موحەققەقە کە ئەصحابی مەضبەطەکان دەرکی ئەوەیان نەکردوە کە ئەم تەلەبەیان ئەکاتە ئەم ئیستینتاجە خەطیرە کە خۆیان رقیان لێیەتی و ئەزانن بۆ کەسیان موافیق نیە. ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی تریشەوە نازانم چۆن مومکینە تەئلیف و تەوفیق بخاتە بەینی ئەو فکر و مەیلەوە کە بەعزێ بۆ ئیستیقلالی ئیزهار ئەکەن و وەزعیەتی بیلاد...لەژێر حیمایەی ئەجنەبیدا. من یەقینی تەواوم هەیە کە ئوممەتی کوردییەی عیراقیەی نەجیبە قبوڵی ئەوە ناکات کە مەتالیبی وا بهێننە پێشەوە کە شوهرەت و شەرەفی لەکەدار بکات و لە موغریضان مەعذەرەت و بەهانە بگرن بە دەستەوە بۆ سەکتەدان بە مەساعی عیراق و بریتانیا بۆ ئەوەی کە سیاسەتی تەعاونی هەردوکیان بە ئیکلیلی موەفەقیەت و فەوز برازێتەوە. وە بزانن و بە تەئکید حاڵی بن کە بریتانیا کە حوسنی نیەتی موقابیل بە عیراق بە دەلائیل ئیسپات کرد لە سەعیدا بۆ ئیسقاطی ئینتیدابێ لەسەری قبوڵی ئەوە ناکات کە ئینتیداب و حیمایەی ببێ بەسەر

جوزئێکیدا و ظەن ناکەم پیی خۆش بێ کە سەکتەی بخرێتە پێش و پێش حەلیفەکەی کە عیراقە لە مەساعی دەولیەدا کە هەردوکیان لە زەرفی ئەم دە ساڵی رابوردودا صەرفیان کردوە.

لام وەقتی ئەوە هات کە ئیتر ئێمە هەمومان رابورد و ئالامی و غەڵەتەکانی و ئەو سوئی تەفاهومەی کەلە بەینمان دا پەیدای کردوە لە فکرمان بچێتەوە و تەباعودی لێ بکەین و پەردەیەکی ئەستوری بەسەردا رابکێشین و بە ئەبەدی بەجێی بهێڵین بە دەمی بە پێکەنینەوە رو بکەینە عەهدێکی تازە کە سیاسەتی صاحێبی جەلالەتی مەلیکی موفەدا هێناوێتیە پێشەوە کە پڕە لە ئومێد و ئەمان بە عەزم و ئیرادەیەکی سابیت و ئیخلاصێک کە مەملەکەت پیی خۆشحاڵ و موتمەئین بێ.

بە زیارەتی لیوا موحتەرەمەکەتان تەشەرفم کە دائیر بە حوسنی نیەتی حکومەت و سیاسەتی دڵسۆزانەی بەرامبەر بە ئێوە تەئمینتان بکەم و دەلیلی ئەوەش ئەوا بە ئیسمی صاحێبی جەلالەت و تەفویضی فەخامەتی رەئیسی وزەرا ئەو موتەهەمانەی کە لە حەرەکاتی ئەخیرەدا ئیشتیراکیان کرد بو عەفوم کردن و بیلفعل مەوقوفەکانم بەرەڵڵا کرد و ئەو ئەموالەی کە حکومەت لیی موصادەرە کردبون وەکو مەڕو ماڵات بۆم ئیعادە کردنەوە و لەمانە کەسم ئیستیثنا نەکرد ئیللا عەدەدێکی کەم نەبێ کە ئەمانە ئیرتیکابی بەعزێ جورمیان کردوە کە لێ خۆش بونی مومکین نیە و حکومەتی محەلیە بەم نزیکانە ناوەکانیان نەشر ئەکا.

ئێستا دەعوەتتان ئەکەم کە لەگەڵ من پێکەوە نیدا بکەن بۆ ژیانی صاحێبی جەلالەتی ئاهیلی عیراق کە صاحێب مەرحەمەتە و بۆ دەوڵەتی موستەقیللەی سەعیدەی عیراق. (ژیان، ژ 283، 25 ی 4 ی 931، ژ 284، 1 ی 6 ی 931 ژیان، ژ 285، 11 ی 6 ی 931) بۆ فەخامەتی وەزیری داخلیەی عیراق تەقدیم

4. 6. 14. تەشریف هێنانی فەخامەتی مەندوبی سامی بۆ سلێمانی

وەکو لە نوسخەی پێشومانا عەرز کرا بو فەخامەتی مەندوبی سامی رۆژی 20 ی 5 ی 931 تەشریفیان بە طەیارە هێنا بۆ سلێمانی. رۆژێ لە پێش تەشریف هێنانیان خەبەر زانرابو عەینی رۆژ سەر لە بەیانی هەمو رۆئەسای دەوائیر و موفەتیشی ئیداری لەگەڵ نەواتی ئینگلیزی و سادات و ئەشراف و موتەحەیزانی مەملەکەت بۆ مەراسیمی ئیستیقبالیە لەمەوقیعی طەیارە راوەستا بون. قیطعەیەکی عەسکەری لیوی لە حەرەس شەرەف راوەستا بون. سەعات نۆ و نیوی الافانغە فەخامەتی موصەلەتیان فەرمو عەلەلئوصول مەراسیمی خۆشئامەدی ئیجرا کرا و موقابیل بەم شەعشەعەی ئیستیقبالە دەرحەق بە موستەقبیلین فەخامەتی مەندوب ئیزهاری لوتف و ئیلتیفاتی فەرمو.

لەپاش خیتامی ئەم ئیستیقبالە فەخامەتی موشار ئیلەیهی لەگەڵ جەنابی موفەتیشی ئیداری سواری ئۆتۆمبێل بون تەشریفیان بردە ماڵی جەنابی موفەتیشی ئیداری و لەوێ موسافیر بون. لە پاش چەند دەقیقەیەک ئیستراحەت فەخامەتی مەندوب تەشریفیان بردە مەقامی حکومەتی لەوێ زیارەتی رۆئەسای مەئمورین و سادات و عولەما و ئەشرافی محەلەیان قوبوڵ فەرمو. هەر ئەو رۆژە بە شەرەفی فەخامەتی مەندوبی سامی لە تەرەفی سەعادەتی موتەصەڕیف ئەحمەد بەگەوە دەعوەتێکی پەنجا کەسی درا. جەنابی موفەتیشی ئیداری و بەعزێ نەواتیحکومەتی فەخیمەی بریتانیا و رۆئەسای مەئمورین و سادات و ئەشرافی محەلی مەدعو بون. زۆر بە شەوق و شەطارەت ئەکلی تەعام کرا.

رۆژی دوایی فەخامەتی مەندوب بە طەیارە تەشریفیان برد بۆ پێنجوێن و هەڵەبجە، بۆ ئێواری عەودەتیان فەرموەوە.

بەیانی رۆژی 22 ی 5 ی 1931 بەتەشیعێکی موتەنتەن سواری تەیارە بون عەودەتیان فەرموەوە بۆ بەغداد، مەملەکەت بە تەشریف هێنان و معامەلاتی نازکەی فەخامەتی موشار ئیلەیهی زۆر مەمنون و موتەهەیجی سرور بون. (ژیان، ژ 284، 1 ی 6 ی 1931)

4. 6. 15. تەشریف هێنانی جەلالەتی مەلیک فەیسەڵی ئەوەڵ بۆ سلێمانی

خەبەری تەشریف فەرموی حەزرەتی مـەلیکی موعـەزەم کـە هـات بـۆ سـلێمانی وەکـو ئـاوازەی سـەعد و سەعادەتی هەمو ئـەهالی مەملەکـەت موبەشـیر و کـەیف خـۆش بـون بـەم لوتـف و مەرحەمـەتی ملوکانەیـە. بەلەدیە بۆ کەمالی ئیحتیشام و ئیستیقبال دەستوبردی کرد بە ئیحزارات و تەداروکاتی لازمە. لـە سـێ نوقـاتی موختەلیفە تاقی زەفەر ئیصعاد کرا و ئەم تاقی زەفەرانە لە مەزمونی تـەرحیب و تـەعزیم و وەحـدەتی عیراقیـە بە ئەلواحی گونـاگون دامـەزرا و بـە وەرەقـی ئەشـجار و گـوڵو رەیحـان موزەیـەن کـرا، لەسـەر هـەمو تـاق و مـەقاماتی رەسـمیە و خسوسـیەت بـە هـەزاران بەیـداغی عیراقـی رازایـەوە، سـورەیا مەسـیل هـەمو تـاق و گوزەرگاە تەنویر کرا.

رۆژی 10 ی مانگی جاری کە چوارشەمە بو وە موعەیەن بو بە شـەرەفی قـدومی حـەزرەتی جەلالـەت، سەعادەتی موتەسەڕیف و موفەتیشی ئیداری و ئەمیری مەنتیقەی شـەرقیە و زوبـات و مەنسـوبینی حکومـەتی فەخیمەی بریتانیا لەگەڵ سادات و رونەسای دەوائیر و عەشائیر و ئەشرافی محەلیە تـا دەربەنـد کـە نیهایـەتی حدودی لیوایە چون بۆ ئیستیقبال. صاحێبی جەلالەت سەعات هەشت و نیوی قەبلـەل زوهـر بـە حـدودی لیـوا مواصەلەتیان فەرمو. وفوری جەماعەتی موستەقبیلین هەمو نائیلی دامەنبوسی حەزرەتی مەلـەکی بـون. مـەوکیبی ملوکانەلە دەربەند بۆ تەیناڵ کە مەرکەزی ناحیەی بازیانە حەرەکەتی فەرمو. لەوێ خێوەت و بارەگا هەڵدرا بـو بۆ ئیستیراحەتی جەلالەتی و حاشیەو تەوابیعی. گەلێ لە سوارەی مەشهورەی هەمەوەنـد و عەشـائیری سـائیرە هات بون کـە نائیـل بـن بـە شـەرەفی ئیسـتیقبالی تاجداریـەوە. وە زاتـی جەلالـەتی کـە گەیشـتە تـەیناڵ لـە ئۆتۆمۆبیلەکەی دابەزی و موصافەحەی لەگەڵا فەرمون. لە پاشا مەوکیبی عـالی دەسـتی کـرد بـە حەرەکـەت بـۆ سلێمانی لەوێش جمهورێکی عەزیم لە ئەهالی هاتبونە دەرەوە سـاحەی ئیسـتیقبال لـە پـێش مەوعیـدی وصـولی جەلالەتی بە سەعاتێ وە لیجنەی تەشریفات مەشغوڵی صفوفی موستەقبیلین بو حەسەبی تەرتیباتی موقەڕەرە و، لە پێش وصولی مەوکیبی مەلەکی سریەیەک حەرەس شەرەف حازر بون و لە پێشیانەوە تاقمی مۆسـقا کـە بـۆ ئەم خسوسە ئیستیحضار کرا بون کەششافەی مەداریس و مۆسیقایان لە چەپەوە لەسەر وەزعیـەتێکی شـیرین و تیپێ لە سوارەی پشدەری و یەکێ لە هی جاف لە پـێش مـەوکیبی مەلەکیـەوە لـە نزیـک مـەوقیعی قیلیاسـان و لەوێشەوە بۆ سلێمانی.

لە سەعات دەو چل دەقیقە مەوکیبی مەلەکی گەیشت، فیل حال 21 تۆپ ئەنداخت کرا. مۆزیقەی رەسـمی سەلامی لێدا زاتی حەزرەتی تاجداری کە گەیشتە حەرەس شەرەف لە ئۆتۆمۆبیلەکەی دابـەزی. صـەف صـەف عەسکەری تەفتیش و تەلطیف فەرمو. کەششافەی مەداریس بـە شـەرقـی و نەشـیدەوە زەمزەمـە و ئاهـەنگێکی خۆش ئەلحانی تەهیج و تەسریری قلوبی عومومیـەی ئـەکرد. زاتـی شـاهانە کـە تەشـریفی بـردە چـادرێ کـە مەخسوس بۆیان حازر کرا بو لەوێ قوبوڵی موصافەحەو خۆشئامەدی عەلەما و رونەسای موڵکیە و عەشائیری فەرمو. لە پاش چەنـد دەقیقەیـەک سـریەیەک پۆلیسـی سـوارە و سـوارەی عەشـائیر پێشـدار بـون مـەوکیبی همایون لە عەقەبی ئەوانەوە ئاهیستە ئاهیستە رو بە شار حەرەکـەتیان فـەرمو. ئۆتۆمـۆبیلی تاجـداری زاتـی جەلالەتی و سەعادەتی موتەسەڕیفی تێ دا بو لە عەقەبی ئەوانەوە حاشیەی ملوکانە و لە پاش ئەوانیشـەوە چـل پەنجا ئۆتۆمۆبیلی موستەقبلین قافڵە و ریزێکی پڕ ئیحتیشامی تەشکیل کرد بو.

لەمەوقیعی ئیستیقبالەوە هەتا ماڵی موتەسەڕیف راست و چـەپی جـادە بـە صـفوفی ئـەهالی گیـرا بـو. قافڵەی موحتەشەمە لە تەرەف ئەم صفوفی ئەهالیەوە بە وصولی جەلالەتەوە بە ئاوازی تەعزیم و چەپڵە کنکرەی ئاسمانی تەهنیز ئەکرد. وەقتێ کە لە ماڵی سەعادەتی موتەسەڕیف دابەزین لـە پـاش مودەتێـک زاتـی پـەناهی

و حاشیەی موحتەرەمەی لەماڵی سەعادەتی موتەسەڕیف تەنئەوەلی تەعامیان فەرمو. لە پاش ئیکمالی تەعام زاتی پادشاهی لەگەڵ 20 کەس لە روئەسای دەوائیری موڵکیە و ئومەرای عەسکەریە تەشریفیان برد بۆ مزگەوتی گەورە و زیارەتی مەرقەدی حەزرەتی کاک ئەحمەدیان فەرمو. لە پاشان دو روکعەت نوێژی سونەتی لەلای مەرقەدی کاک ئەحمەد کرد و ئەمری فەرمو 200 روپیە تەوزیع بکرێ بەسەر حافظەکانی مزگەوتی گەورەدا و جبەیەکی فاخیری خەڵاتی شێخ عەبدوڵڵای خەطیب فەرمو.

لەدوایی دا موافیقی پرۆغرام کە لە ماڵی موفەتیشی ئیداری حەفلەی چاپی ئیحضار کرا بو لە سەعات پێنجا حەزرەتی جەلالەتی تەشریفی فەرمو بۆ ئەوێ. لە وەقتی گەرانەوەی‌دا تەشریفی بردە خەستەخانەی مەلەکی و لەوێ دەرحەق بە ئەهالی عاطیفەی ئەبەویەی ئیزهار فەرمو بە مژدەی بینایەکی تازە کە صاڵح بێ بۆ خەستەخانەیەکی عەسکەری.

بۆ ئێوارێ زاتی جەلالەتی لە ماڵی موتەسەڕیف لەگەڵ زوبات و مۆزەفینی بەریتانیا و نائیبی قۆنسوڵی ئیمپراتۆریەتی ئێرانی تەنئەوەلی تەعامی عیشای فەرمو.

قەرار وابو رۆژی دوەم 11 ی 6 ی 1931 کە حەزرەتی‌جەلالەتی سەرای حکومەتی بە قدومی موشەرەف بکا. موافیقی ئەم قەرارە سەعات لە هەشت و نیوی قەبلەل زوهر بۆ رەسمی سەلام سریەیەک لە جەیشی عیراقی و تاقمی مۆسیقا لەبەردەمی سەرا صەفبەستەی ئیحتیرام بون. زاتی حەزرەتی تاجداری بە حیشمەت تەشریفیان برد بۆ سەرا. جەلالەتی لە سەرای مەکثی فەرمو هەتا سەعات دە و نیوی قەبلەل زوهر لە زەرفی ئەم مودەیەدا روئەسای عەشائیر و دەوائیر و ریجالی دین و ئەشراف و توجار و جەماعەتی مولحەقات بە شەرەفی زیارەتی پادشاهی نائیل بون. وەقتێک کە زاتی جەلالەتی سەرای بەجێ‌هێشت ئارەزوی دیدەنی مەداریسی کوران و کچانی کردو لەوێ ئیزهاری لوتف و شەفەقەتی دەرحەق بە ئەبنای وەتەن فەرمو. لە مەدرەسەی متەوەصیطە تەلەبەیەک قەصیدەیەکی خۆشئامەدی خوێندەوە و هەروەها لە مەدرەسەی ئولای سانی کچان دا. لە پاشا زیارەتی مەکتەبی زانستی و تەشمیلی لوتفی عالی فەرمو صەد روپیەی تەبەروع کرد بۆ تەعلیمی نەخوێندەوارەکان.

ئینجا جەلالەتی گەرایەوە بۆ ماڵی موتەسەڕیفی لیوا و تەعامی قاوەڵتی فەرمو لەسەر سوفرەکەی جەماعەتێ لە نجومی بەلدەی روئەسای عەشائیر مەوجود بو. وە بەلەدیە ئیقامەی حەفلەیەکی ضای کرد لە باخچەکەی لە عەینی رۆژدا بە موناسەبەتی تەشریفی جەلالەتیەوە بۆ لیوای سلێمانی کە وجوهو ئەشراف و قەوم و وفود و مولحەقات دەعوەتی ئەم حەفلەیەک کرا. سەعات پێنج کەششافەی مەداریس، مۆسیقا و جەیش حازر بون و، لە حینی تەقەروبی مەوکیبی مەلەکی مۆزیقەی سەلامی مەلەکی لێداو کەششافە تەرەنومی نەشائیدی خۆشئامەدی کردو، جەلالەتی داخڵی بینای باغچەکە بو لە بەینی چەپڵەی حازرونا لە پاش تەقدیمی چای و جگەرە لە تەرەف بەلەدیەوە، سەید عەبدوڵڵا ئەفەندی خەطیب خوتبەیەکی دوعای خوێندەوە بە ئیسمی عولەمای کیرام و سادات و مەشایەخی عیظام. لە عەقەبی رەئیسی بەلەدیە خوتبەیەکی خۆشئامەدی خوێندەوە بە ناوی ئەهالی بەلدە خسوسەن و ئەهالی لیوا عومومەن. لە دوای ئەو مدیری متەوەسیطە هەستاو ئیلقای خیتابێکی بە وەکالەتی هەیئەتی تەعلیمیەی لیواوە و، لە پاش ئەو قوسطەنطین ئەفەندی عەلەکە خوتبەیەکی بەناوی جەماعەتی مەسیحیەوە خوێندنەوە و لە دوای ئەو موعەللیم ڕەحیم ئەفەندی هەستاو ئیلقای خوتبەیەکی کرد بە وەکالەتی میللەتی موسەویەوە. لەم وەقتەدا صاحێبی جەلالەت مەلیکی موعەزەم هەڵسا و حازرون ئیجلالەن وە ئیحتیرامەن هەمو هەڵسان و مقابەلەیان کرد بە چەپڵەیەکی بە شیدەت و ئیلقای خوتبەیەکی ئیرتیجالی فەرمو کە مدیری تەحریراتی لیوا تەرجومەی کرد بە کوردی. حازرون چەند دەفعە چەپڵەیان لێدا.

وە لە پاش ئەو کە جەلالەتی خوتبەکەی تەواو کرد دوبارە هەستا و بەدەستی موبارەکی خۆی نیشانی رافیدەینی لەسەر سنگی موتەصەریفی لیوا سەعادەتی ئەحمەد تۆفیق بەگ تەعلیق کردو فەرموی: لەبەر تەقدیری خەدەماتی مەتەصەریفی سابیقە و لاحیقە ئەوا من ئیعطای پێ ئەکەم نیشانی رافیدەین لە دەرەجەی رابیع نەوعی مەدەنی. حازرون چەپڵەیان لێ دا. موتەصەریف لە پاش وەرگرتن و ماچکردنی نیشانەکە چەند کەلیمەیەکی ئیرتیجالیەی خوێندەوە. (ئەوەی کە قیامی پێ کردەوە لە خدەماتی ئەدای واجیباتی بوە موقابیل بە صاحێبی تاج و میللەت و لەمەودوا سەعی و جەهد ئەکا بۆ خزمەتی عەرشی عیراق بەهەمو حوب و ئیخلاص و بۆ خزمەتی برایانی لە سێبەری تەختی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم دا) حازرون قسەکەیان بە چەپڵەرێزان موقابەلە کرد و، لە پاشان جەلالەتی تەرکی باخچەکەی کردو سەعات شەش و نیو جەلالەتی بە ئۆتۆمۆبیل تەشریفی برد بۆ سەرچنار و لە رەفاقەتیا موتەصەریفی لیوا و موفەتیشی ئیداری مەوجود بون و لەپاش گەرانی ئەترافی دارستانی سەرچنار گەرایەوە بۆ سلێمانی و تەعامی عیشای تەناول فەرمو.. وە لە خزمەتیا بەعزێ لە زوعەمای خاریج و وجوهی بەلدە مەوجود بون.

رۆژی سێهەم 12 ی 6 ی 1931 مەوکیبی عالی مەلەکی لە سەعات پێنجی قەبلەل زوهر دا حەرەکەتی کرد بۆ هەڵەبجە بە رەفاقەتی موتەصەریفی لیوا و موفەتیشی ئیداری و ئامیری مەنتیقەی شەرقیە. وەقتی وصولی جەلالەتی مەلیک بە خورماڵ جەمعیەتێکی غەفیر ئیستیقبالیان کرد لە روئەسای عەشایەر و ئەو مەحاڵە. وە لە خورماڵەوە حەرەکەتیان کرد بۆ هەڵەبجە، بەلەدیەی هەڵەبجە تاقێکی زەفەری ئیقامە کرد بو لە مەدخەلی شارا و نەصبی خیامی کرد بو بۆ موستەقبیلین و جمهورێکی عەزیم لەوێ مەوجود بون لە ئیستیقبالی جەلالەتیا و، لە پێشیانەوە بەگلەری جاف و روئەسای عەشیرەتی هەورامان و نەورۆلی و شێخانی تەریقەتی نەقشبەندیە ئیستیقبالیان کرد بە حەماسەتێکی شەدیدە و موبالەغەیەکی زائیدەوە و، لەپاش موصافەحەی جەلالەتی لەگەڵ موستقبیلین حەرەکەتیان فەرمو بۆ ماڵی قائیمقام لەگەڵ روئەسای عەشائیر و وجوهی بەلدە و لەدوای ئیستراحەتێکی کەم جەلالەتی تەفەقودی مەدرەسەی ئیبتیدائیەی فەرمو لەوێ تەلەبەکان صەفبەستە... کەشافە و تەحییەتی جەلالەتیان کرد. جەلالی حامید بەگ... تەلەبە هاتە پێشەوە کە عومری هەشت ساڵ بو شیعریەی شیرینی خوێندەوە و، لە دوای ئەو... خوتبەیەکی خۆشئامەدی لەتیفی کرد... لە خوتبەکان دا جەلالەتی مەلیک بینای مەکتەبەکەی تەرک کرد عەودەتی فەرموەوە بۆ سلێمانی لە سەعات شەشی بەعدەل زوهر لە عەینی رۆژدا تەنئەوەلی تەعامی عیشای لە ماڵی موتەصەریف دا کردو لەسەر سفرەکەی جەماعەتی ئەشراف و وجوە هەمو مەوجود بون.

رۆژی چوارەم 13 ی 6 ی 1931 بەلەدیە ئیستیحصاری خەیمە و کورسی زۆری کرد لە ساحەی موخەصەصە بۆ ویداعی جەلالەتی و لە پاش تلوعی شەمس مەوەدیعین و حەرەس شەرەف و کەششافەی مەداریس ئەخزی مەواقیعیان کرد. سەعات لە حەوتی قەبلەل زوهر مەوکیبی مەلەکی واصل بو بەو مەکانە، مۆزیقە سەلامی مەلەکی لێداو جەلالەتی دابەزی و یەک یەک موصافەحەی لەگەڵا کردن و لە دواییدا سواری سەیارەی مەلەکیە بو، لە پاشیەوە حاشیەی کەریمە و بۆ تەشیعی جەلالەتی تا حدودی لیوا موتەصەریف و موفەتیشی ئیداری و ئامێری مەنتیقەی شەرقیە لەگەڵ ئۆتۆمۆبیلەکان وجوە و ئەعیان رو بە کەرکوک حەرەکەتیان فەرمو. (ژیان، ژ 286، 18 ی 6 ی 1931)

4. 6. 16. تەرجومەی خیتابی جەلالەتی مەلیکی موعەزەم

تەشەکوری خەتیبەکان ئەکەم بۆ ئەو حسسییاتە نەبیلانە لە بابەت ئیخلاص و تەعەلوقی میللەتەوە ئیزهارتان کرد.

ئارەزوم ئەکرد بمتوانیایە بە عەینی زمان جوابیان بدەمەوە فەقەت ئومێدی عەزیمم هەیە لە ئیستیقبالدا بەبێ زەحمەت موەفەق ببم بەوە، چونکە ئێستا بێ تەرجومان هەرچیەک بە کوردی وترا تێی گەیشتم.

من خۆم حازر نەکرد بۆ قسەکردن، فەقەت بینا لەسەر ئارەزوی زەواتی حازرون کە تەمسیلی تەبەقات و جەماعاتی موختەلیفەی ئەم لیوا مەحبوبە ئەکەن چەند کەلیمەیەک ئەڵێم:

لێتان شاراوە نیە کە دین بۆ خوایە و وەتەن بۆ هەمو لایەکە. لە نەزەری من دا لە بەینی سوککانی مەملەکەتە مەحبوبەکەم دا هیچ فەرق و تەمییزێک نیە. وەتەن بۆ هەمومانە. ئەم شاخانە و ئەم دۆڵە جوانانە ملکی باقی سوککانی لیواکانی تری عیراقن، هەر وەکو ئەهلی ئەم لیوایە حەقیان لە هەمو بستێکی لیواکانی تردا هەیە. لەمەش زیاتر ئەڵێم، ئەڵێم هەمو دڵۆپێک لە خوێنی سەکەنەی ئەم لیوایە لە خوێنی هەمو عیراقیەکانە. عیراقیەکان لەم وەتەنەدا هەمو بران و هیچ شتێک نیە کە لە خدمەت کردن دوایان بخات.

دێینە سەر مەسئەلەی دین و مەزهەب، ئەمانە عائیدن بە خوا و لازمە لە بەینی عەبدو مەعبودا، لەناو دیواری مزگەوت و کڵێسادا بمێنێتەوە.

هیچ شوبهەی نیە کە هەر یەک لە ئێوە ئەیزانێت کە حکومەتی عیراق قبوڵی تەجزیئە و تەفریق ناکات، وە بە ئیعتیباری عومومی حکومەتی عیراق بۆتە جوزئێکی لایەتەجەزەئی و لەبەر ئەمە مەحاڵە کە سەکەنەی ئەلویەی جنوبیە بتوانن، بێ ئەوەی ئەم لیوایە جوزئێک لە وەتەنەکەیان و بە دەستیانەوە بێت لە ئەمنیەتا بژین و کەزا موستەحیلە بۆ ئەهالی ئەم لیوایە کە یەک رۆژ بتوانن، بەهەر شکڵ و وەزعیەتێک بێت، بەجیا لە وەتەنی عیراقی و لە برا عیراقیەکانیان بژین. ئەمە حەقیقەتێکی ئەوەندە ئاشکرایە کە هەمو عیراقیەک ئەیزانێت و ئەقوامی سائیرەش ئیشتیراکیان ئەکات. لەسەر ئەم ئەساسە حکومەتی عیراقیە تەئەسوسی کردوە و لە ئیستیقبالێکی نزیکا لەناو ئومەمی سائیرەدا بە ئیستیقلال و وەحدەتەوە ئەخذی مەوقیع ئەکات.

بە ئیعتیباری فەرد و حکومەت لەسەر هەمومان لازمە کە واجیباتی خۆمان بەرامبەر بە وەتەنی موقەدەس ئەدا بکەین، وە لە هەمو ئێشێک دا کە خدمەتی بەرزکردنەوەی وەتەن و تەحەقوق پێ کردنی ئامالی وەتەنیەی تێدا بێت تەشریکی مەساعی بکەین و یارمەتی یەکتری بدەین.

لە رۆژی تەئسیسەوە، وە ئەمڕۆ، وە ئیلەل ئەبەد پرۆغرامی حکومەتی وەتەنیە ئەمەیە کە لەناو ئەفرادی میللەت دا عەدالەت بڵاو بکاتەوە و تەطمینی رەغائیبیان بکات بە خدمەتگوزاری مەنافیعی وەتەن.

لە جوملەی ئەمانە حکومەت قانونێکی دانا کە بە موافیقی ئەو قانونە حوڕڕیەتی تەعلیم و موحاکەمات تەئمین کراوە. کوردێک بە زمانی خۆی فێری خوێندن بێت و، کەذا عەرەب و تورکیش بە زبانی خۆیان فێری خوێندن ئەبن. وە بۆ ئەوەی تەئمینی عەدالەت بکرێت حوککامی مەحکەمەی ئەلویەی عیراقیە لازمە شارەزای زبانی ئەو کەسانە بن کە محاکەمەیان ئەکەن. عەلاوەتەن حوڕڕیەت بەخش کراوە کە موکاتەبەی بەینی دەوائیر و ئەشخاص بەو زبانە بێت کە ئەکسەریەتی ئەو لیوایە تەکەللومی پێ ئەکەن. هەروەکو لە ماضیدا بوە لەمەودواش عادات، عەنعەنە، ئەدیان و مەذاهیب ئیحتیرامی تەواویان ئەگیرێت.

خولاصە حکومەتم عەزمی کردوە لەسەر ئەساسی حوڕڕیەت، عەدالەت و عەتف و ئیفای وەجائیبی وەتەنیە بە ئیخلاصەوە تەمشیەتی ئومور بکات و، ئەگەر لەمانەدا قصوری کرد من خۆم موراقەبەی ئەکەم.

وەزعیەتی سیاسی مەملەکەتەکەم تەقەرور و تەعیین کردوە مەجالی ئەوە نەماوە کە تەبدیل و تەغییر بکرێت.

بینائەن عەلەیهی لازمە لەسەر میللەت کە هەمو معاوەنەتی حکومەت بکەن بۆ ئەدای واجیباتی عومومیەی، وە ئەگەر یەکێک لەم رێگایە لابدات شازێک تەشکیل ئەکات وەکو کوڕەکەی نوح پێغەمبەر کە وەختێ باوکی بانگی کرد.

بۆ تەئمینی میللەتەکەم لە بابەت ئەو مەرکەزە سیاسیەی ئەم وڵاتە نائیلی بوە هەرچی لازم بو وتم. ئێستا ئەوەی بۆ ئێوە مابێتەوە ئەوەیە کە جەهد و سەعی تەواو بنوێنن بۆ ژیاندنەوەی ئیقتیصادیات، وەکو تیجارەت و زەراعەت، تاکو نەهضەی ئیجتیماعیەی عیراق بکات لەگەڵ ئەو هەنگاوە گەورانەی کە لە سیاسەت دا هاویشتویەتی. (ژیان، ژ 287، 25 ی 6 ی 1931)

پەلەیە

کۆپی خولاو لە خاوەن شکۆوە – سەرۆک وەزیران – بۆ هەر هەمو وەزیرەکان – جگە لە وەزیرانی دەرەوە، بەرگری و بەرێوەبەریەتی گشتی.A.W.Q.A.F

4. 6. 17. بابەت: سیاسەتی کوردی

1. لێرەدا من لیستێک دەنێرم بە زانیاری ورد لەسەر فەرمانبەرانی وەزارەتەکەت کە کوردی نازانن کە لەلایەن دیوانی شارەکانی ئەربیل، کەرکوک، سلێمانیەوە نێراون. لەگەڵ کۆپیەک لەسەر کۆبونەوەی رۆژی 7 ی 10 ی 1931 کە لە ئۆفیسی وەزارەتی ناوخۆیی ئەنجام دراوە.

2. تکایە دەتوانی ئاگادارم کەیتەوە:

ئەلف: کە ئاخۆ ئەو لیستەیە راستە، گەر هەڵەی تیایە، وا بکە کە لیستەیەکی راستم پێ بگات زۆر بە پەلە.

بێ: چ رێورەسمێک دەگرنە بەر بۆ ئەوەی ئەو فەرمانبەرانە بگۆڕن کە کوردی نازانن، چەندە وەختیان دەوێ بۆ فێربونی زمان.

جیم: لە حاڵەتێکدا گەر ئەوە نەکرا بەم زوانە، وا بکەن کە بایی ئەوەندە کوردی فێر بن کە کارەکانی خۆیانی پێ ئەنجام بدەن. دەکرێ واش دەست نیشان بکرێن کە بتوانن لە تاقیکردنەوەدا دەرچن سەبارەت بە فێربونی زمان، گەر سەرنەکەوتن دوای چەند مانگێک لە ناوچە کوردیەکان دور بخرێنەوە. سەرەرای ئەم راپۆرتە ناوخۆییە، من راپۆرتێکی دیکەم گەرەکە لە کۆتایی دو مانگدا کە چی پێشکەوتنێک بەرێوە چوە لەو ماوەیەدا بۆمی بەیان بکەن.

4. لە داهاتودا گەر ناچار بون کە فەرمانبەری وا دابمەزرێنن لە ناوچە کوردیەکان کە کوردی نازانن، تکایە لەو حاڵەتەدا راپۆرتێکم بۆ بنوسە کە بە ورد و درشتی هۆی ئەو جۆرە دامەزراندنەم بۆ بەیان بکەی.

5. تاقیکردنەوەکانی زمان: من دەخوازم کە جۆرە سیستمێکی تاقیکردنەوە بۆ زمانی کوردی بەرێوە بچێ بۆ هەمو ئەو فەرمانبەرانەی کە لە خزمەتدان یان لەوانەیە لە داهاتودا لە ناوچە کوردیەکانی سەر بە عیراق خزمەت بکەن، هەروەها بۆ ئەو فەرمانبەرانەی کە ئێستا لەو ناوچانەدا کار دەکەن و کوردی نازانن، پێویستە وەختێکی دیاریکراویان بدرێتێ، بڵێ سێ مانگ، (هەرچەندە وەختی پێویست و ماقوڵ لە لایەن پسپۆرانەوە بریاری لەسەر دەدرێ) کە تیایدا بایی ئەوەندە کوردی فێر بن کە بگەنە ئاستێک کاروباری خۆیان بە کارامەیی بەرێوە ببەن. بۆ نمونە کاتبێک کە لە بەشێکی تەکنیکی دەست بەکارە مەرج نیە بە قەد کارگێرێک یان دادوەرێک کوردی بزانێ. ئەو فەرمانبەرانەی کە لەو ناوچانەدا خزمەت دەکەن یان لە دەزگا حکومەتیەکان کارگێرن کە تیایدا دو تا سێ زمان بەکاردێت وەکو عەرەبی و کوردی و تورکی بە پێی دەرکردنی "یاسای بەکارهێنانی زمان لە ناوخۆدا" دەبێ بایی ئەوەندە لەم زمانانە بزانن کە بتوانن بەکارامەیی کارەکانی خۆیان ئەنجام بدەن. ئەم خاڵەیان جێی بایەخێکی گرنگە چونکە زانراوە کە نەک فەرمانبەر بە بێ

ئەو زانینی زمانانە کارامە و لێهاتو نابێ، بەڵکو ڕێی تێ دەچێ کە ببێتە مایەی هەستی ناجۆر و بەریەک کەوتن لە نێوان فەرمانبەران و خەڵکی ئەو ناوچانەی کە ئەوان کاری تێدا دەکەن. لەمەڕ مەسەلەی تاقیکردنەوە لە زمانی کوردیدا، وا پێشنیار دەکرێ کە پاداشت و خەڵات لەلایەن حکومەتەوە بدرێ بەو فەرمانبەرانەی کە سەردەکەون، چونکە ئەوە پتر هانیان دەدا خۆ ماندو بکەن، دەکرێ خەڵاتەکان بەم شێوەیە بڕوا بەرێوە: (50) ڕوپیە بۆ تاقیکردنەوەی سەرەتایی، هەشتا ڕوپیە بۆ قۆناغێکی باڵاتر و (120) ڕوپیە بۆ ئاستێک کە توانای وەرگێران لە خۆدا بەدی دەکەن.

6. لە میانەی گەڕانەکانمدا بە ناوچە کوردییەکاندا لەم ساڵەدا بۆم دەرکەوت کە مامۆستایانی ژن لە قوتابخانەکاندا زۆر کەمن. هەر بۆیە سەرنجی وەزارەتی پەروەردە بۆ ئەم حەقیقەتە ڕادەکێشم، داواشم ئەوەیە کە هەرچی دەکرێ بیکەن بۆ ئەوەی خانمانی کورد ڕابهێنرێن تا ببن بە مامۆستا.

7. داوا لە وەزارەتی ناوخۆیی دەکرێ کە هەندێ ڕێنمایی دەربکات بۆ بەرێوەبەری گشتی پۆلیس کە هەندێ هەنگاو هەڵنێن کە زۆر پێویستە تا بایەخ بەو مەسەلەیە بدا کە هەندێ لە ئەفسەرانی پۆلیس کوردی نازانن و کەچی لە ناوچە کوردنشینەکان دامەزراون.

8. من سەرنجم بۆ خاڵێکی تر دەچێ لەمەڕ ئەو حەقیقەتەی کە ڕاستە لە بەندی پێنجەمدا هاتوە سەبارەت بە (یاسای زمانە ناوخۆییەکان) کە دەکرێ کوردی و تورکی لە ناوچەکانی کەرکوک و کفریدا وەک زمانی رەسمی بەکار بێن، بەڵام لە ڕاستیدا بە تەنها تورکی بەکار دێ. پەیرەوکردنی ئەو یاسایە سەبارەت بەم مەسەلەیە دەبێ فەراهەم بکرێ.

{کۆپیەک لەگەڵ ئەو کۆپییەی مەحزەری کۆبونەوەکە بۆ سەرۆکی دیوانی پاشایەتی}

4. 6. 18. نامەی ئێچ دۆبز بۆ عەبدولموحسین بەگ سەعدون

"نهێنی"

ژمارە پۆست (439) شوێنی نیشتەجێ بون

N.P.O.439 بەغداد-27 ی 11 ی 1928

بەڕێزم سەرۆک وەزیران...

ئایا دەکرێ بەرێزت بە میهرەوە بگەرێتەوە بۆ نامە باوەڕ پێ کراوەکەم ژمارە: P.O.426 کە لە بەرواری 22 ی 11 ی 1928 دا دەرچوە لەمەڕ مەسەلەی ئەو پەیمانانەی نێوان حکومەتی بریتانیای مەزن و عیراق سەبارەت بە بەرێوەبردنی ناوچە کوردییەکان، هەروەها مەسەلەی مانەوەی (عەبدولمەجید بەگ ئال یەعقوبی) لە پۆستی خۆیدا وەک موتەصەڕیفی ئەربیل (هەولێر).

من وابزانم بیرم چوە لەو نامەیەدا کە سەرنجی جەنابتان بۆ ئەو موزەکەرەیە ڕابکێشم لەمەڕ مەسەلەی ئەو بەڵێنانەی کە بریتانیا لەسەر ئاستی جیهانی داونی سەبارەت بە عیراق کە تیایدا کۆپییەک بە شێوەیەکی رەسمی گەیشتە دەست نوێنەرە کۆنەکەی تۆ (جەعفەر پاشا ئەل عەسکەری) لە کۆبونەوەکەی وەفدەکان کە هاتبون گفتوگۆ لەسەر پەیماننامەی ئەنگلۆ ی عیراق بکەن کە لە ئۆفیسی کۆلۆنیال بەسترا لە بەرواری 1 ی 11 ی 1927 دا. لەو موزەکەرەیەدا هاتوە وەک جەنابت دەیبینی کە ڕونکردنەوەیەک لەلایەن حکومەتی بریتانیەوە هاتوە بەو ئاکامەی کە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتوەکان سەنگێک بۆ ئەو پەیمانەی حکومەتی بریتانیا دادەنێ بەوەی کە ڕێوڕەسمێک بگرنەبەر تا زامنی ئەوە بکەن کوردەکانی عیراق ئیدارەیەکی ناوخۆییان هەبێ کە دیارە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان مەرجی

داناوە حوکمی خۆیان بەیان بکەن لەمەڕ مەسەلەی سنوری موسڵ. من دڵنیام کە جەنابت بایەخێکی گـەورە بەم مەسەلەیە دەدەی. من لە خزمەتدام

سد. ئێچ. دۆبز
خاوەن شکۆ بەرێز عەبدولموحسین بەگ ئەلسەعدون.
سەرۆک وەزیران – بەغداد
(کاک شێزاد حەسەن لە ئینگلیزیەوە کردویەتی بە کوردی)

5. کورد و کۆمەڵەی گەلان

5. 1. ڕاسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلان دەربارەی کورد

لە ڕێککەوتنی نهێنی سایکس– بیکۆدا، موسڵ بەر فەرەنسا و شام بەر بریتانیا کەوت بو. بەڵام دوای جەنگ لوید جۆرجی سەرۆوەزیرانی بریتانیا لە سەودایەکی زیرەکانەدا لە گەڵ کلیمانسۆی سەرۆوەزیرانی فەرەنسا، شامی دا بە وان و موسڵی بۆ خۆیان وەرگرت، بە تایبەتی کە هێزی بریتانیا لەو کاتەدا ویلایەتی موسڵی لە ژێر دەس دا بو.

هێزەکانی بریتانیا، بە شەڕ موسڵیان نەگرت بو، بەڵکو لە دوای ئیمزاکردنی ڕێککەوتنی ئاگربڕی مۆدروس چوبونە ناویەوە، لەبەرئەوە تورکیا موسڵی بە بەشێک لە سەرزەمینی خۆی دائەنا نەک بە داگیرکراوی جەنگ. تورک داوایان لە بریتانیا ئەکرد موسڵ چۆڵ بکا، بریتانیا یش کە مرخی لە نەوتی کەرکوک خۆش کرد بو، بەهانەی دائەتاشی موسڵ لەدەس خۆیدا بمێنێتەوە. ئەم کێشەیە بە گفتوگۆی دو قۆڵی تورک و ئینگلیز چارەسەر نەکرا. لە کۆنفرانسی لۆزان یشدا نەیانتوانی بگەنە ڕێکەوتن. کێشەکە بە ڕەزامەندی هەردولایان، بۆ بەلاداخستنی، بەرەو ڕوی کۆمەڵەی گەلان کرایەوە.

کۆمەڵەی گەلان کۆمیتەیەکی 3 کەسی پێکهێنا بۆ لێکۆڵینەوەی "کێشەی موسڵ" و وەرگرتنی بیرورای دانیشتوانی ناوچەکە کە بدرێتەوە بە تورکیا یان بخرێتە سەر عیراق.

کۆمیتەکە هاتە موسڵ و سەردانی هەولێر و کەرکوک و سلێمانی کرد. تاقمێ نوێنەری تورکیان لە گەڵ هات بۆ پرۆپاگەندە. یەکێ لەوانە ژنبرایەکی شێخ مەحمود بو. ئەم کۆمیتەیە لە گەڵ زۆر کەس و تاقم وتوێژیان کرد. لە ئەنجامی ئەم گەشتەدا ڕاپۆرتێکی درێژیان ئامادە کرد و دایان بە کۆمەڵەی گەلان. لە ڕاپۆرتەکەیاندا ڕایان سپارد بو کە موسڵ بخرێتە سەر عیراق، بەو مەرجەی دەوڵەتێکی پێشکەوتو ماوەی 25 ساڵ یارمەتی بداو ئارەزوەکانی کورد یش لە بەرچاو بگرێ.

ئەم لیژنەیە لە لێکۆڵینەوەکەیدا نوسی بوی:

"لە کاتێکدا ئەگەر چاودێری کۆمەڵەی گەلان تەواو بو، دوای برانەوەی ئەو چوار ساڵەی کە پەیمانی عیراقی- بریتانی تێدا بەستراوە و، بەڵێنی بەڕێوەبەرایەتی ناوچەیی بەکورد نەدرێ، زۆر خەڵک تورکیان پێ باشتر دەبێ لە عەرەب." (السید عبدالرزاق الحسني، العراق في ضل المعاهدات، ط 3، لبنان، 1958. ص 133)

ڕاسپێرییەکانی لیژنەی سنور دەربارەی کورد:

"پێویستە ئارەزوەکانی کورد لەبەر چاو بگیرێ دەربـارەی دانـانی فەرمانبـەرانی بـە ڕەگـەز کـورد بـۆ بەڕێوەبردنی وڵاتەکەیان و، پێویستی دابەشکردنی عەدالەت و بڵاوکردنـەوەی خوێنـدن لـە قوتابخانـەکاندا و، کردنی زمانی کوردی بە زمانی ڕەسمی لە هەمو ئەم وەزیفانەدا."

بڕگەی 3 هەمی بڕیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان ئەڵێ: "داوا بکـرێ لـە حکومـەتی بریتـانی، وەکـو هێزی ماندادتۆر، ئەو تەدابیرە ئیدارییانە بخاتە بەردەم ئەنجومەن کە دائـەنرێن بـۆ دڵنیـاکردنی دانیشـتوانی کورد لەو شتانەی لە ڕاپـۆرتی لیژنـەی لێکۆڵینـەوەدا نـاوبراون، گـەرەنتییـەکانی دەربـارەی بەڕێوەبەرایـەتی ناوچەیی، کە لیژنەکە لە ئەنجامگیرییەکانی دا ڕای سپاردون."(الحسني: ل 129)

کۆمەڵەی گەلان کێشەکەی بە قازانجی بریتانیا و عیراق بە لاداخسـت. موسـڵی دا بـە عیـراق. تورکیـا یش ئیتر وازی لەم داوایە هێنا. بەڵام سەودایەکی تری بەدودا هات. بۆ ئـەوەی تورکیـا و ئێـران لـە ڕوسـیای سۆڤیەتی دور بکەونەوە و لە ئینگلیز نەوروژێن، ئینگلیز بۆ ڕازی کردنی ئەوان، نەیهێشت کوردی عیراق هـیچ جۆرە قەوارەیەکی تایبەتی هەبێ، تەنانەت لەناو چوارچێوەی دەوڵەتی عیراق یشدا.

5. 2. هیوای کورد بە کۆمەڵەی گەلان

چالاکەکانی کورد ئومێدێکی زۆریان بە ڕاسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلان و، بە عەدالەت و دڵسۆزیی بۆ گەلانی بچوک هەبو. ئەمە یش لەو وتارانەدا دەرئەکـەوێ کـە نوسـراون و، لـەو یادداشـتانەی داویانـە و، لـەو گفتوگۆیانەدا کە لە گەڵ وەفدی وەزاری عیراق کردویانە.

عیزەت بەگی عوسمان پاشا ئەڵێ:

"میللەتی کورد تەنها عیبارەت نیە لە سلێمانی. لە زاخـۆوە تـا خانـەقین هـەمو داوای ئـەم حەقـە ئـەکات و هیچ کوردێک کەرەتێکی تر لە گەڵ عیراقا ناژی. بۆ ئیحقاقی حەقمان موراجەعەت بـە حکومـەتی مونتەدەبـە ئەکەین. ئەگەر ئەو یش نەیپرسی، شکایەت ئەبەینە بەر عیصـبەتول ئومـەم. کـورد حکومـەتێکی موسـتەقیللەی ئەوێ لەژێر ئینتیدابدا. بە هەمو هێزمانەوە بۆ ئەم غایەیە سەعی دەکەین، ئـەمجارە سـیلاح و تفـەنگمان قەڵـەم و موراجەعاتە"

هەر لەم بوارەدا حەمەی ئەورەحمان ئاغا ئەڵێ:

"ئێمە کوردین و، کوردستان عیبارەت نیە هەر لە سلێمانی. لە زاخۆوە هـەتا خانـەقین کوردەوارێتیـە و، نایانەوێ لەگەڵ عیراق بژین. حکومەتێکی موستەقیللەی کوردیمان ئەوێ لەژێر ئینتیدابـدا. ئەگەر ئینگلیـز یـش نامانداتێ موراجەعەت بە عیصبەتول ئومەم دەکەین".

بەم دڵنیایی و هیوا گەورەیەوە کە نائومێد بون لە کاربەدەستانی بریتانی، ڕویان کردە کۆمەڵەی گـەلان و، چەند مەزبەتەیان بۆ نارد.

5. 2. 1. مەزبەتەکانی هەیئەتی وەطەنیە

دانیشتوانی سلێمانی بە ناوی خۆیانەوە چەنـدین مەزبەتـەیان داوە بـە کۆمەڵـەی گـەلان. مەزبەتـەکان لە ڕێگای مەندوبی سامی بریتانییەوە لە بەغداد ئەنێردران. وێنەیان لێ ئەدرا بە سەرۆکی وەزیرانی عیـراق و، ڕۆژنامەکانی بەغداد.

هەر بە هاندانی هەیئەت دەیان مەزبەتەی تر لەلایـەن ژنـانی سـلێمانی، کەسـایەتی ناسـراو و، سـەرانی ئێڵەکانی جاف، هەمەوەند، پشدەر، هەورامان... بۆ هەمان مەبەست نێردرا بۆ کۆمەڵەی گەلان.

لە هەمو ئـەو مەزبەتانـەدا داوای جێبـەجێ کردنـی بڕیارەکـانی کۆمەڵـەی گـەلانیان ئـەکرد دەربـارەی پێکهێنانی حکومەتێکی سەربەخۆ بۆ کورد لە ژێـر ئینتیـدابی بریتـانی یـان هـەر ئەنـدامێکی تـری کۆمەڵـەی گەلاندا. هـەر لـەو ماوەیـەدا مەزبەتەیـەکیش بـەناوی سـەرانی ئێڵـەکانی بادینانـەوە نوسـراوە، بـەڵام ئـەوان دەسبەجێ بە درۆیان خستۆتەوە، دژی ئەم جوڵانەوەیە هەڵوێستیان گرت و دەربڕی.

یەکێ لە گرنگترینی ئەو مەزبەتانە، یادداشتێکە کە بەناوی هەیئەتی وەتەنیەی کوردستانی جنوبیەوە، بە ئیمزای ئەندامەکانی لە 31 ی 8 ی 1930 دا دراوە بە کۆمەڵەی گەلان و، هەوڵ ئەدەن بە ئەندامانی کۆمەڵەی بسەلمێنن، کورد هەروەکو مافی دامەزراندنی حکومەتێکی سەربەخۆی هەیە، توانا و لێوەشـاوەیی خـۆ ژیانـدن و خۆ بەڕێوەبردن یشی هەیە.

حکومەتی عیراق روداوەکەی 6 ی 9 ی کرد بە بەهانە. هەمو چالاکەکانی هەیئەتیان گرت. هەنـدێکیان ناردن بۆ زیندانی کەرکوک و هەندێکیان دورخستنەوە. بە گیرانی ئەمان هەیئەت لە چـالاکی کـەوت و تـەواو بو. هەندێکیان بەیەکجاری لە ژیانی سیاسی کشانەوە. لە کاتی لێکۆڵینـەوە و دادگـایی کردنـدا دەرکـەوت کـە هۆی سەرەکی گیرانەکەیان، ناردنی ئەو مەزبەتانە بوە بۆ کۆمەڵەی گەلان.

5. 2. 2. مەزبەتەکانی شێخ مەحمود

شێخ مەحمود کە هاتەوە مەیدان، چالاکەکانی هەیئەت گیرابون. ئەو چالاکی‌یەی ئەوان دەسـتیان پێکـرد بو تەواو بوبو. شێخ مەحمود چەندین نامەی بۆ موفەتیشی ئیداری لـە سـلێمانی، مەنـدوبی سـامی لـە بەغـداد نوسی و داوای لێکردن کە کاربەدەستانی عەرەبی، دامودەزگای مەدەنی و سوپایی لـە زاخـۆوە هـەتا خانـەقین چۆڵ بکەن، حکومەتێکی کوردی لـە ژێـر ئینتیـدابی بریتـانی یـان هـەر ئەنـدامێکی تـری کۆمەڵـەی گـەلاندا دابمەزرێنن. بەڵام ئەمان بە بیانوی ئەوەی شـێخ مـەحمود رێککەوتنەکـەی 1927 ی شـکاندوە، بـە هەڕەشـە لێکردن وەڵامیان دایەوە.

بە رێگای ئەوان بو بێ یان هەر رێگایەکی تر، لە باتی دانیشتوانی کوردستانی جنـوبی، لـە رۆژی 21 ی 3 ی 1931 دا یادداشتێکی ناردوە بۆ کۆمەڵەی گەلان. لەو یادداشتەدا گازندە لە حکومـەتی عیراقـی ئـەکا لەسەر ئەوەی لە سلێمانی کوشتاری کردوە و رۆشنبیرەکانی گرتوە، داوا ئەکا حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر سایەی ئینتیدابی بریتانی یا هەر ئەندامێکی تری کۆمەڵەی گەلاندا، دروست بکرێ ((یادداشـتەکەی شـێخ بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان لە کۆتایی ئەم ناونیشانەی (3. 5. خۆ بەدەستەوەدانی شێخ مەحمود: کۆتایی قۆناغێک) ئەم کتێبەدا بخوێنەرەوە))

5. 2. 3. مەزبەتەکانی تۆفیق وەهبی

ئەو کاتەی تۆفیق وەهبی موتەسـەڕیفی سـلێمانی بـو، هەیئـەت لەوپـەڕی جموجـۆڵ و چـالاکی دا بـو. حکومەتی بەغداد پێی وابو ئەو چالاکیانە بەهاندانی تۆفیـق وەهبـی یـن، لـە بـەر ئـەوە کێشـایانەوە بەغـداد و دەستیان لە کار کێشایەوە.

لە ئازاری 1931 دا کۆمەڵێ لە پیاوە ناسراوەکانی کوردوستانی عیراق، وەکالەت نامەیەکیان بۆ تۆفیق وەهبی کردۆتەوە. دەسەڵاتیان داوەتێ بە ناوی ئەوان و، بە نوێنەرایەتی دانیشتوانی کوردستانی جنـوبی، بـۆ جێبەجێ کردنی خواستەکانی گەلی کورد، لە گەڵ کۆمەڵەی گەلان و دەزگاکـانی و، لە گـەڵ وەزارەتـی دەرەوەی بریتانیا، یان هەر دەوڵەت و دەزگایەکی پێوەندیدار گفتوگۆ بکا. جەلادەت بـەدرخان یـش، بـەناوی کۆمەڵـەی خۆیبون هوە نامەی پشتیوانی بۆ نوسیوە.

تۆفیق وەهبی لە نیسانی 1931 دا، دوای ئەوەی مەزبەتەکانی ساڵی 1930 رەفز کراون، چۆتە بێروت و دەستی کردوە بەکار. لەو کاتەدا هەیئەتی وەتەنیە لە چالاکی کەوت بو. شێخ مەحمود یش لە دوا رۆژانی شۆرشەکەی‌دا بوە. لەو کاتەدا زنجیرەیەک نامەو یاداشتی، بەنوێنەرایەتی (800) هەزار کوردی کوردوستانی جنوبی نوسیوە، بۆ: مەندوبی سامی بریتانی لە عیراق و، وەزیری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی بریتانیا و، سکرتێری کۆمەڵەی گەلان و سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب.

تۆفیق وەهبی لە یادداشتەکانی‌دا حکومەتی عیراق بە حکومەتی عەرەبی و کوردوستانی عیراق بە کوردستانی جنوبی ناو ئەبا. ئەڵێ کابرایەکی ئایریش چەندە ئینگلیزە، کورد یش ئەوەندە عەرەب یا عیراقیە.

تۆفیق وەهبی لە یادداشتەکەی‌دا داوا ئەکا لە ژێر سایەی عەرشی عیراق‌دا مافی (خۆحوکم کردن) بدرێ بە کوردستان. هەوڵ ئەدا باشیی ئەم کارە بۆ سەر ئاسایشی عیراق و، رۆژهەڵاتی ناوەراست و، پێوەندی کورد و عەرەب و کلدانی و ئاسوری، بسەلمێنێ.

خواستی ئەم لە گەڵ خواستی هەیئەتی وەتەنیە و شێخ مەحمود جیاواز بوە. ئەوان داوای حکومەتێکی کوردی‌ی سەربەخۆیان کردوە لەژێر ئینتیدابی بریتانی‌دا. بەڵام ئەم داوای خۆ حوکوم کردنی کردوە لە ژێر سایەی عەرشی عیراق دا. دیارە ئەوە یش ئەگەرێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم شارەزای سیاسەتی ناودەوڵەتان بوە. دڵنیا بوە لەوەی لە بەر خاتری کورد دەوڵەتی عیراق هەڵناوەشێنرێتەوە و کوردستان لە عیراق جیا ناکرێتەوە. شتێکی داوا کردوە بە پێ‌ی بۆچونی خۆی، هەلی جێبەجێ کردنی زۆرتر بێ لەوانەی پێشو. بۆ سەلماندنی خواستەکانی، پشت بە ژمارە و بەڵگە و شایەت و لێکۆڵینەوەی زانستی و مەنتیقی ئەبەستێ، وەک بەشێ لەمەزبەتەکەی، دو مەسەلەی گرنگی تری باس کردوە:

یەکەمیان: هەوڵی داوە قسەکانی نوێنەری بریتانیا لە لای لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب کە بە قازانجی حکومەتی عیراق و بەزەرەری کورد بون، پوچ بکاتەوە.

دوەمیان: پێ‌ی لەسەر دۆستایەتی کورد و ئاسوری و کلدانی داگرتوە. ناکۆکی ئەم دو گەلەی خستۆتە ئەستۆی حکومەتی عیراق کە هێزی لیوی لێ دروست کردون و ئەیانئێرێ بۆ شەری کورد. نوێنەرانی ئاسوری پشتیوانی‌یان لە خواستەکانی تۆفیق وەهبی کردوە.

دوای ئەوەی تۆفیق وەهبی گەراوەتەوە بەغداد، پێ ئەچێ لەسەر ئەم مەزبەتەیە، گیرابێ. بەڵام دوای ئەوەی هاوسەرەکەی سکاڵایەکی داوە بە مەندوبی سامی، بەردراوە. تۆفیق وەهبی جارێکی تر یش چۆتەوە بەیروت. لە وەڵامی ئەو تۆمەتانەی لە رۆژنامە عەرەبی‌یەکانا بە پاڵ جوڵانەوەی کورد دراون، وتارێکی نوسیوە. لەباری سەرنجی کوردەوە داکۆکی لە مافەکانی ئەکا.

5. 3. راپۆرتەکانی هێزی مانداتۆر

حکومەتی بریتانی کە هێزی مانداتۆر بو لە عیراق، هەمو ساڵێ راپۆرتێکی درێژی لەسەر جۆری بەرێوەبردنی عیراق و، پلەی پێشکەوتن و گەشەکردنی بۆ کۆمەڵەی گەلان ئەنوسی. لە هەمو راپۆرتێکی ساڵانەدا بەشێکی بۆ کورد تەرخان ئەکرد. لەم بەشەدا هەمیشە دو شتی رون ئەکردەوە:

یەکەمیان: شایەتی‌یەکی ناراستی بۆ حکومەتی عیراق ئەدا، کەوا هەمو بەڵێنەکانی خۆی سەبارەت بە راسپێری‌یەکانی کۆمەڵەی گەلان بەرامبەر بە کورد جێبەجێ کردوە. قسە و راگەیاندنەکانی کاربەدەستانی عیراق و ژمارەی فەرمانبەرانی کورد و ناسینی رەسمیی زمانی کوردی ئەکرد بە بەڵگە.

دوەمیان، سکاڵاو گازندەکانی کوردی بە درۆ ئەخستەوە. بە تێبینی‌یەکانی کە لەسەر مەزبەتەکانی سەرانی کوردی ئەنوسی، هەمیشە شکات و داواکانی پوچ ئەکردنەوە.

ئەو زەمانە بریتانیا گەورەترین زلهێزی دنیا و خاوەن دەسەڵاتی گەورە بو لە ناو کۆمەڵەی گەلاندا. شتێک ئەم رازی لەسەر نەبوایە سەری نەئەگرت. بریتانیا سەربەخۆیی کوردستانی بە شتێکی گەوجانە و لە جێبەجێکردن نەهاتو دائەنا. لای وابو دامەزراندنی هەر جۆرە قەوارەیەکی کوردی لە عیراقدا، ئەبێ بەهۆی وروژاندنی تورکیاو ئێران. ئینگلیز و تورکیا و ئێران عیراقیان بەلاوە گرنگتر بو لە کورد. بۆ ئەوەی ئەو تۆمەتە لە خۆیان دور بخەنەوە کە ئەوان لە پشت خواستە نەتەوەییەکانی کوردەوەن، بە پێچەوانەی بەڵێنەکانی خۆیان و راسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلانەوە، دژی هەمو جۆرە قەوارەیەکی کوردی رائەوەستان. نەیانهێشت کورد هیچ دەسکەوتێکی سیاسی یا بەرێوەبەرایەتی لە عیراقدا بە دەس بهێنێ.

بریتانیا لە سیاسەتی عیراقییدا بەرامبەر بە کورد وەکو کابرای عەرەبی دەکرد: (ترید غزال اخذ ارنب، ترید ارنب اخذ ارنب). لە هەمو حاڵەتێکدا ئەبو بە لای دەوڵەتی عیراق دا بکەوێ.

5. 4. رەتکردنەوەی خواستەکانی کورد

لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب، بێ پێچ و پەنا، خواستی کوردی بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیداب و، خواستی خۆ حکوم کردنی کوردستانی لەژێر سایەی عەرشی عیراق دا، رەت کردەوە.

بیانو یشیان ئەوە بو کە لەناو بریارەکانی کۆمەڵەی گەلاندا راسپێری و بەڵێنی لەو بابەتەی تیا نیە، کورد بە هەڵە لە بریارو راسپێرییەکانی کۆمەڵەی گەلان گەیشتون و بە هەڵە لێکیان داوەتەوە.

شکانی شێخ مەحمود یش ئینگلیزی گەرمتر کردەوە. بۆ پوچکردنەوەی مەزبەتەکانی کورد، بۆ نمونە لە یەکێ لەو تێبینییانەی لەسەر مەزبەتەی تاقمێ کەسایەتی کورد نوسیویتی، جگە لەوەی عیراقی بونی نوسەرەکانی و خوێندنەوەی ئیمزاکانی و لێوەشاوەییان کە بە ناوی کوردەوە بدوێن، ئەخاتە گومانەوە، بە راشکاویی ئەڵێ ئەو مەزبەتەیە بە فیتی شێخ مەحمود نوسراوە. شێخ مەحمود یش خۆی بەدەستەوە داوە، لەبەر ئەوە ناهێنێ بایەخی پێ بدرێ.

کۆمەڵەی گەلان، لەباتی ئەوەی خواستە نەتەوەییەکانی کورد دابین بکا، لە راسپێرییەکانیدا بۆ ئەوەی مافەکانی رێز لێ گیراو بێ، کردویەتی بە مەرج بەسەر کوردەوە کە ئەبێ "بە دڵسۆزیەوە بەشداری بکا لە ئاسایش و گەشانەوەی دەوڵەتی عیراق دا"

ئەو هیوایەی چالاکەکانی کورد بە کۆمەڵەی گەلان و عەدالەتەکەی هەیان بو، نەما. شێخ سەلام بەو بۆنەیەوە شیعرێکی داناوە، کە ئەو سەردەمە لە گۆڤاری هاواری دیمەشقیدا بڵاوکراوەتەوە. لە شیعرەکەیدا ئەڵێ:

عیصبەتول ئومەم، کۆمەڵی گەورە
بە پێچ و پەنا، بە فێڵ و دەورە
تەریق نابێتۆ تۆ چیت پێ ئەکەن؟
کوتەکی دەستی میستەر هەندەرسەن.

5. 4. 1. کۆمەڵەی گەلان.... کۆمەڵەی دزان

لە راستیدا کۆمەڵەی گەلان "کۆمەڵەی دزان" ی ئەو ئیستیعمارییانە بو کە هیچ خەم و خولیایەکیان نەبو، جگە لەوەی لەرێی دزیو جەردەییو تاڵان و برۆکردنی سەروەت و سامانی گەلانی رۆژهەڵات و ئەفریقا و سەرکوتکردنیانەوە، بەرژەوەندییەکانی ئیمپریالیزم بپارێزن و لە نێوان دەوڵەتە سەرکەوتوەکاندا

دەسکەوتی بە تاڵانبراو بەش بکەن. هەر لەبەر ئەوە یش بو مافەکانی گەلی کورد و چارەنوسیان بـەلاوە هـیچ نەبو، بەڵام بارودۆخی نێودەوڵەتی و روداوەکانی رۆژهەڵات، کۆمەڵەی گەلانی ناچار کرد کـە هەنـدێ بڕیـاری بەنج ئاسا دەربکەن. ئەمەش دوای ئەوەی کە کوردیان لە مافی چـارەی خۆنوسـین بێبـەش کـرد. ئـەو کاتـەی کۆمەڵەی گەلان بڕیاریدا لیژنەیەک لە ئەندامانی خۆی بنێرێ بۆ عیـراق، سـەبارەت بـەوەی لـەو نـاکۆکیyانـە بکۆڵنەوە کە کەوتبونە نێوان بریتانیا و تورکیاوە لەسەر کێشەی موسڵ، لیژنەکە لە ساڵی 1925 دا سـەردانی عیراقی کرد و لە ڕاپۆرتەکەی خۆیاندا دەربـارەی کـورد نوسـی بویـان: "پێویسـتە داواکـانی کـورد لـەبارەی دامەزراندنی کارمەندە کوردەکانـەوە بـۆ بـەڕێوەبردنی کاروبـاری وڵات و کاروبـاری داد و قـەزا و فێرکـردن پشتگوێ نەخرێن، لەم ڕووەوە زمانی کوردی وەک زمانێکی رەسمی کاری پێ بکرێ". وەختێک یـش کۆمەڵـەی گەلان لەو ناکۆکیyانەی کۆڵییەوە بڕیاریدا: "بەو سیفەتەی حکومەتی بریتانی دەوڵەتی مونتەدیبـە لـەعیراقدا: داوای لێ دەکرێ ئەو تەگبیرانە بخاتە بەردەم ئەنجومەن کـە پێویسـتە ئـەنجام بـدرێن، تـا ئـەو بەڵێنانـە بـۆ کوردەکانی عیـراق بـەجێ بهێنـرێن کـە پێوەنـدییـان بـە بـەڕێوەبردنی کاروبـاری نـاوخۆوە هەیـە، لیژنـەی لێکۆڵینەوە لە سنورەکان لە دوا ئەنجامگیرییـەکانیدا بڕیـاری لەسـەر دان" هـەروەک چـۆن کۆمەڵـەی گـەلان هەندێ بڕیاری تری دەرکرد کە پێشتر خستمانە ڕو، کاتێ دەربارەی گرنگی نێودەوڵەتی ڕاپەڕینی 6 ی 9 ی 1930 دواین. بەڕێوەبەری هۆبەی ئینتیداب یش لە گەڵ عەریزەکەی بەڕێز حەپسە خانی نەقیب دا، وێنـەی بڕیارەکەی بۆ کۆمەڵی گەلان نارد. وا لێرەدا بڵاوی ئەکەینەوە:

وێنەی ئەو بڕیارەی کە لە گەڵ عەریزەکەی بـەڕێز حەپسـە خـانی نـەقیب دا بـو، کـاتێ لـە 7 ی 9 ی 1930 دا پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی کرد:

کۆمەڵەی گەلان

جنێوە (5)ی ئۆکتۆبەری 1931

ژمارە 6 28 ی 22413 ی 655

خانمی بەڕێز

ئەنجومەنی کۆمەڵەی گـەلان لـە بڕیارەکـانی ڕۆژی 4 ی سـێپتەمبەری 1930 دا و لـە بـەر ڕۆشـنایی پێشنیازەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابـدا، منـی راسـپارد کـە پێتـان رابگەیـەنم: ئـەو عەریزەیـەی لـە 7 ی سێپتەمبەری 1930 دا پێشکەشتان کرد بو، تەماشا کرا و تا هەنوکەش کۆمەڵەی گەلان بـە عـەتفێکی زۆرەوە لایەنگیری ئەوەیە کە مافەکانتان بەچاوی ڕێزەوە تەماشا دەکرێ: ئەگـەر دڵنیـا بـین لـەوەی کـورد بەتـەواوی خزمەتی خۆیان بەجێ دێنن لە پێناوی پاراستنی ئاسایشی مەملەکەت و سەرکەوتنی حکومەتی عیراقیدا، جا بۆ ئەوەی ئێوەش ئاگاداربن وا لەگەڵ عەریزەکەتاندا وێنەی ئەو بڕیارەش دەنێرم کـە مسـتەر رابـاد بـۆ لیژنـەی هەمیشەیی ئینتیداب بەرزی کردبۆوە و نێردرابو بۆ کۆبونەوەی بیستەمی لیژنەکە.

خانمی بەڕێز، مایەی شەرەفمەندیشە بۆ من کە خزمەتکاری گوێرایەڵتان بم.

بەڕێوەبەری هۆبەی ئینتیداب

پوختەی بڕیارو کاروبارەکـانی کۆبونـەوەی بیسـتەمی لیژنـەی هەمیشـەیی ئینتیـداب ژمـارە 422 cم 167 و 1931 شەشەم 1198 pp220-222 cp.

عیراق

عەرزوحاڵێک (1) لەلایەن کوردەکانی عیراقەوە بەرزکراوەتەوە و لەلایەن حکومەتی بریتانیـاوە لـە 20 ی 2 ی 1931 دا بۆ لیژنەی ئینتیداب گوازراوەتەوە. (2) عەرزو حاڵێکی دیکە لەلایەن تۆفیق وەهبی بەگـەوە مێژوی 19 ی 4 ی 1931 ی پێوەیە.

5. 4. 2. ڕاپۆرتی مستەر راباد

لەسەر بناغەی ئارەزوی سەرۆکی لیژنە، شەرەفی ئەوەم بەرکەوت کە ئەم سەرنجانە بخەمە پـێش چـاوی هاوکارانمەوە کە، پاش خوێندنەوەی چەندین عەرز و حاڵی کوردەکان لام دروسـت بـون. پـاش ئـەوەی داوام لێکرا لەو عەرز و حاڵانە و لە پەراوێزی دەوڵەتە ئینتیداب کراوەکان لەسەریان ورد ببمەوە.

ئەگـەرچی قـەبارەی ئـەو بابەتانـەی خرانـە پـێش چـاوم لـە دو تـوێی چەنـد بەرگێکـدا بـون، بـەڵام سەرەنجەکانم لەبارەیانەوە زۆر کورت دەبن. بۆیـە بـە پێویسـتی نـازانم لـەم سـەرنجنامەیەدا سـەرجەمی ئـەو شتانەی لەو عەرز و حاڵانەدا هاتون یان لـە پـەراوێزی دەوڵەتـە ئینتیـداب کراوەکانـدا، چونکـە ئـەوە بـەرەو دوبارەکردنەوەیەک دەمبا کە هیچ سـودێکی نیـە و لەبـەر ئـەوەی هاوکـارانم دەتـوانن سـەرجەمی ئـەو عـەرز و حاڵانە ببینن. بۆیە تەنها لەم خاڵانە دەدوێم:

1. لیستێک بەو عەرز وحاڵانە و مێژو و سەرچاوەیان.
2. باس کردنی گرنگترین سکاڵاکانی خاوەن عەرز و حاڵەکان.
3. کورتەی تێبینی دەوڵەتە ئینتیداب کراوەکان.
4. دەربڕینی هێندێ ئەنجامگیری کورت.

5. 4. 2. 1. لیستی عەرزوحاڵەکان

نامە	مێژو ا. 24 ی 8 ی 1930 سەرۆکەکانی عەشیرەتی داودە	سەرچاوە
سی. پی. ئێم	ا. 24 ی 8 ی 1930	سەرۆکەکانی عەشیرەتی داودە
1140، 1151	ب. 31 ی 8 ی 1930	کۆمەڵەی نیشتمانیی مەرکەزیی دانیشتوانی کوردستانی باشور.
	ج. 7 ی 9 ی 1930	نەقیب زادە حەپسە (حەپسە خانی نەقیب).
	د.9 ی تشرینی یەکەمی 1930	سـەرۆکەکانی عەشـیرەتی مـەریوان و عەشیرەتی فەتاح عەلی بەگ.
	هێ. 9 ی تشرینی یەکەمی 1930	رێبەرانی کورد
	و. 9 ی تشرینی یەکەمی 1930	شێخ مـەحمود و 30 سـەرۆکی عەشـیرەتی پشدەر
سی. پی. ئێم	ی-19ی 4 ی 1931	جەعفـەر سـوڵتان و نـۆزدە گـەورە پیـاوی کورد.
	ز. 14 ی تشرینی یەکەمی 1930	تۆفیق وەهبی بەگ 1192

5. 4. 2. 2. سکاڵای خاوەن عەرزوحاڵەکان

ئەو عەرزوحاڵانەی لێیان وردبومەوە لە روی درێژی و شێوەزمان و ناوەڕۆکەوە لێک جیاوازن، بەڵام سەرجەمیان تورەیی گەلی کورد دەردەبڕن کە لە عیراقدا نیشتەجێن. خاوەنی عەرز و حاڵەکان و ئەوانەی بەناویانەوە قسە ئەکەن، تێکرا بە چەند پلەیەکی جیاواز ئەو سیاسەتە مەحکوم ئەکەن کە بە سیاسەتی حکومەتی عیراق و دەوڵەتی ئینتیداب کراوی دەزانن. بە مەبەستی ئەوەی بیاندەنە پاڵ سەرجەمی دانیشتوانی ئەو وڵاتەی ئینتیداب کراوە. لەبەر ئەوەی کوردەکان لە روی رەگەز و زمان و ئەدەب و شێوازی ژیان و خواستی سیاسییانەوە لە دەشت نشینان جیاوازن و، لەبەر ئەوەی پێیانەوە دیارە کە هەست بە هاوبەرژەوەندی بونی تایفەگەرانە دەکەن لەگەڵ سەرجەمی ئەو کوردانەی لە دەرەوەی عیراقدا نیشتەجێن، وا هەست دەکەم کە ئێمە لەبەردەم کێشەیەکی تایفەگەری و رەگەزیی ئەوتۆ داین کە خاسیەتەکانی ئەو کێشەیەی هەیە کە بە "کەمە نەتەوەیی‌یەکان" ناو دەبرێ.

هێندێ لە سکاڵاکانی خاوەن عەرزوحاڵەکان زۆر ئاڵۆزن، سکاڵا لە دڵڕەقی و توندوتیژیی دەسەڵاتدارانی عیراق دەکەن، بەڵام هێندێکیان رونترن و تێیاندا هەیە سکاڵا دەکەن لەوەی ژمارەی فەرمانبەری ناکوردی بەرپرس لە بەرێوەبردنی ناوچەکەیان زیاترە، سەرەرای ئەوەی حکومەت پێچەوانەی ئەمە دوپات دەکاتەوە. هێندێکیان سکاڵایان لەوەیە کە باجی زیاتر دەخرێتە سەر مێگەل و ماڵات و بەروبومیان. زۆربەشیان سکاڵا دەکەن لەو پەیمانەی دوایی هاوپەیمانیی نێوانی عیراق و بریتانیا کە هیچ بەندێکی ئەوتۆی تێدا نیە مافی تایبەت بۆ کورد مسۆگەر بکات، ژمارەیەکیان نارەزامەندی دەنوێنێ دژی ئەو توند و تیژی و دڵڕەقییەی کە روبەروی جەماوەری کورد و بەڵکو سەرۆکەکانی کوردەکان بوەوە لەکاتی هەڵبژاردنەکان لە سلێمانیدا. لەکۆتاییشدا دو عەرزوحاڵم بینی کە شێوەی نوسینیان دەڵێی هەریەکە سکاڵا دەکەن لە دەستی وەڵام نەدانەوەی ئەو عەرزو حاڵانەی بۆ باوەڕپێکراوی بەریتانی لە عیراقدا، نێردراون.

5. 4. 2. 3. داخوازییەکانی خاوەن عەرزوحاڵەکان

ئەم عەرزوحاڵانە، جگە لەو هۆکارانەی تورەیی کە لەسەرەوە کورتم کردنەوە، چەند داخوازییەکی دیاری کراویشی لەخۆ گرتوە کە ئاماژە دەکەن بۆ پێکهاتە ئیداری و سیاسی‌یەکان لەو بەشەی عیراقدا کە کوردی تێدا نیشتەجێیە، ئەو داخوازیانە زۆر لێک جیاوازن و جۆربەجۆرن، هێندێکیان داوای دامەزراندنی حکومەتێکی سەربەخۆی کورد دەکات لە ژێر پارێزگاریی ئینتیدابی بریتانی یان هەر دەوڵەتێکی دیکە کە کۆمەڵە هەڵیبژێرێ، هی دیکەش داوا دەکەن کە ئەو ناوچەیە دەبێ مەملەکەتێکی سەربەخۆ بێت و شێخ مەحمود حوکمی بکات لە ژێر پارێزگاریی دەوڵەتی بریتانیا. تۆفیق وەهبی بەگ لەلایەکی دیکەوە، لە چەند نامەو عەرزوحاڵێکدا تەنها داوای بەرێوەبەرایەتی‌یەکی زۆر باش و بەرزی ناوچەی کوردنشین دەکات.

ئەم عەرزوحاڵانە دو داخوازییان تیایە:

یەکەم:

بەردانی ئەو کەسانەی لە رۆژانی نائارامی لە سلێمانیدا گیران یان دور خرانەوە. دوەم:

گواستنەوەی فەرمانبەرە کوردەکان لە ناوچە عەرەبی‌یەکانەوە بۆ ناوچەی کوردنشین.

5. 4. 2. 4. کورتەی تێبینی‌یەکانی دەوڵەتی ئینتیداب کراو

ئەو دەوڵەتە ئینتیداب کراوەی ئەم عەریزە جۆر بەجۆرانەی بۆ لیژنە بەرزکردەوە، بە تەواوی پشکنیونی و لێیان ورد بۆتەوە، هەڵوێستی خۆی سەبارەت بەم عەرزوحاڵانە لەو سەرنجانەدا دەربڕیوە کە

کردونی بە پاشکۆی چەندین بەندی ئەو راپۆرتەی سەبارەت بە گەشەکردن و پێشکەوتنی عیراقە لەم بارەیەوە. بێ ئەوەی بە قوڵی بچینە نـاخی خاڵـە زۆرو جـۆر بـەجۆرە جیاوازەکـانی‌یەوە، دەبـێ بزانـرێ کـە دەوڵـەتی ئینتیداب کراو ئەوە رەت دەکاتەوە کە ئـەو مافـەی خـاوەن عەرزوحاڵـەکان داوای دەکـەن، دەربـڕی بۆچـونی زۆربەی گەلی کورد بێت. ئەوەش رەت دەکاتەوە کە ئەو پەیمانانەی مۆرکراون، بەڵێنی ئـەوتۆی تێـدا بـێ کـە ئاماژە بۆ سەربەخۆیی کورد بکات یان بەرێوەبەرایەتی‌یەکی زۆر باشیان پـێ بـدرێ، ئـەم جـۆرە بەڵێنانـە لـە کاتی دامەزراندنی سیستەمی ئینتیداب لە عیراقدا نەبوە. دەوڵـەتی ئینتیـداب کـراو دان بـەوەدا دەنـێ کـە بـە نیسبەت کوردەکانەوە مافی بەکارهێنانی زمانی خۆیان و دامەزراندنی فەرمانبەری کوردی دابین کـردوە، بـەڵام پێی وایە کە حکومەتی عیراق کاری کردوە، یان بەم نزیکانە کار دەکات بۆ جێبەجێ کردنـی ئەوانـە لـەکاتی گونجا و بونی سیاسەتی گشتی‌دا، بەڵام ئەوە رەت دەکاتەوە هەمو کوردی عیراق نارازی بـو بـن و، سوپاسـی میانڕەوی و ژیری زۆربەی گەلی عیراقی کرد، چونکە ئێمە دڵنیاین بە تـەواوی لـە مـاف و شـوێنی کەمایـەتی کورد هەمیشە رێزی لێ دەگیرێ، تەنانەت پاش ئـەوەش کـە عیـراق دەچێتـە ریـزی نێونەتـەوەیی‌یـەوە وەکـو دەوڵەتێکی سەربەخۆ، ئەمەش بە توندی پێی لەسەر دادەگرێ و دەیکاتە راسپاردەی خۆی.

5. 4. 2. 5. دەربڕینی هێندێ ئەنجامگیریی پێویست

لەبەر ئەوەی رژێمی حکومەتی عیراق پتر لە پلەی "باشترین چاک بـون" دایـە، ئـەوا بـێ هـودە هـەوڵ دەدەین رێسایەک دابنێن بۆ ئەوەی ببێتە بناغەی چەند بڕیارێک لەبارەی هەریـەک لـە داخوازیـەکانی خـاوەن عەرزوحاڵەکان، چونکە زۆرترین ژمارەی ئەو داخوازیانە و گرنگترینیان زیاتر بریتی‌یە لـە دامەزرانـدنی ئـەو مەملەکەتەی لە وزەی رێکەوتن و پەیمانە عیراقیە بریتانی‌یەکان‌کە لە بری ئینتیداب پێویستیەکان دابین بکـات. کەواتە ئەم عەرزوحاڵانە بە شێوەی راستەقینەیان پەسـند نـین، شـایانی هـیچ جـۆرە لێـدوانێک نـین لەلایـەن لیژنەوە، بەڵام سەبارەت بەو عەرزوحاڵانـەی ئامـاژە بـۆ ئـازادیی بـەکارهێنانی زمـانی کـوردی دەکـەن، ئـەوا دەوڵەتی ئینتیداب کراو دەڵێ کە خەریکن بگەنە ئاستێکی رەزامەندی بەخش لەبـەر ئـەوەی سیاسـەتی گشـتی رێگا بە لێکۆڵینەوەی دەدات. بەلای هاوکارانمـەوە گرنگـە بـزانن کـە دەوڵـەتی ئینتیـداب کـراو، بڕیارەکـانی حکومەتی عیراقی سەبارەت بە هەڵوێستی لە کێشەی کورد، پەسند کردوە.

هەروەها بریکاری سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران لە 19 ی 8 ی 1930 دا گوتی کە حکومەتی عیـراق بڕیاری داوە لە پاشەڕۆژدا بایەخ بـە داخـوازیـەکانی کوردەکـان بـدات بـەوەی کـە سـوربێ لەسـەر ئـەوەی فەرمانبەرانی حکومەت، لـە هـەر نەتەوەیـەک بـن دەبـێ زمـانی کـوردی بـزانن، ئەمـەش زۆر باشـترە لـەوەی بەرێوەبەرایەتی ناوچەی کوردنشین بدرێتە دەستی فەرمانبەرانی کورد.

لیژنەکە ناچارە بەمە قایل بێت، چونکە ئەم بڕیـارە ئـارەزوی ئـەوە دەردەبـڕێ کـە پەیوەنـدیی نێـوان دانیشتوانی کورد و بەرێوەبەرایەتی ئاسان بکاتەوە، بوار بۆ فەرمانبەرە کوردەکان لە ناوچە نـاکوردی‌یـەکانی وڵاتدا دەڕەخسێنێ.

لەلایەکی دیکەشەوە هەرگیز ناکرێ لیژنەکە ئەم بیرۆکەیە بە باشتر بزانێ، بێ ئەوەی ئاوڕ لە مەبەسـتی بداتەوە، ئەگەر ببێتە مایەی دامالینی کوردان لەو فەرمانبەرانەی خەمی خواستە رەواکانیان دەخۆن.

دەوڵەتی ئینتیداب کراو لە روی دیکەوە ئەوە دوپات دەکاتەوە کە ئەو سـتەمکاری و توندوتیژییـەی روبەروی خاوەن عەرزوحاڵەکان کراونەتەوە، یـان ئـەو کەسـانەی لافـی ئـەوە لـێ دەدەن کـە داکـۆکی لـە ناوچەکانیان دەکـەن یـان خـەیاڵین، یـان هۆکـەیان دەگەرێتـەوە بـۆ رەفتـاری تەعـەدا لێکـراوە ئینتیـداب کراوەکان.

ئەم ژمارە زۆرەی عەرزوحاڵ کە لەلایەن بەشێکی زۆری خەڵکەوە بەرز کراونەتەوە کە مەحاڵە بتوانرێ لە ڕێوشوێنیان بکۆڵرێتەوە، ئەو رون کردنەوە دور و درێژ و قەناعەت هێنەرانەی دەوڵەتی ئینتیداب کراو دەري بڕیون، لیژنەکە دەخەنە ژمێریاری هەڵوێستێکی سەختەوە. هەرگیز هەستم بە قوڵیی لاوازی لیژنەی ئینتیداب لە رەوتیدا لەناو کێشەی عەرزوحاڵەکاندا نەکردوە، پتر لەم گیرۆدەیی‌یەی لە نێوان ئەم مەبەستە چنراوانەی لێدوان و رەتکردنەوە و رون کردنەوەکاندا، ئەگەر بواری ئیمکانیەتی بەکارهێنانی پێداویستییەکان لە لێکۆڵینەوەدا نەڕەخسێنرێ، ئەوا لیژنەکە ناچار دەبێ بە لێدوانی ئەو دەوڵەتە ئینتیداب کراوانە قایل بێت کە سەرنجیان بۆ لای کێشەکە راکێشاوین. لەم حاڵەتەدا دەتوانین بەبێ بونی کەمترین دودڵی ئەرکەکانمان جێبەجێ بکەین، لەبەرئەوەی سکاڵای خاوەن عەرزوحاڵەکان بە وردی لێیان کۆڵراوەتەوە، لەبەر ئەوەی ئەو سکاڵایانە پەیوەندییان بە عیراقەوە هەیە پتر لە پەیوەندیان بە حکومەتی بریتانیای مەزنەوە، ئەو سکاڵایانە لەلایەن دەسەڵاتێکی بەرپرس لەو خراپ بەکارهێنانی خاوەن عەرزوحاڵەکان باسیان لێوە دەکرد، لێکۆڵراوەتەوە بەوردی و پێدەچێ ئەو دەسەڵاتە بەدەست وەردانی لەکاروبارە ئیداریەکاندا ئەو خراپ بەکارهێنانەی کەم کردۆتەوە.

ئایا پێویستە لیژنەی پیاچونەوەی سکاڵای خاوەن عەرزوحاڵەکان، سکاڵاکانیان بەتەواوی پوچەڵ بکاتەوە؟ و رایبگەیەنێ کە بە تەواوی قەناعەتی بە دەوڵەتە ئینتیداب کراوەکە هێناوە؟!. پێم وایە نەخێر... سەرەرای ئەوەی ئەم عەرزوحاڵە زۆرانە جێی ڕەخنەن بەراستی بەهۆی نەزانینی نرخ و پایەی خاوەنەکانیانەوە، لەلایەکەوە و نەزانینی ناوەڕۆکی باوەڕ پێ نەکراویان لە پلەی دوەمدا بەڵام ناکرێ چاودێرێکی بێ لایەن لەو بیرۆکەیە خۆی بپارێزێ، بەڵکو دەبێ بڵێ: کێشەی کورد لە عیراقدا کێشەیەکی راستەقینەیە، ئەگەرچی تورەیی کوردان زۆر یان کەم جێگیر بو بێ، یان پتر لەوەش بڵاوبوبێتەوە، وەکو خاوەن عەرزوحاڵەکان باسی دەکەن، پێدەچێ ئەو تورەیی‌یە هەبو بێ و دەوڵەتی ئینتیداب کراویش ئەوەی رەت نەکردۆتەوە.

ئەگەر ئەم تورەیی‌یە لەم هەمو ماوەیەدا بە بەردەوامی هەست پێکراو بو بێ کە حکومەتی بریتانیا، وێرای لێهاتویی، دەسەڵاتی راستەقینەشی لە رێگای دادپەروەرییەوە بەکارهێناوە، ئەوا ناترسێ لەوەی ئەم جۆرە تورەیی‌یە هەمو لایەک بگرێتەوە ئەگەر حکومەت سەر پشک بکرێ بۆ بەرێوەبردنی خۆی و، دوچاری ئەوەش دەبێ کە وروژاندنی ئەم تورەیی‌یە، دەشێ هەمو کاتێک روبدات و ببێتە مایەی بڵاوبونەوەی گیانی دوژمنایەتی نیشتمانی لە نێو هاوڵاتیانی عەرەبدا.

ئەگەر هاوکارانم هاوبۆچونم بن لەوەی لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی ئەو بەڵگەنامانەی سەرەوەدا پێی گەیشتوە- کە بە کورتی لێیان دوام- دەتوانن ئەم راستیە تۆمار بکەن کە ئەم بڕیارە هەڵبژێرن، بۆ ئەوەی بدرێتە ئەنجومەن.

لیژنەی ئینتیداب پاش پشکنینی ئەو عەرزوحاڵە زۆرانەی لەلایەن چەندین گروپ و کەسایەتیی کوردی عیراقەوە بەرزکراونەتەوە، لەگەڵ ئەو تێبینی‌یانەدا کە دەوڵەتی ئینتیداب کراو تۆماری کردون، شەرەفمەندە بەوەی ئەنجومەن بەم خاڵانە رابسپێرێ:

1. سوپاسی دەوڵەتی ئینتیداب کراو بکات، بۆ ئەو بایەخ و وردەکاریەی نواندویەتی لە لێکۆڵینەوە و ئامادەکردنی ئەو تێبینی‌یانەی لەو عەرزوحاڵە زۆرانەوە هەڵێنجنراون.

2. داوا لە دەوڵەتە ئینتیداب کراوەکە بکات کە پێداگرێ لەسەر ئەوەی دەبێ حکومەتی عیراق لە مامەڵە کردنی لەگەڵ هاوڵاتیانی کوردا، پابەند بێ بە گیانی ئەو پەری سنگ فراوانی بەرانبەر بە کەمایەتییەک کە شایانی رێزە، دڵسۆزیی بۆ حکومەتەکەی بەو رێژەیە گەشە دەسێنێ تا لە هەمو هێڵێکی ئەوتۆ رزگار بکرێ کە خیانەت لەو مافە بناغەییانەی بکات کە دەوڵەتی ئینتیداب کراو و کۆمەڵەی نەتەوەکان دانیان پێدا ناون.

3. خاوەن عەرزوحاڵەکان ئاگادار بکرێنەوە کە کۆمەڵەی نەتەوەکان هەمیشە کار دەکات بۆ ئەوەی رێز لە مافەکانیان بگرێت، ئەمەش بەسۆز و ئارەزویەکی زیاترەوە دەکرێ ئەگەر لیژنەکە پێی وابو کوردەکان بە ئەوپەڕی دڵسۆزیەوە کار بۆ دابین کردنی ئاسایش و سەرکەوتنی دەوڵەتی عیراق بکەن.

4. بایەخی تەواو بداتە ئەو دودڵیەی دەستی بەسەر دانیشتوانی کوردا کێشاوە، چونکە لە ئاڵۆزی ئەو چارەنوسەوە هەڵقوڵاوە کە لە سایەی پارێزگاری کردنیان لەلایەن حکومەتی بریتانیاوە بە هێزی مەعنەویی خۆی چاوەروانیانە، پتر لە دە ساڵ سودیان لێ وەردەگرت و ئێستاش دەبێ بکشێتەوە.

(*کاک عەبدوڵڵا قەرەداغی لە عەرەبی‌یەوە وەری گێڕاون).

5. 5. بەڵگەکانی: کورد و کۆمەڵەی گەلان

5. 5. 1. صورەتی تەلغرافەکان:

لە خوارەوە صورەتی ئەو تەلغرافانەیە کە لە تەرەف ئەشراف، رؤەسای عەشایەر و سائیری تەبەقەی ئەهالی سلێمانیەوە بۆ مەراجیعی عالیە لێ دراون:

جینوە: رەئیسی عیصبەتول ئومەم

لە موعاهەدەی تازەی بەینی حکومەتی ئینگلتەرە و عیراق بحثی حقوقی کوردەکان نەکراوە، بەنەظەر ئەم موعاهەدەیەوە ئینتیداب مەرفوعە تکا ئەکەین حمایەمان بکەن، مەتالیبی میلیەمان کە عیبارەتە لە مختاریەتێک ئیسترحام ئەکەین بۆمان تەئمین بفەرمون.

عمومی ئەشراف و ئەهالی سلێمانی. (ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

لەندەن: وەزارەتی موستەعمەرات

موعاهەدەی تازەی حکومەتی فەخیمەی ئینگلتەرە و عیراق ئیعتراف بە حقوقی پەخشکراوی کورد ناکات لەم خصوصەوە بە مضبطە مەتالیبی میلیەمان لە میان و بۆ تەطبیقی رجامان لە مەندوبی سامی عیراق کردوە تکا ئەکەین حمایەمان بکەن ئەو حقوقە پێمان بەخشراوە بۆمان تەئکید بکەین و مەتالیبی میلیەمان تەضمین بفەرمون.

حمە آغا عبدالرحمن آغا، حفید زادە عبدالقادر، عزمی بابان، توفیق قزاز، عبدالرحمن احمد پاشا، فایق بابان، شفیق بگ رشید پاشا، حمدی بگ رشید پاشا،

(ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

<u>جوابدار</u> <u>30 تموز 930</u>

تەلغراف: بۆ رەئیسی عیصبەتول ئومەم لە جنێوە
وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن
رەئیسەل وزەرای عیراق
بە پۆستە صورەتێ بۆ مەندوبی سامی عیراق
بۆ بەغداد تایمس

لە موعاهەدەی تازەی عیراق و ئینگلتەرەدا حقوقی کورد ئیعترافی پێ نەکراوە، بەپێی ئەم موعاهەدەیە ئینتیداب نهایەتی هاتوە، مەتالیبی کورد عیبارەتە لە موختارییەتی ئیدارە، لوطفا حمایەمان بکەن. عمومی عەشائیری لیوای سلێمانی، 8 تەموزی 930. (ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

بەغداد: فەخامەتی رەئیسەل وزەرای عیراق

لە موعاهەدەی تازەی عیراق و ئینگلتەرادا کە لە جەریدە چاومان پێ کەوت، حقوقی پەخشکراوی کورد تەئید ناکاتەوە. لەم روەوە میلەتی کورد جدا موتاثیرە رجا ئەکەین حقوقی پەخشکراومان لەم موعاهەدەیەدا ئیدخال و تەصریح بفەرمون.

ئیمضا: عمومی ئەعیان، ئەشراف و سائیری ئەهالی سلێمانی. 16 تەموز 930

(ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

بەغداد: ریاسەتی وەزاراء

مەتالیبی کوردان موافیقی قەراری عیصبەتول ئومەم و مادە 109 و 110 ی قانونی ئەساسی عیبارەتە لە موختاریەتی ئیدارە، ئیعلان و ئیعطا و تەطبیقی تکا ئەکەین.

روئەسای پشدەر، روئەسای جاف، روئەسای هەورامان. (ژیان، ژ 253، 24 ی 7 ی 1930)

بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی

صورەتی: تەلغرافیەن بۆ بەغداد تایمس

مەتالیمان موختاریەتێکی ئیداری، ئەمە تەوافوقی قەراری عیصبەتول ئومەم ئەکا بۆ ئیعلان و تەتبیقی ئەم خسوسە موتەعەدید دەفعە موراجەعەتمان بە حکومەتی عیراق کرد هێشتا جوابێکی شافیمان وەرنەگرتوە بەصیفەتی ئەوە کە فەخامەتتان لێرەدا عیصبەتول ئومەم تەمسیل ئەکەن پێویستە موتالەباتمان جێبەجێ بفەرمون.

8 ی 7 ی 1930 عمومی ئەشرافی سلێمانی. بەگزادە و روئەسای جاف. هەمو بەگزادەی هەورامی. هەمو روئەسای پشدەر. هەمو روئەسای هەمەوەند.

(ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

بغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق

رەئیسەل وزەرای عیراق

بۆ بەغداد تایمس

بۆ العالم العربی

عمومی عەشائیری پشدەر لەگەڵ هەمو کوردان دا موتەفیقەن تەلەبی موختاریەتی ئیدارە و ئینجازی قەراری عیصبەتول ئومەم ئەکەین. هەمو عەشائیری پشدەرو جاف. 20 ی 7 ی 1930. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

بەغداد فەخامەتی موعتەمیدی سامی عیراق

صورەتی بۆ فەخامەتی رەئیسەل وزەرا

بە پێی قەراری عیصبەتول ئومەم لەم موعاهەدەیەدا تەئمینی رەغائیبی میللەتەکەم ئەکەم، ئیستیرحام و تەئیدی مەتالیبیان ئەکەم. 18 ی 7 ی 1930. ئەحمەد، تۆفیق بەگ زادە. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

بەغداد فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق
رەئیسەل وزەرای عیراق
صورەتی بەغداد تایمس
العالم العربی
العراق
البلاد
ئێمە ژنانی کورد، بە هەمو مەوجودیەتمانەوە تەلەبی حقوقی مەشروعەی کوردستان ئەکەین کە عیصبەتول ئومەم پێی بەخشیوین و ئیعتیرافی لەسەر کراوە ئیستیرحام ئەکەین حیمایەمان بفەرمون. 24 ی 7 ی 1930. حەلاوە رەمزی ئەفەندی. ئامینە غەفور ئاغا. حەفصە نەقیب. ناهیە صالّح ئەفەندی. حەفصە قادر ئاغا. (ژیان، ژ 254، 28 ی تەمووزی 1930)

بە پۆستە:
بۆ سکرتێری عیصبەتول ئومەم لە جنێوە
وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن
صورەتێکی بۆ غەزەتەی نییەرئیست
بۆ فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق
رەئیسەل وزەرای عیراق
غەزەتەی بەغداد تایمس
لەو ساوە میللەتی کورد لەگەڵ عیراقا ئەژی بۆ ئەوەی برایەتی کورد و عەرەب بە جدیەت ئەبەدی بمێنێتەوە کوردەکان لە هەمو حالێک دا طەلەبیان کردوە حقوقی میللیەیان کە عیصبەتول ئومەمیش ئیعتیرافی پێ کردوە بۆیان تەتبیق بکرێ، کەچی ئەم مەقسەدو غایەمان بە هیچ نەوعێک تەرویج نەکراوە. ئەمجارەش بە موناسەبەتی موعاهەدەی تازەوە داوای ئیدارەیەکی موختارەمان کرد لە حکومەتی عەرەب. مەعەلئەسەف بۆمان مەعلوم بو موقابیل بەمە مەئمورینی ئیداریە و ئینزیباتیەی مەناتیقی کوردییە کە ئەکثەریان عەرەبن دەستیان کرد بە تەهدیدات و تەزییقاتی میللەتی کورد بۆ داوا نەکردنی حقوقی مەشروعیان. ئینجا لە حالێک دا کە ئینتیدابی حکومەتی ئینگلیز مەوجودە ئەمە رەوشتی مەئمورینی حکومەتی عەرەب بێ لە پاش رەفعی ئینتیداب ئەم ئیدارەی حازرەیە لە ئیدارەی تورک خراپتر ئەبێ بۆمان. ئەم حەرەکەتەی مەئمورینی عەرەبە هیچ کەمتر نیە لە حەرەکەتی تورکەکان کە لە حەق میللەتی کورد ئیجرایان کردوە و ئەیکەن کە بو بە سەبەبی نەفرەت و جوێ بونەوەیەکی ئەبەدیمان.
لەبەر ئەم ئەسبابە کە عەرز کراوە قەراری قەتعی و نیهائی عمومی کوردانی عیراق داواکردنی تەشکیلی حکومەتێکی کوردییەیە لە ژێر نەزارەتی عیصبەتول ئومەم دا، ئیستیرحامی معاوەنەت و تەئمینی غایەی مەشروعەمان ئەکەین!
هەمو ئەشرافی سلێمانی. 117

جوابی تەلەغرافی رۆژی 8 ی 7 ی 1930 کە لە سلێمانیەوە نێرراوە بۆ عیصبەتول ئومەم
بۆ عەزمی بەگی بابان و سائیری صاحێب ئیمزایان

بە شەرەفەوە وصولی تەلغرافی ڕۆژی 8 ی 7 ی 1930 بەیان ئەکەم و ئەمەویٚ ئیخبارتان بکەم کە موافیقی ئوصولی موتەخەذەی جەمعیەتی ئەقوام هەمو ئیستیدعایەکی سوکانی مەناتیقی مونتەدەبە لازمە بە ویساتەتی قوەی مونتەدەبەوە بنێرێت بۆ سکرتاریەت. بینائەن عەلەیهی ئیستیدعاکەتان بە پێچراوەیی ئیعادە کرایەوە و بۆ مەعلوماتیش صورەتی مەخطەرەیەک کە طەریق و ئوصوڵی تەقدیمی ئیستیدعا لە مەناتیقی مونتەدەبەوە پیشان ئەدا بۆتان نێررا.

بە خدمەتکاریتان کەسبی شەرەف ئەکەم

21 ی 7 ی 1930 مودیری شوعبەی ئینتیدابات. (ژیان، ژ 254، 28 ی 7 ی 1930)

صورەتێکی تری ئەو تەلەغرافانەی کە درا بو بە عیصبەتول ئومەم

لە غەزەتەی پێشومانا جوابێکی مەجلیسی عالی عیصبەتول ئومەمان نەشر کرد بو کە بە موناسەبەتی ناردنی تەلغرافی مەتالیبی کوردانەوە بۆ ئەشرافی سلێمانی نوسراوە.

لەسەر ئەوە دیسانەوە لە تەرەف صاحێب ئیمزاکانەوە صورەتێکی تری تەلەغرافەکان تەنزیم کرایەوە و موافیقی نیظامنامەی عیصبەتول ئومەم بە واسیتەی فەخانەتی مەندوبی سامی عیراقەوە تەقدیم مەجلیسی عالی عیصبەتول ئومەم کرایەوە. (ژیان، ژ 255، 31 ی 7 ی 1930)

<u>مەزبەتەیەکی تر بۆ تەئیدی تەلەبی حقوقی کوردان</u>

لەم ڕۆژانەیش دا لە بنـاری هـەورامان لـە تـەرەف حـەزرەتی شـێخ عـەلادین ئەفەنـدی نەقشـبەندی و خزمەکانی و مەشایخ و عولەمای ئەو ناوەوە بۆ تەئیدی تەلەبی حقوقی مەشروعەی کوردان مەزبەتەیەکی تر تەنزیم و تەقدیمی فەخامەتی مەندوبی سامی عیراق کراوە.

لەبەر ئەوەی لە غەزەتەکەمانا جێگا موساعید نەبو مومکین نەبو بە تەواوی ئەصڵی مەضبەطەکە دەرج بکەین. (ژیان، ژ 256، 7 ی 8 ی 1930)

دهۆک 9 ی 8 ی 1930

صورەتی بە پۆستە بۆ عیصبەتول ئومەم

بۆ دارەل ئیعتیماد لە بغداد

رەئیسەل وزەرای عەرەب

پارلەمانی ئینگلیز

لیوای سلێمانی

لە وەکیلانی کوردی ئەقزیەی شیمالیەوە

بۆ هەمو کوردان

خەبەرداربن، چاوی خۆتان بکەنەوە سەیری ئەترافی خۆتان بکەن وا ئینگلیز لەگەڵ عیراق موعاهەدەیەکی کرد و لەم موعاهەدەیەدا بەحس لە حقوقی کوردان نەکراوە، لەپاش دو ساڵی تر ئینتیدابی ئینگلیز لە عیراقا نامێنێ، حکومەتی عیراق سەربەست و داخڵی عیصبەتول ئومەم دەبێ، ئەوسا کورد لەژێر دەستی عەرەبا زەلیل ئەبێ، لەبەر ئەوە عەیبە ئەگەر ئێمەیش وەکو ئەهلی سلێمانی داوای حقوقی خۆمان نەکەین و ئەو برایانەمان بە پیاو و ژن و منداڵەوە جەهد ئەکەن و بە جارێک هاواریان بردۆتە بەر عیصبەتول ئومەم و دارەل ئیعتیماد و داوای حقوقی کورد ئەکەن. ئەگەر ئێمەش ئیتیحادیان لەگەڵ نەکەین وەکو ئەوان داوای

حقوق نەکەین، حاڵمان خراپ ئەبێ و حقوقمان ئەفەوتێ ئێمە کە ناومان لەژێرەوە نوسراوە و عەشائیری سندی، گولی، بەرواری، دۆسکی و هەمو ئەقزیەی شیمالی تەوکیلیان کردوین کە بەناوی کوردی...ئەم بەیاننامەیە عەرزی ئەنزاری عالەم بکەین و داوای حقوقی کورد بکەین فکری ئێمە فکری سلێمانیە و موخالەفەتێک لە بەینا نیە و موافیقی قەراری عیصبەتول ئومەم وەکو لیوای سلێمانی تەلەبی تەشکیلی حکومەتێکی موستەقیلەی کوردییە ئەکەین.

شێخ رەقیبی سورچی. شێخ غیاسەدین. شێخ نوری بریفکانی. ئەدیب ئەفەندی رەئیسی بەلەدیەی عەمادیە. حەمە ئاغای براش. شێخ شەهابی زێبار. تەرخان حاجی رەشید بەگی بەرواری. (ژیان، ژ257، 14 ی 8 ی 1930)

5. 5. 2. بە درۆخستنەوەکانی بادینان

بە درۆخستنەوە

شێخ محەممەد ئەفەندی رەقیب (لە مەشایخی سورچی)

وەکو زانیومە مەزبەتەیەکتان بۆ هاتوە خواستەکانی میللەتی کوردی تێ دایە و، لە ناو ئیمزاکانیش دا ئیمزای منی تێ دایە لە کاتێک دا من ئاگام لە شتی وا نیە و ئەو مەزبەتەیەم ئیمزا نەکردوە و ئیمزایشی ناکەم چونکە باوەڕم وایە ئەم کارانە ئەبێتە هۆی پارچە پارچەکردنی نیشتمان لەبەر ئەوە تکا ئەکەم ئەم بە درۆخستنەوەیە لە یەکەم ژمارەی رۆژنامەکەتان دا بڵاوبکەنەوە بەتایبەتی لەم رۆژانەدا کە پێویستە لەسەر هەر یەکێکمان دەس بە یەکێتی عیراقەوە بگرێ و لەوپێناوەدا ئەبێ لەگەڵ برا عەرەبەکانمان شان بدەین بەشانی یەکەوە. (الشعب، ع 242، 27 ی 8 ی 1930)

بە درۆخستنەوە

رۆژنامەی ژیانی کوردی کە لە سلێمانی دەرئەچێ، لە ژمارەی 257 ی رۆژی 14 ی 8 ی 1930 دا مەزبەتەیەکی بڵاوکردۆتەوە بە هەندێ ئیمزاوە کە دراوەتە پاڵ ئێمە بێ ئاگاداری خۆمان. ئەو ئیمزایانە ساختەن و ئەسڵیان نیە. رەفتاری هەندێ کەس لەم بارەیەوە جێگەی داخ و سەرسورمانە. بەڵێ ئێمە کوردبونی خۆمان ئینکار ناکەین و شانازی بە نەتەوەی کوردەوە ئەکەین بەڵام شتێکی‌کەمان بەبیردا نەهاتوە جگە لە پاراستنی یەکێتی عیراق کە ئاواتی هەمو پیاوە ژیرەکانی عیراقە. بۆ هەڵماڵینی پەردە لە روی راستیەکان رای ئەگەیەنین کە ئێمە ئەوەمان ئیمزا نەکردوە و ئامادە نین دەستی بێگانە یاریمان پێ بکات.

محەممەد ئال حسێن ئاغا بەرواری، ئال حاجی رەشید بەگ، ئەدیب غیاسەدین نەقشبەندی، سەرۆکی شارەوانی ئامێدی. (الزمان، ژ 245، 2 ی 9 ی 1930)

بەدرۆ خستنەوە

رۆژنامەی ژین مەزبەتەیەکی بڵاوکردۆتەوە ئەو ئیمزایانەی خراوەتە سەری ئەسڵیان نیە و هەندێ کەس لە خۆیانەوە کردویانە.

ئەحمەد ئال حسێن ئاغا، ئال حاجی رەشید بەگ، سەرۆکی شارەوانی ئامێدی.
(الزمان، ژ 246، 3 ی 9 ی 1930)

تەکزیب

لە غەزەتەی ژمارە 257 ی 14 ی 8 ی 1930 دا لەسـەر مەزبەتەیـەک کـە لـە زەرفێکـا لـە موصـڵەوە بەناوی ئیدارەخانەکەمانەوە هات بـو دائیـر بـە مـەتالیبی کـورد نەشـریاتێکمان کـرد بـو کـە ئیمـزای چەنـد روئەسایەکی کوردی تیا بو وەیـەکێ لەمانـە شـێخ رەقیـب رەئیسـی سـورچی بـو، دیسـانەوە ئـەمجارە وە لـە شەخصی خۆیەوە کاغەزێکمان بۆ هات کە مومـا ئیلـەیهی وا بـەیانی کـردوە کـە لـەو مەزبەتەیـە بـێ خەبـەرە و قەتعیەن ئیمزای نەکردوە لەبەر ئەوە وا ئێمەیش بۆ تەکزیبی مەزبەتەکەی پێشو ئەم بەیانەمـان نەشـر کـرد. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

رەئیسی عەشیرەتی زێبار

فارس ئاغا ئال محەممەد ئیستینکاری ئەوە ئەکا کە لە رۆژنامەی (ژیان-سلێمانی) ژمارەی 257 لە 14 ی 8 ی 1930 دا دەربارەی پشتیوانی سەرۆکەکانی کـورد لـە موسـتەعمیرین و بانگـدانی تەفرەقـە لـەنێوان هەردو رەگەزی عەرەب و کوردا مەزبەتە بە نـاوی ئـەوەوە بڵاوکراوەتـەوە. ئـەو مەزبەتەیـە سـاختەیە و زێبـار کەسێکی لێ نیە ناوی شێخ شەهابی زێباری بێ. (الزمان، ژ 261، 21 ی 9 ی 1930)

بەدرۆخستنەوە

هــەولێر، هــەرگیز بیرمــان لەجیابونــەوە نەکردۆتــەوە و نامانــەوێ ببینــە دەســکەلای بێگانــەو ئــەو مونافیقانەیش ئەزانن "ای منقلب ینقلبون" هەر بژی مەلیک فەیسەڵ مەلیکی عەرەب و کـورد! هـەربژی یـەکێتی عیراق! هەربژین عەرەب و کورد بە برایەتی!

ئەحمەدکەمال. عەبدولجەبار یونس ئاغا. سەعید صوبحی. شێخ مستەفا حەقی. نـادر سـلێمانی. لـەطیف عیززەت. (الجهاد، ژ 235، 16 ی 8 ی 1930)

5. 5. 3. صورەتی ژمارەیەک تەلغرافی دوبارەی سلێمانی و وەڵامیان

بەغداد

فەخامەتی مەندوبی سامی

رەئیسەل وزەرا

هەتاکو ئێستا موتەعەدید دەفعـە موراجـەعاتمان کـرد کـە لەسـەر رەغـائیبی میللەتـی کـورد تەوەسـوت بفەرمون لە عیصبەتول ئومەم دا موافیقی موقەرەراتی خۆیان تەشکیلی حکومەتێکی کوردیـان بـۆ بکـرێ و لـەم خسوسەوە بە موفەصەلی مەعروزاتی خۆمان تەقدیمی کرد بو هـەتاکو ئێسـتا جوابێکمـان وەرنەگرتۆتـەوە وا ئەمجارەیش ئەم ئیستیرحام نامەیەمان تەقدیم کرد رجا ئەکەین تەوەسوتمان بـۆ بفـەرمون کـە ئامالمـان بێتـە جێ.

1 ی 9 ی 1930، حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا. بابان: عەزمی بەگ. عیززەت عوسمان پاشـا. حەفیـد زادە: شێخ قادر. میرزا تۆفیق قەزاز. عەبدورەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا. حەمە صاڵح بەگی حاجی حەمـە عـەلی بەگ. فایەق بەگی بابان. مەجید ئەفەندی حاجی ڕەسوڵ ئاغا. رەمزی ئەفەندی حاجی فەتاح. شـێخ محەممـەدی گوڵانی. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

جواب

سليماني: عزمی بک بابان و رفقائه

اجاب فخامة وكيل معتمد السامي الى برقيتكم في حينه. كنت اؤمل ان جوابه كان كافيا. مع هذا ارجو تماشوا على الهدوء والسكينة عندما ياتى الجواب من عصبة الامم. جعفر العسكرى وكيل رئيس الوزراء. (ژیان، ژ 259، 4 ی 9 ی 1930)

یادداشتی کۆمیتەی ناوەندی نیشتمانی کوردستانی باشور "میزۆپۆتامیا"

بۆ سکرتێری کۆمیسیۆنی هەمیشەیی ئینتیدابەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم) لە جنێف.

دوا بەدوای ئەو راگەیاندن و ئاگادارییانەی لەلایەن ئێمەوە (کەوا لە خوارەوە ئیمزای دەکەین) کە بۆ ئێوەمان رەوانە کردوە. شایانی ئەوەیە کە هەستی کۆمیسیۆن بجولێنێ و ئاگاداری بکەینەوە دەربارەی.

ئەو کاتەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بڕیاری دا کوردستانی باشور بە هەرێمی عەرەبی دیجلە و فوراتەوە بلکێنێت لەژێر ئینتیدابی بەریتانی، کوردەکان وایان دەزانی کە دەتوانن لەژێر ئەو ئینتیدابەدا پێش بکەون و پەرە بەخۆیان بدەن و بەرەو بارودۆخێکی خۆشتر هەنگاو بنێن، بۆیە بە هیچ جۆرێک بەرهەڵستی و دژایەتی ئەم کۆمەڵەیان نەکردوە. کەچی بەداخەوە دەبێت ئەوە بڵێین و پێتان رابگەیەنین کە بڕیارەکانی ئەم کۆمەڵەیە بەشێوەیەکی زۆر ناتەواو و لابەلا لەلایەن حکومەتی عیراقەوە جێبەجێ کراوە، بۆیە ئەگەر پێتان خۆشە بزانن کە کوردەکان داوایان لە حکومەتی بەریتانی و عیراقی کردوە کە ئەم بڕیارانە جێبەجێ بکەن ئەوا پێتان دەڵێین، کە کوردەکان چەندین جار داوایان لە حکومەتی بەریتانی و عیراقی کردوە جا چ لە رێگەی تاکە کەسیەوە بێت یان بە رێگەی رەسمی کە دەبێت بڕیارەکانی جێبەجێ بکەن. بەڵام حکومەتی عیراق تەنانەت رۆژنامەکانی بەغدایشی ئاگادار کردۆتەوە کە نابێت بەهیچ جۆرێک دەنگوباس لەسەر داواکاری کوردەکان بڵاو بکرێتەوە، بۆیە ئێمە جارجارە داواکاریەکانی خۆمان لەسەر لاپەڕەی رۆژنامە عەرەبییەکان بڵاو کردۆتەوە جا چ لە رێگەی نامەوە بۆ سەرنوسەری رۆژنامەکان یان بە شێوەی تر. هەروەها ئەوەشتان پێ رادەگەیەنین کە حکومەتی عیراق هەمو جارێک نەک هەر گرنگی بە داواکاریەکانمان نادا و پشت گوێی دەخات بەڵکو بە تاوانیشی دەداتە قەڵەم.

ئێستاش بەشێک لەو داواکاریە گرنگانەی کە لە حکومەتمان داوا کردوە پێشکەشتانی دەکەین:

أ. لەساڵی 1929 دا نوێنەرانی کورد لە پەرلەمانی بەغدا بەرەسمی داوایان کردوە کە دەبێت بەندی 3 لە بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەسەر کورد جێبەجێ بکرێت.

ب. لە 2 ی 1930 دا زۆر لە نوێنەرانی کورد لە پەرلەمان بۆ هەمان مەبەست داواکاریەکیان بۆ مەندوبی سامی بەریتانی رەوانە کردوە، هەروەها لە ئازاری هەمان ساڵ دا یادداشتێک دەربارەی مافەکانی کورد کە لەلایەن زۆربەی نوێنەرانی کوردەوە بوە پێشکەش بە حکومەتی عیراق کراوە، بەڵام بە داخەوە ئەم یادداشتە بەهەمان شێوە رەت کرایەوە.

ت. نیسان لەساڵی 1930 دا ئەندام پەرلەمانێکی کورد، داوای لە سەرۆکی وەزیرانی عیراق کردوە کە برگەیەک لەو پەیمانەی نێوان عیراق و بریتانیا تەرخان بکرێت بۆ مسۆگەر کردنی مافەکانی کورد، کەچی سەرۆکی وەزیران زۆر بە لە خۆبایی بونەوە وەرامی دەداتەوە و وتویەتی: من ئیعتیراف بە بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان ناکەم، بۆیە مومکین نیە کە هیچ شتێک دەربارەی مەسەلەی کورد بخرێتە نێو بەندەکانی ئەو پەیمانە.

بەکورتی ئەو داواکاریانە کە دەربارەی مافی کورد بۆ حکومەتی عیراق نێردراون، هەموی بەیەکەوە چەند نوسراوێک دەبێت، کەچی هەمو ئەو یادداشت و داواکارییانە هیچ ئەنجامێکیان بەدەست نەهێناوە.

هەروەها بە گەیشتنی نوری سەعید پاشا بۆ حوکم، گوللەیەکی کوشندە دڵی میللەتی کوردی پێکا و هیواو ئاواتەکانی بە با دا، مافەکانی کورد رویان لە لاوازی کرد. بەڵێ پاش بڵاوبونەوەی دەقی رێککەوتننامەکە، گەلی کورد بە تەواوی هەستی بەوە کرد کە مافەکانی پێشێل دەکرێن و داواکاریەکانی پشت گوێ دەخرێن، بەبێ هیچ مەرج و مەرجکاریەکیش بونەتە کاڵای دەستی عەرەب.

بۆیە پاش دڵنیا بون لەو کارەساتە دڵتەزێنە، کوردەکان بە کۆمەڵ هەر لە زاخۆوە تاوەکو خانەقین بە یەک دەست و بە یەک دەنگ داوای مافەکانی خۆیان دەکرد، تێکرا بە یەکەوە نارەزایی خۆیان دەردەبڕی دژی ئەم رێکەوتننامەیە کە بە یەکجاری مافەکانی کوردی دەسڕییەوە.

حکومەتی نوری پاشا لە بەرامبەر ئەو خۆپیشاندان و نارەزاییە دەستی کرد بە راگوێزانی فەرمانبەرە کوردەکان، هەرچەندە لەلایەنی یاساوە دەست نیشانی ئەوە کراوە کە دەبێت فەرمانبەرانی ناوچە کوردنشینەکان کورد بن. ئەمەش بێگومان بوە هۆی نارەزایی پیشاندانی میللەتەکەمان.

ئێمە ناتوانین دەست نیشانی ئەنجامە زیانبەخشەکانی ئەم گۆرانکارییانە بکەین، نە دەشتوانین پێشبینی ئەوە بکەین کە لە داهاتودا چی رو دەدات بەرامبەر شاڵاوی میللەتێک کە هەڵساوەتە سەر پێ بۆ بەرگری لە ماف و ئازادیەکانی خۆی.

مەندوبی سامی لەم بێزاری و نارەزاییە ئاگادار کراوەتەوە، بۆ ئەم مەبەستەش سەردانێکی ناوچە کوردنشینەکانی کرد لەگەڵ سەرۆک وەزارەت و هەندێ لە ئەندامانی وەزارەتی نوری پاشا رۆژانی (11،10،9،8 ی 8). ئەوەی لە هەموی سەرسورهێنترو جێگەی مەترسییە لە جیاتی ئەوەی دڵی کوردەکان بدەنەوە و گوێ لە رازو داواکاریەکانیان بگرن، مەندوبی سامی و سەرۆکی حکومەتی عیراق بە هەر جێگەیەکا تێپەڕ دەبون بە کوردەکانیان دەگوت کە حکومەتی بریتانیا و عیراق، بە هاوبەشی بڕیاریان داوە مەسەلەکان لە کورتی ببڕنەوە و داواکاریەکانی کورد فەرامۆش بکەن، چونکە جێبەجێ کردنیان مەحاڵە. بۆیە میللەتەکەمان بەرامبەر ئەو هەڵوێستە بە یەک دەست نارەزایی گەرمی دەربڕی و داوای کرد کە بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان بێ قەیدو شەرت جێبەجێ بکرێن. وەڵامی حکومەتیش بۆ ئەم داواکاریانە، بریتیی بو لە دو تێبینی بچوک کە لەلایەن سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران و مەندوبی سامی لە پەرلەمان خوێنرایەوە:

1. لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنێکی یەک لایەنە، بەپێی بۆچونەکانی خۆیان بۆ بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

2. هەڕەشەیەکی ئاشکرا دژی هەرکەسێ قسە لەسەر مەسەلەی کورد بکا.

سەرەرای هەمو ئەو رەتکردنەوە و هەڕەشەیەش، گەلی کوردمان هەر سور بوە لەسەر جێبەجێکردنی تەواوی بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە ژێر ئینتیدابی راستەوخۆی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

زۆر دڵگرانین بەوەی کە لەوەتەی رێککەوتن لە نێوان عیراق و بریتانیا مۆرکراوە، زۆر لە گۆرانکاری گەورە لە سیاسەتی بریتانیا روی داوە کە بۆتە هۆی گرنگی پێدانێکی زۆر بە عەرەب، ئەوەش لەسەر حسابی زیان گەیاندن بە میللەتی کورد بوە.

ئێمە داوا لە ئێوە دەکەین کە خەمێکمان لێبخۆن و رەچاوی ئەو بارودۆخەی ئیمرۆی میللەتی کورد بکەن، چونکە ئەگەر ئیمرۆ کە لە ژێر ئینتیدابین، ئاوا مامەڵەمان لەگەڵ بکرێ، ئاخۆ دەبێ دوای کۆتایی هاتنی ئینتیداب، چارەنوسی میللەتی کورد چی لێ بێ؟

هەروەها ئێمەی کورد لەو بڕوایەداین کە ماف و توانای ئەوەمان هەیە دەوڵەتێکی سەربەخۆ دروست بکەین، ئەویش لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

أ. بە تەنها ژمارەی کوردەکانی کوردستانی باشور زیاتر لە ملیۆنێک دەبێت، ئەم ژمارەیەش بەسە بۆ دروستکردنی دەوڵەتێک. ئەمە جگە لەوەش ئەم ژمارەیە زیاترە لەو عەرەبە سونیانەی کە ئیمڕۆ دەسەڵاتی حوکمیان گرتۆتە دەست.

ئێمە دەتوانین ئەوەش بسەلمێنین کە کوردەکان ژمارەیان بە شێوەیەکی گشتی زیاترە لە هەمو عەرەبەکان، بە مەرجێک کەمە نەتەوایەتیەکان بە جیا بدرێنە قەڵەم

لەلایەکی تریشەوە پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگیرێ کە عەرەبەکان کیانێکی هاوبەشیان نیە، ناتوانن یەکێتیەکی بابەتی دروست بکەن، چونکە عەرەبە شیعەکان ناتوانن لەگەڵ سونیەکان، بەڵکو خۆیان بە نەتەوەیەکی تەواو سەربەخۆ دادەنێن، ئەم دو مەزهەبەی ئیسلام بە شێوەیەکی ئەوتۆ دژ بەیەکن کە تەنانەت ناتوانن بە یەکەوە لەسەر یەک مێز دابنیشن، لەلایەکی تریشەوە پەیوەندی ژن و ژنخوازیشیان بە یەکەوە نیەو بە گوناهێکی گەورەی دەزانن.

ب. کەچی ئێمە شایانی دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆین، چونکە کیانێکی یەکگرتو و بێگەرد دروست دەکەین. لە هەمو لایەنێکەوە، لە روی گیانی، زمان، ئایین، کولتور، داب و نەریت و هەروەها لە روی ئاووهەواشەوە.

ت. نیشتمانی ئێمە بەو هەمو خێرو خێراتەی کە هەیەتی، دەتوانێ ژیانی میللەتی کورد مسۆگەر بکات و هەندێکیش لەو خێرو خێراتە بنێرێتە دەرەوەی وڵات. ئەو خێراتانەش لە دانەوێڵە و نەوت بە رادەیەکی لەبن نەهاتو، دار، کاربۆن، میوەجات بە هەمو جۆرەکانی، مەروماڵات و بەرهەمەکانی وەکو خوری و ماست و پەنیر و پێستەو...هتد.

بە کورتی وڵاتی ئێمە لەلایەن شارەزایان بە یەکێک لە دەوڵەمەنترین وڵاتانی سەر روی زەوی دەژمێردرێ.

پ. بونی ژمارەیەکی زۆر لە روباری گەورە لە وڵاتەکەمان دا وەکو زێی گەورە، خاپور، زێی بچوک، دیالە و چەندین روباری تری بچوک و کانیاوی بێ ئەژمار. ئەمانە هەمو بەڵگە نەویستن بۆ ئەوەی ئەگەر وڵاتی ئێمە خزمەت بکرێ دەتوانێ ببێتە سویسرایەکی نوێ یان بەچکە سویسرایەک.

ج. ئێمە شایستەی دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆین، چونکە میللەتەکەمان بە تەواوی وشیار بۆتەوە و ئاگادارە لە هێز و چارەنوسی خۆی. هەستی نەتەوەییش بە جۆرێکی ئەوتۆ گەشەی کردوە لەناو میللەتەکەمان دا کە لە پێناوی بون و ئازادی خۆی دا، هەمیشە روبەروی چەندین شەڕی خوێناوی و دڵتەزین بوە و قوربانی بێ ژمارەی بۆ ئەو مەبەستە داوە، بەجۆرێک کە هەزاران لە رۆڵەکانی خۆی لەبەرچاوی کوژراون. ئەم هەمو فیداکاری و قوربانیەش نەک هەر ورەیان پێ بەر نەداوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەست و نەستیان هەمیشە بەرز کردۆتەوە، بە جۆرێک میللەتەکەمان سوێندی خواردوە بۆ سور بون لەسەر بەدیهێنانی سەربەخۆیی خۆی جا بە هەر نرخێک بێ.

رێگەی ئەوەشمان پێ دەدەن بۆ ئەوەی بڵێین، میللەتێک بەم شێوەیە وشیار و هەست بە مافەکانی خۆی بکات، شایانی ئەوەیە بژی و شوێنێکی دیار و لە بەرچاویشی هەبێت لەم جیهانەدا.

ئێمە باوەریشمان وایە کە میللەتی ئێمە دەتوانێت پشتی خۆی بە یارمەتی و کۆمەکی کۆمەڵەی نەتەوەکان ببەستێ، هیچ هێزێک ناتوانێت بێ هیوامان بکات لە بەزەیی و دڵپاکی ئەم کۆمەڵە بەرێزە کە بە دایکی ساوایان و پارێزگاری چەوساوەکان و کۆمەکی بێ هێزەکان ناسراوە. لە کۆتایی دا کوردەکان پێشنیاری دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەکەن، وە مەبەستیان دروستکردنی دەوڵەتێکە کە لەسەر بناغەیەکی دیموکراسی رەها دابمەزرێ.

دەربارەی ئەو ئینتیدابەی کە دەبێ چاودێری ئەو دەوڵەتە ساوایەی کورد بکات، ئێمە داواکارین کە بۆ سود و قازانجی ئێمە ئەو ئینتیدابە زو پێک بێت. وە دەربارەی ئەو وڵاتـەی کـە ئینتیـداب دەگرێتـە ئەسـتۆی خۆی جا چ بریتانیا بێت یان هەر وڵاتێکی تر بۆ ئێمە جیاوازی نیە، بەڵکو ئێمە رادەگەیەنین کە بـە تـەواوی ملکەچی بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکانین، بۆیە داواکارین بـە زوتـرین کـات دەسـت نیشـانی ئـەو دەوڵەتـە بکرێت کە ئینتیدابەکە قوبوڵ دەکات.

سلێمانی 31 ی 8 ی 1930

ئیمزا کراوە لە لایەن: محەمەد صالح بەگی مەحەمەد عـەلی بـەگ. عـەزمی بـەگی بابـان. عەبـدوڕەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا. شێخ قادری حەفید. حەمە ئاغای ئەوڕەحمان ئاغا. نەجیب ئەفەندی حاجی ڕەسـول ئاغـا. شەفیق بەگی رەشید پاشا. فایق بەگی بابان. میرزا بەگی قەزاز. شـێخ مەحەمـەدی گـوڵانی. رەمـزی ئەفەنـدی حاجی فەتاح. عیزەت بەگی عوسمان پاشا کۆمیتەی ناوەندی نەتەوەیی.

عەریزەیەکی تری نارەزایی بۆ موعتەمیدی سامی بریتانی

لە وەتەی پارلەمان هەڵوەشێنراوەتەوە و، دەقی پەیمانی تازەی ئینگلیزی- عیراقی لە لایەن ئـەم وەزارەتـەی ئێستاوە بڵاو کراوەتەوە، کوردەکان دیان مافەکانیان لەم پەیمانەدا بە تـەواوی پشـت گـوێ خـراوە و بـە ئاشـکرا ئەبینن دوای بەستن و پەسند کردنی پەیمانی گۆرین بێ قەید و شەرت ئەکەونە ژێر دەستی عەرەبەوە. لەبەرئـەوە کورد لە زاخۆوە تا خانەقین خرۆشاون و، هەمو بەیەک زمان، بە دەم و بە نوسین، داوای مافـەکانیان کـرد، بـەڵام عەرەب وەڵامـی ئـەم خواسـتانەی بـە قـەتڵوعامی سـلێمانی دایـەوە و بـێ پونگانـەوە مـەترەلۆز و چـەکی تریـان بەکارهێناوە. تەنانەت سەرۆکی وەزیرانی عەرەب روداوەکەی شوبهاندوە بـە روداوی مێژویـی کەربـەلا. سـەرەرای ئەم دەسدرێژیە یش رۆشنبیران و ئەشرافەکانی کوردیان لە زیندان توند کردوە و هەندێکیان نەفی کـردون. دوای ئەوەی کورد مافەکانی بەم جۆرە غەمناکە پێشێل کراوە، رون بۆتەوە کـە کـورد ئیتـر نـاتوانێ لەگـەڵ عـەرەب بـە یەکگرتویی بمێنێتەوە. لەبەر ئەوە کورد بڕیاریان داوە بە تەواوی لە عەرەب جیا ببنەوە. حکومەتی بریتانی کـە لـە سۆنگەی نیازی شەریفانەی مرۆڤایەتیەوە ئینتیدابی بەسـەر عیراقـەوە قوبـوڵ کـرد، بێگومـان گـوێ لـە خواسـتە رەواکانی ئێمە ئەگرێ و عەرەب بە رەوایی ئەم خواستانەی خوارەوەمان قانع ئەکا:

1. پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی لەناو سنورە سروشتیەکەدا لە زاخۆوە تا ئەولای خانەقین ئەگرێتـەوە و، چۆڵ کردنی لە داودەزگای سپایی و مەدەنی عەرەب و تەسلیم کردنی بە حکومەتە کوردییەکە.

2. هێشتنەوەی ناوچەی ناوبراو لە ژێر ئینتیدابی بریتانی دا، وەکو حکومەتێکی کوردی تـا کۆمەڵـەی گەلان لەم بارەیەوە بڕیار ئەدا.

3. بەربانی دەست بەجێی گیراو و دورخراوەکانی روداوەکەی سلێمانی.

4. گوێزانەوەی هەمو ئەفسەرو فەرمانبەرانی کورد لە ناوچە عەرەبییەکانەوە بۆ ناوچە کوردییەکان.

هیوامان بە پایەبەرزتان هەیە بە بەزەییەوە سەیری خواستەکانمان بکەن و رێزی دڵسـۆزانەمان قبـوڵ بفەرمون. 10 ی تشرینی یەکەمی 1930.*

سەفارەتی بریتانی، ئەنقەرە

16 ی مئەرزی 1931

تەلـەگرامی ژمـارە 108 ی رۆژی 8 ی فێبریـوەری لـە مەنـدوبی سـامیەوە لـە بەغـداد بـۆ وەزارەتـی موستەعمەرات، ئیشارەت ئەدا بە بڕیاری تازەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان لەسەر عەریزەی کوردەکان.

ئێستا نامەی ژمارە 148 رۆژی 9 ی مئەرزی (1104 ی 31 ی E 93). وەڵامی پەراوێزی وەزارەتی موستەعمەرات بە ئێمە گەیشت بەڵام نە کۆپی عەریزەکەنمان لەلایە و نە کۆپی بڕیارەکە. لەبەر ئەوە ئەتوانی وا بکەی کۆپیەکانیمان هەبێ، تکایە. (FO371 ی 15311).

وەزارەتی دەرەوە

لە بەشی رۆژهەڵاتەوە

بۆ چانسەری (راوێژگا)، سەفارەتی بریتانی

ئەستەموڵ

نامەتان No.82 ی 6 ی 31 ی 16 ی مئەرز دەربارەی عەریزەی کوردەکان.

وا ئەم کۆپییانەتان بۆئەنێرین:

1. هەردو عەریزەی کوردەکان کە لە تەلەگرامی بەغداد ژمارە 108 ی رۆژی 18 ی فێبریوەری ئیشارەتی پێ درا بو.

2. بڕیارەکەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لەسەر عەریزەکانکە لە 22 ی جەنیوەریدا لەلایەن ئەنجومەنەوە پەسند کراوە.

عیراق: عەریزەکانی رۆژی 26 ی 7 و 3 ی 8 ی 1930، لەلایەن هەندێ کوردەوە لە عیراق.

عەریزەکان

1. عەریزەی رۆژی 26 ی جولای 1930

بۆ ئەوەی برایەتی عەرەب و کورد بەپتەوی و هەمیشەیی بمێنێ، کورد لە هەمو موناسەبەتێکدا، وە لەوەتەی قوبوڵیان کردوە لەگەڵ عیراق بژین، داوای جێبەجێکردنی مافە نەتەوەیییەکانیان کردوە، کە لەلایەن کۆمەڵەی گەلانەوە دانی پیا نراوە، بەڵام هیچ کاتێ پێیان نەدراوە.

لە پێوەندی لەگەڵ پەیمانە تازەکەدا داوای ڕیژێمێکی ئۆتۆنۆممان لە عەرەب کرد. بەڵام بە داخەوە کاربەدەستانی بەڕێوەبەرایەتی و کارگێڕیی ناوچە کوردییەکان کە زۆرایەتییان عەرەبن، دەستیان کرد بە گوشار و ترساندنی کوردەکان کە دەس لە مافە رەواکانیان هەڵبگرن. رەفتاری کاربەدەستانی حکومەتی عەرەبی لە کاتێک دا کە هێشتا لە ژێر ئینتیداب دان ئاوایە، جا ئەگەر ئینتیداب کۆتایی هات ئەبێ چۆن بێ؟ رەفتاری کاربەدەستانی عەرەب بە هیچ جۆرێ باشتر نیە لەو کارانەی تورک دژی کورد کردویانە، لە رابردو و لە ئێستادا کە بو بە هۆی دوژمنایەتی و جیابونەوەی هەتاهەتایی کورد لەوان.

لەسەر بنچینەی ئەو راستییانەی باسکران، دوا بڕیاری ئاشکرای کورد ئەوەیە داوای دروستکردنی حکومەتێکی کوردی ئەکا لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان دا.

تکای یارمەتی و جێبەجێکردنی ئامانجە رەواکانمان ئەکەین.

عەزمی بەگ بابان. حەمە ئاغا ئەورەحمان ئاغا. شێخ قادر حەفید. عیزەت بەگ عوسمان پاشا. حەمە ساڵەح بەگ. فایەق بەگ بابان. عەبدوڕەحمان ئاغا ئەحمەد پاشا. مەجید ئەفەندی حاجی ڕەسوڵ ئاغا. رەمزی ئەفەندی. میرزا تۆفیق قەزاز.

2. عەریزەی 3 ی ئۆگۆستی 1930

ئێمە شەرەفی ئەوەمان هەیە پایەبەرزتان ئاگادار بکەین چەندین عەریزە لەلایەن کوردەوە دراوە بە کۆمەڵەی نەتەوەکان، بە پۆست و تەلەگراف، لە وەڵامدا دوێنێ نامەیەکمان پێ گەیشتوە لە بەڕێوەبەری بەشی

ئینتیدابەوە ئەڵێ، بەپێی ئەو ڕێوشوێنانەی کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان دایان ناوە، هـەمو ئـەو عەریزانـەی دانیشتوانی ناوچەکانی ژێر دەستی ئینتیداب ئەیـدەن، ئـەبێ لـە ڕێگـەی هێـزی ئینتیدابـەوە بخرێنـە بـەردەم سکرتاریەت. لەبـەر ئـەوە تکامـان وایـە کۆپییـەکی تـازەی عـەریزەکان کـە پێشـتر راسـتەوخۆ درا بـون بـە سکرتاریەت، بە ڕێگای خۆتان بنێرن بۆ ناونیشانەکان.

عەزمی بەگ بابان. حەمە ئاغا ئەورەحمان ئاغا. شێخ قادر حەفید. حەمـە سـاڵح بـەگ. عیـززەت بـەگ عوسمان پاشا. تۆفیق قەزاز. عەبدورەحمان ئاغا ئەحمەد پاشا. مەجید ئەفەندی حـاجی ڕەسـوڵ ئاغـا. ڕەمـزی ئەفەندی. فایەق بەگ بابان. (FO371 ی 15311).

پێشنوسی بڕیار

لەبـەر ئـەوەی هـیچ بڕیـارێکی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان نیـە ببێتـە بەهانـەی داوای عـەریزەدەرەکان بـۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

وەلەبەر ئەوەی ئەو داوایە هیچ بناغەیەکی نیە لە پەیمانی ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتەوەکانـدا، ئـەوەیش تەنیا بە لێکدانەوەیەکی تەواو چەوتی ئەو بڕیارەی کە ئەنجومەن لە 16 ی دێسەمبەری 1925 دا داوێتی، ئەو کاتەی ناوچەی ژیانی عەریزەدەرەکان خراوەتە سەر عیراق.

لەبەر ئەوەی ئەو بڕیارانە دراون بۆ ڕەفتار کردنی تایبەتی لەگەڵ کورد، ئەو ڕەفتارەی، بـەپێی دوایـین ئاگاداری کە لەبەر دەستی دەسەڵاتی ئینتداب دایە، بـە تـەواوی دابـین نـەکراوە و، بـۆ گـەرەنتی دیـاریکراوی بەڕێوبەرایەتی ناوچەیی، کە پێ ئەچێ هێشتا دانەمەزرێنرا بێ:

لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بڕیاریدا ئەنجومەن ڕابسپێرێ:

1. بۆ ڕەفزکردنی عەریزەی ئەشرافەکانی کـورد کـە داوای دامەزرانـدنی حکومـەتێکی کـوردی ئەکـەن لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان دا.

2. داوا بکرێ لە هێزی ئینتیداب بزانێ ئەو ڕێوشوێنە تەشـریعی و ئیداریيانـەی دانـراون، بـە باشـی خراونەتە کارو بە ڕێکوپێکی جێبەجێ کراون، بۆ ئەوەی ئەو هەڵوێستەی بـە کوردەکـان ڕەوا بینـراوە دابـین بکا.

3. هەڵسەنگاندنی دابینکردنی ئەو ڕێوشوێنانەی بۆ کورد بۆ ئەوەی گەرەنتی مانەوەی ئەو هەڵویسـتە بکا، دوای ئەوەی کە عیراق لەژێر ویصایەتی بەریتانیای گەورەدا دەرچو (FO371 ی 1531).

5. 5. 4. نامەکانی تۆفیق وەهبی بۆ کۆمەڵەی گەلان

بەیروت

19 ی 4 ی 1931

پایەبەرز

سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە

وەزارەتی دەرەوە

داونینگ ستریت، لەندەن

بە پێی ئەو ڕێوشوێنانەی کەدانراون بۆ پێشکەش کردنی عەریزە بـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان لـە لایـەن دانیشتوانی ناوچەی مانداتەوە، ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە ئەم دۆکۆمێنتانە بخەمە بەردەمتان، بۆ ئاگاداریتـان و، بۆ ناردنی بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ماندات، بۆ سەیرکردنی لە کۆبونەوەی مانگی 6 دا.

هەروەکو لە دۆکۆمێنتەکانی لە پاشکۆ خراوی دا ئەبینن، من نوێنەری دەسەڵات پێ دراوی گەلی کوردم لە خواروی کوردستان دا کە ئێستە بەشێکە لە عیراق و پێکهاتوە لە زیاتر لە 800.000 کەس.

کۆپیەکی ئەم دۆکۆمێنتانە، لەلایەن منەوە، راستەوخۆ نێردراوە بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ماندات وبۆ پایەبەرز مەندوبی سامی عیراق.

تۆفیق وەهبی

لیۆتنانت کۆلۆنێل موتەصەریفی پێشوی سلێمانی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عیراق دا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبی بەگ

مەحەللەی سنەک بەغداد. (FO371 ی 15311)

لیستەی ئەو دۆکۆمێنتانەی خراوەتە بەردەم سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی خاوەن شکۆ، وەکو دەسەڵاتی ماندات بەسەر عیراقەوە، بۆ ناردنی بۆ لقی جنێڤی لیژنەی هەمیشەیی ماندات ی کۆمەڵەی گەلان:

1. نامەی رۆژی 19 ی 4 ی 1931 بۆ سکرتێری گشتی، کۆمەڵەی گەلان.
2. نامەی رۆژی 19 ی 4 ی 1931 بۆ سەرۆکی لیژنەی ماندات.
3. کۆپی نامە بۆ پایەبەرز مەندوبی سامی لە عیراق.
4. دەسەڵاتدان بە لیۆتێنانت کۆلۆنێل تۆفیق وەهبی بەگ بۆ نوێنەرایەتی گەلی کورد.
5. عەریزەی گەلی کورد لە کوردستانی خواروا بۆ کۆمەڵەی گەلان لەگەڵ چەند پاشکۆیەک.
6. پوچکردنەوە و رەخنە گرتن لە درکاندنەکانی مێجەر یۆنگ لە جنێڤ.
7. نامەی پشتیوانیی لە کۆمیتەی خۆیبونەوە. (FO371 ی 15311).

بەیروت

19 ی 4 ی 1931

بۆ سکرتێری گشتی، کۆمەڵەی گەلان، جنێڤ

گەورەم

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە، داوای ئەوەت لێ بکەم لوتف بفەرموی ئەم نامە و دۆکۆمێنتانە بخەیتە بەردەم پایەبەرز سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب. ئەسڵی دۆکۆمێنتەکان، بەپێی رێوشوێنی گونجاو خراوەتە بەردەم دەسەڵاتی ئینتیداب لەگەڵ داوای ناردنی بۆ کۆمەڵەی گەلان لە کەناڵی گونجاوەوە.

تۆفیق وەهبی

لیۆتێنانت کۆلۆنێل موتەصەرپفی پێشوی سلێمانی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عیراق دا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبی بەگ

مەحللەی سنەک بەغداد. (FO371 ی 15311)

داونینگ ستریت

بۆ وەکیلی وەزیری دەرەوە

8 ی مەی 1931

1. نیشانە بە نوسراوی ڕۆژی 1 ی مەی ئەم وەزارەتە، لۆرد پاسفێڵد داوای لێ کردم بۆ ئاگاداری بەڕێز وەزیر هەندەرسەن، کۆپی ئەو نامەیەی تۆفیق وەهبی بۆ بنێرم، کە بە ناونیشانی سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی نوسیوە بۆ ئەوەی عەریزەیەک کە لەلایەن ئەوەوە نوسراوە بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لە بابەت کوردەوە لە عیراق، بخرێتە بەردەمی.

2. کۆپیەکی تەلەگرامێ بە ناونیشانی مەندوبی سامی لە بەغداد لە وەڵامی تەلەگرامی ژ201 ی ڕ. 30 ی ئەپریل، کە کۆپی نامەی نیشانە پێ دراوی لەگەڵە. (FO371 ی 15311).

بەیروت

19ی ئەپریلی 1931

بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب،

کۆمەڵەی گەلان،جنێڤ

پایەبەرز

نیشانە بە راپۆرتی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە، کۆپیەکی تێبینیەکانی خۆم بخەمە بەردەمتان دەربارەی درکاندنەکانی مێجەر یۆنگ، نوێنەری دەسەڵات پێ دراوی هێزی ماندات، لە 19هەمین کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لە جنێڤ لە نۆڤەمبەری 1930دا.

ئەسڵی دۆکۆمێنتەکان، بەپێی ئەو ڕێوشوێنانەی لەلایەن کۆمەڵەی گەلانەوە دانراوە، خراوەتە بەردەم سکرتێری دەوڵەتی کاروباری دەرەوەی خاوەن شکۆ لە لەندەن لەگەڵ کۆپیەک بۆ پایەبەرز مەندوبی سامی لە عیراق بەغداد. بۆ ئاگاداری پایەبەرزتان کۆپیەکی ئەو باوەڕنامەیەتان بۆ ئەنێرم کە دەسەڵاتیان بە من داوە نوێنەرایەتی نەتەوەی کورد بکەم کە بەرەوژوری 000،800 کەسە.

متمانەم بە پایەبەرزتان هەیە تێبینیەکانی من ئەخەنە بەردەم کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب کە ئەبێ لە جونی ئەمساڵدا ببەسترێ. نەتەوەکەم، کە من شەرەفی نوێنەرایەتییانم هەیە، داوایان لێ کردوم کە ئاگادارتان بکەم چەند بەرێزەوە ئەو هاودەردیە هەڵئەسەنگێنن کە ئەندامە جیاوازەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بەرامبەر گەلە چەوساوەکەم پیشانیان داوە.

ئەگەر کۆمەڵەی گەلان داوای ئامادەبونی من خۆم یان دەستەیەکی نوێنەرایەتی لە هەر کۆبونەوەیەکی دواتری کۆمەڵەی گەلان دا کرد، من ئامادەم بۆ هاتن و وەڵامدانەوەی هەر پرسیارێکی هەیان بێ.

تۆفیق وەهبی

لیۆتێنانت کۆلۆنێل موتەصەرِیفی پێشوی سلێمانی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عیراق دا

ناونیشانی هەمیشەیی:

تۆفیق وەهبی بەگ

مەحەللەی سنەک بەغداد (FO371 ی 15311).

بەیروت

19ی ئەپریلی 1931

پایەبەرز مەندوبی سامی لە عیراق، بەغداد

پایەبەرز

نیشانە بە راپۆرتی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە بۆ ئاگاداریتان کۆپی ئـەم دۆکۆمێنتـە پێچراوانـەتان بخەمـە بـەردەم. ئەسـڵی دۆکۆمێنتەکانم، بەپێی ئەو رێوشوێنانەی کۆمەڵەی گەلان دای ناون،ناردوە بۆ سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوەی خاوەن شکۆ، بۆ ئەوەی ئەویش بینێرێ بۆ سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب.

لە رێگەی پایەبەرزتانەوە دڵسۆزی تایبەتی خۆم و ئەوانەی من نوێنەرایەتییان ئەکەم بۆ خـاوەن شـکۆ مەلیک فەیسەڵ دەرئەبرم و، ئارەزوی خۆم و گەلەکەم بۆ خزمەتی خاوەن شکۆ بە دڵسۆزی و، هیـوای تایبـەتی کە ماف و خواستە رەواکانمان پێ ئەبەخشـرێ وئـەو بەڵێنانـەی حکومـەتی خـاوەن شـکۆ داویانـە، بـەپێی راسپێرییەکانی کۆمیتەی لێکۆڵینەوە و ئەوانەی کۆمەڵەی گەلان، جێبەجێ ئەکرێ.

تۆفیق وەهبی

لیۆتێنانت کۆلۆنێل موتەصەرریفی پێشوی سلێمانی

نوێنەری دەسەڵاتداری گەلی کورد لە عێرق دا (FO371) ی (15311)

وەکالەتنامەی گەلی کورد بۆ تۆفیق وەهبی بەگ

ئەمەی خوارەوە تەرجومەی وەکالەتێکە کە لەلایەن گەلی کوردەوە لـە عیـراق، ئیمـزا کـراوە. دەسـەڵاتی داوە بە تۆفیق وەهبی نوێنەرایەتیی بکا:

ئێمە، ئەوانەی لە خوارەوە ئیمزامان کردوە، تۆفیق وەهبی بەگ، موتەصەرریفی پێشوی لیـوای سـلێمانی، لە دایکبوی سلێمانی (ئێستا دانیشتوی بەغداد)مان داناوە، تا نوێنەرایەتی ئێمە و هـەر یـەکێ لـە ئێمـە و، ئـەو کۆمەڵانەی کە ئێمە و هەر یەکێ لە ئێمە نوێنەرایەتی ئەکەن بکا، لە پێوەندی دا هەمو ئەو شـتانەی کـە لـە هـەر بارێکەوە پێوەندی هەبێ یا لە بابەت عەریزەیەکەوە بێ، کە لێرە بە دواوە پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی ئەکا یان هەچ دەسەڵاتدارێکی سەرۆکی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابی کۆمەڵەی گەلان بەناوی دانیشتوانی ناو مەملەکـەتی عیراقەوە.

ئێمە بە تایبەتی تۆفیق وەهبی بەگمان داناوە کە وەکیلی ئێمە و، کوردەکانی دانیشتوی عیراق بێ کـە ئێمـە نوێنەرایەتی ئەکەین. بۆ ئەوەی بەناوی ئێمەوە و بە نوێنەرایەتی ئێمە لە بەردەم ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان یـا لـە بەردەم لیژنەی هەمیشەیی ئینتیـدابی ئـەو کۆمەڵەیـەدا، یـان لەبـەردەم هـەر کۆمیتـە و ئەنـدامێک لـە ئەندامـەکانی کۆمەڵەی گەلان یا لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بۆ رەفتار لەگەڵ عەریزەی باسکراو یـان هـەر مەسـەلەیەکی لێـرەدا باسی هاتوە و، تۆفیق وەهبی دەسەڵاتی هەبێ هـەر کەسـێک یـا کەسـانێکی تـر دابنـێ کـە خـۆی بـە لێوەشـاوە و گونجاوی بزانێ، تا بەناوی ئەو و بەناوی ئێمەوە کاربکات و داخڵی دانوسەندن ببێ لەگەڵ وەزارەتی کاروبـاری دەرەوەی بریتانیا لە لەندەن یان لەگەڵ هەر دائیرەیەکی تری کاربەدەست، یا کاربەدەستانی حکومەتی بـەریتانی لـە پێوەندیدا لەگەڵ ئەو شتانەدا کە لە عەریزەی باسکراودا هاتوە، لەگەڵ ئەوان یان لەگەڵ هەر حکومـەت و کەسـێکی تر و لەهەر کوێیەک کە بایەخ بدا بە عەریزەی باسکراو یان بابەتەکانی لێرەدا باس کراون.

بۆ ئێمە خۆمان و بـەناوی ئـەو کۆمەڵانـەوە کـە ئێمـە نوێنەرایـەتییان ئەکـەین، بریارمـان داوە تاکیـد و تەصدیقی هەمو بریار و بیانویەک بکەین کە لەلایەن تۆفیق وەهبی بەگەوە بەناوی ئێمەوە لەگـەڵ وەزارەتـی

دەرەوەی بەریتانیا یان هەر دائیرەیەکی تری حکومەت و کەس و کەسانێ، وەکو لەسەرەوە وترا، لە پێوەنـدیدا لەگەڵ ئەم عەریزانە، بیکا. لە ڕۆژی 14 ی 3 ی 1931 نوسرا.

مستەفا شەوقی، ئەفسەری تەقاویت، پێشەوایەکی کوردی سلێمانی، بەڕێوەبـەری گۆڤـاری پـەیژە. فـەتحوڵلا ئەسعەد، لە عەشیرەتی ئاکۆی کۆیە، وەرگێڕ لە وەزارەتی عەدل. محەمەد ئەمین، لـە عەشـیرەتی بـارزان، دانیشـتوی ڕەواندز. ئیسماعیل ڕەوانـدزی، لـە ئەشـرافی ڕەوانـدز و نـەوەی پاشـا کـوڕە، نـائیبی پێشـو. سـەید حوسـەین، سەرنوسەری زاری کرمانجی لە ڕەواندز. ڕەئوف، ئەفسەری تەقاویت و لە ئەشرافی کەرکوک. عوسـمان فایـەق، لـە ئەشرافی سلێمانی قازی زادە. عەزیز عەبدولقادر، لە بنەماڵەی قادر ئەفەنـدی ئەلکـەبیر، لـە سـەرانی جـاف، نـائیبی پێشو. صدیق ئەلقادری، مێجەر جەنەراڵی پێشو، خەڵکی سلێمانی لە عەشیرەتی هەمەوەنـد. عـەلی عیرفـان، کـوڕی عەبدوڵڵا عیرفان، خەڵکی سلێمانی، بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی ژیـان. عەبـدولقادر، لـە سـاداتی سـلێمانی حەفیـد زادە. عەبدولقادر، موهەندیس لە ئەشرافی سلێمانی. تەیب، لە ساداتی بەرزنجە. غالیب، لە سـاداتی سـۆڵە. ئیسـماعیل، لـە ساداتی قەرەداغ. حیکمەت ئەمین، موهەندیس. شوکری سەگبان، پرۆفیسۆر، دوکتۆر. (FO371 ی 15311).

5. 5. 5. عەریزەی تۆفیق وەهبی بۆ کۆمەڵەی گەلان بە ناوی کوردەوە

گەلی کوردی کوردستانی خوارو، ئێستا دانیشتوی عیراق

بۆ ئەوەی (خۆحوکمکردنی ناوچەیی)یان پێ ببەخشرێ لـەژێر سـەروەری عیـراق دا، بـۆ دابینکردنـی ئازادی تەواوی:

زمان، پەروەردە، ڕزگاری و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و ئابوری، ئازادی لە چەوسانەوە و زۆرداری.

هۆیە بنەڕەتیەکانی پێویستیی خۆحوکمکردنی ناوچەیی بۆ کوردەکانی کوردستانی خوارو:

أ. بۆ هەلومەرجی هێمنانە لە عیراق دا.

ب. بۆ هەلومەرجی هێمنانە لەسەرانسەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا.

ت. بۆ پێوەندی هێمنانە لە نێوان کورد و دۆست و دراوسێکانی عەرەب، کلدانی و ئاسوری.

پ. بۆ ئاسودەیی و خۆشی دانیشتوانی کوردستانی خوارو.*

1. کورد عەرەب نیە. ئەمە ڕاستیەکی سەلمێنراوە. کورد موسوڵمانن، بەڵام لەگەڵ موسوڵمانانی عـەرەب لەوەدا جیاوازن کە "تەعەسوبی دینیی"ان نیە، لە کاتێک دا عەرەبەکانی عیراق بەتایبـەتی عـەرەبی شـیعە وەکـو موتەعەسیبترینی ئیسلام ناسراون.

بۆچونی کورد نزیکە لە ئازادی ئەوروپاییەکانەوە.

سەلماندن:

أ. کورد ئازادی تەواو بە ژنەکانیان دەدەن.

ب. ئافرەتی کورد حیجاب دانانێ و ئەتوانێ بە ڕوی کراوەوە لەگەڵ پیاوانی تر تێکەڵاو بێ.

ت. ئافرەتی کورد تەنانەت ئەتوانێ لەگەڵ پیاو هەڵپەڕێ.

پ. لە مەجلیسی تایبەتیدا ئەتوانێ لەلای سەروی پیاوەوە دابنیشێ، نمونە هاوسەرەکەی شێخ قادر.

ج. ئافرەتی کورد کە مێردی لەوێ نەبێ، ئەتوانێ میوانداری پیاو بکا.

2. کوردستانی خوارو، نیشتمانی نەتەوەییو مێژویی گەلی کوردە.

کوردسـتانی خـوار و هـەرگیز تەنانـەت لـە سـەردەمی خەلیفـەکانیش دا، وڵاتێکـی عـەرەبی نـەبوە و لەپێشیشدا هەرگیز ژێر دەستەی دەسەڵاتدار و زۆرداری عەرەب نەبوە. کوردستانی خوارو ئەمڕۆ بە کـردەوە دانیشتوانی عەرەبی تێدا نیە، تەنها چەند هۆزێکی بچوک نەبێ لە نزیک سنورەکانی هەولێر و کەرکوک.

لە مێژووی خۆیان دا هەرگیز کوردی عیراق لەلایەن عەرەبەوە، داگیر نەکراون.

لکاندنی کوردستانی عیراق نە راستەو نە رەوایە، بەڵام لەبەرئـەوەی ئێسـتا تـازە چـارە نـاکرێ بـەبێ هەڵوەشاندنەوەی عیراقی سەروەر، داوای مافی ئەوە ئەکەن بە ئازادی وەکـو رەگـەزێکی جیـاواز لـە وڵاتەکـەی خۆیان دا بژین، بە دڵسۆزی بۆ عەرشی عیراق.

زمان

کورد ئەمڕۆ بە زمانی کوردی ئەدوێن کە زمانێکی ئارییە، هیچ پێوەندیـەکی لەگـەڵ عـەرەبیدا نیـە کـە زمانێکی سامییە.

لە کاتێک دا لە سوریا، میصر و هەرکوێیـەکی تـر عـەرەب بـە زۆر زمـانی عـەرەبی سـەپاندوە بەسـەر خەڵکدا، لە کوردستان نەیانتوانیوە ئەمە بسەپێنن و نە بەسەر ئاسـوری و کلدانیـەکان دا کـە لـە کوردسـتاندا لەگەڵ کورد بە کلدانی ئەدوێن کە لە ئارامی کۆن کەوتۆتەوە. ئەگەر خۆحوکمکردن بە گەلی کـورد نـەدرێ، بـۆ یەکەم جار لە مێژودا، بە شێنەیی بە دزەکردنێکی هێمنانە یان بـە رێگـەی تـر کـورد ناچـار ئـەکرێ زمـانێکی بێگانە وەربگرێ.

سەلماندن: ئەتوانرێ بگوترێ زمانی کوردیی رەسمی تەنیا لە سلێمانیدا قەتیس کراوە. زمانی رەسمی لـە لیوای موسڵدا عەرەبییە، لەو لیوایەدا کە زۆرایەتی دانیشتوانی نەعەرەبن. لە کەرکوک دا، عەرەبی و تـورکی بـەکار ئەهێنرێن. لە هەولێردا، زۆر کەم کوردی بەکار ئەهێنرێ. لە قەزا کوردییـەکانی دیالـە و کـوت دا، زمانەکـە عـەرەبی روتە. سەرنج راکێشراوە بۆ (لائیحەی قانونی لغات)، ئیشارەتی بۆ کراوە لەلایەن مێجەر یۆنگەوە لـە کۆبونـەوەی نۆڤەمبەری لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب دا. مەبەستی ئەم قانونە بە ئاشکرا دروستکردنی ئاژاوەی زمانە.

نواندنی کورد لە بەڕێوەبەرایەتیو پارلەمان دا

لە سەردەمی حوکمی تورکدا، کورد ژمارەیەکی بەرچاوی وەزیفە گرنگەکانی، بەتایبەتی لە 3 ولایەتەکەی بەصرا، بەغداد و موسڵدا، بە دەس بو. ئێستا ژمارەیەکی زۆر گەورەی فەرمانبەرانی کوردی سەردەمی حکومی کۆنی تورک کە بە تەواوی لێوەشاوە و کارامەن بۆ ئـەوەی وەزیفـەی گرنگـی حکومـەت وەربگـرن، بـەردەوام داوایان لە حکومەتی عەرەب کردوە، بەڵام هەمو داواکانیان لەژێر پەردەدا ماوەتـەوە. ئەمـەیش لـە تۆمارەکـانی وەزارەتی ناوخۆدا دەرئەکەوێ. سیاسەتی حکومەتی عەرەب ئەوەیە بە شێنەیی کورد لە وەزیفـەی حکومـەت دا نەهێڵێ. ئەو کوردانەی لێوەشاوە و کارامەن وەزیفەی گرنگ وەربگرن، بـە تێپـەڕینی زەمـان ئەفـەوتێن، هـەلی پەروەردەیان نیە. ژیانی فەرمانبەرانی کورد لە خۆیەوە تەواو ئەبێ. ئەوسا رێگـە تـەخت ئـەبێ بـۆ حکومـەتی عـەرەب و دوای ماوەیـەکی کـورت یـەک فەرمانبـەری کـورد لـە خزمـەتی حکومـەتی عـەرەب دا نـامێنێ. هـیچ رۆشنبیرێکی کوردیش نـامێنێ چونکـە دەرگـای پـەروەردەیان لـە رودا داخـراوە. ئەمـە ئـەو سیاسـەتەیە کـە حکومەتی عەرەب پێڕەوی ئەکا کە ئەیەوێ رەگەزی کورد لەریشە دەربهێنێ.

لائیحەی قانونی زمان بە نمونە وەربگرە، ئەمە رێ ئەدا کەسانی کوردی زمان (نەک لە رەگەزی کـورد)، لە کوردستان دابمەزرێنرێ. وەکو بەیانیان کردوە گوایە کورد هەن لە ناوچە عەرەبییەکان دا دامـەزراون، ئەمـە موبالەغەیەکی زلە، گریمـان چەنـد فەرمانبـەرێ هـەبون، ئەمانـەیش بـە ئەنقەسـت و لەبـەر هـۆی سیاسـی دور خراونەتەوە بۆ ناوچە عەرەبییەکان.

لە 20 بەڕێوەبەری گشتی کە لە حکومەتی عەرەبیدا دامەزرێنراون، تەنیا یەک دانە کوردیان تێدا نیـە. هیچ کاربەدەستێکی (گەزێتد) کوردی لە دائیرەکانی حکومەتی ناوەندیدا یا لە دائیرەی وەقف دا نیە، جگـە لـە

2 یا 3 کەس. هیچ فەرمانبەرێکی دیپلۆماسی کورد لە دەرەوە نیە. نواندنی کـورد لـە پارلـەمان دا بـە تـەواوی نادادپەروەرانە و ناتەواوە. لە 88 نائیب، کورد تەنیا 11 نائیبیان هەیە کە ئـەمیش ژمارەیـەکی زۆر کەمـە لـە چاو ژمارەیان دا.

دانیشتوانی کورد

کورد دان بەوەدا نانێن کەمایەتی بن، لایانوایە ئەو ژمارەیەی دانیشتوان کـە بڵاوکراونەتـەوە، ژمـارەی عـەرەبی سـوننی بەشـێک کـوردی تێدایـە کـە لەبـەر هـۆی سیاسـی خراونەتـە نـاو دانیشـتوانی عەرەبـەوە. سەرژمێرێکی راست هەمو ئەو کوردانە بگرێتەوە کە لـەناو عـەرەب دا نیشـتەجێن، دەری ئەخـەن دانیشـتوانی کورد و عەرەب بە کردەوە بەقەدەر یەک ئەبن. بۆ نمونـە، زۆرایـەتـی دانیشـتوانی لیـوای دیالـە و ژمارەیـەکی باشی دانیشتوانی لیوای کوت، کوردن و هـەمو ئەوانـەی لـە رۆژهـەڵاتی ئـەم لیوایانـەدا نیشـتەجێن بـە لیـوا کوردییەکانەوە نوساون.

قانون و نیزام

قانون نە لە بەرێوەبەرایەتی دا و نە لە دادگادا لەلایەن حکومەتی عەرەبـەوە لـە ناوچـە کوردییـەکان دا، وەکو پێویست جێبەجێ نەکراوە. لە بەر ئـەوەی رەوتـی دادگـا بـە کـوردی نیـە، ئەگـەر لایـەکیان کـورد بـێ، کێشەکەی ئەدۆڕێنێ. نمونەی خوارەوە ئەشێ بەس بێ.

لە موتەسەڕیف بۆ خوارێ بۆ مودیر لە لیـوای سـلێمانیدا، فەرمانبـەرەکان لێوەشـاوە نـین و پـەروەردە کراو نین، زۆریان رۆشنبیر نین و هەندێکیان بـە تـەواوی نەخوێنـدەوارن. لـە قـەزای پشـدەردا تـەنیا یـەک فەرمانبەری حکومەتی تێدا نیە، دادگا و قوتابخانەی لێ نیە. ئەگەر چی ئەمە یەکێکە لە دەوڵەمەنترین قـەزاکانی وڵات تا ئێستا باجی تێدا کۆنەکراوەتەوە. لەلایەکی ترەوە، حکومەتی عەرەب موچەیەکی زۆر ئەدا بـە سـەرانی عەشایەر بۆ راگرتنی قانون و نیزام. هەر تاوانکـارێ تاوانێـک ئـەکا ئـەتوانێ لـەم قەزایـەدا پـەنا بدۆزێتـەوە و سەلامەت بێ، بەڵام ئەمە تەنیا نمونەیەکە لە بەد بەرێوەبردنی حکومەتی عەرەب.

لە کاتێکـدا گەلی کورد وەکو خۆی بـە دواکـەوتویی ئەمێنێتەوەکـەچی دراوسـێکانیان پـێش ئەکـەون. ئەگەر نەتەوەی کورد لەناو مەملەکەتی عیراقدا خۆحومکردنیان نـەدرێتێ، کـورد ئـەبن بـە نۆکـەری ئاغایـانی عەرەب.

پەروەردە

لە کوردستانی خواروددا 79 قوتابخانە هەیە. لە 27 یان دا رێگە بە زمانی کوردی دراوە. لـەوانی تـردا عەرەبی ئیجبارییە، جگە لە چەند قوتابخانەیەکی کەم، کە تورکی تێدا ئەوترێتەوە.

لەو 27 قوتابخانەیەی باسکران 16 یان تەنیا 1 پۆلی تێدایە. ئەوانی تری سەرەتایی و ئامادەیین. لـە ناوچە کوردییەکاندا قوتابخانەی ناوەندی نیە، جگە لە 2 متەوەسیتە لە سـلێمانی و هـەولێر، ئـەوانیش تـەواو نین.

لە سەرانسـەری کوردسـتانی خـواروددا 8 قوتابخانـەی کچـان هەیـە، تـەنیا لـە 1 قوتابخانـەیان دا.... دانیشتوانی کوردستانی خـوارو بـەرەوژوری (800.000) کەسـە، بـەراوردی بکـە لەگـەڵ 528 قوتابخانـەی ئالبانیا و 432 قوتابخانە لە فەلەستین، لەگەڵ کوردستانی خـوارو و ژمـارەی زۆری دانیشـتوانی و تـەنیا 79 قوتابخانە.

بۆ بەراوردی سیاسەتی حکومەتی عەرەب لە بواری پەروەردەدا لە پێوەندیدا لەگەڵ کورد، ئەم نمونەیەی خوارەوە بەسە بۆ نیشاندانی سیاسەتی بە ئەنقەستی حکومەتی عەرەب بۆ لەناوبردنی شێنەیی رەگەزی کورد. لە دەسکەوتی لیوای بەغداد (38%) ساڵانە تەرخان ئەکرێ بۆ پەروەردەی عەرەب لە لیوای بەغداد، کەچی لە سلێمانی تەنیا (1%) ی داهاتی لیوا تەرخان کراوە بۆ پەروەردە لەو لیوا کوردییەدا.

بۆ پیشاندانی ئەقڵی بچوک و زۆردارانە تەنانەت لە مەسەلە بچوکەکانیش دا، حکومەتی عەرەب کەلوپەلە کۆن و بێکەڵکەکانی خۆی ئەدا بە قوتابخانە نەعەرەبییەکان و کەلوپەلە نوێکانی بۆ خۆی ئەبا. ئەم کارە مناڵانەیە بەناوی حکومەتێکەوە کە بۆ سەربەخۆیی ئەگری بە بێ... جێگەی پێکەنینە ئەگەر جێگەی داخ نەبێ. پەروەردە بە گرنگترین بەشی ژیانی نەتەوەیی دانراوە، لەوەی سەرەوەدا بە ئاشکرا دیارە کە تەنیا مەسەلەی کاتە، ئەگەر کورد لە ژێر زاڵێتی عەرەب دا بەجێبهێڵرێ، کاتێ سەربەخۆیی تەواوی خۆیان بە دەس بهێنن، زمان و فەرهەنگی کوردی لەمان ئەکەوێ.

سەلماندن: فایل و دۆکۆمێنتە رەسمیەکان.

بەرنامەی پەروەردە کە لە کوردستان جێبەجێ ئەکرێ هەمان بەرنامەیە کە بۆ قوتابخانەکانی عەرەب دانراوە لە سەرانسەری عیراقدا. ئەمەیش پێچەوانەی راسپێرییەکانی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیدابە و لیژنەی لیکۆڵینەوەی تێلکی پاولسەن. لەوەش زیاتر پێچەوانەی سایکۆلۆجی و کاراکتەری مناڵانی کوردە کە لە رەگەز و کاراکتەردا لەگەڵ مناڵانی عەرەب دا جیاوازن. هەروەها ئەمە بە ئاشکرا پلانێکی رێکخراوی حکومەتی عەرەبە بۆ سەپاندنی نەتەوایەتی عەرەب بەسەر هاوڵاتیانی نەعەرەب دا.

جێگەی سەرنجدان ئەبێ کە تێبینی بکرێ لە سەرانسەری کوردستان دا هیچ کۆلێجێکی راهێنان یا فێرگەیەکی تەکنیکی نیە. لەبەر ئەوە دیمەنی پاشەڕۆژی مناڵانی کورد سەقەت و بە ئەنقەست نەوەی داهاتو لێوەشاوە نابن بۆ وەرگرتنی پلەو پایەی رەسمیی و بەرێوەبەرایەتی. لە ماوەی 10 ساڵی رابردودا حکومەتی عەرەب 120 قوتابی ناردوە بۆ ئەوروپا بۆ ئەوەی لە بابەتی جیاوازدا خوێندن تەواو بکەن، لەمانە تەنیا 2 کەسیان کوردن.

کاری گشتی

لە کاتێک دا ئێمە لە قەرنێک داین هەر نەتەوەیەک بۆ پێشەوە بەرە و شارستانی و گەشەکردن ئەڕوانێ، ئەبینین شارو گوندەکانی کوردستان لە ئەنجامی فەرامۆش کردنی ئەنقەست دا وێران ئەبن. حکومەتی عەرەب تەنیا یەک قوتابخانەی بۆ کچان لە سلێمانی کردۆتەوە ئەویش 2 پۆلە. قوتابیەکانی ئەم دو پۆلە لە یەک ژوردا ئەخوێنن، چونکە ژوری تریان نیە هەر پۆلە لە ژوری خۆیدا بخوێنێ. لەلایەکی ترەوە حکومەتی عەرەب ملیۆنەها روپیەی سەرف کردوە لە دروستکردنی مەخفەری پۆلیس و...هتد. بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی.

ئاودان و کشتوکاڵ

لە سەرانسەری کوردستان دا دائیرەیەکی ئاوەدانی لێ نیە، کەچی حکومەتی عەرەب لەو لاوە هەرچی لە توانادا بوە کردویەتی بۆ دامەزراندنی دائیرەی ئاودان و کشتوکاڵ لە ناوچە عەرەبییەکان دا. ناو بە ناویش، یارمەتی فەلاحەکانی عەرەبی داوە بە دانی قەرز...هتد، بەڵام جوتیارانی کوردی فەرامۆش کردوە. سەرەرای داوای یەک لەسەر یەک، حکومەتی عەرەب فەرمانبەرانی تەکنیکی لێوەشاوەی دانەمەزراندوە بۆ باشکردنی توتنی کوردی. ئاژەڵدارانی کورد لە هەژاری دان، ئەبێ باجی زۆر بدەن کە لە گەشەپێدانی وڵاتەکەی خۆیان دا خەرج ناکرێتەوە.

تەندروستی

کوردستان بێبەشە لە دامەزراوی تەندروستی، بە پێچەوانەی ناوچە عەرەبییەکانەوە کە بارودۆخی ئەوێ بە تەواوی جیاوازە. بە ئەندازەی تەواو دکتۆر لە کوردستان دا نیە. حکومەتی عەرەب گوێ ناداتە تەندروستی خەڵک. بەسە بۆ ڕونکردنەوە کە حکومەتی عەرەبی هیچ بایەخێکی نەداوە بۆ بەرگری لە نەخۆشی ئاوڵە.

من خۆم کاتێ موتەسەڕیفی سلێمانی بوم داوام کرد نەخۆشخانەیەک لە سلێمانی بکەنەوە، وەڵامی وەزیری عەرەب ئەوە بو کە لە بودجەدا پارە نیە. هەر لەم کاتەدا موتەسەڕیفی عەرەبی موسڵ داوای پارەی کرد بۆ دروستکردنی زیندانێکی نوێ، کەچی حکومەت بە بایەخێکی زۆرەوە مەسەلەی دابینکردنی پارەی پێویستی بۆ ئەم مەبەستە وەرگرت.

بەراوردکردنی فەرمانبەرانی گەزێت لە کوردستان، لە پێش لیژنەی تێلکیدا و لە ساڵی (1930) دا.

ژمارەی فەرمانبەرانی کورد لە پێش لیژنەی تێلکیدا:

دائیرەکانی حکومەت	کورد	نەکورد	هەموی
دارایی و ناوخۆ	43	14	57
داد	10	3	13
دائیرەکانی تر	38	17	55

ژمارەی فەرمانبەرانی کورد لە 1930دا:

دائیرەکانی حکومەت	کورد	نەکورد	هەموی
دارایی و ناوخۆ	44	27	71
داد	9	7	16
دائیرەکانی تر	11	40	51

تێبینی: سەرژمێری سەرەوە لیواکانی دیالە و کوتی تێدا نیە، چونکە هەمو فەرمانبەرەکانیان عەرەبن.

پێوەندیەکانی کوردو کلدۆ – ئاسوری

کورد هاودەردیەکی بەهێزی لەگەڵ کەمایەتیە نەعەرەبەکانی ولایەتی موسڵ هەیە، سەبارەت بە خواستەکانیان بۆ دانان بە بونی نەتەوایەتیان دا و بۆ پاراستنیان لە زاڵێتی عەرەب. فروفێڵی بەردەوامی فەرمانبەرانی عەرەب بۆ وروژاندنی هەستی ناحەزانەی کورد و ئاسوری دژی یەکتری، هەرچەندە حکومەتی ناوەندی ئینکاری ئەکا، بە رونی بۆ هەردو گەل دەرکەوتوە. عەریزەدەر لە وەزیفەکەیدا وەکو موتەسەڕیفی سلێمانی، لە باشترین هەڵوێست دایە بۆ ئەوەی بەڵگەی هەبێ بۆ ئەمەو یارمەتیدەرێکی باش بێ بۆ وریاکردنەوەی کورد لەم پروپاگەندە فێڵبازانەیە.

بە دامەزراندنی خۆحوکمکردنی ناوچەیی، هەر کۆسپێ لەم ڕێیەدا هەبێ تەخت ئەبێ. دۆستایەتی و هاودەردی کە ئێستا لە نێوان کوردو دراوسێ نەعەرەبەکانیدا هەیە، قوڵتر ئەبێ.

خواستەکانی ئێمە خواستەکانی ئەوانە، گازاندەکانیشمان گازاندەکانی ئەوانە. هەردو گـەل یەککـەوتون لە ئارەزوی شێوەی ئەوروپاییو پێشکەوتن دا، یەککەوتن لەگەڵ شارستانێتی رۆژئاوایی و، رقیـان لـە گـەلانی رۆژئاوا نیە.

ئێمە نارازین لـەوەی حکومـەتی عـەرەب رقـی لـە داهێنـان و پێشـکەوتنە... عـەریزەدەرەکانتان لەگـەڵ نوێنەرانی تری گەلی کـورد ئامـادەن بـۆ کۆبونـەوە لـە جنێـڤ یـان هـەر جێگایـەکی تـر لەگـەڵ نوێنـەرانی کەمایەتیەکانی عیراق، لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی گەلان دا هەر نوقتەیـەک رونکردنـەوە یـان پێکهـاتنی هـەر دولای بویێ، بە خۆشیەوە باس بکەن و بریار بدەن. لە ئەنجام دا ئامادەین لەگەڵ کەمایەتیە نەعەرەبەکانی تردا پێکەوە لە جنێڤ لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵەی گەلان لەگەڵ نوێنەرانی حکومەتی ناوەنـدی لـە بەغـداد و هێـزی ئینتیداب کۆبینەوە، بۆ لابەلاکردنی هێمنانەی مەرجەکانی بە دەسهێنانی ماف و ئاواتەکانمان.

تۆفیق وەهبی (FO371 ی 15311).

راسپێرییەکانی

لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب بۆ ئەنجومەن لە 19 هەمین کۆبونـەوەی لیژنـەی هەمیشـەیی ئینتیـداب لـە جنێڤ لە نۆڤەمبەری 1930 دا کراوە: راسپێرییەکان

2. داوا لە دەسەڵاتی ئینتیداب بکرێ تا بزانێ ئیجرائاتی تەشریعی و ئیداری دانراوە بـۆ دابینکردنـی ئەو هەڵوێستەی کوردەکان پێیان رەوا بینراوە، بە باشی خراوەتە کارو بە باشی جێبەجێ کراوە.

عەریزەدەرەکانتان بەرێزەوە رونی ئەکەنەوە تا ئەمرۆیش، هیچ رێوشوێنێ دانەنراوە لەلایەن حکومـەتی عەرەبی عیراقەوە بۆ جێبەجێکردنی راسپێرییەکان...هتد. عەریزەدەرەکانتان هەنـدێ دۆکۆمێنـت لەگـەڵ ئەمـەدا دەخەنە بـەردەمتان، پیشـانی ئـەدەن ژمـارەی فەرمانبـەرانی کـورد ئێسـتا کـەمتر کراوەتـەوە لـەچاو ژمـارەی فەرمانبەرانی کورد لە کاتی هاتنی لیژنەکەی تێلکی پاولسەن دا.

پێوەندییەکانی نێوان نەتەوەی کوردو نەتەوەی کلدی ئاسوری

عەریزەدەرەکانتان بەرێزەوە رونی ئەکەنەوە بۆ لیژنەی هەمیشەیی ئینتیـداب کـە بـەردەوام هەنـدێ بەیانات کراوە دژی دانی ماف و خواستە رەواکانی کورد، هەمان شت بەرامبـەر نەتـەوەی کلـدی ئاسـوری گوایا یەکێ لە هۆیەکانی ئەوەی خۆحوکمکردنی ناوچەییان نادرێتێ، ئەوەیە دژمنایەتیەکی دێرینە لـەنێوان ئەم دو گەلەدایە. ئەمە بە تەواوی ناراستە. گەلەکەم و کلدی ئاسوری ئەتوانن بە ئاشتی و تـەبایی پێکـەوە بژین، بۆ نمونە گوندی بادی. تەنیا هۆ بـۆ ئـەوەی هەنـدێ جـار ناخۆشـی رو ئـەدا لـە نێـوان جوتیـارە نەخوێندەوارەکانی کورد و جوتیارانی ئاسوریدا، سیاسەتی بە ئەنقەستی حکومـەتی عـەرەبی عیراقـە بـۆ دروستکردنی دوژمنایەتی لە نێوان ئەم دو گەلـەدا کـە خزمایـەتی خوێنیـان پێکـەوە زۆرتـرە وەک لەگـەڵ عەرەبی عیراق. هەردوکمان، گەلەکەی من و کلدی ئاسوری شتی ناوخۆیی زۆریان هەیە، بەڵام گەلەکـەم زۆر لەو سیاسەتە تورە ئەبن، کاتێ پشێویەکی بچوک دروست ئەبێ، دەسبەجێ هێزە ئاسـوریەکان ئـەنێردرێن دژی گەلەکەم. چۆن ئەتوانێ پێوەنـدی دۆسـتانە بمێنـێ کـاتێ حکومـەتی عـەرەب ئاسـوریە چەکـدارەکان بەکارئەهێنێ روی تفەنگەکانیان بکەنە سنگی ئێمە و، بە پروپاگەندە و رێگەی تـریش هـەوڵ ئـەدا بیـری دراوسێ ئاسوریەکانمان ژەهراوی بکا.

تۆفیق وەهبی (FO371 ی 15311).

تەلەگرافی وەزیری موستەعمەرات

بۆ مەندوبی سامی لە عیراق

ژ. 166

تەلەگرافتان ژ. 201

پێشنیارەکانتان ئەسەلمێنم. عەریزەکەی تۆفیق وەهبی گەیشتە ئێرە. ئەسڵەکانیت بە پۆستی ئاسمانی ئەخرێتە بەردەم. (FO371 ی 15311)

رونکردنەوەیەک بۆ پوچکردنەوەی درکاندنەکانی مێجەر یۆنگ نوێنەری دەسەلاَت پێدراوی هێزی ئینتیداب لە عیراق دا

لاپەڕەی 79 ی مەحزەری چاپکراوی 19هەمین کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب.

نوێنەری دەسەلاَت پێدراوی هێزی ئینتیداب، درکاندویەتی لە پەرەگرافی 1 دا لە ژێر سەردێری "هەڵوێستی کورد و مەسیحی و کەمایەتیە نەموسڵمانەکان" دوای دێباچەیەک کە تیایدا مێجەر یۆنگ وتویەتی کە مەسەلەی کورد و هی مەسیحیەکان لە جەوهەردا یەک گیروگرفتە. ئەڵێ عەریزەی کوردەکان و مەسیحیەکان پێشکەش کراوە بە کۆمەڵەی گەلان، چونکە لەو پەیمانەدا کە تازە لە نێوان حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا و حکومەتی عیراق دا بەستراوە هیچ مادەیەکی تایبەتی تێدا نیە نە بۆ پاشەڕۆژی کوردو نە بۆ هی کەمایەتیە نەموسوڵمانەکان.

لە پەرەگرافی 2 دا مێجەر یۆنگ ئەڵێ لەبەر ئەوەی ئەم ئیشارەتە نەکراوە هەندێ کەسانی ناو ئەوان لایان پێویست بوە کە مەسەلەکەیان بخرێتە بەردەم ئەنجومەنی کۆمەڵە.

عەریزەدەرەکان عەریزەکانیان پێشکەش کردوە بە کۆمەڵەی گەلان، نە بە تەنیا لەبەر ئەوەی باسی کورد لە پەیمانەکەدا نەهاتوە، بەڵکو لەبەر چەوساندنەوەی ڕێکخراو و ئینکارکردنی ماف و خواستە ڕەواکانی کورد.

تێبینی:

هەرچەندە گەل عەریزەدەرە پێشنیار بۆ کۆمەڵەی گەلان بکا لەگەڵ هەمو ڕیزێک دا بە خۆیدا ڕائەپەرموێ کە بۆ کۆمەڵەی گەلان کە ڕێوشوێنی گونجاو ئەبوایە لەلایەن هێزی ئینتیدابەوە دابنرایە بۆ پاراستنی کوردو کەمایەتیەکانی تر، پێش ئیمزا کردنی پەیمانەکە. نیشانە بە لائیحەی قانونی زمان، عەریزەدەرەکە زانیویەتی کە حکومەتی عەرەبی عیراق نیازی وایە زانینی زمانی کوردی بکا بە پێوانەیەکی بەس بۆ دامەزراندنی فەرمانبەران لە ناوچە کوردییەکان دا، بێ ئەوەی گوێ بدرێتە ئەوەی لە نەتەوەی کورد بن.

مێجەر یۆنگ زیاتر ئەدرکێنێ کەوا ئێستا باوەڕێکی فراوان بڵاوبۆتەوە کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان ڕاسپێری کردوە، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە کوردستانی خوارودا دابمەزرێ، ئەو نازانێ ئەوانە باسی چی دەکەن. عەریزەدەرەکەتان رونی ئەکاتەوە ئەبێ زۆر بە زەحمەت چاوەڕوانی ئەوە بن کورد خەیاڵە تەکنیەکانی قانونی دەولی تێبگەن، بیری ئۆتۆنۆمی نەتەوەیی و سەربەخۆیی ئازاد تێکەڵاو ئەکەن. تێکۆشانیان بۆ داوای ئۆتۆنۆمی ناوچەیی لەسەر ئەرزی خۆیان لەناو مەملەکەتی عیراق دا، لەسەر بنچینەی ئەو بەڵێنە دیاریکراوانەیە کە لەلایەن حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا و حکومەتی عیراقەوە دراوە. کۆپیەکی لە پاشکۆدایە.

گیرانی کورد لە سلێمانی

نوێنەری دەسەلاَت پێدراوی هێزی ئینتیداب مێجەر یۆنگ، لای لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب درکاندویەتی (بڕوانە ل79 ی ڕاپۆرتەکە) کە ئەوە بە تەواوی ناڕاستە کە هەندێ کەسی کورد لەسەر ئەوە

گیرابن کە عەریزەیان بۆ کۆمەڵەی گەلان ئیمزا کردوە. (مێجەر یۆنگ ئەڵێ: بێگومان ئەمانە بەتەواوی ناراستن) ئەڵێ گیرانەکان لە ئەنجامی پشێویەکی بچوک دا بوە لە کاتی هەڵبژاردن دا لە سلێمانی. تەنیا دو کەس لەوانەی عەریزەی جۆراوجۆریان ئیمزا کردوە، هێشتا لە زینداندان تۆمەتەکانیشیان بەپێی مادەکانی 54؛ 55؛ 85؛ 86؛ 214 ی قانونی سزادانی بەغدادە. هەر قسەیەک لەبارەی ئەوەوە کە کەس لەسەر ئەوە خرابێتە زیندانەوە کە عەریزەی دابێ بە کۆمەڵەی گەلان، بێگومان هیچ و پوچە.

عەریزەدەرەکەتان ئەتوانێ زەن بکا کە مێجەر یۆنگ ئەم شتانەی درکاندوە بە هۆی فەرامۆشکردن و نەبونی شارەزایی تەواو لە کاراکتەری حکومەتی عەرەب و کردەوەکانی. عەریزەدەر ئەتوانێ لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب دڵنیا بکات لەوەی هەر لێکۆڵینەوەیەکی هەر ئەوروپاییەک لەم وڵاتەدا ژیابێ، پشتیوانی لە بۆچونەکەی من ئەکا کە ئەو قسەیە هیچ و پوچ نیە، بەڵکو سابیقەی پێشوی هەیە. ئیفادەی ئیمزاکراوی 2 کورد لەوانەی لەم مەسەلەیەدا بون، لە پاشکۆی ئەم نامەیە خراوە.

عەریزەدەرەکەتان پێ لەسەر مەترسی دوبارەبونەوەی ئەم کردەوەیە لەلایەن فەرمانبەرانی حکومەتی عەرەب و پۆلیسەوە، نەک هەر بەرامبەر بەو کوردانەی ئەم عەریزانەیان بە ئێوە داوە، بەڵکو هەروەها زۆر بە توندتر بەرامبەر بەو مەسیحیانەی کە ئەوانیش عەریزەکانی خۆیانیان پێشکەش کردون، مەگەر ڕێنمایی دیاریکراو لەلایەن هێزی ئینتیدابەوە بدرێ بە موتەسەریفەکان، کە ئەوان بە شەخسی بەرپرسن لەهەر سزایەک و، موتەسەڕیفیش لە قایمقام، مودیر، پۆلیس...هتد بەرپرس بکا لە هەچ کارێ دژی ئیمزاکەر و عەریزەدەر چ کورد و چ کەمایەتی تر نەکرێ، تەنیا مافی خۆیان بەکارهێناوە وەکو کۆمەڵەی گەلان ئاگاداری کردون، بۆ پێشاندانی خواست و شکاتەکانیان بە کەناڵی گونجاو و بە پێی ڕێوشوێنی دروست. ئێستا تۆڵە لەوانەی پێشتر ئیمزایان کردوە ئەسەنن، بە ئەوەی بە زۆر کەفالەتیان لێ بستێنن کە دەس وەر نەدەنە کاری سیاسی و کاروباری گەلەکەیانەوە ئەگینا ئەگیرێن.

عەریزەدەرەکەتان خۆی کە نوێنەری دەسەڵات پێدراوی کوردە و لە دایکبوی سلێمانیە، دور خراوەتەوە بۆ بەغداد، هەرچەندە خۆی حەز ئەکا بگەرێتەوە ماڵەکەی لە سلێمانی.

نەتەوایەتی

مێجەر یۆنگ درکاندویەتی (بڕوانە ل80 ی راپۆرتەکە): "راستیەکەی ئەوەیە، بۆ کورد و ئاسوری، تەنیا چارە لەوەدایە کە خۆیان بە عیراقی دابنێن و لەلایەن حکومەتی عیراقیشەوە وەها سەیر بکرێن".

عەریزەدەرەکەتان سەرنجی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب رائەکێشێ، کورد حەز ئەکەن ببن بە رەعیەتی دڵسۆزی خاوەن شکۆ مەلیک فەیسەڵ، ئەگەر نەتەوایەتی خۆیان وەکو ناسنامەیەکی جیاواز بهێڵنەوە. عەریزدەرتان پێشنیار ئەکا کە چیتر هەق نیە کورد بە عەرەب یان بە عیراقی بانگ بکرێن، چونکە ئەمە وەکو ئەوە وایە بە کابرایەکی ئایریش بڵێن ئینگلیز.

پەیمانی ئەنگلۆ - عیراقی کە لە 30 ی جونی 1930 دا لە بەغداد ئیمزا کراوە.

عەریزەدەرەکان بەرێزەوە ئاگاداری لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب ئەکا کە لە پەیمانی باسکراودا کە تازە لە بەغداد ئیمزا کراوە، هیچی تێدا نیە بۆ ئەوەی رێ نەدرێ بە بەکارهێنانی هێزی ئاسمانی بریتانی لەلایەن حکومەتی عەرەبەوە بۆ سەرکوتکردنی پشێوی ناوخۆ کە لە ئەنجامی حوکمی خراپ و فەرمانرەوایی خراپ دا دروست ئەبێ، تا ئەو کاتەی حکومەتی عەرەب لای وابێ هێزی ئاسمانیی بریتانی لە پشتە، کار نەکا بۆ نەهێشتنی حکومەتی خراپ، حوکمی خراپ و چەوساندنەوە. (FO371 ی 15311).

بەیانی مەندوبی سامی بەریتانی لە عیراق
لە 24 ی دیسەمبەری 1922 دا.

حکومەتی خاوەن شکۆی بریتانیا و حکومەتی عیراق، دان ئـەنێن بـە مـافی ئـەو کوردانـەدا کـە لـەناو سنوری عیراق دا ئەژین، بۆ ئەوەی حکومەتێکی کـوردی لـەو سـنورانەدا دابمـەزرێنن و هیـوادارن کـە تاقمـە کوردییە جیاوازەکان، بە زوترین کات لەناو خۆیان دا بگەنـە ڕێککـەوتنێک لەسـەر شـێوەی ئـەو حکومەتـەی خۆیان ئارەزوی ئەکەن، لەو سنورەدا کە ئەیانەوێ درێژ ببێتەوە. دەستەیەکی نوێنەرایەتی بەرپرس بنێـرن بـۆ بەغداد، بۆ باسی پێوەندیە سیاسی و ئابوریەکانیان لەگەڵ حکومـەتی خـاوەن شـکۆی بـەریتانیا و حکومـەتی عیراق. (FO371 ی 15311).

5. 5. 6. ئیفادەی 2 کەسایەتیی گیراوی کورد بۆ کۆمەڵەی گەلان

ئیفادای تۆفیق قەزاز:

من میرزا تۆفیق کوڕی حاجی ئەحمەدی قەزاز خەڵکی سلێمانی، سوێند ئـەخۆم بـە خـوای گـەورە کـە ئیفادەکەم لە خوارەوە دەربارەی گیرانم لە 6 ی 9 ی 1930 دا بە تەواوی ڕاستە.

1. لە 6 ی 9 ی 1930 دا لە دەوری سەعات 3 ی پاش نیوەڕۆدا، لە کاتێک دا لەگەڵ خێزانەکەم دا لـە ماڵی خۆم دانیشت بوم، هێـزی عـەرەب و پۆلیسـی عـەرەب دەوری ماڵەکـەیان دام و هەڵیانکوتایـە سـەر مـاڵ و خێزانەکـەم. چەکـدار بـون بـە تفـەنگ و چـەکی لیـوایی. بـێ ئـەوەی هۆیـەکانم پـێ بڵـێن، منیـان گـرت. کردەوەکەیان پێچەوانـەی قـانونی عیراقـی بـو، هاوسـەرەکەم خـۆی تـێ هـەڵقورتان، هۆیـەکانی لـێ پرسـین و نارەزایی دەربڕی، چونکە هەیئەتی ئیختیارییەیان بەپێی قانون لەگەڵ نەبو... هـەروەها نـارەزایی دەربـڕی لەسەر ئەوەی پێشتر ئینزاری ئاسایی نەکرابوین. لەبەر ئەوە هێزەکە و پۆلیسەکان توڕە بـون و تفـەنگیان لـە هاوسەرەکەم ڕاکێشا، بە زۆری چەک منیان لە ماڵەکەم دەرهێنا و بە پاسەوانیی هێزەکە و پۆلیسەکان بردمیـان بۆ زیندان. لە ڕێگە سوکایەتییان پێ کردم و بە درێژایـی ڕێگـای زینـدان، زمـانێکی زۆر نزمیـان بـەکارهێنا، لەوێش 10 کەسی تر لە هاوڕێ کوردەکانم بە هەمان شێوە گوێزرابونەوە بۆ ئەوێ. تا سەعات 11 ی شەو لـە زیندان ماینەوە. لەم ماوەیەدا زۆر بە خراپی ڕەفتاریان لەگەڵ کردین، دوای ئەوە بـە دەسـتی کەلەپچـەکراوەوە ئێمەیان گوێزایەوە بۆ کەرکوک. دو دو پێکەوە دەستمان کەلەپچە کرا بو، من 78 ڕۆژ لە زیندانی کەرکوک دا مامەوە.

2. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەدا بۆمان دەرکەوت ئەو تۆمەتەی لەلایەن پۆلیسەوە بۆ گرتنمان بە پـاڵ ئێمـە درابو ئەوە بو، چونکە ئێمە تەلەگرام و مەزبەتەمان ئیمزا کرد بو بۆ کۆمەڵـەی گـەلان و دەسـەڵاتی ئینتیـداب، بێگومان ئەوەندەی ئێمە ئەمانزانی کارێکی قانونی بو، بەڵام بۆ ئەوەی ئۆباڵەکەی لـە خۆیـان لاببـەن، هەنـدێ پرسیاریان دەربارەی ڕوداوەکەی 6 ی 9 ی 1930 ئـەکرد، لـە کاتێـک دا ئـەیانزانی ئێمـە بـە هـیچ جـۆرێ پێوەندیمان بەو ڕوداوانەوە نەبوە.

3. بە ئەنقەست ئێمەیان بۆ ماوەیەک لە زیندان دا هێشتەوە، بێ ئەوەی بماندەن بە دادگـا. مـدعی عـام هەڕەشەی هەڵواسینی لێ ئەکردین، چونکە ئەیانوت داوای مافی خۆمان لە کۆمەڵەی گەلان کردوە. لە ئەنجام دا ئێمە توانیمان بۆ مەحکەمەی ئیسپات بکەین کە ئێمە هیچ پێوەندیەکمان نەبوە لەگەڵ ئەو پشـێویەی لەسـەرەوە باس کرا. ئەو کاتە بۆمان دەرکەوت هۆی ئەسڵی گرتنەکەمان ئەوەبوە کە داوامان ناردوە بۆ کۆمەڵـەی گـەلان، ئەوسا مەحکەمە بەری داین. یەکەمین پرسیار کە مەحکەمە لێی کردین ئەوە بو: "بـۆچی عـەریزەتان داوە بـە کۆمەڵەی گەلان؟". ئەو شایەتانەی هێنرانە بەردەمی دادگا لە لایەن پۆلیسـەوە، سـوێندیان خـوارد بـە ئاشـکرا

وتیان ئێمە لەو تۆمەتانە بێبەرین، وتیان کەوا لەلایەن پۆلیسەوە هەڕەشەی مردنیان لێ کراوە تا شایەتی درۆمان لێ بدەن. بەڵام شایەتەکان راستیان وت چونکە سوێندیان خواردبو، ئەیانزانی دادگا حوکمێکی بێ لایەن ئەدا. ئەمە ئەوە نیشان ئەدا شایەتەکان راستییان وتوە، هەرچەندە لەلایەن پۆلیسەوە هەڕەشەیان لێ کرابو.

4. کاتێ مەحکەمە بەری دام و گەرامەوە بۆ سلێمانی، دائیرەی پۆلیس ناردی بە دوم داو داوایان لێ کردم کەفالەتیان بدەمێ، پێیان وتم لەبەرئەوەی عەریزەم داوە بە کۆمەڵەی گەلان، ناتوانن باوەڕ بە من بکەن. لەوەیش زیاتر لێرە بە دواوە نابێ کاری سیاسی بکەم، نابێ ئیتر مەزبەتە و شکاتنامە بنێرم بۆ کۆمەڵەی گەلان. وەکو تێگەیشتم ئەیانەوێ گێچەڵم بۆ دروست بکەن، بەڵام من رەفزم کرد کەفالەتیان بدەمێ. لەو کاتەوە پۆلیس چەند جارێ داوایان کردوم و داوایان لێ کردوم کەفالەتیان بدەمێ، بردمیان بۆ بەشی جینائی بۆ دانی زەمانەتی پێویست ئەگینا ئەمنێرن بۆ زیندان.

5. من خاوەن زەویم و تاجیرم لە سلێمانی، لە ماوەی ئەم گیرانەم دا نزیکەی (10,000) روپیە زەرەرم لێ کەوتوە، لەبەرئەوەی بەردەوام پۆلیس بانگم ئەکەن و بە بیانوی جۆراوجۆر زۆرم بۆ ئەهێنن، نەمتوانیوە دەس بکەمەوە بە ئیشەکەم، زەرەرەکانم تا دێ زیاد ئەبێ. بەغداد، 23 ی مەرزی 1931.

ئیمزا حاجی ئەحمەد قەزاز زادە (تاجیر تۆفیق قەزاز) (FO371 ی 15311).

ئیفادای شێخ قادری حەفید:

من، شێخ قادری کوڕی شێخ سەعید خەڵکی سلێمانی و برای گەنجتری شێخ مەحمود، سوێند ئەخۆم بە خوای گەورە کە ئیفادەی لای خواروم دەربارەی گرتنم لە رۆژی 6 ی 9 ی 1930 دا راستە.

1. لە کاتێک دا من لە ماڵی خۆم دا لەگەڵ خێزانەکەم دانیشت بوم، دەوروبەری سەعات 3 ی پاش نیوەڕۆ، ماڵەکەم کتوپڕ لەلایەن هێزی عەرەب و پۆلیسەوە داگیر کرا. بەبێ هیچ ئاگادارکردنێکی پێشەکی خێزانەکەم و بەبێ موختار و هەیئەتی ئیختاریە، هەڵیانکوتایە سەر ماڵەکەم بە تفەنگ و چەکی لیوایەوە. منیان گرت و گوێزایانمەوە بۆ زیندان، لەگەڵ 10 کەسی تری ناسیاوم حەبسیان کردین. لەم ماوەیەدا تا سەعات 1 ی نیوە شەو بە خراپی رەفتاریان لەگەڵ کردین. دوای ئەوە دو دو کەلەپچەیان کردین و بە پاسەوانیی هێزی عەرەب و پۆلیس کە چەکدار بون بە تفەنگ و چەکی لیوایش رەوانەی کەرکوکیان کردین. لەوێ لە زیندان گلیان داینەوە، من 70 رۆژی لێ بوم.

2. ئەو تۆمەتەی پۆلیسی سلێمانی بە پاڵیان دابوم بە کورتی ئەوە بو: "بۆچی ئێمە مەزبەتە و تەلەگرامان ناردوە بۆ کۆمەڵەی گەلان و وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا؟". ئەگەرچی ئیتیهامیان کردین بەوەی ئێمە دەستمان هەبوە لە پشێوی 6 ی 9 ی 1930 دا. بەڵام ئیسپات بو ئێمە هیچ پێوەندیەکمان بەو روداوەوە نەبو. گیرانەکەمان بە تەنیا بەو هۆیەوە بو، چونکە مەزبەتەمان ناردبو بۆ کۆمەڵەی گەلان. ئەمەیش ئەتوانرێ بەوە ئیسپات بکرێ کە پۆلیس پرسیاری لێ کردین: "بۆچی لە لای کۆمەڵەی گەلان شکات ئەکەین؟".

3. دوای 70 رۆژ گیران لە کەرکوک و دوای ئەو هەمو رەفتارە خراپەی لەگەڵیان کردم، بە پاسکراوی بردمیان بۆ لیوای ناصریە و لەوێ بەریان دام بەو مەرجەی ناصریە بەجێ نەهێڵم و نەگەڕێمەوە بۆ سلێمانی. زەمانەتی (5.000) روپیەیان لێ وەرگرتم. دوای مانەوەی 39 رۆژ لە ناصریە، گوێزامیانەوە بۆ بەغداد، ئەمجارەش بە پاسەوانەوە. لە بەغداد زەمانەتی (5.000) روپیەیان لێ وەرگرتم و بەریان دام بەو مەرجەی نەگەڕێمەوە ماڵی خۆم. حاڵی حازر لە بەغدادم و رێگەم نادەن بگەڕێمەوە ماڵی خۆم. دوای گیرانم لە سلێمانی، هێزی عەرەب و پۆلیس ماڵەکەیان پشکنی بوم. ئەفسەری بەرپرسی پشکنین ناوی لازم محەمەد بوە، دوای

پشکنین: زۆر شتی بە نرخ وەکو زێڕ و خشڵی خێزانەکەمیان بـردوە. هەنـدێکیان داوەتـەوە، هێشـتا هەنـدێ پارچەیان گل داوەتەوە. ماڵەکەم لەو کاتەوە لەژێر چاودێری پۆلیس و هێزی عەرەبدایە. لەبەر ئەوە ناچـار بـوم خێزانەکەم بگوێزمەوە بۆ بەغداد، هەمو کەلوپەلی نـەگوێزراوە و موڵکـەکانم بەجێهێشـتوەو کەسـم نیـە چـاوی لێیان بێ.

4. ئەو ئیتیهامەی ئێمەی پێ گیراین، هیچ پێوەندیەکی لەگەڵ هـەڵبژاردن و پشـێوی 6 ی 9 ی 1930 نەبو، بەڵکو وەکو لە پێشەوە وتـم بـە تـەنیا ئەگەرایـەوە بـۆ ئـەوەی مەزبەتـەمان نـارد بـۆ کۆمەڵـەی گـەلان و حکومەتی بریتانی. یەکەم پرسیاری پـۆلیس دەربـارەی شـکات و مەزبەتـەکانمان بـو. لـە مەحکەمـەدا ئـەوە ئیسپات بو کە ئێمە هیچ پێوەندیەکمان لەگەڵ پشێویەکە نەبوە، بەڵکو ئەگەرایەوە بۆ ئـەو هۆیانـەی لەسـەرەوە ڕونم کردنەوە.

5. من خاوەن زەویم لە سلێمانی و بە داهاتەکانی ئەژیم کە ئێستا لێی بێ بەش کراوم. بەهۆی گیرانم و دورخستنەوەم موڵکەکانم وێران و توشی زەرەر بون، جگە لەوانەی وەکو لەسەرەوە باسم کرد لێم سەنراوە.

من هێشتا لەو بارو دۆخەدام کە باسم کرد. بەغداد (23 ی مئەرزی 1931)

ئیمزا: حەفید زادە شێخ قادر خەڵکی سلێمانی. (FO371 ی 15311).

5. 5. 7. مەزبەتەی خۆیبون بۆ کۆمەڵەی گەلان

کۆمەڵەی نەتەوەیی کورد

کۆمیتەی ناوەندی

دیمەشق

ڕۆژی 17 ی ئەپریلی 1931

بۆ سکرتێری گشتی کۆمەڵەی گەلان، جنێڤ

گەورەم

کۆمیتەی ناوەندی کۆمەڵەی نەتەوەی کـورد (خۆیبـون)، شـەرەفی ئـەوەی هەیـە سـەرنجی پـڕ بـەزەیی کۆمەڵەی گەلان رابکێشێ بۆ مەسەلەی لە ژێرەوە باسکراو:

نەتەوەی کورد کە داوای مافە پیرۆزەکانی ئەکا، خواستەکانی ئێستایش وەکو جـاران لەسـەر بنچینـەی سەرەتای ڕێزگرتنی مافی نەتەوەکانی تر هەروەکو ئێمەیش ئارەزو ئەکەین ڕێزی مافەکانمان بگیرێ، هـەروەها هی نەتەوەی خوشکمان کلدی ئاسوری.

بە لەبەرچاو گرتنی ئەم سەرەتایە، کۆمیتەی ناوەندی بە هاودەردیەوە ئـەڕوانـێ بـۆ ئـەو ڕێککەوتنـەی کوردەکانی کوردستانی خوارو لەگەڵ نەتەوەی خوشک کلـدی ئاسـوری پێـی گەیشـتون. بـە ئـەرکی خۆمـانی دائەنێین جارێکی کەیش پێ لەسەر ئەوە دابگرین کە نەتـەوەی کـوردو هـی کلـدی ئاسـوری، لـە زۆر کۆنـەوە پێکەوە وەکو برا ژیاون.

لە کۆتاییدا، کۆمیتەی ناوەندیمان پشتیوانی ئەکا لە داواکـانی لیۆتێنانـت کۆلۆنێـل تۆفیـق وەهبـی بـەگ، موتەسەرریفی پێشوی سلێمانی کە لە عەریزەی 19 ی ئەپریلی 1931 دا داوێتی، وەکو نوێنەری دەسـەڵات پێـدراو بەپێی وەکالەت نامەی ڕۆژی 14 ی مئەرزی 1931 کە لەلایەن کوردەکانی کوردستانی خوارەوە ئیمزا کراوە.

ج. ا. بەدرخان

لەباتی کۆمیتەی ناوەندی خۆیبون

(جەلادەت عالی بەدرخان گەرەکی کوردەکان دیمەشق) (FO371 ی 15311).

5. 5. 8. ژمارەیەک راپۆرت و نامەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب و کۆمەڵەی گەلان:

عیراق: راپۆرتی راپارد (M. Rappard)

عەریزەی رۆژی 16 ی مەی 1931 ی مادام ئاسیا تۆفیق

لە عەریزەی رۆژی 16 ی مەی 1931 ی مادام ئاسیا تۆفیق کە داوێتی بە لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب، پرۆتێست ئەکا دژی گیرانی تۆفیق وەهبی بەگی مێردی، کوردی عیراق لەلایەن حکومەتی عیراقەوە، داوا ئەکا مەسەلەکە لەگەڵ حکومەتی عیراق باس بکرێ. عەریزەدەر ئەڵێ تۆفیق وەهبی بەگ، لە ئەپریلی 1931 دا، عەریزەیەکی داوە بە لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب دەربارەی رەفتاری نارەوای حکومەتی عیراق لەگەڵ کورد.

حکومەتی بریتانی، لە تێبینیەکانی رۆژی 30 ی ئۆکتۆبەری 1931 دا، درکاندی ئەو هۆیانەی بون بە هۆی گرتنی تۆفیق وەهبی بەگ لەلایەن نوێنەری دەسەڵات پێدراوی هێزی ئینتیداب لە درکاندنەکانی کردنەوەی کۆبونەوەی لیژنەی ئینتیداب دا لە جونی 1931 دا، بە درێژی باسکراوە، لەبەرئەوە حکومەتی خاوەن شکۆ شتێکی زیادی نیە بیخاتە سەری. بەم درکاندنە دەرئەکەوێ، کە تۆفیق بێ هیچ مەرجێ دو حەفتە دوای پێشکەشکردنی عەریزەکەی مەدام تۆفیق بەردراوە.

هاوکارەکانم لەبیریانە عەریزەکەی ئەپریلی 1931 ی تۆفیق وەهبی لە دوای کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب دا باس کرا. دەربارەی شکاتەکەی عەریزەدەر لە بابەت گیرانی مێردەکەیەوە، لام وایە لیژنەیش موافیقە هیچ کارێ پێویست نیە مادەم وەکو بە تێبینیەکانی حکومەتی بەریتانیدا دەرئەکەوێ، تۆفیق وەهبی بەگ شەش مانگ لەمەوپێش بەردراوە. (FO371 ی 10638).

تێبینی لەسەر عەریزەکان

لە 18 مین کۆبونەوەی خۆیدا، لیژنە ئەم عەریزانەی خوارەوەی هەڵسەنگاند، لەگەڵ تێبینییەکانی هێزی ئینتیداب لەو بابەتەوە دایرشتبون. هەر یەکێ لەم عەریزانە لەلایەن ئەندامێکی لیژنەکەوە بە نوسین راپۆرتی لەسەر دراوە. دوای گفتوگۆ، لیژنە ئەم ئەنجامگیرییانەی خوارەوەی کردوە، تێکستی راپۆرتەکانی دران بە لیژنەکە، خراونەتە پاشکۆی مەحزەری کۆبونەوەکە.

عیراق

أ. عەریزەکانی رۆژی 23 ی سێپتەمبەر و 9 ی دیسەمبەری 1931 ی هورمز رەسام .[C.P.M. 1108(a) and 1156]

تێبینیەکانی حکومەتی بەریتانی، رۆژی 6 ی مەی 1931 (C. P. M. 1156).

راپۆرت (بڕوانە پاشکۆی مەحزەر)

ئەنجامگیرییەکان

لیژنە پێشنیار ئەکا، ئەنجومەن سەرنجی هێزی ئینتیداب رابکێشێ:

1. بۆ پێویستی خاو نەکردنەوەی چاودێری کردنی بارو دۆخی کەمایەتیەکان لە عیراق دا.

2. بۆ پێویستیی وەرگرتنی بەڵێن لە حکومەتی عیراقی کە گەرەنتی رەفتاری بکات لەگەڵ کەمایەتیە رەگەزی و دینیەکان، بەپێی درکاندنەکانی هێزی ئینتیداب کە لە 19 هەمین کۆبونەوەی لیژنەدا باسکراوە، حکومەتی عیراق ئامادەیە بیدات.

3. ئاگاداركردنی عەریزەدەرەكان لەوەی عەریزەكانیان سەیر كراوە، كۆمەڵەی گەلان بەردەوام ئـەبێ لـە بینینی ئەوەی مافەكانی كەمایەتیەكان ڕێزیان گیراوە، ئەمەیش بە هاودەردیەكی زیـاترەوە ئـەكا ئەگـەر بـاوەڕ بهێنێ بە نیازی باشی كەمایەتیەكان بۆ پتەوكردنی سەلامەتی و گەشانەوەی دەوڵەتی عیراق.

لیژنە لای وایە پێویست ناكا ئەنجومەن ڕابسپێرێ، هیچ كارێكی تایبەتی لەسەر ئەم عەریزەیە بكا.

ب. عەریزەی یوسف مەلەك، ڕۆژی 20 ی ئەپریلی 1931 (C. P. M. 1179)

تێبینیەكانی حكومەتی بەریتانی، ڕۆژی 2 ی جونی 1931 (C. P. M. 1179)

ڕاپۆرت (بڕوانە پاشكۆی مەحزەر)

ئەنجامگیرییەكان

لیژنەی هەمیشەی ئینتیداب لەو بڕوایەدایە، گرنگی ئەم عەریزەیە بـەس نیـە بـۆ ئـەوەی ببێتـە بابـەتی ڕاسپێریەک بۆ ئەنجومەن.

ج. عەریزەكانی كـورد لـە عیـراق دا، لەلایـەن حكومـەتی بریتانیـەوە نێـردراوە لـە 20 ی فێبریـوەری 1931 (C. C. P. M. 1140) و هی تۆفیق وەهبی بەگ، ڕۆژی 19 ی ئەپریلی 1931 (a 1192 and C. P. M. 1192) (تێبینیەكانی حكومەتی بەریتانی، ڕۆژی 20 ی فێبریـوەری، 27 ی ئـەپریـل، 8، 13 ی جونی 1931) (C. C. P. M. 1140, 1151, 1184 and C. P. M. 1192)

ڕاپۆرت (بڕوانە پاشكۆی مەحزەر)

لیژنـەی ئینتیـداب 8 عـەریزەی كەسـایەتی و تـاقمی جیـاوازی كـوردی لـە عیـراق دا، لەگـەڵ تێبینیەكانی هێزی ئینتیداب دا لەسەر ئەم بابەتە، تاووتوێ كردەوە، شەرەفی ئـەوەی هەیـە ئەنجومـەن ڕابسپێرێ بۆ ئەوەی:

1. سپاسی هێزی ئینتیداب بكرێ لەسەر ئەوەی بە ئاگاییەوە لێكۆڵینەوەكانی لە شوێنی خۆیدا كردوە، تێبینیەكانی خۆی لەسەر ئەم عەریزە جیا جیایانە ئامادەكردوە.

2. داوا لە هێزی ئینتیداب بكرێ زۆر بۆ حكومەتی عیراق ببات كـە ئـەبێ لـە مامەڵـە كردنـی ڕەعیەتـە كوردەكانیدا، بەگیانی لێبوردنێكی فراوانـەوە بجوڵێتـەوە، بەرامبـەر كەمایەتیـەک شـایانی ڕێـز لـێ گرتنـە و، دڵسۆزیشی بە ئەندازەی ئەوە زیاد ئەكا كە چەند بێ ترس بێ لە مەترسـیی مافـە سروشـتیەكانی كـە هێـزی ئینتیداب و كۆمەڵەی گەلان بە ئاشكرا سەلماندویانە.

3. عەریزەدەرەكان ئاگادار بكرێن، كۆمەڵەی گەلان بە هەمو گەرمیـەک و بـە هاودەردیـەكی زۆرتـرەوە، بەردەوام ئەبێ لە دڵنیاكردنیان لەوەی مافەكانیان ڕێز لێ گیراو ئەبێ، ئەگەر باوەڕی هێنا كورد بە دڵسـۆزیەوە بەشداری ئەكا لە ئاسایش و گەشانەوەی دەوڵەتی عیراق دا.

4. بایەخێكی نزیكتر بدرێ بەو دڵەڕاوكەیەی بێگومان لەناو دانیشتوانی كوردا تەشـەنەی كـردوە، بـە هۆی نادیاریی ئەو ڕوداوانەی چاوەڕێیان ئەكا، ئەگـەر پارێزگـاری مەعنـەوی بریتانیـای گـەورە كـە دە سـاڵ زیاترە هەیانە، بێت و بكێشرێتەوە. (FO371 ی 15318).

بۆ سكرتێری دەوڵەت بۆ كۆلۆنیەكان

بەغداد، 3 ی دیسەمبەری 1931

ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە ئیشارەت بدەم بە نامەی نهێنی ڕۆژی 19 ی نۆڤەمبەرتان، كـۆپی وەڵامـەكانی بەشی ئینتیدابی كۆمەڵەی گەلانیشی بۆ هەندێ لە عەریزەی كوردەكانی لەگەڵە.

1. دو لەم عەریزانە هی جەعفەر سولّتان بون، من شەرەفی ئەوەم هەبو، لـە نامـەی تایبـەتی رۆژی 7 ی نۆڤەمبەری 1931 دا سەرنجی لۆرد پاسفێلّد رابکێشم بۆ هەلّوێستی ئـەو کـە رەعیـەتی ئێرانـە، هـەروەها لـە لێـدوانێکی تـرم دا لەگـەلّ نامـەی نهێنـی رۆژی 27 ی فێبریـوەری 1931م دا. سـەرەرای ئەمانـە، بڕیـاردرا عەریزەکانی جەعفەر سولّتان بخرێنە بەردەم کۆمەلّە و لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب، رون کردنەوەکانی درا بون دەربارەی هەلّوێستی تایبەتی ئەو وەکو رەعیەتێکی ئێرانـی، بـە ئاشـکرا پشـت گـوێ خـراون و وەلاّمـەکانی بەناوی شەخسی ئەوەوە هاتۆتەوە، لەگەلّ ئەوانەی بۆ عەریزەدەرە عیراقیەکان نوسراوەتەوە.

2. ئەنجامەکەی لەم کاتەدا ئەو لەبەرچاوی حکومەتەکەی خۆی، یاخی چەک هـەلّگر جەعفـەر سـولّتان دو نامەی رەسمیی لە کۆمەلّەی گەلانەوە پێ گەیشتوە، راستی ئەترسم بیری خۆ بە زلزانی زۆر لەلا زیاتر بێ، سەرنج رائەکێشرێ بۆ پێوەندی لەگەلّ عیراق، کە حکومەتی عیراق پێی خۆش نیە ئینکـاری بکـا. (FO371 ی 10638).

لە ڤیتۆ کاتاستینی (Vito Catastini)، بەرێوەبەری بەشی ئینتیداب،

بۆ ئەورەحمان ئاغای پشدەری و کوردەکانی تر

جنێڤ، 19 ی فێبریوەری 1932

بەپێی ئەو بڕیارەی ئەنجومەنی کۆمەلّەی گەلان لە کۆبونـەوەی 25 ی جـەنیوەری 1932 دا داوێتـی، ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە ئاگادارت بکەم، لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب لـە کۆبونـەوەی 21 هـەمی رۆژی 28 ی مئەرزی 1931 دا گەیشتۆتە ئەم ئەنجامگیرییانە:

"لیژنە، عەریزەی 28 ی مئەرزی 1931 ی، بە ئیمزای چەنـد کەسـێ گوایـە کـوردی عیـراقن، تـاوتوێ کرد.

سەرنجی‌دا لە تێبینیەکانی رۆژی 20 ی جولای حکومەتی بەریتانی لەسـەر عەریزەکـە خرابونـە بەردەمی:

1. تێبینیەکانی هێزی ئینتیداب لێوەشاوەیی عەریزەدەرەکان پوچ ئەکاتەوە، تا بەناوی کوردی عیراقـەوە بدوێن و بنچینە مێژوییەکانی شکاتەکانیشیان هەلّئەتەکێنێ.

2. ئەو تێبینیانەی عەریزەدەرەکان، لەسەر بناغەی تێکستی قانونی سکالاّکانی خۆیان دەربڕیوە، بـەلاّم مەعناکانیان بە ئاشکرا شێواندوە.

3. سەبارەت بە دەربڕینی ئەم بێزاریە تازەیە لە عیراق دا، راستیی نرخی هەر چەنێک بێ نـاتوانێ سەرنجێکی زۆرتر لەوەی پار، لە پێوەندیدا لەگەلّ هەندێ عەریزەی لـەم بابەتـەدا کـە دارێـژران، بەدەسـت بهێنێ.

4. لەبەر ئەوە بڕیاری دا بە بەردەوامی گەورەترین بایەخ بدا بەو نائارامیەی لـەناو کـوردا بەردەوامـە، سەرنجی ئەنجومەن رابکێشێ بۆ ئەو چارەنوسە نادیارەی کە چاوەڕێیـان ئـەکا، ئەگـەر پارێزگـاری مەعنـەوی بریتانیای گەورە کە 10 سالّ زیاترە هەیانە، بکێشرێتەوە، مەگەر ئەوانیش گەرەنتی هاوتایان بدرێتێ".

ئەنجومەن ئەم ئەنجامگیریانەی پەسند کرد.

لەگەلّ ئەمەدا بۆ ئاگاداریت، کۆپی راپۆرتێک لەسەر عەریزەکەت دراوە بە لیژنـەی هەمیشـەیی ئینتیـداب لەلایەن بەرێز راپاردەوە، ئەینێرم. راپۆرتەکە خراوەتە پاشـکۆی مـەحزەری 21 هـەمین کۆبونـەوەی لیژنەکـە. (FO371 ی 10638).

هەڵبژاردە لە مەحزەری 21 مین کۆبونەوەی لیژنەی هەمیشەیی ئینتیداب:

عیراق

عـەریزەی، ڕۆژی 28 ی مئـەرزی 1931، لەلایـەن هەنـدێ کەسـەوە کـە گوایـە کـوردی عیـراقن بەرزکراوەتەوە، حکومەتی بریتانی لە 20 ی جولای 1931 دا ناردویەتی.

ڕاپۆرتی بەرێز ڕاپارد

لە 2 ی 3 ی 1931 دا، ئەورەحمان ئاغـای پشـدەری و ژمارەیـەکی زۆر ئیمزاکـەری تـر، لـە ڕێگـەی مەندوبی سامی عیراقەوە عەریزەیەکیان داوە بـە سـکرتێری گشـتی کۆمەڵـەی گـەلان، شـکات ئەکـەن لـە بـەد ڕەفتاریی حکومەتی عیراق و حکومەتی بریتانی بەرامبـەر بـە کـورد. تێبینـی لەسـەر ئـەم عەریزەیـە لەلایـەن حکومەتی بریتانیەوە لە لەندەنەوە لە 20 ی جولای 1931 دا نێردراوە.

عەریزەدەرەکان کە ئیمزاکانیان بە زۆری ناخوێنرێتەوە، دەسەڵاتیشیان لەلایەن هێزی ئینتیدابـەوە پـوچ کراوەتەوە، لە پێش هەمو شتێک دا ئەڵێین لە 1925 دا کۆمەڵەی گەلان کوردستانی بە دو مەرج خسـتە سـەر عیراق، لە پلەی یەکەم دا بەڕێوەبەرایەتیەکی کوردی لە کوردستاندا دابمەزرێنرێ و نەتەوایەتی کورد بپارێزرێ، لـە پلـەی دوەم دا لـە حاڵـەتێک دا کـە عیـراق سـەربەخۆ بـێ و بچێتـە نـاو کۆمەڵـەی گەلانـەوە، ئـەبێ بەڕێوەبەرایەتیەکی تایبەتی بۆ کورد بەپێی ئارەزوی خۆیان دابمەزرێنرێ.

لەسەر بنچینەی ئەم ئیدیعایانە، ئەوەندەی لیژنە لەبیرێتی لەگەڵ ڕاسـتیەکانی مێـژودا جـوت نـابن. شکاتی عەریزەدەرەکان گوایە ئەو گەرەنتییانەی پێیان درا بون بە تـەواوی لەلایـەن حکومـەتی عیراقیـەوە پشت گوێ خراون، حکومەتی بریتانیایش سەرکەوتو نەبوە لە بـەجێهێنانی ئـەرکی خـۆیدا لـە پاراسـتنی بەرژەوەندیەکان دا. لە ئەنجام دا داوا ئەکەن دان بنرێ بە کۆمیتەیەکی نەتـەوەییدا کـە هـەڵبژێردرێ بـۆ نوێنەرایەتی کورد و، دەست تێخستنێکی کاریگەری هێزی ئینتیداب بۆ پاراستنیان لەو چەوسـاندنەوەیەی، گوایە بە دەستیەوە ئەناڵێنن.

حکومەتی بریتانی، لە بەرپەرچدانەوەکەیدا، ئەم عەریزەیـە ئەداتـە پـاڵ جموجـوڵی شـێخ مـەحمود، بـە توندی ئینکاری ڕاستیی شکاتی عـەریزەدەرەکان ئـەکا. لـە ئـەنجام دا هێـزی ئینتیـداب ئـەو ڕاسـتیە دوبـارە ئەکاتەوە کە شێخ مەحمود لە 13 ی مەی 1931 دا خـۆی داوە بـە دەس حکومـەتی عیراقـەوە، بـە لەبـەرچاو گرتنی ئەوەی ئەم یاخیبونە چەکدارە کۆتایی هاتوە، هێزی ئینتیداب داوا لە کۆمەڵە ئەکا ئەم عەریزەیـە دابنـێ بەوەی شایانی بایەخ پێ دانی ڕاستەقینە نیە.

سەبارەت بە ناڕاستیی، بێگومان ئەو پێشەکیەی ئەم عەریزەیەی لەسـەر دانـراوە، ناڕاڵنیـایی تـەواوی ئێمـە لـە لێوەشاوەیی عەریزەدەرەکان، بەتایبەتی نەبونی هیچ جـۆرە گازاندەیـەکی تـازە، لام وایـە لیژنـە نـاتوانێ ئـەم عەریزەیە قوبوڵ بکا، جگە لەوەی ڕەنگە بە نیشانەیەکی ئەو نائارامیە دابنرێ کە هێشتا لەناو کوردی عیراق دا هەیە. ئەگەر لیژنە لەگەڵ ئەم ڕایە موافیق بێ، ئەشێ بە پەسند کردنی بەرنوسی بڕیاری خوارەوە دەری ببڕێ:

"لیژنەی ئینتیداب، عەریزەی 28 ی 3 ی 1931 ی هەندێ کەس کە گوایـە کـوردی عیـراقن، تـاوتوێ کرد؛

"هەروەها سەرنجیدا لە تێبینییەکانی 20 ی جولای 1931 ی حکومەتی بریتانی لەسەر ئەم عەریزەیە:

"1. تێبینیەکانی هێزی ئینتیداب لێوەشاوەیی عەریزەدەرەکان پوچ ئەکاتەوە، تا بەناوی کوردی عیراقەوە بدوێن، وە بنچینە مێژوییەکانی شکاتەکانیشیان هەڵئەتەکێنێ.

2. ئەو تێبینیانەی عەریزەدەرەکان لەسەر بناغەی تێکستی قانونی سکالاکانی خۆیان دەربڕیـوە، بـەڵام مەعناکانیان بە ئاشکرا شێواندوە.

3. سەبارەت بە دەربڕینی ئەم بێزاریە تازەیە لە عیراق دا، راستییو نرخی هەر چەنێک بێ، ناتوانێ سەرنجێکی زۆرتر لەوەی پار، لە پێوەندی‌دا لەگەڵ هەندێ عەریزەی لەم بابەتەدا کە داڕێژران، بە دەست بهێنێ.

4. لەبەرئەوە بڕیاری‌دا بە بەردەوامی گەورەترین بایەخ بدا بەو نائارامیەی لە ناو کوردا ماوە، سەرنجی ئەنجومەن رابکێشێ بۆ ئەو چارەنوسە نادیارەی چاوەڕێیان ئەکات کە ئەگەر پارێزگاری مەعنەوی بەریتانیای گەورە لە 10 ساڵ زیاتر هەیانە، بکێشرێتەوە" (FO371 ی 10638)

بەیانێ لە پێشەوای کوردەکان کۆلۆنێل تۆفیق وەهبی بەگەوە، دابەزیوی بەیروت، بۆ رۆژنامەی (الراصد):

کێشەی کورد لە کۆمەڵەی گەلان دا

لە رۆژنامەی (الاحرار) ی 16 ی 8 ی 1932 دا وتارێکم بە قەڵەمی یوسف ملک نوسەری (فواجع الانتداب) خوێندەوە، گوایە ئینگلیز لە ساڵی 1930 ەوە دەرگای باسی کەمایەتیەکانی کردۆتەوە، هانی داون موراجەعەتی کۆمەڵەی گەلان بکەن.

لە بەر ئەوەی کوردەکانی ناو سنوری دەوڵەتی عیراقیش موراجەعەتی کۆمەڵەی گەلانیان کردوە، دوای ئەوەی دڵنیا بون لەوەی مافەکانیان فەرامۆش کراوە لە پەیمانی عیراقی- ئینگلیزی‌دا کە لە 30 ی 6 ی 1930 دا بەستراوە. بۆ رەواندنەوەی هەر گومانێکی ئەم وتارە لە بیروڕای گشتی‌دا دروستی ئەکا، کوردیش دەستپێشکەری کردوە بۆ بەر دەرگای ناوبراو، نوسەری کتێب ئەڵێ گوایە ئینگلیز کردویانەتەوە، بە پێویستمان زانی ئەم راستییانەی خوارەوە رون بکەینەوە:

1. کورد لە عیراق دا هەرگیز ئەوەیان نەسەلماندوە کە وشەی کەمایەتی ئەوانیش ئەگرێتەوە، هەرگیز نایشی سەلمێنن، وەکو لە خوارێ رون کراوەتەوە:

أ. کورد لەو کوردستانەی خۆیان دا لە ساڵی 1918 ەوە جۆرێ لە ئۆتۆنۆمییان هەبو، بەر لە وەی بیر لە دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق بکرێتەوە.

ب. هەردو حکومەتی ئینگلیزی و عیراقی، (1922) لە بەیانێک دا بەڵێنی دامەزراندنی حکومەتێکی کوردییان دا لەناو سنوری عیراق دا بە زوترین کات، بەومەرجەی کوردەکان خۆیان شێوەکەی دیاری بکەن.

ج. مەرج و بنچینەی نوساندنی ئەم بەشەی کوردستان بە عیراقەوە، ئەوە بو کە ئەبێ بەرێوەبەرایەتییەکی کوردی بە پێی ئارەزوی کوردەکان خۆیان دابمەزرێ.

2. موراجەعەتی کۆمەڵەی گەلان لەلایەن کوردەوە، هیچ پێوەندیەکی بە مەسەلەی ئەو کەمایەتیانەوە نیە کە نوسەر باسی کردون، لەبەر ئەم هۆیانە:

أ. سەرەتای ساڵی 1919 کوردەکانی ئۆتۆنۆمییان هەبو، بەر لە دامەزراندنی حکومەتی عیراق، لەسەر مافەکانی خۆیان بە قوڵی لەگەڵ ئینگلیز تێکچون، هەروەکو لەگەڵ عیراقیش رویدا. ناکۆکییەکە ئەو کاتە بو بە شەڕێکی قورس و، دوای ئەوەی ئینگلیز لەشکرێکی گەورەی هێنایە سەر کوردستان، ئینجا توانی داگیری بکا.

ب. ساڵی 1922 لە کاتێک دا حکومەتی عیراق هەبو، کورد لە روی ئینگلیزدا شۆڕشی کرد، داوای مافەکانی ئەکرد. هێزەکانی ئینگلیزیان کە دەربەندی بازیان بون، ناچار کرد بکشێنەوە. لە سەرەتای مانگی 9 دا حاکمی سیاسی و فەرمانبەرەکانیان بە فرۆکە سلێمانی‌یان بە جێ هێشت، لە ئەنجامی ئەوەدا موختاریەتێکی کوردی لە سلێمانی‌دا دامەزرا.

ج. ساڵی 1923 جارێکی تریش پێوەندی کوردی- ئینگلیزی گرژبوەوە، لە سەرەتای ساڵی 1923 ەوە شۆڕش لە پێناوی ئەو مافانەدا تا سەرەتای ساڵی 1927 درێژەی کێشا. ئینگلیز بۆ ئەوەی مل بە کورد

کەچ بکا لەو شەڕانەدا کە لەو ماوەیەدا قەومان، بە فراوانی هێـزی ئاسـمانی و سـەربازیی هینـدی و جەیشـی عیراقی و هێزەکانی تری بەردەستی بەکارهێنا.

د. ساڵی 1930 کوردەکان نارەزاییان لـە لای کۆمەڵـەی گـەلان دەربـڕی، سـەبارەت بـەوەی پـەیمانی سەربەخۆیی عیراق و چونی بۆ ناو کۆمەڵەی گەلان، بەتەواوی مافـەکانی پشـت گـوێ خسـت بـون. وەکـو لـە مادەی یەکەمی ئەم بەیانەدا باس کرا. ئەم ناڕەزاییە هێمنانەیە لای کۆمەڵـەی گـەلان، ئـەرکانی وەزارەتەکـەی عیراقی بە جۆرێ وروژاند، کەوتنە دانانی رێوشوێنی توندوتیژی ناژیرانە کە بو بـە هـۆی شۆڕشـەکەی شـێخ مەحمود. ئەویش هەمدیسان بە هۆی هێز و سیاسەتی ئینگلیزەوە دامرکێنرایەوە.

هـــ. هەرکەســێ چــاودێریی شۆڕشــەکەی ســاڵی 1931-1932 ی شــێخ ئەحمــەدی بــارزان و سەرەنجامەکەی کرد بێ، پێویستی بە بیرکردنەوەیەکی زۆر نیە بۆ ئـەوەی تـێ بگـا کـە ئینگلیـز ئەیانـەوێ بەرلەوەی عیراق بچێتە ناو کۆمەڵەی گەلانەوە، مەیدانەکەی بۆ چۆڵ بکەن.

بەوانەی سەرەوەدا دەر ئەکەوێ نەتەوەی کورد لە کاتی پێویست دا لە قوربانیـدان دواناکـەوێ، ئیتـر چ پێویستییەکی بە هاندانی ئەم و ئەوە بۆ ئەوەی کـارێکی هێمنانـە بکـا بـۆ پێشـکەش کردنـی نـارەزایی بـە کۆمەڵەی گەلان.

ئەمە پوختەی گیروگرفتی کوردە لـە عیـراق دا، وابـزانم رون کردنەوەکـەم بـەس بـێ بـۆ دەرخسـتنی راستیی و، رونکردنەوەی باری سەرنجی کورد بۆ رای گشتی.

بەم بۆنەیەوە بە ئەرکی خۆمی ئەزانم وتارەکەم بەم چەند وشەیە کۆتایی پێ بهێنم:

هیچ کەسێکی نەکورد مافی ئەوەی نیـە بـە نـاوی کـوردەوە دەس بخاتـە کاروبـاری کـوردەوە، لەگـەڵ ئەمەیش دا گەلی کورد بە خۆشییەوە پێشوازی ئەکا و دان ئەنێ بە چاکەی هەر کەسێک دا، لە هەر رەگەزێ بێ کە هاودەردی لەگەڵ مەسەلەی کورد بنوێنێ.

بەشی سێیەم*

بابەتی ڕۆژنامەوانی

* ئەم بەشە یەکەم جارە چاپ و بڵاو بکرێتەوە

1. هەندێ وشەی ڕۆژنامەوانی

ڕاگەیاندن، کە بە زمانی عەرەبی (اعلام) و بە زمانی فارسی (رسانە) و بە زمـانی ئینگلیـزی (media) ی پێ ئەڵێن، بەو هۆ سەرەکی‌یانە ئەوترێ کە پێوەندی لە گەڵ ژمارەیەکی زۆری خەڵک ئەکەن بە تایبـەتی بـە هۆی تەلەفزیۆن و رادیۆ و ڕۆژنامەوە.

(ڕاگەیاندن) لە زمانی کوردیدا وشەیەکی داتاشراو و تازە کورە نیە، بەڵکو وشەیەکی کۆن و ڕەسـەنە. لە هەمو فەرهەنگە کوردی‌یەکان دا هەیە و لێک دراوەتەوە.

شێخ محەمەدی خاڵ لە (فەرهەنگی خاڵ) دا نوسیوێتی، (ڕاگەیاندن: گەیاندنی قسـەیەک یـا شـتێک بـە یەکێک).

گیوی موکریانی، کە خۆی یەکێ بوە لەوانەی لە بواری ڕاگەیانـدن و ڕۆژنامـەوانی‌دا کـاری کـردوە، لـە (فەرهەنگی کوردستان) دا نوسیوێتی: (ڕاگەیاندن: ئاگادارکردن. وەڵامدان).

هەرچەندە ڕاگەیاندن مەعنا کۆنـەکانی خـۆی لـە دەس نـەداوە و، ئیسـتایش وەکـو جـاران لـە زمـانی گفتوگۆی ڕۆژانەی خەڵکدا بە زیندویەتی بە کار ئەهێنرێ، بەڵام پێشکەوتنی ژیان لە مەیدانی ڕۆژنامـەوانی‌دا، مەعنایەکی تازەی پێ بەخشیوە، کە ئەویش دەربڕینە لەو دەزگا و هۆیانەی کە بە کار ئەهێنرێن بۆ پێوەندی لە گەڵ ژمارەیەکی زۆری خەڵک (بە نوسین لە ڕۆژنامەدا و، بە بیستن لە ڕادیۆدا و، بە بینین لە تەلەفزیۆن‌دا) بـۆ گەیاندنی هەواڵ و باس و بابەت، بە هەمو جۆرەکانیەوە، بە خوێنەر و بیستەر و بینەر.

بـەڵام وشـەی (ڕۆژنامـەوانی)، کـە هەنـدێ کـەس وشـەی (ڕۆژنامەنوسـی) و هەنـدێکی کـە وشـەی (ڕۆژنامەگەری) لە باتی بە کار ئەهێنن، کە بە زمانی عـەرەبی (الصـحافة) و بـە فارسـی (روزنامـەنگاری) و بـە ئینگلیزی (Journalism) ی پێ ئەڵێن، وشەیەکی تازەیە. تازە دروست کراوە و تازەیش بە کار ئەهێنرێ.

لێرەدا من باس تەنیا لە دەزگاکانی نوسین ئەکەم.

ئەگەرچی چینی‌یەکان لە دروستکردنی کاغەز و نوسینەوەی هەواڵی ڕۆژانە و داهێنـانی چـاپ دا پـێش گەلانی تر کەوتون، بەڵام هونەری چاپ و هونەری ڕۆژنامەوانی لە ئەوروپاوە گەیشتۆتە ڕۆژهەڵات. هەر لە بەر ئەوە ئەو زاراوانەیش کە پێوەنـدی‌یان بـە پیشـەی نوسـینەوەی دەنگوبـاس و هەواڵـەوە هـەبێ هـەر لـەوێوە داکەوتون و، گەیشتونەتە ناو ڕۆشنبیرانی ڕۆژهەڵات.

لە زمانە ئەوروپاییەکان دا بەم بڵاوکراوانەی کە ڕۆژانە و هەفتانە و مانگانە هەواڵ و دەنگوباسیان بڵاو کردۆتــەوە وتــراوە: گازێــت (Gazette)، جۆرنــاڵ (journal)، نیوزپەیپــەر (Newspaper) و نیوزلێتــەر (Newsletter). دواتر کە هونەری ڕۆژنامەوانی گەیشتە ڕۆژهەڵات هەندێ لەم وشانەیان بــە دەســکارییەوە وەرگرتوە و هەندێکیشیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانەکانی خۆیان.

یەکەمین ڕۆژنامە بە زمانی عەرەبی لە ســەردەمی لەشکرکێشــییەکەی نــاپلیۆن دا (1798- 1801) لــە قاهیرە بە ناوی (التنبیە) دەرچوە. لە بەر ئەوە میسرییەکان لە چاو گــەلانی دراوســێیان دا ئاشــنایەتییان لــە گەڵ ڕۆژنامەوانی دا زوتر پەیدا کردوە. محەمــەد عــەلی پاشــا چاپخانــە کۆنەکــەی نــاپلیۆنی تــازە کــردەوە و، یەکەمین ڕۆژنامــەی ڕەســمیی بــە زمــانی عــەرەبی ســاڵی 1828 لــە ژێــر نــاوی (الوقــائع المصــریة) دا واتــە (ڕوداوەکانی میسر) دا دەرکرد. لە تورکیایش ساڵی 1831 بابی عالی یەکەمین ڕۆژنامەی ڕەسمیی بە زمــانی تورکی لە ژێر ناوی (تقویم وقائع) واتــە (ڕۆژژمێــری ڕوداوەکــان) دا دەرکــرد. لــە ئێــران یــش ســاڵی 1850 دەرباری قاجار یەکەمین ڕۆژنامەی ڕەسمیی بە زمــانی فارســی لــە ژێــر نــاوی (وقــائع اتفاقیــە) واتــە (ڕوداوە قەوماوەکان) دا دەرکرد. هەر 3 ناو (الوقائع المصریە) ی عەرەبی و (تقویم وقائع) ی تورکی و (وقــائع اتفاقیــە) ی فارسی وشەی (وقائع) یان تێ دا دوبارە بۆتەوە کــە تەرجومــەی وشــەی (نیــوز) ی ئینگلیــزی و (نۆڤێــل) ی فەرەنسییە. بەڵام ئەم وشەیە نەیتوانی هەتا سەر بە زیندویی لەم زمانانەدا بمێنێتەوە. بــەڵکو هەنــدێ وشــەی تر جێگەیان پێ لێژ کرد، لەوانە غەزەتە، جەریدە، ڕوزنامە، ئەخبار، صحیفە، مەجەلە...

ڕۆژنامەوانی بە زمانی فارسی، پێش ئەوەی لە ئێران پەیدا بێ لە هندستان دەستی پێ کردوە. یەکەمین بڵاوکراوەی چاپکراو بە زمانی فارسی کە (مرات الاحــوال) ە ســاڵی 1820 لــە هندســتان دەرچــوە نــەک لــە ئێــران. هندســتان ئەوســا لــە ژێردەســتی بریتانیــای گــەورەدا بــوە. کۆمپانیــای هنــدی شــەرقی دەســەڵاتدار و حوکمڕانی بوە. ساڵی 1780 یەکەمین بڵاوکراوەی چاپکراو بە زمانی ئینگلیزی لە بەنگال دەرچــو. دواتــر یش بە زمانە ناوچەیییەکانی بەنگالی، گەجەراتی، مەهاراتی، ئوردو، پەنجابی. لەو سەردەمەدا زمانی فارسی لــە هندستان هێشتا زمانی باوی نوسین و خوێندنەوە بوە. لە بــەر ئــەوە هەنــدێ لــە ڕۆژنامــەکانیان بــە فارســی و هەندێکی بە تێکەڵ لە ئینگلیزی و فارسی و زمانی ناوچــەیی وەکــو بــەنگالی دەرکــردوە. ئــەوان ئــەو کاتــە وشەی (News) ی ئینگلیزییان وەرگێڕاوە بە (الاخبار) ی عەرەبی کە کــۆی (خبــر) ە و، بــۆ نــاو لــێ نــانی ڕۆژنامەکانیان هەندێ وشەی تریان خستۆتە سەری وەکو: (کاغذ الاخبار، مرات الاخبار، شمس الاخبــار، ســید الاخبار).

ساڵی 1855 یەکەمین ڕۆژنامە بە زمانی عەرەبی بە ناوی (مرات الاحوال) لە ئەستەموڵ دەرچو. پــاش 3 ساڵ واتە ساڵی 1858 (خلیل الخوری) لوبنانی (حدیقە الاخبار) ی لە بێروت دەرکرد و، هەر لە ئەســتەموڵ لوبنانییەکی تر (احمد فارس الشدیاق)، کە لــە بنــەڕەت دا مەســیحی، بــەڵام موســوڵمان بوبــو، ســاڵی 1860 ڕۆژنامەی (الجوائب) ی دەرکرد کە 23 ساڵ بێ پسان دەرچو. لە سەردەمی خۆی‌دا لە پاڵ (الوقــائع المصــریة) ی قاهیرە و (حدیقة الاخبار) ی بێروتی‌دا گرنگترین ڕۆژنامەی عــەرەبی بــوە. ڕۆژنامەیــەکی بــڵاو و کاریگــەر و ناسراو بوە. ئەم ڕۆژنامەیە دەیان وشەی نوێی هێناوەتە ناو زمانی ڕۆژنامەوانی عەرەبییەوە لەوانە وشــەی (الجریدة).

کۆنترین وشەی کە بۆ ڕۆژنامە بە کار هێنرا بێ وشەی (گازێــت) ە. (گازێــت) بــەو دراوە وتــراوە کــە ڤێنیسییەکان کڕین و فرۆشتنیان پێ کردوە. ساڵی 1566 لە شاری ڤێنیسیای ئیتــالی چــاپکراوێکی ڕۆژانــە دەرچوە، هەواڵەکانی جەنگی نێوان کۆماری ڤێنیسیا و دەوڵەتی عوسمانی بڵاو کردۆتەوە. نرخی دانەیەکی ئەم بڵاوکراوەیە یەک گازێت بوە، بۆیە بەو ڕۆژنامەیە، کە یەکەمین ڕۆژنامەی چاپکراو بوە وتراوە (گازێت). ئیتــر

بە دوای ئەودا لە ئیتالیا و هەندێ وڵاتی تری ئەوروپادا هەر رۆژنامەیەک دەرچوبێ پێیان وتوە گازێت.

تورک وشەی (گازێـت) ی لـە زمانـە ئەوروپاییەکانـەوە وەرگرتـوە و تورکاندویـەتی و کردویـەتی بـە (غەزەتە) و، بە هەمو رۆژنامەیەکیان وتوە غەزەتە. عەرەب و کورد لە تورکیان وەر گرتوە و بە کاریان هێنـاوە. بۆ نمونە رۆژنامەی (الزوراء) کە ساڵی 1869 لە بەغداد دەرچوە نوسیوێتی: (الغزتة تطبع فـي الاسـبوع مـرة يوم الثلاثاء وهي حاوية لكل نوع من الاخبار والحوادث الداخلية والخارجية).

لەمێژوی رۆژنامەوانـی کوردیدا، بۆ هەمو ئەو بڵاوکراوە دەورییانەی کـە رۆژانـە یـان حەفتانـە یـان مانگانە دەرچون، چەند زاراوەی جۆراو جۆر بـە کـار هێنـراون، وەکـو: غەزەتـە، جەریـدە، مەجەلـە، رۆژنامـە، کـۆوار، گۆڤـار... هەنـدێ لـەم زاراوانـە لـە زمانـەکانی تـرەوە وەرگیـراون و، هەنـدێکیان کـوردێنراون و، هەندێکیشیان داتاشراون.

وشەی (رۆژنامە) ی کوردی لە (روزنامە) ی فارسی وەرگیراوە. لە کۆنـەوە وشـەی روزنامـە لـە زمـانی فارسیدا بە کار هاتوە. بەڵام ئەوسا، پێش ئەوەی رۆژنامەوانی دابـێ، بـەو دەفتەرانـەیان وتـوە روزنامـە کـە، داهات و خەرجی رۆژانەیان تێدا تۆمار کراوە. هەر ئەم وشەیە لە کۆنەوە لە زمانی فارسـیەوە چۆتـە زمـانی عەرەبیەوە، بەڵام لە عەرەبیدا بە مەعنای رۆژژمێر (تقويم: Calendar) بە کار هێنراوە.

وشەی (جەریدە) یش، ئەگەرچی لـە زمـانی تـورکی و فارسـی و کـوردیدا بـە کـار هێنـراوە، ئـەویش وشەیەکی عەرەبییە. لە کاتی خۆیدا بەو دەفتەرەیان وتوە جەریـدە کـە، لـە دیـوان و دەزگـای کاربەدەسـتانی وڵات دا روداوی رۆژانەیان تێ دا تۆمار کراوە.

رەنگە یەکەمین کەسی کورد کە وشەی روزنامە و جەریدەی لە شیعرەکانی دا بە کـار هێنـا بـێ حـاجی قادری کۆیی (1816- 1897) بێ. ئەو کاتەی حاجی ئەم وشانەی بە کارهێناوە هێشتا رۆژنامە و جەریـدەی کوردی لە دایک نەبوبون. حاجی قادر لە شیعرێکیدا ئەڵێ:

صەد قائیمە و قەصیدە، کەس نایکڕێ بە پولێ،

رۆزنامە وو جەریدە، کەوتۆتە قیمەت و شان(دیوان، ل 88)

لە شیعرێکی تریدا ئەڵێ:

کوڕێکی وا نەبو هەستێتە سەر پێ

بزانێ خەڵقی چۆن کەوتونە سەر رێ

بکا سەیری جەریدە و حاڵی میللەت

کتێبی تازە و تەئریخی دەوڵەت

بزانێ تا چ قەوماوە لە ئەتراف

سەراپا ئاگرە ئەتراف و ئەکناف(دیوان، ل 231)

وەفایی یش لە شیعرێکیدا ئەڵێ:

حیکایاتی غەریبەی پێیە بولبول، جوملە خۆکردی،

دەڵێی چاپاری ئێران رۆژنامەی أختری هێنا

کوردستان (قاهیرە، جنێڤ، فۆلکستن، 1898- 1902) یەکـەمین رۆژنامـەی کـوردی، بـۆ ناسـاندنی خۆی لە وتارە تورکییەکانیدا وشەی غەزەتەی بەکار هێناوە. بەڵام لە وتارە کوردییەکانیدا وشەی (جەریـدە) ی بە کار هێنـاوە. لـە لای چـەپی یەکـەمین ژمـارەی رۆژنامەکـەدا بـە تـورکی نوسـیوێتی: (عنـوان: مصـردە "کردستان" غزتەسی) بەڵام لە لای راستیدا بە کرمانجی نوسراوە: (هەر جـار دو هـەزار جەریـدەیا بـێ پـارە ئەزێ رێ کەم کوردستانێ دا بدەن خەڵکی). هەروەها لە سەروتاری هـەمان ژمـارەدا نوسـیوێتی: (... دنیـایێدا

چقاس موسولمان هەبن، گوند و باژێرێن حـەمیادە مەکتـەب و مەدرەسـە و جەریـدە هـەنن. چ دەبـێ چ نـابێ جەریدە دنڤیسن...) لە هەمان وتاردا چەندین جار وشەی (جەریدە) ی دوبارە کردۆتەوە. هەر لەو ژمارەیش دا شیعرێکی حاجی قادری کۆیی بڵاو کردۆتەوە کە تێیدا ئەڵێ:

زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە
چراغی نازم و مونشی کوژاوە
لە دەوری ئێمە ڕۆمان و جەریدە
ئەگەرچی مەقصەدە، زانینی باوە

کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی (ئەستەموڵ، 1908)، دوەمین ڕۆژنامەی کوردی، ئەویش وەکـو لـە ناوەکەی‌دا دەرئەکەوێ بە تورکی وشەی غەزەتەی بە کار هێناوە. بەڵام لـە ژ 6 ی دا لـە شـیعرێکی کرمـانجی محەمەد تاهیر جزری نوسیوێتی: (بڤان هستری شادی کو دچاڤێ من دباری/ ئەگەر قەلەم بکـارە نـەقش کـەت، حەساندنا دلێ من/ بۆ پیرۆزی‌یا تفاق و جەریدا ولایەتێ من/ دێ صەدهەزار کیتابا بنویسم و بکەم دیاری)

ڕۆژی کورد (ئەسـتەموڵ، 1913) بـە تـورکی وشـەی (مەجموعـە) ی عـەرەبی‌ی بـە کـار هێنـاوە کـە وەرگێڕانی (کۆلێکشن) ی ئینگلیزی و (کۆلێکسیۆن) ی فەرەنسی‌یە. بەڵام لە دوەمین ژمارەی‌دا ساڵح بـەدرخان بە ناوی م. س. ئازیزی‌یەوە لە وتارێکی کرمانجی‌دا لە ژێر ناوی (هشیار بن) چەند جـارێ وشـەی جەریـدەی بۆ ڕۆژنامە بە کارهێناوە. لەم وتارەدا نوسیوێتی:

"ئیرۆ تاریخەکی کوردا تونینە. کوردا نزانن بەری نهۆ خۆیی چە بین. ژ نەوعێ خۆڕا، ژ ئیسـلامەتی‌ڕا چ خدمەت کرنە.

"ئیرۆ غەزەتەک کوردی نینە. نکارن خـۆ ژ تەعەدایـە، ژ حیلـە و دەسیسـەی سیاسـەت خـۆ ماحەفـەزە بکەن. خۆندن و نویساندنی کرمانجی نینە، حەتا نهۆ کەسەک کتێبەکی صەرف و نەحوی تەدوین نەکریە.

"ئیرۆ تو قەوم نەمایە کۆ هەر یەک نە خۆیی پازدە بیست جەریدا بە. بڤان جەریدا حالێ خۆ بەیان دکەن، دەردێ خۆ تەشریح دکەن، مەتلەبەک وان هەبە دخوازن. جەریـدە ژ هـەر قەومـەکی‌ڕا دبـە شـۆنا عـەزمانێ. حـەچ قەومێ بێ جەریدەیە ئەو مرۆڤەک لالە، نە دکارێ دەردێ خۆ بێژێ و نەژی سەح دکە حال و مەوقیعی خۆ چیە."

هەر لە دوەمین ژمارەی‌دا خەلیل خەیالی بە ناوی (مودانی خ.) دوە لە وتارێکی کرمانجی‌دا لە ژێر نـاوی (پیرۆزناوە) دا نوسیوێتی: "هەژمارە ئەوەلی ڕۆژناوەی وە من خۆند گەلەک پێ چاونور و دڵخۆش بوم...". لە شوێنێکی تریش دا دیسان نوسیوێتی: "ڕۆژناوەی وە پیرۆز بێ". هەردوجار وشەی ڕۆژناوەی خسـتۆتە نـاو جوتکەوانەوە. دیارە مەبەستی لە وشەی ڕۆژناوە هەمان وشەی ڕۆژنامەیە کە ئیستا بە کار دێ، بـەڵام ئـەویش لە زمانی کوردی‌دا نەیتوانیوە جێی خۆی بکاتەوە.

هەتاوی کورد (ئەسـتەموڵ، 1913- 1914) و، بـانگی کـورد (بەغـداد، 1914) وشـەگەلی (غەزەتـە، جەریدە، مەجموعە، رسالە) یان بە کار هێناوە.

تێگەیشتنی ڕاستی (بەغدا، 1918) ڕەنگە یەکەمین بڵاوکراوەی کوردی کـە بـۆ ناسـاندنی خـۆی بـە خوێنەرەکانی وشەی ڕۆژنامەی بە کار هێنابێ. کە دەسـەڵاتی ئینگلیـز لـە 1 ی 1 ی 1918 دا، واتـە لـە دوا ساڵی یەکەمین جـەنگی جیهـانی‌دا لـە بەغـداد دەری کـردوە. لـە ژێـر نـاوی یەکـەمین ژمـارەی‌دا نوسـیوێتی: (ڕۆژنامەیەکی سیاسی و ئیجتیماعی و خادیمی یەکبون و سەربەستی کوردانـە) ئـەم پێناسـەیەی خـۆی تـا دوا ژمارەی، کە ژمارە 67 ە، دوبارە کردۆتەوە.

پێشکەوتن (سلێمانی، 1920- 1922) لە ژێر ناوەکەی‌دا نوسیوێتی: (حەفتەی جارێک دەردەچێت) لە زۆری ژمارەکـانی سـەرەتادا نـاوی (غەزەتـە) و (جەریـدە) و (ڕۆژنامـە) نابـا و بـە خـۆی ئـەڵێ: (دائیـرەی

پێشکەوتن). بەڵام لە ژ 13 دا نوسیوێتی: (بۆ زانین: ئەوانە کە هەتا ئیستا پارەی پێشکەوتنیان نەداوە وا لە مەولا بۆیان نانێرین. بەڵام تا ئیستا کە 13 قەزاتەیان بۆ چوە پارەی ئەوە دەبێ بنێرن و بیدەن. ئەوانە کە بۆ سێ مانگ پارەیان دابو ئەگەر دەیانەوێ قەزاتەیان بۆ بچێت پارەی تر بنێرن ئەگینا بۆ ئەوانیش نانێرین). لێرەدا وشەی قەزاتە بە هەڵە لە باتی غەزەتە بە کار هاتوە. بەڵام لە ژمارەکانی تریدا وشەکە راست کراوەتەوە و، هەندێ لە رۆژنامەکانی ئەو سەردەمە کە وەکو سەرچاوەی هەواڵ لە پێشکەوتن دا باس کراون بە غەزەتە و جەریدە ناوبراون. لە ژ 55 دا وشەی غەزەتەی تایمسی بەغداد و لە ژ 71 دا غەزەتەکان و لە ژ 96 دا غەزەتەی ایلری و غەزەتەی اقبال و غەزەتەی ایران و، لە ژ 85 دا وشەی (جەریدە) و (جەرائیدی ئەستانبول) ی بە کار هێناوە.

لە ژ 118 یدا کە دواژمارەیەتی نوسیوێتی: (لەم رۆژانەدا بۆ خزمەتی وڵات و بەرزکردنەوەی مەعاریف جەمعیەتێک بە ناوی جەمعیەتی کوردستانەوە لە سلێمانی تەشەکولی کردوە. بە ناوی بانگی کوردستانەوە ئیمتیازی غەزەتەیەکیش وەرگیراوە کە ئەم جەمعیەتە ئیدارەی دەکات و جەنابی حاجی مستەفا پاشا مودیری مەسئولێتی. ئەو غەزەتەیە لە مەولا هەفتەی جارێک دەردەچێت)

بانگی کوردستان (سلێمانی، 1922) کە راستەوخۆ بە دوای (پێشکەوتن) دا دەرچوە لە ژێر ناوەکەیدا نوسیوێتی: (عیلمی، ئیجتیماعی، ئەدەبی، غەزەتەیەکی حورِ و سەربەستی میللی‌یە).

رۆژی کوردستان (سلێمانی، 1922) کە بە دوای بانگی کوردستان دا دەرچوە نوسیوێتی: (سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی، غەزەتەیەکی رەسمی‌یە)

بانگی حەق (جاسەنە، 1923) لە ژێر ناوەکەی دا نوسیوێتی: (سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی، غەزەتەیەکی رەسمی‌یە لە قەرارگاهی عمومی ئۆردوی کوردستان تەبع دەکرێ).

ئومێدی ئیستیقلال (سلێمانی، 1923- 1924) نوسیوێتی: (سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی، غەزەتەیەکی رەسمی‌یە).

ژیانەوە (سلێمانی، 1924- 1926) لە ژێر ناوەکەیدا نوسیوێتی: (ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی حکومەتی‌یە هەفتەی جارێک دەردەچێ).

ژیان (سلێمانی، 1926- 1938) کە بە دوای ژیانەوەدا دەرچوە ئەویش لە ژێر ناوەکەیدا نوسیوێتی: (ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی‌یە. هەفتەی جارێک دەردەچێ). ژیان تا ژ 410 ی 15 ی مایسی 1934 هەر وشەی (غەزەتە) ی بە کار هێناوە. لە 1934 بە دواوە ئینجا وشەی (رۆژنامە) ی بە کار هێناوە و نوسیوێتی: (ژیان: رۆژنامەیەکی کوردیە).

دیاریی کوردستان (بەغداد، 1925- 1926) رەنگە یەکەمین بڵاوکراوەی کوردی بێ، لە دوای (تێگەیشتنی راستی، بەغداد، 1918) کە وشەی رۆژنامەی بە کار هێنابێ. دیاریی کوردستان لە دێباچەی یەکەمین ژمارەیدا نوسیوێتی: (لە پایتەختی حکومەتی فەخیمەی عیراقیەدا جەریدەیەکی سیاسی و یەومی لازم بو کە لیسانحاڵی میلەتی کورد بێ، ئەوەڵەن بۆ ئیمتیازی رۆژنامەیەکی سیاسی و ئیجتیماعی و ئەدەبی و ئیقتیصادی ئیستیدعایەکم دابو، لاکین قەوانین و ئەوامیری حکومەت بۆ نەشری جەریدەی سیاسی دو هەزار روپیەی نەقدی دیپۆزیتۆی تەلەب ئەکرد). لە دوا لاپەڕەی بەرگەکەیدا خۆی بەمجۆرە بە خوێندەوار ناساندوە، بە کوردی نوسیوێتی: (رۆژنامەیەکی ئیجتیماعی و ئەدەبی و مصەوەرە) و، بە زمانی عەرەبی یش نوسیوێتی: (جریدە، ادبیە، اجتماعیە، مصورە). ئەبێ دیاری لە بەکارهێنانی وشەی (رۆژنامە) دا مەبەستی هەمان وشەی تورکی (غەزەتە) و وشەی عەرەبی (جەریدە) بو بێ کە بە گشتی بۆ چاپکراوی رۆژانە و هەفتانە و مانگانە بە کار هێنراوە. ئەگینا دیاریی کوردستان لە شێوەی گۆڤاردا چاپکراوە.

زاری کرمانجی (ڕەواندز، 1926- 1932) لە ژێر ناوی یەکەمین ژمارەی‌دا نوسیوێتی: (کۆوارێکی ئیجتیماعی، تاریخی، فەنی، ئەدەبی، مانگی‌یە) ئەم پێناسەیە تا دوا ژمارەی کە ژمارە 26 ە دوبارە بۆتەوە. لەو سەردەمەدا لە زمانی ڕۆژنامەوانی عەرەبی و تورکی و فارسی‌دا وشەی (مەجموعە) کە تەرجەمەی (کۆلێکسیۆن) ی فەرەنسی‌یە بە کار هێنراوە. حوزنی‌ی موکریانی ڕەنگە وشەی (کۆوار) کە بە کۆڤار ئەخوێنرێتەوە لە باتی (مەجموعە) و (کۆلێکسیۆن) داتاشی بێ و بە کار هێنابێ.

هاوار (شام، 1932) لە ژێر ناوی یەکەمین ژمارەی‌دا نوسیوێتی: (کۆمەلا کوردی) کە دیارە مەبەستی لە وشەی (کۆمەل) هەمان (مجموعە) ی عەرەبی‌یە. بە تایبەتی چونکە لە بەشە عەرەبی‌یەکەی هەمان ژمارەدا نوسیوێتی: (لقد اسسنا مجموعة هاوار لغاية علمية وادبية محضة) لە ژ 5 ی‌دا وشەی کومەلی گۆڕیوە بە کۆڤار و لە ژێر ناوی هاوار دا نوسیوێتی: (کۆڤارا کوردی). هەر لەم ژمارەیەدا نامەیەکی حوزنی موکریانی بڵاو کردۆتەوە. دور نیە لە سەر پێشنیاری ئەم، جەلادەت بەدرخان وشەی کۆمەڵی گۆڕی بێ بە کۆڤار. لە ژ 8 ی هاوارەوە لە تەنیشت (کۆڤارا کوردی) نوسیوێتی (مجلە کردیە).

ڕوناکی (هەولێر، 1935) کە ئەویش وەکو زاری کرمانجی حوزنی موکریانی سەرنوسەر و بەڕێوەبەری بوە، لە ژێر ناوەکەی‌دا نوسیوێتی: (کۆوارێکی هەفتەیی عیلمی ئیجتیماعی ئەدەبی کوردی‌یە).

گەلاوێژ (بەغداد، 1939- 1949) لە ژێر یەکەمین ژمارەی‌دا نوسیوێتی: (گۆڤارێکی ادبی و ثقافی مانگی کوردی‌یە). تا دوا ژمارەی هەمان وشەی بە کار هێناوە.

نیشتمان (موکریان، 1943) لە ژێر ناوەکەی‌دا نوسیوێتی: (کۆوارێکی کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، خوێندەواری، مانگی کوردیە)

دەنگی گێتی‌ی تازە (بەغداد، 1943- 1946) کە ئەویش حوزنی سەرنوسەری بوە، لە ژێر ناوەکەی‌دا نوسیوێتی: (کۆوارێکی ئەدەبی،خوێندەواری، زمانی، ئیجتیماعی، پەیامی، هەفتەیی - کوردیە)

نزار (بەغداد، 1948) لە ژێر ناوی بەشی کوردی‌دا نوسیوێتی: (گۆڤارێکی حەفتەیی سیاسی کوردی و عەرەبی‌یە)

ڕۆژا نو (1943- 1946)، کامەران بەدرخان لە چەندین ژمارەی‌دا کە بە کرمانجی و بە پیتی لاتینی لە بێروت دەری کردوە لە ژێر سەردێڕی (چاپا کوردی) دا نوسیوێتی: (نها ب زمانێ کوردی هەڤدە کۆڤار و ڕۆژنامە دەردکەڤن). لەم هەواڵە کورتەدا ناوی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمە و شوێنی دەرچونیان باس ئەکا.

هەتاو (هەولێر، 1954- 1961) نوسیوێتی: (کۆڤارێکی وێژەیی - ادبی- کوردیە).

لە چلەکانی سەدەی بیستەمەوە وشەی (ڕۆژنامە) لە باتی وشەی (غەزەتە) ی تورکی و (جریدە) و (صحیفە) ی عەرەبی و، وشەی کۆڤار (کۆوار)، کە دواتر بۆتە گۆڤار، لە باتی وشەی (مجلە) ی عەرەبی لە زمانی ڕۆژنامەوانی کوردی‌دا لە عیراق و سوریا و ئیران چەسپیوە و جێگیر بوە.

2. کێشەی دارایی‌ی ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی

سەرباری کێشەی سنورداریی ئـازادیی ڕۆژنامـەوانی‌ی کـوردی، کێشـەی دارایـی، بـە واتایـەکی تـر کێشەی دابینکردنی پارەی بارەگا و چاپ و بڵاوکردنەوە و کارکەرانی ڕۆژنامەکە، مەسەلەیەکی ئاڵۆز و پـڕ لـە گیروگرفت بوە. ڕۆژنامەوانی دەزگا و دامەزراو نەبوە و، نە بۆتە کارێکی بازرگانی تا بتـوانێ خـۆی بژێنـێ. بەڵکو کارێکی یەکتەنی بوە. بەستراوە بە دەسپێشکەری و توانای دارایی خاوەنەکەیەوە. لە بەر ئـەوە هەنـدێ لە ڕۆژنامە کوردیی‌یەکان، بێ ئەوەی دەزگاکانی حکومەت دایان بخەن، لـە بـەر بـێ دەرامـەتی، خۆیـان پـەکیان کەوتوە.

سەرچاوەی بژیوی ڕۆژنامەی کوردی بریتی بوە لە:

1. توانای دارایی خاوەنی ڕۆژنامەکە و،
2. ئابونەی بەشدارەکانی و،
3. پارەی ئیعلانات، بە تایبەتی ئیعلاناتی حکومەتی.
4. یارمەتی خێرەومەندانی کورد، ئەگەر بوبێ.

ئابونەی بەشدارەکان سەرچاوەی سەرەکی بوە. لە بەر ئەوە هیچ ڕۆژنامەیەکی کوردی نیە، لـەم بـوارەدا هاواری لێ هەڵنەستابێ و، گلەیی لە ئابونەکانی نەکردبێ و، داوای ناردنی نەکردبێ.

لێرەدا چەند نمونەیەک ئەنوسمەوە:

2. 1. پێشکەوتن

یەکەمین ڕۆژنامە کە لە سلێمانی دەرچوە (پێشکەوتن) بوە. ئەگەرچی ڕۆژنامەیـەکی حکومـەتی بـوە و، دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیزی لە پشت بوە، لە گەڵ ئەوەیشدا کێشەی ئابونەی هەبوە. لـە ژ 11 ی ڕۆژی 8 ی جولای 920 دا مستەفا مەزهەری بەڕێوەبەری ڕۆژنامەکە نوسیوێتی:

"بۆ خزمەت کڕیارەکان: ئەوانەی کە هێشتا پارەی کڕینی (پێشکەوتن) یان نەداوە ئەگەر پـارە نـەنێرن لە مەولا بۆیان ناچێت. کڕیارەکانی ناوشار پارە بنێرن بۆ بەندە. هینەکانی دەرەوە بـە پۆسـتەدا بینێـرن بـۆ پێشکەوتن.

"کڕیارەکانی دەرەوە ئەبێ پارەی پۆستە، کە (پێشکەوتن) یان بۆ دەبا، جارێ نیو ئانەیە، لە گەڵ هی کرینەکەدا بینێرن. مستەفا"

لە ژ 19 ی 2 ی سەپتەمبەری 920 دا دیسانەوە نوسیوێتی:

"بۆ کڕیارەکان: ئەو زاتانەی کە هەتا ژمارە 13 ی (پێشکەوتن) یان بۆ چوە و هێشتا پارەیان نەداوە تکام وایە کە ئەو پارەیە کەرەم بکەن و بینێرن بۆ پێشکەوتن.

"ئەم پارەیە کە بە پێشکەوتن دەدرێ بەشی کاغەزەکەیشی نیە. ئینجا کەوابو پێ بە کەڵکەوە نەنێن باشە. ئەوی خوا پێمان دەبەخشێ و بۆمان دەگەیەنێ ئاگاداری بکەین، قەدری بگرین، شوکر و سەنای لە سەر بکەین، تا زیاترمان دەست کەوێت. ئەگینا پەشیمان دەبینەوە، پەشیمانی‌یش کەڵک ناگرێت. مستەفا"

دوای دەرچونی زیاتر لە 100 ژمارەیش لە ژ 106 ی 4 ی مەی 1922 دا نوسیوێتی:

"پێشکەوتن: لە ژمارەی 104 ەوە دوەم ساڵی پێشکەوتن تەواو بوە لە ژمارە 105 ەوە کڕیارەکان قەرزداری ساڵی تازەن، ئەوی تالبە سەرلەنوێ قەید دەکرێتەوە. ئەوانەی کە لە ئابونەی پار قەرزدارن تکا دەکەین لە گەڵ هی ساڵی تازەدا ئابونەکانیان بگەیەنن. هەچکەس تالبی قەید کردنەوە نیە مەعلومات بدا تاکو غەزەتەی بۆ نەنێررێت."

2. 2. دیاریی کوردستان

بە 3 زمانی کوردی، عەرەبی و تورکی لە بەغداد دەرچوە، لە دوا لاپەڕەی هەمو ژمارەکانی‌دا نوسیوێتی:

"کڕیاری: لە بەغدا ساڵی بە 12، شەش مانگی بە 7، لە دەرەوە ساڵی بە 15، شەش مانگی بە 8 روپیەیە. بۆ قوتابی و فەقێ، لە بەغدا ساڵی بە 10، لە دەرەوە بە 12 روپیەیە.

"بۆ مەمالیکی ئەجنەبیە، ئوجرەتی پۆستەی ئەخرێتە سەر.

"بۆ ئیعلانات، مشتەری لە تەک ئیدارەخانە پێک بەت."

لە ژ 14 ی 21 ی تشرینی یەکەمی 1925 دا لە ژێر ناوی (رجا) دا نوسیوێتی: "دەستگیر و یاریدەدەرمان خزمانە، خێرخواهان و ئاشنایانە، هیوامان هەر بە وانە و بە سەعی و غیرەتی خۆمانە. سەرمایەیەکی تر و پشتیوانێکی ترمان نیە. بۆ دەوام و گەورەبونی (دیاریی کوردستان) و نەفعی هەمومان رجا ئەکەین قیمەتی کڕیاری فەرامۆش نەفەرمون. بە پۆستەدا بینێرن. ئەوانەی کڕیار نین و جەریدەیان بۆ ناچێ داوا بکەن، خۆیان گەورەیەتی بنوێنن، بۆمان بنوسن."

لە ژ 16 دا لەژێر سەردێڕی: (بۆ هەمو برا و خزمان) دا نوسیوێتی:

"دیاریی کوردستان، بە حەسەبی وەزعیەت و رەسم و نەفاسەتی، مەسرەفی لە ئەمسالی گەلێ زیاترە. بۆ کەس زەرەری نەبوە. بۆ خێر و نەفعی میللەت و ئەمسالی تەئسیر و خزمەتی بوە. وەک دائیمەن گوتومانە ئەمە هی خۆمانە، هیوامان هەر بە خۆمانە و بە غیرەتی برا و خزمانە. حسێن ئەفەندی تەحسیلدارمان بە عائیدات بۆ دەرەوە نارد زۆر رجا ئەکەین تەئخیری مەکەن. لە ژێر ژمارەی موتەسەلسیل، موقابیلی مەقبوزی مەتبوع و مەمهور بە ئیمزای صاحیبی ئیمتیاز و مۆری ئیدارەخانە، قیمەتی کڕیاری پێ کەرەم بفەرمون. ساڵانەی هەزار لاپەڕەی بە پانزە رۆپیە زۆر نیە. قەناعەت و فیداکاری تیادایە. گەلێ مەسرەفی لێ کراوە مەسرەفی خۆی دەرنەهێناوە. مەتڵەبمان بۆ نەفع و خێری میللەت و مەملەکەتە. مان و گەورەبونی بە بەخێوکردنی وەجیبەی هەمومانە. بۆ ئەمە ئابونە بون و فەرامۆش نەکردنی ساڵانەی کافیە هیچی تری پێ ناوێ. ئەوی بۆ خودا و خۆ بێ لە کیس ناچێ."

2. 3. ژیان

ژیان لە ساڵی دوەمیەوە چەندین جار و بە چەند چەشنی جیاواز، داوای پارەی لە ئابونەکانی کردوە:

لە ژ 55 و 56 و 59 و 61 و 64 و 69 و 74... دا ئەم داوایەی دوبارە کردۆتەوە:

"ژیان

"ئەتانەوێ ئەم قەزاتەیە بەرێوە بچێ و بژی حەقی کرپاریەکەی دوا مەخەن و زو بینێرن."

لە ژ 58 دا نوسیوێتی:

"تکا لە کرپارە موحتەرەمەکانمان

"لە کرپارەکانی دەرەوەمان خاسەتەن تکا ئەکەین کە بۆ ئەمەی بە رێکوپێکی غەزەتەکانیان پێ بگات و، مەیدانی گلەیی نەمێنێ، لەمەودوا لوتفەن لە گۆرینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون.

"وە دیسان تکا ئەکەین ئەوانەی کە قەرزداری ژیانن و بەدەلاتی ئیشتیراکیان پر نەکردۆتەوە بە بێ دواخستن بە ناوی ئیدارەخانەوە بە ناردنی هیمەت بفەرمون."

لە ژ 79 دا نوسیوێتی:

"تکا لە کرپارەکانی دەرەوەمان

"تا ئێستا بۆ ناردنی بەدەلاتی ئابونە کە لە بەقایادا ماوەتەوە گەلێ جار عەرزمان کرد. کرپارە موحتەرەمەکانی دەرەوەمان لە گەڵ ئەمەی کە ئەمرۆ مودەتێکە غەزەتەمان دەرئەچێ هێشتا ئەعزەمیان بەدەلاتی ئیشتیراکیان نەداوە، ئەمە ئەبێتە مانیعی بەرێوەچونی (ژیان) مان. بۆ هەمو لایەک خسوسی میقداری مەتلوباتمان عەرز کردوە، رجا ئەکەین بە بێ دواخستن هەرکەسە حسابی خۆی پر بکاتەوە و دیسان تکا ئەکەین بۆ ئەمەی مونتەزەمەن غەزەتەکانیان پێ بگات و مەیدانی گلەیی نەمێنێ لەمەودوا لوتفەن لە گۆرینی ناوونیشانیان زو خەبەردارمان بفەرمون."

لە ژ 89 دا نوسیوێتی:

"بۆ کرپارە موحتەرەمەکانمان

"تەبیعی هەمو ئەیزانن ئیدارەکەمان مەساریفاتی زۆرە. بۆ تەبعی غەزەتەیەک پارەیەکی زۆر لازمە. موقابیل بە هەمو سەرفیاتێ واریداتی پێویستە. رجا لە کرپارەکانمان ئەکەین و ئەم مەسئەلەیە حەواڵەی ویجدانیان ئەکەین، ئەوانەی کە حەقی دو ساڵ سێ ساڵیان لە سەرە و لە ئیبتیدای نەشری ئەم غەزەتەوە هێشتا هیچیان نەداوە یا بە جارێ وە یاخود بە قیست پارەی ئابونەکەیان بنێرن. ژیان"

لە ژ 133 دا بە هەرەشەوە نوسیوێتی:

"ئاخر رجا

"هەتاکو ئێستا بۆ تەراکومی بەدەلاتی ئابونەی غەزەتەکەمان موتەعەدید دەفعە رجامان لە مشتەریەکانمان کرد لەوانەی کە هێشتا حەقی 3 و 4 ساڵیان لایە، رجا ئەکەین بۆمان بنێرن وەئیلا وەکو غەزەتەکەیان بۆ نانێرین مەجبور ئەبین بە موراجەعەتی قانونی و لە غەزەتەیشا ناویان دەرج ئەکەین. ژیان"

پێ ئەچێ هەمو ئەم رجا و تکا و هەرەشەیە کەڵکی نەبوبێ، لەبەر ئەوە یەکێ لە فەرمانبەرەکانی چاپخانەیان ناردوە بۆ کۆکردنەوەی. لە ژ 184 دا نوسیوێتی:

"تکایەکی تایبەتی

"هەمو ئەیزانین لە موحیتی کوردستانا هەر ئەم غەزەتە کوردیە هەیە و، ئەمەیش چونکی مشتەریەکانی معاوەنەتی ناکەن و حەقەکەی لە میعادی خۆیدا تەسلیم ناکەن نەک قابیل نیە ئینتیزامێکی پێ بدرێ بەڵکو ئەگەر هەر وا بمێنێتەوە ناژی. ساڵانەی غەزەتەکە ئەوەندە نیە کە ئەهمیەتی بێ، حەقی چوار ساڵی موقابیل

حەقی ساڵێکی غەزەتەیەکی ترە. لە سەر هەمو حەمیەتمەندێک و وەتەنپەروەرێک پێویستە بە جدی معاوەنەتی بکات و بیژێنێ.

"ئینجا بۆ ئەوەی غەزەتەکەمان بژی و بتوانین ئینتیزامێکی پێ بدەین رجا لە مشتەریەکانی خاریج و داخل ئەکەین وە بیلخاسە لە قیسمی مەئمورین و ئەوانەی کە هێشتا حەقی چوار ساڵیان لا ماوە و مەبلەغێکی زۆر قەرزدارن، ئیتر مەیدانی نوسین و بەعزێ معامەلە نەدەن و، بە ئەوەل واسیتەدا بە ناوی سندوقی بەلەدیەی سلێمانیەوە چەند قەرزدارن بۆمان بنێرن و رجاکەمان تەرویج بفەرمون.

"زاتەن لە موەزەفینی مەتبەعە شێخ تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی غەزەتەکە نێررا بۆ کەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقڵاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بکەن."

عەلی عیرفان لە ژ 82 ی 20 ی 9 ی 1927 دا، بە ناونیشانی (تەشەکورات و رجا) نوسیوێتی:

"..... لە 1 ی ئەم مانگەوە هەفتەی دو کەڕەت: دوشەموان دەفعەیەک و پێنجشەموان دەفعەیەک، غەزەتەکەمان ئینتیشار ئەکات. وە تەبیعی لەمەودوا مەتبەعەکەمان مەسرەفێکی فەوقەلعادە زیاتر بە ناوی خزمەتی میلەت و وەتەنەوە ئیختیار ئەکات، لەبەر ئەوە رجا ئەکەین لە مشتەریەکانمان کە معاوەنەتمان بفەرمون و، لە وەقت و میعادی خۆیدا بەدەلی ئابونەی غەزەتەکە بە ناوی بەلەدیەوە بۆمان رەوانە بفەرمون..."

لە ژ 97 دا ئەم (تکا) یەی بڵاو کردۆتەوە:

"لە موەزەفینی دائیرەی مەتبەعە تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونەی ژیان نێررا بۆ لیوای کەرکوک، هەولێر، قەزای چەمچەماڵ. تکا لە مشتەریەکانمان ئەکەین بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم و معاوەنەتی لازمەی لە حەق ئیجرا بفەرمون."

لە ژ 184 دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"... لە موەزەفینی مەتبەعە شێخ تەیب ئەفەندی بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی غەزەتەکە نێررا بۆ کەرکوک، هەولێر، رەواندز، کۆیە، شەقڵاوە، ئیستیرحام ئەکەین معاوەنەتی بفەرمون و بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بکەن."

لە ژ 220 یش دا ئەم ئاگاداریەی بڵاو کردۆتەوە:

"تکایەکی تایبەتی

"ئیدارەی غەزەتەکەمان، بۆ کۆکردنەوەی بەدەلاتی ئابونە، ئەوی لە خزمەت ئەو زەواتە کیرامانەیە کە لە بەغدادن، جەنابی شاکیر موجریم ئەفەندی کردوە بە وەکیل، دەفتەرێکی موسەدەقی بۆ ناردوە، ئیستیرحام لە مشتەریەکانی بەغدادمان ئەکەین ئەو میقدارە پارەیەی کە لە خزمەتیانایە و کە لای شاکیر ئەفەندی مەعلومە بە تەواوی تەسلیمی بفەرمون.

"ئومێدی قەویمان بە کرپارە موحتەرەمەکانمان هەیە کە بۆ یاریەدانی غەزەتەکەمان هەمو نەوعە معاوەنەتێک دریغ نەفەرمون و تیکراری ئیستیرحام ئەکەین بەدەلاتەکەی بە تەواوی تەسلیم بفەرمون. ژیان"

پیرەمێرد، شێخی رۆژنامەوانەکانی کورد، لە (**ژیان**، ژ 458 ی، 12 ی تشرینی یەکەمی 1935) دا لە ژێر سەردێڕی: (ژیان و ئاخر قسەی) دا بە توڕییەوە نوسیوێتی:

"ژیان، ئەمە ساڵێک و دو مانگ لە ساڵ تێپەڕی کە بۆ ئابونەکانمان دەچێ. هەندێ پارەیان نەنارد. چەند زەواتی کیرامان هەیە کە میللەتپەروەرن و، دارا و، بووەن، رۆژی وا هەیە چارەک دیناریێ بە هەوا خەرج ئەکەن بە ساڵێ چارەک دیناریێ بۆ رۆژنامەکەی خۆیان نانێرن، کە کوردستان هەمو چرایەکی کوژاوەتەوە

تەنها ژیانی ڕەنگێکی میللەتەکەی خۆی دەنوێنێ و، تا ئێستا بۆ هەمو تەنگانەیەک لە پێشەوە بوە و لە هیچ نەترساوە و نایشترسێ. خوا یاربێ، لە هیچ لایەکیشەوە هیچی بۆ نەیێ هەر دەژی. خۆی پیرە بەڵام ڕۆحی نەوجەوانانی لە پشتە، ئەو نەوجەوانانەی کە بۆ پارێزگاری میللەتەکەیان لە مەیدان نەعرەیان کێشا و ژیانی پیریان هێنایە جۆش.

"ژیان هەندێ پارچەی وەک ڕۆحی مەولەوی و، پەندی پێشینان و، دوازدە سوارەی مەریوان و، مەم و زینی تیایە، کە کۆلیکسیۆنەکەی بە دینارێکە، چ جای ئەمە ساڵی صەد و پەنجا فلسمان بە پولی پۆستەی داوە.

"ئەوانەی کە بۆمان ناردون بە پیاومان ناسیون، ئێستا ئەگەر پارەی ئابونە نەنێرن، چونکو عەکسی ئەمەلن، ئیتر ڕۆژنامەیان بۆ نانێرین و، لە مەودوا هەرکەسێکیش پێشین پارە نەنێرێ ڕۆژنامەی بۆ ناچێ.

"تا هەفتەی ئایندە هەرچی پارەی ئابونەی نەداوە لە ژێر ناوی سەرچەوتیدا ناوی ئیعلان ئەکەین. ئیتر کەیف و خەتای خۆتانە!"

هەر پیرەمێرد لە (ژین، ژ 562، 13ی نیسانی 1939) دا لە ژێر سەرناوی: (گلەییەکمان لە زاتێکی بزورگ) دا نوسیویێتی:

"جەنابی جەمیل ئاغای سەرداری عەشرەتی هەمو گەردی 3 ساڵ لەمەوپێش لە خدمەت ئەحمەد بەگی موتەصەڕیفی هەولێردا خۆی و 3 ڕەئیسی ئابونەی ژیان بون. 2 ساڵ بە پۆستەدا بە واسیتەی وەستا ئەمینی بەربەرەوە لە هەولێر غەزەتەمان تەقدیم کردن، قدومی غەزەتەیشی بۆ بەخێر گەڕا، ئەو هەمو دەوڵەتە معاشی مەبعوسی یشی چوە سەر، ئێمە لە بیر چوینەوە، وامان زانی چونکە بە هەمو کوردەواری تەنها چاوێکمان هەیە کوێری ناکەن!"

لە سەر هەمان بابەت لە (ژین، ژ 565، 11 ی مایسی 1939) دا نوسیویێتی:

"جاری بەرو نوسی بومان کە جەنابی جەمیل ئاغای گەردی و 3 ئاغای تریان ئابونەی 2 ساڵی ژیانیان لە لایە بۆیان نەناردوین، هیچ دەنگێکیان نەبو، وا دوبارەمان کردەوە ئەگەر ئەمجارەیش جواب نەبێ بە رادیۆ داوایان لێ دەکەین."

دیسان لە (ژین، 571، 22 ی حوزەیرانی 1939)دا نوسیویێتی:

"یەکدوجار لە غەزەتەدا بە گوێی جەمیل ئاغای گەردیمانا هەڵدا کە پارەی ئابونەی ژیانمان بۆ بنێرێ نەی بیست ناچار ماین لە مەحکەمەدا ئیقامەی دەعوامان کرد. ڕۆژی 22 ی 7 ی 939 میعادی محاکەمەیە ئەو ڕۆژە هەرکەسێ لە هەولێرەوە بۆ سەیری محاکەمە بێت ئیدارەی ژین مەسرەفی ئەکێشێ."

دیسان لە (ژین، ژ 581، 21 ی ئەیلولی 1939) دا نوسیویێتی:

"سپاسی ئاشکارا

"ئێمە لە هەمو شیمالی کوردستان دا لە سەر قەڵای هەولێر چرایەکی عیلم و سەماحەتمان هەیە ناوی گچکەیە خۆی زۆر گەورە و مەزنە، مەولەوی یش مەعدومە، ئیستایش مەوجودە.

"ئەم زاتە کە ئەمڕۆ ئەمسالی نەماوە و یەگانە شەخسە ئەمجارە بەیانی خۆشنودی دەربارەی غەزەتەکەمان فەرموە، ئەمە بۆ ژین سەرمایەی ژینە، وە بە ڕاستی یش ژین خۆی دەیەوێ بۆ خدمەت ئەو بچێ چونکو تێی دەگا، خاوەندی ژین ساڵی سێ ڕۆژ بە تایبەتی ئەچێ بۆ خدمەت سەید ئەحمەدی خانەقا تەنها بۆ ئەوەی کە تێی دەگا، ڕەند و قەلەندەر لە کێوی عەرەفات یەکتریان ناسیوەتەوە، ئێمە بێ مەعنای ئەڵێین نەکا جابێ سەید نوکتەیەکی پیرێژنی تێ خا.

"بڵێین چی شیمال ئەم نەوعە زەواتەی تیایە، لەو لایشەوە جەنابی جەمیل ئاغای گەردی بۆ بەدەلی ئابونە خستینیە محاکەمەوە ناچار ماین حوکمی مەحکەمەمان وەرگرت داومانە بە دائیرەی ئیجرا چونکو

دەرەجەی ئیقتیـداری ئینکـار نـاکرێ. تـەبیعی لـە دائیـرەی ئیجـرا تەڵـەبی حەپسـمان کـردوە و تـەنفیزیش دەکرێ..... (لە بەر دڕانی لاپەڕەکە ناخوێنرێتەوە)"

2. 4. روناکی

حسێن حوزنی موکریانی یش لە (ژ 10 ی، 25 ی نیسانی 1936 ی **روناکی**) دا لە ژێـر سـەرناوی: (پاڕانەوە و تکا و خواهیشت) دا نوسیوێتی:

"لە بەر ئەوە کە ئەم مەجەلله جگە لە دراوی موشتەریکە موحتەرەمەکان چی ڕێگایـەکی دیکـەی نیـە بـۆ خۆ ژیاندن، بە تایبەتی لە بەر موشتەریکە خۆشەویستەکان دەپاڕێینەوە، بۆ ئەمە کە ئەم مەجەلله ئیدارە بکـرێ و نەکەوێ، بەدەلی ئیشتیراکی ساڵانەمان پێ لوتف بفەرمون."

هەروەها لە (ژ 11 ی، 16 ی مایسی 1936 ی روناکی) دا لەوتارێکیدا لە ژێر سەرناوی: (فەیلەسوف مەرحوم جەمیل صدقی زەهاوی) دا نوسیوێتی:

"کتێبە چاپکراوەکانی ئێمە ئەمڕۆکە گەیشتۆتە 22 نوسخە و، چاردە جلد کتێبی گـەورەم نوسـراون و، حازرن و چاپ نەکراون، هەروا ماون. وە لە ئیحتیرام و نان، رۆژی صەد پایە سەرەوژێرم نەک بەرەوژور. کـە داوای حەقی نوسخەیەکی کتێب لە گەورەیەکی کورد بکرێ وەدەزانـێ سـواڵ (دەرۆزە) ی لـێ دەکـرێ، کـە لـە گەلێک جێگایان روی داوە. لە هەرە گەورەکانی کورد، لە عاصیمەیە داوای بەدەلی ئابونـەی سـاڵێکی مەجەلـەی روناکی، کە 750 فلسە، لێ کرا بو، فەرمو بویان بـە مەرقـەدی بـاوکم فلوسـێکم نیـە بـەڵام مانـگ بـە مانـگ مومکینە بیدەم، ئەگەرچی 50 – 60 دینار جیرە وەردەگرێ."

2. 5. گەلاوێژ

گەلاوێژ کە لە سەردەمی خۆیدا خوێنـدەوارێکی زۆری هـەبوە و، رۆشـنبیرانی کـورد بـە تـەنگ مـان و دەرچونی بەردەوام و ڕێکوپێکی گۆڤارەکەوە بون. لـە سـاڵی یەکەمیـەوە تـا داخرانـی لـە سـاڵی دەهـەمیدا، بەردەوام هەمان کێشەی هەبوە.

لە ژ 5 و 6 ی مایس و نیسانی 1940 دا کە هێشتا لە ساڵی یەکەمی تەمەنیدا بو نوسیوێتی:

"تکا: هەتا ئیستە بەشی زۆری خوێندەواران پارەی ساڵانەی گەلاوێژیان نەناردوە لامان وایـە ئەمـە لـە بەر ئەوەیە کە نازانن بۆ کوێ و بۆ کێی بنێرن بۆیە تکایان لێ ئەکەین کە ساڵانەی گەلاوێژ بەم ناونیشانەیە و بە پۆستەدا بینێرن:

بغداد: فندق وادی السلام

ابراهیم احمد محامی

ئیتر هیوامان هەیە گەلاوێژ فەرامۆش نەکەن. گەلاوێژ"

دیسان لە ژ 7 ی حوزەیرانی 1940 دا نوسیوێتی:

"تکا: تکا لەو خوێندەوارانە ئەکەین کە هێشتا پارەی ئابونەیان نـەداوە بـە حەواڵـە بـەو ناونیشـانەی خوارەوە بۆمانی بنێرن:

بغداد: فندق وادی السلام ابراهیم احمد"

لە ژ 8 ی تەموزی 1940 دا دیسان نوسیوێتی:

"تکا لە خوێندەوارە خۆشەویستەکانمان: لە کاتێکدا کە ئومێـد ئـەکرا گـەلاوێژ بـە تاقانـە نەمێنێتـەوە کەچی داخەکەم ئیستا خواخوای ئەوەمانە بتوانین خۆیمان پێ بە خێو بکرێ، ژمارەی ئەم گۆڤارە هەتا ئیسـتا

گەیشتۆتە 9 هێشتا زۆری وا هەیە گەلاوێژ سفتاحی لە دەستی نەکردوە. ئینجا لە بەر ئەوەی ناتەواوی گەلاوێژ، کە لە دەمێکەوە ئاواتەخوازی هەڵاتنی بوین، ناتەواوی کوردزبان پیشان ئەدا، هیوامان هەیە بۆ یاریدەدانی هەرکەسێ بە پێی توانای هەوڵ بدا تاکو گەلاوێژ هەمیشە گەش و روخۆش بێ"

لە سەر وتاری ژ 11 و 12 دا کە پێکەوە لە بەرگێک دا دەرچون نوسیوێتی:

"گەلێ تکامان لەو خوێندەوارانە کرد کە تا ئیستە پارەی گەلاوێژیان نەداوە بینێرن، داخمان ناچێ هیچیان دیار نەبو. ئیستەش کەوا ساڵی یەکەم ئەبرێتەوە نزیکەی 200 کەس ئابونەیان لا ماوە. ئینجا تکامان لەم خوێندەوارانە ئەوەیە کە لەم مانگەدا ئابونەکەمان بۆ بنێرن و، ئەگەر گەلاوێژیان ناوێت ئاگادارمان بکەن، کەڵەشێریش نەبێ خوا رۆژ ئەکاتەوە! ئیتر لە گەلاوێژیش گەشی و لە خوێندەوارانی بە هیمەت یارمەتی."

دوای چەندین ساڵ ئەم گرفتەی گەلاوێژ هەر بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەوە، بەم هۆیەوە توشی کێشەی کەمدەرامەتی بوە. خەریک بون گۆڤارەکە بوەستێنن. بەم بۆنەیەوە پیرەمێرد لە (ژین، ژ 876 ی، 26 ی حوزەیرانی 1947) دا لە ژێر سەردێری: (بەرەو دوا) نوسیوێتی:

"ئۆف عەلائەدین رۆڵەی باوانم

"ئاگرت بەردایە ژین و ژیانم

"ئێمە لەم دوایی رۆژەمانا هیوایەکی تازەمان بۆ پەیدا بو کە میللەتەکەمان بە خۆیانا هاتون و کەوتونە سەودایەکی خۆ بە خەڵک ناسین و، نیازیانە بکەونە ریزی میللەتە خواپێداوەکان و، ئەم هیوایەیش زۆرتر بەوە پەیدا بو کە لە پایتەخت دا گۆڤارێکی کوردی چاک و پاک و روناکمان هەیە وەک گەلاوێژ بە هەمو لایەک دا شەوق و پرشنگی ئەروا و هەست و زانستی کوردان لەو تریفەی نوری ئاسمانی دا دەردەخا. چەند خۆش بو لە ئێران و توران و لوبنان و کۆنە شاری فیرعەونەکانا دەنگی دابوەوە. بارەها ژیان و ژینم لە دەور ئەگێرا و بە نەغمەیەکی دڵشادیەوە ئەمنوسی: (گەلاوێژ خوشکە باڵا بەرزەکەی ژین) و، ساڵەوساڵ بالۆرەیەکی پیرۆزانەم بۆ ئەگوت. کەچی لە کەچی بەختی ئێمە و کەچرەوی گەردون ئەو پەریە نازدارەمان کەوتۆتە گیانەڵا. ئەمەیش دیارە لە بەر ئەوەیە کە پارەی ئابونەی بۆ نانێرن.

"مادام گەییە ئێسکم با پەردە لە روی پەچەپۆشەکان هەڵماڵم. هەر لەم شاری خۆمانەدا زۆری وا هەیە کە نازانێ بە رێکوپێکی عەرەبی بخوێنێتەوە ئابونەی یەکدو غەزەتەی عەرەبی پێشەکی ئەنێرێ غەزەتەی بۆ دێت. هی وایشمان هەیە رەهبەری ئەکا غەزەتەیەک بە تەواوی ئەژێنێ. لە شارەکەی خۆمانا چەند دەستەیەک و کۆری پۆکەری مەکشوف ئەبینم هەمو خۆیان بە ئەدیب و شاعیر و مەلیک ئەل شوعەرا و مەنسوبی مەعاریف ئەزانن شەوی وا هەیە پارەی ئابونەی دە ساڵی گەلاوێژی تیا ئەبرێتەوە کە بە رۆژ باسی پارەی ئابونەی گەلاوێژی لە لا بکەی وەک شەمشەمە کوێرە چاو ئەقوچێنن. کە ئیش یەتە مەیدانی میللیەتپەرەوەری بە باڵ ئەفرن، لاوە قور بە سەرەکانیش بەم چەکە و کەوانەوە کەوتنە سەودای قەومیەتەوە، دیارە گەنجێک کە هێشتا نەکەوتۆتە دەست و مەقامی خۆی و پارەی نیە، دڵ بە پارەدارەکان ئەبەستێ. تو خوا میللەتێک کە دەربارەی سەقافە و چرای رێی بەختیاری خۆی وا بجولێتەوە چ حەقێکی هەیە بە لاوە بڵێت تۆ بۆچ نامناسیت؟ وەڵڵا بە هەمو مەعنایەکەوە کسپە لە دڵمەوە دێت کە ئەم سەجییەی پیاوماقوڵ و پارەدارانە ئەخەمە پێش چاوی دۆست و دوژمن، تفی بەرەو بایە. بەڵام ئەڵێی چی؟ وا نوسیم بۆ ئیدارەخانەی گەلاوێژ دەفتەری ئەو نامەردانەم بۆ بنێرێ و وەکالەتیش وەرئەگرم. هەر بۆ بەدناوی و تەرزیل کردنیان ئیقامەی دەعوا ئەکەم. برایمیش ناکەم بە وەکیل. ئەوقاتێکی لاوە دێنم بە مەسرەفی محاکەمە و (ناوی مەنێ) لێ نانەوە ئەو پارەیەیان لێ ئەسێنم. شەرتە بۆ ژینیش تەنها یەک زات لە بەگزادە بەو دەردە بەرم. خوا لە وەجاخیا نەیەڵێ ع. ح."

گەلاوێژ لە هەندێ ژمارەکانیدا ناوی هەندێ لە قەرزدارەکانی بڵاو کردۆتەوە، بەڵام ئەویش بێ سود بوە.

لە ژ 1 ی ساڵی 10 ی کانونی دوەمی 1949 دا کە دوا ساڵی تەمەنی بوە (مەساریفی ژ 1 ی ساڵی 10 ی) بڵاو کردۆتەوە مەسرەفی ئەو ژمارەیە 54 دینار بوە، بەڵام دەرامەتی گەلاوێژ لەو مانگەدا 39 دینار بوە، واتە 15 دینار کورتی هێناوە، خۆی بە توانجەوە نوسیوێتی: "جارێ وا لەم سەرەتای ساڵەدا کورتی بو بە ئەمەندە".

هۆی ئەم خوێنسارديەی خوێندەواری کورد بەرامبەر ئابونەی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی، زیاتر لەوەی دەسکورتی دارایی خوێندەوارەکە بێ، ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خوێندنەوەی ڕۆژنامە و گۆڤار لە لای کورد هێشتا نەبوە بە خو، وەکو لای گەلانی ئەوروپی و، دانیشتوانی هەندێ لە پایتەختەکانی وڵاتانی ناوچەکە، بوە بە خویەکی ڕۆژانە.

جا بۆچی نەبوە بە خو؟ ئەهێنی لێکۆڵینەوەی تایبەتی مەیدانی و ئاکادیمی لە سەر بکرێ.

2. 6. هەتاو

لە ژمارەی ڕۆژی 2 ی 12 ی 1960 ی ڕۆژنامەی ژیندا گیوی موکریانی، خاوەنی ئیمتیازی گۆڤاری (هەتاو) ی هەولێری، ئەم نامە کراوەیەی بڵاو کردۆتەوە، هەواڵی داخرانی هەتاو بە بەشدارەکانی ئەدا:

"چاپخانەی کوردستان

"ساڵی 1915 دامەزراوە   8 ی 12 ی 1960

"بۆ بەشدارە بەڕێزەکانی گۆڤاری هەتاو!

"دڵسۆزی بەرز و بەڕێز و خۆشەویست!

"ڕۆژتان باش، بە پەرۆشەوە پێتان ڕادەگەیەنم کە گۆڤاری ڕەنجکێشی (هەتاو) چیتر دەرناچێ. وە منیش بە هەویای قەرزەکانی هەتاوەوە زۆر وەژێر باری قەرزداری و نەهاتی کەوتوم و، لە ئێوەش بەدەر کەسێکی ترم نیە کە باری سەرشانم سوک کات، بەڵکو چاوم تەنها لە یارمەتی و پیاوەتی ئێوەیە.

"مەبەستیشم لە یارمەتی ئێوە تەنها ئەوەیە کە ئێوە (چەندەی) قەرزداری هەتاون، کە بۆ ئێوە ئەرکێکی وای نیە، بەڵام بۆ من کەلێنێکی گەورە پڕ دەکاتەوە. بەو هۆیەوە ئومێدم وایە کە لە ڕوی دڵسۆزیەتیەوە بە زوترین کات بینێرن، چونکو لەمەودوا خەریکی چاپی فەرهەنگی کوردی و عەرەبی و کتێبانی مێژویی وێژەیی دەبم، دڵنیام خوا یار بێ لەمەودوا زۆر خزمەتی لە هەتاو گرنگترتان پێشکەش دەکەم.

"هەر یارمەتیەکی من بدەن، یارمەتی چاپخانەی کوردستان دەدەن، ئەو چاپخانەیەی کە 47 ساڵی ڕەبەقە، بە بێ یارمەتی و بە بێ وەستان، خزمەتی زمان و وێژە و مێژوی ئێوە دەکات. کەوایە چاپخانەی خۆتانە، جا بۆ ئەوەی کە چاپخانەی کوردستانیش لە بەر قەرزداری و هەژاری نەکەوێتە ژێر هەوری نەگبەتیەوە، هانام بۆ ئێوە هێناوە و، چاوەڕێی مرۆڤایەتی و ئاکاری مەردانەتانم.

گیو موکریانی"

3. رۆژنامەی (أختر) ی ئەستەموڵی و هەواڵی کورد

3. 1. رۆژنامەوانی بە فارسی لە تورکیا

لە 1729 دا لە تورکیا چاپ دامەزراوە. بەم دەزگایە چەندین کتێبی فارسی چاپ کراوە.

ساڵی 1831 ز/ 1247 ک (**تقویم وقایع**)، یەکەمین رۆژنامەی تورکی رەسمی دەرچو.

دەرچونی یەکەمین رۆژنامەی تورکی نزیکەی 60 ساڵ دوای نوسینی ستونە فارسییەکانی رۆژنامەکانی کەلکەتە و 9 ساڵ دوای رۆژنامەی (**مرات الاخبار**) ی فارسی و، 6 ساڵ پێش (**کاغذ اخبار**ی) میرزا ساڵحی شیرازی، یەکەمین رۆژنامەی فارسی لە ئێران، بڵاو بۆتەوە.

هونەری چاپ و رۆژنامەوانی لە قەڵەمرەوی عوسمانیدا لە چاو ئێران دا زوتر داهاتوە و، ئەگەرچی لە ژێر چاودێری حکومەت دا سانسۆری بە هێزی لە سەر بوە، بەڵام پێشکەوتو تر بوە. بۆ ئەوەی وێنەیەکی بەراوردکارانەی رۆژنامەوانی ئەو سەردەمەی ناو دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی قاجاری ئێرانی بهێنینە بەرچاو، چاک وایە ئەم هەواڵەی أختر وەکو خۆی بنوسینەوە.

ژ 7 ی ساڵی سێیەمی 24 ی شوباتی 1877 (10 صفر 1294) ی أختر نوسیوێتی:

"ئەو رۆژنامە و گازێتانەی لە ئیسلامپول و بیک ئۆغلی چاپ ئەکرێن جگە لەوانەی داخراون بە تەرتیبی حروفی هیجا ئەنوسرێن:

ناوی رۆژنامە تورکییەکان	**رۆژانی چاپ**
اتحاد	هەمو رۆژێ جگە لە هەینی
استقبال	وەکو ئەو
بصیرت	وەکو ئەو
تقویم وقایع	رەسمییە دو جار چاپ ئەکرێ
جریده حوادث	هەمو رۆژ جگە لە یەکشەمە
چایلاق	گاڵتەجارییە و حەفتەی دو رۆژ
جریده عسکریه	دوشەمە و سێشەمە

﴿ شماره ﴾ ۱ ﴿ سال بیست ویکم ﴾ ۱

(مطبعه واداره خانهٔ اختر)

اسلامبول خان والده‌ در دائرهٔ مخصوصه است کارهای متعلق باداره باقا محمد طاهر راجع است

اسامی وکلای کرام درممالك دور ونزدیك گاهی درصفحهٔ آخرین نگاشته می‌شود

سه‌شنبه ٦ محرم ١٣١٦

٢٨ حزیران‌ماه روسی سنه ١٣٠٩

١٠ ژوئیه ماه‌فرنگی‌سنه ٨٩٤

اختر

١٢٩٢

L'AKHTER

(نمرهٔ بدلات سالیانه)

درسعادت ٤ مجیدی سیم

دیگر ممالك محروسهٔ عثمانیه ٥ مجیدی

ممالك محروسهٔ ایران ٢٥ قران

ممالك هندوستان وبنادر ١٢ روپی

ممالك روس وقفقاز ١٠ منات

ممالك اروپ ٢٥ فرانك

یك نسخه ٦٠ پاره‌است

اجرت پوست همه جا بعهدهٔ اداره‌است.

منشی اول حاجی میرزا مهدی تبریزیست

(دراین روزنامه از هرگونه وقایع واخبار وسیاسیات وپولیتیك وعلم وادب ودیگر منافع عمومی سخن گفته میشود. هفتهٔ یکبار طبع)
(میگردد اوراق ونوشتهای سود مندرا بامتنان می‌پذیریم • درنوشتن کاغذهایی که ازخارج میرسد اداره مختار است• کاغذی راکه)
(نوشته نمی شود صاحبش حق استرداد آنرا ندارد کاغذ هایی‌که پول پوست ندارد گرفته نمی شود •)

(فهرست مندرجات)

عرض مخصوص — سیاسی — خبرهای تلگرافی — توجیهات — نشان — [illegible] — تبریك سال جدید — عودت [illegible] — [illegible] — امتحان — جوانمردی — [illegible] — [illegible] — [illegible] — جنگ [illegible] — تلفون — [illegible] — پل — مکتوب ازبادکوبه — [illegible] — [illegible] — فلیزن — بقیه ازترجمهٔ مقالهٔ مسابقه باآب — اعلان — (صرافیه)•

﴿ عرض مخصوص ﴾

سپاس خدای را که ماراتوفیق کرامت فرمود بدین سال بیست ویکم اقتضای اجرای روزنامه‌ئی که خادم حقیقی اسلامیت وانسانیت است .

بزرگان ملت‌را پوشیده نیست که از آغاز تأسیس این‌نامه ازمقصود اصلی که خدمت بعالم اسلامیت وانسانیت است بقدرقوه انحراف نورزیده‌ایم وپیشرفت آن‌مقصود مقدس‌را برهمه چیزی مقدم داشته باوجود صدمات متوالیه بقدریکه مقدور بوده بحصول آن مقصود همت گماشته ایم . واین بارگران‌را درظرف

این‌مدت طولانی بتنهایی بدوش کشیده چون سایر روزنامها ازهیچ طرفی وظیفه ومعونتی نداشته‌ایم مگر معدودی ازبزرگان ملت‌که گاهی باقتضای قدر شناسی وبلندی همت مبلغی اعانت فرموده اداره‌را مرهون منت خود داشته‌اندکه تاحیات داریم انسانیت ایشانرا فراموش نکرده زبان ازثنایشان کوتاه نخواهیم داشت. ازهموطنان محترم‌که درممالك محروسهٔ عثمانی وخطهٔ وسیع هندوستان ومملکت قفقاز اقامت وتجارت دارند وازمشترکین روزنامه هستندنیز نهایت تشکرراداریم زیرا که این جوانمردان باقتضای بصیرتی‌که در وضع خارجه دارند بیش ازدیگران ازمراتب منافع روزنامه آگاهی حاصل نموده وجه روزنامه‌راماندسایرملل پیشکی میپردازندکه درحقیقت پیشرفت امور اداره‌از این رهگذر است. بالعکس ازمشترکین محترم ممالك محروسهٔ ایران دربعض نقاط اداره یکساله بلکه هجده‌ماهه طلبکاراست وسبب عمدهٔ این‌معنی نیزمسامحهٔ وکلای محترم‌است وگرنه مشترکین گرامی باورنداریم‌که درادای این‌مبلغ جزئی تااین‌پایه ایستادگی نمایند . زیراکه میدانند بسبب تنزل

جریده طبیه عسکریه	حەفتەی یەک جار
حقیقت	هەمو رۆژێ جگە لە هەینی و یەکشەمە
خیال	گاڵتەجاڕیە حەفتەی 3 جار
صداقت	هەمو رۆژێ جگە لە یەکشەمە
صباح	هەمو رۆژێ جگە لە یەکشەمە
لطیفه	گاڵتەجاڕیە و حەفتەی 2 رۆژ
مدنیت	وێنەدارە بە جۆرێکی دیاری نەکراو چاپ ئەکرێ
مساوات	هەمو رۆژێ جگە لە یەکشەمە
وقت	هەمو رۆژێ چاپ ئەکرێ

رۆژنامەی فارسی و عەرەبی:

اخبار دارالخلافه	رۆژانی چوارشەمە
اختر	رۆژانی شەمە و چوارشەمە
الجوائب	عەرەبیە رۆژانی چوارشەمە چاپ ئەکرێ

گازێتەکانی کە بە زمانی فەرەنسیە:

ناو	رۆژانی چاپ
استانبول	هەمو رۆژ جگە لە یەکشەمە
اوربان فینانسیه	هەفتەی 1 جار
پتی ژورنال دەقستنتینوپول	هەمو رۆژێ جگە لە یەکشەمە
ژۆرنال دە زمستیوتر	هەفتەی 1 جار
سیما فور دە قستنتینوپول	هەمو رۆژێ جگە لە یەکشەمە
فار دو بۆسفۆر	وەکو ئەو
فوریە دوران	وەکو ئەو
لاترکی	وەکو ئەو
لوانت هرالد	وەکو ئەو

رۆژنامە بە زمانی رۆمی

اسیا صغرا	هەمو رۆژ
انا تولیقوس استیر	هەفتەی 2 جار
ویزانتیس	وەکو ئەو
تراکی	هەمو رۆژێ جگە لە یەکشەمە
فلوقس	هەفتەی 1 جار
مومس	هەفتەی 2 جار
نیولوغوص	هەمو رۆژێ جگە لە یەکشەمە

رۆژنامە بە زمانی ئەرمەنی:

اوودابر	رۆژانی شەمە
پونج	شەمە و چوارشەمە
لویس	وەکو رسالە مانگی جارێ
ماسیس	سێشەمە و پێنجشەمە و شەمە
مامول	چوارشەمە و شەمە
منظومة افکار	هەمو رۆژ جگە لە هەینی و یەکشەمە

رۆژنامە بە زمانی بولغار:

استوچنو ورورمە	هەفتەی 1 جار
ناپرەداق	وەکو ئەو

رۆژنامە بە زمانی یەهودی

تسامسیو	هەمو رۆژێ جگە لە هەینی و شەمە
ژورنال ناسیونال	هەمو رۆژێ جگە لە هەینی و یەکشەمە

"لە ولایاتی مەمالیکی پارێزراوی عوسمانیەدا، لە هەر یەکێکیان دا یەکێ و، لـە هەنـدێ شـوێن چەنـدین رۆژنامە چاپ ئەکرێ، کە ژمارەیان نزیکەی 30 گازێتی رۆژانە و هەفتانە ئـەبێ. وە لـە 31 جـێ لـە ولایـاتی باسکراو ساڵنامەی جیا چاپ و بڵاو ئەکرێتەوە.

"لە ئیسلامبول و لای بیک ئۆغلی جگە لـە چاپخانـەی دەوڵـەتی 62 باسـمەخانە و چاپخانـە هەیـە کـە هەمیشە لە کاردان."

ساڵی 1846 سوڵتانی عوسمانی چەند بڕیـارێکی دەرکـرد، سـنوری ئـازادیی رۆژنامـەوانی تەسـک کردەوە. ساڵی 1867 (عالی قرارنامە) دەرچو. ئەم قەرارنامەیـە بـە نـاو بـۆ ریفـۆرم دەرچـو، بـەڵام بڕیـارە توندەکانی پێشوی خاوتر و کۆتوپێوەندەکانی ئـازادیی رۆژنامـەوانی شـلتر نـەکردەوە. سـەرەڕای ئەمـەیش ساڵی 1876 دەزگایەکی تایبەتی بە ناوی (ئیدارەی مـەتبوعات) هوە بـۆ سانسـۆری رۆژنامـەکان دانـرا. زۆر جار رۆژنامەکان دائەخران و رۆژنامەوانەکان توشی سزادان ئەبون.

ئەو کۆتوپێوەندانـەی ئـازادیی رۆژنامـەوانییان سـنوردار ئـەکرد تـا ئینقیلابـی عوسـمانی (1908) مایەوە.

بۆ ئەوەی بەراوردکاریەکە رونتر بێ ئەمە گەشتێکە بـە مێـژوی رۆژنامـەوانیی ئێرانـیی ئـەو سەردەمەدا:

1836 (1252 ک) دەرچونی (طليعه كاغذ اخبار)

1837 (1253 ک) دەرچونی كاغذ اخبار

1848 (1265 ک) دەرچونی زاهریرا دی بـاهرا (تیشـکی رۆشـنایی). ئـەم رۆژنامەیـە مژدەدەرانـی مەسیحی بە زمانی سریانی لە ورمێ دەریان کردوە.

1850 (1267 ک) دەرچونی وقايع اتفاقيه

1858 (1275 ک) دەرچـونی روزنامـەی ملتـی مملکـت محروسـە انربایجـان (اخبـار دار السـلطنە انربایجان)

1860 (1277 ک)	دەرچونی روزنامەی دولت علیه ایران
1863 (1280 ک)	دەرچونی روزنامە علمیه دولت علیه ایران
1866 (1283 ک)	دەرچونی روزنامـە دولتـی، روزنامـەی علمیـە دولـت علیـە ایـران، روزنامـە ملت سنیه ایران (روزنامه ملتی)، روزنامه حکیم الممالک
1867 (1284 ک)	دەرچونی روزنامەی اردوی همایون
1870 (1287 ک)	دەرچونی روزنامەی وقایع عدلیه
1871 (1288 ک)	دەرچونی روزنامە ایران و روزنامە مرات السفر
1872 (1289 ک)	خولی دوەمی روزنامەی ملتی محروسه انربایجان دەرچونی روزنامە (المنطبعه فی الفارس)
1873 (1290 ک)	دەرچونی لاپاتری (نیشتمان) دوای ژمارەی یەکەمی داخراوە. دەرچونی روزنامە نظامی علمیە و ادبیە، روزنامە علمی
1878 (1296 ک)	دەرچونی پەخشەی مریخ، فرهنگ و تبریز
1879 (1297 ک)	دەرچونی جریده تجارت بڕوانە: (سید فرید قاسمی، تـاریخ روزنامـەنگاری ایران، جلد دوم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران 1379، ص 611 - 613)

لێرەدا پێویستە چەند سەرنجێ تۆمار بکرێ:

یەکەم، ئەم رۆژنامانە هەمویان حکومەتی بون. لە لایەن کاربەدەسـتانی قاجـارەوە دەرکـراون. زۆریـان تەمەنیان کورت بوە. پاش چەند ژمارەیەک یان پاش چەند ساڵێک داخراون.

دوەم، رۆژنامـەکانی وقـایع اتفاقیـە، روزنامـە دولـت علیـە، ایـران، بـە درێژایـی دەیـان سـاڵ بـە دوای یـەک دا دەرچـون بـۆ تۆمـارکردنی فـەرمانی رەسـمی و هـەواڵ و روداوەکـانی دەربـاری ناسرەدین شا.

سێیەم، ئەگەرچی ئەم رۆژنامانە هەمویان کاربەدەستانی دەرباری قاجار دەری کردون و حکومەتی بـون و هیچ رۆژنامەیەکی ئەهلی لەو ماوەیەدا ریگای دەرچونی نەدراوە، لە گەڵ ئەوەیشدا ناسرەدین شا بـۆ ئـەوەی بە تەواوی رێ لە ئازادی بیر و رۆژنامەوانی ببـڕێ سـاڵی 1287 فـەرمانی (سانسـۆری مـەتبوعات) و سـاڵی 1296 (قانونی جەزا) ی دەرکرد.

چوارەم، رۆژنامەکانی ئێران لە روی هونەری رۆژنامەگەریەوە لە چاو رۆژنامـەکانی وڵاتـی عوسـمانیدا دواکەوتو بون. ژمارەیەکی زۆر کەمیان نەبێ کە بـە پیتـی قورقوشـم چـاپ کـراون ئـەوانی تـر هـەمویان بـە دەسخەت نوسراون و بە چاپی سەنگی چاپ کراون.

3. 2. دەربارەی رۆژنامەی أختر

3. 2. 1. دەرچونی

ژ 1 ی سـاڵی یەکـەمی لـە پینجشـەمە 13 ی کـانونی دوەم (ژانویـە) ی 1875 (16 ی زیلحیجـەی 1292) لە ئەستەموڵ چاپ و بڵاو کراوەتەوە و،

دوایـــین ژمـــارەی ژ 10 ی ســـاڵی 23 هەمـــە لـــە 8 ی ئـــەیلول (ســـەپتەمبەر) ی 1896 (30 ی رەبیعولئەوەلی 1314) دەرچوە.

لە سەرەتادا حەفتەی 5 جار و، لە ساڵی دوەمیەوە حەفتەی 2 جار ڕۆژانی دوشـەمە و چوارشـەمە و لـە ساڵانی دواییدا حەفتەی 1 جار بڵاو بۆتەوە.

لە مـاوەی دەرچـونیدا چەنـد جـارێ بـە هانـدانی کاربەدەسـتانی ئێرانـی و چەنـد جـارێ لـە لایـەن کاربەدەستانی عوسمانیەوە داخراوە.

مودیر (بەڕێوەبەر و خاوەنی) اختر محەمەد تاهیر قەراچە داغی تـەبرێزی (؟ - ئەسـتەموڵ 1325 ک) بوە کە بازرگان و خاوەن چاپخانە بوە و، مونشیی ئـەوەل (سەرنوسـەر) ی ڕۆژنامەکـە یـش میـرزا مەهـدی خانی تەبرێزی (تەبرێز 1255 – ئەستەموڵ 1325 ک) بوە. میرزا مەهدی هەر بەم بۆنەیەوە بە أختـر نـاو نراوە. بڵاوکەرەوەی ڕۆژنامەی (حکمت) ی قاهیرەیی یش ناوی میرزا مەهـدی خـان بـوە. ئەگـەرچی هاونـاو بون، بەڵام دو کەسی جیاوازن.

3. 2. 2. بڵاوبونەوەی

اختر وەکـو خـۆی نوسـیوێتی لـە چەنـدین شـاری عوسـمانی و ئێرانـی و هینـدی و قافقاسـی دا بـۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەکـە و وەرگرتنـی ئابونـە باوەڕپێکراویـان هـەبوە. جگـە لـە ئەسـتەموڵ، لـە ئـەرزرۆم، دیاربەکر، موسڵ، بەغداد، نەجەف، تاران، تەبرێز، ورمێ، سنە، کرماشان... باوەڕپێکراویان هـەبوە. بـەم پێیـە گەیشتۆتە دەس زۆر لە خوێندەوارانی ئەو زەمانە لەوانە خوێندەواری کورد. وەفایی موکریانی، هاودەمی شـێخ عوبەیدوڵای شەمزینی، لە قەسیدە نەورۆزیەیە درێژەکەیدا کە بەم بەیتە دەس پێ ئەکا:

نەسیمی بادی نەورۆزی شەمیمی عەبهەری هێنا
بەریدی عاشقان دیسان پەیامی دولبەری هێنا
بەم جۆرە باسی ڕۆژنامەی أختر ئەکا:
حیکایاتی غەریبەی پێیە بولبول جوملە خۆکردی
دەڵێی چاپاری ئێران ڕۆژنامەی أختری هێنا

اختر لە هەمو ژمارەکانیدا لە لاپەڕەی یەکەمیدا لە ژێر سەردێڕی (سیاسی) دا سەروتاری نوسـیوە. بـە زۆری تەرخانی کردوە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕوداوێکی سیاسی دنیا.

اختر بایـەخێکی زۆری بـە بڵاوکردنـەوەی هـەواڵ داوە. ئەشـێ بـوترێ ڕۆژنامەیـەکی خەبـەری بـوە. سەرەڕای ئەوەی چەردەیەکی باشی هەواڵی دەوڵەتی عوسمانی نوسیوە، لە زۆری ژمارەکانیدا هەواڵی سیاسـی لە ڕۆژنامە بە ناوبانگەکانی ئەوسـای ئینگلسـتان، فەرانسـا، ڕوسـیا، ئـەڵمانیا و نەمسـاوە تەرجومـە کـردوە. هـەروەها لـە ڕۆژنامـە تـورکی و عەرەبیـەکانی وڵاتـانی عوسـمانی و لـە ڕۆژنامـە فارسـیەکانی ئێـران و هیندستانەوە دەنگوباسی وەرگرتوە.

3. 2. 3. داخرانی

لە 8 ی سەپتەمبەری 1896 (30 ی ڕەبیعولئەوەلی 1314) بە فەرمانی حکومەتی عوسمانی داخراوە.

(ئیـدارەی مـەتبوعات) ی عوسـمانی چەنـد جـارێ اختـری داخسـتوە. لـە بـەیانێکدا کـە بـە بۆنـەی داخستنیەوە دەری کردوە نوسیوێتی:

"دەربارەی هەندێ ڕوداو و هـەواڵی نـاوخۆ کـە بڵاوکردنـەوەیان بەنـدە بـە پەسـند کردنـی ئیـدارەی قەشەنگی مەتبوعات و بە بێ پەسندکردن و ڕاستبینینی ئەو ئیدارەیە ڕۆژنامەکان نابێ شتێ بنوسن..."

3. 3. دەوری اختر لە خەملاندنی هۆشی سیاسی ئێرانیدا

رۆژنامەی اختر لـە مـاوەی دەرچـونیدا دەورێکـی گرنگـی دیـوە لـە رۆشـنکردنەوەی بیـری سیاسـی، کۆمەلایەتی، فەرهەنگی و، بیری قانونی و دەستوری و ئازادیخوازی خوێندەوارانی ئێرانیدا.

أختر مەتنی تەواوی قانونی ئەساسـی عوسـمانی بـە فارسـی بـلاو کردۆتـەوە. هـەواڵ و گفتوگۆکـانی مەجلیسی مەبعوسانی نوسیوە. قانونە گرنگەکانی دەوڵەتی عوسمانی کردۆتـە فارسـی و بـلاوی کردونەتـەوە. ئەمەش هۆشی سیاسی رۆشنبیرانی ئێرانی ئەگەشاندەوە و ئاگاداری ئەکردن لە رەوتی جێگیر بونی پاشایەتی دەستوری و مەرجدار و، ماف و ئازادیەکانی هاوولاتیانی عوسمانی.

أختر هەواڵی شـەڕەکانی عوسـمانی و دەوڵـەتانی تـر و، مـەتنی رێککەوتنـامـە نابەرامبـەرەکانی بـلاو کردۆتەوە.

أختر هەواڵەکانی ئێرانی نوسیوە. عەیبەکانی پۆلیس و دادگوستەری باس کـردوە. دژی دانـی ئیمتیـاز بون بە بێگانە. دژی زۆرداری و نـەزانی و خورافـات دواوە. باسـی دواکـەوتنی بـاری ئـابوری، کۆمەلایـەتی، رۆشنبیری کردوە. داوای ئازادی بیری کردوە.

رۆژنامەکانی ئێران لەو سەردەمەدا، کە هەمویان حکومەتی بون، لەم باس و بابەت و روداوانە بێدەنگ بون.

رۆژنامەی (قانون) کە رۆژنامەیەکی ئازادیخوازی بەرهەڵستکارانی ئێرانی بوە، میرزا مـەلکۆم خـان لـە لەندەن بلاوی کردۆتەوە، لە هەڵسەنگاندنی اختردا نوسیویەتی: "رۆژنامـەی اختـر لـە حـەفتا وەزیـری ئـەعزەم (وەزیری ئەعزەم لەو سەردەمەدا بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیـران وتـراوە. نـم) زۆرتـر خزمـەت بـە دەوڵـەت و میللەتی ئێران ئەکا."

3. 4. هەواڵی کورد لە رۆژنامەی اختر دا

اختـر لـە مـاوەی دەرچـونیدا چەنـدین هـەواڵی بـلاو کردۆتـەوە کـە پێوەنـدییان بـە کوردەکـانی عوسمانییەوە هەیە. لێرەدا چەند نمونەیەک لە ژمارەکانی پێنج ساڵی یەکەمی هەڵئەبژێرم:

3. 4. 1. کورد لە جەنگی روسی– عوسمانی (1877) دا

لە سەدەی نۆزدەهەمدا هۆشی نەتەوایەتی لە ناو زۆر لـە گـەلانی ئـەوروپادا گەشـایەوە، لەوانـە گـەلانی بالقان کە لە ژێر دەستی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بون. سـالانی 1875– 1876 شـۆڕش لـە بالقـان دژی دەسەلاتی عوسمانی و لە پێناوی سەربەخۆییدا هەڵگیرسا. دەوڵەتی عوسمانی هێزێکـی گـەورەی نـاردە سـەر سربستان و کێوە رەش بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشەکەیان. روسیا ئەمـەی بـە هـەل زانـی بـۆ ئـەوەی بـە نـاوی (پاراستنی برا سلاڤیەکانی) وەوە دەس بخاتە ناو کاروباری بالقانەوە.

سەرکردایەتی سپای روس پلانی جەنگی دانا. بـە یارمـەتی بولغـار و رۆمانیـەکان لـە 12 ی نیسـانی 1877 دا لە یەک کاتدا لە دو قۆڵەوە پەلاماری خاکی عوسمانی دا. قۆڵی یەکەمیان لە بالقان و قۆڵی دوەم لـە قافقاس. مەیدانی سەرەکی شەڕەکە بالقان بو. هێـزی تـورک 190 هـەزار شـەڕکەر بـو. روس 260 هـەزار شەڕکەری ناردە سەریان، بۆ ئەوەی بالقان بگرێ و بچێتە سەر ئەستەموڵ.

ئەگەرچی شەڕگەی قافقاس مەیدانێکی لاوەکی جەنگ بو، مەبەستی روسیا لەو هێرشە خـەریک کردنـی سپای تورک بو، بەلام لەو قۆڵەشـەوە پێشـڕەوی زۆریـان کـرد. لـە 12 ی نیسـاندا شـارە کوردنشـینەکانی بایەزید و ئەرزنجانیان گرت و قەلای قارس کە زیاتر لە 20 هەزار شەڕکەری تـێدا بـو گـەمارۆدا و، لـە 5 ی کانونی یەکەمی 1877 دا قەلاکەیان گرت و 17 هەزار شەڕکەری عوسمانییان تێدا بە دیل گرت.

شەڕەکە دوای ئەوەی 14 مانگی خایاند، عوسمانی لە ترسی داگیرکرانی ئەستەموڵ، بە شکاوی لـە 19 ی شوباتی 1878 دا بـە ناچـاری شـەڕی ڕاگـرت و کەوتـە گفتوگـۆی دو قـۆڵی. لـە 3 ی مـارتی 1878 دا ڕێکەوتننامەی سان ستیڤانۆی لە گەڵ ڕوسیا مۆر کرد.
تورک لەم ڕێکەوتننامەیەدا دانی نا بـە سـەربەخۆیی ڕۆمانیـا، سـربیا، کێـوە ڕەش، بۆسـنە، هەرسـەک و، بـە بولغاریای گەورەدا کە ئەبو لە بولغاریا و ڕۆم ئێلی و مەکەدۆنیا پێک بێ. ڕوسیا قـارس و بـاتۆمی لـە تـورک و بسارابیای لە ڕۆمانیا سەند و، بولغاریای گەورە ئەبو بـە ناوچـەی نفـوزی ڕوسـیا و، بـەم ڕێگەیـە ڕوسـیا نفوزی ئەگەیشتە دەریای سپی ناوەڕاست. ئەمەیش هاوسـەنگی هێـزی لـە ناوچەکـەدا تێـک ئـەدا و بریتانیـا و نەمسای ترساند. لە بەر ئەوە بەم ڕێکەوتنە ڕازی نەبون داوایان کرد چاوی پیا بخشێنرێتەوە و دەسکاری بکرێ. بۆ چاوگێڕانەوە بەم ڕێکەوتننامەیەدا لە 13 ی حوزەیران– 13 ی تـەموزی 1878 بـە ئامـادە بـونی نوێنەرانی بریتانیا، نەمسا، فەرەنسا، ئیتالیا بە سەرۆکایەتی بیسمارک، ڕاوێژکاری پروسیا کە لە ناکۆکیەکـەدا وڵاتەکەی بێلایەن بو، کۆنفرەنسی بەرلین بەسترا. ڕێکەوتننامەیەکی نوێیان مۆر کرد. ڕێگەیان لـە پێکهێنـانی بولغاریای گەورە گرت، ڕوسیا قارس و باتۆم و بریتانیا جزیرەی قوبرسی دەس کـەوت. بڕوانـە: (الموسـوعە العسکریە، المؤسسە العربیە للدراسات والنشر، بیروت 1977، ص 554 - 557). اختر چەردەیەکی باشی لە هەواڵەکانی ئەم شەڕە بڵاو کردۆتەوە.

لەم جەنگەی ڕوس و تورک دا کورد لە چەند لاوە تێوە گلاوە:

یەکەم، مەیدانێکی شەڕەکان قافقاس بو هێزەکانی ڕوس گەیشتنە شارەکانی سەروی کوردستان لەوانـە بایەزید و ئەرزنجان.

دوەم، دوای ڕاگرتنی جەنگ لە هەردو پەیماننامەدا دەوڵەتی عوسمانی بـەڵێنی بـە ڕوسـیا و دەوڵـەتانی تری ئەوروپی دا ئەرمەن لە دەسدرێژی کورد و چەرکەس بپارێزێ.

اختر لە ژ 13 ی سـاڵی چـوارەمی 29 ی ڕەبیعولئـەوەلی 1295 بەرامبـەر 3 ی ئاوریـل (نیسـان) ی 1878 دا دەقی ڕێککەوتننامەی سان ستیڤانۆی بڵاو کردۆتەوە. لە مادەی شانزەهەم دا نوسراوە:

"م 16: ئەگەر قشونی ڕوس ئەرمەنستان چۆڵ بکا و بیدا بە دەوڵەتی پایەبـەرزی عوسـمانی ئـەتوانێ ببێتە مایەی موناقەشە و جیاوازی لە پێوەندییەکانی هـەردو دەوڵـەت دا. بابیعـالی لـەو ئیالەتانـەدا کـە زێـدی ئەرمەنییەکانە بە پێی پێویستییەکانی ناوچەکە بە بێ دواخستن ریفۆرم ئەکا و دڵنیا کردنی عیساییەکان لـە کورد و چەرکەس ئەگرێتە ئەستۆی خۆی."

لە ژ 29 ی ساڵی چوارەم 23 ی ڕەجەبی 1295 بەرامبەر 24 ی تەموزی 1878 دەقـی پەیماننامـەی بەرلینی بڵاو کردۆتەوە. لە مادەی شەست و یەکەمی دا نوسراوە:

"م 61: بابیعالی بەڵێن ئەدا، لەو ئیالەتانەدا کە ئەرمەنی تیا نیشتەجێن، ریفـۆرم و ڕێکوپێکیـەک کـە پێویستییە ناوچەییەکان ئەیخوازن بە بێ دواخستن ئەنجام بدا و ئاسایشی ئەرمەنی لە کـورد و چەرکـەس بپارێزێ. بابیعالی لەو تەگبیرانەی لەم بارەیەوە ئەیان کا، دەم بە دەم، ئاگاداری دەوڵەتەکان ئەکا و دەوڵەتـەکان یش چاودێری ئەکەن."

سێیەم، پێ ئەچێ کورد بەشداری هێزەکانی هەردو لایەنی شەڕەکەی کردبێ:

کوردەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بەشداری لایەنی عوسمانی بون بە ناوی غـەزا و جیهـاد و شـەڕی کافرانەوە.

کوردەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕوسیاش بەشداری لایەنی ڕوسی بون وەکو بەشێ لەو هێزانەی کـە ڕوسـیا لە عەشائیر بە ناوی (قازاخ)ەوە ڕێکی خست بون.

اختر لە ژ 24 ی ساڵی سێیەم، 28 ی اوریل (نیسان) ی 1877 دا نوسیویێتی:

"پایەبەرز بەحری بەگ، لە کوڕانی بەدرخان بەگی خوالێخۆشبو، کە لە جەنگی سربستاندا ئازایەتی نواند و زامداریش بو بو، بۆ سەرکردایەتی چەند هەزار پیادە و سوارەی خۆبەخشی کورد، کە بە هۆی نامەکاری و پێوەندی گرتنی پێشترەوە، لە ئەناتۆلی‌یەوە ئامادە بون، لەم ڕۆژانەدا بە ڕێ ئەکەون."

شێخ عوبەیدوڵای شەمزینی، دواتر ڕابەری شۆڕشی 1880 ی کورد، ئەویش چوە بۆ بەشداری لەم غەزایەدا بەڵام پێ ئەچێ هێزەکانی دەستیان نەپاراست بێ لە تاڵان و ڕاووڕوت.

أختر لە ژ 42 ی 19 ی جیمادی ئاخری 1294 بەرامبەر 30 ی ژون (حوزەیران) ی 1877 نوسیویێتی:

"شێخ عوبەیدوڵای شەمزینانی کە لە ڕۆژنامەکاندا نوسییان لە گەڵ 50 هەزار سوار و پیادە بۆ یارمەتی عەسکەرەکانی شاهانە ئامادە و حازرە. ئیستا کەسانی ئەو بونەتە کۆمەڵێ لە لای سنورەوە لە خەتی وان بگرە تا بایەزید کەوتونەتە ڕاووڕوتی دێهات و تاڵانی سامان و کەلوپەلی تەبەعە و ئەهالی ئەو ناوە. ئەم مەسەلەیە، کە بارودۆخی ئەو ناوچەیە بەم چەشنەیە، عەرزی بابی عالی یش کراوە."

لە هەمان ژمارەدا ناوی فەرماندە جەنگیەکانی ئۆردوی عوسمانی بڵاو کردۆتەوە. لە ڕیزی (تەبەقەی موشیران) دا کە بەرزترین پلەی جەنگی بوە نوسیوێتی:

"ئیسماعیل حەقی پاشا

"لە کوردەکانە بە هۆی جەسارەتی عەسکەری‌یەوە لە لای دیاربەکر و ئەرزرۆم بە لەقەبی (قورد) بەگ ناوی دەرکردوە. لە حیکایەتی (قوزان) دا هاوڕێی دەروێش پاشا بوە. لە تاریخی 1284 دا بە ڕوتبەی موشیری چەند ساڵ لە والیگەری دیاربەکردا بوە. لەم ماوەیەدا کە والی ئەرزرۆمە داخلی جەنگ بوە. ساڵی لە شەست تێ پەڕیوە."

3. 4. 2. **کورد و ئەرمەن**

لە هەمان ژمارەدا بابەتێکی تری دەربارەی پێوەندی کورد و ئەرمەنی نوسیوە کە روناکیەک، ئەگەرچی کزیش بێ، ئەخاتە سەر ناکۆکی خوێناوی دواتری کورد و ئەرمەنی و پێوەندی لە گەڵ ئەم جەنگەش دا هەیە و دواتر لە هەردو پەیمانی سان ستیفانۆ و بەرلیندا مادەیەک بە قازانجی ئەرمەن و بە زەرەری کورد نوسرا.

أختر نوسیوێتی:

"گازێتی (مەنزومەی ئەفکار) کە بە خەتی ئەرمەنی و زمانی تورکی چاپ ئەکرا کاغەزێ کە لە (وان) ەوە بەو گەیشت بو لە ژمارەکانی خۆیدا ڕایگواستوە و لە کۆتایی‌یەکەیشیدا هەندێ لێدوانی نوسی بو. لە بەر ئەوە ئیدارەی قەشەنگی مەتبوعات گازێتی ناوبراوی ئیبتال و خاوەنی ئیمتیازەکەیشی ڕاکێشاوەتە دادگا.

"ناوەڕۆکی کاغەزی باسکراو و لێدوانێ کە خاوەنی مەنزومە لە کۆتاییەکەیدا نوسیوێتی هەموی دەربارەی دڵسوتان دەرحەقی ئەرمەنیەکانی ئەوێ و دەرخستنی ستەملێکراوی و سەرنج ڕاکێشانی حکومەتی پایەبەرز بوە، دەربارەی ئەحواڵێ کە ئەڵێن بە سەر ئەوان هاتوە. خاوەنی مەنزومە لە بەر هاومیللەتی و هاودینی یا تەکلیفی ڕۆژنامەنوسی، ئەیتوانی هەندێ لەو کاغەزانەی لەو بابەتە باس و خواسی بە نەرم و نیانی نوسراون نەقڵ بکات و لە کۆتایی‌یەکەیدا باوەڕی خۆی ڕون بکردایەتەوە و حکومەتی پایەبەرز یش بە پێی ئەوە لێکۆڵینەوەی پێویستی بکردایە. ئەگەر بە پێچەوانەی مەبەستی پیرۆزی حکومەت و لە دەرەوەی ئایینی ڕەعیەتداری ڕوی دابێ و ڕو بدا، بکەوێتە چارەسازی.

"بەڵام کار بە تەواوی بەوجۆرە نیە کە خاوەنی مەنزومە و هاوچەشنەکانی ئەو تێی ئەگەن. بارودۆخی ئەرمەنیەکان کە لە ناوچەکانی وان دان، تا کەسێ نەیبینێ و تێکەڵیان نەکا، مومکین نیە ئاگایی بە دەس بێنێ. ئەوانە لەو سەرحەدەدا لە گەڵ کورد و یەکەیەکەی خێڵ و هۆزەکاندا بە جۆرێکی تێکەڵاو زیندەگانی ئەکەن و لە ناو گەورەتر لەوان زۆر کەسی نالەبار و، سەرباری نالەباریی، حیلەکار و ساختەکار هەیە بە چەشنێ کە کوردەکانی ئەوێ بە دەستیانەوە زەبون و بێچارەن. جگە لەمە هەموارە پەنجەیەکی روسەکانیان لە ناودایە کە بە هەر وەسیلەیەک دڵی ئەهالی لە حکومەت بڕەنجێنن و بەو هۆیەوە هەر جۆر کاری ناپەسند و فەساد و شەرارەت لە یەکە یەکەی ئەرمەنیەکانی ئەو ناوچانە لەم کاتەدا ئەتوانێ سەر دەربێنێ و تەنانەت جاسوسی بۆ روسەکان ئەکەن. دور نیە هەواڵنوسی مەنزومەش رەگێکی تەرەفداری روسیای پەیدا کردبێ و هەرچی دڵی خواستویەتی نوسیبێتی. بەڵام درێژەی بارودۆخی ئەو شوێنانە ئیستا نوسینی بە کار نایەت بۆ دوای ئەمە ئەبێ تەگبیرێکی لێ بکرێ."

3. 4. 3. روس سەرانی کورد لە سێدارە ئەدا

لە ژ 46 ی ساڵی سێیەم، 25 ی ژون (حوزەیران) ی 1877 دا نوسیوێتی:

"ئەرزڕۆم

"ئەیوب ئاغا کوڕی جەنەراڵ جەعفەر (جەعفەر ئاغای سەرتیپ) و 21 کەس لە بنەماڵەکەی، کە لە سەرانی کوردن و لە خاکی روسدا نیشتەجێ بون، بە فەرمانی جەنەراڵ ملکۆف بە بڕیاری دیوانی جەنگ لە دار دراون.

"أختر

"ئەم ئەیوب ئاغایە و گەورەکانی تری کورد کە نوسیویانە گوایە لە تایەفەی (زیلان) ن، کە وەکو باس کرا، لە خاکی ئیرەواندا نیشتەجێن، بە قەدەر هەزار و پێنجسەد سوارەی ئەوان لە ئۆردوی قافقازدا هاوڕێی جەنەراڵ ملکۆف بون. ئەوانە، کە موتەدەین بە دینی ئیسلامن، دور نیە لە یەکێ لە شەڕەکانی دوایدا کە ئۆردوی ملکۆف شکانێکی گەورەی توش بو، جوڵانەوەیەکیان لێ دەر کەوتبێ. ملکۆف یش ویستبێتی شکستەکەی خۆی بگێڕێتەوە بۆ ئەو هۆیە و، ئەوانەی بە خیانەت تاوانبار کردبێ و کوشتبنی. بەڵام حکومەتی روس بەم هۆیانەوە روی تایەفەیەکی گەورەی لە خۆی وەرگێڕاوە و ئومێدی بڕیون، ئەوانی تریش کە لەم بابەتەن وریا ئەکاتەوە و بە ئاگا ئەهێنێ.

"دەوڵەتی روس بەو باوەڕەی: کە من لە هەر تایەفە و میللەتێ قشون و سەرباز ئەگرم و بە قانونەکانی عەسکەری دەرهەقی ئەوان رەفتار ئەکەم و هەمویان کەم کەم بە دەسهەڵگرتن لە پێویستییەکانی تەعەسوبی دین و ئاینی خۆیان رام و ئارام ئەکەم. بەڵام ئەمە خەتایەکی زۆر گەورەیە. ئەگەر ئومێدی بە خاوەنی مەزەبەکانی تر هەبێ جێگەی قسە نیە، بەڵام دەربارەی موسوڵمانان زۆر دورە بەڵکو (ممتنع الوقوع) ە.

"وە هۆی سەرەکی یشی ئەوەیە: کە نەڕوانێتە تەبیعیاتی ئەقوام، کە هەر قەوم و میللەتێ تەبعەن میلیەت و مەزەبی ئابا و ئەجدادی خۆی بە ئاسانی تەرک ناکا و، بە غەیری هاوجنسی خۆی یەکرەنگ نابێ مەگەر زۆر کەم کە ئەویش حوکمێکی نیە. ئەبێ سەرنجی ئەوە بدرێ کە لە مەزەبەکانی ئەهلی کیتابدا هەمو حکومەتێک لە لایەن خوداوە ئەزانن هەروەکو دەقی ئینجیل هەم دەلالەتی لە سەر ئەمەیە بەرخیلافی موسوڵمانان و ئیسلام کە بە جۆرێکی موتلەق حکومەتەکانی تر بە حکومەتی حەقە نازانن بە تایبەتی لە سورەتێکا عەدل و راستی نەبێ، هەروەها لە بەر ئەوەی بەوپەڕی ئەستوریەوە باوەڕیان بە دینەکەی خۆیان

کردوە و، بە بەرزترین و باشترین دینەکانی ئەزانن و شوێنکەوتنی ئەوانی تر بە جایز نازانن، ئەمەیە کە زۆر ئیشکالی هەیە کە هاوڕەنگی لە گەڵ میللەتانی ترا بە زویی قبوڵ بکەن و سەرەڕای هەمو ئەمانـە لـە سـورەتێکا ببینن کە ئەوان لە دژی مەزهەب و دینی ئەو بۆ مەیدانی جەنگ ئەنێرن و ئەڵێن سەرباری ئیسلامیەت ئـەبێ برایانی موسوڵمانی خۆت بکوژی لە گەڵ ئەوەی ئێمە بە حکومەتی خەقە نازانی بـە سـەر دەوڵـەتی ئیسـلامدا زاڵ بێ. ئەم کارە وەکو ئەوە وایە کە ئەهلی مەزهەبێ بە سوکایەتی و ئیهانەتی دیـن و ئـاینی خـۆی مـەجبور بکەی. زۆر سەیرە کە دەوڵەتی روس ئەم نوکاتە تێ نەگەیشتوە موسـوڵمانان ئـەبا بـۆ جـەنگی موسـوڵمانان و چاوەڕوانی خزمەت و گیانبازیەیان لە ڕێی خۆی و ئەتکی ئابڕوی ئیسلام ئەکا، یا ئەوەی سەرباری زانینی، ئەڵێ بەڵکو بەرە بەرە موسوڵمانان لە غیرەتی دینیی خۆیـان هەڵگێڕمـەوە، ئەوانـە بکـەم بـە روس و روسـی زادە. ئەفسوس کە هـەمو جـۆرە ئینقـیلاب و خراپـی لـە سـەر روی زەوی لـە بـێ ئینسـافی و حیـرس و لـە سەرۆکایەتیخوازی پەیدا بوە، کە مەعنای ئەم سەرۆکایەتیخوازیە ئەبێ عومومیەتی بدرێتی تا لە هەر مەقامێکا بە پێی حاڵ و وەزعەکە حوکمەکانی ببینرێ، ببێتە هۆی عیبرەت و ئاگایی.

3. 4. 4. شۆڕشی کوڕانی بەدرخان پاشا

لە ژ 48 ساڵی چوارەم 9 ی زیلحیجەی 1295 بەرامبەر 4 ی دێسمبەر (کانونی یەکـەم) ی 1878 دا نوسیوێتی: "لە سەمتی کوردستان زادەگانی بەدرخان پاشا بە هەوای یاغیگەری کـەوتون، جـەمعێکیان لـە گـەڵ خۆیان کردۆتە هاوداستان و، لەو سامانەدا کەوتونەتە تێکدانی ئیخلالی ئاسـایش و کارەکـەیان تونـد کـردوە، مەئمورەکانی دەوڵەتیان لە کـار خسـتوە و خۆیـان جڵـەوی حوکمڕانیـیان گرتۆتـە دەسـت، تەنانـەت ئـەڵێن تەلگرامەکانیان خستۆتە ژێر ئیدارەی خۆیانەوە. لە لایەن دەوڵەتەوە بۆ تەمێکردن و تەنبیهی ئەوانە هێزێ کـە پێویست بو، نێردرا."

لەشکری عوسمانی ئەچێ بۆ سەرکوتکردنی

لە ژ 50 ی ساڵی چـوارەم 23 ی زیلحیجـەی 1295 بەرامبـەر 18 ی دێسـمبەر (کـانونی یەکـەم) ی 1878 دا نوسیوێتی:

"مەسەلەی یاخیبونی کوڕانی بەدرخان پاشا لە سەمتی کوردستان و دیاربەکر و مـەئمورکردنی جـەنابی عیزەت پاشا بۆ تەنبیهـو تەمێکردنیان مەعلومە. ئەگەرچی ئەم کارە زۆر گرنگی نەبو بەڵام هەر کاتێ پشـتگوێ بخرایە یەقین کار گەورە ئەبو. وەڵێ ئیستا بە بایەخ پێدانی جەنابی ئەورەحمان پاشـا، والـی دیـار بـەکر، بـە کەمالی ئاسانی بەری ئەم شۆڕشە بە تەواوی گیرا، بەو جۆرەی کە لە روی تەلگرافنامەیەکەوە کە بە چاپخانـەی وقت لە 2 ی کانونی یەکەم (19ی زیلحیجە) دا گەیشتوە ئەنوسین."غائیلەی کوڕانی بەدرخان کـە لـە (بۆتـان) و (جزیرە) عاسی بون و دەرەجەی ئەهمیەتی ئەو کـارە بـە پـێی ئـەوزاعی کوردەکـان و، تەئسـیرێ کـە ئـەو خانەوادەیە لە میزاجی کوردا هەیەتی، لە کەسانێ کە ئاگاداری حەقیقەتی حاڵن پۆشراو نیە. ئەوەی ئەمانـە بـە پەنهانی گەیشتونەتە بۆتان، بە ئیقدامات و کارئاگاهی کە لە لایەن والی ولایەتەوە کراوە و، بە قەدەر دو فـەوج نیزام کۆ کراونەتەوە و لە گەڵ عەسکەرانی هاوکاردا کە پـێش وەخـت لـە سـعرد تـەرتیب کـرا بـون لـە گـەڵ موتەسەڕیفی سعرد لەوێوە رو بە تەرەفی ئەوانە رەوانە کران و سەمتی مدیان (ئەبێ میدیات بێ. نم) گیـرا. لـە شەرناخیش بە قەدەر 3 هەزار نەفەر لە عەسکەرانی هاوکار رێک خرا و ڕێی تەنینەوە و گەورە بونی غائیلەکە بەسترا. لە سەمتی سعردەوە حسێن بەگ بە شکاوی بریندار بو. عوسمان بەگ یـش لـە حاڵـەتێکا کـە بـە 4 هەزار نەفەرەوە هەڵی کوتا بوە سەر شەرناخ عەسـکەرانی هاوکـار کـە لـە وێ بـون شـکاندویانە پەرێشـانیان

کردوە. ئیستا هەردو برا راکردون و خۆیان شاردۆتەوە. مەبەست بەیان کردنی ڕێوشوێنی خێرا و کاریگەری والی‌ی ولایەت نیە، کە لە مەئموریەتی گەورەدا ئیقتیدار و کارئاگایی‌یان بینراوە و بیستراوە، تەنیا بۆ بەشارەت دان کە بە پشتیوانی خوا و لە سایەی شاهانە، دەوڵەت و ئەو ناوچانە لەم غائیلەیە رزگار بون ئەم بابەتە رائەگەیەنین. جەنابی عیزەت پاشا کە بۆ ئەم کارە مەئمور کراوە پاش چەند رۆژی تر ئەگاتە دیاربەکر."

خۆ بە دەستەوە دانیان

لە ژ 8 ی ساڵی پێنجەم 20 ی سەفەری 1296 بەرامبەر 12 ی فوریە (شوبات) ی 1879 دا نوسیویتی:

"کوڕانی بەدرخان پاشا کە حسێن بەگ و عوسمان بەگ ناو بون لە ئەملاوئەولای کوردستان دا عوصیان و توغیانیان کرد بو پاش ئەوەی بە سەتوەتی سەڵتەنەتی پایەبەرز پشت شکاو و هەراسان بون. لە دەرگای ئیستیمانیان دا. تەسلیم و گرفتار بون هاوڕێ لە گەڵ سەعادەت مەئاب کازم بەگ، کە لە ئاجودانەکانی حزور (یاوەر) ی حەزرەتی شەهریاری‌یە، بۆ دەری سەعادەت نێردران."

سورەیا بەدرخان (بلەچ شێرکۆ) روداوەکە بە جۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە. لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

"لە ساڵی 1877 ز یش دا جەنگی نێوان تورک و رووس رویدا بابی عالی خەڵکێکی زۆری (متطوع) ی کوردستانی کرد بە سەرباز و بەشێکی زۆری ئەم هێزانەی بەنەوەکانی میر بەدرخان سپارد.

"حسین کەنعان پاشا و، عوسمان پاشاش ئەم هەلەیان لەو سەرکردانە قۆستەوە و، لەگەڵ ئەو ئەفسەر و سەرکردانەدا رێکەوتن، کە لە ژێر فەرمانداریێتیاندا بون و لەناوخۆیاندا بڕیاریاندا بە مەبەستی هێنانەدی ئەو ئاواتە پیرۆزەی کە باوکە مەزنەکەیان تیایدا ژێر کەوت، رو بکەنە کوردستان بۆ جێ بەجێ کردنی کە - یەکێتی‌ی کوردستان و رزگارکردنی بوو - بۆ ئەمە، ئەم دوو میرە کوردە ساڵی 1879 ز بە نهێنی چونە کوردستان و، لە ناکاوێکدا لە (جزیرە) سەریان هەڵدا و دەستیان بە سەر کاروباری ئەوێدا گرت و، دەستبەجێ بانگی سەربەخۆیی کوردستانیان ئاشکرا کرد، چەند جارێکیش بەسەر ئەو هێزە سەربازییە تورکیانەدا سەرکەوتن، کە لە هەموو قۆڵێکەوە هێرشیان ئەهێنایە سەریان، تا نزیک (جولەمێرگ) لە مەڵبەندی هەکاری و زاخۆ و ئامێدی و ماردین و مدیات و نصیبین یشیان گرت و، میر عوسمان کە گەورەکەیان بوو بانگی میرایەتی میرنشینی دا و، لەجیاتی ناوی سوڵتانیش، لە وتاری هەینی‌دا ناوی ئەم هێنرا.

"ئیتر بەزینی یەک لە دوای یەکی هێزەکانی تورک و بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی میر عوسمان، لە سەرتاسەری وڵاتی کورددا، سوڵتانی سەردەم، سوڵتان عەبدولحەمیدی ناچار کرد سیاسەتی خۆی بەرانبەر بە کورد و کوردستان بگۆڕێ، بەتایبەتیش بەرانبەر بنەماڵەی بەدرخانییەکان. ئەوشتانەی کە بابی عالی ناچاربوو بیکات بەربانی هەموو ئەوانە بوو کە لە بنەماڵەی بەدرخان گیرابوون، راسپاردەشی ناردە لای هەردوو میرە تێکۆشەرەکەی کوردستان، تا پێیان بوترێ با ئیتر خوێنی موسڵمانان نەڕژێ و ئامادەشە بە ڕێگای ئاشتی وەڵامی داخوازیەکانیان بداتەوە، ئیتر هەردوو میر لە سەر قسەی براکانیان و خزمەکانیان کە ئەو کاتە لە ئەستانە بوون و ئەوەیان سەلماند کە سیاسەتی ئەم دواییەی سوڵتان، سیاسەتێکی نەرمە، هەردوکیان کەوتنە وتووێژ لە گەڵ تورک دا، لەسەر رێکەوتن و هێنانەدی داخوازیەکانی کورد، ئەوەیشی کە ئەوەندەی تر متمانەی هەردو میری بە تورک پەیدا کرد، ئەو پێشوازی و بە پیرەوە هاتنە گەرمە بوو، کە لە هەموو کۆبونەوەکاندا لەگەڵیان ئەکردن و قسەی گفتوگۆکەرانی تورک بوو، لەوەدا کە ئەیان وت داخوازیەکانی هەردوو میر ئەهێننەدی، نەک هەر تەنیا لە سنوری میرنشینی بۆتان دا، بەڵکو لە سەرتاپای کوردستان دا

چونکە گفتیان ئەدا کە سەربەخۆیی نـاوخۆی کوردسـتان ئـەدەن، بەرانبـەر بـە هەنـدێ مـەرجی شـاراوە، کـە پێویستی بەزۆرتر وردبونەوە و، بیرکردنەوەی تر هەیە.

"ئەم هەموو دیاردانەی لای تورک، کاریان لەهەردوو میری بەدرخان کردو، وایان لێ هات ژمـارەی ئـەو پاسەوان و یاوەرانەیان کەم ئەکردەوە کە لە گەڵیان ئەهاتن و ئەچوون بـۆ کۆبونـەوەکان و تـا بارەگـای کـۆڕ و کۆبونەوەکان لەگەڵیان ئەهاتن و ئەمانـەوە، تورکـەکانیش هـەر بـە ئـارەزوو، جێگـا گۆڕکێیـان لـە جێگـای کۆبونەوەکاندا ئەکرد، رۆژێکیـان کۆبونـەوەکـەیان لـە جێگایەکـدا گـرت، هێـزی تـورکی چەنـدان ئەوەنـدەی هێزەکەی کورد ئەبوو، ئیتر تورکەکان بە هەلیان زانی و پێشتریش پیلانەکەیان سازکردبوو، بۆیە هێزی تورک دەوری هەردوو میر و پاسەوانەکانیان دا و دەسگیریان کردن و گرتنیان و بەدەست بەسـتراوی ناردیـانن بـۆ ئەستانە. دیارە واش چاوەڕوان ئەکرا بەلای کەمەوە لەسێدارە بدرێن، بەڵام سوڵتان لەرزی ئـەوەی لـێ نیشـت نەک ئاگری شۆڕشێکی سەرتاسەری لە کوردسـتاندا کڵپـە بسـێنێ، لـە بەرئـەوە بەوەنـە وازی لـێ هێنـان کـە ماوەیەک لە قوڵایی زیندانەکانی ئەستانەدا توندیان بکات و پاشان بەرەڵڵای کـردن و لـە ئەسـتانە دەسـت بـە سەر هێشتنیەوە."(**سەرچاوە**: بلەچ شێرکۆ: کێشەی مێژینـە و ئیسـتای کـورد، وەرگێڕانـی لـە عەرەبیـەوە بـۆ کوردی محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، 1991. ل 44 – 45.)

رۆژی کورد، ژ 2 ی 14 ی شەعبانی 1331 بەرامبەر 6 ی تەموزی 1329 ی رۆمـی، ئەسـتەموڵ، بـە تورکی هەواڵی کۆچی دوایی لە ژێر سەرناوی (زیاعی عەزیم) دا بڵاو کردۆتەوە.

رۆژی کورد، ژ 3 ی 11 ی رەمەزانی 1331 بەرامبەر 1 ی ئاغستۆسی 1329 رۆمی، ئەسـتەموڵ، لـە سەر بەرگەکەی وێنەی حسێن کەنعان پاشا و، وتارێکی تورکیشی لە ل 4 – 6 دا لـە ژێـر سـەرناوی (حیـات مشاهیر: بدرخانی حسین پاشا) تەرخان کردوە بۆ ژیاننامەی.

دیـاریی کوردسـتان، ژ 9 ی 28 ی ئـەیلولی 1925، بەغـداد، وێنەیـەکی حسـین کـەنعانی لـە گـەڵ ژیاننامەی بە کوردی و بە عەرەبی بڵاو کردۆتەوە. پێ ئەچێ سەرچاوەی سەرەکی زانیاریەکانی دیـاری هـەمان وتاری رۆژی کورد بێ.

3. 4. 5. بەستنی شارەزور و سلێمانی بە موسڵەوە

لە ژ 9 ی ساڵی پێنجەم 27 ی سەفەری 1296 بەرامبەر 19 ی فوریەی 1879 دا نوسیوێتی:

"شارەزور و سلێمانی لە ولایەتی بەغداد جیا کرانەوە و خرانە سەر ولایەتی موسـڵ و والیگـەری ئـەوێ بە سەعادەتمەئاب فەیزی پاشا والی پێشتری ترحالە سپێردرا."

دورخستنەوەی 23 سەرۆکی کورد

لە ژ 34 ی ساڵی پێنجەم 4 ی رەمەزانی 1296 بەرامبەر 21 ی ئوتی 1879 دا نوسیوێتی:

"لە ولایەتی دیاربەکر 23 نەفەر لە سەرۆکەکانی کورد کە سەرچاوەی شەرارەت و فەساد بون لـە لایـەن جەنابی عابیدین بەگەوە، کۆمیسەری عوسمانی، گیران و بـە جـارێ لـە ئـەناتۆلی نـەفی و دور خرانـەوە. بـەم هۆیەوە مەردمانی موفسید و شەرارەت پیشە دوچـاری تـرس و هـەراس بـون لـە داخلـی ولایـەتدا ئەمنیـەت و ئاسایشی تەواو جێگیـر بـوە. عەسـکەر (جانـدارم) کـە بریـار بـو پێـک بهێنـرێ، نەفـەرات و خـاوەن پلـە و پایـەکانی بـە جـۆرێکی وەک یـەک بـێ جیـاوازی لـە ئیسـلام و ئەرمـەنی تەشـکیل کـراوە، کەوتونەتـە جێبەجێکردنی مەئموریەتیان. جلوبەرگی تایبەتی کە بۆ عەسـکەرەکانی جانـدارم دروەوە لەوپـەڕی قەشـەنگیدا بوە."

3. 4. 6. لێکۆڵینەوە لە ناسنامەی کوردەکانی ئەستەموڵ

لە ژ 45 ی ساڵی پێنجەم 21 ی زیلقەعیدەی 1296 بەرامبەر 6 ی نۆڤەمبەری 1879 دا نوسیوێتی:

"کوردانێ کـە لـە دەری سـەعادەت دان و بـە چەنـد جـۆر کاسـبی و کـار خـەریکن و زۆریـان عەمەلـە و هەندێکیشیان بێکار و حاڵ و بار نەزانراون. لە بابەت تابیعیەتی ئەم کوردانەوە لە لایەن حکومەتەوە دیقەت نەکراوە. هەندێکیان خۆیان بە هیچ دەوڵەتێکەوە نەبەستۆتەوە. هـەروەخت لـە لایـەن حکومەتـەوە ویسـتراوە شتێکیان بەرامبەر بکرێ، یا بۆ ئیجرای حەقێ ئامادە بۆ مەحکەمە جەلب بکرێن، هەر کاتێ کەسی ئامادەکەر لە مەئمورانی دەوڵەتی پایەبەرزی عوسمانی بێ، ئەڵێن: ئێمە ئێرانین و ئەگـەر لـە مـەئمورانی سـەفارەتی بڵنـدی ئێران بێ، ئەڵێن: ئێمە تەبەعەی عوسـمانین و، هەندێکیشـیان لـە نـاو ئـەم هەلومەرجـە حوشـترمورغی‌یەدا دو تەسکەرەی ئیقامەتی پەیدا کردوە لە کاتی پێویستدا پشت بە یەکێکیان ئەبەستێ (مثل النعامة لاطیر ولاجمل). بڕێکیشیان، بە ئیشتیباهکاری، ئێرانی‌یەو ناوی سلێمانی دانـاوە و بـە درۆ لـە تەبەعـەی دەوڵـەتی پایەبـەرزی عوسمانی‌یە و بڕێکیش بە پێچەوانەوە لە تەبەعـەی دەوڵـەتی پایەبـەرزی عوسـمانی‌یە بـە بیـانوی ئـەوەی کـە خەڵکی سنە و سەقز و شوێنی ترە تەزکەرەی ئێرانی پەیدا کردوە. کارەکانی خۆیان بـەوجۆرە ئەبەنـە پـێش و لەم پایتەختەدا بونی ئەم چەشنە کەسانە، بەم بارە نادیارە، بۆ ئاسایشی گشتی زیانبـەخش و بـۆ مافـەکانی هەردولا پێشێلکەرە. لە بەر ئەوە وا وتراوە لە نێوان سـەفارەتی مـەزنی دەوڵـەتی بڵنـدی ئێـران و بابیعـالی‌دا موخابەرە کراوە، بڕیاریـان داوە کۆمیسـیۆنێ دروسـت بکـرێ لـە حـالات و تەبەعیـەتی ئـەو کوردانـەی لـەم جێگایانەدان بکۆڵنەوە و دیاری بکەن و کەسانی حاڵنادیار و ئەوانەی گومانیان لـێ ئـەکرێ، پێکـەوە بڕیـاری دورخستنەوەیان لێرە بدرێ."

4. ڕۆژنامەی (الزوراء) ی بەغدادی و هەواڵی خێڵەکانی کورد

مەدحەت پاشا (1822- 1884) دانرا بە والی بەغداد. لە نیسانی 1869 دا هاتە بەغداد. بۆ چاکسازی هات بو.

مەدحەت پاشا 3 ساڵ لە عیراق مایەوە. گەلێ چاکسازی گرنگی لە بوارە جیاجیاکانی ژیانی خەڵکی عیراقدا کرد: چاکردنی ڕێگاوبانی کاروان و ڕاکێشانی تەلگراف و ڕێکخستنی بەرید، چاکردنی روبارەکان و هاتوچۆی ئاوی بۆ بازرگانی و گوێزانەوە. چاکردنی سیستەمی کۆکردنەوەی باج و دانی زەویوزار بە کرێ بە هەرزان بە جوتیار و ڕەوەندەکان، دانانی مەدرەسەی صەنائیع و نەخۆشخانە و کردنەوەی قوتابخانەی ئەعدادی و عەسکەری و ملکی، دامەزراندنی کارگەی چنین (عباخانە)، پاڵاوتنی نەوت لە مەندەلی. کوژاندنەوەی ئاژاوە و پشێوی عەشایەر و دانانی قانونی تەجنید.

4. 1. الزوراء

رۆژنامەوانی لە تورکیا لە چاو ڕۆژنامەوانی لە دنیادا شتێکی تازە بو.

(تقويم وقائع) کە تاکە ڕۆژنامەی ڕەسمیی حکومەتی تورکیا بو لە 1831 ەوە بە فەرمانی سوڵتان مەحمود لە ئەستەموڵ بە تورکی دەرئەچو.

بەر لە هاتنی مەدحەت پاشا خەڵکی عیراق نەیانئەزانی ڕۆژنامە چیە. ژمارەیەکی کەم ڕۆژنامەی عەرەبی لە پایتەخت و ناوەندی هەندێ لە ولایەتەکان دەرئەچون. بەڵام بە هۆی بڵاوی نەخوێندەواری و، خراپی بەرید و پێوەندی نێوان ولایەتەکان، مەگەر هەندێ لە کاربەدەستانی بەرزی دەوڵەت، بۆ ئاگاداری لە ڕوداوەکانی وڵات و بڕیارەکانی بابی عالی لە ئەستەموڵەوە جاروبار ڕۆژنامەیان بۆ هاتبێ. ڕۆژنامەی عەرەبی بە دەگمەن هەبوە. بە ناوبانگترینیان (الجوائب) بوە کە لە ئەستەموڵ دەرچوە و، تاکوتوک گەیشتۆتە دەس خوێندەوارانی عیراق.

مەدحەت پاشا بەر لە هاتنی دەزگایەکی چاپی میکانیکی لە پاریس بە کردن دابو، وەستای بەکارهێنانی بۆ ئامادە کردبو. هەروەها سەرنوسەری ڕۆژنامەکەی دانا بو. بە گەیشتنی خۆی دەزگاکەی یشی گەیشت و ناو نرا (مطبعة الولاية).

لە ڕۆژی سێشەمە 5 ی ڕەبیعی ئەوەلی 1286 بەرامبەر 15 ی حوزەیرانی 1869 بە 4 لاپەڕە، 2 لاپەڕە بە تورکی و 2 لاپەڕە بە عەرەبی دەرچوە. لە ناوچەوانی ڕۆژنامەکەدا نوسراوە:

"هذه الغزتة تطبع في الاسبوع مرة يوم الثلاثاء وهي حاوية لكل نوع من الاخبار والحوادث الداخلية والخارجية"

تا ساڵی 1908، کە گۆڕینی دەستوری بو لە دەوڵەتی عوسمانیدا، الزوراء (لێرە بە دواوە ئەنوسم زەورا) تەنیا ڕۆژنامە بوە کە لە بەغداد دەرچوە. دوای 1908 لە بەغداد چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری عەرەبی دەرچون. لە بەر ئەوە زەورا ماوەیەک هەمو نوسینەکانی کرد بە تورکی، زۆر لەوانەی تورکییان نەئەزانی و هەروەها نەتەوەپەرستەکانی عەرەب، نارەزاییان دەربڕی لەبەر ئەوە کرایەوە بە تورکی و عەرەبی.

4. 1. 1. نوسەرەکانی

یەکەم سەرنوسەری زەورا رۆژنامەوانی تورک ئەحمەد مەدحەت ئەفەنـدی بـوە. نوسـینەکانی زەورا بـە زۆری لە لایەن فەرمانبەرانی ولایەتەوە ئامادە کراوە لە بەر ئـەوە زۆر جـار نوسـینە عەرەبیـەکانی کـاڵوکرچ و پڕ لە هەڵە بون. هەندێ لە رۆژنامە عەرەبی‌یەکانی ولایەتەکانی تر بە رەخنـەوە باسـی ئـەوەیان کـردوە کـە رۆژنامەیەک لە بەغدای شاری ئەدەبی عەرەبی دەربچێ و لەو ئاستە نزمەدا بێ، بۆیە کاربەدەستانی عوسـمانی هەوڵیان داوە نوسەرە عەرەبە ناسراوەکانی عیراق بخەنە گەڕ، لەوانە: ئەحمەد عیزەت پاشا، مەحمود ئـەلفاروقی موصلی، عەبدولحەمید و ئەحمەد و عەبدولمەجید ئەلشاوی، تەها ئەلشەواف، مەحمود شـوکری ئالوسـی، فـەهمی مودەڕیس.

لە رۆژنامەی زەورادا دەیان کەس فێری نوسین و رۆژنامەوانی بون.

4. 1. 2. بابەتەکانی

کاروباری ولایەت و قانون و هـەواڵی رەسـمی و بـەرائاتی سـوڵتانی و دەقـی پەیماننامـەکان و بەڵگـە و دەنگوباسی سەڵتەنەت و دەوڵـەتانی تـری بـڵاو ئـەکردەوە. هـەروەها وتـاری ئـەدەبی و باسـی کشـتوکاڵ و تەندروستی و بازرگانی...

4. 1. 3. هەواڵەکانی

زەورا نزیکـەی 48 سـاڵ لـە نێـوان (1869- 1917) حەفتانـە 2607 ژمـارەی بـە رێکـوپێکی تـا داگیرکرانی بەغداد لە لایەن لەشکری ئینگلیزەوە بەردەوام دەرچوە.

ئەو ماوەیە لە مێژوی کوردستانی عیراقدا بە تایبەتی دوای روخانی میرایەتی‌یـە کوردیـەکانی بابـان و سۆران و بادینان، قۆناغێکی ئـاڵۆزی پـڕ لـە روداو و پشـێوی و شەڕوشـۆڕ بـوە. سـەرچاوەکان زۆر کـەم ئاگادری دەربارەی ئەم قۆناغە و ئەم ناوچەیە بە دەستەوە ئەدەن. بۆ نمونـە: عەشـیرەتی هەمەوەنـد لـە نێـوان کەرکوک– دیالە – کرماشان دا نائارامی‌یەکی زۆری دروست کـردوە، سـەرەنجام دوای لەشکرکێشـی گـەورەی عوسمانی بە دیل گیراون و لە کوردسـتان دور خراونەتـەوە. بـەڵام پـاش ماوەیـەک هـەڵاتون و گەڕاونەتـەوە ناوچەکە. تا ئیستایش هەندێک لەم چیرۆکانە دەماودەم ئەگێڕنەوە، بەڵام بە نوسین شتێکی تۆمار کراو لە بەر دەس دا نیە.

عباس العزاوي لـە بەرگـەکانی 7 و 8 ی (تـاریخ العـراق بـین احتلالـین) دا رۆژنامـەی زەورا ی وەکـو سەرچاوەیەکی گرنگ و سەرەکی بۆ گێڕانەوەی روداوەکانی عیراق بە کار هێناوە. لە ناو ئـەوەدا چەردەیـەکی باش هەواڵی خێڵەکانی هەمەوەند، جاف، سنجاوی، کەلوڕ، فەیلی، هەورامان، یەزیدی... باس ئەکا. بـە داخـەوە ژمارەکانی زەورا لە بەر دەس دا نین تا پشت بە نوسینەکانی ئەو ببەستین، لە بەر ئەوە هەڵ ئەدەم هەواڵـەکان لە مێژوەکەی عەزاوی هەڵێنجم.

ژ 1 ی زەورا تەرخان کراوە بۆ بڵاوکردنەوەی فەرمانی سوڵتانی عوسمانی دەربارەی دانـانی مەدحـەت پاشا بە والی عیراق و، خوێندنەوەی ئەم فەرمانە لە دیوانی حکومەتی‌دا لە بەغداد و، وتاری مەدحەت پاشـا بـۆ سپاسی ئەم فەرمانە و بەرنامەی کاری داهاتوی لە عیراق دا. ئەم دو بابەتە بە هەردو زمانی تـورکی و عـەرەبی بڵاو کراونەتەوە. بەڵام وەکو عەزاوی نوسیوێتی تەرجومەی عەرەبی هـەردو بابـەت رەوان نـین و لاوازن. (7: 172)

4. 1. 3. 1. هەواڵی هەورامان

ژمارەکـانی 5 و 6 و 7 و 12 ی مانگـەکانی ڕەبیعـی ئاخـەر و جیمـادی ئـەوەلی 1286 ک هـەواڵی ڕوداوەکانی هەورامان ئەگێڕنەوە. نوسیویانە:

هەورامان بەشێکی هی عیراق و ئەوی تری هی ئێرانە. لە خێڵە گرنگەکانی کوردن. بەشی ئێرانی سـەر بە سەنەندوج (سنە) و بەشی عیراق تابیعی لیوای سلێمانی‌یە، لە شوێنێکی سەختی کوێرە ڕێ دایە.

هەمیشە لە شەڕ و کێشەدا بون لە گەڵ ئێران. ئەمیرێک لە ناو خۆیانا هەڵئەبژێرن پێی ئەڵێن سوڵتان. ساڵێ لەمەوپێش حاکمی سنە فەرهاد میرزا یەکێ لە سەرۆکەکانیانی، حەسـەن سـوڵتان، بانـگ کـرد لـە خـۆی نزیک خستەوە و بە فێڵ کوشتی. لە سەر ئەوە خێڵەکـەی ڕاپـەڕین و کوڕەکـانی لـە سـەر ئـەم دەسـدرێژی‌یە خرۆشان. فەرهاد میرزا هێزێکی ناردە سەریان. ئەم خێڵـە شـەبەیخونیان کـردن و زەرەری زۆریـان لـێ دان. ئەمە بو بە هۆی ئەوەی حکومەتی ئێران بایەخێکی گەورەیان پێ بدا و، هێز بنێرێتە سەریان سەرکوتیان بکـا و تۆڵەی ئەو کارەیان لێ بکاتەوە.

ئەم هێزە گەمارۆی شاخەکەی‌دا بە نیازی ئەوەی جەزرەبەیەکی کوشـندەیان تـێ بسـرەوێنێ، لەشـکری ئێران هیچی پێ نەکرا. بەڵام حکومەتی ئێـران ئـارام نـەبوەوە. هێشـتا هـەر لەشـکر ئـەنێری و هەڵئەکوتێتـە سەریان کەچی هەر ژێر ئەکەون. ئەمجارەیان حکومەتی ئێران فەتاح بەگ و چەند کەسێکی کەی لێ کوشـتون. عەشیرەتەکە بڵاوەیان لێ کردوە.. لەشکرێکی تری بە سەرکردایەتی کـەریم خـان لـە ڕێگـەی بازلـەوە لـە گـەڵ سەربازی بانە و سەقزدا ناردە سەریان، بەڵام ئەم لەشکرە 8 یان لێ کوژرا. ئینجا حکومەت نزیکەی 5 هـەزار کەسی بۆ قەمەر عەلی خان سازدا، شـەڕێ لـە دزڵـی بـو 6 سـەعاتی خایانـد 32 سـەربازی ئێرانـی کـوژران و ژمارەیەکیشیان بریندار بون. هەورامی‌یەکان هەندێ چەکیان دەس کەوت و دەسیان گرت بە سەر عەرەبانەی تۆپ و تفاقی جەنگی‌دا.

هەواڵەکانی سلێمانی ئەمەیان گەیاندوە.

ئەم عەشیرەتە 20 هەزار کەس زیاترن. لە ناوچەیەکی شاخاوی سەخت دان، بەڵام لە توانایاندا نەبو بەرگری ئێران بکەن. نەیانتوانی لە ڕوی دەوڵەتی ئێراندا بوەستن.. دوای ئەوە هەواڵی شکانیان هات.

ئێران ویستی سەریان پێ دابنەوێنێ. بەربەرەکانی‌یان کـرد بـەڵام نـەیانتوانی درێـژە بـە جـەنگ بـدەن، ئەگەرچی زەرەریان لە ئێرانیەکاندا. بە هۆی جیاوازی مەزهەبی‌یەوە ڕقێکی زۆریـان لـێ هـەڵگرتبون و بـە ڕەقـی ڕەفتایان لە گەڵ کردن. ئێرانیەکان کە چونە نـاو شـاخەکانەوە هـەوڵیاندا هـەمویان بکـوژن. دەسـتیان کـرد بـە سوتاندنی ئاواییەکانیان و بە شێوەیەکی ناشیرین کەوتنە کوشتنیان. دەستیان لـە منـاڵ و ژن یـش نەپاراسـت.. دەست و قاچی هەندێکیان بڕی بون، کە ئەبو بە هۆی ترسان و نەفرەتی زیـاتری خـەڵک. ڕویـان کـردە عیـراق. داوای دەخالەتیان کرد. سەرۆک و میرەکانیان سکاڵانامەیان نوسی حالی خۆیـان و ئـەو زوڵمـەی لێیـان کـراوە، ڕون کردەوە.

دەوڵەتی عوسمانی پابەندی مافی دراوسێ‌یەتیە. ئەبێ چاودێری حالی هـەردولا بکـا بـۆ ئـەوەی وەکـو پێویست خزمەتی خۆی بە جێ بێنێ. هەوڵی‌دا ڕێکیان بخاتەوە و لە یەکیان نزیـک بکاتـەوە. فـەرمانی دا بـە فەرمانبەرانی سنور مشوری ئەم بەرژەوەندی‌یە بخۆن.

ئیرانیەکان وەڵامی ئارەزوی دەوڵەتیان نەدایەوە، گوێیان نەدایە ویستی فەرمانبەرەکان، بگرە درێژەیان دا بە کوشتن و تاڵان و وێران کردن و، سوربون لە سەر لە ناوبردنیان. سەرۆک و میرەکانیـان ڕویـان کـردە عیـراق. بـە دوی ئـەوانیشدا خـاووخێزان لـە منـاڵ و ژن و پەککەوتـە هـاتن. داوای یاریـدە و، بـە پـەرۆش

و پاڕانەوە قبوڵی دەخالـەتیان کـرد سـەبارەت بـەو توندوتیژییـەی توشـی بـون. فەرمانبـەرەکان نـەیانتوانی ژمارەیەکی زۆر کـە 7 هـەزار کـەس ئـەبون ڕەت بکەنـەوە. دەخالەتەکـەیان قبـوڵ کـردن. حکومـەت بـەزەیی و دڵنەرمی بەرامبەر بەو نگبەتییەی توشیان هات بو پیشاندا. لە هەندێ شوێنی سـلێمانی نیشـتەجێ کـردن و ڕێوشوێنی پاراستن و ژیاندنی بۆ دانان.

شا کاربەدەستی نارد کە ڕێگە نەدرێن بێنە عیراقەوە. هەروەها فەرمانێک یش لـە بـابی عالیـەوە بـەم مەبەستە هات. بەڵام کە حکومەتی بەغداد کەوتە لێکۆڵینەوە زانی ئەمانە ئەهلی سوننە و شـافیعی مـەزەبن، کـە بوبو بە هۆی ناکۆکی و، ئێران ئەیچەوساندنەوە و تەنگی پێ هەڵئەچنین.

لە شوێنێکی ترا هەواڵەکە ژمارەی پەنابەرانی هەورامی بە 20 هەزار کـەس ئەخـەملێنێ..... حکومـەت ماوەی 3 مانگ داڵدەی دان تا موافقەتی لێبوردنی گشتی لە حکومەتی ئێران بۆ وەرگرتن کە لە سـزا و ئـازار بیەخشرێن، جگە لە هەندێ لە سەرۆکەکانیان کە نەگەڕینەوە شوێنەکانی خۆیان بەڵکو لـە ئازەربایجـان یـا لـە جێگایەکی تر دابنیشن. (7: 183-186)

ئەم ڕوداوەی هەورامان ڕوداوێکی ناسراوە لە مێژوی هەوراماندا. مێژونوسەکانی ئەردەڵان، وەکو یەکێ لە سەرکەوتنە گەورەکانی فەرهاد میرزا بە درێژی گێڕاویانەتەوە. (بۆ ئاگاداری زیاتر بڕوانە: علی اکبـر وقـائع نگار. نەوشیروان مستەفا: کورد و عەجەم)

4. 1. 3. 2. هەواڵی هەمەوەند

عەزاوی لـە زمـانی ژ 6 و 7 ی 10 و 17 ی ڕەبیعـی ئاخـەری 1286 ک زەورا نوسـیوێتی: ئـەڵێن هەمەوەند یا حەمەوەند، عەشیرەتێکی کوردییە بە ئازایەتی ناسراوە، چەندەها ساڵە ڕێگـە ئـەبڕێ و ئاسـایش تێـک ئـەدا، بـە جـۆرێ بـە نمونـە ئەیانهێننـەوە، ڕێ بـە ڕێبـوار ئـەگرن و هێمنـی ئەشـێوێنن. جـوامێر لـە سەرۆکەکانیانە، ئەڵێن فڵان بوە بە جوامێر.

سێ سەد سوار یا چوارسەد بون بە هۆی شەڕەوە لەم ماوەیـەدا نزیکـەی حـەفتا یـا هەشـتا سـواریان ماوە. چونە ناوچەی زەهاو پەلاماری دەوروبەریان ئەدا. بە بیست یا سی کەس تـاڵان و ڕاووڕوتیـان ئـەکرد، سەرۆکەکانیان: 1. محەمەد میکائیل 2. جوکل (جوامێر) 3. بەچە شیرین 4. بەچە ئەمین.

هۆزی محەمەد میکائیـل لـە ناوچـەی سـلێمانی حکومـەت لەشـکرێکی نـاردە سـەری. ڕەئیسـێک و دو سەربازیان لێ کوژرا و محەمەد میکائیل بریندار بو. کە لە ئێران گەڕایەوە مرد. بەڵام بەچە شیرین فیرقەیـەک عەسکەر تەعقیبی ئەکرد.

کێشەی کورد لە نێوان ئێران و عیـراق دا تـەواو نـەبو ئەوانـە هێشـتا ئاسـایش ئەشـێوێنن و سـنور هەراسان ئەکەن. ئەم کێشەیە، بە تایبەتی هەمەوەند، لە ناو ئەو بابەتانەدا بو کـە لـە نێـوان ئێـران و عیـراقدا وتوێژی لە سەر کرا.

ئەوانە کە حکومەت ڕاویان ئەنێ ڕو ئەکەنە ئێران یـا ئەگـەر ئێـران ڕاویـان بنـێ ئەگەڕینـەوە عیـراق و ئیتر بەمجۆرە...

ئەمە پاڵی بە عیراق و ئێرانەوە نا کە هیچیان داڵـدەی جـەردەی ئـەوی تـر نـەدەن. وە ئەگـەر حکومەتێکیان ڕاوی نان، ئەوی تریان ئەبێ یارمەتی بدا بۆ لەناوبردنیان یا بـۆ تـەمێ کردنیـان. ئـەم ڕێکەوتنە کارێکی باشی کردبوە سەر پێوەنـدی هـەردو دەوڵـەت. بـەڵام ئـەمیرە ئێرانییـەکان نـەیان ئەویست ئاسایش جێگیر بێ و بەری بچننەوە. بەم چارەسەرە قایل نەبون لە سەر بیرورا کۆنـەکانیان مانەوە...

مەدحەت پاشا قەڵای لە سنورەکان و تەنگەکاندا دروست کرد. هێزێکی لێ دانا بۆ ڕێگری لەم جۆرە کارانە. ئێران ئەوەی نەکرد. ئەم قەڵایانەی لە لای زەنگاباد دامەزران، ئەمجارەیان دوان لە هەمەوەند گیران و ئەوانی تر رویان کردە ئێران قوتار بون.

هۆزی بەچە ئەمین لە لای خانەقینەوە کاروانێکی روت کردەوە. ئەوانە زانیان دوان لە روتکراوەکان ئێرانی بون، شتە تاڵانکراوەکانیان بۆ گێڕانەوە و، شتومەکی عەرەبەکانیان برد. کە حکومەت ئەمەی بیست، بە هۆی تەلگرافەوە لە شارەبان (مقدادیە) و قزلرەبات (سعدیە) ئەوانە ون بون. چوار ڕۆژ دواتر عەسکەریان نێردرایە سەر تا لە خانەقین و قزلرەبات تەعقیبیان بکەن. هەروەها سوارەی عەشایەر یش کرایە سەریان، گەمارۆیان دان و بو بە شەڕ لە بەینی هەردولادا. عەبدوڵا بەگی سەرۆکی عەسکەری قزلرەبات لاقی بریندار و، سوەیلم لە عەشیرەتی رەبیعە گولەیەک بەر سنگی کەوت. عەسکەر سەرۆکەکەیان کە بەچە ئەمین بو لە گەڵ دو پیاویدا کوشت و، دوانی تریشی بە چەکەوە لێ دەسگیر کردن کە محەمەد رەش و محەمەد ساڵح بون. عەسکەر 6 ئەسپی لێ گرتن. شتومەکی تاڵانکراو گیرایەوە و گیراوەکان رەوانەی دادگا کران.. دادگایی کران، دانیان نا بە تاوانەکانیاندا، بە ئیعدام حوکم دران. (7: 181-183).

لە کتێبەکانی عەزاویدا، لە زنجیرەی هەواڵەکانی خێڵی هەمەوەندا دابڕان هەیە. دوا هەواڵی بەرگی حەوتەم هی ساڵی 1286 ک و، یەکەم هەواڵی بەرگی هەشتەم هی 1289 یە، واتە زیاتر لە 3 ساڵ دابڕان هەیە و، شتێکی ئەوتۆ دەربارەی روداوەکانی ئەو رۆژگارە لە بەر دەس دا نیە.

ژ 256 ی 12 ی رەبیعی ئاخەری 1289 ک نوسیویتی: سەرۆکی هەمەوەند فەقێ قادر تەسلیمی حکومەت بو گەیشتە بەغداد. سەرۆکی عەشیرەتی گۆران عەزیزوڵاخان لە عەشایەری ئێران، بەڵێنی داوە هەمەوەند تەسلیم بکا.(8: 12)

فەقێ قادر پیاوێکی زانا و رۆشنبیر و شاعیر بوە. ماوەیەکی زۆر لە زینداندا ماوەتەوە و، هەر لە زیندانەوە دوای ئەوەی زۆری پیاوەکانی هەمەوەند بە دیل ئەگیرێن دور ئەخرێنەوە بۆ دەرەوەی کوردستان و، لە ئاوارەیی سەری ناوەتەوە و مردوە.

لە زینداندا چەندین کتێبی بە هۆنراوە نوسیوە. دیوانێکی شیعریشی هەیە. بەشێ لە بەرهەمەکانی لە لایەن مەلا کەریمی مودەڕیسەوە ساغ و بڵاو کراوەتەوە.

ژ 811 ی 24 ی رەبیعی ئەوەلی 1296 ک نوسیویتی: هەمەوەند پەلاماری سامەڕای داوە. (8: 43)

ژ 860 ی 9 ی رەمەزانی 1296 نوسیویتی: برای جوامێر لە هەمەوەند و نەجم عەبدوڵا ئاغا لە بەیات کاروانێکیان لە رێگای قزلرەبات روت کردەوە.(8: 47)

ژ 1023 ی 9 ی رەجەبی 1299 و ژ 1024 ی 23 ی رەجەبی 1299 ک نوسیویتی: هەمەوەند لە لیوای سلێمانیدا عەشیرەتێکی پچوکە. نفوسی لە چوارسەد یان پێنجسەد تێپەڕ ناکات. هەمویان فێری جەردەیی و یاخیبون و تاڵان و راووروت بون. دەربەندی بازیانیان کردۆتە مەکۆی خۆیان. ئەوانە لە کاتی هێمنی یشیاندا ئارام دانانیشن و لە کاری خراپ ناپونگێنەوە. ئەگەر دەوڵەت بکەوێتە تەعقیبیان لە ترسا هەڵدێن. تێکرا بێ جیاوازی ئەکەونە تاڵان و راووروت.

حکومەت ئەگەر تەنگی پێ هەڵچنین رو ئەکەنە ئێران، وە ئەگەر هەردو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی رێک کەوتن دەخالەت ئەکەن. دوای تەنگ پێ هەڵچنین دەخالەتیان بە وەکیلی والی موسڵ محەمەد مونیر پاشا کرد. دەخالەتی لێ قبوڵ کردن. بەڵام وازیان نەهێنا لە پەلاماردانی دێهات و، تاڵان و کوشتن.

سەرۆکەکەیان جوکل لە گەڵ تاقمێ لە پیاوەکانی هەلاتن و ئەوانی تریان وەکیلی والی وردوخاشی کردن. بەلام ئەوانەیان لە کاتی تێپەڕیندا خراپەی زۆریان کرد، عەزیز خان و محەمەد خالید یش دایانە پاڵیان. ئینجا موشیر جەزرەبەیەکی تێ سرەواندن لەوەو پێش جەزرەبەی وایان نەخوارد بو. جوامێر هەلات بۆ ئێران، حکومەت هەوڵی زۆری دا بۆ گرتنی.(8: 63-64)

ژ 1177 ی 10 ی زیلقەعیدەی 1301 ک نوسیوێتی: شەڕێ لە بەینی هەمەوەند و جبور و کەرەویدا لە لای مەندەلی (بەندەنیجین) روی داوە 3 کەسی تێدا کوژراوە. سەرۆکەکانی هەمەوەند ئەمانە بون: 1. بەچە چاوشین 2. مەحمودی خلەبزە 3. حەمەی مام سلێمان.(8: 72)

ژ 1183 ی 17 ی زیلحیجەی 1301 ک نوسیوێتی: حکومەت تەکلیفی ئەمیر لیوا محەمەد فازیل پاشا داغستانی کردوە، تەعقیبیان بکا.(8: 72)

ژ 1199 ی 26 ی رەبیعی ئەوەلی 1302 نوسیوێتی: مێژوی هەمەوەند پڕێتی لە دەسدرێژی، بگرە مێژوی دەسدرێژی‌یە بۆ سەر خەڵک لە تالان و راوڕوت و کوشتن.(8: 75)

ژ 1310 و 1311 و 1312 ی 5 و 17 و 19 ی شەعبانی 1304 ک نوسیوێتی: سەدساڵە هیچ ئیشێکیان نیە جگە لە تالان و راووڕوت. دەوڵەت زۆر جار ویستویەتی تەمێیان بکا، نەیتوانیوە. چونکە لە جێگەیەکدا جێگیر نەبون. دەوڵەت هەرچەند زۆری بۆ هێناون رویان کردۆتە ئێران. لەو ماوەیەدا ناوچەکانی بازیان و قەرەداخیان شێواند بو. سەرکردە محەمەد فازیل پاشا داغستانی لە لای خانەقین دانرا. ئێران هاوکاری دەوڵەتی کرد حوسامولمولک ئەمیر تومان حاکمی کرماشانی نارد، تەنگیان بە جوامێری سەرۆکیان هەڵچنی. لە هۆزەکانی تریان، سەرۆکی سێتەبەسەر عەزیز کاکی و سەرۆکی رەشەوەند مەحمود حاجی خان، سەرکوت کران. زۆر لە پیاوە گەورەکانیان لە ناو بران. شەڕیان بەردەوام بو. ساڵی 1298 و 1301 قەوماوەکانیان دوبارە بونەوە. زواری ئێرانی‌یان روت کردەوە و، لە نزیک مەنسوریە (دەلی عەباس) بەریدیان تالان کرد. ئەم جۆرە کارانەیان لە ژماردن نەئەهات.(8: 84)

ژ 1310 ی 5 ی شەعبانی 1304 ک نوسیوێتی: لە سەرۆکەکانی هەمەوەند مەحمود خدر و جەماعەتەکەی دەخالەتیان بە خاوەن دەوڵەت ئیسماعیل پاشای موراقیقی سوڵتان کرد، کە لەو موشیرانە بو چاکسازی کەرکوکی پێ سپێردرا بو. خۆیان و چەکەکانیان دا بە دەستەوە.(8: 84)

4. 1. 3. 3. هەواڵی جاف

ژ 30 ی 9 ی شەوالی 1286 ک نوسیوێتی: گوڵعەنبەر، سەرۆکی عەشایەری جاف محەمەد بەگ دانرا بو بە قائیممەقامی گوڵعەنبەر. لەقەبی پاشا بە خۆی و روتبەی قەپۆچی باشی بە کوڕەکەی درا.(7: 228)

ژ 352 ی 5 ی رەبیعی ئاخەری 1290 ک نوسیوێتی: جاف لە ژێر سەرۆکایەتی محەمەد پاشای قائیممەقامی گولعەنبەردایە. بو بە ئەمیر لیوا. هەمو ساڵێ 8 کەسیان لێ وەرئەگیرا بۆ جەیش، لە سەردەمی مەدحەت پاشادا کرا بە 30 کەس. سەرۆکایەتی عەشیرەتەکانیان بە مەحمود بەگی کوڕی بەخشرا. میرەکانی جاف کە روتبەی دەوڵەتی‌یان درایە:

1. محەمەد پاشا کوڕی کەیخوسرەو بەگ، روتبەی ئەمیر لیوای وەرگرت.
2. مەحمود بەگ (کوڕی)، دوای باوکی لەقەبی پاشای پێ درا.
3. بەهرام بەگ.
4. قادر بەگ.

5. عەزیز بەگ.
6. عوسمان بەگ کوڕی محەمەد پاشا.
7. سلێمان بەگ کوڕی محەمەد پاشا.
8 حەسەن بەگ کوڕی محەمەد پاشا.
9. محەمەد بەگ لە بەگزادە، واتە لە کوڕی میرەکان. (8: 20)

4. 1. 3. 4. هەواڵی یەزیدی

ژ 2 باسی پەلاماردانی یەزیدییەکانی شەنگاری نوسیوە.

گۆیا یەزیدییەکان پێنج شەش ساڵە لە حکومەت یاخی بون. لە چیاکان (ئەبێ مەبەستی چیای شـەنگار بێ. نم) عاسی بون. ناهێڵن بێگانە بچێتە ناویان. بە بـەروبومی چیاکـە ئـەژیان و نەیانئەهێشـت کەسـی کـە کەڵکی لێ وەربگرێ.

سەرەڕای ئەوەیش بە هێمنی لە شوێنەکانی خۆیاندا نەئەمانەوە. ئاسایشیان ئەشێوان و زەرەریـان بـە هاتوچۆکەران ئەگەیان. هەندێ قەساب چوبون مەڕ لە قەبیلەکانی شەمەر و عەنەزە بکڕن، کە گەیشتبونە نزیـک چیا توشی چەند یەزیدییەک بون. پێیان وتبون لە چیا مەڕی هـەرزانتر و باشـتری لێیـە، تـەماعی قـازانجی زۆرتریان خسـتبونە بـەر و بردبویـانن بـۆ شـاخەکە. لـەوێ کوشـتبویانن و هـەرچی دراوێکیـان پـێ بوبـو بردبویان.

ئەمە ڕێکەوتی هاتنی مەدحەت پاشای کرد بۆ موسڵ. لە روداوەکە ئاگادار بو. داوای لە یەزیدییـەکان کـرد ناوی بکوژەکان دیاری بکەن و تەسلیمی حکومەتیان بکەن. نـەیان کـرد. لـە بـەر ئـەوە بـە پێویسـتی زانـی کـە حکومەت ئاوڕ لەمە بداتەوە، بە هەر جۆرێ بێ ڕێوشوێنی گرتنـی تاوانکارەکـان دابنـێ و، ئـەو جـۆرە ئەشـرارە تەمێ بکەن.

دەسبەجێ عەسکەری موسڵ و ماردین و شارەزور کۆبونەوە. بون بە 3 فەوج و، 2 سـریە سـوارە و، 4 تۆپ و، چەردەیەک سەربازی گیراو. خرانە ژێر فـەرمانی ئەحمـەد بـەگی زەعیمـی موسـڵ لـە گـەڵ زیـا پاشـا موتەسەریفی لیوای موسڵ. فەمانیا پێ درا برۆن بۆ شەنگار و، ئامۆژگاری پێویست کران.

کە لەشکر گەیشتە شەنگار، یەزیدییەکان پەشۆکان. کشانە دواوە بۆ ناوچە سەختەکان کە ڕێگـە نـەبو بچنـە سەریان. وایان ئەزانی عەسکەر پەلاماریان ئەدا کەلوپـەلیان تـاڵان ئـەکا و ئـەیانکوژێ و کشـتوکاڵەکەیان ئەسـوتێنێ و دەس ئەگرێ بە سەر ئافرەتەکانیاندا... بەڵام زۆری پێ نـەچو زانیـیان مەبەسـت پیاوخراپـە بکوژەکـانن، تێیـان گەیەنرا مەبەست بکوژە یاخیەکانن و هیچی تر. هێنایانن و هەر ئەوان دەسـگیر کـران و، خەڵکەکـەش بـۆ دەخالـەت هاتبون. تەنیا تاوانکارەکانیان گرت. بە گوێرەی ئامۆژگاری بـە پـێی قورعـە جەماعـەتێ لـە خـەڵکی چیـا کـران بـە عەسکەر و، ئەو پارەیەی حکومەت کە لە سەریان کەڵەکە بوبو لێیان سێنرا. (7: 172-174)

4. 1. 3. 5. هەواڵی جۆراوجۆر

ژ 1420 ی 29 ی جیمادی ئاخەری 1307 ک: هەواڵی دامەزراندنی چاپخانەی لە ولایەتی بەسـرا و، دەرچونی جەریدەی (البصرة) ی بە عەرەبی و تورکی و، گەیشتنی یەکەمین ژمارەی بە بەغداد بڵاو کردۆتـەوە. خاوەنی ئیمتیاز ئەدیب و نوسەر پایەبەرز محەمەد عەلی ئەفەندی مومەیزی محاسەبەی ولایەتی بەسرا بوە.

هەندێ تێبینی:

1. بۆ نوسینی ئەم باسە کەڵک لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:

1.1. عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، ج7، بغداد 1955. ج8، بغداد 1956.

2.1. سامي رفائيل بطي (اعداد)، صحافة العراق، مكتبة رفائيل بطي، بغداد 1985. الجزء الاول. (ئـەم سەرچاوەیە بریتیـیە لە (مجموعة أحاديث ألقاها رفائيل بطي من اناعة بغداد سـنة 1945). بـەڵام ئیشـارەتی تێدا نیە بۆ هیچ سەرچاوەیەکی گرنگ)

3.1. السيد عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية،

2. (مكتبة المتحف العراقي) ژمارەی یەکەمی زەورای هەبو. رۆژنامەی الجمهوریەی بەغـدادی بـە بۆنـەی یادی سەدساڵەی رۆژنامەوانیی عیراق (1869– 1969) سەرلەنوێ کۆپی زەورای وەکو پاشکۆی تایبـەتی ژ 471 ی رۆژی 15 ی 6 ی 1969 ی الجمهورية چاپ کردۆتەوە.

5. راگەیاندنی بیستراو بە کوردی (1939– 1958)

تا ساڵی 1939 راگەیاندن بە زمانی کوردی هەر خوێنراو (بە نوسین و خوێندنەوە) بو. لەوە بە دواوە لە پاڵ راگەیاندنی خوێنراودا بیستراو (گوتن و بیستن) یش پەیدا بو. ئەگەر راگەیاندنی خوێنراو بە دەزگای چاپ ئامادە ئەکرا و، تەنیا ئەوەی خوێندەواری هەبو ئەیتوانی بیخوێنێتەوە و کەڵکی لێ وەربگرێ، ئەوا راگەیاندنی بیستراو پێویستی بە خوێندەواری نەبو. لە رادیۆ بڵاو ئەکرایەوە و بە گوێ لێ گرتن کەڵکی لێ وەر ئەگیرا. نەخوێندەوار یش وەکو خوێندەوار و نابینا یش وەکو بینا ئەیانتوانی کەڵکی لێ وەر بگرن.

لە سیەکانی سەدەی بیستەمدا کەم جێگای کوردستان کارەبای هەبوە و، کەم کەس خاوەنی رادیۆ بوە. رادیۆ هەندێکی بە کارەبا و هەندێکی بە پاتری کاری ئەکرد. تەنیا دەوڵەمەندەکان ئەیانتوانی رادیۆیان هەبێ.

عەلادین سوجادی باسی هێنانی یەکەم رادیۆ بۆ سلێمانی، بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

"ساڵی 1932 بو بۆ یەکەمجار و یەکەم رادیۆ هاتە شاری سولەیمانی. ئەو چاخانەیە کە پێیان ئەوت چاخانەی (حەمە رەق) و شوێنەکەی لەم لا ئەسحابە سپی و لە سەر بازاڕی کورتانـدروەکان بو، جادەکەی مەڵکەندی لە سەرەوە ئەهات بە بەر دەمیا و ئەچو بۆ ناو بازاڕ. لە دوایی‌دا ماوەیەکیش ئەو چاخانەیە مەجۆلی خامەی بە سەرەوە بو.

"جا خاوەنی ئەو چاخانەیە یەکەم کەس بو کە رادیۆی هێنایە شاری سولەیمانی و لە چاخانەکەی خۆیا داینا، لەو سەردەمەدا رادیۆ، وە یا بڵێین ئیستگەی رادیۆ هەر بە ئێواران ئیشی ئەکرد. هەرا کەوتە سولەیمانیەوە کە شتێک هاتوە قسە ئەکا و لە رواڵەتا هیچ زەلامیش نیە.

"هەر لە پاش بانگی شێوانەوە پیاوانی سولەیمانی لە مەڵکەندی و سەرشەقام، کانێسکان و سابونکەران، دەرگەزێن و گۆیژەوە بۆی ئەکشان بۆ ئەو چاخانەیە بۆ سەیرکردنی ئەم مۆجزەیە کە هاتوە، سا کێ پیاو بوایە زوتر بچوایە جێگای خۆی بگرتایە! نە کورسی چاخانە جێ ئەبوەوە، نە سەر ئەرزەکە جێ ئەبوەوە، ئێقی ئەدایەوە بۆ سەر جادەکە دەرزیت هەڵخستایە نەئەکەوتە زەوی.

"مۆجزە (مەبەستی موعجیزەیە. نم) ئەکەوتە کار و بە زمانی عەرەبی قسەی ئەکرد، خۆ کەس لێی تێ نەئەگەیشت بەڵام دەنگێکی لێوە ئەهات، خەڵکەکە لەوە واقیان وڕ مابو کە ئەم دەنگە چیە لەو دارە رەقوتەقەوە! یەکێ ئەیوت زەلامە لە ناویا قسە ئەکا، یەکێ ئەیوت ئەمە سیحر و جادوە، زۆریش لە سەر ئەوە بون کە ئەو

قسەیە (میل) ە سورەکە ئەیکا. ئەوە ئیستە من ئەڵێم میل ئەگینا ئەو وەختە بە میل ناو نەئەبرا بەڵکو بە (ماسی) ناویان ئەبرد. ئاخر بڕیاری زۆرتری خەڵک هاتە سەر ئەوە کە ئەو دەنگە دەنگی ئەو ماسیە سورەیە و ئەو ماسیە قسە ئەکا. ئەگەر لە ئێمەش ئەپرسی ئێمەمانان لە سەر جادەکەش جێگامان نەئەبوەوە."(عەلادین سجادی، ڕشتەی مرواری، بەرگی پێنجەم، چاپخانەی مەعارف، بەغداد، 1972. ل 76 – 77)

ئەم گێڕانەوەیەی سوجادی، بیرەوەری خۆی بێ یان لە خەڵکی بیست بێ، پێ ئەچێ (موبالەغەی) تێ دا بێ.

پێش ئەو ساڵە بە چەندین ساڵ گرامەفۆن لە سلێمانی و لە زۆر شوێنی کوردستان دا، لە ماڵان و لە چایخانەکان دا، هەبوە. تەنانەت قەوانی تۆمارکراوی هەندێ لە گۆرانیبێژە ناودارەکانی عەرەب و کورد لە ناو خەڵکدا بڵاو بوە.

ژیان لە 1926 دا لە ژێر سەرناوی (پیانۆ) نوسیویەتی:

"صندوقێکی غرامۆفۆن کە بۆ مەنفەعەتی مەکتەب خرا بوە پیانۆوە ڕۆژی جومعەی ڕابوردو لە بینای جەمعیەتی زانستی‌دا بلیتەکانی ڕاکێشرا، لە نەتیجەدا بە ناوی مەئمورماڵی سورداشی شیمالی جەنابی حەمەکاکەوە دەرچو." (ژیان، ژ 38، 21 ی تشرینی ئەوەلی 1926)

لە ژمارەیەکی تری 1929 دا بە ناونیشانی (لە ڕیاسەتی بەلەدیەوە: ئیعلان) ئەم ئاگاداریەیەی بڵاو کردۆتەوە:

"بۆ لێدانی غرامۆفۆن لە جێگایانی عمومی‌دا وەکو چایخانە و ئەمسالی لە تەرەف مەجلیسی بەلەدیەوە بە شەو لە سەعات یەکی عەرەبیەوە هەتا سەعات چواری عەرەبی مودەت تەعین کراوە بە شەرتێ کە ڕیعایەت بە شەعائیری دینیە لە وەقتی هەمو بانگێک دا بە قەدەر نیو سەعات لێدانی غرامۆفۆن تەعتیل بکرێ هەرکەسێ خیلافی ئەم ئیعلانە حەرەکەت بکات و خاریجی ئەو میعادە کە دانراوە غرامۆفۆن لێ بدا بە پێی مادەی 126 ی قانونی عقوباتی بەغدادی تەجزیە ئەکرێ. بۆ ئاگاداری ئیعلان کرا."(ژیان، ژ 202، 7 ی تشرینی یەکەمی 1929)

خەڵکی جێگایەک بە گرامەفۆن ئەوەندە ئاشنا بوبن، ناشێ ڕادیۆیان ئەوەندە پێ سەیر بوبێ.

ڕۆژنامەی ژیان لە هەمان ساڵی 1932 دا ڕیپۆرتاجێکی بڵاو کردۆتەوە دەربارەی دانانی ڕادیۆیەک لە چاخانەی بەلەدیەی سلێمانی بۆ ئەوەی گوێ لە وتاری مەلیک فەیسەل بگرن. ڕیپۆرتاجەکەی کە پێش نوسینەکەی ڕشتەی مرواری بە 40 ساڵ بڵاوکراوەتەوە، ڕوداوەکە بەم شێوەیە ئەگێڕێتەوە:

"داخلی

"ئیستیماعی نوتق بە ڕادیۆ

"ئەمساڵ تەشریف هێنانی جەلالەتی مەلیکی عیراق بۆ سلێمانی، وەک کەوکەبەی سلێمانی، زینەتی جاویدانی هانی، نوتقەکەی ئێرەی بو بە ڕابیتەیەکی ڕوحانی.

"لەم بەینەدا کە وتیان لە مەعرەزی عاسیمەدا ئیرادی نوتق ئەفەرمون، بەو ڕابیتەیەوە هەمو مەملەکەت دەیویست شەرەفیابی ئیستیماعی ئەو نوتقە بێ و، بۆ تەئمینی ئەم ئارەزوی عمومیە و بۆ تەئیدی ئەو ڕابیتەیە، موتەسەریف وەکو تەهیەی ئەساسی کرد بو، تەهیەی ئەسبابیشی کرد. موستەعجەلەن لە گەڵ ڕەئیسی تازەی بەلەدیەدا، ڕادیۆیان زو بە زو وەک ڕادیۆ گەیاندە ئێرە و، لە عەینی ئەو شوێنە کە بیلزات جەلالەتی مەلیک ئیرادی نوتقی تیا فەرمو بو ڕادیۆ نەسب کرا و، لە شەرەفی ئەو نوتقە مەحروم نەماین. چایخانەی بەلەدیە بە عەینی تەزیینات ڕازابوەوە و، نەشیدی دڵپەسەندی مندالانی مەکتەب لە گەڵ تەعزیماتی میلەت، تەقدیری قەدر و قیمەتی ئەو شەرەفەی دەنواند."(ژیان، ژ 318، 7 ی نیسانی 1932)

دوای گەیشتنی کارەبا ئیتر رادیۆش بڵاو بۆتەوە. جگە لە رادیۆی کارەبایی رادیۆی پاتری یش پەیدا بوە.

نیشتمان لە شیعرێکی بێ ناو و بێ سەرناودا لە سەر گرنگی رادیۆ ئەڵێ:

گوێ بگرە لە رادیۆ کە بە یەک سانیە دێنێ

باس و خەبەری لەندەن و پاریس و لەهستان(نیشتمان، ژ 1، ل 20)

5. 1. بەشی کوردیی رادیۆی بەغداد (بەغداد 1939)

بەرنامەی کوردیی رادیۆی بەغدا، بە پێی لێکۆڵینەوەی کەمال ڕەئووف محەمەد، ڕۆژی یەکشەممەی ڕێکەوتی 19 تشرینی دوەمی 1939 بۆ یەکەمین جار بە 10 - 15 دەقەی ڕۆژانە دەستی پێکردووە. (کەمال ڕەئووف محەمەد: هونەری درامای رادیۆیی کوردی، سلێمانی 2000، ل6)

ئەم بەرنامە کوردیە لەو ساوە، بێ راوەستان، بەردەوامە.

ژ 52 ی ساڵی 3 ی 30 تیرمەهی 1945 ی (ڕۆژا نو) دەربارەی ئەم رادیۆیە نوسیوێتی:

"لە بەغداد

هەمو ڕۆژێ پاش نیوەڕۆ لە سەعات 4 دەس پێ دەکا تا سەعات 5 دەوام ئەکا.

درێژایی شەپۆلەکانی: 42 مەتر و 37 سانتیمەتر، شەپۆلی کورت."

بەشی کوردی سەرەتا 15 دەقیقە بوە بەڵام ساڵ لە دوای ساڵ زیادی کردوە. یەکەمین رادیۆ بوە بە زمانی کوردی بەرنامە بڵاو بکاتەوە. سەرەڕای گۆڕانی هەلومەرجی سیاسی ناوخۆی عیراق بەرنامەی کوردی رادیۆی بەغداد بێ وەستان بەردەوام بوە.

ئیستگەی رادیۆی بەغداد جگە لە بەرنامە رادیۆییەکانی، گۆڤاری (هنا بغداد – ئێرە بەغدادە) یشی بڵاو کردۆتەوە، کە گۆڤارێکی مانگانەی گشتی بوە. (مديرية التوجيه والاذاعة العامة) بە عەرەبی و کوردی لە بەغداد لە 1950 تا 14 ی تەموزی 1958 بڵاوی کردۆتەوە. کات و ناونیشانی بابەتی بەرنامە کوردییەکانی ئەو مانگەی رادیۆی تێدا بڵاو کراوەتەوە. هەندێ جار شیعر و وتاریشی بڵاو کردۆتەوە.

بەشی کوردی ئیستگەی رادیۆی بەغداد، بە درێژایی دەیان ساڵ پەخش، بەشداریەکی کاریگەری کردوە لە بوارە جیاوازەکانی رۆشنبیریی کوردیدا، وەکو:

بڵاوکردنەوەی دەنگوباسی عیراق و جیهان

تۆمارکردنی گۆرانی و مۆسیقای دەنگخۆشەکانی کورد

چیرۆکی شانۆ

شیعر و ئەدەب

تەفسیری قورئان

رادیۆی بەغداد دەیان گۆرانیبێژی کوردی بە گوێگرەکانی ناساندوە:

لە پیاوانی گۆرانیبێژ: عەلی مەردان، عارف جەزراوی، حەسەن جەزراوی، تایەر تۆفیق، ڕەسول گەردی، حەسەن زیرەک، کاویس ئاغا، مەلا کەریم، سەید عەلی ئەسغەری کوردستانی، سێوە...

لە ژنانی گۆرانیبێژ: دایکی جەمال، مریەم خان، نازدار و ئەسمەر فەرهاد، نەسرین شیروان...

ڕەنگە لە ئارشیفی ئەم رادیۆیەدا بە سەدان گۆرانی خۆشی کوردی هەبن کە گوێگری ئیستا نەیانناسن لەوانە: مەلا برایمی حەزین، ساڵح کارگەچی، تالیب...

رادیۆی بەغداد دەیان چیرۆکی شانۆیی کوردی و تەرجومەکراوی پێشکەشی گوێگرەکانی کردوە.

5. 2. ڕادیۆی کوردستان لە یافا (1942 – 1944)

حکومەتی بریتانیا لە ساڵانی دوەمین جەنگی جیهانیدا بایەخێکی زۆری داوە بە پرۆپاگاندە بە زمانەکانی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بە ڕێگەی ڕاگەیاندنی خوێنراو (چاپەمەنی) و، بیستراو (ڕادیۆ) و، بینراو (فلیمی سینەمایی).

بە زمانی کوردی یش پرۆپاگاندەی جەنگی کردوە:

لە بەغداد کۆمەڵێ چاپکراوی بڵاو کردۆتەوە لەوانە دەنگی گیتیی تازە.

لە هەندێ لە شارەکانی کوردستان دا بە سینەمای گەڕۆک فیلمی پیشان داوە.

لە شاری یافای فەلەستین کە (ئیستگەی ڕادیۆی ڕۆژهەڵاتی نزیک)ی لێ دامەزراندوە بەشێکی بە کوردی بە ناوی (ڕادیۆی کوردستان) کەوتۆتە پەخشی بەرنامەی کوردی. کاری ئەم ڕادیۆیە بەشێ بو لە پرۆپاگاندەی جەنگی ئینگلیز و هاوپەیمانەکانی دژی ئەڵمانیای نازی.

بەرنامەی کوردی ڕادیۆی کوردستان لە ئابی 1942 تا کۆتایی 1944 بەردەوام بوە. کاربەدەستانی ئینگلیز لە بەغداد، گۆران، ڕەفیق چالاک، ڕەمزی قەزاز، کە 3 شاعیر و نوسەری کوردستانی عیراق بون، هەڵبژاردوە بۆ ئەم کارە. هەر سێکیان بردون بۆ شاری یافا لە فەلەستین، کە ئەو کاتە لە ژێر ئینتیدابی بریتانیدا بوە. لەوێ بەرنامەکانیان بڵاو کردۆتەوە. بە تەواوبونی جەنگ ئەمیش ڕاوەستاوە.

ڕۆشنبیران و هێزە سیاسییەکانی کورد بە جۆری جیاواز پێشوازییان لەم ڕادیۆیە کردوە.

نیشتمان، بڵاوکەرەوەی بیری ژ. ک. لە ژ 3– 4 ی کانونی دوەمی 1944 لە ژێر سەرناوی: (ئیستگەی ڕادیۆی کوردستان) دا نوسیوێتی:

"ئەم چەند خواهیشتەمان لە گەڕێنەندە و کاربەدەستانی ئیستگە هەیە و تکای پێکهێنانیان ئەکەین.

"شەپۆلی 37 مەترونیوی چاک کار ناکات بگۆڕدرێ باشە.

"لە بەشی زۆری شارەکانی کوردستانا بروسکە (بروسکە تەرجومەی برقی فارسییە. مەبەستی کارەبایە. نم) بە ڕۆژ کار ناکا بەرنامەکان بخرێنە سەعاتێکی وا کە لە هەمو کوردستانا ڕۆژ ئاوا بوبێت.

"ئەگەر هیچ بەرهەڵست و پێشگرێک نەبێ لە سەرەتای هەمو بەرنامەکانا، دەنا هەفتەی دو جار مارشی کوردستان لێ بدرێ.

"ڕۆژنامەیەک بە ناوی (ڕۆژنامەی ئیستگەی ڕادیۆی کوردستان) هەفتەی جارێک دەربهێنرێ و بڵاوکراوەکانی هەفتەیی تێدا بنوسرێت.

"مۆسیقای بێ دەنگ و قەوانەکان کە لێ دەدرێن ئارەزوی دڵی هەمو گوێگرەکان پێک ناهێنن. مۆسیقای بە دەنگ و قەوانی لە هەمو ڕەنگیان بۆ لێ بدەن و بەین بەینە قەوانەکان بگۆڕن.

ا/ ل. ب ئیدارەخانەی کۆواری نیشتمان"(نیشتمان، ژ 3-4، ل 3)

(دەمی ڕاپەڕینە) کە سرودێکی شۆڕشگێڕانەی پڕ جۆش و خرۆش بوە، نیشتمان لە ژ 2 دا کە بڵاوی کردۆتەوە، ئیشارەتی بەوە داوە لە (ئیستگەی ڕادیۆی کوردستان) وەری گرتوە. دەمی ڕاپەڕینە شیعری گۆران و ئاوازی ڕەفیق چالاک بوە.

عەلادین سوجادی کە ئەو سەردەمە مدیری ئیدارەی گۆڤاری گەلاوێژ بوە لە بەغداد، گفتوگۆیەکی خۆی لە گەڵ ئەدمۆنس ئەگێڕێتەوە. دەربارەی ڕادیۆی کوردستان بیروبۆچونێکی جیاوازی لە هی نیشتمان هەبوە. نوسیوێتی:

"ساڵی 1942 ڕۆژی 6 ی مانگی ئاغستۆسی ئەو ساڵەیە. دیارە ئەو ساڵانە من خەریکی کاروباری نوسینی گۆڤاری گەلاوێژ بوم کە لە بەغدا دەرئەچو. شەڕە گەورەکەی جیهانی دوەمیش لە ساڵی 1939 دا

هەڵگیرسا بو. دنیا هەمو بوبو بە ئاژاوە. ئینگلیزەکان ئیستگەیەکی کوردییـان بـۆ پرۆپاگەنـدەی خۆیـان لـە یافا دانا بو. لە عیراق عەبدوڵا گۆران، رەمزی قەزاز و رەفیق چالاک یان نارد بو بۆ یافا کـە کاروبـاری ئـەو ئیستگەیە هەڵسوڕێنن، بە راستی ئیستگەش لەو رۆژانەدا گڤەی ئەهات."

سەجادی ئینجا باس ئەکا کە بۆ کاروباری گەلاوێژ چوە بۆ (مدیریـەتی دعایـەی عامـە) لـە وەزارەتـی داخلیە. لەوێ بە رێکەوت توشی ئەدمۆنس ئەبێ. ئەدمۆنس داوای لێ ئەکا پاش تەواوبونی کارەکەی سەری لێ بدا. سەجادی سەردانەکەی و گفتوگۆکەی بەمجۆرە ئەگێرێتەوە:

"هەر کە چومە ژورەوە ئەدمۆنس هەستا و هات بە پێشوازمەوە، زۆر بە گـەرموگوڕی دەسـتی کـرد بـە قسەکردن و لە زەنگەکەی دا، کابرای سـکرتێر هاتـە ژورەوە، ئـەدمۆنس پـێی وت چـا و قاوەمـان بـۆ بێـنن و کەسیش ئیتر نەیەتە ژورەوە. دو بە دو ماینەوە.

"پاشان وتی: ئەوا ئێمە لە یافا ئیستگەیەکمان بە زمانی کوردی بۆ ئێوە داناوە، دیارە ئەم ئیستگەیە خزمەتێکی چاک ئەکا بە زمانی کوردی، بە تایبەتی ئەو کەسانەش کە لە سەرین ئێمە بڕوامان پێیانـە کـە خزمەتێکی باش ئەکەن بە زمانەکەتان. ماوەیەکە ئەمەوێ چاوم پێـت بکـەوێ لـەم روەوە پرسـیارێکت لـێ بکەم، ئەوا ئیستە باش بو رێ کەوت. لەو کاتەدا دو قاوەیان بۆ هێناین و پیاوەکـە چـوەوە دەرەوە. وتـم: فەرمو!

"وتی: پرسیارەکە ئەبێ بە دو پرسیار. یەکەم، بیروباوەڕی کوردەکان چیە بەرانبەر بـەم ئیسـتگەیە کـە ئێمە دامانناوە؟ دوەم، بیروباوەڕی خۆت چیە لەم روەوە؟

"وتم: میستەر ئەدمۆنس بە لامەوە زۆر سەیرە ئەم پرسیارە کە تۆ لە منی ئەکەی. من چـیم تـا وەڵامـی تۆ بدەمەوە.

"وتی: وا مەڵێ! تۆ گۆڤارێکی وەکو گەلاوێژت لە بەر دەستایە، بە حوکمی رۆژنامەچێتی هەڵسوکەوت لە گەڵ هەمو جۆرە کەسێکا ئەکـەی بـە تایبـەتی خوێنـدەوارانی کـورد، کـەم کـەس هەیـە وەکـو خـاوەن گۆڤـار و رۆژنامە پەیوەندی لە گەڵ خەڵکا هەبێت.

"وتم: میستەر ئەدمۆنس تکات لێ ئەکەم ئەم پرسیارە لە یەکێکی تری بکە!

"وتی: هەر لە تۆی ئەکەم، چونکە کەم کەس هەیە بە ئەندازەی تۆ لە گەڵ خەڵکا بێت.

"وتم: تکا ئەکەم وازم لێ بێنە!

"وتی: نابێ.

"وتم: میستەر ئەدمۆنس خەڵکی چی؟ ئەم خەڵکە تۆ ئەیانبینی دو بەشن: بەشێکیان هـەر لـە هـیچ تـێ ناگەن تەنها لە کاروباری تایبەتی خۆیان نەبێ، لە (ساحب) بەولاوە هیچی تر نازانن. بەشـەکەی تریشـیان کـە دێنە لای یەکێکی وەکو جەنابت ئەڵێن (ساحیب) کە چونە دەرەوە جنێوتان ئەدەنێ.

"فڵانی هەر کە ئەوەم وت رەنگێکی هێنـا و بـردی، ئـەو رومەتـە گـەش و سـورەی وەکـو لیمـۆی زەرد هەڵگەڕا و هەتا بەینێک قسەی هەر پێ نەکرا. راستی منیش لە قسەکانم تۆزێ پەشیمان بومەوە.

"پاشان هاتەوە قسە و وتی: باشە باوەڕی خۆتم پێ بڵێ!

"وتم: میستەر ئەدمۆنس راستی باوەڕی من ئەوەیە، تا ئیشتان هەیە ئەم ئیسـتگەیە ئـیش ئـەکات، کـە ئیشتان نەما ئیستگەکەش نامێنێ.

"وتی: مامۆستا چۆن شتی وا ئەبێ؟

"وتم: وەڵا ئەمە باوەڕی منە و تۆیش زۆرم لێ ئەکەی بۆ قسە کردن.

"بەڵام ئەوا هەستیش ئەکەم کە گەرموگوڕیەکەی نەماوە و لە دڵا زۆر پڕە.

"زەمان هێنای و بردی، لە مایسی 1945 دا شەڕ دوایی هات، دوای ئەوە ئیستگەی کوردی یافا کەوتە کز بون، زۆری پێ نەچو گۆران هاتەوە، پاش بەینێکی تر ڕەمزی قەزازیش هاتەوە، دواچۆڕ ڕەفیق چالاک گەڕایەوە و ئیستگە بە تەواوی سەری تیا چو. عەبدوڵا بەگ کە هەر هاتەوە کەوتە دەردەدڵ کردن کە چۆن هەر لە گەڵ دوایی هاتنی شەڕیان بڵاو کردەوە ئیتر لە گەڵ ئەوانیشا کەوتنە لوت و پوت.

"ڕێکەوت زۆر سەیرە. لە پاش چەند ساڵ و لە پاش دوایی هاتنی جەنگ و لە پاش نەمانی ئیستگەی کوردیی یافا، ڕۆژێکی تر هەر لە داخلیەوە، هەر لە هەمان شوێنی سەر قاڵدرمەدا توشی ئەدمۆنس بومەوە، من دەستپێشکەریم کرد، لە پاش چاکوچۆنی دەستم بۆ ریشە بێ ریشەکەم برد و وتم: ها میستەر ئەدمۆنس چیمان وت؟

"وتی: ئەی بێ قەزا بی مامۆستا ئەمە سیاسەتە!

"منیش وتم: بەڵێ ئاخر منیش ئەموت سیاسەتە.

"ئیتر لە یەک جیا بوینەوە، ئەو سەرەوخوار و من سەرەوژور بوینەوە."(عەلادین سجادی، رشتەی مرواری، بەرگی شەشەم، چاپخانەی مەعارف، بەغداد، 1978. ل 123 – 127)

5. 3. ڕادیۆی کوردستان لە مەهاباد (1946)

ڕۆژنامەی کوردستان ڕیپۆرتاجێکی بە ناونیشانی (کوردستان قسان دەکا) بەمجۆرە بڵاو کردۆتەوە:

"ڕۆژی سێشەمو 10 ی بانەمەڕی 1325 ئیستاسیۆنی رادیۆی مەهاباد، پایتەختی حکومەتی میللی کوردستان، دە گەڵ 5 دەستگا بڵیندگۆ کە: (1. لە حەوشی کانگای حیزبی دیمۆکرات. 2. لە پێشمەرگەخانە. 3. روبەڕوی شارەوانی. 4. روبەڕوی خانوی حەزرەتی پێشەوا. 5. روبەڕوی مزگەوتی عەباس ئاغا نەسب کران) دانرا و، رەسمەن کرایەوە و جێژنێکی جوان گیرا بو.

"لەم جێژنەدا جەنابی حاجی سەید باباشێخ، رەئیسی هەیئەتی رەئیسەی میللی کوردستان و ئەندامەکانی کۆمیتەی مەرکەزی و کاربەدەستانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و ژمارەیەکی زۆر لە ئاغایانی دەرەوە و ریجال و موحتەرەمینی شاری مەهاباد حزوریان بو.

"لە ساتی 4 ی پاش نیوەڕۆ ئاغای سەید محەمەد تەهازادە معاونی حیزبی دیمۆکرات جەلەسەی دەست پێ کرد و لە تەرەقیاتی و پێشکەوتنە... لە ئیتیحادی جەماهیری شورەوی‌دا بەیاناتێکی چاکی کرد.

"پاش ئەو جەنابی حاجی سەید باباشێخ لە لایەن هەیئەتی رەئیسەی میللی، ئاغای محەمەد ئەفەندی لە لایەن ژەنەرال مەلا مستەفا بارزانی، جەنابی قازی محەمەد لە لایەن کۆمیتەی لکی بۆکان، ئاغای سەلاح لە لایەن هێزی کوردستان، ئاغای عەلی خوسرەوی لە لایەن ئیتیحادیەی جەوانان، ئاغای دڵشادی رەسولی لە لایەن کۆمیتەی ناوەندی، ئاغای ئەحمەدی ئیلاهی لە لایەن زەحمەتکێشان و جوتێرانی کوردستان، ئاغای کوڕی کورد لە لایەن مەدرەسەی کوڕان، ئاغای حەسەنی داودی لە لایەن بازرگانان، ئاغای مایۆر عەلیزادە (هێنەری چتەکان) لە لایەن دەوڵەتی باشەهامەتی ئیتیحادی شورەوی، ئەیەزەن ئاغای دڵشادی رەسولی لە لایەن وەزارەتی فەرهەنگ، لە بەرانبەر میکرۆفۆن وتاری زۆر بە تینیان خوێندەوە و مەراتیبی سوپاسگوزاری خۆیان نیسبەت بە ئیتیحادی جەماهیری شورەوی کە ئیستاسیۆنی رادیۆ دەگەڵ پێداویستەکانی و، دەگەڵ یەک دەستگا ماشینی سینەمای سەیار یان بە نێوی ئەنجومەنی رەوابیتی فەرهەنگی بە کوردستان بەخشیوە، بە جێ هێنا.

"پاشان ئاغای سەید محەمەدی تەهازادە دەستگاکانی لە ئاغی مایۆر عەلیزادە تەحویل وەرگرت و، دیسان مەراتیبی سوپاسگوزاری لە لایەن میللەتی کوردستانەوە نیسبەت بە ئیتیحادی جەماهیری شورەوی نواند و، بە تایبەتی لە زەحمەاتی ئاغای مایۆر عەلیزادە کە زەحمەتی هێنانی ئەو چتانەی قبوڵ کرد بو، زۆری

تەشەکور کرد و، هەردوکیان دەستیان دە نێو دەستی یەکتر نا و، میهری موتەقابیلیان دەرحەق بە یەکتر ئیزهار کرد و، جێژن لە ساتی 6 ی پاش نیوەڕۆ دوایی هات."(کوردستان، ژ 43، 46/5/4)

بەم بۆنەیەوە قازی محەمەد لە سەعات 6 ی رۆژی 12 ی 2 ی 1325 دا (نوتقی ژێروی بە هۆی رادیۆ بە گوێی دانیشتوانی کوردستان گەیاند و بە بڵێنگۆ بڵاو کرایەوە):

"برایانی خۆشەویست!

"لە دامەزراندنی دەستگای رادیۆ و ئەم موەفەقیەتەی کە دەستتان خستوە تەبریکتان لێ دەکەم. چونکو لە وەختی کردنەوەی دەستگای رادیۆ لێرە نەبوم ئیستا ئیحساساتی خۆم نیسبەت بە پێشکەوتنی ئێوە ئیزهار دەکەم. ئومێدەوارم کە لێرە بە دوا، رۆژ بە رۆژ، بتوانین لە مەسایلی مەدەنیدا پتر تەرەقی بکەین.

"لە هەمو شتێک چاتر بۆ ئێمە ئەوەیە کە بتوانین قسەی خۆمان بە گوێی دنیا بگەیەنین و تەسدیقی دەفەرمون کە هەمو شتێک وردە وردە تەرەقی پێ دەدرێ. دیسان دەتوانین بە هۆی ئەم دەستگایە دەرسی ئەخلاقی، فەلاحەتی و... بە برایانی خۆشەویست بڵێین و لە ئایندەش دا بەرنامەیەکی باش بۆ رادیۆکەمان دیاری بکەین."(کوردستان، ژ 44، 1946/5/6)

لە سەرەتای مانگی جۆزەردان دا عەلی خوسرەوی دانرا بە (معاونی وەزارەتی تەبلیغات) و (مودیری ئیستاسیۆن).(کوردستان، ژ 54، 1325/3/15)

لە گەڵ روخانی حکومەتی کوردستان دا ئەم رادیۆیەش لە قسان کەوتوە.

رۆژا نو

کە میر کامەران بەدرخان بە کرمانجی و فەرەنسی لە بیروت دەری کردوە لە ژ 52 ی ساڵی 3 ی 30 ی 7 ی 1945 دا دەربارەی بەرنامە کوردیەکانی ئەو کاتە نوسیوێتی:

"وەشینەکێن هە رۆژە ب کوردی ل بیرۆتێ:

ل سەر پێلێن کورت و ناڤین، هەرۆ پشتی نیرۆ ل سەعات پێنج و سی دەقیقان دا نوچەێن جیهانێ ئێن داوین، ب زمانێ کوردی بەلاڤ دکە. درێژاییە پێلێن:

پێلێن کورت: 37 مێتر و 39 سێنتیمێتر، ئان 8.036 کیلۆسایکل

پێلێن ناڤین: 411 مێتر، ئان 730 کیلۆسایکل.

ل بەغدایە

هەرۆ پشتی نیرۆ د سەعات چاران دا دەستپێ و هەتا پێنجان دۆم دکە. درێژاییا پێلێن 42 مێتر و 37 سێنتیمێتر پێلێن کورت.

رادیۆیا کوردستانێ

ل سەر پێلێن کورت دوەشینێ. درێژاییا د وێ 42 و هەتا 44 و نیڤ مێتران. هەرۆ، بەری نیرۆ ل سەعات 11 و 45 دەقیقان دا دەست پێ دکە.

رادیۆیا ئازەربایجانێ

هەرۆ پشتی نیرۆ سەعات پێنجان، ل سەر پێلێن درێژ ب کوردی دوەشینە. پێلێن درێژ: 1410 و هەتا 1415 مێتران.

5. 4. بەشی کوردیی ڕادیۆی قاهیرە (1957– 1960)

بە پێی گفتوگۆیەک کە مارف ناسراو لە گەڵ محەمەد شەیدا کردویەتی:

بەشی کوردیی ئیستگەی ڕادیۆی قاهیرە لە ڕۆژی شەممە 1 ی 6 ی 1957 دا سەعات 5 ی پاش نیوەڕۆ بە کاتی قاهیرە کراوەتەوە. ئەم بەشە بەشێ بوە لە بەرنامەی ئاراستەکراو (البرامج الموجهة) کە بە 39 زمانی جیاواز لە قاهیرەوە بڵاو کراوەتەوە. زمانی کوردی 40 هەمین بەرنامە بوە.

بێژەرەکانی سەرەتا محەمەد حسێن مەلا و هوشیار تایەر بابان بون و دوای چەند حەفتەیەک محەمەد شەیدا یش چۆتە هەمان ڕادیۆ. ئەم 3 کەسە کە بون بە بێژەر هەر سێکیان لەو کاتەدا خوێندکار بون لە زانکۆکانی قاهیرە.

بەرنامەکە بە سرودی ئەی ڕەقیب دەستی پێ کردوە. ئینجا وتراوە: "ئێرە کۆماری عەرەبی یەکگرتوە لە قاهیرە بەشی کوردی، کردنەوەی ئەم ئیستگەیە بۆ بە هێزکردنی پەیوەندی برایەتی نێوان گەلی کورد و عەرەبە لە پێناو ڕێکخستنی خەباتی نەتەوایەتی هەردو گەلەکە و بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتی و ئاسایشی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست". ئینجا چەند ئایەتێ لە قورئان. پاشان دەنگوباس. گۆرانیەکی کوردی. سەروتاری ڕۆژنامەی الاهرام. بژارێک لە وێژە و هەڵبەستی کوردی. گۆرانی داواکراو. گاڵتەوگەپ. شتێک دەربارەی مێژوی کورد. کورتەی دەنگوباس و کۆتایی بەرنامەکە بە سرودی ئەی ڕەقیب.

بەرنامەکە 45 دەقیقەی بۆ تەرخان کراوە. دوای ماوەیەک بۆتە 1 سەعات.

(سەرچاوە: مارف ناسراو، یادکردنەوەی ئەستێرە گەشاوەکانی ئەدەب و هونەر، "چاوپێکەوتن لە گەڵ بێژەر و ئامادەکەری بەرنامەکانی بەشی کوردی ئیستگەی ڕادیۆی قاهیرە بەڕێز مامۆستا محەمەد شەیدا" ل 52 – 49)

دوای شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958، نێوانی عیراق و کۆماری عەرەبی یەکگرتو تێکچو. خوێندکارە نەتەوەپەرستەکانی لایەنگری (وەحدەی عەرەبی) کەوتنە تەنگ پێ هەڵچنین بەو خوێندکارە عیراقیانەی لایەنگری حکومەتی عەبدولکەریم قاسم بون. بێژەرەکانی بەشی کوردی هەر سێکیان میسر یان بە جێ هێشت. بەڵام بەشی کوردیی ڕادیۆی قاهیرە تا ناوەڕاستی شەستەکان بەردەوام بو.

5. 5. جگە لەم ڕادیۆیانە، لە **ڕادیۆی یەریڤان لە ئەرمەنستان** بەرنامەیەکی کوردی هەبوە. هیچ زانیاریەکم لە بارەی ئەم بەرنامەیەوە دەس نەکەوتوە.

6. رۆژنامەوانیی کوردی و شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958

لە بەرەبەیانی 14 ی تەموزی 1958 دا جەیشی عیراقی بە کودەتایەکی سپایی رژێمی پاشایەتی روخاند و لە بەیانی یەکەمیدا جاڕی رژێمی جمهوری دا. ئەمە گۆڕینێکی چاوەڕوان نەکراو بو. لەو سەردەمەدا کە دنیا بە هۆی شەڕی ساردەوە دابەش بوبو بە سەر دو بلۆکی ناکۆکی رۆژهەڵات و رۆژئاوادا، عیراق بەشێ بو لە پەیمانە جەنگیەکانی بلۆکی رۆژئاوا بۆ گەمارۆدانی یەکێتی سۆڤیت و دەوڵەتانی سۆسیالیستی. عیراق لە گەڵ تورکیا، ئێران، پاکستان و بریتانیا، ئەندام بو لە پەیمانی بەغدادا.

رژێمی نوێ، گۆڕینی بنەڕەتی لە هەلومەرجی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری ناوخۆی عیراق و، لە سیاسەتی دەرەوەیدا بە دی هێنا. هەمو ریکخراوە سیاسییە نهێنیەکان، لەوانە حیزبی شیوعی عیراق کە لقێکی چالاکی لە کوردستان دا هەبو، وە پارتی دیمۆکراتی کوردستان، هەروەها هەمو رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان پشتیوانیەکی بێ سنوریان لەم شۆڕشە کرد.

رژێمی نوێ قانونی ئەساسیی سەردەمی پاشایەتی هەڵوەشاندەوە. لە جیاتی ئەو دەستورێکی کاتی راگەیاند، کە لە مادەی سێیەمیدا بۆ یەکەمین جار لە مێژوی عیراق دا دانی بەوەدا نابو کە: (عەرەب و کورد لەم نیشتمانەدا هاوبەشن).

حیزبە سیاسییەکان و، رێکخراوەکانی مامۆستایان، قوتابیان، لاوان، جوتیاران، کرێکاران، ئافرەتان، بارەگایان دانا و، بە ئاشکرا کەوتنە چالاکی. رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان، کە بە پێی ئیمتیازە قانونییەکەیان سیاسی نەبون، کەوتنە نوسینی باس و وتاری سیاسی. نوسەرانی سەر بە حیزبی شیوعی عیراق و پارتی دیمۆکراتی کوردستان، کە هێشتا رۆژنامەی ئاشکرایان نەبو، لاپەڕەکانی ئەم بڵاوکراوانەیان کردە مەیدانی دەربڕینی بیروڕا و هەڵوێستی سیاسی حیزبەکانیان.

6. 1. قانونی چاپەمەنی

بە پێی لێکۆڵینەوەی مێژونوسی عیراقی، سەید عەبدوڕەزاق حەسەنی:

لە 23 ی ئابی 1921 ەوە تا 14 ی تەموزی 1958، واتە لە سەردەمی رژێمی پاشایەتیدا 16 جار ئەحکامی عورفی لە عیراق دا ئیعلان کراوە. کۆی رۆژەکانی ئەکاتە 3992 رۆژ، واتە 11 ساڵ و 32 رۆژ.

بە پێی (قانونی ژمارە 57 ی ساڵی 1933 و تەعدیلی ژمارە 33 ی ساڵی 1934 و تەعدیلەکانی تری) 193 گۆڤار و رۆژنامە ڕێگە درابون. بەڵام بە پێی (مەرسومی مەتبوعات ژمارە 34 ی ساڵی 1954) هەموویان لەغو کران و، ئەبو سەرلەنوێ بە پێی مەرجەکانی مەرسومەکە خۆیان ڕێک بخەنەوە. (عبدالرزاق الحسني، تأريخ الوزارات العراقية، ج 10، 1968، ص 322)

کاربەدەستانی شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958 ئەگەرچی لە بوارەکانی: ئیسلاحی زەراعی، ئەحوالی شەخسی، نەوت.. دا، قانونی رادیکاڵی گرنگیان دانا و، دەسکاری زۆر لە قانونەکانی سەردەمی پاشایەتی‌یان کرد، بەڵام لە بواری رۆژنامەوانی‌دا هەمان "مەرسومی مەتبوعات" ی ساڵی 1954 یان بۆ کار پێ کردنی قانونی، لە بواری رۆژانامەوانی‌دا، بە زیندویی هێشتەوە، تا حیزبی بەعس لە 1963 دا، بە کودەتایەکی سپایی تر، دەسەڵاتی گرتە دەس و قانونێکی نوێی چاپەمەنی دانا.

ژمارەیەکی زۆر کەم لە کاتنامەکانی سەردەمی پاشایەتی لە سەردەمی جمهوری‌دا لە دەرچون کەوت. یەکێ لەوانە حەفتەنامەی (پەیام) بو کە (کاروباری ئاڵوگۆڕی خوێندەواریی ئەمەریکا لە بەغداد) بە کوردی بۆ پرۆپاگاندە دەری ئەکرد. بە پێچەوانەوە کاتنامە کوردی‌یەکانی سەردەمی پاشایەتی: حەفتەنامەی ژین لە سلێمانی، حەفتەنامەی هەتاو لە هەولێر، مانگنامەی کوردی– عەرەبی شەفەق لە کەرکوک، مانگنامەی هیوا و حەفتەنامەی کوردی- عەرەبی پێشکەتن لە بەغداد، بە تیراژی زۆرتر و لاپەڕەی زۆرترەوە بڵاو ئەکرانەوە.

ئەم قۆناغە لە مێژوی سیاسی عیراق دا قۆناغێکی بێ وێنەیە لە روی بەکار هێنانی ئازادی سیاسیەوە بۆ حیزبایەتی و بۆ رۆژنامەوانی کە دو نیشانەی (پلورالیزم) ن. ژمارەیەکی زۆر رۆژنامە و گۆڤار بە عەرەبی و کوردی بڵاو کرانەوە.

6. 2. شۆڕشی تەموز و رۆژنامەوانیی کوردی لە عیراقدا

بە درێژایی سەردەمی پاشایەتی لە عیراق دا (1921- 1958) ئەگەرچی چەندین حیزبی سیاسی دروست کران و هەڵوەشێنرانەوە و، چەندین رۆژنامەی سیاسی دەرچون و داخران و دەرچونەوە، بەڵام ریگە بە کورد نەدرا، تەنانەت بەوانەش کە لایەنگری دڵسۆزی خۆیان بون، حیزبی سیاسی کوردی دابمەزرێنن و، رێ بە هیچ کوردێ نەدرا رۆژنامەی سیاسی بە زمانی کوردی بڵاو بکاتەوە. تەنیا جار کە ڕێگەی گۆڤارێکی حەفتانەی سیاسی عەرەبی - کوردی درا، دوای راپەڕینی گەلی عیراق (وەسبەی کانونی 1948) و روخاندنی وەزارەتی ساڵح جەبر و، دامەزراندنی وەزارەتی سەدر بو، کە هەندێ ئازادی بۆ ماوەیەک دا بە گەلی عیراق، گۆڤاری (نزار) بو کە عەلادین سوجادی ئیمتیازی وەرگرت. ئەویش سەرەڕای ئەوەی لە ژێر چاوی سانسۆردا بوە و رێی نەدراوە بە ئازادی بنوسێ، لە پاش 22 ژمارە داخراوە.

کە شۆڕشی 14 ی تەمموز بو، هەمو رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکان بێ سڵەمینەوە، کەوتنە نوسینی وتار و بابەتی سیاسی. هەردو حیزب: حیزبی شیوعی عیراق و پارتی دیمۆکراتی کوردستان، بۆ رونکردنەوەی هەڵوێست و بیروبۆچونەکانی خۆیان کەڵکیان لەم گۆڤار و رۆژنامانە وەر ئەگرت، تا خۆیان ئیمتیازی دەرکردنی رۆژنامەیان وەرگرت. لە سایەی جمهوری‌دا بە دەیان گۆڤار و رۆژنامەی سیاسی حیزبی و سەربەخۆ دەرچون.

ئەم کاتنامانە ئەشێ پۆلێن بکرێن:

لە روی ناوەرۆکەوە: سیاسی، ئەدەبی، کۆمەڵایەتی، خوێندکاری، پیشەیی

لە روی خاوەنێتی ئیمتیازەکەیەوە بۆ: حیزبی، نەقابی، حکومەتی، ئەهلی

لە روی شوێنی دەرچونەوە: بەغداد، کەرکوک، سلێمانی، هەولێر، موسڵ

لە روی ناوچەیی و نیشتمانی و نەتەوەییەوە: هەندێکیان ناوچەیی بون، تەنیا لە مەڵبەندەکەی خۆیاندا بڵاو بونەتەوە. هەندێکیان لە سەر ئاستی کوردستانی عیراق و، هەندێکیشیان لە هەمو عیراقدا.

6. 2. 1. ڕۆژنامەی حیزبی

6. 2. 1. 1. رزگاری (بەغداد 1959)

گۆڤارێکی کوردی– عەرەبی بوە.

زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان بوە.

خاوەنی ئیمتیازی ساڵح حەیدەری و، سەرنوسەری فوئاد جەواد بوە.

ژ 1 ی لە نیسانی 1959 لە بەغداد دەرچوە. دوای چەند ژمارەیەک بە هۆی ناکۆکییەکانی ناو دەرونی پارتییەوە لە دەرچون کەوت.

رزگاری بە هەمان ناوەوە ناو نراوە کە لە سەردەمی پاشایەتیدا ئۆرگانی پارتی بوە.

6. 2. 1. 2. خەبات– النضال (بەغداد 1959 – 1961)

(ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانەی سیاسی) کوردی - عەرەبی بوە.

زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان بوە.

خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر ئیبراهیم ئەحمەد بوە.

ژ 1 ی لە 4 ی نیسانی 1959 لە بەغداد بڵاو کرایەوە. تا داخستنی لە 28 ی مارتی 1961 دا 462 ژمارەی لێ دەرچوە.

لە سەرەتادا هەندێ ژمارەی بە کوردی و هەندێ ژمارەی بە عەرەبی دەرچوە. دوایی هەمو ڕۆژنامەکە بە عەرەبی دەرچوە.

ئیبراهیم ئەحمەد، حیلمی عەلی شەریف (ئاسۆ)، جەلال تاڵەبانی (پیرۆت)، حەبیب محەممەد کەریم، جەرجیس فەتحوڵا، لە نوسەرە چالاکەکانی ڕۆژنامەکە بون.

لە سەردەمی پاشایەتیدا ئۆرگانی نهێنی پدک ناوی (خەباتمان) و (خەباتی کوردستان) بوە. ناوی خەبات هەر لەو ناوانە وەرگیراوە، ئەمیش درێژەپێدانی ئەوان بوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

عەبدوڵڵا زەنگەنە: دادگایی کردنی خەبات یەکەمین ڕۆژنامەی سیاسیی ڕۆژانەی کورد، گۆڤاری وەرزیی (ڕۆژنامەڤانی)، هەولێر، بەشی یەکەم، ژ 2، ئابی 2000، ل129-164. بەشی دوەم، ژ 3، کۆتایی ک1 2000. ل28-92. بەشی سێیەم، ژ 4، نیسانی 2001. ل 62-129.

6. 2. 1. 3. کوردستان (بەغداد 1961)

ڕۆژنامەیەکی سیاسی ڕۆژانە بوە.

خاوەنی ئیمتیازی ئیبراهیم ئەحمەد و، سەرنوسەری پارێزەر جەلال تاڵەبانی بوە.

ژ 1 ی لە 4 ی مارتی 1961 دا لە بەغداد دەرچوە. ئەگەرچی ئیمتیازەکەی بۆ ڕۆژانە بوە، بەڵام حەفتانە دەرچوە. دوای 5 ژمارە داخراوە.

پێش ئەوەی پارتی دیمۆکراتی کوردستان ئیجازەی کاری قانونی لە حکومەتی عیراق وەربگرێ، ئیبراهیم ئەحمەد ئیمتیازی ڕۆژنامەی خەباتی بە ناوی خۆیەوەوە وەرگرت. بەڵام کە پارتی دیمۆکراتی کوردستان ئیجازەی کارکردنی ئاشکرای قانونی پێ درا، ئیبراهیم ئەحمەد دەستی لە ئیمتیازی ڕۆژنامەی خەبات هەڵگرت بۆ پارتی و، خۆی ئیمتیازی ڕۆژنامەیەکی نوێی وەرگرت بە ناوی کوردستان ەوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:
کاوە حاجی عەزیز. لە گەلاوێژی نوێدا وتارێکی لە سەر هەمو ژمارەکانی نوسیوە.

6. 2. 1. 4. ئازادی (کەرکوک 1959 – بەغداد 1960)

ڕۆژنامەیەکی سیاسی ڕۆژانە بوە.
زمانی حیزبی شیوعی عیراق بوە.
خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر نافیع یونس بوە.
ژ 1 ی لە 1 ی ئایاری 1959 دا لە کەرکوک دەرچوە. هەرچەندە ئیمتیازەکەی بۆ ڕۆژانـە بـوە، بـەڵام نەی توانیوە ڕۆژانە دەربچێ. دوای هەراکەی کەرکوک بارەگـای ڕۆژنامەکـە گوێزرایـەوە بەغـداد. لـە کۆتـایی تشرینی دوەمی 1960 دا داخرا. بە هەموی 156 ژمارەی لێ دەرچوە.
محەممەدی مەلا کەریم، گۆران، دڵزار... لەم ڕۆژنامەیەدا کاریان کردوە.
لە سەردەمی پاشایەتیدا ئۆرگانی نهێنی لقی کوردستانی حشع لە 1945 ەوە تـا سـاڵی 1956 نـاوی (ئازادی) و، لەوە بە دوا ناوی (ئازادی کوردستان) بـوە. نـاوی ئـەم ڕۆژنامەیـە یـش هـەر لـەو وەرگیـراوە و، درێژەپێدانی ئەو بوە.

6. 2. 1. 5. ڕای گەل– رأي الاهالي (کەرکوک 1959 – 1961)

ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانەی کوردی- عەرەبی بوە.
خاوەنی ئیمتیازی محەمەد سدیق بلوکینی و، بەڕێوەبەری بەرپرسی محەمەد مەردان قەلەمچی بوە.
ژ 1 ی لە 6 ی ئەیلولی 1959 لە کـەرکوک دەرچـوە و ژ 72 کـە دوا ژمارەیـەتی لـە 15 ی ئـەیلولی 1961 دا دەرچوە.
ئەم ڕۆژنامەیە زمانی حیزبی وەتەنی دیمۆکراتی بوە، کە کامیل چادرچی سەرۆکی بو.
محەمەد سدیق بلوکینی، بە هۆی بیروباوەڕی سیاسییەوە وەکو بەشێ لـە جێبـەجێ کردنـی سیاسـەتی دەرپەڕاندنی کورد لە کەرکوک، لە یەکێ لە شەقامەکانی کەرکوک دا، کوژرا.
حیزبی وەتەنی دیمۆکراتی، جگە لە ڕۆژنامەی ڕۆژانەی (الاهالي) کە لە بەغدادی پایتەخت دەری کـردوە، لە شارەکانی تری عیراقدا چەندین کاتنامەی دەرکردوە. لەوانە:
(شعلة الاهالي) لە کەربەلا، (صدى الاهالي) لە موسڵ، (صوت الاهالي) لە عەمارە، (نداء الاهالي) لە بەسرا. (رأي الاهالي) یش لە کەرکوک یەکێ بوە لەو زریزەیە.

6. 2. 2. ڕۆژنامەی ئەهلی

6. 2. 2. 1. ڕۆژی نوێ (سلێمانی 1960– 1961)

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە: (گۆڤارێکی ئەدەبی، سیاسـی، کۆمەڵایەتیـیـە). گۆڤـارێکی مانگانـە بـو لـە سلێمانی لە چاپخانەی کامەران چاپ کراوە.
خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر جەمال شاڵی و، کامەران موکری سەرنوسەری بوە.
ژ 1 ی لـە مـارتی 1960 دا دەرچـوە. تـا وەسـتانی لـە مـانگی ئـەیلولی 1961 دا 18 ژمـارەی لـێ دەرچوە.
ڕۆژی نوێ سەر بە پارتی دیمۆکراتی کوردستان بوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:
جەمال شاڵی، گۆڤاری رۆژی نویَ لە رۆژێکی نویَدا، سلێمانی، 2002.

6. 2. 2. 2. راستی– الحقیقة (موسڵ 1959)

رۆژنامەیەکی رۆژانـەی سیاسـی سـەربەخۆ بـوە. بـە عـەرەبی و کـوردی لـە موسـڵ بـڵاو کراوەتـەوە. خاوەنەکەی پارێزەر جەرجیس فەتحوڵڵا و ئەنوەر مائی سەرپەرشتی بەشە کوردیەکەی کردوە.

ژ 1 ی لە 7 ئاياری 1959 دا دەرچـوە. دوای دەرچـونی ژمـارە 24 ی لـە 3 ی نیسـانی 1960 دا راگیراوە و، لە 6 ی ئابی 1960 دا وەزارەتی ئیرشاد ئیمتیازەکەی لیَ سەندۆتەوە.

موسـڵ، بـە درێژایـی زەمـان شـارێکی تێکـەڵاو بـوە لـە عـەرەب و کـورد و تورکومـان و، موسـوڵمان و مەسیحی. بەڵام هەمیشە ناوەندێکی گرنگ و چالاکی نەتەوەپەرستەکانی عـەرەب یـش بـوە. ئەگـەرچی ئـەو سەردەمە پارێزگای دهۆک دروست نەکرا بو، هەمو بادینان لە روی بەڕێوەبەرایەتی‌یـەوە سـەر بـە موسـڵ بـو، بەڵام ئەوە یەکەم جار و دواجار بو کە بڵاوکراوەیەک بە کوردی لە موسڵ بڵاو بکرێتەوە.

دوای 14 تەموز ناکۆکی‌یـەکی تونـدوتیژ کەوتـە نێـوان ئەفسـەرانی جەیشـەوە، نەتەوەپەرسـتەکانیان ئەیانویست عیراق دەسبەجیَ لە گەڵ جمهوریەتی عەرەبی یەککگرتو یەکبگریَ، حشع و دیمۆکراتـەکان دژی ئەمـە بـون. عەبـدولکریم قاسـمی پێشـەوای شۆرشـی 14 تـەموز یـش دژی ئەمـە بـو. رۆژی 8 ی 3 ی 1959 عەبدولوەهاب شەواف کە ئەفسەرێکی پلەبەرزی جەیش بو، بە پشتیوانی حیزبی بـەعس و نەتەوەپەرسـتەکانی تر هەڵگەڕانەوەی خۆی ڕاگەیاند. بەڵام شەواف و چەند کەسیَ لە هاوڕێکانی کوژران و جوڵانەوەکە شکسـتی خوارد. شیوعی‌یەکان بە توندی کەوتنە سەرکوتکردنی نەتەوەپەرستەکان. هەندیَ دادگایان دانـا بـۆ سـزادانی بەشدارانی جوڵانەوەکە و هەندێکیان کوشت و لاشەکانیان بە شەقامەکاندا ڕاکێشان. ئەمە بارێکی ئـاڵۆزی لـە ناو موسڵ دا خوڵقاند.

رێبازی رۆژنامەی (الحقیقة- راستی) لە چەپی‌دا و، لە دوژمنایەتی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب و، دژایـەتی رێبازی ناسری دا توندرەو بو. تاوانی بەشداریکردن لەو روداوانەدا درایە پاڵ جەرجیس. هەم فەرمانی گرتنی لە لایەن حکومەتی ئەوساوە بۆ دەرچو، هەم رۆژامەکەیشی داخرا.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

د. عبدالفتاح علی بۆتانی: رۆژنامەی الحقیقي - راستی یەکـەمین رۆژنامـەی عـەرەبی - کـوردی بـو لـە شاری موسڵ، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی)، ژ 5 ی 22 ی نیسانی 1998، ل 173 – 178.

الدکتور عبدالفتاح علی بوتانی: جریدة الحقیقة – راستی اول جریدة عربیة کوردیة في مدیني الموصـل، دهوک، 1998.

6. 2. 2. 3. نەورۆز (سلێمانی 1959)

لە سەر بەرگی دواوەی نوسراوە: (گۆڤارێکی ئەدەبی و زانیاری و کۆمەڵایەتی کوردیە)

خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر کەمالی میرزا کەریم و، دەستەی نوسەرانی بریتی بوە لە: کامـەران، مسـتەفا قەرەداخی، ئەمین میرزا کەریم.

ژ 1 ی لە نـەورۆزی 1959 دا و ژ 3 ی لـە حـوزەیرانی هـەمان سـاڵدا، لـە سـلێمانی لـە چاپخانـەی کامەرانی چاپ کراوە. پاش 3 ژمارە کراوە بە رۆژنامە و، پاش ماوەیەک ناوەکەی گۆڕی بۆ بروا.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

عەبدوڵڵا زەنگەنە: (گۆڤاری نەورۆز لە نەورۆز)، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی)، هەولێر، ژ 5 ی 22 ی نیسانی 1998. ل 11 – 20.

6. 2. 2. 4. بڕوا (سلێمانی 1960– 1963)

ڕۆژنامەیەکی حەفتانە بوە.

خاوەنی ئیمتیازی پارێزەر کەمالی میرزا کەریم بوە.

ژ 1 ی لە 2 ی تەمموزی 1960 دا لە سلێمانی دەرچوە تا داخستنی لە کانونی دوەمی 1963 دا 95 ژمارەی لێ دەرچوە.

بڕوا، سەردەمێ بو بە زمانی حیزبەکەی داود سایغ، کە عەبدولکەریم قاسم بە ناوی حیزبی شیوعی عیراقەوە ڕێگەی کارکردنی قانونی دا بو.

ماوەیەک ڕەفیق چالاک سەرپەرشتی دەرکردنی ئەکرد.

6. 2. 2. 5. ڕۆناهی (بەغداد 1960– 1962)

لە سەر بەرگی دەرەوەی نوسیویێتی: (گۆڤارەکا ئەدەبی، زانیاری، ئو کۆمەلیەیە)

لە سەر بەرگی ناوەوەی نوسیویێتی: (کۆڤارەکا هەیڤانەیە بۆ بەرزکرنا زانیاریا کوردی)

ڕۆناهی گۆڤارێکی مانگانە بوە. بە هەردو زاراوی کرمانجی سەرو و خوارو وتار و شیعری بڵاو کردۆتەوە. خاوەنی ئیمتیاز و سەرۆکی نڤیسەڤانا حافز مستەفا قازی بوە.

ژ 1 ی لە مانگی تەموزی 1960 لە بەغداد و ژ 3 ی لە ئابی 1962 دا دەرچوە.

حافز قازی سەرلەنوێ بە ڕێنوسی تازە هەمو ژمارەکانی ڕۆناهی چاپ کردۆتەوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

حافز قازی: ڕۆناهی کۆڤارەکا کوردی بوو د ناڤبەرا 1960- 1962 یدا ل بەغدا دەرکەتیە، چاپا دووێ، هەولێر- سپیرێز، 2005.

6. 2. 2. 6. دەنگی کورد (بەغداد 1960)

ڕۆژنامەیەکی ڕوژانەی سیاسی کوردی– عەرەبی سەربەخۆ بوە.

خاوەنی ئیمتیاز و سەرنوسەری پارێزەر عومەر جەلال حەوێزی بوە.

ژ 1 ی لە 9 ی شوباتی 1960 دا دەرچوە. تا ڕۆژی 14 ی مایسی 1961، 75 ژمارەی لێ بڵاو کراوەتەوە.

بە بیانوی وتارێکەوە کە لە سەر هەلومەرجی نالەباری کەرکوک نوسی بوی، خاوەنەکەی گیرا و ڕۆژنامەکە داخرا.

6. 2. 3. ڕۆژنامەی نەقابی

6. 2. 3. 1. ئەدەبی عیراقی (بەغداد 1961)

یەکێتی ئەدیبانی عیراق دەری کردوە. ژ 1 ی لە تەموزی 1961 دا بڵاو کراوەتەوە. تەنیا یەک ژمارەی لێ دەرچوە.

روناهی

نامە

گوڤارەکە بو بەرزکرنا زانیاریا کوردی

ژمارە ــ ١ ــ سالا ــ ١ ــ چریائیکی ــ ١٩٦٠

خودانی ڤی گوڤاری کتیبەک پیش کیش کر بو سیادەتا سەروکی وەزیرا. ئو پشتی چەند وەختەک بسەرڤە جوی، سکرتیری وی یی روژنامەڤانا چاپا خودانی گوڤاری بڤی نامی دا.

جەمهوریەتا عیراقی

دیوان خانا جڤاتا وەزیرا

بەغدا

ژمارە: ٤٨٦/٢٧

روژ : ١٩٦٠/٧/١٩

برادەر حافظ مصطفى قاضی

٤٠ ب/٨٤ صالحیة - بەغدا

سەلاڤەکا گولانە..

بمن خوشەمنەت کاریا سیادەتا پیشەڤای عبدالکریم قاسم، سەروکی وەزیرا بگەهینمە هەوە، ژ بەر خەلات کرنا دانەکی ژ کتیبا «مەسەلا ئیک

١

6. 2. 3. 2. بڵێسە (سلێمانی 1959**)**

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە: (گۆڤارێکی ئـەدەبی و زانیـاری و کۆمەڵایـەتی کوردییـە مـانگی جارێـک دەرئەچێت لە لایەن نەقابەی مامۆستایانەوە لە سلێمانی).

ژ 1 ی لە مانگی ئابی 1959 لە سلێمانی و ژ 10 ی لە مایسی 1960 دا بڵاو کراوەتەوە.

هەندێ بڵاوکراوەی تر لە شێوەی گۆڤار یان رۆژنامەدا دەرچون، لە لایەن هەندێ رێکخراوی پیشەییەوە بڵاو کراونەتەوە، بەڵام بەردەوام و تەمەندرێژ نەبون. ئیستا بە دەگمەن دەس ئەکەون، لەوانە:

ئافرەت

یەکێتیی ئافرەتانی عیراق بە عەرەبی و کوردی لە بەغداد دەری کردوە.

ژ 1 ی لە مایسی 1959 دا دەرچوە.

هیوای کوردستان

یەکێتیی قوتابیان لە سلێمانی دەری کردوە. ژ 1 ی لە تشرینی دوەمی 1959 دا دەرچوە.

دەنگی قوتابیان

یەکێتیی قوتابیانی عیراق بە عەرەبی و کوردی ساڵی 1959 لە بەغداد دەری کردوە.

دەنگی قوتابیان

لقی کەرکوکی یەکیتیی قوتابیانی عیراق ساڵی 1959 بە کوردی و عەرەبی و تورکومانی لە کـەرکوک دەری کردوە.

ژیان

یەکێتیی گشتی قوتابیانی عیـراق لقـی هـەولێر دەری کـردوە. ژ 1 ی لـە تشـرینی دوەمـی 1960 دا دەرچوە. تەنیا 2 ژمارەی لێ دەرچوە.

6. 2. 4. رۆژنامەی حکومەتی

6. 2. 4. 1. عیراقی نوێ (بەغداد 1960**)**

بەمجۆرە خۆی بە ناسین داوە: (گۆڤارێکی نیگارینی مانگانەیە وەزارەتی ئیرشاد دەری دەکا)

ژ 1 ی لە تشرینی یەکەمی 1960 دا دەرچوە. بە هەموی 24 ژمارەی لێ دەرچوە.

محەمەدی مەلا کەریم و فاروق مستەفا رەسول سەرپەرشتی وەرگێران و چاپیان کردوە.

6. 3. شۆڕشی تەموز و رۆژنامەوانیی کوردی لە ئێراندا

ئاڵوگۆڕە سیاسییەکانی ناو کوردستانی عیراق و، بە هێزبونی جوڵانەوەی کورد و، رەنگدانەوەی ئەوە لـە دەزگاکانی راگەیاندنی عیراقدا: بەرنامەی کوردی رادیۆی بەغداد و، تەنینەوەی لێشـاوی رۆژنامـەوانی کـوردی و، ئازادی چـالاکی سیاسـی حیزبـی و رێکخراوەیـی، کـاری لـە پارچـەکانی تـری کوردسـتان کـرد و، بزوتنـەوەی کوردایەتی لەو پارچانە یش دا گەشانەوەی دیاری بە خۆیەوە دی. کاربەدەستانی ئێرانی و تـورکی و عـەرەبی لـە سوریا ترسیان لێ نیشت. بۆ بەرگری لە لێشاوی ئەم بزوتنەوەیە، هەر یەکەیان لە لای خۆیەوە کەوتە شـاڵاوبردن بۆ تێکۆشەرانی کورد و، زۆریان لێ گرتن. هەندێکیشیان ناچار بون پەنایان بۆ کوردستانی عیراق هێنا.

حکومەتی ئێران بۆ ئەوەی ئەم بزوتنەوەیە دابمرکێنێتەوە، لە لایەکەوە پەلاماری رێکخراوەکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی دا و، دەیان کەسی لێ گرتن و بە سەدانیشیان پەرپوەی کوردسـتانی عیـراق بـون، لـە

لایەکی ترەوە لە رادیۆی تاران بەشێکی کوردی تەرخان کرد بۆ پرۆپاگەندە دژی هەلومەرجی کوردستانی عیراق و، حەفتەنامەیەکیشی بە زمانی کوردی لە تاران بە ناوی (کوردستان)ەوە بڵاو کردەوە. دوای روخانی حکومەتی کوردستان لە مەهاباد ئەوە یەکەم جار بو حکومەتی ئێرانی رێگەی بە کارهێنانی زمانی کوردی بدا.

6. 3. 1. کوردستان (تاران) 1959

خۆی بەمجۆرە بە ناسین داوە: (رۆژنامەیەکی حەوتەیی کوردییە، حەوتەی جارێ چلێکی دەرئەچێ)

خاوەنی ئیمتیاز و مدیری لێ پرسراو عەبدولحەمید بەدیع ئەلزەمان و بە چاودێری دەستەی نوسەر: محەممەد سدیق موفتی زادە، عابیدی سیراجەدینی، شوکروڵای بابان و، لە ژ 38 ەوە ناوی خوسرەوی شێخکانلوی میلانی خراوەتە سەر.

رۆژنامەی کوردستان لە لایەن حکومەتی ئێران، بە تایبەتی لە لایەن ساواک ەوە، ئاراستە کراوە.

ژ 1 ی لە 29 ی نیسانی 1959 دا لە تاران بە زاراوی جیاجیای کوردی دەرچوە.

بەدیع ئەلزمان، خەڵکی سنە و، مامۆستای زمان و ئەدەبی عەرەبی بوە لە دانشگای تاران. سدیقی موفتی زادە یش، خەڵکی سنە و، مامۆستا بوە لە دانشگای تاران. جگە لەو داوانە عەبدورەحمانی موفتی زادە و ئەحمەدی موفتی زادە لە هاوکارە چالاکەکانیان بون. محەمەد سدیق و عەبدولڕەحمان برا بون و، ئەحمەد یش برازایان بوە. سوارەی ئێلخانی زادە، فاتیحی شیخولئیسلامی، عەلی حەسەنیانی، کە بە نوێکەرەوەی شیعری کوردی دائەنرێن لە کوردستانی ئێران دا تێیدا نوسیویانە. هەروەها هێمن و خاڵە مین و ئەمیری حەسەنپور.

ئەم رۆژنامەیە:

لە روی سیاسیەوە، تەرخان کرابو بۆ دیفاع لە رژیمی شاهنشاهی ئێران و، بۆ هێرش کردن بۆ سەر رژیمی جمهوری عیراق و، دژایەتی جوڵانەوەی کورد و تێکۆشەرەکانی.

لە روی زمانەوە، بە لەهجەی جیاواز نوسیوێتی. لەوە یش چەند مەبەستێکی هەبوە، لەوانە:

یەکەم، بۆ قوڵکردنەوەی دەلاقەی نێوان لەهجە جیاوازەکانی زمانی کوردی و،

دوەم، بۆ ئەوەی دەری بخەن کە کوردی زمانێکی یەکگرتوی سەربەخۆ نیە، بەڵکو چەندین لەهجەی ناوچەیی جۆراوجۆری ئێرانی‌یە.

داگیرکەرانی کوردستان زمانی کوردی‌یان بۆ هەر مەبەستێکی تایبەتی خۆیان بە کار هێنا بێ، تەنانەت ئەگەر بۆ شێواندنی روی پرشنگداری بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و، ئەدەب و زمان و رۆشنبیریەکەیشی بوبێ، سەرەنجام هەر بە قازانجی زمانی کوردی شکاوەتەوە. بە شێوەیەکی ناراستەوخۆ بەشدار بوە لە گەشەپێدانی زمان و رۆشنبیری کورد و لە پێگەیاندنی نوسەرانی کوردینوس‌دا. کوردستانەکەی تاران یش، هەم ژمارەیەک کوردینوسی پێگەیاند و هەم ژمارەیەکی باش شیعر و ئەدەبیاتی دێرینەی کوردی، بە تایبەتی بە لەهجەی گۆران، زیندو کردەوە.

رۆژنامەی کوردستان سەرەتا بە ئازادی لە بازاڕدا ئەفرۆشرا. لە بەر ئەوەی زۆر بە گەرمی لە لایەن خەڵکەوە پیشوازی لێ ئەکرا و ئەفرۆشرا و دەستاودەستی ئەکرد، بۆیە لە دوای ژمارەی 4 ەمیەوە، بۆ ئەوەی هاووڵاتیانی ئاسایی کەڵکی لێ وەرنەگرن و نوسینی کوردی فێر نەبن، لە بازاڕی شارەکاندا ئیتر نە فرۆشراوە و لە ناو خەڵکدا بڵاو نە کراوەتەوە، بەڵکو لە سنورێکی دیاریکراودا نێردراوە بۆ هەندێ کەس و کاربەدەست و دەزگا و دامەزراو. تا حکومەتی ئێرانی پێیان بسەلمێنێ کە نوسین و رۆژنامەوانی بە زمانی کوردی لە ئێران دا ئازادە. جگە لەو شوێنانە بە بار بۆ ناو کوردستانی عیراق ئەنێردا و، بە پۆستەیش بۆ ئەندامەکانی کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا.

لـە گـەڵ هەڵگیرسـانی شۆڕشـی ئـەیلولی کوردسـتانی عیـراقدا کوردسـتان بـە خۆشـیەوە هەواڵـە ناخۆشەکانی شەڕ و بۆردومانی بڵاو ئەکردەوە و، بە هاودەردیەوە لە سـەر روداوەکـانی ئەنوسـی. حکومـەتی ئێران ئیتر پێویستی بە ڕۆژنامەی کوردستان نەما و رایگرت.

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

فەرهاد عەونی: ڕۆژنامەی کوردستان و بیبلۆگرافیای بابەتە پەیوەندیدارەکانی بە کورد و کوردستانەوە، گۆڤاری وەرزیی ڕۆژنامەڤانی، ژ 4، ل 50-61.

6. 3. 2. **کوردستان (مەهاباد– 6 ی دیسامبەری** 1945**)**

ئۆرگانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان

روخانی رژیمی پاشایەتی و، بە هێزبونی جوڵانەوەی کورد و، گەشانەوەی ژیانی سیاسـی، ڕۆشـنبیری، کۆمەڵایەتی، لە کوردستانی عیـراقدا، لـە ئـەنجامی شۆڕشـی 14 ی تـەموز دا، کـارێکی گـەورەی کـردە سـەر جوڵانەوەی کورد لە پارچەکانی تری کوردستان، لەوانـە کوردسـتانی ئێـران. حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان ڕێکخراوەکانی بوژانەوە و پـەرەیان سـەند و چالاکیـان زیـادی کـرد. یـەکێ لـە چالاکیـەکانیان دەرکردنـی کوردستان، ئۆرگانی حیزب بو. کوردستان لە سەر لاپەڕەی یەکەمی بەم جۆرە خۆی ناساندوە: (بڵاو کەرەوەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، گۆوارێکی ئەدەبی و کۆمەڵایەتی سیاسی کوردیە، هەر پازدە رۆژ جارێـک بـڵاو دەکرێتەوە). کوردستان بە تایپ و ڕۆنیۆ لە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد چاپ کراوە.

ساواک شاڵاوێکی توندی بردە سەر حدک و، چەند کادری سەرکردایەتی و ئەندامی حیـزب گیـران و، چەند سەد کەسێکیشیان رویان کردە کوردستانی عیراق. کادرەکـانی حـدک بـە یارمـەتی پـارتی دیمـۆکراتی کوردسـتان ڕێکخراوەکـانی حیزبەکـەیان ڕێکخسـتەوە و، بـەردەوام بـون لـە سـەر دەرکردنـی کوردسـتان. هەڵگیرسانی شۆڕش لە کوردستانی عیراقدا و، دروستبونی نـاکۆکی لـە نـاو ریـزی حـدک دا، کاروبارەکـانی شێواندن و، حیزبەکەیانی پارچە پارچە کرد. زۆرتر خۆیان بە روداوەکانی ناو کوردستانی عیراقەوە خـەریک ئەکرد، تا کاروبارەکانی خۆیان، لە بەر ئەوە کوردستان تا ساڵانێکی درەنگ لە دەرچون کەوت.

کۆتایی بەهاری ئازادی

عیراقـی جمهـوری ئـارامی و ئاسایشـی بـە خۆیـەوە نـەدی. زۆر زو ناکۆکیـەکانی نێـوان نەتەوەپەرستەکانی عەرەب، کە ئەیانویست عیراق دەسبەجێ لە گەڵ جمهوریەتی عەرەبی یەکگرتو یەک بکـەوێ، لە گەڵ شیوعیەکان و دیمۆکراتەکان و لە گەڵ کورد، تەقیەوە. نەتەوەپەرستەکان کەوتنە پیلانگێـڕان. لـە موسـڵ هەڵگەڕانەوەیەکی سپاییان ساز کرد و، لە بەغداد تەقـەیان لـە عەبدولکـەریم قاسـم کـرد و زاماریـان کـرد. لـە کەرکوک فیتنەیەکی نەتەوەییـیان لە نێوان کورد و تورکومان دا نایەوە.

عەبدولکەریم قاسم، سەرکردەی شۆڕشەکە، ڕێگەی نەدا ژیانی دیمۆکراتی لـە عیـراق دابمـەزرێ، حیزبـە سیاسییەکان بە ئازادی کار بکـەن و، هـەڵبژاردنی گشـتی بـۆ پارلـەمانێکی ئـازاد بکـرێ. تـا ئـەهات بـەرەو دیکتاتۆریەتی فەردی ئەچو. تەنگی بە حیزبە سیاسییەکان هەڵئەچنی و، ڕۆژنامە ناڕازییەکانی دائەخست. ئەو دەسکەوتانەی کورد بە دەستی هێنـا بـون، یەکـە یەکـە لـێ ئەسـێنرایەوە. تـەنگیان بـە ڕۆژنامـە و گۆڤـارە کوردییەکان هەڵچنی و یەکە یەکـە دایـان خسـتن. ئەنـدامانی حیزبـی شـیوعی عیـراق و پـارتی دیمـۆکراتی کوردستان راوئەنران، ئەگیران و دور ئەخرانەوە بۆ گرتوخانەکانی ناوەڕاست و خواروی عیراق.

بەنێوی خودای بەرزوبی هاوتا

کوردوستان

ئابونمان		
بەکساله	٣٠٠	ریال
شەش‌مانگە	١٦٠	ریال
دانەی	١	ریال

کوردوستان له لایەن هەیئەتی تحریریە دەر دەچی

بلاو کەرەوەی بیری حزبی دیموکراتی کوردوستان

ژمارەی ــ١ سالی یەکەم پێنج شەمو ٢٠ ــ ١٠ ــ ١٣٢٤ ١١ــ ژانویەی ١٩٤٦

آمانجی ایمە

سید محمد حمیدی

ژنرالیسموس ستالین (بەبونەی شصت وشەشەمین سالی لەدایك بونی)

گفتوگوی جنابی قاضی محمد

پیشوای بەرزی کوردوستان دەگەل خاوەنانی روزنامەی تاران

کوردوستان

****

بلاو ئەکرەوەی بیری حزبی دیموکراتی کوردوستان

(گواریکی ئەدەبی و کومەلایەتی سیاسی کوردیە)

هەر پازدە روژ جاریک بلاو دەکریتەوە

ژمارە ٢ سالی یەکەم ٣٠ سەرماوەز ١٣٢٤ ٢١ دسامبر ١٩٤٥

لەم ژمارەیەدا

١ـ زبان ز ادبیات کوردی	صفحەی	١	نوسەر	م حمیدی
٢ـ ئەبوەنم بو وەطەنە	«	٦	«	خ شیراو
٣ـ بژی دیموکرات	«	٧	«	م هیمن
٤ـ ئەی دایکی نیشتمان	«	٩	«	ع خسروی
٥ـ دەورە دەورەی هوەرر کاردەبی	«	١٠	«	م عیشقی
٦ـ نامەی کچیکی دیل	«	١١	«	م هیمن
٧ـ فرمیسکی هەژار	«	١٣	«	ع. هەژار
٨ـ دیموکراسی چیە	«	١٤	«	م نزادی
٩ـ هەلدەکەم	«	١٧	«	م هیمن
١٠ـ ژنرالیسموس استالین	«	١٨	«	م حمیدی

مهاباد چاپخانەی کوردوستان

6. 4. شۆڕشی تەموز و گێچەڵ بە کاتنامە کوردیەکان

لە ژ 9 ی کانونی یەکەمی 1961 ی گۆڤاری (ڕۆژی نویٚ) ی سلێمانی‌دا لە ژێر سەرناوی: (ڕۆژنامەی خەبات) دا نوسیویٚتی:

"مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەدی تێکۆشەر، سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی پارتی دیمۆکراتی کوردستان، وە سەرنوسەری ڕۆژنامەی خەبات درا بە ئەنجومەنی عورفی. وە ڕۆژی 21 ی 11 ی 1960 ئەنجومەنی عورفی کۆبوەوە وە بڕیاری دا کە موحاکەمەکە بخرێتە ڕۆژی 27 ی 11 ی 1960.

"ڕۆژنامەی خەبات، ئۆرگانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان، وە دەنگی دڵسۆزی نەتەوەی کورد لەسەر ئەوە دراوە بە مەحکەمە چونکە وتارێکی بڵاوکردۆتەوە دەربارەی مادە 2 ی دەستوری وەختی، کەئەم مادە 2 ە ئەڵێ عیراق بەشێکە لە عەرەب. وە خەبات لەوە دووا بو کە گەلی عیراق بەشێک نیە لە گەلی عەرەب، بەڵکو عەرەبی عیراق بەشێکن لە گەلی عەرەب وە کوردی کوردستانی عیراق بەشێکە لە نەتەوەی کورد، وە هەروەها دەری خست بو کە کوردستانی عیراق خۆی بەشێکە لە کوردستان.

"بەم بۆنەیەوە بە هەزاران و هەزاران بروسکەنامە لێ دراوە، کە داوا ئەکرێ موحاکەمەی (خەبات) نەکرێ کە ڕۆژنامەیەکی تێکۆشەرە، وە هەمیشە هەوڵی ئەوە ئەدا کە برایەتی کورد و عەرەب بەهێز بکا و، یەکێتی ڕاستەقینەی عیراق پتەو بکا و، بەو پەڕی دڵسۆزیەوە هەوڵی پاراستنی کۆماری داوە و ئەیدا و وە خەباتێکی خاوێن ئەکا لە پێناوی دیمۆکراتێتی و مافی نەتەوەی کورد دا.

"هەر بەم بۆنەیەوە ژمارەیەکی ئێجگار زۆر لە پارێزەران خۆیان ئامادە کردووە کەپشتگیری خەبات بکەن وە پارێزەرانی شاری سلیمانی ڕۆژی 25 ی 11 ی 1960 ئەچون بۆ بەغدا بۆ ئەو پشتگیری کردنە.

"ڕۆژی نویٚ داوا لە حکومەت ئەکا لە موحاکەمە کردنی خەبات گەڕێت وە بەشانازیەوە دەری ئەخا کە ڕۆژنامەی خەبات بە ڕۆژنامەی هەرە بەرزی کورد دائەنێ.

"ئەی خوێندەواری بەڕێز! تکای لێ بوردن ئەکەین لەوەدا، کە لەم ژمارەیەدا، فریای ئەوە نەکەوتین دەربارەی موحاکەمەکەی ڕۆژی 27 ی 11 ی 1960 بنوسین."

لە ژ 10 ی کانونی دوەمی 1961 ی (ڕۆژی نویٚ) دا لە درێژەی مەحکەمەکەی خەبات دا بابەتێکی لە سەر هەندێ لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردیەکان نوسیوە، کە هەلومەرجی ڕۆژنامەوانی ئەو سەردەمە ڕون ئەکاتەوە، لێرەدا وەکو خۆی ئەینوسمەوە:

6. 4. 1. خەبات

"ئەنجومەنی عورفی لە کۆبونەوەی ڕۆژی 11 ی 12 ی 1960 یدا، بڕیاری دەرکرد بەوەی، کە ڕۆژنامەی خەباتی تێکۆشەر، لەو وتارەدا کە لە سەری درا بو بە مەحکەمە، تاوانبار نیە.

"خەبات، ئۆرگانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان، وە دەنگی دلێر و پیرۆزی نەتەوەی کوردی تێکۆشەر، لەسەر ئەو وتارە درابو بە مەحکەمە کە دەربارەی مادە 2 ی دەستوری وەختی بڵاوی کردبوەوە، وە لە وتارەکەدا دەری خستبو وەک (ڕاستەقینەیەک) کە کوردی کوردستانی عیراق بە شێکن لە نەتەوەی کورد، وە خاکی کوردستانی عیراقیش بەشێکە لە کوردستان. بێگومان ئەم ڕاستەقینەیە نەکەس ئەتوانێ لاریی لێ بێ وە نەکەسیش ئەتوانێ بڵێ کوردستان نیشتمانی کورد نیە.. بەم پێیە ئەنجومەنی عورفی دوهەم لە شاری بەغدا بڕیاری دەرکرد بەوەی ئەم وتارە (ڕەخنەیەکی خاوێن) ە وە هیچ زیانێک نادا لە برایەتی کورد و عەرەب.

"بێگومان بەوەی کە دان بنرێ بەوەدا کە کوردی کوردستانی عیراق بەشێکن لە نەتەوەی کورد، برایەتی کورد و عەرەب بە هێزتر ئەبێ و، یەکێتی ڕاستەقینەی عیراق پتەوتر ئەبێ.

"ڕۆژنامەی خەبات بەو وتارە مێژوییـە بـە نرخـەی هـەنگاوێکی پیـرۆزی نـا لـە پێنـاوی پێشـکەوتنی بیروباوەڕی کوردایەتی، وە بەهێزکردنی برایەتی کورد و عەرەبا، وە بڕیاری ئەنجومەنی عـورفیش بەڵگەیەکـە بۆ دڵسۆزی خەبات، وە ڕاستی و پاکی لە تێکۆشاندا.

"پڕ بە دڵ پیرۆزبایی لە ڕۆژنامەی خەباتی کورد ئەکەین لەم ئەنجامە جوانەدا کـە ڕێـک لەگـەڵ گیـانی دیمۆکراتێتیدا چەسپە.

"هەر بەردەوام بێ خەباتی تێکۆشەر بـۆ خزمـەت کردنـی بیروبـاوەڕی پـاکی کوردایـەتی وە کۆمـاری هاوبەشی کورد و عەرەب.

6. 4. 2. هەتاو

"مامۆستا گیو موکریانی خاوەنی چاپخانەی کوردستان و گۆڤـاری (هـەتاو) ی بـەڕێز دور خرابـوەوە، بەڵام هەواڵێک وا ئەگەیەنێ کە مامۆستا دەست بەسەرییەکەی لەسەر لابرا و گەڕایەوە بۆ هەولێر... پـڕ بـەدڵ پێخۆشحاڵیمان دەرئەبڕین وە ئاواتەخوازین کـە هـەتاو ڕۆی بدرێتـەوە بـە دەرچـون. تـا لـە کـۆڕی خـەباتا خزمەتی کوردایەتی و کۆمارەکەمان بکا.

6. 4. 3. ژین

"ڕۆژی 8 ی 12 ی 1960 ڕۆژنامەی (ژین) ی بەڕێز کەوتەوە دەرچـون. ژیـن کـە ماوەیـەک بـو بـە فەرمانی سیادەتی حاکمی عەسکەریی گشتی داخرابو، لەئەنجامی سەردانی مامۆستا ئەحمەد زرنگ لە سیادەتی حاکم و گفتوگۆ کردنیان، سیادەتی حاکم فەرمانی دا بە دەرچونەوەی. پیرۆزبـایی لـە (ژیـن) ی خۆشەویسـت ئەکەین وە هیواداربن هەر لە خزمەت کردنا بێت.

6. 4. 4. دەنگی کورد

لە هەمان ژمارەی ڕۆژنامەی ژیندا ئەم هەواڵە بڵاو کراوەتەوە:

"ڕۆژنامەی (دەنگی کورد) لەسەر وتارێک کە دەربارەی وەزعی شاری کەرکوک نوسی بوی، لـێپرسراوەکەی کە مامۆستا عومەر جەلال حەوێزییە گیرا. وە بەهۆی گرتنی ئەوەوە لە دەرچون کەوت، هیواداربن کاربەدەسـتانی دڵسۆزی کۆمارەکەمان لێپرسراوی ڕۆژنامەی ناوبراو بەر بدەن وە ڕۆژنامەکە بکەوێتەوە دەرچون."

6. 4. 5. داخستنی چاپخانەی کامەران

ژین، لە ژ 12 ی مارتی 1961 یدا لە ژێر سەرناوی: (چاپخانەی کامەران داخرا) دا نوسیویتی:

"ڕۆژی 10 ی 2 ی 1961 چاپخانەی کامەران بە فەرمانی سیادەی حاکمی عەسکەریی گشتی داخرا.

"تـا ڕۆژی 23 ی 2 ی 1961 چـاوەڕێی کردنــەوەیمان ئــەکرد بــەڵام لــەو ڕۆژەدا کــە چاپخانەکــە نەکرایەوە، ژمارە 12 ی ڕۆژی نوێمان برد بۆ چاپخانەی ژین چاپی بکا.

"زۆر سوپاسی مامۆستا ئەحمەد زرنـگ، خـاوەنی چاپخانــەی ژیـن وە کرێکـارانی ژیـن و چاپخانــەی کامەران ئەکەین کە هەوڵێکی بێ پایانیان لە پێناوی ئەوەدا دا کە ژمارە 12 دوا نەکەوێ.

"ئەم ژمارەیە تا لاپەڕە 40 ی لە چاپخانەی کامەران چاپ کراوە، وە لەو لاپەڕەیەوە لە ژین."

ئەگەرچی چاپخانەکە بە بیانوی ترەوە داخرا بەڵام هۆی ڕاستەقینەی داخستنی چـاپ کردنـی گۆڤـاری ڕۆژی نوێ بو.

6. 4. 6. داخستنی کاتنامە کوردی‌یەکان

ڕۆژ لە دوای ڕۆژ نێوانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و عەبدولکەریم قاسم ساردتر ئەبو. بـەرەو گـرژی و پێکادان ئەچو. تا ئەوە بو لە 11 ی ئەیلولی 1961 دا کەرتـەکانی جەیشـی عیـراق لـە دەربەنـدیخان و لـە دەربەندی بازیانەوە بەرەو سلێمانی بە ڕێ کەوتن و، شەڕ هەڵگیرسا.

لە دوا مانگەکانی حوکمی قاسمدا زۆری ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکان ڕاوەستێنرا بون و، بـە هـاتنی بەعس بۆ سەر کار، لە شوباتی 1963 دا، ئیتر بە تەواوی هەمو بڵاوکراوە کوردی‌یەکان قەدەغە کران.

بەعس قانونێکی تازەی دەرکرد ئیمتیازی هـەمو کاتنامـەکانی سـەردەمەکانی پێشـوی لـە عیـراقدا، بـە کاتنامە کوردی‌یەکانیشەوە، هەڵوەشانەوە. بەمەش کۆتایی بە قۆناغێ هات.

6. 5. هاتنی بەعس و پاوانکردنی مافی ڕۆژنامەوانی

قانونەکانی چاپەمەنی هەر لە سەرەتای دامەزراندنی دوڵەتی عیراقەوە تا هاتنی بەعس بۆ سـەر حـوکم، هەمیشە پـەراوێزێکی تەسـکی تـێدا بـوە بـۆ ئـازادی ڕۆژنامـەوانی‌ی کـەرتی تایبـەت. وەرگرتنـی ئیمتیـازی دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤار و بڵاوکراوەی دەوری، وەکو موڵکیەتی تایبەتی هـەر شـتێکی تـر سـەیری ئـەکرا، ئەگەر بە ڕواڵەت یش بوبێ، ئەمە مافێکی هاووڵاتی عیراقی بوە.

کە بـەعس بـۆ جـاری یەکـەم لـە 8 ی شـوباتی 1963 دا هاتـە سـەر کـار، هـەمو گۆڤـار و ڕۆژنامـە کوردی‌یەکانی، کە لە سەردەمی قاسمدا دانەخرابون، بە یەکجاری داخست. یەکێ لەوانـە ڕۆژنامـەی بـە تەمـەنی (ژین) ی سلێمانی بو.

کە بۆ جاری دوەم لە تەموزی 1968 دا هاتەوە سەر کار، نیزامێکی شمولی (تۆتالیتێر) ی دامەزرانـد. ڕۆژنامەوانی‌یشی کردە بەشێکی ئەم نیزامە شمولیە. قانونەکەی گۆڕی و، ئیتر کەس مافی وەرگرتنی ئیمتیازی دەرکردنی ڕۆژنامەی نەما. مەگەر لە هەندێ حاڵـەتی نائاسـایی‌دا، کـە خۆیـان مەبەسـتیان بـو. ئـەم مافـە بـۆ حکومەت و بۆ حیزب (بەعس خۆی و هاوپەیمانەکانی لـە حکومـەت و جەبهـەدا) پـاوان کـرا. هـەمو ڕۆژنامـە و گۆڤار و بڵاوکراوە دەوری‌یەکان خرانە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەوە.

لە ناوەڕاستی شەستەکانەوە، پارتی دیمۆکراتی کوردستان بو بو بە دو کەرتەوە. هەردو بـاڵ بـە نـاوی پارتی‌یەوە چالاکی سیاسی، ڕێکخراوەیی، ڕاگەیاندن.. یان ئەنواند. بڵاوکراوەکـان یشـیان هاونـاوی یـەکتری بون. هەر بەو جۆرە حیزبی شـیوعی عیـراق یـش بـو بـە دو کەرتـەوە. هـەردو بـاڵ بـە هـەمان نـاوەوە چالاکی‌یان ئەنواند.

بەعس بەرنامەی تایبەتی خۆی هەبو بۆ ڕەفتارکردن لە گەڵ کێشەی کـورد. سـەرەتا هـەوڵی‌دا لـە گـەڵ هەردو باڵی جوڵانەوەی کورد پێک بێ و، هەردولا بەشداری وەزارەت و دەسەڵاتی سیاسـی بـن. ئەمـە سـەری نەگرت. باڵی بارزانی کەوتە شەڕێکی قورسەوە لە گەڵ هێزەکانی حکومەت و لە گەڵ باڵەکـەی تـری پـارتی و، باڵەکەی تریش درێژەی بە چالاکیـەکانی خـۆی و بـە هاوکـاری دا لـە گـەڵ حکومـەت. هـەردو بـاڵ چەنـدین بڵاوکراوەیان، بە کوردی و بە عەرەبی، لەوانە ئۆرگانی حیزبەکەیان، لە چاپخانە و بارەگـا نهێنیـەکانی خۆیـان دا، چاپ و بڵاو ئەکردەوە.

بەعس، لە جەنگەی شەڕدا لە گەڵ سەرکردایەتی بارزانی، دۆستایەتی باڵی مەکتـەبی سیاسـی ئـەکرد و، هەندێ مافی نەتەوەیی کوردی سەلماند:

- زانکۆی سلێمانی دامەزراند،
- زۆری قەزا و ناحیە کوردنشینەکانی بادینان لە موسڵ جیا کرانەوە و پارێزگای دهۆک دروست کرا،

- نەورۆز کرا بە جەژنی ڕەسمیی عیراق،
- ڕێگە درا بە دامەزراندنی یەکێتیی نوسەرانی کورد،
- بڕیاری دامەزراندنی کۆڕی زانیاری کورد درا.
- دەزگاکانی حکومەت خۆیان چەند گۆڤاری کوردی و، پاشکۆی کوردی گۆڤاری عەرەبی دەرکرد و، ئیجازەی دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤاریدا بە باڵی مەکتەبی سیاسی.

لە ژێر سایەی دەسەڵاتی بەعسدا ڕۆژنامەوانیی ئاشکرا 6 جۆر بو:

- حکومەتی،
- پیشەیی،
- سیاسی و ڕۆشنبیری،
- حیزبی،
- ڕیکخراوەیی،
- کەرتی تایبەت.

لە پاڵ ڕۆژنامەوانیی ئاشکرادا، ڕۆژنامەوانیی نهێنیی یش بەردەوام بو. پدک و حشع بڵاوکراوە کوردییەکانیان بەردەوام بو.

6. 5. 1. ڕۆژنامەوانیی حکومەتی

ڕاگەیاندن یەکێکە لە کۆڵەکە سەرەکیەکانی ئایدیۆلۆجی بەعس. پرۆپاگەندە بۆ سەدام حسێن و بڵاوکردنەوەی وێنە و وتارەکانی و پرۆپاگەندە بۆ حیزبی بەعس و بیروبۆچون و هەڵوێستە سیاسییەکانی، بەشێکە لەو کارە ئایدیۆلۆجیەی کە ئەبێ لە هەمو بوارەکانی ژیانی هاوولاتی عیراقیدا، بە تایبەتی لە دەزگاکانی ڕاگەیاندن دا، ڕەنگ بداتەوە. بەعس بودجەیەکی گەورەی بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کرد و، بەوپەڕی دەسبڵاویەوە کەوتە خەرج کردنی پارە لە سەر داوودەزگاکانی ڕاگەیاندن و کارکەرانی ئەو بوارە.

6. 5. 2. بڵاو کراوە پیشەییەکان

هەندێ لە وەزارەتەکان و نەقابە و ڕێکخراوە ناوەندییەکان، بڵاوکراوەی تایبەتی خۆیان هەبوە. هەندێک لەمانە بەشێکیان بۆ کوردی تەرخان کردوە. بەڵام ئەم گۆڤارانە هەر لە ناو خۆیاندا بڵاو بونەتەوە و، زۆر کەم گەیشتونەتە خوێندەواری ئاسایی. بە زۆری باس و بابەتەکانیان لاواز و بێ پێز بون، لەوانە:

6. 5. 2. 1. کاری میللی

پاشکۆی کوردی العمل الشعبی بو. وەزارەتی ئیرشاد لە بەغداد دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 11 ی تشرینی دوەمی 1968 دا و، دوا ژمارەی لە تەموزی 1969 دا دەرچوە.

6. 5. 2. 2. صوت الفلاح – دەنگی فەلاح

یەکێتی گشتی جوتیارانی عیراق دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 10 ی مایسی 1971 دا دەرچوە.

6. 5. 2. 3. وعي العمال – هوشیاریی کرێکاران

یەکێتیی گشتیی کرێکارانی عیراق دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 7 ی کانونی یەکەمی 1972 دا دەرچـوە. لە ژ 189 ەوە بەشێکی بە زمانی کوردی ئەنوسی.

6. 5. 3. بڵاوکراوەی سیاسی و رۆشنبیری

بەعس جوڵانەوەی کوردی وەکو یەکێ لە گـەورەترین هەرەشـە ناوەکیـیـەکانی ئاسایشـی نیشـتمانیی عیراق و ئاسایشی نەتەوەیی عەرەب دائـەنا، بۆیـە لـە پـاڵ دانـانی رێوشـوێنی سـەرکوتکردندا، رێوشـوێنی دەستەمۆکردنی ئایدیۆلۆجی یشی، بۆ دائەنا، کـە یـەکێ لـە رێگـەکانی کـارکردن بـو لـە مەیـدانی رۆشـنبیری و رۆژنامەوانیدا.

6. 5. 3. 1. بەیان

ژ 1 ی لە تشرینی دوەمی 1969 لە لایەن وەزارەتی راگەیاندنەوە لە بەغداد دەرچـو. بەرپرسـیارەکەی د. ئەکرەم فازیڵ و، سکرتێری نوسینی جەلالی میرزا کەریم بو. بەیان لە پاش چەند ژمارەیەک درا بە دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی.

6. 5. 3. 2. هاوکاری

(دار الجماهير للصحافة) هەفتانە لـە بەغـداد دەری ئـەکرد. دار الجمـاهير، دەزگایـەکی رۆژنامـەوانی و چاپەمەنیی گەورە بو. ئەگەرچی بە ناو دامەزراوێکی سەربەخۆی خاوەن کەسایەتی قانونی و مەعنـەوی بو، بەڵام لە چوارچێوەی ئایدیۆلۆجی بەعسدا کاری ئەکرد و سەر بە وەزارەتـی راگەیانـدن بـو. چەنـدین رۆژنامە و گۆڤاری بە زمانەکانی عەرەبی، ئینگلیـزی، کـوردی، تورکومـانی دەرئـەکرد، لەوانـە هەفتەنامـەی هاوکاری.

ژ 1 ی لە 9 ی کانونی دوەمی 1970 دا دەرچوە.

6. 5. 3. 3. رۆشنبیری نوێ و کاروان

ئەم بڵاوکراوانە دو لایەنیان هەبو: لایـەنێکیان، پرۆپاگەنـدە بـو بـۆ سـەدام و داوودەزگاکـانی بـەعس و بیرو بۆچون و هەڵوێستە سیاسییەکانیان، کـە خـۆی لـە وێنـەکانی سـەدام و، وتـاری بـێ پێـز و نزمـیی سیاسیی لاپەڕەکانی پێشەوەی بڵاوکراوەکاندا ئەنواند. لایەنەکەی تری، ئەو وتار و شیعر و لێکۆڵینەوانە بو، کە نوسەر و لێکۆڵـەرەوەکانی کـورد بـۆ خزمـەتی ئـەدەب و رۆشـنبیری و میـژوی کـورد لـەم بڵاوکراوانـەدا ئەیاننوسی. ئەگەر نوسەرانی کورد بیانویستایە بایکۆتی ئەم بڵاوکراوانە بکـەن، جگـە لـەوەی رەنگـە توشـی راونان و سزادان ببونایە، ئەبو هیچ بەرهەمێکیشیان بڵاو نەکردایەتەوە.

6. 5. 4. رۆژنامەوانیی حیزبی

بەعس کە هاتـە سـەر کـار، بـۆ ئـەوەی دەسـەڵاتی خـۆی جێگیـر بکـا و بـۆ ئـەوەی داوودەزگاکـانی دابمەزرێنێ، هەوڵیدا لە گەڵ هەردو باڵی جوڵانەوەی کوردا بسازێ. سەرکردایەتی بـارزانی پـاش ئاشـتییەکی کورت، نەیتوانی لە گەڵی پێک بێ، کەوتەوە شەڕ. ئەو ماوەیـە (1968- 1970) بـەعس لـە گـەڵ بـاڵی م س هاوکاری ئەکرد و، رێگەی کاری ئاشکرا و ئیمتیازی رۆژنامە و گۆڤاری بە وان دا.

ساڵی 1970 بەعس لـە گـەڵ سـەرکردایەتی بـارزانی پێکهـات و، بەیاننامـەی 11 ی ئـازاری 1970 خوێندرایەوە. ئەم بەیاننامەیە دەسکەوتێکی گەورە بو بۆ گەلی کورد. بۆ یەکەمین جار حکومەتی عیراق مـافی نەتەوەیی کوردی لە سەر بنچینەی ئۆتۆنۆمی سەلماند و، لە دەستوری کاتیی عیراقدا، دانی بەوەدا نا کە گەلی عیراق پێکدێ لە دو نەتەوەی سەرەکی عەرەب و کورد.

بەعس ئەو ماوەیە (1970- 1974) هاوکاری لە گەڵ سەرکردایەتی بارزانی ئـەکرد و، ڕێگـەی کـاری ئاشکرا و ئیمتیازی ڕۆژنامە و گۆڤاری بەوان دا و، ئەو مافەی لە باڵەکەی تر سەندەوە. ئەم هاوکاریە تا سـاڵی 1974 ی خایاند. لەو ساڵەدا شەڕ بە سەختی هەڵگیرسایەوە، تا بە ڕێککەتننامەی 1975 ی جـەزائیری شـا - سەدام کۆتایی هات.

6. 5. 4. 1. **التآخي– العراق**

بەعس چەند تاقمێکی کارتۆنیی دروست کرد. بە ناوی پـارتی و هەنـدێ ڕێکخـراوی تـرەوە کاریـان ئەکرد. لە پێشدا بە ناوی ڕۆژنامەکەی پارتی (التآخي) و، دواتر ئیمتیازی ڕۆژنامەیەکی پێ بەخشین بە نـاوی (العراق) هوە، کە پاشکۆیەکی کوردی یشی هەبو.

ساڵی 1973 بەعس لە گەڵ حشع (جەبهە) ی پێکهێنا و، حشع بەشداری وەزارەت بو و، کەوتـە کـاری ئاشکرا و، دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤار. ئەم هاوکاریە تا ساڵی 1979 ی خایاند. لەو سـاڵانەدا کـورد کەوتـە بەر شاڵاوی درندانەی تەعریب، تەرحیل، تەهجیر و تەبعیس. حشع نەیتوانی پارێزگاری کورد بکا. سـەرەنجام خۆیشی کەوتە بەر شاڵاوی بەعس و، بە ناچاری ملی ڕێگای شاخی گرت.

6. 5. 4. 2. **النور– روناکی**

زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان (باڵی مەکتەبی سیاسی) بو. ڕۆژانە لە بەغـداد بـە زمـانی عـەرەبی دەرئەچو. ئیمتیازەکەی بە ناوی حیلمی عەلی شەریف و سەرنوسەرەکەی عومەر مستەفا بو. لە مایسـی 1969 تا مارتی 1970 بەردەوام بو. ئەم ڕۆژنامەیە هـەموی بـە عـەرەبی دەرچـوە. تـەنیا دو ژمـارەی ڕونـاکی کـە پاشکۆی هەمان ڕۆژنامە بو بە کوردی، ئەویش لە شێوەی گۆڤاردا، دەرچوە. ڕەحمـانی زەبیحـی سـەرپەرشـتی ئەکرد.

6. 5. 4. 3. **رزگاری**

گۆڤارێکی هەفتانەی گشتی بو. بیروڕای باڵی چەپی پارتی دیمۆکراتی کوردسـتان (مەکتـەبی سیاسـی) دەرئەبڕی. ئیمتیازەکەی بە ناوی نەوشیروان مستەفا (نوسەری ئەم دێڕانە) و سەرنوسەرەکەی شـازاد سـائیب بو. چەند ژمارەیەکی لە بەغداد و ئەوی تری تا ڕاوەستانی لە سلێمانی چاپ کـرا. ژ 1 ی لـە نیسـانی 1969 و ژ 15 ی لە مارتی 1970 دا دەرچوە.

6. 5. 4. 4. **التآخي– برایەتی**

التآخي زمانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان (سەرکردایەتی بـارزانی) بـو، لـە کـاتی گفتوگـۆدا لـە گـەڵ حکومەتی عەبدولڕەحمان عارفـدا، لە بەغداد دەری ئەکرد. ژ 1 ی لە 6 ی مایسـی 1967 دەرچـو. ئیمتیـازی ڕۆژنامەکە بە ناوی ساڵح یوسفی یەوە بە عەرەبی بو، بەڵام پاشکۆیەکی کوردیـیـان لـە گـەڵ دەر ئـەکرد. ئـەم خولەی دەرچونی برایەتی لە تشرینی دوەمی 1968 دا تەواو بو.

دەرچون و راوەستانی (التآخي- برایەتی) بەند بو بە جۆری پێوەندیی سەرکردایەتیی بارزانیـەوە لـە گەڵ حکومەتی بەغداد. لە گەڵ راگرتنی شەڕ و دەس پێ کردنی گفتوگۆدا دەستی ئەکرد بە دەرچون و، لە گەڵ هەڵگیرسانەوەی شەڕدا رائەوەستا. بەم جۆرە چەند جارێ دەرچو و چەند جارێ راوەستا.

دوای 11 ی ئازاری 1970 التآخي لە بەغداد دەستی کردەوە بە دەرچون. خاوەنی ئیمتیـازی حـەبیب محەمەد کەریم و سەرنوسەرەکەی دارا تۆفیق بو. التـآخي رۆژانـە بـە عـەرەبی لـە بەغـداد دەرئـەچو. پاشـکۆ کوردیيەکەی سەردەمێک لە شێوەی گۆڤاردا لە بەغداد و سەردەمێک لە سلێمانی دەر ئەچو. ژمارەکـانی بەغـداد سەعید ناکام و رەفیق چالاک و ژمارەکانی سلێمانی رەمزی قەزاز سەرپەرشتی ئەکرد.

ساڵی 1974 بو بە رۆژنامەیەکی رۆژانە لە بەغداد بڵاو ئەکرایەوە. بـە هـۆی هەڵگیرسـانەوەی شـەڕی 1974 ەوە لە دەرچون وەستا.

دوای هەڵگیرسانەوەی شەڕ لە کوردستاندا، بەعس حیزبێکی کارتۆنی لە چەند کۆنـە پارتیـیـەک دروسـت کرد و، رێگەی دان بە رۆژنامەیەکی رۆژانەی عەرەبی بە ناوی التآخي و پاشکۆیەکی کوردی بە ناوی برایەتیـیـەوە دەر بکەن. ئیمتیازەکەی درا بو بە عەزیز عەقراوی. چەند ژمارەیەکی لێ دەرچو، ئیتر پەکی کەوت.

دوای راپەڕین پارتی بە هەمان ناوەوە و لە سەر ژمـارەی پێشـوی لـە هـەولێر کەوتـەوە بڵاوکردنـەوەی التآخي.

6. 5. 4. 5. بیری نوێ

رۆژنامەی حشع بو. ئیمتازەکەی بە ناوی فەخری کەریم زەنگەنـە و سەرنوسـەرەکەی د. حسـێن قاسـم عەزیز بو. ژ 1 ی لە 17 ی حوزەیرانی 1972 دەرچوە. لە گەڵ تێکچونی نێوانی حشـع و بـەعس لـە سـاڵی 1979 دا، ئەمیش راوەستا.

6. 5. 4. 6. العراق و پاشکۆ کوردیيەکەی

ئەمانە زمانی حیزبە کارتۆنیيەکان بـون. رۆژنامـەی حیزبـی تـا ئـەو زەمانـەی حیزبەکـە هاوپـەیمان و هاوکاری بەعس بو ماوەی بڵاوکردنەوەی ئەدرا، لە گەڵ تێکچونی پێوەندیيە سیاسیيەکانی بـەعس لـە گـەڵ ئەو لایەنەدا رۆژنامەکەیشی را ئەوەستێنرا. لە بەر ئەوە ئەم رۆژنامانە نەیان توانیوە بەردەوام بن.

6. 5. 5. رۆژنامەوانیی رێکخراوەیی

6. 5. 5. 1. نوسەری کورد

لە شێوەی گۆڤاری کتێبیدا دەرچوە. یەکێتی نوسەرانی کورد لە بەغداد دەری ئەکرد. ژ 1 ی لـە مـارتی 1971 دا دەرچوە. ساڵی 1974 زۆری نوسەر و ئەدیبەکانی کـورد چونـە شـاخ بـۆ بەشـداری لـە شۆڕشـی کوردا. لەوێ ژمارەیەکی تری لێ دەرچو. پاش شـکانی شۆڕشـەکە دیسـانەوە چەنـد ژمارەیـەکی لـێ دەرچـو. ئەگەرچی ئەبو گۆڤارەکە مانگانە بێ، بەڵام نەیتوانیوە بە رێکوپێکی لە کـاتی خـۆیدا بـڵاو بکرێتـەوە. چەنـد جارێ سەرنوسەر و دەستەی نوسەرانی گۆڕاوە.

6. 5. 5. 2. رۆژی کوردستان– شمس کردستان

گۆڤـارێکی عـەرەبی و کـوردی بـو. کۆمەڵـەی زانسـتی کـوردی لـە بەغـداد دەری ئـەکرد. ژ 1 ی لـە حـوزەیرانی 1971 دا دەرچـوە. سەرنوسـەری ژمارەکـانی سـاڵانی 71- 74 سـاڵح یوسـفی و، سـکرتێری نوسینی سەعید ناکام و، بگێڕی کاروبار جەمال خەزنەدار بوە. دواتر د. موکەڕەم تاڵەبانی بۆتە سەرنوسەری.

6. 5. 5. 3. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد

کۆڕی زانیاری کورد، بە کوردی و عەرەبی ساڵی ژمارەیەک یان دوانی لە بەغداد لێ دەر ئەکرد. ژمارەی لاپەڕەکانی هەندێ ژمارەی، بەرەوژوری 800 لاپەڕەیە. ئیحسان شێرزاد سەرنوسەری بو.

6. 5. 6. ڕۆژنامەوانیی کەرتی تایبەت

6. 5. 6. 1. ژین

ژ 1 ی لە 10 کانونی یەکەمی 1970 دا دەرچوە. خاوەنی ئیمتیازی کاکەی فەلاح و سەرنوسەرەکەی عەبدولقادر بەرزنجی بوە.

6. 5. 6. 2. زانیاری

لە شێوەی گۆڤاردا دەرچوە. ژ 1 ی لە ئۆکتۆبەری 1970 لە بەغداد دەرچوە. خاوەنی ئیمتیازی د. عەزیز ئەمین و تەلعەت نادر و، سەرنوسەری نوری ئەمین بو. تەرخان کرابو بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی. پسپۆڕ و مامۆستا کوردەکانی زانستگەکان بۆیان ئەنوسی. دوای چەند ژمارەیەک لە دەرچون کەوت.

6. 5. 6. 3. هی تر

دوای 11 ی ئازاری 1970 چەندین بڵاوکراوە لە شێوەی گۆڤار و ڕۆژنامەدا لە بەغداد، سلێمانی، هەولێر، دهۆک، کەرکوک دەرچون. هەندێکیان هی یەکێتییەکانی قوتابیان، ئافرەتان، مامۆستایان بون و، هەندێکیان مامۆستایان یان قوتابیانی قوتابخانەیەک دەریان کردون. ئەمانە هەندێکیان 1 ژمارە یان چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچوە و وەستاوە. ئەمانە جێگەیەکی ئەوتۆیان لە بواری سیاسی، ڕۆشنبیری، ئەدەبی ڕۆژنامەوانیی کوردی دا نیە.

بێجگە لەوانە (**ڕوانگە**) 3 ژمارە و (**دەفتەری کوردەواری**) 3 ژمارەی لێ دەرچوە. لە چەند سەرچاوەیەکدا ئەمانیش لە لیستەی گۆڤارەکاندا نوسراون، ئەگەرچی هەردو بڵاوکراوە باس و بابەت و شیعری باش و جۆراوجۆری چەند نوسەر و شاعیری جیاوازیان تێدایە، بەڵام ئەمانە گۆڤار نەبون، بەڵکو وەک هەر کتێبێکی تر چاپ و بڵاو کراونەتەوە.

7. قوتابخانەکانی رۆژنامەوانیی کوردی

7. 1. شام: قوتابخانەی رۆژنامەوانیی بەدرخانییەکان

7. 1. 1. بنەماڵەی بەدرخان

7. 1. 1. 1. نەوەی یەکەم

بەدرخان ئەگەرچی بە تێشکاوی دورخرایەوە بۆ جەزیرەی کریت و، دواتر بۆ شام، بەڵام پێی ئەچێ پیاوێکی رۆشنبیر و ئاگادار بوبێ لە گرنگی خوێندەواری و زانیاری نوێ. هەر بۆیە منداڵەکانی خستۆتە بەر خوێندن و، چەندین سیاسی روشنبیری گەورەیان تێدا هەڵکەوتوە. لە ناو ئەوانەدا: میقداد مەدحەت، ئەمین عالی، حسێن کەنعان، خەلیل رامی، بەحری، عەبدولڕەحمان، عەبدولڕەزاق...

رۆژنامەوانی لە ناو ئەم بنەماڵەیەدا بوە بە پەیامێکی پیرۆز و نەریتێکی پێڕەوکراو. میقداد مەدحەت بەگ یەکەمین رۆژنامەی کوردی لە قاهیرە دامەزراند، کە ئەم بە هۆی نەخۆشی یان لە بەر هەر هۆیەکی تر لەم کارە کشایەوە، عەبدولڕەحمان بەگی برای بە ئیسرارێکی زۆرەوە درێژەی بە بڵاوکردنەوەی دا. ئەم بنەماڵەیە لە رێگەی ئەم رۆژنامەیەوە ئەیانویست پەیامی کوردایەتی بە گەلەکەیان بگەیەنن، بۆیە بە بێ کۆڵدان، ئەم رۆژنامەیەیان گرت بە کۆڵەوە و، سەرەڕای هەمو گوشارێکی کاربەدەستانی سوڵتان عەبدولحەمید و، دەردی دەربەدەری و نەبونی، وڵات بە وڵات ئەیان گێڕا.

7. 1. 1. 2. نەوەی دوەم

ئەمین عالی بەگ، کەسایەتی ناسراوی ئەستەموڵ و، یەکێ لە چالاکەکانی بزوتنەوەی کوردایەتی و، یەکێ لە دامەزرێنەرانی جەمعیەتی تەعالی و تەرەقی کورد، باوکی سورەیا و جەلادەت و کامەران بو. ئەم 3 کوڕە کە لە ناو ئەم بنەماڵە تێکۆشەرەدا چاویان هەڵهێنا بو، لە ئەستەموڵ خوێند بویان و، جەلادەت و کامەران لە ئەوروپا درێژەیان بە خوێندنی بەرز دابو.

سەرکەوتنی مستەفا کەمال رێگەی گەڕانەوەی بۆ تورکیا لێ بەستن. پەرپوەی شام و لوبنان بون. دوای تێشکانی شۆڕشەکەی شێخ سەعید (1925) و، خۆ رێکخستنەوەی چالاکەکانی کورد لە رێکخراوی خۆیبوندا، جەلادەت یەکێ بو لە دامەزرێنەر و چالاکەکانی ئەم حیزبە. کە شۆڕشی ئاگری (1929- 1931)

تێشکا، پێ ئەچێ جەلادەت و کامەران ئیتر نائومێد بوبن لە کاری سیاسی و چەکدار، لە بەر ئەوە بـە تـەواوی خۆیان بۆ کاری رۆشنبیری تەرخان کرد. چەندین گۆڤاریان دەرکرد و چەندین کتێبیان نوسی.

7. 1. 1. 2. 1. رۆژنامەی کوردستان

لە سەر دەستی ئەم بنەماڵەیەدا رۆژنامەی کوردستان بە 3 قۆناغ دا تێپەڕیوە:

قۆناغی یەکەم (1898– 1902) لە قاهیرەوە میقداد دەستی پێ کرد و، عەبدولرەحمانی بـرای بـەرەو جنێڤ، لەندەن، فۆلکستن، جنێڤ، درێژەی بە رێپێوانەکە دا، تا لە بەر هەر هۆیەک بێ، ئیتر ڕاوەستاوە.

قۆناغی دوەم (1908) دوای ئینقیلابی عوسمانی سورەیای ئەمین عالی برازای لـە ئەسـتەموڵ دەسـتی پێ کردەوە تا ئیتیحادیەکان دایان خست.

قۆناغی سێیەم (1917- 1918) دیسانەوە سورەیا لە قاهیرە تێ هەڵچوەوە.

7. 1. 1. 2. 2. گۆڤاری هاوار

جەلادەت بەدرخان ئیمتیازی دەرکردنی گۆڤارێکی کوردی بە ناوی هاوارەوە وەرگـرت. ژ 1 ی لـە 15 ی مایسی 1932 دا لە شام بڵاو کردەوە. تـا 15 ئـابی 1943 بـەردەوام بـو. بـە هـەموی 57 ژمـارەی لـێ دەرچو. بە سەر یەکەوە 808 لاپەڕەن.

ئەگەرچی چەند نوسەری کە وەکو: کامەران بەدرخان، عوسمان سەبری، جگەرخوێن، قەدری جـان.. لـە نوسینەکانیدا بەشدار بون، بەڵام جەلادەت خۆی نوسەری سەرەکی بـوە و، بەشـێکی زۆری نوسـینەکانی هـی ئەون.

بە هۆی ناوبانگی باشی بنەماڵەی بەدرخان و، بە هـۆی ئـەو تـۆڕە ڕێکخراوەیی‌یـەی کـە خۆیـون لـە کوردستانی عیراق دا هەی بـو، زۆر زو ژمارەکـانی هـاوار گەیشـتنە دەس رۆشـنبیرانی کوردسـتانی عیـراق. شاعیر و نوسەرەکانی کەوتنە پیرۆزبایی لێ کردن و هاندانی و، ناردنی بەرهەمەکانیان بۆی. پیرەمێرد وەفدی کوردستان و، بێکەس ئەی وەتەن و، شێخ سـەلام کۆمـەڵی گـەلان و، ئەسـیری سـنوری کوردسـتان و، گـۆران ئیلهامی هاواری، بۆ یەکەم جار لێرەدا بڵاو کردۆتەوە.

زۆری بابەتەکانی هاوار بە کوردین (بە تایبەتی بە زاراوی پاک و پاراوی جزیرە و بۆتانی کرمانجی سەرون)، دەربارەی ئەدەب و زمـان و فۆلکلـۆر و هۆزەکـانی کـوردن. بـەڵام لـە هـەمو ژمارەیـەکیدا بەشـێکی فەرەنسی تێدایە. ناو بە ناو یش وتاری کورتی بە عەرەبی و تورکی بڵاو کردۆتەوە.

ژمارەکانی 1– 24 ی تێکەڵاوە لە رێنوسی حـەرفی عـەرەبی و لاتینـی. دوای ئـەوە ئیتـر هـەموی بـە لاتینی نوسراوە.

هاوار لە سوید سەرلەنوێ بە ئۆفسێت چاپ کراوەتەوە.

د کەمال مەزهەر وتارێکی بە ناونیشانی: (گۆڤاری هـاوار و کـوردی عیـراق) لـە ژ 183 ی 1999 ی گۆڤاری بەیاندا نوسیوە و ئەڵێ: هاوار بە لایەنی کەمەوە 4 نامەی ماجستێر هەڵـدەگرێت: شـوێنی هـاوار لـە رۆژنامەنوسی‌ی کوردیدا و، ئەدەب، زمان و، مێژو لە هاواردا.

دو کەسی تر لە ژ 75 ی نیسانی 1998 ی گۆڤاری مەتین کە مانگانە لـە دهـۆک دەرئـەچێ لـە سـەر هاواریان نوسیوە:

دیـــار دۆســـکی: کۆڤـــارا هـــاوار و زارێ کرمانجیـــا ژێـــری، مـــەتین، ژ 75، نیســـانی 1998، ل 28- 34

* هاوار *

ژمارە

١

گەربەز

١٣٢٤

شمسی

انور محمد طاهر: رۆلێ هـاوار بـۆ پێشخسـتنا چیرۆکـا کوردیـیا هونـەری، مـەتین، ژ 75، نیسـانی 1998، ل 35- 43

جەلادەت لە 26 ی نیسانی 1893 لە دایک بوە و لە 15 ی تەموزی 1951 دا مردوە.

7. 2. جەنگی جیهانیی دوەم و رۆژنامەوانیی کوردی

هەڵگیرسانی دوەمین جەنگی جیهانی و ململانێی نێوان هاوپەیمانەکان و دەوڵەتانی میحوەر، پێویسـتی بە پرۆپاگاندەیەکی زۆر هەبو. هاوپەیمانەکان بە کوردی یش ئەم کارەیان کرد. لە بەغداد دەنگی گیتی تازەیان بڵاو کردەوە و، لە یافا بەرنامەیەکی کوردییان لە رادیۆی (الشرق الادنى) کردەوە. ئەمانە بە کرمانجیی خوارو بون. بە کرمانجیی سەرو یش یارمەتی جەلادەت و کامەرانیاندا چەند گۆڤارێ بڵاو بکەنەوە. لـە گـەڵ تـەواو بونی جەنگدا ئەم گۆڤارانە یش راوەستان.

7. 2. 1. رۆناهی

جەلادەت عالی بەدرخان مانگانە دەری کردوە. ژ 1 ی لە 1 ی نیسـانی 1942 دا و ژمـارە 28 ی کـە دوا ژمارەیەتی لە مارتی 1945 دا لە شام، بە کرمانجیی سەرو و، بە حەرفی لاتینی دەرچوە. لـە گـەڵ تـەواو بونی دوەمین جەنگی جیهانیدا راوەستاوە. زۆری بابەتەکانی بۆ پرۆپاگەندەی جـەنگیی هاوپەیمانـەکان دژی ئەڵەمانیا تەرخان کراوە.

7. 2. 2. رۆژا نو

د. کامەران عالی بەدرخان دەری کردوە و جەلادەتی برای یارمەتی داوە. ژ 1 ی لە مایسـی 1943 دا لە بێروت، بە کرمانجیی سەرو و، بە حەرفی لاتینی دەرچـوە. لـە گـەڵ تـەواو بـونی دوەمـین جـەنگی جیهانیدا راوەستاوە. زۆری بابەتەکانی بۆ پرۆپاگەندەی جەنگیی هاوپەیمانەکان دژی ئەڵـەمانیا تـەرخان کراوە.

7. 2. 3. ستێر

د. کامەران عـالی بـەدرخان دەری کـردوە و جـەلادەتی بـرای یارمـەتی داوە. ژ 1 ی لـە 6 ی کـانونی یەکەمی 1943 دا لە شام، بە کرمانجیی سەرو و، بە حەرفی لاتینی دەرچوە. لـە گـەڵ تـەواو بـونی دوەمـین جەنگی جیهانیدا راوەسـتاوە. زۆری بابەتـەکانی بـۆ پرۆپاگەنـدەی جـەنگیی هاوپەیمانـەکان دژی ئەڵـەمانیا تەرخان کراوە.

هـەواڵی ئـەم بڵاوکراوانـە بـە خۆشـیەکی زۆرەوە لـە نـاو رۆشـنبیرانی کوردسـتانی عیـراقدا دەنگـی داوەتەوە. پیرەمێرد لـە (ژیـن، ژ 738 ی، 6 ی نیسـانی 1944 دا) لـە ژێـر سـەرناوی: (چـاوڕونی) دا لـەم بارەیەوە نوسیویێتی:

"کورد کە شابازی ئەوجی ئازایی و سەرئازادی بو، چەنـدێک بـە نـارەوایی لانـەیان شـێواندن، پەروباڵیان قرتاندن، ڕۆڵەی نازدار و جگەرگۆشەی بەکاریان خنکاندن، من هـەمو سـاڵێ لـەم هـەیوەدا شین و زاری و شیوەن و ناڵەکاریم بۆ دەکردن، ئێستا خوا ڕەوای بینی وەکو ئارایشی بەهار ژیانەوە و بوژانەوە و لە گردی یارەوە شەوقی ئاگری رۆژی نەویان ئەگاتە جیلوەگاهی (رۆژی نەو) ی بێـروت و لوبنان.

SAL 1
HEJMAR 1
ÇARŞEMB
1 NÎSAN 1942

RONAHÎ

ANNEE 1
NUMÉRO 1
MERCREDI
1 AVRIL 1942

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ DE LA REVUE KURDE HAWAR

Balafirên ingilizî dî peravên Norvêjê de bi ser vapo rên dijmin de girtine û ew dane ber bimbeyên xwe. Balaf iran hingafte vaporekê û ew bin av dibe.

ŞAM—1942
ÇAPXANA SEBATÊ

1-4
MAR 1-28
SAN 1942
R 1945

RONAHÎ

ANNEE 1-4
NUMÉRO 1-28
1 AVRİL 1942
MARS 1945

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ DE LA REVUE KURDE HAWAR

Mîr CELADET BEDÎRXAN
Xwedî û Berpirsiyarê Kovarê

ŞAM - 1942-1945
ÇAPXANA SEBATÊ
ÇAPXANA TEREQIYÊ

BERHEVOK : ÇAPXANA JİNA NÛ

"ئەم ڕوناکیە لە گەڵ ڕوناکی شاما یەکدگیر بو. شامی کردین بە سەحەر. هەمو هەفتەیەک ڕۆژنامەی ڕۆژی نویَ و ئەستێر و ڕوناکی مان بۆ دێت، چاوی وڵاتی پیَ ڕون دەبێتەوە. جۆش و خرۆشێکی خستۆتە ناو ئەم وڵاتە کە هیوای وریایی و ڕاپەڕینی لیَ دەوەشێتەوە.
"خوا هیمەتی بەدرخانی‌یەکان بەرقەرار کا کە زینەتی لاپەڕەی کوردەوارین و فیداکاری گەل و نیشتمانن."

7. 3. سیماکانی قوتابخانەی ڕۆژنامەوانی‌ی بەدرخان

لێکۆڵینەوەی کوردستانەکان، هاوار، ستێر، ڕۆژا نو، ڕۆناهی، دەری ئەخەن کە ئەم بنەماڵەیە داهێنەری قوتابخانەیەکی تایبەتین لە ڕۆژنامەوانی‌ی کوردی‌دا:

1. لە بارەی زمانەوە، زاراوی جزیرە و بۆتانی کرمانجی‌ی سەرویان کرد بە بنچینەی زمانی نوسین و دەوڵەمەندیان کرد بە وشەی زاراوەکانی تر و، بە وشەی تازە داڕێژراو. میر جەلادەت چونکە شارەزای چەند زمانێکی ڕۆژهەڵاتی و ئەوروپایی بو، لەم مەیدانەدا وەستایەکی داهێنەر بو.

2. لە بارەی گۆڕینی حەرفی عەرەبیەوە بە حەرفی لاتینی. تا ئەو کاتە نوسینی کوردی هەر بە حەرفی عەرەبی ئەنوسرا. ئەمان ئیتر حەرفی لاتینیان کرد بە ئامرازی نوسینی کوردی. ئەگەرچی ئەمە لاسایی کردنەوەی تورک بو، بەڵام کارێکی پێویست بو چونکە لە تورکیا ئیتر بە یەکجاری وازیان لە حەرفی عەرەبی هێنا و، لاتینی‌یان کرد بە حەرفی نوسین. ئەمان یش بڵاوکراوەکانیان بە زۆری بۆ کوردی تورکیا بوە.

3. لە بارەی زیندوکردنەوەی کەلەپور و فۆلکلۆری کوردی‌یەوە. لاپەڕەکانی گۆڤارەکانیان بە دەیان چیرۆکی فۆلکلۆری و پەندی پێشینان و باسی هۆز و تیرەکانی کورد و داب و نەریتەکانی کوردەواری تیَدایە.

4. لە بارەی گەشە پێدانی ئەدەبەوە، چەندین وتاری ڕەنگینی لە سەر ئەدەبی کوردی و شاعیرە ناودارەکانی تیَدا نوسراوە. سەرەڕای چەندین شیعری کلاسیکی و نویَ.

بە هۆی ئەم گۆڤارانەوە چەندین نوسەر و شاعیر پیَگەیشتن و دەرکەوتن و ناسران، لەوانە: عوسمان سەبری، قەدری جان، جگەرخوێن، نورەدین زازا...

5. بەرزی و جوانی هونەری ڕۆژنامەوانی‌ی بڵاکراوەکانی. شام و بێروت لە کۆنەوە دو ناوەندی گرنگی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەوانی‌ی عەرەبی بون و دەزگای نوێی چاپیان تیَدا بوە، بۆیە لە روی هونەری ڕۆژنامەوانی‌یەوە بڵاوکراوەکانی چلەکانی بەدرخانی‌یەکان ئاستێکی بەرز و جوانی هەیە و، بە ژمارەی زۆری وێنەی جۆراوجۆری دەنگوباسی جەنگ ڕازێنراونەتەوە.

6. لە دەرەوەی کوردستان ژیاوە. تا ئەو کاتەی سوریا و لوبنان لە ژێر دەسەڵاتی ئینتیدابی فەرەنسی‌دا بون، کورد کەڵکی لە هەندیَ لە مافە ڕوشنبیری‌یەکانی، بە تایبەتی بە کارهێنانی زمانەکەی بۆ نوسین و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و کتێب، وەرئەگرت. کە سوریا و لوبنان سەربەخۆیی‌یان وەرگرت و، نەتەوەپەرستەکانی عەرەب کاروباریان گرتە دەس، ئەم مافەیان لە کورد سەندەوە. ئیتر ڕێگەی بڵاوکردنەوەی هیچ ڕۆژنامە و گۆڤار و کتێبێکیان بە زمانی کوردی نەدا. لە تورکیا یش لە سەرەتای بیستەکانەوە زمانی کوردی قەدەغە کرابو. لە بەر ئەوە ئەم قوتابخانەیە نزیکەی نیو سەدە لە دەرەوەی کوردستان لە چالاکی‌دا بو، ئیتر کوێر بوەوە.

7. 4. عیراق: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی گەلاوێژ (1939– 1949)

گەلاوێژ، ژ 1 ی لە کانونی یەکەمی 1939 دا دەرچوە. لە ئابی 1949 دا بە بیانوی گرتنـی ئیبـراهیم ئەحمەدەوە حکومەتی عیراق دایخست. بە هەموی 105 ژمارەی لێ دەرچوە. گەلاوێژ لە مێژوی ڕۆژنامەوانیی کوردیدا شوێنێکی تایبەتی هەیە. ئـەگونجێ وەکـو قوتابخانەیـەکی تایبـەتی ڕۆژنامـەوانیی کـوردی سـەیری بکرێ. سیماکانی ئەم قوتابخانەیە:

1. دابەشکردنی لاپەڕەکانی بە سەر بابەتی جیاوازدا: وتار، لێکوڵینەوەی مێژویی، ئەدەبی، زمانـەوانی، دیوانی گەلاوێژ، چیرۆکی ژمارە (هەندێکیان نوسەرانی کورد نوسیویانە، بەڵام بە زۆری لە ئەدەبی جیهانیـەوە کراوەتە کوردی)

2. زمانێکی پاراو و ڕەوان و، بەکارهێنانی وشەی ڕەسەنی کوردی.

3. بایەخێکی زۆری داوە بە وەرگێڕانی وتار و، بابەتی ڕۆشنبیری و، زانیاریی گشتی، بە تایبـەتی لـە زمانی ئینگلیزییەوە. بۆ ئەوەی ئەدەبی کوردی لە گەڵ ئەدەبی جیهانی گرێ بدا.

4. بڵاوکردنەوەی بیری پێشکەوتو و دژایەتی دەرەبەگایەتی و بانگەشە بۆ ژیانی دیمۆکراتی.

5. قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و نوکتەی بە پێز.

نوسەرەکانی:

ئەوانەی لە گەلاوێژدا نوسیویانە زۆرن. ئیبراهیم ئەحمەد (بە زۆری بە نـاوی خواسـتراوەوە وەکـو ن. أ، هـ. ل. ب)، عەلادین سجادی، تۆفیق وەهبی، ئەمین زەکی، پیرەمێـرد، شـێخ محەممـەدی خـاڵ، فایـەق هوشیار، ع چالاک (عەبدوڵلا جەوهـەر)، شـاکیر فـەتاح، بێکـەس، دڵـدار، گـۆران، ڕەشـید نـەجیب، نـاجی عەباس، قادر قەزاز، قادر خەففاف...

گەلاوێژ لای هەمو نوسەرانی کورد و بڵاوکراوە کوردییەکانی ئەو سەردەمە پایەیـەکی تایبـەتی هـەبوە و بە ڕێزەوە ناویان بردوە. پیرەمێرد زۆر جار لە ژیـندا بـە ستایشـەوە باسـی کـردوە. زۆر جـار لـە یـادی ساڵانەیدا بە شیعر و پەخشانی جوان بالۆرەی خۆشی بۆ وتوە.

بە بۆنەی دەرچونیەوە نوسیوێتی: "......"

کـە توشـی کێشـە و گیروگرفـت بـوە لـە (ژیـن، ژ 876 ی 26 ی حـوزەیرانی 1947) دا لـە ژێـر سەردێڕی: (بەرەو دوا) نوسیوێتی:

"ئۆف عەلائەدین ڕۆڵەی باوانم

ئاگرت بەردایە ژین و ژیانم

ئێمە لەم دوایی ڕۆژەمانا هیوایـەکی تازەمـان بـۆ پەیـدا بـو کـە میللەتەکـەمان بـە خۆیانـا هـاتون و کەوتونە سەودایەکی خۆ بە خـەڵک ناسـین و، نیازیانـە بکەونـە ریـزی میللەتـە خواپێـداوەکان و، ئـەم هیوایەیش زۆرتر بەوە پەیدا بو کە لە پایتەخت دا گۆڤارێکی کوردی چاک و پاک و ڕوناکمان هەیـە وەک گەلاوێژ بە هـەمو لایـەک دا شـەوق و پرشـنگی ئـەڕوا و هەسـت و زانسـتی کـوردان لـە تریفـەی نـوری ئاسمانی دا دەردەخا. چەند خۆش بو لە ئێران و تـوران و لوبنـان و کۆنـە شـاری فیرعەونـەکانا دەنگـی دابوەوە. بارەها ژیان و ژینم لە دەور ئەگێڕا و بە نەغمەیـەکی دڵشـادیەوە ئەمنوسـی: (گـەلاوێژ خوشـکە باڵا بەرزەکەی ژین) و، ساڵەوسـاڵ بالۆرەیـەکی پیرۆزانـەم بـۆ ئـەگوت. کـەچی لـە کـەچی بـەختی ئێمـە و کەچرەوی گەردون ئەو پەریە نازدارەمان کەوتۆتە گیانەڵا. ئەمـەیش دیـارە لـە بـەر ئەوەیـە کـە پـارەی ئابونەی بۆ نانێرن.

"مادام گەییە ئێسکم با پەردە لە ڕوی پەچە پۆشەکان هەڵماڵم. هەر لەم شاری خۆمانـەدا زۆری وا هەیـە کە نازانێ بە ڕێکوپێکی عەرەبی بخوێنێتەوە ئابونەی یەکدو غەزەتەی عەرەبی پێشەکی ئـەنێرێ غەزەتـەی بـۆ دێت. هی وایشمان هەیە ڕەهبەری ئەکا غەزەتەیک بە تەواوی ئەژێنێ. لە شارەکەی خۆمانـا چەنـد دەسـتەیەک و کۆڕی پۆکەری مەکشوف ئەبینم هـەمو خۆیـان بـە ئـەدیب و شـاعیر و مـەلیک ئـەل شـوعەرا و مەنسـوبی مەعاریف ئەزانن شەوی وا هەیە پارەی ئابونەی دە ساڵی گەلاوێژی تیا ئەبرێتەوە کـە بـە ڕۆژ باسـی پـارەی ئابونەی گەلاوێژی لە لا بکەی وەک شەمشەمە کوێرە چاو ئەقوچێنن. کە ئیش یەتە مەیـدانی میللیەتپـەرەوەری بە باڵ ئەفڕن. لاوە قوڕ بە سەرەکانیش بەم چەکە و کەوانەوە کەوتنـە سـەودای قەومیەتـەوە، دیـارە گـەنجێک کە هێشتا نەکەوتۆتە دەست و مەقامی خۆی و پارەی نیە، دڵ بە پارەدارەکان ئەبەستێ. تو خـوا میللـەتێک کـە دەربارەی سەقافە و چـرای ڕێی بـەختیاری خـۆی وا بجوڵێتـەوە چ حـەقێکی هەیـە بـە لاوە بڵێـت تـۆ بـۆچ نامناسیت؟ وەڵڵا بە هەمو مەعنایەکەوە کسپە لە دڵمەوە دێت کە ئەم سەجییەی پیاوماقوڵ و پارەدارانـە ئەخەمـە پێش چاوی دۆست و دوژمن، تفـی بـەرەو بایـە. بـەڵام ئـەڵێی چـی؟ وا نوسـیم بـۆ ئیدارەخانـەی گـەلاوێژ دەفتەری ئەو نامەردانەم بۆ بنێرێ و وەکالەتیش وەرئـەگرم. هـەر بـۆ بـەدناوی و تـەرزیل کردنیـان ئیقامـەی دەعوا ئەکەم. برایمیش ناکەم بە وەکیـل. ئـەوقاتێکی لاوە دێـنم بـە مەسـرەفی محاکەمـە و (نـاوی مـەنێ) لـێ نانەوە ئەو پارەیەیان لێ ئەسێنم. شەرتە بۆ ژینیش تـەنها یـەک زات لـە بـەگزادە بـەو دەردە بـەرم. خـوا لـە وەجاخیا نەیەڵێ ع. ح."

پیرەمێرد لە ژیندا بە بۆنەی داخستنییەوە نوسیوێتی:

داد لە دەست جەورت، هەی چەرخی سەرچەوت! وا گەلاوێژ کەوت، گەلاوێژ بۆچ کەوت؟
ئاسۆی ئەدەبی کوردی پڕ تەمە سفیدەی بەیان شینە، ماتەمە
ژین بۆ گەلاوێژ بو بو بە پەرژین ئێستا لە دوای ئەو بێزارە لە ژین
ئیبراهیم لە ناو نارا سوتاوە سوجادەی تەقوا بێ رایەڵ ماوە
هیوامان وایە کە چەرخ وەر گەڕێ سوجادەم بە سەر شەت دا بگەڕێ
پیاوێکمان ئەمرێ تەعزێی بۆ دەگرین بۆچ بۆ گەلاوێژ نەگرین تا ئەمرین
گەلاوێژ هەرچەند جار جارە هەڵدێ لە بورجی خۆیدا دوایی هەر هەڵدێ.

7. 5. ئێران: قوتابخانەی ڕۆژنامەوانیی موکریان

7. 5. 1. گۆڕانی سیاسی لە ئێران دا

7. 5. 1. 1. روخانی ڕەزا شا

لە دوەمین جەنگی جیهانیدا ئەگەرچی ئێـران بـە ڕواڵـەت بێلایـەنی راگەیانـد بـو، بـەڵام چـالاکی بـە قـازانجی دەوڵـەتانی میحـوەر، بـە تایبـەتی بـە قـازانجی ئەڵـەمانیا، لـە نـاو ئێـران دا لـە زیـاد بـون دا بـو. هاوپەیمانەکان بۆ ئەوەی ڕێ لەم مەترسییە بگـرن و، بـۆ ئـەوەی ڕێگـەی لوجسـتی نێـوان یـەکێتی سـۆڤێت و خەلیج دابین بکەن، لە لای سەروییەوە لەشکری سـۆڤێت و لـە لای خوارویـەوە لەشـکری ئینگلیـز، پـەلاماری ئێرانیان دا و گرتیان. ڕەزا شایان ناچار کرد بە قازانجی محەممـەدی کـوڕی دەس لـە تـەختی شـایەتی هـەڵ بگرێ. ناوچەی موکریان وەکو هەرێمێکی بێلایەن لە نێوان ئەم دو هێـزەدا مایـەوە. چالاکـەکانی کـورد، دوای ساڵانێکی درێـژی چەوسـاندنەوەی سـەردەمی ڕەزا شـا، کـەڵکیان لـەم بۆشـاییە وەرگـرت بـۆ گـەرمکردنی چالاکیی سیاسی و ڕۆژنامەوانی.

7. 5. 1. 2. دامەزراندنی ژ. ک. و دیمۆکرات

کۆمەڵەی ژ ک دامەزرا و، کەوتە دانانی ڕێوشوێنی بڵاوکەرەوەی بیری ڕێکخراوەکە. هەر لـەو سـاڵانەدا ناوچەکـە گـۆڕانی بنـەڕەتیی بـە خۆیـەوە دی. ژ ک گـۆڕا بـۆ حیزبـی دیمـۆکراتی کوردسـتان و، حیزبـی دیمۆکرات، جمهوریەتی کوردستانی دامەزراند. ئەم قۆناغە سەرەڕای کورتیی ماوەکەی، قۆناغێکی دەوڵەمەنـدی کاروانی ڕۆژنامەوانیی کوردییە.

7. 5. 2. چاپکراو بە کوردی

7. 5. 2. 1. نیشتمان

ژ 1 ی لە پوشپەڕی 1322 دا بەرامبـەر جـولای 1943 دەرچـوە. لـە سـەرەوەی لاپـەڕەی یەکـەمیدا نوسراوە: "بـژی سـەرۆک و کـورد و کوردسـتان و هیـوا" لـە سـەرەوەی نـاوی نیشـتمان لـە نـاو خـۆریکی پرشنگداری خڕدا بە حەرفی لاتینی نوسراوە (J.K) و، لە ژێـریدا نوسـراوە نیشـتمان "بڵاوکـەرەوەی بیـری کۆمەڵەی ژ. ک" و، لە ژێر ئـەو یـشدا نوسـراوە: "گۆڤـارێکی کۆمەڵایـەتی، ئـەدەبی، خوێنـدەواری و مـانگی کوردیە"

د جەمال نەبەز بە لێدوانـەوە ژ 1– 6 ی (نیشـتمان) ی لـە ئەڵـەمانیا بـە ئۆفسـێت سـەرلەنوێ چـاپ کردۆتەوە.

7. 5. 2. 2. هاواری کورد

ژ 1 ی لـە ڕەزبـەری 1324 ی هـەتاوی بەرامبـەر ئـەیلول– تشـرینی یەکـەمی 1945 دەرچـوە. 30 لاپەڕەیە. قەوارەی 20 x 14 سم ە. م. ح (سەید محەمەدی حەمیدی) وتارێکی بە فارسـی لـە ژێـر سـەرناوی (نویسندگان فارسی بخوانند) نوسیوە. ئاراسـتەی نوسـەرانی فارسـی کـردوە. داکـۆکی لـە ڕەسـەنیی زمـان و ئەدەبی کوردی ئەکا.

پێ ئەچێ ئەم ژمارەیەی هاواری کورد، دوای گیرانـی ڕەحمـانی زەبیحـی و هاوڕێکـانی و ڕاوەسـتانی نیشتمان، ئەمیش هەر بە نهێنی، دەرچوبێ. ناوی خاوەن و بەرپرس و، ناونیشانی گۆڤارەکە و، شـوێنی چـاپ و ناوی چاپخانەی تێدا نەنوسراوە. لەو ماوەیەدا گۆڕینی سیاسی بـە سـەر هەلومـەرجی موکوریـاندا هـاتوە. زەمینەی دامەزراندنی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران و حکومەتی کوردستان خۆش بوە و ئیتـر گۆڤـار و ڕۆژنامەکان بە ئاشکرا دەرچون.

7. 5. 3. دەزگای چاپخانە لە مەهاباد

7. 5. 3. 1. گۆڤاری کوردستان

ژ 1 ی لە 15 ی سەرماوەزی 1324 بەرامبەر بە 6 ی دیسەمبەری 1945 لە چاپخانەی کوردستان لـە مەهاباد چاپ و بـڵاو کراوەتـەوە. لـە ژێـر ناوەکـەیدا نوسـراوە: (بڵاوکـەرەوەی بیـری حیزبـی دیمـۆکراتی کوردستان) و، (گۆڤارێکی ئەدەبی، کۆمەڵایەتی، سیاسیە، هەر پازدە ڕۆژ جارێک بڵاو دەکرێتەوە)

سەید محەمەدی حەمیدی سەرنوسەری بوە. لـە سـەروتاری گۆڤارەکـەدا ئامانجـەکانی بـەم جـۆرە ڕون کراوەتەوە:

"کوردسـتان، گۆڤـارێکی ئـەدەبی، تـاریخی، کۆمەڵایـەتی (اجتمـاعی) مـانگیی کوردیـە. یەکـەمین ئارمانی بژار و ژیانـەوەی زمـان و ئـەدەبیاتی کوردیـە و زیندوکردنـەوەی کـورد و کوردسـتان بـە پـێی

شارستانێتی ئەمرۆ و بۆ ژیانەوەی نێو و ئاساری زانایانی کورد تەقەلا دەدا، لە بەر ئەوە تکا لە خوێندەوارانی خۆشەویست دەکەین هەر کەس بەیت و حیکایات و سەرگوزەشتی پیاوێکی مەزن وە یا عەشیرەتێکی کوردی لە کن بێ وە یان نوسراوێکی لە لا بێ، یا لە بەری بێ: کوردی، فارسی، عەرەبی... مادامێک هی زانایانی کورد بێ و لە چاپ نەدرابێ بۆمان بنێرن کە بە یارمەتی خودا لە چاپی بدەین کە بە سەرهاتی رۆژگار لە نێوی نەبا."

هەندێ بابەتی جۆراوجۆری تێ دایە لەوانە: شەرحی حاڵی ستالین و پەیامی من بە میللەتی کورد، بۆ پەیدا نەبونی جەنگی سێیەم. کردەوەی حیزبی دیمۆکرات. دیموکراسی چیە. شیعری هەژار، خاڵەمین، م م عیشقی. کۆکەیی سانی.

گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ریپۆرتاجێکە لە سەر یەکەمین کۆنگرەی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان.

ژ 2 ی لە 30 سەرماوەز بەرامبەر 21 ی دیسەمبەر 1945 دەرچوە.

ئەمیش وەکو پێشو شیعری سیاسی بڵاو کردۆتەوە. گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ریپۆرتاجێکە لە سەر هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لە نەغەدە.

ژ 3 ی لە خاکەلێوەی 1325 دا بەرامبەر مارتی 1946 دەرچوە.

گرنگترین بابەتی ئەم ژمارەیە ریپۆرتاجێکە لە سەر هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لە مەهاباد.

7. 5. 3. 2. رۆژنامەی کوردستان

لە سەر ناوی رۆژنامەکە نوسراوە: (بە نێوی خودای بەرز و بێ هاوتا) و لە ژێریشیدا نوسراوە: (بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیمۆکراتی کوردستان)

ژ 1 ی لە رۆژی پێنجشەمو 20 ی 10 ی 1324 بەرامبەر بە 11 ی کانونی دوەمی 1946 دەرچوە. کوردستان رۆژە نا رۆژێ بە 4 لاپەڕە دەرچوە. وەکو ئەڵێن 112 یان 114 ژمارەی لێ دەرچوە. بە روخانی جمهوریەتی مەهاباد ئەمیش راوەستاوە. 60 ژمارەی بە مایکرۆفیلم لە کتێبخانەی کۆنگرێسی ئەمەریکیدا هەیە و، ژمارەکانی تری لە بەردەستدا نین.

7. 5. 3. 3. هاواری نیشتمان

(بڵاوکەرەوەی بیری یەکەتی جەوانانی دیمۆکرات) و، (گۆڤارێکی ئەدەبی، سیاسی، کۆمەڵایەتی) بوە. ص. ئەنجیری ئازەر مدیری مەسئولی بوە. ژ 1 ی لە 1 ی خاکەلێوەی 1325 دا بەرامبەر 21 ی مارتی 1946 لە مەهاباد لە چاپخانەی کوردستان دەرچوە.

7. 5. 3. 4. هەڵاڵە

لە بۆکان دەرچوە. حەسەنی قزڵجی سەرنوسەری بوە.

7. 5. 3. 5. گرۆگاڵی منداڵانی کورد

کرێکارانی چاپخانەی کوردستان دەریان کردوە.

بلاو کەرەوەی بیری یەکیەتی جەوانانی دیموکرات

باسەواد بیخوێنەوە بو بی سەوادان

مدیر مسئول: ص. انجیری - آذر

هاواری نیشتمان

وەختا یەکی ایمە پیروزدەبین کەابونها
کومەلی زەحمەت کیشن بەسەبارەزە
بیخوازین ..... لەنین گەورە
ببیش انقلاب.

زمارە ۱ سالی‌هەوەل ۱ خاکەلیوە ۱۳۲۵ ۲۱ مارس ۱۹۴۶

لە ژیر چاوەدیری هەیئەتی تحریریە دەردەچی

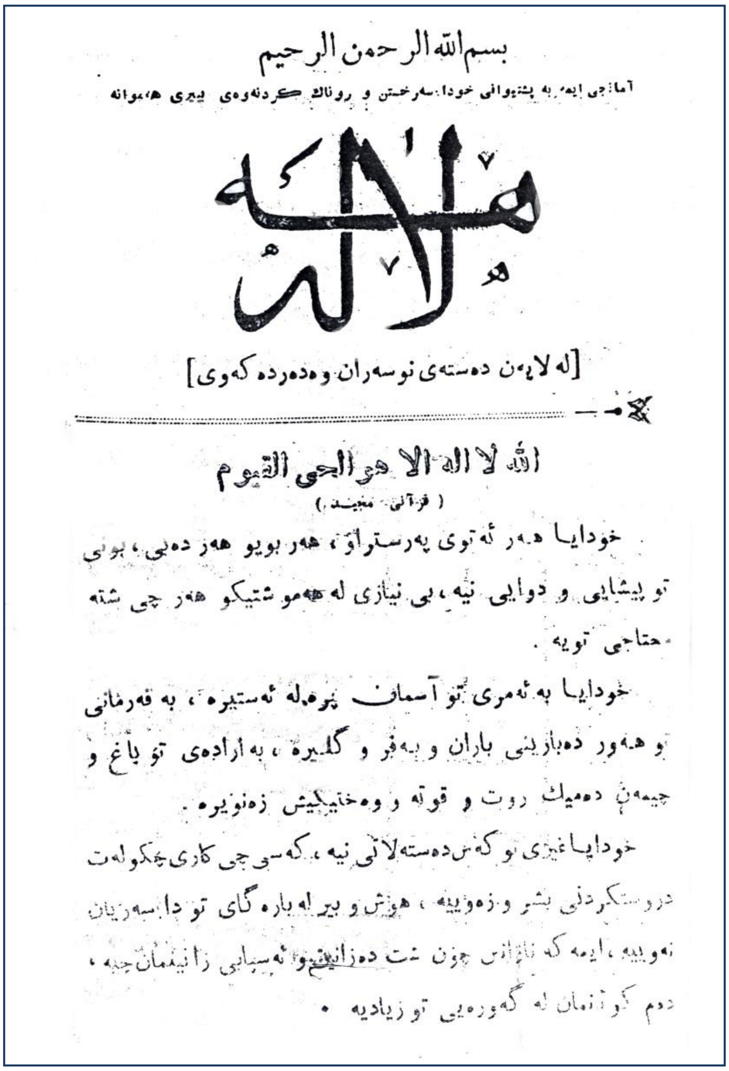

بسم الله الرحمن الرحیم

آماجی ایمە بە پشتیوانی خودا سەرخستن و روناك كردنەوەی بیری هەبوانە

هەلالە

[لە لایەن دەستەی نوسەران وەدەردەکەوی]

الله لا اله الا هو الحی القیوم

(قرآنی مجید)

خودایا هەر ئەتوی پەرستراو، هەر بویو هەر دەبی، بوی تو پیشایی و دوایی نیە، بی نیازی لە هەمو شتیکو هەر چی شتە محتاجی تویە.

خودایا بە ئەمری تو آسمان پرەلە ئەستیرە، بە فەرمانی تو هەور دەبارینی باران و بەفر و گلیرە، بە ارادەی تو باغ و چیمەن دەمیك روت و قوتە و وەختیکیش زەنویرە.

خودایا غیری تو کەس دەستەلاتی نیە، کەسی چی کاری چکولەت دروستکردنی بشر و زەویە، هوش و بیر لە بارەگای تو دا سەرزیان نەوییە، ایمە کە ناتزانن چون شت دەزانیتو، ئەسبابی زانینمان چیە، دەم کوتنمان لە گەورەیی تو زیادیە.

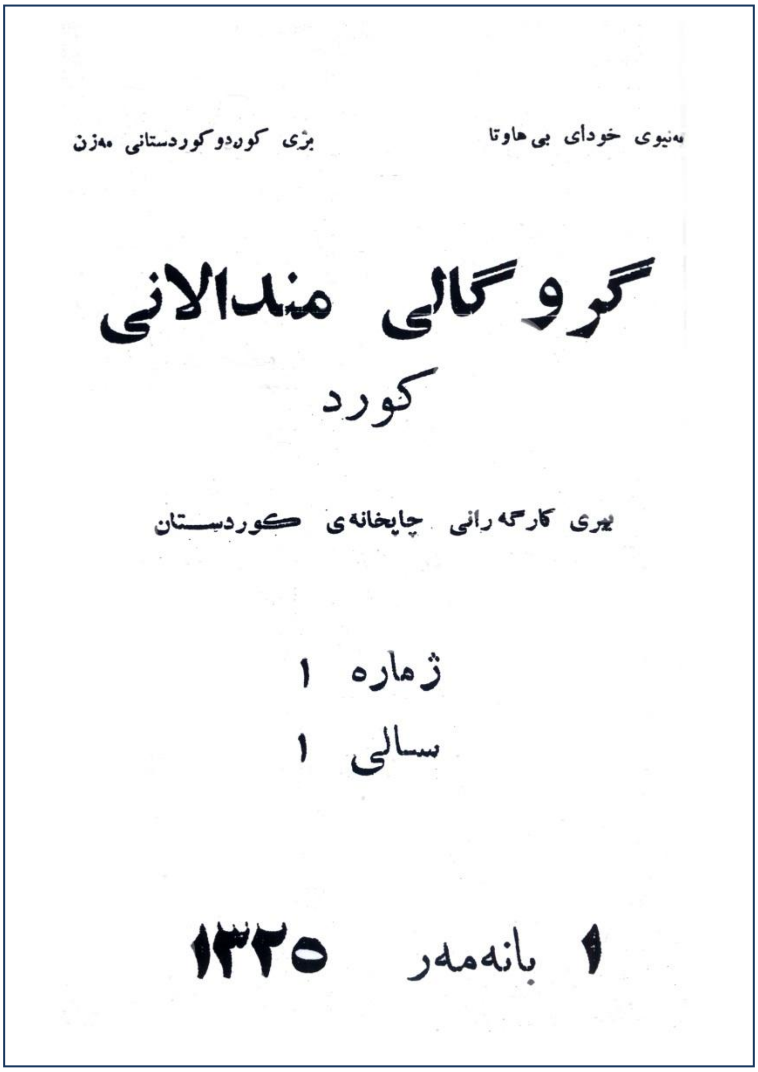
بەنیوی خودای بێ هاوتا بژی کوردو کوردستانی مەزن

گروگالی منداڵانی کورد

بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان

ژمارە ١

ساڵی ١

١ بانەمەر ١٣٢٥

7. 5. 4. دەنگدانەوەی لە کوردستان دا

بە درێژایی حوکمی ڕەزا شا لە ئێران ڕێگا بە زمانی کوردی نەدراوە وەکو زمانێکی نەتەوەیی لە فەرمانگەکانی حکومەتدا بە کار بێ، هەروەها لە خوێندنگا و دادگاکان دا. ڕێگای پێ نەدراوە کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەی پێ بڵاو بکرێتەوە. لە بەر ئەوە دەرچونی گۆڤار و ڕۆژنامە و کتێب بە زمانی کوردی لە ئێران، بە خۆشی‌یەکی زۆرەوە، لە لایەن ناوەندە سیاسی و ڕۆشنبیری‌یەکانی کوردەوە پێشوازی کراوە. بە ستایشەوە هەواڵەکەی بڵاو کراوەتەوە.

"**گەلاوێژ**"، کە لە بەغداد دەرچوە، بە بۆنەی دەرچونی "نیشتمان" ەوە لە ژمارە 9 ی ساڵی 4 ی ئەیلولی 1943 دا نوسیوێتی:

"مژدەیەکی خۆشی کتوپڕ، دڵی هەمو کوردێکی شاد کرد، هۆشی کوردایەتی پێ بزوت، "ژین" ی ژیانەوە و "گەلاوێژ" یشی پێ گەشایەوە. ئەو مژدەیە مژدەی هاتنی گۆڤاری "نیشتمان" بو... سەردێڕی بابەتەکانی ژمارەی یەکەمی بڵاو کردۆتەوە. "بۆ پیرۆزیش" وتارێکی لە ژێر سەردێڕی: "کوردستان ماڵی کوردە" سەرلەنوێ وەکو خۆی نوسیوەتەوە.

"**ڕۆناهی**"، کە لە بێروت دەرچوە، بە بۆنەی دەرچونی "نیشتمان" ەوە لە ژمارە 19 ی ساڵی 2 ی 1 ی ئۆکتۆبەری 1943 دا لە ژێر سەردێڕی "مزگێنی بۆ چاپی کوردی" نوسیوێتی:

"ڕیاسەت بێ سیاسەت گەنجە\
ئەمما گەنجی بێ دەربان\
سیاسەت بێ ڕیاسەت ڕەنجە\
ئەمما ڕەنجی بێ دەرمان" حاجی قادری کۆیی

مزگێنی ئێمە بۆ چاپی کوردی، دەرچونی گۆڤاری نیشتمانە. گۆڤاری نیشتمان گۆڤارێکی کوردیە، بە تیپی عەرەبی دەرئەچێ، لە لاهیجان (مەنتیقەی موکریان– ئێران) لە لایەن گەلێک لاوی بە نرخەوە.

ئەمە ژمارەی یەکەمی نیشتمانە بە دیاری گەیشتە گەلاوێژ، هاوار و ڕۆناهی، تا پێکەوە دەس بکەین بە خەبات بۆ ئازادی کورد و کوردستان، لەو وەختەدا کە هەمو میللەتانی دنیا بۆ سەربەستی دەنوٚڕن و دیمۆکراتی شەڕی بۆ ئەکات، نابێ ئێمەش لێی بێ بەهرە بین."

"**ژین**"، کە لە سلێمانی دەرچوە، بە بۆنەی دەرچونی "نیشتمان" ەوە، لە ژمارە 814 ی 20 ی کانونی یەکەمی 1945 دا وتارێکی پیرەمێردی لە ژێر سەردێڕی: "دەمەوبەیان" دا بڵاو کردۆتەوە، لە درێژەی وتارەکەی‌دا وتویەتی:

".... خوا نەیکوشتم تا ئەو هیوایەم هاتە دی. وەکو تاریکەشەوێکی سارد و سەرما کە شارێکی بێ چرا ئەکێشێتە ژێر پەردەی کشوماتیەوە و دەمەوبەیان، کەناری ئاسمان بە مژدەی شەفەق ڕون ئەبێتەوە و، لە منارە و هەمو سەربانی مزگەوتێکەوە، دەنگ و ئاوازەی بانگی بەیانی بەرز ئەبێتەوە وا لە هەمو کوردستان دا بانگی ئازایی و وشیاری درا. ئەم هەمو گۆڤار و گوڵدەستە مەتبوعاتە پەیدا بو، وەک گوڕەی باوەگوڕگوڕ کە نەوتی ڕەشی گڕی گەیشتە دەریای سپی، ڕۆژهەڵاتی ئێمەش بە ڕۆژهەڵاتی هیوای گەل و تیشکی "گەلاوێژ" و"گێتی تازە" یان ڕوناک کردەوە. گۆڤاری تازەی "نیشتمان" م دی، هەزاران ئافەرینی لێ بێ، بەو شێوە ئەدەب و ئەدەبیاتەیە پیرەمێردی جوان کردەوە."

هەر پیرەمێرد لە (ژین، ژ 816 ی 10 ی کانونی دوەمی 1946) دا بە بۆنەی دەرچونی گۆڤاری "کوردستان" ەوە لە ژێر سەردێڕی: (مژدە) دا نوسیوێتی:

"خوا لێمان نەسێنێ وا گۆڤارێکی ناوداری بە ویقار و پڕ لە گوڵدەستەی ئەشـعاری ترمـان لـە مـەهاباد دەرچو ناوی کوردستانە. ئای کوردستان چ ناوێکی بەرز و خۆشتەرزی. لـە مەعنـەوییاتی ئایینمانـا ڕوی داوە پێغەمەران زۆریان لە دەورەی پیرییەک دا کە ئیتر هیوای مێردی و نەوە پێگەیاندنیان نـەماوە خـوا ئـەولادی وای داونێ کە پێغەمەری جێنشینی خۆیان بوە. وا (ژین) ی پیرەمێردیش دوا بە دوای یەک، خوا نـەوەی لـە خۆی باشتری لێ ئەخاتەوە و، بەوە ژین ژیانی تازە ئەبێتەوە. ژین سەراپا ئەم چەند ساڵە دادخـوازی غەزەتـە و ئەدەبیاتی قەومی بوە، کە زانیویە هەر خوێندەواری و ئەدەبە میللـەتێک دەبـا بـە ڕێـوە و سـەری ئـەخا.... ئاسـارێکی کـوردی چرائێکـە... برائێکـە، تیـغ و تفـەنگ پیشـەی شـەڕ و شـۆڕە و پیـاوکوژ سـەری شـۆڕە، سەربەرزی لە ئەدەب دایە و یەکێتی‌یە کە سیلاحی دەعوایە."

7. 5. 5. سیماکانی قوتابخانەی ڕۆژنامەوانی‌ی موکریان

1. ڕۆژنامەوانی و حیزبایەتی پێکەوە لە دایک بون و گەشەیان کرد و پێکەوە یـش ئـاوا بـون. هـەمو بڵاوکراوەکان لە روی ڕێبازی سیاسی و ناوەڕۆکی باس و بابەتەکانی لە یەک ئەچن. بە زۆری هـەمان نوسـەر و شاعیر بەرهەمەکانی لە هەمویاندا بڵاو ئەکردەوە.

2. لەم بەهاری ئازادیەدا توانا شاراوەکانی ڕۆشنبیرانی موکریان دەرکەوت و درەوشـایەوە. دەرچـونی ئەو هەمو بڵاوکراوانە لەو ماوە کورتەدا نیشانەی ئەوەیە کە توانایەکی زۆری نوسینی کوردی هەبوە.

3. لە روی زمان و شێوەی نوسین و ڕێنوس و ڕێکخستنی بابەتەکانیەوە لە ژێر تەئسیری قوتابخانەی سلێمانی و قوتابخانەی گەلاوێژدا بوە. بەڵام ئەم لایەنی سیاسی بە سەر هەمو بابەتەکانی‌دا، تەنانەت بـە سـەر شێوە و ناوەڕۆکی شیعرەکانیشی‌دا، زاڵە. بە تایبەتی هەر یەکێ لـەم بڵاوکراوانـە زمـانی یـەکێ لـە ڕێکخـراوە سیاسی‌یەکانی ئەوسای موکریان بوە. بە گشتی دژی زوڵم و زۆری کۆمەڵایەتی و دژی دەرەبەگایـەتی بـون و، بانگەشەیان بۆ بیری پێشکەوتو و دیمۆکراسی کردوە. داکۆکییان لە مافی کورد و حوکمڕانی کورد کردوە.

ئەم قوتابخانەیە دەوامی نەکرد. بە روخانی جمهوریـەتی مـەهاباد و ڕێگەنـەدانی قـانونی بـە نوسـینی کوردی، لە لایەن حکومەتی ئێرانەوە، ئەمیش کۆتایی هات.

8. گەلاوێژ: لێکۆڵینەوەی تایبەت

8. 1. هەلومەرجی دەرچونی

ژ 1 ی لە کانونی یەکەمی 1939 لە بەغداد دەرچوە. دوا ژمارەی لـە ئاغستۆسـی 1949 دا دەرچـوە. بە هەموی 105 ژمارەی لێ دەرچوە.

خاوەنی ئیمتیازی ئیبراهیم ئەحمەد و سەرنوسەری عەلادین سجادی بوە.

گەلاوێژ لە سەر ئاستی کوردی و عیراقی و ناوچەیی و جیهانی هاوزەمانی روداوی زۆر گرنگ بوە.

لە سەر ئاستی جیهانی

ئەو کاتەی یەکەمین ژمارەی دەرچوە دنیا لە بەردەم هەڵگیرسانی دوەمین جەنگی جیهانیدا بو. جـەنگ هەڵگیرسا. دنیا دابەش بو بە سەر دو ئۆردوگای جەنگدا. ساڵی 1945 کۆتایی هـات. پێـنج سـاڵی خایـان. جەنگی گەرم کۆتایی هات. بەڵام جەنگێکی تر دەستی پێ کرد، کە بە جەنگی سارد ناو ئـەبرێ. دیسـان دنیـا دابەش بو بە سەر دو ئۆردوگای جەنگدا.

لە سەر ئاستی کوردی عیراق

حیزبی هیوا دامەزرا. ناکۆکی تێ کەوت. پارچە پارچە بو. هەڵوەشا.

ژ. ک. لقی لە کوردستانی عیراق دامەزراند. درێژەیدا بە کار تا جمهوریەتی کوردسـتان روخـا. خـۆی هەڵوەشاندەوە و چوە ناو پارتی‌یەوە.

شۆڕشی بارزان هەڵگیرسا. گفتوگۆی لە گەڵ حکومەتی عیراقی دەس پـێ کـرد. شـۆڕش سـەرکوتکرا. بارزانی‌یەکان کشانەوە کوردستانی ئێران.

لقی کوردیی حیزبی شیوعی دامەزرا و ئۆرگانی بە زمانی کوردی دەرکرد.

پارتی دیمۆکراتی کورد دامەزرا.

راگەیاندنی بیستراو و راگەیاندنی نهێنی حیزبی داهات.

لە سەر ئاستی عیراق

شۆڕشی 1941 ی رەشید عالی دژی ئینگلیز بەرپا بو و، تێشکا.

خۆپیشاندانەکانی 1948 و گۆڕانی وەزارەت و سەرلەنوێ تێشکانی خەباتی خەڵک.

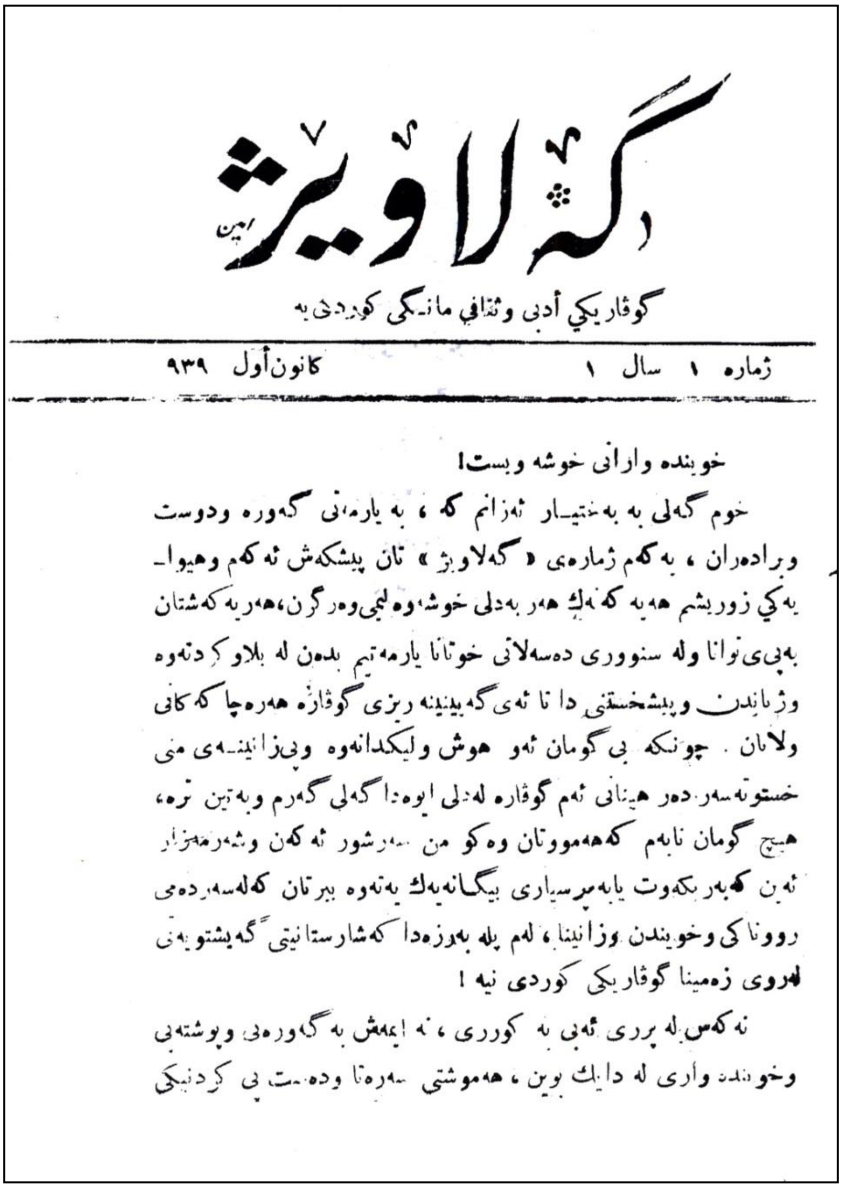

گەلاوێژ

گوڤاریکي أدبی وثقافي مانگی کوردی یە

ژمارە ١ سال ١ — کانون أول ٩٣٩

خوێندەوارانی خوشەویست!

خوم گەلی بە بەختیار ئەزانم کە ، بە یارمەتی گەورە ودوست وبرادەران ، یەکەم ژمارەی «گەلاوێژ» تان پێشکەش ئەکەم وهیوایەکي زوریشم هەیە کەئەیکە هەر بەدلی خوشەوە لیپی وەرگرن،هەریەکەشتان بەپی توانا ولە سنووری دەسەلاتی خوتانا یارمەتیم بدەن لە بلاوکردنەوە وژیاندن وپێشخستنی دا تا ئەی گەیێنینە ریزی گوڤارە هەرەچاکەکانی ولاتان . چونکە بی گومان ئەو هوش ولیکدانەوە وپیزانینەی منی خستوتەسەر دەر هێنانی ئەم گوڤارە لەدلی ایوەدا گەلی گەرم وبەتین ترە، هیچ گومان نابەم کەهەمووتان وەکو من سەرشور ئەکەن وشەرمەزار ئەبن کەبەربکەوت یابەپرسیاری بیگانەیەك بەتەوە بیرتان کەلەسەردەمی رووناکی وخوێندن وزانینا ، لەم پلە بەرزەدا کەشارستانیتی گەیشتویەتی لەروی زەمینا گوڤاریکی کوردی نیە !

نەکەس لە برری ئەبی بە کورری ، نە ایمەش بە گەورەیی وبوشتەبی وخوێندەواری لە دایك بوین ، هەموشتی سەرەتا ودەست پی کردنیکی

8. 2. دەرچونی

ئیبراهیم ئەحمەد چیرۆکی دەرکردنی گەلاوێژی بۆ گەلاوێژی نوێ، ژمارە 4، ساڵی یەکەم، تشرینی دوەمی 1997، ل6- 19، لە ژێر ناوی (لێکۆڵینەوە، گەلاوێژی دێرین، چۆن هەڵهات؟) دا نوسیوەتەوە. بۆ زانیاری پێویست سەبارەت بە چۆنێتی دەرچونی گەلاوێژ، خوێنەر ئەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ ئەو سەرچاوەیە.

8. 3. داخرانی

دوای ئەوەی نوری سەعید دانرایەوە بە سەروەزیری عیراق ئەو نەختە ئازادییە سیاسییەی لە ئەنجامی راپەڕینی ساڵی 1948 دا خەڵک بە دەستی هێنابو، سەنرایەوە. ساڵی 1949 ئیجازەی حیزبەکانی وەرگرتەوە. هێرشێکی بەربڵاوی بۆ سەر چالاکەکانی بواری ژیانی سیاسی هەمو حیزب و رێکخراوە ئاشکرا و نهێنییەکان دەس پێ کرد و دانی بە دادگا. ژمارەیەکی زۆر گۆڤار و رۆژنامەی داخست.

ئەم هێرشە کوردیشی گرتەوە.

لە ناو ئەوانەدا کە بەر گرتن کەوتن و دران بە دادگا و حوکم دران، ئیبراهیم ئەحمەد بو. ئیبراهیم ئەحمەد ئەو دەم پارێزەر و، بەرپرسی لقی سلێمانی پارتی دیمۆکراتی کورد بو.

لە ناو ئەو گۆڤارانە یشدا کە بەر داخستن کەوتن و ئیمتیازەکانیان لێ سەنرایەوە هەردو گۆڤاری کوردی "گەلاوێژ" و عەرەبی- کوردی "نزار" بو.

8. 4. نوسەرەکانی

ئەمین زەکی، تۆفیق وەهبی، رەفیق حیلمی، رەشید نەجیب، شاکیر فەتاح، شێخ محەمەدی خاڵ، پیرەمێرد، فایەق هوشیار، قادر قەزاز، رەمزی قەزاز، حامید فەرەج، حسێن حوزنی، عەبدوڵا جەوهەر، جەمال خەفاف، حەسەن فەهمی جاف.

م. مەحمود (شەهید محەمەد قودسی) چەند وتارێکی تێدا نوسیوە.

لە ئێران، یەدوڵای رەزائی کەڵهوڕ، ناسری ئازادپور، ئیبراهیمی نادری، دڵشادی رەسولی، سەید تاهیری هاشمی.

8. 5. سەرچاوەی دەرامەتی

سەرچاوەی دەرامەتی بریتی بوە لە ئابونەی ئەندامەکانی و یارمەتی عەلی کەمال بەگ.

8. 6. بڵاوبونەوەی

لە عیراقدا لە سنورێکی فراواندا بڵاو بۆتەوە. یەکەم، خۆی چەند سەد ئابونەیەکی هەبوە کە بە پۆستە بەردەوام بۆیان ناردون. دوەم، لە زۆری شارەکانی کوردستاندا باوەڕپێکراوی هەبوە، مانگانە گۆڤارەکەیان بۆ فرۆشتنی گشتی بۆ چوە.

وەکو لە پشتی هەندێ ژمارەیدا نوسراوە، جگە لە کوردستانی عیراق، لە تاران و کرماشان و سنە یش باوەڕپێکراوی هەبوە.

گەلاوێژ گەیشتۆتە سوریا و لوبنان یش.

8. 7. بابەتەکانی

بەراوردکردنی گۆشـەکانی ژمارەکـانی یەکـەمین سـاڵی، لـە گـەڵ گۆشـەکانی ژمارەکـانی نۆهـەمین و دەهەمین ساڵی دەری ئەخەن، کە نەک گـۆڕینی بنـەڕەتی یـا تەنانـەت گـۆڕین لـە جـۆری دابەشـکردنی بابەتەکانیدا نەبوە، بەڵکو زۆری گۆشەکانی بە درێژایی ئـەو سـاڵانە بـە زیندویـەتی ماونەتـەوە. ئەگـەر گۆڕانێ بوبێ لە کلێشەی بابەتەکەدا بوە، یان گۆشەیەکی نوێ زیادی کـردوە. ئەمـەیش نیشـانەی ئەوەیـە کـە دەرهێنـەرانی گـەلاوێژ هـەر لـە سـەرەتاوە بەرنامەیـەکی ڕێکوپێکیـان بـۆ ناوەرۆکەکـەی و جـۆری دابەشکردنی بابەتەکانی داڕشتوە.

گۆشە هەمیشەییەکانی بریتی بون لە: دیوانی گەلاوێژ، چیرۆکی ئەمجارە، کـوردانی بـەناوبانگ. کـورد لای بێگانە، لە هەر باخێ گوڵێک، ئەوانەی نامرن...

یەکێ لەو گۆشانەی لە ساڵەکانی دواییدا زیادی کردوە، گۆشەی مۆسیقا بوە.

8. 7. 1. دیوانی گەلاوێژ

لە گۆشەی دیواندا شیعری ئەم شاعیرانە بڵاو کراوەتەوە:

گۆران، بێکەس، فایەق زێوەر، شێخ سەلام، قانع، موفتی پێنجوینی، ع. ح. ب، دڵـدار، بلـە، شـێخ نـوری، هەژار، هێمن، لاوی بادینی.

پیرەمێرد، زێوەر، بێخود، عەلی کەمالی باپیر، ئەحمەد شاکەلی، سـەید تـاهیری هاشـمی، سـەفوەت، مـەلا محەمەدی چروستانی.

نالی، کوردی، سالم، ئەحمەدی خانی، مەلای جزیری، مەولەوی، بێسارانی، سەیدی هەورامی.

بە بۆنەی تێپەڕینی ساڵێک بە سەر دەرچونیدا لە ناميلکەیەکی تایبەتیدا شیعرە مێژوییـە درێژەکـەی سالمی بڵاو کردۆتەوە.

8. 7. 2. چیرۆکی ئەمجارە

دوا لاپەڕەکانی تەرخان کردوە بۆ چیرۆک. لە یەکەم ژمارەیەوە تا داخستنی، هەمو ژمارەیەکی لـە ژێـر ناوی (چیرۆکی مانگ) یان (چیرۆکی ئەم مانگە) یان (چیرۆکی ئەمجارە) چیرۆکێکی بڵاو کردۆتەوە.

لە ژ 1 ی س 1 دا ئەحمەد عەزیز (کوڕێکی ئازا) و، س. ئەمین زەکـی بـەگ لـە ژ 2 دا (شـێرەژن) و، حامید فەرەج لە ژ 3 دا (گەردانە) و، لە ژ 5– 6 دا (شەهادەتنامەیەک) و لە ژ 8 دا (دوارۆژی کلیۆپاترە) و، لـە ژ 4 دا ع. ع (داستانی کچێک) و، بە بێ ئیمزا لە ژ 7 دا (لیرەیەک) و لە ژ 9 دا (فێڵی ژنێک) و، ع قـەزاز لـە ژ 10 و 11– 12 دا چیرۆکێکی کەی بڵاو کردۆتەوە.

ئیبراهیم ئەحمەد، چالاکترین نوسەری گۆشەی (چیرۆکی ئەم جارە) بوە. بە چەندین نـاوی جیـاوازەوە وەکو: هـ. ل. ب (کە هەڵگەڕاوەی حەرفەکانی بلە یـە) و، ن. أ. چیرۆکـەکانی بـڵاو کردۆتـەوە. دەیـان کورتـە چیرۆکی لە زمانی ئینگلیزییەوە کردۆتـە کـوردی. خۆیشـی چەنـد کورتـە چیرۆکێکـی نوسـیوە. نـاوەرۆکی چیرۆکەکانی خۆی باسـی زوڵمـی کۆمەڵایـەتی و چینایـەتی و بۆگـەنی ڕیژیمـی بەڕێوەبەرایـەتی، ئـابوری، کۆمەڵایەتی وڵات ئەکا. (ئەم چیرۆکانـە بـە کـۆکراوەیی چـاپ کراونەتـەوە: ئیبـراهیم ئەحمـەد، کـوێرەوەری، چاپخانەی نەجاح، بەغداد، 1959)

عەلادین سوجادی یش چەند چیرۆکێکی نوسیوە و بڵاو کردۆتـەوە. (ئـەم چیرۆکانـە بـە کـۆکراوەیی چاپ کراونەتەوە: عەلادین سجادی، هەمیشە بەهار، چاپخانەی مەعارف، بەغداد)

چەند کەسی تر بە چیرۆک بەشدار بون لەوانە: شێخ سەلام، فایەقی کاکەمین و مستەفا سائیب.

8. 7. 3. کورد لای بێگانە

فرامرز (رەشید نەجیب) بە زنجیرە لە ژ 1 تا 8 و ژ 10 و 11– 12 دا (گەشتێ لە کوردستانا)

بابا عەلی بابەتی (کوردستان) ی لە (ئینسیکلۆپیدیا بریتانیکا) وە وەرگێڕاوە، لە ژ 5 – 6 و 10 دا بڵاوی کردۆتەوە. هەروەها لە نوسینی سۆن (کورد و وڵاتەکەیان) لە ژ 11 – 12 دا بڵاو کراوەتەوە.

لەم گۆشەیەدا نوسینی هەندێ لەو گەڕیدانەی هاتونەتە کوردستان و، لێکۆڵینەوەی هەندێکیان لە سەر کورد، کراوە بە کوردی.

ناجی عەباس، لە ژ 5 ی مایس و، ژ 6 ی حوزەیران و، ژ 7 ی تەموز و، ژ 8 ی ئاب و، ژ 9 ی ئەیلولی 1944 دا، لێکۆڵینەوەکەی مینۆرسکی لە سەر (گۆران) ی لە ئینگلیزییەوە کردوە بە کوردی و بڵاوی کردۆتەوە.

ناجی عەباس، (گەشتێ لە کوردستان هەشتا ساڵ لەمەوبەر) کە بەشێکە لە گەشتەکەی فریدریک میلینگن، لە ژ 5 ی مایس و، ژ 6 ی حوزەیران و، ژ 7 ی تەموز و، ژ 8 ی ئاب و، ژ 9 ی ئەیلول و، ژ 10 ی تشرینی یەکەم و، ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1945 و، ژ 12 ی کانونی دوەمی 1945 دا (ئەبێ هەڵەی چاپ بێ. نم)، بڵاو کردۆتەوە.

ناجی عەباس، (گەشتی کلۆدیۆس ریچ لە کوردستان)، لە ژ 8 ی ئاب و، ژ 9 – 10 ی ئەیلول و تشرینی یەکەم و، ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1947 دا بڵاو کردۆتەوە.

قادر خەفاف، لە ژ 5 ی مایس و، ژ 6 ی حوزەیران و، ژ 7 ی تەموز و، ژ 8 ی ئاب و، ژ 10 ی تشرینی یەکەمی 1946 دا (بەغدای رۆژانی رابوردو) کە بەشێکە لە گەشتەکەی ریچ، بڵاو کردۆتەوە.

هەر قادر خەفاف، لە ژ 4 ی نیسان و، ژ 5 ی مایس و، ژ 6 ی حوزەیران و، ژ 7 ی تەموزی 1945 دا (کتێبەکەی مێجەر سۆن بە کورتی) وەرگێڕاوە و، لە ژ 9 ی ئەیلولی 1945 دا بیرورای خۆی (بە دوای کتێبەکەی مێجەر سۆندا) نوسیوە.

گەلاوێژ، ئەو بەشەی دەربارەی کوردە لە کتێبی (کەمینەکانی جیهانی عەرەب) ی ئەلبێرت حۆرانی وەرگێڕاوە. لە ژ 1 ی کانونی دوەم و، ژ 2 ی شوبات و، ژ 3 ی مارتی 1948 دا، بڵاوی کردۆتەوە.

کورد لای بێگانە، عبدالرحمن عزام، ژ 11، تشرینی دوەمی 1943.

کوردستان، لە اخبار الحرب وەرگیراوە، ژ 3، مارتی 1944.

ع حیشمەت (مەسەلەی کورد) ی ئیلفستون

ئەمین زەکی لە ساڵی یەکەمیدا لە ژێر ناوی کوردانی بە ناوبانگدا لە ژ 1 دا (سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی) و لە ژ 2 دا (میر محەمەد پاشا) و لە ژ 3 و 4 دا (ئەمیر خانی برادۆست) و لە ژ 4 دا (لە قەبرستانی تاریخا- ئەحمەدی زوحاک) و لە ژ 5 – 6 دا (مەلیک عادل سەیفەدین ئەبوبەکر محەمەد) و لە ژ 7 دا (باباتاهیر) و لە ژ 8 دا (مەلیک ئەفزەل) و لە ژ 9 دا (مەلیک ناسر سەلاحەدین) و لە ژ 11– 12 دا (ئەبولفیدا) ی بڵاو کردۆتەوە.

8. 7. 4. جوغرافیای کوردستان

مستەفا نیعمەتوڵا، کە مامۆستای جوغرافیا بوە، بە زنجیرە لە ژ 9 تا 12 ی 1941 و، لە ژ 1 تا 12 ی 1942 و، لە ژ 1 و 3 و 5 و 9 ی 1943 دا (جوغرافیای کوردستانی عیراق) ی نوسیوە.

8. 7. 5. ڕەخنەی ئەدەبی

رەفیق حیلمی، بەرگی یەکەمی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی بـە کتێبێکـی سـەربەخۆ بـڵاو کردبـوەوە. لـە گەلاوێژدا بە زنجیرە چەند بەشێکی لە بـەرگی دوەمـی کتێبەکـەی بـڵاو کردۆتـەوە. لـە سـەر سـالم و دڵـداری نوسیوە. پرۆگرامی لێکۆڵینەوەکەی لەم بەشەدا، لە چاو بەرگی یەکەمیدا، پێشکەوتنی زۆرتری پێـوە دیـارە. لـە گەڵ ئەوە یشدا بە هۆی هەڵبژاردنی هەندێ لە شاعیرەکانیەوە کەوتۆتە بەر رەخنەی هەندێ لە خوێندەواران.

یەکێ لە سەر دڵدار رەخنەی لێ گرتوە. دڵدار خۆی وەڵامێکی خۆشی داوەتەوە.

بێکەس مشتومرێکی رەخنەیی دروست کردوە. چەند رەخنەیەکی نوسیوە لە أ. ب. هەوری و م. ئـەمین مەنگوڕی، شیعرەکانی هەڵسەنگاندون. ئەوانیش وەڵامیان داوەتەوە.

دڵدار لە سەر خەیامی نوسیوە.

سەید تاهیری هاشمی لە سەر بێسارانی.

گەلاوێژ خۆی چەند وتارێکی لە سەر ئەدەب، لە ئینگلیزییەوە وەرگرتوە.

8. 7. 6. ژیننامە

گـەلاوێژ ژیننامـەی کۆمـەڵێ لـە نوسـەر و شـاعیر و گـەورەپیاوانی کـوردی هاوچـەرخی خـۆی بـڵاو کردۆتەوە. هەندێکیان هێشتا خۆیان لە ژیاندا بون. هەندێکیشیان بە بۆنەی کۆچی دواییانەوە.

لەوانەی هێشتا لە ژیاندا بون:

لە ژ 6 ی حوزەیرانی 1943 دا (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) و، لە ژ 7 ی تەموزی 1943 دا (کـوردی بەناوبانگ، عەلی کەمال بەگ) و، لە ژ 8 ی ئاغستۆسـی 1943 دا (ئـەدیبی بـە ناوبـانگی کـورد پیرەمێـرد). هەروەها (کامەران بەدرخان).

بە بۆنەی کۆچی دواییانەوە:

لە ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1944 دا (تەرجومەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کـۆیی) و، لـە ژ 3 ی مارتی 1945 دا (ئەدیبی بە ناوبانگی کورد سالح زەکی بەگی ساحێبقران) و،

لە ژ 9– 10 ی ئەیلول و تشرینی یەکەمی 1947 دا بۆ کۆچی دوایی حوزنی موکریانی (ماتەم) و،

لە ژ 7 ی تـەموزی 1948 دا (ئـەمین زەکـی کـۆچی کـرد) و، (شـیوەنی ئـەمین زەکـی) لـە نوسـینی پیرەمێرد و، (ئەمین زەکی) لە نوسینی رەشید نەجیب.

لە ژ 1 ی کانونی دوەمی 1949 دا ژیننامەی (زێوەر) و،

لە ژ 2 ی شوباتی 1949 دا (یەک لە دوای یەک ئاوابونی چوار ئەستێرە لـە ئاسـمانی کوردسـتاندا) کە باسی مردنی ئەمین زەکی و زێوەر و دڵدار و ژیاننامەی دڵدارە.

8. 7. 7. بابەتی سیاسی

گەلاوێژ گۆڤارێکی سیاسی نەبوە. بـەڵام چەنـد جـارێ بابـەتی سیاسـی بـە وتـار و بـە شـیعر بـڵاو کردۆتەوە.

یەکێ لەو بابەتە گرنگانە وتارێکی عەلی کەمال بەگە لە سەر (کورد و یەکیـەتی عـەرەب، ژ 12، کـانونی یەکەمی 1943). چەند پێشنیارێکی کردوە بۆ رێکخستنی پێوەنـدی نێـوان ئـەم دو گەلـە. دوایـی لـە یافـاوە رەفیق چالاک، کورد و یەکیەتی عەرەب، ژ 4، نیسانی 1944، لە سەری نوسیوە.

عەلی کەمال، ئیسلاحات لە کوردستانا، ژ 7، تەموزی 1944.

یەکێکی کە لەو بابەتانەی گەلاوێژ لە سەری نوسیوە خۆپیشـاندانەکانی سـاڵی 1948 بـوە. پۆسـتەی کوردەواری، ژ 3، مارتی 1948.

جگە لەم دو روداوە عیراقی‌یە زنجیرەیەک وتاری لە سەر خەباتی گەلی چین بڵاو کردۆتەوە.

رەشید غەفور، کورد و فەلەستین، ژ 11، تشرینی دوەمی 1947.

چەند شیعرێکی سیاسی بڵاو کردۆتەوە، لەوانە:

(یاران) ی ئیبراهیم ئەحمەد بە بۆنەی لە سێدارەدانی قازی محەمەدەوە.

(قەومی کورد) و (داری ئازادی) ی بێکەس. یەکەمیان، بە بۆنەی لە سێدارەدانی 4 ئەفسەرەکەوە لـە 19 ی حوزەیرانی 1947 دا و دوەمیان، بە بۆنەی راپەرینی 1948 ەوە.

(ئەی نائومێدی) ی پیرەمێرد بە بۆنەی روخانی جمهوریەتی کوردستانەوە.

8. 7. 8. بابەتی پزیشکی

د. ئەورەحمان عەبدوڵا لە چەند ژمارەدا لە سەر چەندین نەخۆشی نوسیوە. ئـەم وتارانـە جگـە لـەوەی کەڵکێکی زۆری هەبوە بۆ ئاشناکردنی خوێندەواری کورد بەو نەخۆشی‌یانە، نرخێکی زمانەوانی گەورە یشـی هەبوە. چونکە هەوڵی داوە ناوە باوە کوردی‌یەکانی نەخۆشی‌یەکان بدۆزێتەوە و لە گەڵ ناوە زانستی‌یەکانیان بەرامبەریان بکا.

د. ت. ب. مەریوانی یش لە ئەمەریکاوە بەشداری ئەم هەوڵە بوە.

دکتۆر ت. ب. مەریوانی، علوم لە کوردستاندا، ژ 8، ئابی 1949.

8. 7. 9. بابەتی کۆمەڵایەتی و ئاینی

شێخ محەمەدی خاڵ، کۆمەڵێ وتاری کۆمەڵایەتی بە ناونیشانی کۆشی دایک نوسیوە.

لە ژ 2 ی شوباتی 1945 دا لە سەر (شێخەوڵای خەرپانی) و، لە ژ 2 ی شـوباتی 1947 دا لـە سـەر (پێغەمبەر) و، لە ژ 8 ی ئابی 1949 دا لە سـەر (مـوفتی زەهـاوی) و، بـە زنجیـرە تەفسـیری قورئـانی بـڵاو کردۆتەوە. لە ساڵانی دوایی‌دا تەفسیری خاڵ بە چەند بەرگ چاپ کراوە.

8. 7. 10. زانیاری گشتی

حسێن حوزنی، ئەرمەن وەتـەنی قـەومی‌یان چـۆن دروسـت کـرد، ژ 1 ی کـانونی دوەمـی 1944 و ژ 3 ی مارتی 1944. جەمالەدینی ئەوغانی، ب 1: ژ 10، تشرینی یەکەمی 1944. ب 2: ژ 1، کانونی یەکەمی 1945.

فایەق هوشیار، موحاکەمەی لویسی شازدەهەم، ژ 9، ئەیلولی 1945. ژ 11، تشـرینی دوەمـی 1945. ژ 12، کانونی یەکەمی 1945.

8. 7. 11. وەرگێڕان

گەلاوێژ بایەخێکی تایبەتی داوە بە وەرگێڕان. بەر لە گەلاوێژ هەنـدێ لـە گۆڤـار و ڕۆژنامـەکان بـاس و بابەت و شیعریان لە زمانەکانی ترەوە وەرگێڕاوە. بەڵام وەرگێڕان بۆ ئەم، بەشێ بوە لە ڕێبـازی گۆڤارەکـە. بابەتی جۆراوجۆری لە زمانەکانی ترەوە، بە تایبەتی لە زمانی ئینگلیزی‌یەوە وەرگێڕاوە. لـە گـەڵاوێژدا دەیـان چیرۆک، وتار، لێکۆڵینەوە، نوسینی خۆرئاوایی‌یەکان لە سەر کورد، بابەتی زانستی.. بڵاو کراونەتەوە. ڕەنگـە هیچ ژمارەیەکی نەبێ بابەتێ یان چەند بابەتێکی تەرجومە کراوی تێدا نەبێ.

ئەمە بۆ ئەو رۆژگارە کە کتێبخانەی کوردی زۆر هەژار بوە، سەرچاوەیەکی گرنگی دەوڵەمەن کردنی گەنجینەی زانیاریی گشتی خوێندەواری کورد بوە.

8. 7. 12. بۆ پێکەنین، قسەی نەستەق، پەندی پێشینان

کورد لە روسیە، ژ 6، حوزەیرانی 1944.

کورد لە وڵاتی کەلات دا، ژ 6، حوزەیرانی 1948.

کوردی عیراق، وەرگیراوە، ژ 5، مایسی 1948.

کوردی عیراق، مجید سەعید وەری گێڕاوە، ژ 7، تەموزی 1945. ژ 8، ئابی 1945، ژ 10، تشرینی یەکەمی 1945.

8. 7. 13. گەلاوێژ و پیرەمێرد

پیرەمێرد خاوەنی ژین، هەر لە سەرەتاوە بە خۆشییەوە پێشوازی لە گەلاوێژ کردوە. یەکێ لە شیعرە نایابەکانی کردۆتە دیاری بۆ یەکەمین ژمارەی. هەم لە ژین و هەم لە گەلاوێژدا بڵاوی کردۆتەوە. بە بۆنەی داخستنی یشیەوە شیوەنێکی بە سۆزی بۆ نوسیوە.

بەشداریەکانی پیرەمێرد چەند جۆرێکە:

بە شیعر.

بە پەخشانی ئەدەبی.

بە بالۆرەی ساڵانە.

بە پشتیوانی کردنی لە رۆژنامەی ژین دا.

8. 7. 14. بابەتی میژویی

ساڵح قەفتان:

لە ژ 1– 2 ی کانونی دوەم و شوباتی 1941 دا (کۆچ و رەوی ئەقوامی کۆن تاریخی هێناوەتە کایەوە)،

لە ژ 5– 6 ی مایس و حوزەیرانی 1942 دا (نەزەریەی پەیدا بونی ئەقوامی هندو ئەوروپایی)،

لە ژ 11– 12 ی تشرینی دوەم و کانونی یەکەمی 1942 دا (لە بابەت پەیابونی نەتەوەی قەفقاسی و ئاریەوە)،

لە ژ 5 ی مایسی 1943 دا (بە پەیا بونی ئاینی ئیسلام بۆچ کەیانی ئاریی کۆن روخا؟)

ساڵح قەفتان، پەروەردەکار و لە مامۆستا کۆنەکانی سلێمانی بوە. دەرسی مێژوی وتۆتەوە. ساڵانی 1937– 1941 (موحەریری) حەفتەنامەی زبان بوە، کە شارەوانی سلێمانی دەری کردوە. چەندین وتار و بابەتی مێژویی نوسیوە، لەوانە:

بەراوردێکی تاریخی، سلێمانی، 1936.

پەندی تاریخی، بەغداد، 1937.

نەتەوەی کورد تورکومان نین، سلێمانی، 1959.

گرنگترینی کتێبەکانی: مێژوی نەتەوەی کورد، حاڵەتی سیاسی، مێژویی، ئاوەدانیی گەلی کورد لە سەرەتای مێژوەوە، بەغداد، 1969.

حەسەن فەهمی جاف، لە سەر شاهەکانی زەند:

لە ژ 10 ی تشرینی یەکەمی 1943 دا (کەریم خانی زەند)،

لە ژ 1 ی کانونی دوەمی 1944 دا (لوتفعەلی خانی زەند)،

لە ژ 4 ی نیسانی 1945 دا (عەلی موراد خانی زەند) ی نوسیوە و،

لە ژ 7 ی تەموزی 1943 د (شازادەی بتلیس)،

لە ژ 8 ی ئابی 1944 دا (چەن وتارێکی بە نرخی پیاوە گەورەکانی تاریخ)،

لە ژ 12 ی کانونی یەکەمی 1944 دا (مێژوی خولمار) ی بڵاو کردۆتەوە.

حەسەن فەهمی، دوای ئەوەیش درێژەی بە بەرهەمی مێژویی داوە لەوانە: گەڕانەوەی دەهەزار یۆنانی و پاڵەوانی زەند.

گەلاوێژ:

لە سولەیمانی بۆ هەڵەبجە، ژ 9– 10، ئەیلول– تشرینی یەکەمی 1947.

لە هەولێر، ژ 11، تشرینی دوەمی 1947.

گەلاوێژ لە کتێبەکەی ئەمین زەکیەوە، سەلاحەدین و ئەهلی خاچی تەرجومە کردوە و لەم ژمارانەدا بڵاوی کردۆتەوە:

ژ 6، حوزەیرانی 1949،

ژ 7، تەموزی 1949،

ژ 8، ئابی 1949.

گەلاوێژ:

جەژنی نەورۆژ، ژ 4، نیسانی 1945.

جەژنی نەورۆژ، ژ 4، نیسانی 1946.

جەژنی نەورۆژ، ژ 4، نیسانی 1947.

یەدوڵا ڕەزائی کەڵهوڕ، لە ئێرانەوە (وە زوان کوردی کەڵهوڕ) بەشداری نوسینی کردوە:

لە ژ 4 ی نیسانی 1944 دا (سەرەنجامی پادشایە سەفاریەیل)،

لە ژ 11 ی تشرینی دوەمی 1944 دا (پەڕەیەک لە تاریخی کەڵهوڕ).

بەکر بلێر:

لە ژ 8، ئابی 1949 دا (نەژادی کورد) ی تەرجومە و بڵاو کردۆتەوە،

لە ژ 5، مایسی 1949 (یەکەم فەرماندەی گۆتی لە بابل).

ئەحمەد خواجا، (دەشتی قەراج)، ژ 12، کانونی یەکەمی 1948.

ئیبراهیم نادری، سەرەنجامی عەلی موراد خانی بەختیاری، ژ 4، نیسانی 1944.

ب. ع. ی، شیکاری مێژویی، ژ 12، کانونی یەکەمی 1943.

بابەعلی لە ئینگلیزیەوە کردویە بە کوردی (بیرکردنەوە لە کورد) ژ 11، تشرینی دوەمی 1944.

پشکۆ، کورد لە ئینسیکلۆپیدیای تورکیدا، ژ 2، شوباتی 1944.

محەمەد ئەمین زەکی، نەورۆز، ژ 1، کانونی دوەمی 1943.

پیرەمێرد، نەورۆز، ژ 3، مارتی 1943.

ناجی عەباس، لە ژ 1– 2 ی کانونی دوەم و شوباتی 1941 دا (لاپەڕەیەکی زێڕین لە تاریخی ئەربیل) ی نوسیوە.

عەبدولسەمەد محەمەد، مێژوی جوڵانەوەی ژنان لە سەدەی (عەسری) تازەدا، ژ 9– 10، ئەیلول– تشرینی یەکەمی 1942.

قادر قەزاز تەرجومەی کردوە لە لۆرانس راین. وتارێک لە بارەی تاریخی گۆڤار و رۆژنامەی کوردیەوە، ژ 4، نیسانی 1945.

گۆڤان. جەلالی. ژ 2، شوباتی 1945.

15.7.8. لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی

تۆفیق وەهبی، بە 4 بەش بابەتی (بنج و بناوانی زمانی کوردی لە توێکڵە گوێزێکدا) ی لـەم ژمارانـەدا بڵاو کردۆتەوە:

بەشی یەکەم: ژ 3، مارتی 1943.

بەشی دوەم: ژ 4، نیسانی 1943.

بەشی سێیەم: ژ 5، مایسی ژ943.

بەشی چوارەم: ژ 7، تەموزی 1943.

هەر **تۆفیق وەهبی** لەم ژمارانەدا ئەم بابەتانە یشی بڵاو کردۆتەوە:

لە ژ 1 ی س 1 ەوە دەستی کردوە بە بڵاوکردنەوەی (زنجیرەیە وتار لە بابەت زمانی کوردییەوە)،

لە ژ 2 دا (بڵاوەکردنی ئاریەکان بۆ ئەوروپا و ئاسیا)،

لە ژ 3 دا (کورد عەشیرەتێکی ماد بو)،

لە ژ 4 دا (گوم بونی ناوی ماد)،

لە ژ 5– 6 دا (کرمانج لە "کوردمانج"ەوە نەهاتوە)،

لە ژ 7 دا (اشتقاق و مانای کرمانج)،

لە ژ 8 دا (لە ناوچونی مادەکان کردەوەیەکی دین بو)،

لە ژ 9 دا (بنج و بناوانی زمانی کوردی)،

لە ژ 11– 12 دا (دینی جارانی کورد).

محەمەد ئەمین زەکی:

زمانی کوردی، ژ 3، مارتی 1943.

چرۆ، چەند کورد گەلاوێژ دەخوێننەوە، ژ 6، حوزەیرانی 1944.

ف. ر، تەیموری لەنگی ترسێنەر، ژ 10، تشرینی یەکەمی 1945.

ن. أ. لە ئینگلیزیەوە وەری گێڕاوە، جەنگیز خان، ژ 5، مایسی 1943 و ژ 6، حوزەیرانی 1943.

رەسافی، ژ 4، نیسانی 1945.

ع. **و. نوری**، ژان ژاک رۆسۆ، ژ 7، تەموزی 944.

فایق هوشیار، لەنین، ژ 5 – 6، مایس و حوزەیرانی 1942.

گەلاوێژ، ودرۆ ویلسن، ژ 9، ئەیلولی 1945.

دڵسۆز، تا گربداغ چوین، ژ 9 – 10، ئەیلول و تشرینی یەکەمی 1947.

نەوتی عیراق لە بیرەوە تا دەریا، ژ 6، حوزەیرانی 1947.

زێوەر، شارێکی کوردستان، ژ 6، حوزەیرانی 1944.

رەفیق چالاک، مشتێک خۆڵ، ژ 9، ئەیلولی 1944.

8. 7. 16. بابەتی تیۆری

ساڵح حەیدەری، لە ژ 5 ی مایسی 1944 دا (نیشتمانپەوەری چۆن پەیدا بو؟).

محەمەد تۆفیق، لە ژ 6 ی حوزەیرانی 1944 دا (خێزان (عائیلە) چۆن پەید بوە؟).

عەونی یوسف:

لە ژ 8 ی ئاب و،

لە ژ 9 ی ئەیلولی 1944 و،

لە ژ 2 ی شوباتی 1945 دا (لە دەرەبەگێتیەوە بۆ دەسـمایەداری) بـڵاو کردۆتـەوە. ئـەم بابەتـەی لـە ئینگلیزیەوە کردوە بە کوردی.

فایەق هوشیار چەندین بابەتی لە سەر دیمۆکراتی و هەڵبژاردن نوسیوە.

8. 7. 17. کوردانی بە ناوبانگ

ئەمین زەکی بەگ لە ژێر ئەم ناوەدا چەندین کەسایەتی نەناسراوی مێـژوی کـوردی بـە ناسـین داوە. باسەکانی پشت ئەستور بە سەرچاوەی مێژویی باوەڕپێکراو نوسیوە. ئەم وتارانە بون بە کەرەستەی کتێبێکی مێژویی کە سانیحەی کچی کردونی بە عەرەبی و بە ناوی (مشاهیر الکرد و...) لە بەغداد بـە دو بـەرگ چـاپ کراون.

گەلاوێژ، لە ژ 5 ی مایسی 1947 دا ئەم کتێبەی هەڵسەنگاندوە.

جگە لە ئەمین زەکی، چەند نوسەری کە لەم گۆشەیەدا، یان بە بێ ئـەم ناونیشـانە لـە سـەر نـاودارانی کوردیان نوسیوە.

ن. ئازا: هەڵۆ خان لە ژ 6، حوزەیرانی 1945، ل 25 – 28.

ن. ئازاد، ناسری ئازادپور، مێژوی ئەردەلانی مەستورەی چاپ کـردوە و، هەنـدێ نوسـینی فارسـی لـە کوهستاندا هەیە.

محەمەد ئەمین کاردۆخی:

لە ژ 12، کانونی یەکەمی 1944 دا (خەسرەو خانی والی) و،

لە ژ 5- 6، مایس و حوزەیرانی 1942 دا (ژنە کوردی بـە ناوبـانـگ مەسـتورە) ی بـڵاو کردۆتـەوە. کاردۆخی ئەم بابەتانەی لە دەسنوسی کتێبی حدیقە امان اللهی وەرگێڕاوە کە دواتر خیـامپور لـە ئێـران چـاپی کردوە.

محەمەد قەرەداخی، شێخ تەقیەدینی شـارەزوری، ژ 11، تشـرینی دوەمـی 1943. **مـەحمود خـاوەر**، ژ 11– 12، تشرینی دوەم و کانونی یەکەمی 1942.

عەبدولموحسین هوشیار لە سەر مەولانا خالیدی شارەزوری نوسیوە و لەم ژمارانەدا بڵاوی کردۆتەوە:

ژ 3– 4، مارت و نیسانی 1942 و

ژ 5– 6، مایس و حوزەیرانی 1942.

Picking Flowers Along the Way

The Kurdish Press Schools and the Age of Writing and Reviews

Nawshirwan Mustafa Amin

Volume 2
Book 2

ISBN 978-614-01-1020-5

nwf.com
نيل وفرات.كوم
جميع كتبنا متوفرة على الإنترنت
في مكتبة نيل وفرات.كوم
www.nwf.com

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
www.asp.com.lb - www.aspbooks.com